Peter Frankopan
DRUMURILE
MĂTĂSII
O NOUĂ ISTORIE A LUMII
Traducere din engleză de Smaranda Câmpeanu, Smaranda Nistor şi Bogdan Perdivară
TRei
Editori:
Silviu Dragomir Vasile Dem. Zamfirescu
Direaor editorial: Magdalena Mărculescu
Redactare:
Florin-Răzvan Mihai
Director producţie: Cristian Claudiu Coban
Dtp:
Ofella. Coşman
Corectură:
Ioana Patriche Carmen Eberhat
Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României
FRANKOPAN, PETER
Drumurile mătăsii: o nouă istorie a lumii / Peter Frankopan; trad. din engleză de Smaranda Câmpeanu, Smaranda Nistor, Bogdan Perdivară.
— Bucureşti: Editura Trei, 2019 Conţine bibliografie.
— Index ISBN 978 – 606 – 40 – 0549 – 6
I. Câmpeanu, Smaranda (trad.)
II. Nistor, Smaranda (trad.)
III. Perdivară, Bogdan (trad.)
94
Titlul original: The Silk Roads: A New History of the World Autor: Peter Frankopan
Copyright © Peter Frankopan, 2015
Hărţi: ML Design
Copyright © Editura Trei, 2019 pentru prezenta ediţie
O.P. 16, Ghişeul 1, C.P. 0490, Bucureşti Tel.: + 4 021 300 60 90; Fax: + 4 0372 25 20 20 e-mail: comenziedituratrei.ro www.editura trei.ro

Cuprins

Prefaţă / 7
1. Crearea Drumului Mătăsii / 15
2. Drumul Credinţelor / 42
3. Drumul către Orientul creştin / 60
4. Drumul către Revoluţie / 79
5. Drumul către armonie / 96
6. Drumurile blănurilor / 120
7. Drumul sclavilor / 135
8. Drumul către paradis / 155
9. Drumul spre iad / 178
10. Drumul morţii şi al distrugerii / 195
11. Drumul aurului / 222
12. Drumul argintului / 240
13. Drumul spre Europa Nordică / 263
14. Drumul spre imperiu / 285
15. Drumul spre criză / 302
16. Drumul spre război / 317
17. Drumul spre aurul negru / 346
18. Drumul spre compromis / 367
19. Drumul grâului / 384
20. Drumul spre genocid / 405
21. Drumul spre Războiul Rece / 428
22. Drumul american al mătăsii / 450
23. Drumul rivalităţii superputerilor / 468
24. Drumul spre catastrofa / 488
25. Drumul spre tragedie / 519

Concluzii. Noul Drum al Mătăsii / 540 Indice / 682

Prefaţă

În copilărie, unul dintre cele mai preţuite obiecte pe care le deţineam era o hartă enormă a lumii. Era agăţată pe perete, deasupra patului meu, şi obişnuiam să mă uit îndelung la ea în fiecare seară înainte să adorm. Nu după multă vreme, ajunsesem să ţin minte numele şi locul în care se afla fiecare ţară, reţinând capitalele, precum şi oceanele şi mările, dar şi fluviile care se vărsau în ele; numele celor mai importante lanţuri muntoase şi deserturi,

scrise în italice pentru a le scoate în evidenţă, mă înfiorau şi îmi transmiteau un sentiment încărcat de aventură şi pericol.

Până să ajung la vârsta adolescenţei, începuse să mă neliniştească „aria geografică" necruţător de îngustă a orelor mele de la şcoală, care se concentrau exclusiv pe Europa Occidentală şi Statele Unite ale Americii, fără să facă măcar vreo referire la cea mai mare parte a restului lumii. Profesorii ne învăţaseră despre romanii din Britania; cucerirea normandă din 1066; Henric al VIII-lea şi dinastia Tudor; Războiul american de Independenţă; industrializarea din Epoca Victoriană; Bătălia de pe Somme; ascensiunea şi decăderea Germaniei naziste. Obişnuiam să mă uit la harta mea şi să văd regiuni întinse ale mapamondului peste care se trecuse în tăcere cu vederea.

Când am împlinit paisprezece ani, părinţii mei mi-au făcut cadou cartea antropologului Eric Wolf, lucrare care chiar m-a pus pe foc. Istoria consacrată şi indolentă a civilizaţiei, scria Wolf, este una în care „Grecia antică a zămislit Roma, Roma a zămislit Europa Creştină, Europa Creştină a zămislit Renaşterea, Renaşterea a zămislit Iluminismul, Iluminismul, democraţia politică şi revoluţia industrială. La rândul ei, industria s-a contopit cu democraţia creând Statele Unite ale Americii, o personificare a dreptului la viaţă şi la libertate şi a căutării fericirii". 1 Mi-am dat imediat seama că exact aceasta era povestea care mi se spusese şi mie: mantra triumfului politic, cultural şi moral al Occidentului. Dar această relatare era eronată; mai existau şi alte modalităţi, diferite, de a înţelege istoria, care nu presupuneau să o priveşti prin ochii învingătorilor din trecutul apropiat.

Această problemă a început să mă fascineze. Am înţeles pe dată, cât se putea de clar, că locurile despre care nu învăţam nimic la şcoală se pierduseră, sufocate de mitul insistent al ascensiunii Europei. L-am implorat pe tata să mă ducă să văd Mappa Mundi din catedrala

Hereford, hartă în care Ierusalimul, plasat în centru, acţiona ca un focar, iar Anglia şi celelalte ţări apusene erau reprezentate undeva pe margine, aproape irelevante. Când am citit despre geografii arabi ale căror lucrări conţineau şi tabele care păreau desenate cu susul în jos şi aşezau Marea Caspică în centrul lumii, am rămas stupefiat – m-a încercat aceeaşi senzaţie ca în momentul în care am aflat despre o importantă hartă medievală turcească din Istanbul, în centrul căreia se afla un oraş pe nume Balăsâghun (în prezent, pe teritoriul Kîrgîzstanului – *N. red*), despre care nu auzisem niciodată, care nu apărea pe nicio hartă, a cărui poziţie geografică fusese până de curând incertă şi care fusese totuşi considerat cândva centrul lumii.2

Voiam să aflu mai multe despre Rusia şi Asia Centrală, despre Persia şi Mesopotamia. Voiam să înţeleg rădăcinile creştinismului, văzute însă prin ochii Asiei; voiam să ştiu cum li s-au părut cruciaţii locuitorilor marilor oraşe ale Evului Mediu – Constantinopol, Ierusalim, Bagdad şi Cairo, de exemplu; voiam să învăţ despre marile imperii ale Orientului, despre mongoli şi cuceririle lor, voiam să înţeleg cele două războaie mondiale, aşa cum au fost acestea văzute prin prisma Afghanistanului şi a Indiei, nu din Flandra sau de pe Frontul de Est.

Prin urmare, am avut norocul extraordinar să pot învăţa rusa la şcoală, unde profesor mi-a fost Dick Haddon, un individ strălucit care servise în cadrul Naval Intelligence şi care credea că singura cale de a înţelege limba rusă şi *dufa*, sau sufletul, era prin sclipitoarea literatură şi muzică populară ale naţiei ruse. Am fost chiar şi mai norocos în momentul în care s-a oferit să predea lecţii de arabă celor interesaţi, făcându-ne cunoştinţă mie şi altor şase colegi de-ai mei cu istoria şi cultura islamică şi cufundându-ne în frumuseţea arabei clasice. Aceste limbi m-au ajutat să deschid porţile unei lumi care aştepta să fie descoperită sau, după cum mi-am dat seama la scurt timp, să fie redescoperită de noi, cei din Vest.

Astăzi, lumea acordă foarte multă atenţie evaluării impactului pe care probabil că îl va avea creşterea economică rapidă din China, unde se preconizează că cererea de bunuri de lux va creşte de patru ori în următorul deceniu, sau analizei transformării sociale din India, unde numărul persoanelor care au acces la un telefon mobil este mai mare decât al celor care deţin o toaletă funcţională.3 însă nici China şi nici India nu sunt cele mai bune puncte de observare, din care să putem înţelege trecutul şi prezentul lumii noastre. Adevărul este că, vreme de milenii, regiunea care se întinde între Occident şi Orient, legând Europa de Oceanul Pacific, a format axa pe care s-a rotit globul pământesc.

Punctul de la jumătatea teritoriului care desparte Occidentul de Orient, regiune care porneşte, în linii mari vorbind, din dreptul ţărmurilor estice ale Mediteranei şi Mării Negre şi ajunge până la munţii Himalaya, poate părea o poziţie nu tocmai potrivită din care să evaluezi lumea. În prezent, aceasta este o zonă pe care se întind state cu un parfum exotic şi considerate periferice, precum Kazahstan, Uzbekistan, Kîrgîzstan şi Turkmenistan, Tadjikistan şi ţările din Caucaz; este o regiune asociată cu regimuri instabile, violente, care constituie o ameninţare la adresa securităţii internaţionale, cum sunt Afghanistan, Iran, Irak şi Siria, sau mai puţin versate în cele mai bune practici democratice, ca Rusia sau Azerbaidjan. În mare, pare a fi o regiune care adăposteşte o serie de state eşuate sau pe cale să eşueze, conduse de dictatori care câştigă o majoritate covârşitoare de voturi la alegerile generale şi ale căror iamilii şi prieteni controlează afaceri extinse, deţin averi imense şi exercită putere politică. Sunt locuri în care drepturile omului nu au o tradiţie prea fericită, unde libertatea de exprimare în domenii precum credinţa, conştiinţa şi sexualitatea este limitată, mass-media este controlată, iar autorităţile dictează ce se publică şi ce nu se publică în presă.4

Deşi asemenea ţări ne pot părea sălbatice, ele nu

sunt nişte regiuni izolate, nişte văgăuni deşertice obscure. De fapt, puntea care face legătura între Orient şi Occident reprezintă însuşi punctul de intersecţie al civilizaţiilor. Departe de a se situa la periferia evenimentelor globale, aceste ţări se află chiar în centrul lor – la fel cum s-a întâmplat încă de la începutul istoriei. Aici este locul în care s-a născut Civilizaţia, unde mulţi cred că a fost creat Omul: în Grădina Edenului, unde „Domnul Dumnezeu a sădit o grădină" cu „tot soiul de pomi, plăcuţi la vedere şi cu roade bune de mâncat", pe care lumea o plasează de regulă undeva în câmpiile mănoase dintre Tigru şi Eufrat.5

Exact pe puntea dintre Orient şi Occident, în urmă cu aproximativ 5.000 de ani, s-au întemeiat mari oraşe. Harappa şi Mohenjo-Daro din valea Indului au devenit minuni ale lumii antice, având zeci de mii de locuitori şi străzi legate între ele printr-un sistem sofisticat de canalizare care nu avea să cunoască rival în Europa timp de mii de ani.6 Alte măreţe centre ale civilizaţiei, precum Babilonul, Ninive, Uruk şi Akkad din Mesopotamia, erau faimoase pentru grandoarea şi inovaţiile lor în domeniul arhitecturii, între timp, un geograf chinez, ale cărui lucrări datează de mai bine de două milenii, a consemnat că locuitorii Bactrianei, care se întindea de-a lungul fluviului Exus, în nordul Afghanistanului de astăzi, erau negociatori şi comercianţi legendari; capitala regiunii adăpostea un târg în care se vindea şi se cumpăra o gamă variată de produse, aduse de departe.7

În această regiune au prins viaţă cele mai mari religii ale lumii, aici s-au zbătut să câştige adepţi iudaismul, creştinismul, islamul, budismul şi hinduismul. Aceasta este cazanul în care s-au întrecut grupurile lingvistice, unde limbile indo-europene, semitice şi sino-tibetane s-au făcut auzite alături de cele altaice, turcice sau caucaziene. Aici au înflorit şi au decăzut mari imperii, iar consecinţele ciocnirilor dintre culturi şi rivali s-au resimţit până la mii de kilometri depărtare. De aici, s-au deschis noi modalităţi de a privi trecutul şi a prins contur o imagine a unei lumi

profund interconectate, unde ceea ce se întâmpla pe un continent influenţa cursul lucrurilor de pe un altul, unde consecinţele evenimentelor din stepele Asiei Centrale se puteau resimţi în Nordul Africii, unde întâmplările din Bagdad aveau ecou în Scandinavia, unde descoperirile din Americi afectau preţurile bunurilor din China şi făceau să crească cererea de cai pe pieţele din nordul Indiei.

Aceste vibraţii s-au transmis printr-o reţea care se întindea în aproape toate direcţiile, de-a lungul unor rute pe care au călătorit pelerini şi războinici, nomazi şi neguţători, pe care s-au vândut şi cumpărat bunuri şi produse şi s-au schimbat, adaptat şi rafinat idei. Aceste drumuri nu au adus numai prosperitate, ci şi moarte şi violenţă, boli şi dezastre. La sfârşitul secolului al XIX-lea, un geolog german, Ferdinand von Richthofen (unchiul „Baronului Roşu", pilot german de elită din Primul Război Mondial), a dat un nume acestei pânze extinse de legături. De atunci, denumirea a intrat în istorie: *Seidenstrassen* (Drumurile Mătăsii).8

Rutele acţionează ca un sistem nervos central al mapamondului, făcând legătura între oameni şi regiuni diverse, dar întinzându-se pe sub piele, invizibile ochiului liber. La fel cum anatomia ne explică modul cum funcţionează corpul uman, dacă înţelegem aceste legături, putem înţelege cum funcţionează lumea. Şi totuşi, în pofida importanţei sale, această zonă a mapamondului a fost dată uitării de istoria oficială. În parte, aceasta se explică prin apariţia conceptului numit „orientalism" – percepţia extrem de critică şi deosebit de negativă care consideră Orientul nedezvoltat şi inferior Occidentului, prin urmare nedemn să fie studiat cu seriozitate.9 Dar are la origine şi alt aspect: interpretările mai vechi au căpătat un caracter atât de dominant şi bine consacrat, încât o regiune care a fost considerată o perioadă atât de îndelungată periferică istoriei ascensiunii Europei şi societăţii occidentale nu îşi mai găseşte locul.

Astăzi, Jalălâbând şi Herât din Afghanistan, Fallujah

şi Moşul din Irak sau Homs şi Alep din Siria par a fi sinonime cu fundamentalismul religios şi violenţa sectară. Prezentul a şters trecutul cu buretele: s-au dus de mult zilele în care numele Kabul îţi evoca imaginea grădinilor sădite şi îngrijite de marele Băbur, fondatorul Imperiului Mogul din India. În Bagh-e Wafa („Grădina Fidelităţii") se găseau un iaz înconjurat de portocali şi rodii şi o pajişte cu trifoi – de care Băbur era foarte mândru: „Aceasta este cea mai frumoasă parte a grădinii, o privelişte dintre cele mai minunate, când portocalele prind culoare. Într-adevăr, amplasamentul grădinii este vrednic de laudă!" 10

Pe acelaşi model, percepţia modernă despre Iran a ascuns gloria trecutului său mai îndepărtat, când statul persan era o personificare a bunului gust la toate capitolele, de la fructele servite la cină până la incredibilele portrete miniaturale realizate de legendarii săi artişti şi hârtia pe care scriau învăţaţii perşi. O lucrare care a cunoscut înalte aprecieri, scrisă în jurul anului 1400 de Simi Nâshâpurî, un bibliotecar din Mashhad, aşezare din estul Iranului, consemnează cu atenţie şi lux de amănunte sfaturile primite de la un pasionat de carte, care îi împărtăşea pasiunea. Orice persoană care are de gând să se apuce de scris, recomandă el solemn, trebuie povăţuită că hâria cea mai bună pentru arta caligrafiei se fabrică la Damasc, Bagdad sau Samarkand. Hârtia produsă în alte locuri este „de regulă aspră, se pătează şi nu este durabilă". Ţine minte, avertizează el, că merită să dai o uşoară tentă de culoare hârtiei înainte să aşterni cerneala pe ea, „căci albul este obositor pentru ochi, iar cele mai frumoase modele de caligrafie studiate vreodată au fost scrise toate pe hârtie colorată".11

Locuri ale căror nume aproape că au fost date uitării erau odinioară deosebit de importante, de exemplu Merv (în prezent, în Turkmenistan), descris de un geograf din secolul al X-lea drept „un oraş încântător, frumos, elegant, strălucit, extins şi plăcut" şi „mama întregii lumi"; sau Ray, nu departe de Teheranul de astăzi, care, pentru un alt

scriitor care a trăit cam în aceeaşi perioadă, era atât de splendid, încât putea fi considerat „mirele pământului” şi „cea mai frumoasă creaţie” 12 de pe mapamond. Ca nişte puncte care marcau coloana vertebrală a Asiei, aceste oraşe semănau cu un şirag de perle care lega Pacificul de Mediterană.

Centrele urbane se impulsionau unele pe celelalte, iar rivalitatea dintre conducători şi elite avea ca rezultat proiecte arhitecturale mai ambiţioase ca niciodată şi monumente spectaculoase. Biblioteci, lăcaşuri de cult, biserici şi observatoare de mărimi spectaculoase, deosebit de însemnate din punct de vedere cultural, împânzeau regiunea, legând Constantinopolul de Damasc, Estahân, Samarkand, Kabul şi Kashgar. În astfel de oraşe s-au stabilit învăţaţi care au extins limitele cunoaşterii locuitorilor lor. Astăzi ştim doar numele câtorva dintre aceşti cărturari – oameni ca ibn Sīnā, cunoscut mai degrabă ca Avicenna, al-Bârunî şi al-Khwârizmi, maeştri în domeniul astronomiei şi medicinei –, dar au existat mulţi alţii. Vreme de câteva secole înaintea epocii moderne timpurii, centrele intelectuale de excelenţă ale lumii, similare universităţilor celebre ale zilelor noastre – Oxford, Cambridge, Harvard şi Yale –, nu s-au aflat în Europa sau în Occident, ci la Bagdad, Balch, Buhara şi Samarkand.

A existat un motiv întemeiat pentru care s-au dezvoltat şi au evoluat culturile, oraşele şi popoarele situate de-a lungul Drumurilor Mătăsii: pe măsură ce se intensificau relaţiile comerciale şi schimburile de idei, învăţau şi împrumutau unii de la alţii, încurajând şi mai mult avansul filosofiei, ştiinţei, limbilor şi religiei. Progresul era esenţial, după cum ştia prea bine, în urmă cu peste 2000 de ani, unul dintre conducătorii regatului Zhao din nord-estul Chinei, la capătul Asiei. „Talentul de a urma căile de ieri, a declarat regele Wuling în 307 î.Hr., nu este suficient pentru a îmbunătăţi lumea de astăzi”. 13 În trecut, cârmuitorii înţelegeau cât de important era să ţină pasul cu vremurile în schimbare.

Cu toate acestea, la începutul epocii moderne, cursul progresului s-a modificat, ca urmare a doua importante expediţii maritime care au avut loc la sfârşitul secolului al XV-lea. Începând din 1490, pe parcursul a şase ani, a fost pregătit terenul pentru o transformare majoră a ritmului sistemelor de schimb demult consacrate. Mai întâi, Cristofor Columb a traversat Atlanticul, deschizând drumul către două întinderi vaste de pământ, neatinse până la acel moment, şi conectându-l cu Europa şi restul lumii; apoi, peste doar câţiva ani, Vasco da Gama a navigat cu succes în jurul extremităţii sudice a Africii, continuându-şi drumul pe mare către India şi deschizând noi rute maritime pe parcursul acestei călătorii. Descoperirile au schimbat modul tradiţional în care se interacţiona şi se făcea comerţ şi au produs o schimbare remarcabilă a centrelor de greutate politică şi economică ale lumii. Dintr-odată, Europa Occidentală s-a transformat dintr-o regiune izolată a lumii în placa turnantă a unor extinse sisteme de comunicaţii, transport şi comerţ: peste noapte, Europa a devenit noul punct-cheie dintre Orient şi Occident.

Ascensiunea Europei a declanşat o luptă înverşunată pentru putere – cât şi pentru controlul trecutului. În timp ce rivalii se pregăteau să se răfuiască, istoria era remodelată pentru a aduce în prim-plan evenimente, subiecte şi idei care să fie folosite în ciocnirile ideologice ce izbucneau odată cu lupta pentru resurse şi controlul rutelor maritime. S-au cioplit busturi înfăţişând politicieni şi generali de vază îmbrăcaţi în togi, cu scopul de a aduce aminte de eroii romani; s-au construit magnifice clădiri în elegantul stil clasic, ce evocau gloria Antichităţii, a cărei moştenire culturală era revendicată pe o linie de descendenţă directă. Istoria a fost manipulată şi deformată până când a ajuns să legitimeze ascensiunea Occidentului, care era considerată firească şi inevitabilă, ba chiar o continuare naturală a evenimentelor din trecut.

Foarte multe au fost poveştile care m-au îndemnat să privesc trecutul lumii dintr-o altă perspectivă. Însă dintre

toate, una a deţinut un loc special. În mitologia greacă, Zeus, părintele zeilor, a slobozit doi vulturi, fiecare la câte un capăt al pământului, după care le-a ordonat să se îndrepte unul către celălalt. O piatră sacră, *omphalos* – buricul pământului –, a fost aşezată în locul în care s-au întâlnit cei doi vulturi pentru a facilita comunicarea cu divinitatea. Ulterior, am aflat că povestea acestei pietre a fost multă vreme subiect de fascinaţie pentru filosofi şi psihanalişti.14

Ţin minte că m-am uitat îndelung la harta mea după ce am auzit pentru prima dată această legendă, întrebându-mă unde s-ar fi putut întâlni vulturii. Mi-am închipuit că şi-or fi luat zborul de pe malul vestic al Atlanticului şi de pe ţărmul de la Pacific al Chinei şi că s-ar fi îndreptat spre interiorul continentului. Destinaţia finală exactă se schimba, în funcţie de locul în care îmi aşezam degetele când începeam să măsor în mod egal distanţele dinspre est şi vest. Dar întotdeauna ajungeam undeva între Marea Neagră şi munţii Himalaya. Obişnuiam să stau noaptea treaz, meditând la harta de pe peretele din dormitorul meu, la povestea cu vulturii lui Zeus şi istoria unei regiuni care nu era menţionată niciodată în cărţile pe care le citeam – şi care nu avea un nume.

Nu cu mult timp în urmă, europenii au împărţit Asia în trei zone mari: Orientul Apropiat, Mijlociu şi îndepărtat. Cu toate acestea, când am început să mai cresc, ori de câte ori citeam sau auzeam despre problemele contemporane, mi se părea că a doua zonă, Orientul Mijlociu, îşi schimbase înţelesul şi chiar şi amplasarea, fiind folosită cu referire la Ierusalim, Palestina, zonele învecinate şi, câteodată, Golfiil Persic. Şi nu puteam înţelege de ce mi se spunea în permanenţă cât de importantă era Mediterana, ca leagăn al civilizaţiei, când mi se părea atât de evident că nu acesta era locul în care se plăsmuise cu adevărat civilizaţia. Adevăratul creuzet, acea „Mediterană” în sens literal – centrul lumii –, nu era o întindere de apă care separa Europa de Nordul Africii, ci se afla chiar în inima

Asiei.

Speranţa mea este să pot încuraja şi alte persoane să studieze popoarele şi locurile care au fost ignorate de oamenii de ştiinţă vreme de generaţii, venind cu noi întrebări şi deschizând noi arii de cercetare. Sper să pot încuraja lumea să pună şi alte întrebări despre trecut, să conteste şi să analizeze cu atenţie locurile comune. Mai presus de toate, sper să-i inspir pe cei care citesc această carte să privească istoria cu alţi ochi.

Worcester Collège, Oxford aprilie 2015

1

Crearea Drumului Mătăsii

De la începutul timpurilor, centrul Asiei a fost locul unde s-au ridicat imperii. Câmpiile aluviale ale Mesopotamiei, hrănite de Tigru şi Eufrat, au oferit însăşi baza civilizaţiei, căci chiar în această regiune s-au întemeiat primele oraşe şi târguri. Agricultura intensivă a apărut în Mesopotamia şi în întregul Corn al Abundenţei, o fâşie deosebit de fertilă de pământ, cu acces la apă din belşug, ce se întindea din dreptul Golfului Persic până pe ţărmul Mediteranei. De aici s-au răspândit primele legi scrise, elaborate în urmă cu aproape 4.000 de ani de Hammurabi, regele Babilonului, care a detaliat obligaţiile supuşilor săi şi a impus pedepse aspre pentru încălcarea acestora.1

Deşi din acest creuzet s-au născut foarte multe regate şi imperii, cel mai important dintre toate a fost cel al perşilor. Dezvoltându-se rapid pe parcursul secolului al VI-lea î.Hr., pornind de la o mică fâşie de pământ aflată în sudul Iranului de astăzi, perşii au reuşit să-şi impună dominaţia asupra vecinilor lor, ajungând pe ţărmurile Mării Egee, cucerind Egiptul şi extinzându-se până departe în est, la poalele munţilor Himalaya. Potrivit istoricului grec Herodot, succesul lor s-a datorat în mare parte receptivităţii de care au dat dovadă: „Perşii vădesc o puternică înclinaţie spre a adopta datini străine”. Ei erau gata să renunţe la propriul port, dacă ajungeau la

concluzia că veşmintele duşmanului înfrânt le erau superioare, motiv pentru care au împrumutat elemente vestimentare de la mezi, dar şi de la egipteni.2

Disponibilitatea de a prelua idei noi şi obiceiuri străine a fost un factor important care le-a îngăduit perşilor să construiască un sistem administrativ ce permitea gestionarea facilă a unui imperiu în cadrul căruia trăiau popoare diferite. Un corp administrativ foarte educat era însărcinată cu gestionarea eficientă a vieţii cotidiene din imperiu, înregistrând absolut orice informaţie, de la plata muncitorilor care slujeau la curtea regală până la calitatea şi cantitatea bunurilor cumpărate şi vândute în târguri; se îngrijea, de asemenea, de întreţinerea şi repararea reţelei de drumuri ce traversa imperiul în lung şi în lat şi era invidiată de popoarele Antichităţii.3

Drumurile care legau ţărmul Asiei Mici de Babilon, Susa şi Persepolis permiteau parcurgerea unei distanţe de peste 2.500 de kilometri într-o săptămână, o realizare considerată o adevărată minune de către Herodot, care a notat că nici zăpada şi nici ploaia, nici canicula şi nici întunericul nu puteau încetini transportul rapid al mesajelor pe această rută.4 Investiţiile în domeniul agriculturii şi dezvoltarea unor tehnici inovatoare de irigare, menite să crească productivitatea recoltelor, au accelerat dezvoltarea urbană, permiţând populaţiei din ce în ce mai numeroase să-şi câştige existenţa de pe urma câmpurilor agricole limitrofe – nu numai în regiunile fertile de pe ambele maluri ale Tigrului şi Eufratului, ci şi în văile străbătute de marile fluvii Exus şi Iaxarte (în prezent cunoscute sub numele Amudaria şi, respectiv, Sîrdaria), dar şi în Delta Nilului, după ce a fost cucerită de armatele persane în anul 525 î.Hr. Imperiul Persan era o regiune a belşugului, care lega Mediterana de inima Asiei.

Persia părea a fi un far al stabilităţii şi corectitudinii, după cum ne confirmă şi inscripţia gravată în trei limbi pe o stâncă din muntele Behistun. Scris în persană, elamită şi

akkadiană, textul relatează fapte din timpul domniei lui Darius cel Mare, unul dintre cei mai faimoşi conducători ai Persiei: înăbuşirea răzvrătirilor şi a răscoalelor, alungarea invadatorilor străini şi tratamentul drept aplicat atât supuşilor săraci, cât şi celor bogaţi. Menţine siguranţa în ţară, îndeamnă autorul inscripţiei, şi îngrijeşte-te cum se cuvine de oameni, căci dreptatea este temelia regatului.5 Toleranţa faţă de alte comunităţi în afara celei persane era legendară, iar unul dintre conducătorii perşi era cunoscut drept „Mesia”, cel pe care „Domnul, Dumnezeul din Ceruri” l-a binecuvântat, datorită deciziilor sale, printre care s-a numărat şi eliberarea evreilor din exilul lor în Babilon.6

Comerţul a înflorit în Persia antică, aducând cu sine venituri ce le-au permis cârmuitorilor să finanţeze campanii militare în regiuni care au adus imperiului şi mai multe resurse. Cu ajutorul bunurilor procurate de neguţători, conducătorii şi-au cultivat gusturi care au devenit notorii pentru extravaganţa lor. Construcţii spectaculoase s-au înălţat în marile oraşe, precum în Babilon, Persepolis, Pasargadae şi Susa, unde regele Darius a ridicat un palat magnific, folosind abanos şi argint de cea mai bună calitate din Egipt, cedru din Liban, aur fin din Bactriana, lazulit şi cinabru din Sogdiana, turcoaz din Horezm şi fildeş din India.7 Perşii erau faimoşi pentru hedonismul lor şi, potrivit lui Herodot, trebuiau doar să afle de un nou articol de lux, că îşi şi doreau să se delecteze cu acesta.8

Această bunăstare comercială era susţinută de o armată agresivă care ajuta la extinderea teritorială, dar de care era nevoie şi pentru apărarea graniţelor. Persia avea veşnice probleme la graniţa de nord, ameninţată de nomazi care trăiau cu cirezile lor pe fâşii de păşune semiaride, cunoscute sub numele de stepe, ce se întindeau de pe ţărmul Mării Negre, traversând Asia Centrală, până în Mongolia. Aceşti nomazi erau vestiţi pentru cruzimea lor – se spunea că beau sângele duşmanilor, că îşi făceau

veşminte din scalpurile acestora, iar despre unii chiar că se hrăneau cu carnea propriilor părinţi. Relaţia cu locuitorii din nord era complexă, deoarece, în pofida nenumăratelor descrieri care îi catalogau ca fiind dezorganizaţi şi imprevizibili, aceştia erau parteneri importanţi în comerţul cu animale, mai ales în negoţul cu cai de rasă pură. Totuşi, nomazii puteau provoca şi dezastre, aşa cum s-a întâmplat când Cirus cel Mare, care pusese bazele Imperiului Persan în secolul al VI-lea î.Hr., a fost ucis în timp ce încerca să-i subjuge pe sciţi; capul său a fost plimbat în lung şi în lat într-o piele de animal umplută cu sânge, a notat un autor, pentru ca setea de putere ce îl mânase să poată fi acum potolită.9

Însă acesta a fost un caz izolat, care nu a oprit expansiunea Persiei. Comandanţii greci priveau spre est cu un amestec de teamă şi respect, încercând să înveţe tacticile folosite de perşi pe câmpul de luptă şi să le preia cunoştinţele din domeniul militar. Autori precum Eschil au folosit succesele repurtate împotriva perşilor pentru a ridica în slăvi gloria militară şi a demonstra bunăvoinţa zeilor, cântând în piese de teatru şi în poeme epice rezistenţa eroică a elenilor în faţa încercărilor perşilor de a invada Grecia.10

„Am venit în Grecia”, declamă Dionysus în actul de deschidere al tragediei *Bacantele*, din „Orientul incredibil de bogat”, un loc în care câmpiile Persiei sunt scăldate în raze de soare, unde oraşele Bactrianei sunt apărate de ziduri, iar turnuri frumos construite păzesc regiunile de coastă. Asia şi Orientul erau pământurile pe care Dionysus le „înzestrase” cu misterele sale divine cu mult înaintea celor ale grecilor.11

Nu a existat discipol care să fi aprofundat mai cu râvnă asemenea lucrări decât Alexandru Macedon. Când s-a urcat pe tron în 336 î.Hr., după asasinarea tatălui său, remarcabilul rege Filip al II-lea, nu a existat nici urmă de îndoială în privinţa direcţiei în care avea să se îndrepte tânărul general, pe drumul său în căutarea gloriei. Nu s-a

uitat nici măcar o clipă la Europa, care nu oferea absolut nimic: nici oraşe, nici cultură, nici prestigiu, nici recompense. Şi pentru Alexandru, la fel ca pentru toţi grecii din Antichitate, cultura, ideile şi oportunităţile – dar şi ameninţările – soseau din est. Nu este de mirare că şi-a aţintit privirea asupra celei mai măreţe puteri a Antichităţii: Persia.

După ce i-a îndepărtat pe satrapii perşi din Egipt printr-un atac fulger întreprins în 331 î.Hr., Alexandru şi-a angrenat toate forţele într-o campanie direcţionată împotriva centrului imperiului. Bătălia decisivă a avut loc mai târziu în cursul anului 331, pe platoul deşertic din Gaugamela, lângă oraşul modern IrbH, din Kurdistanul irakian, unde armata net superioară a perşilor, aflată sub comanda lui Darius al III-lea, a suferit o înfrângere covârşitoare. Poate că victoria s-a datorat şi formei fizice a lui Alexandru, după ce dormise bine o noapte întreagă: potrivit lui Plutarh, tânărul rege insista să se odihnească înainte de a porni la luptă şi dormea atât de profund, încât comandanţii săi, îngrijoraţi, trebuiau să-l zgâlţâie ca să îl trezească. îmbrăcat în veşmintele sale preferate, şi-a pus pe cap un coif frumos, atât de lustruit, încât „strălucea precum cel mai fin argint”, şi-a strâns sabia de nădejde în mâna dreaptă şi şi-a condus trupele către o victorie răsunătoare, ce a deschis porţile unui imperiu.12

Îndrumat de Axistotel, Alexandru Macedon fusese de mic educat în spiritul marilor responsabilităţi care îl aşteptau ca viitor cârmuitor. Nu a dezamăgit. După ce a spulberat armata perşilor la Gaugamela, Alexandru a înaintat spre răsărit. Cetăţile i s-au predat pe rând, una câte una, pe măsură ce a luat în stăpânire teritoriile controlate de duşmanii săi acum înfrânţi. Oraşe de o măreţie, bogăţie şi frumuseţe legendare au căzut la picioarele tânărului erou. Babilonul s-a predat, iar locuitorii săi au aşternut ghirlande şi flori pe drumul ce ducea către magnificul oraş, iar de o parte şi de alta a acestuia au aşezat altare de argint încărcate cu tămâie şi

parfumuri. Cuşti în care erau ţinuţi lei şi leoparzi au fost oferite ca daruri.13 Nu după multă vreme, toate bastioanele aflate de-a lungul Drumului Regal care lega cele mai importante oraşe din Persia şi reţeaua de comunicaţii dintre ţărmul Asiei Mici şi Asia Centrală au fost ocupate de Alexandru şi soldaţii săi.

Deşi unii cercetători moderni l-au catalogat drept un „golan nesăbuit şi beţiv", se pare că Alexandru avea o latură surprinzător de sensibilă când interacţiona cu teritoriile şi popoarele cucerite.14 Când venea vorba de credinţele şi practicile religioase locale, dădea dovadă de înţelegere, de toleranţă, dar şi de respect: de exemplu, se spune că l-ar fi deranjat modul în care a fost vandalizat tumulul lui Cirus cel Mare, aşa că, nu numai că a ordonat restaurarea acestuia, dar i-a şi pedepsit pe cei care blasfemiaseră altarul.15 Alexandru a avut grijă ca funeraliile lui Darius al III-lea să fie pe măsura rangului său şi, după ce trupul acestuia a fost găsit aruncat într-un car, căci fusese ucis de unul dintre satrapii săi, a cerut ca regele să fie îngropat alături de alţi conducători perşi.16

Alexandru a reuşit să ia în stăpânire din ce în ce mai multe teritorii pentru că era dispus să se bazeze pe elitele locale. „Dacă dorim să păstrăm Asia, nu doar să trecem pe aici, se spune că ar fi zis Alexandru, trebuie să arătăm clemenţă acestor oameni; loialitatea lor este cea care ne va face imperiul mai stabil şi durabil". 17 Vechea elită şi-a menţinut avantajele; funcţionarii locali au fost păstraţi în funcţii ca să administreze oraşele şi teritoriile cucerite. Chiar şi Alexandru a adoptat titlurile tradiţionale şi a început să poarte veşmintele perşilor, pentru a sublinia faptul că accepta obiceiurile locului. Îşi dorea foarte mult să îşi creeze o imagine de ultim moştenitor al unui imperiu străvechi, nu de cuceritor şi invadator – în pofida acuzaţiilor dispreţuitoare venite din partea celor care spuneau oricui i-ar fi ascultat că Alexandru adusese numai nenorocire şi înecase în sânge teritoriile cucerite.18

Este important să reţinem că o bună parte a

informaţiilor de care dispunem astăzi despre campaniile, victoriile şi măsurile politice ale lui Alexandru provine de la istorici care nu i-au fost contemporani şi ale căror relatări sunt de cele mai multe ori puternic idealizate şi descriu cu un entuziasm debordant realizările tânărului general.19 Cu toate acestea, chiar dacă trebuie să fim prudenţi când vine vorba despre modul în care este relatată căderea Persiei în izvoarele istorice, viteza cu care a continuat Alexandru să-şi extindă frontierele şi mai departe înspre est este evidentă. Alexandru a fost un neobosit întemeietor de noi cetăţi, numite de regulă în onoarea sa, dar care astăzi sunt cunoscute după alte denumiri: Herât (Alexandria din Ariana), Kandahar (Alexandria din Arachosia) şi Bagrăm (Alexandria ad Caucasum). Ridicarea acestor forturi, dar şi întărirea altor bastioane aflate mai la nord, ce se întindeau până în depresiunea Fergana, au facilitat apariţia unor noi puncte-cheie de-a lungul coloanei vertebrale a Asiei.

Scopul principal al noilor oraşe cu linii defensive puternice, dar şi al avanposturilor şi forturilor de sine stătătoare era apărarea în faţa ameninţării reprezentate de triburile din stepă, experte la lansarea de atacuri devastatoare asupra comunităţilor din zonele rurale. Programul defensiv al lui Alexandru era menit să protejeze regiunile recent cucerite. Exact în aceeaşi perioadă, dar mult mai la est, au apărut motive de îngrijorare similare, în întâmpinarea cărora au fost găsite aceleaşi soluţii. Chinezii elaboraseră deja conceptul *huaxia*\ lumea civilizată ce lua atitudine împotriva provocărilor ridicate de popoarele stepei. Printr-un program intens de construcţii, la baza căruia s-a aflat principiul asemănător adoptat de Alexandru, conform căruia expansiunea fără apărare era inutilă, s-a extins o reţea de fortificaţii ce a devenit cunoscută sub numele de Marele Zid Chinezesc.20

Alexandru şi-a continuat neîntrerupt campaniile militare, ocolind munţii Hindukush şi coborând pe valea Indului, unde a construit noi forturi, apărate de garnizoane

– cu toate că acum se confrunta deja cu nemulţumiri constante din partea soldaţilor săi, extenuaţi şi nerăbdători să ajungă înapoi acasă. Din punct de vedere militar, realizările lui Alexandru până la momentul morţii sale – a decedat în 323 î.Hr., la Babilon, la vârsta de treizeci şi doi de ani, în împrejurări care rămân învăluite în mister – sunt, într-adevăr, senzaţionale.21 Viteza şi anvergura cuceririlor sale au fost incredibile. La fel de impresionantă – deşi de cele mai multe ori trecută cu vederea – este dimensiunea moştenirii pe care ne-a lăsat-o şi modul în care influenţele Greciei Antice s-au contopit cu cele ale Persiei, Indiei, Asiei Centrale şi, în cele din urmă, ale Chinei.

Deşi moartea subită a lui Alexandru a fost urmată de o perioadă de turbulenţe şi lupte între facţiunile conduse de cei mai importanţi dintre generalii săi, nu după multă vreme, în jumătatea răsăriteană a teritoriilor recent cucerite, şi-a făcut apariţia un lider: un ofiţer născut în nordul Macedoniei, pe nume Seleucos, care îl însoţise pe rege în cele mai importante dintre expediţiile sale militare. La câţiva ani de la moartea stăpânului său, Seleucos a ajuns diadoh peste teritoriile ce se întindeau între fluviile Tigru şi Ind; teritoriul era atât de vast, încât părea a fi mai degrabă un imperiu, decât un regat. A fondat dinastia seleucidă, care avea să domnească aproape trei secole.22 Victoriile lui Alexandru sunt adesea catalogate cu uşurinţă

— Se pare că iniţial termenul se referea la datoria societăţii aflate pe o scară superioară de civilizaţie de a se opune atacurilor populaţiilor considerate barbare. Apoi a ajuns să desemneze o confederaţie de triburi care trăiau de-a lungul Fluviului Galben, antecesorii grupului etnic Han. (*N. red.*) drept o serie strălucită de câştiguri pe termen scurt, iar moştenirea sa este considerată de mulţi efemeră şi temporară. Dar realizările sale nu au fost în niciun caz tranzitorii, ci au inaugurat un nou capitol în istoria regiunii care se întinde între Mediterana şi Himalaya.

În deceniile ce au urmat morţii lui Alexandru, s-a

desfăşurat un proces treptat şi limpede de elenizare, căci noile concepte, motive şi simboluri ce proveneau din Grecia Antică au fost introduse în Orient. Descendenţii generalilor lui Alexandru nu îşi uitaseră originile greceşti şi chiar insistau asupra importanţei acestora, spre exemplu, prin monedele bătute în monetăriile din cele mai de seamă oraşe, aflate întotdeauna în puncte strategice, pe rutele comerciale sau în centre agricole animate. Forma monedelor a fost standardizată: pe avers apărea imaginea conducătorului de la acel moment, cu buclele încadrate de o diademă, care privea în mod invariabil către dreapta, aşa cum făcuse Aexandru, iar pe revers era tipărit chipul lui Apollo, înconjurat de litere greceşti.23

Limba greacă putea fi auzită – dar şi văzută – pretutindeni în Asia Centrală şi valea Indului. La A-Khanoum – un nou oraş fondat de Seleucos –, în nordul Afghanistanului, pe un monument erau gravate maxime de la Delphi, inclusiv aceasta:

Când eşti copil\ să fii cuminte.
Când eşti tânăr, să fii stăpânit.
Când eşti adult, să fii corect;
Când eşti bătrân, să fii înţelept.
Când eşti pe moarte, să nu cunoşti durerea, 24

Limba greacă a fost folosită zi de zi în administraţie mai bine de un secol după moartea lui Aexandru, aşa cum dovedesc adeverinţele de plată ale impozitelor şi alte documente referitoare la leafa soldaţilor din Bactriana, datând din jurul anului 200 î.Hr.25 Este adevărat că limba greacă a pătruns adânc în subcontinentul indian. Unele dintre edictele emise de împăratul Asoka al dinastiei Maurya, cel mai important dintre conducătorii indieni timpurii, au fost traduse în paralel în greacă, evident spre beneficiul populaţiei locale.26

Efervescenţa schimburilor culturale de la momentul ciocnirii dintre civilizaţia europeană şi cea asiatică era incredibilă. Statuile înfăţişându-l pe Buddha au început să apară doar după ce s-a împământenit cultul lui Apollo în

regiunea Gandhara şi în vestul Indiei. Budiştii s-au simţit ameninţaţi de succesul noilor practici religioase şi au început să-şi creeze propriile reprezentări iconografice. Într-adevăr, există o legătură nu numai în ce priveşte momentul apariţiei primelor statui ale lui Buddha, ci şi în aspectul lor estetic şi înfăţişarea lor: se pare că Apollo ar fi fost luat de model, atât de mare era impactul influenţei greceşti. Până atunci, budiştii se abţinuseră de la astfel de manifestări; competiţia îi forţa acum să reacţioneze, să împrumute idei şi să inoveze.27

Altare din piatră împodobite cu inscripţii greceşti, portrete ale lui Apollo şi splendide miniaturi din fildeş înfăţişându-l pe Alexandru, din sudul Tadjikistanului de astăzi, demonstrează cât de departe pătrunsese influenţa Vestului.28 Acelaşi lucru este valabil şi pentru ideea de superioritate culturală a spaţiului mediteraneean. De exemplu, în India, grecii din Asia erau foarte des apreciaţi pentru talentul lor în ştiinţă: „Sunt barbari, scrie textul cunoscut drept *Gârgi Saṃhitā*, cu toate acestea, ei sunt autorii ştiinţei astronomiei şi din acest motiv trebuie veneraţi ca nişte zei”. 29

Potrivit lui Plutarh, Alexandru a făcut în aşa fel încât teologia greacă să fie predată până departe în India, iar rezultatul a fost că zeii din Olimp au ajuns să fie veneraţi în întreaga Asie. Tineri din Persia şi din regiuni chiar şi mai estice creşteau citindu-l pe Homer şi „recitând tragediile lui Sofocle şi Euripide”, iar limba greacă era studiată în valea Indului.30 Acesta poate fi motivul pentru care observăm motive împrumutate în mai multe opere literare importante. De exemplu, s-a sugerat că *Rāmāyana*, epopeea sanscrită, ar rămâne îndatorată *Iliadei* şi *Odiseei*, căci preia motivul răpirii Sitei de către Răvana, un ecou direct al fugii în ascuns a Elenei cu Paris din Troia. Procesul s-ar fi desfăşurat şi în sens invers: unii specialişti susţin că *Eneida* ar fi fost la rândul ei influenţată de texte indiene, precum *Mahābhārata*.31 Ideile, motivele şi poveştile traversau drumurile antice, răspândite de

călători, negustori şi pelerini: cuceririle lui Alexandru au lărgit orizontul popoarelor din regiunile cucerite, dar şi al celor aflate la periferie şi dincolo de aceasta, popoare care au intrat în contact cu noile idei, imagini şi concepte.

Chiar şi culturile din stepele sălbatice au căzut pradă acestei influenţe, după cum atestă splendidele obiecte funerare găsite în mormintele unor persoane de rang înalt la Tillya Tepe, în nordul Afghanistanului, care prezintă motive artistice de provenienţă greacă – dar şi siberiană, indiană şi chiar şi de mai departe din est. În lumea nomazilor, se făcea adesea troc cu vite şi cai în schimbul obiectelor de lux, iar câteodată acestea erau primite ca tribut pentru menţinerea păcii.32

*

Înglobarea universului stepelor într-o lume sincronizată şi interconectată a fost accelerată de ambiţiile din ce în ce mai mari ale Chinei. În timpul dinastiei Han (206 î.Hr. – 220 d.Hr.), în urma câtorva valuri de expansiune teritorială, s-au împins şi mai departe graniţele, până în apropierea unei provincii care la acel moment se numea Xiyu (sau „regiunile vestice”), dar care este acum cunoscută drept Xinjiang („noua zonă de frontieră”). Aceasta se afla dincolo de coridorul Gansu, o rută de 960 de kilometri ce lega interiorul Chinei de oaza Dunhuang, un punct de intersecţie aflat la marginea deşertului Taklamakan. Din acest punct, puteai alege să mergi pe un drum ce înainta spre nord sau unul ce ducea spre sud – ambele putând fi înşelătoare –, care se întâlneau în Kashgar, un nod de legătură situat la intersecţia munţilor Himalaya cu munţii Pamir, lanţul Tian-şan şi Hindukush.33

Expansiunea teritorială a Chinei a declanşat procesul de unificare a Asiei. Aceste reţele fuseseră până atunci blocate de yuezhi şi, mai ales, de xiongnu, două triburi nomade care, asemenea sciţilor din Asia Centrală, erau nu numai un motiv de veşnică îngrijorare, dar şi nişte parteneri comerciali importanţi în negoţul cu animale:

scriitorii dinastiei Han au consemnat în secolul II î.Hr. că sute de mii de vite erau cumpărate de la locuitorii stepelor.34 De nepotolit însă era nevoia chinezilor de cai, alimentată de necesitatea de a menţine o forţă militară eficientă în stare de aşteptare, pentru a păstra ordinea internă în ţară şi a răspunde atacurilor şi raidurilor lansate de xiongnu sau de alte triburi. Caii din regiunile apusene ale provinciei Xinjiang erau la mare căutare şi puteau aduce căpeteniilor tribale adevărate averi. La un moment dat, un conducător al tribului yuezhi a vândut cai, primind la schimb o încărcătură masivă de bunuri, pe care le-a vândut ulterior altor popoare, obţinând de zece ori preţul investiţiei sale.35

Cele mai faimoase şi mai valoroase rase de cai creşteau în depresiunea Fergana, de cealaltă parte a spectaculosului lanţ muntos Pamir, ce străbate estul Tadjikistanului şi nord-estul Afghanistanului de astăzi. Foarte admiraţi pentru puterea lor, sunt descrişi de autorii chinezi ca fiind zămisliţi de dragoni şi li se spune *hanxue mă* sau „sânge asudat” – din cauza transpiraţiei lor distinctive de culoare roşie, provocată fie de un parazit local, fie de faptul că această rasă are o piele neobişnuit de subţire, motiv pentru care, la efort, vasele de sânge plesnesc. Unele specimene deosebit de reuşite au devenit celebre, fiind evocate în poeme şi reprezentate în sculpturi şi picturi. Adesea au fost numite *tianma* (cai cereşti sau divini).36 Unii chiar i-au însoţit pe stăpânii lor în Viaţa de Apoi: un împărat a fost îngropat împreună cu optzeci dintre armăsarii săi preferaţi – tumulul lor a fost păzit de statui reprezentând doi cai şi un războinic din teracotă.37

Relaţia cu tribul xiongnu, care avea în stăpânire stepele Mongoliei şi păşunile din nordul Chinei, nu era întotdeauna una uşoară. Istoricii timpului îi descriau pe membrii tribului ca fiind barbari gata să mănânce carne crudă şi să bea sânge; sunt un popor, scria un autor, „care a fost cu adevărat uitat de Dumnezeu”.38 Chinezii au preferat să le plătească tribut decât să rişte un atac asupra

oraşelor lor. La intervale regulate, împăratul trimitea iscoade pe teritoriile nomazilor (care erau antrenaţi din fragedă pruncie să vâneze şoareci şi păsări, iar ulterior, vulpi şi iepuri), prin intermediul cărora obişnuia să se intereseze cu politeţe despre sănătatea căpeteniei supreme.39 S-au pus bazele unui sistem oficial de plată a tributului, prin care nomazii primeau bunuri de lux, inclusiv orez, vin şi textile, în schimbul păcii. Marfa cea mai valoroasă oferită la schimb era mătasea, o ţesătură folosită la fabricarea de aşternuturi şi veşminte, preţuită de nomazi pentru textura şi delicateţea ei. Era, de asemenea, un simbol al puterii politice şi sociale: învăluindu-se în cantităţi mari de mătase preţioasă, *chanyu* (liderul suprem al tribului) îşi scotea în evidenţă propriul statut şi îi recompensa pe apropiaţii săi.40

Sumele plătite în schimbul păcii erau uriaşe. De exemplu, în secolul I î.Hr. tribul xiongnu a primit 30.000 de suluri de mătase şi o cantitate la fel de mare de materii prime, dar şi 370 de articole de îmbrăcăminte.41 Unii demnitari chinezi credeau că setea de lux a tribului avea să-i atragă sfârşitul., Astăzi (voi) aveţi acest apetit pentru obiectele chinezeşti", i-a spus tăios un mesager unei căpetenii tribale. Obiceiurile tribului xiongnu se schimbau, a continuat acesta. China, a prezis el, încrezător în sine, „va reuşi în cele din urmă să câştige de partea ei întregul popor xiongnu".42

Erau doar nişte speranţe deşarte. De fapt, diplomaţia ce menţinuse pacea şi bunele relaţii a pricinuit mari pierderi financiare şi politice: plata tributului era deopotrivă costisitoare şi un semn de slăbiciune politică. Aşa că, la momentul potrivit, conducătorii dinastiei chineze Han au hotărât să vină de hac o dată pentru totdeauna tribului xiongnu. În primul rând, s-au depus eforturi susţinute pentru a prelua controlul asupra regiunilor agricole bogate din vestul Xiyu; nomazii au fost izgoniţi, iar chinezii au ocupat coridorul Gansu, pe parcursul unor campanii militare care au durat zece ani şi care s-au sfârşit

în 119 î.Hr. La vest, se întindea lanţul muntos Pamir şi, dincolo de acesta, o nouă lume. China deschisese o poartă care ducea către o reţea transcontinentală; în acel moment au luat naştere Drumurile Mătăsii.

Expansiunea Chinei a declanşat o creştere bruscă a interesului pentru ce se întindea dincolo de graniţele imperiului. Au fost numiţi funcţionari, însărcinaţi să investigheze şi să scrie rapoarte despre regiunile aflate dincolo de munţi. O astfel de relatare s-a păstrat până în zilele de astăzi şi este cunoscută ca *Shi Ji* (*Cronicile istorice*), scrisă de Sima Qian, fiul marelui istoric (*Taishi*) al curţii imperiale, care a continuat să lucreze la această cronică chiar şi după ce a fost umilit şi castrat pentru că a îndrăznit să apere un tânăr general necugetat care şi-a condus soldaţii către înfrângere.43 A descris cu atenţie tot ceea ce reuşise să descopere despre trecutul şi viaţa economică şi militară a popoarelor din valea Indului, Persia şi Asia Centrală. Regatele din Asia Centrală erau slabe, a observat el, din cauza presiunilor exercitate de nomazii alungaţi de forţele chineze, care acum îşi îndreptaseră atenţia către alte regiuni. Locuitorii acestor regiuni „nu se pricepeau să mânuiască armele”, a scris el, „dar erau iscusiţi în ale negoţului” şi aveau târguri înfloritoare în capitala Bactriana, „unde se vindeau şi se cumpărau tot soiul de mărfuri”.44

Relaţiile comerciale ale Chinei cu restul lumii au evoluat treptat. Nu era deloc uşor să traversezi rutele de la marginea deşertului Gobi, mai ales pe cele aflate dincolo de Pasajul de Jad (trecătoarea Yumen), punctul fortificat de frontieră prin care treceau caravanele de negustori în călătoria lor către vest. Era dificil să ajungi dintr-o oază în alta, căci terenul era înşelător, indiferent dacă ruta străbătea deşertul Taklamakan sau trecătorile din munţii Tian Şan şi Pamir. Trebuia să înduri temperaturi extreme – motiv pentru care cămilele de Bactriana erau de mare preţ. Suficient de rezistente ca să facă faţă condiţiilor aspre din deşert, aceste animale pot presimţi mortalele

furtuni de nisip, a observat un scriitor, şi „imediat încep să fornăie toate” – comportament care le dă semnalul negustorilor şi conducătorilor caravanelor „să-şi acopere nasul şi gura, înfăşurându-le în pânză”. Însă cămila era, în mod evident, o giruetă supusă greşelii; izvoarele istorice relatează că, pe drum, întâlneai nenumărate schelete şi carcase de animale moarte.45 Având în vedere condiţiile aspre, recompensele trebuiau să fie consistente pentru ca o asemenea călătorie să merite asumarea unui risc atât de mare. Deşi bambusul şi ţesăturile fabricate în Sichuan puteau fi găsite la vânzare la mii de kilometri depărtare, în târgurile din Bactriana, pe distanţe lungi erau transportate în primul rând mărfurile rare şi deosebit de valoroase.46

Cap de listă la acest capitol era negoţul cu mătase, material cu nenumărate întrebuinţări importante în lumea antică, pe lângă faptul că era foarte apreciat de nomazi. În timpul dinastiei Han, mătasea era folosită alături de monede şi grâu pentru a plăti lefurile soldaţilor. Din mai multe puncte de vedere, mătasea era metoda de plată cea mai de încredere: era greu să baţi monedă în cantitate suficientă şi, în plus, utilizarea banilor nu era o practică răspândită în toate provinciile Chinei; aceasta era o adevărată problemă când venea vorba de plata soldelor, căci teatrele de război se aflau adesea în regiuni izolate, unde monedele erau inutile. Iar grâul putrezea după ceva vreme. Prin urmare, sulurile de mătase pură erau de multe ori folosite ca monedă de schimb, fie ca mijloc de plată, fie – aşa cum s-a întâmplat cu o mănăstire budistă din Asia Centrală – pentru a-i amenda pe călugării care încălcau regulile monahismului.47 Mătasea a devenit metodă internaţională de plată, dar şi produs de lux.

De asemenea, chinezii au reglementat comerţul, creând un cadru oficial pentru a-i controla pe negustorii care soseau din străinătate. O remarcabilă colecţie de 35.000 de texte provenind din garnizoana Xuanquan, oraş situat nu departe de Dunhuang, evocă un tablou plin de viaţă al întâmplărilor cotidiene dintr-un oraş aflat la

intrarea în coridorul Gansu. Din aceste texte, scrise pe tablete din bambus sau lemn, aflăm că vizitatorii care intrau în China erau obligaţi să urmeze rutele ce le erau indicate, primeau permise de călătorie şi erau număraţi la intervale regulate de funcţionari care se asigurau că toţi cei care intrau în ţară ajungeau în cele din urmă înapoi la ei acasă. Asemenea unui portofoliu hotelier din zilele noastre, pentru fiecare călător se ţinea un registru, în care se nota cât cheltuia pe alimente, de unde provenea, cu ce se ocupa şi în ce direcţie se îndrepta.48

Aceste măsuri nu trebuie înţelese ca o formă de supraveghere suspicioasă, ci mai degrabă ca un mijloc de a ţine evidenţa cu precizie a persoanelor care intrau şi ieşeau din China şi a activităţilor pe care le desfăşurau şi, mai presus de toate, de a înregistra valoarea mărfurilor pe care le aduceau şi le vindeau, în vederea impozitării. Caracterul sofisticat al acestor tehnici şi aplicarea lor timpurie ne explică cum făceau faţă curţile imperiale din capitala Chang an (astăzi Xi an) şi, începând cu secolul I d.Hr., Luoyang, provocărilor unei lumi care părea să se micşoreze sub ochii lor.49 Când ne gândim la globalizare, o considerăm un fenomen tipic zilelor noastre; cu toate acestea, şi acum 2000 de ani, globalizarea era o realitate a vieţii de zi cu zi, un proces istoric care oferea oportunităţi, crea probleme şi atrăgea după sine progresul în domeniul tehnologic.

*

După cum s-a dovedit, evenimente care au avut loc la mii de kilometri depărtare au reuşit să stimuleze cererea de mărfuri de lux – dar şi capacitatea de a plăti pentru acestea. În Persia, descendenţii lui Seleucos au fost înlăturaţi de la putere în jurul anului 247 î.Hr. de către un anume Arsaces, un om cu o origine neclară. Urmaşii săi, cunoscuţi sub numele de Arsacizi, şi-au întărit controlul asupra statului, după care s-au gândit să contopească ideile greceşti şi persane într-o nouă identitate, din ce în ce mai coerentă şi mai puternică. A urmat o perioadă de

stabilitate şi prosperitate.50

Câteva evenimente care au avut loc în Mediterană au oferit însă cel mai puternic stimulent dintre toate. Un orăşel aflat într-o regiune deloc promiţătoare, la jumătatea ţărmului vestic al Italiei, a reuşit să se transforme treptat dintr-o mică localitate necunoscută într-o putere regională. Reuşind să cucerească rând pe rând oraşele-stat din regiunea de coastă a Peninsulei Italice, Roma a ajuns să îşi impună dominaţia asupra bazinului vestic al Mediteranei. Până la jumătatea secolului I î.Hr., ambiţiile conducătorilor romani atinseseră cote impresionante. Iar atenţia lor se îndrepta insistent asupra Orientului.

Roma evoluase şi se transformase într-un stat deosebit de competitiv, care glorifica armata şi ridica în slăvi violenţa şi crimele. Luptele între gladiatori erau una dintre principalele forme de distracţie pentru romani, iar cucerirea popoarelor străine şi îmblânzirea naturii erau sărbătorite cu mare pompă în amfiteatre. Arcurile de triumf ridicate pretutindeni în oraş aminteau în fiecare zi furnicarului de locuitori de victoriile militare. Militarismul, curajul şi setea de glorie erau cultivate cu atenţie, fiind principalele caracteristici ale unui oraş ambiţios, a cărui influenţă se extindea în permanenţă.51

La baza puterii romane se afla armata, perfecţionată şi adaptată unor standarde exigente. Soldaţilor li se cerea să poată mărşălui mai bine de 30 de kilometri în cinci ore, cărând în acelaşi timp echipamente care cântăreau cel puţin douăzeci de kilograme. Căsătoriile nu numai că erau privite dezaprobator, ci interzise cu desăvârşire, astfel încât recruţii să fie legaţi afectiv unii de ceilalţi. Legiunile de tineri bine antrenaţi, în formă şi viguroşi, crescuţi de aşa manieră încât să aibă încredere în propriile calităţi şi să fie siguri de destinul lor, constituiau fundamentul pe care fusese clădită Roma.52

Din Galia (aproximativ, teritoriul pe care se întind astăzi Franţa, Ţările de Jos şi vestul Germaniei), cucerită în 51 [greşeala autoului!] î.Hr., au fost aduse prăzi

consistente de război, care au influenţat preţul aurului în Imperiul Roman.53 Dar în Europa nu mai existau suficiente regiuni de cucerit; în plus, doar câteva dintre acestea îi interesau pe romani. Un imperiu devenea extraordinar doar prin numărul mare de oraşe care produceau venituri ce puteau fi impozitate; un imperiu devenea spectaculos din punct de vedere cultural prin artizanii şi meşteşugarii care veneau cu noi idei, ori de câte ori protectorii lor bogaţi rivalizau unii cu ceilalţi pentru serviciile lor şi le răsplăteau cunoştinţele. Era puţin probabil ca o regiune precum Britania să poată aduce profit Romei: după cum ne arată scrisorile gravate pe tăbliţe din ardezie, trimise acasă de soldaţii staţionaţi acolo, izolarea acestei provincii era proverbială.54

Însă transformarea Romei în imperiu nu a avut mai nimic de-a face cu Europa sau cu impunerea controlului asupra unui continent care nu dispunea de acele resurse şi oraşe ce deveneau adevăraţi stupi de albine pentru consumatori şi contribuabili. O nouă eră a început pentru romani în momentul când şi-au îndreptat atenţia către estul Mediteranei şi dincolo de aceasta. Succesul şi gloria Romei s-au născut odată cu cucerirea Egiptului şi au crescut după ce romanii au pătruns mai departe, în est, în Asia.

Condus timp de aproape 300 de ani de urmaşii lui Ptolemeu, una dintre gărzile de corp ale lui Alexandru cel Mare, Egiptul acumulase mari avuţii datorită Nilului, ale cărui ape aluvionare produceau recolte de grâu extraordinar de bogate. Acestea nu numai că reuşeau să hrănească populaţia locală, dar ofereau şi un surplus frumuşel, care permisese Alexandriei, aflată la gura fluviului, să devină cel mai mare oraş din lume. Un autor contemporan estima că în secolul I î.Hr. populaţia oraşului număra aproximativ 300.000 de oameni.55 Transportul grânelor pe fluviu era atent supravegheat, iar căpitanii trebuiau să depună un jurământ regal ori de câte ori îşi umpleau plutele, moment în care primeau o adeverinţă de

la un reprezentant al scribului regal. De-abia apoi primeau grâul pentru a-l încărca.56

Roma îşi aruncase cu multă vreme în urmă privirea lacomă asupra Egiptului. A profitat de ocazie când regina Cleopatra s-a încurcat într-o luptă murdară pentru putere politică, după asasinarea lui Iulius Cezar. După ce, în mod fatidic, şi-a legat soarta de a lui Marc Antoniu, cu prilejul Bătăliei de la Actium din 30 î.Hr., nu a trecut mult timp şi regina egipteană s-a văzut nevoită să lupte din nou cu armata romană condusă de Octavian, un adevărat maestru al şiretlicurilor politice, care atacase Alexandria. După o serie de decizii defensive ce au îmbinat o neglijenţă extraordinară cu o crasă incompetenţă, Cleopatra s-a sinucis, fie lăsându-se muşcată de un şarpe veninos, fie administrându-şi singură o toxină. Egiptul a căzut ca un fruct copt.57 Octavian plecase din Roma în calitate de general; s-a întors lider suprem şi, la scurt timp, senatorii, profund recunoscători pentru succesul său militar, i-au oferit un nou titlu: Augustus. Roma devenise un imperiu.

Cucerirea Egiptului a schimbat soarta Romei. Din cauza bogatelor recolte din valea Nilului, preţul grânelor s-a prăbuşit, oferind un stimulent extraordinar puterii interne de cumpărare. Rata dobânzilor a scăzut brusc, de la 12% la 4%, ceea ce a alimentat rapid acea bine-cunoscută tendinţă ce însoţeşte un aflux de capital ieftin: creşterea preţului proprietăţilor.58 Veniturile nete au crescut atât de mult, încât Augustus a mărit cu 40% pragul financiar necesar pentru cei care sperau să devină membri ai Senatului.59 Aşa cum îi plăcea lui Augustus însuşi să se laude, a preluat conducerea în Roma pe când era un oraş clădit din cărămizi şi l-a lăsat posterităţii acoperit de marmură.60

Creşterea avuţiei a fost rezultatul exproprierii nemiloase de către Roma a resurselor şi veniturilor realizate din impozite în Egipt. Echipe de inspectori financiari au cutreierat Egiptul pentru a impune un nou impozit, ce trebuia plătit de toţi bărbaţii cu vârste cuprinse

între şaisprezece şi şaizeci de ani. Au fost oferite scutiri doar în câteva cazuri speciale: de exemplu, preoţilor, ale căror nume au fost notate cu atenţie în catastifele templelor.61 Această tactică făcea parte dintr-un sistem pe care un cercetător l-a denumit „apartheid din Antichitate”; scopul său era să direcţioneze afluxul de bani înapoi către Roma.62

Procesul de apropiere a veniturilor a fost repetat şi în alte regiuni, pe măsură ce Roma îşi extindea şi mai departe influenţa economică şi militară. La scurt timp după anexarea Egiptului, în Iudeea au fost trimişi funcţionari însărcinaţi să organizeze un recensământ, cu acelaşi scop: impozitele să poată fi calculate cu precizie. Pornind de la premisa că şi în Iudeea a fost folosit acelaşi model ca în Egipt, conform căruia trebuiau înregistrate toate naşterile şi decesele, dar şi numele tuturor bărbaţilor adulţi, este posibil ca naşterea lui Iisus Hristos să fii fost consemnată de către un funcţionar, al cărui interes nu era neapărat să ştie cine erau pruncul şi părinţii acestuia, ci mai degrabă să ţină cont de orice viitor lucrător şi contribuabil la vistieria imperiului.63

Lumea pe care au descoperit-o în Orient le-a deschis ochii romanilor. Deja asiaticii îşi clădiseră reputaţia de a duce un trai bun, în huzur şi lux.

Continentul era de o bogăţie inimaginabilă, scria Cicero: recoltele păreau a fi ca în legende, varietatea produselor uimea, iar turmele de vite şi stolurile de păsări erau foarte numeroase.64 Atât de bogată era Asia, încât romanii au ajuns la concluzia că locuitorii ei îşi puteau permite să ducă o existenţă lascivă. Nu este de mirare că tocmai în Orient s-au maturizat soldaţii romani, a scris poetul Salustiu: era locul unde au învăţat să facă dragoste, să se îmbete, să se bucure la vederea statuilor, a frescelor şi a artei, în general. Din punctul de vedere al istoricului, nu era deloc ceva benefic pentru Imperiu. Se prea poate ca Asia să fi fost „voluptuoasă şi îmbietoare”, dar „nu după multă vreme, plăcerile ei au adormit spiritul războinic al

soldaţilor”.65 Descris astfel, Orientul era în antiteză cu Roma cea dură şi marţială.

Chiar şi Augustus a depus eforturi intense pentru a înţelege ce se afla dincolo de noile frontiere din est. A trimis legiuni în regatul Aksum, în prezent pe teritoriul Etiopiei, şi regatul Sheba, din Yemen, iar golful Aqaba a fost explorat când Roma încă îşi întărea dominaţia în Egipt.66 Apoi, în secolul I î.Hr., Augustus a ordonat efectuarea unor misiuni de recunoaştere pe ambele maluri ale Golfului Persic, cu scopul de a strânge mai multe informaţii despre comerţul practicat în această regiune şi pentru a descoperi pasajele maritime ce îl legau de Marea Roşie. A supravegheat, de asemenea, proiectul de investigare a rutelor terestre care pătrundeau până departe în interiorul Asiei Centrale, prin Persia. Un text cunoscut sub numele de *Stathmoi Parthikoi* (*„Posturile părţilor”*) a apărut cam în aceeaşi perioadă; cronica notează distanţele dintre punctele strategice din est şi descrie în detaliu cele mai importante locuri, situate între Eufrat şi Alexandropolis (în prezent, oraşul Kandahar din Afghanistan), în est.67

Orizontul negustorilor s-a lărgit semnificativ. Potrivit istoricului Strabon, la câţiva ani după ce a fost cucerit Egiptul, 120 de corăbii romane plecau anual din portul Myos Hormos de la Marea Roşie către India. Schimburile comerciale cu India nu au cunoscut o dezvoltare treptată, ci au explodat – aşa cum ne atestă bogatele izvoare arheologice de pe subcontinentul indian. Amfore romane, lămpi, oglinzi şi statui ale zeilor au fost recuperate din nenumărate situri arheologice, inclusiv din Pattanam, Kolhapur şi Coimbatore.68 Pe coasta de vest a Indiei şi în insulele Laccadive au fost descoperite atât de multe monede ce datează de pe vremea lui Augustus şi a succesorilor săi, încât unii istorici au susţinut că liderii regionali din est au adoptat monedele romane din aur şi argint ca metodă de plată proprie sau le-au topit pentru a refolosi metalul.69

Scrierile de atunci ale tamililor consemnează cu entuziasm sosirea negustorilor romani. Autorul anonim al unui poem laudă „vinul rece şi parfumat”, care era adus în „vasele bune” de către romani, în timp ce un altul scrie cu emoţie: „Aceste minunate vase mari… sosesc încărcate cu aur, tăind spuma albă a apelor [fluviului] Periyar, iar apoi se întorc încărcate cu piper. Aici, muzica vuietului mării nu conteneşte niciodată, iar marele rege prezintă vizitatorilor neobişnuitele produse ale mării şi munţilor”. 70 Un alt text ne oferă o relatare lirică despre negustorii europeni stabiliţi în India: „Soarele a strălucit peste terasele deschise, peste depozitele de lângă port şi turlele cu ferestre ca nişte ochi de căprioară. Pe alocuri… privirea trecătorului poposea asupra locuinţelor [apusenilor], a căror prosperitate nu pălea niciodată”. 71 *Stathmoi Parthikoi* descrie bunurile pe care şi le doreau romanii din vestul Indiei, consemnând de unde puteau obţine negustorii minerale valoroase, precum staniu, aramă şi plumb, dar şi topaz, şi unde puteai găsi cu uşurinţă fildeş, pietre semipreţioase şi mirodenii.72

Comerţul cu porturile din India nu s-a limitat numai la produsele care proveneau de pe subcontinent. După cum ne-au demonstrat excavările efectuate în portul Berenike de la Marea Roşie, din Egipt, pe Marea Mediterană au fost transportate bunuri provenind din regiuni foarte îndepărtate, precum Java sau Vietnam.73 În porturi aflate atât pe coasta de vest, cât şi pe cea de est a Indiei au fost depozitate bunurile aduse din estul şi sud-estul Asiei, gata să fie trimise către vest.74 Apoi mai exista şi Marea Roşie, o zonă comercială plină de viaţă, de sine stătătoare, care lega Mediterana de Oceanul Indian şi de regiunile de dincolo de acesta.75

Cei mai avuţi cetăţeni ai Romei îşi puteau satisface acum cele mai exotice şi mai extravagante gusturi. Cei care frecventau familiile bune deplângeau cheltuielile exagerate şi etalarea desfrâului.76 Această realitate a fost perfect surprinsă în romanul *Satiricon*, de Petronius, cu

faimoasa scenă a ospăţului organizat de Trimalchio, un fost sclav care îşi câştigase libertatea şi acumulase mari avuţii. Satira portretizează cu sarcasm gusturile celor care strânseseră mari bogăţii peste noapte. Trimalchio jinduia la cele mai bune produse pe care le putea cumpăra: fazan care îi era adus tocmai de pe coasta orientală a Mării Negre; bibilici din Africa; peşti rari şi scumpi; păuni şi multe, multe altele, toate în exces. Spectacolul, grotesc al felurilor de mâncare care soseau necontenit, unele după celelalte – păsări vii cusute înăuntrul unui porc, care ieşeau zburătăcind când se tăia şunca, scobitori din argint oferite oaspeţilor –, era o parodie nemiloasă a vulgarităţii şi a depravării păturii proaspăt îmbogăţite a Romei. Una dintre cele mai prospere perioade ale Antichităţii a dat naştere unei opere literare faimoasă pentru exprimarea invidiei amare faţă de *nouveaux riches*? *7*

Prosperitatea a permis Romei şi locuitorilor săi să intre în legătură cu lumi şi experienţe noi. Poetul Marţial descrie fenomenele caracteristice ale acestei perioade – deschiderea către lumea întreagă şi acumularea de informaţii vaste – într-un poem în care deplânge soarta unei tinere sclave, pe care o compară cu un nufăr pur, cu fildeşul indian lustruit, cu o perlă din Marea Roşie, cu părul mai fin decât lâna spaniolă sau bucle blonde, asemenea celor pe care le găseşti doar la fetele de pe malul Rinului.78 În trecut, consemna oripilat un scriitor evreu, cuplurile care îşi doreau să conceapă copii frumoşi se împreunau în timp ce admirau imagini erotice; în schimb, „acum”, continuă el, „aduc sclave evreice şi le leagă de piciorul patului”, folosindu-le pentru a se inspira, doar pentru că îşi permit.79 Nu toată lumea era impresionată de noile gusturi: în Tibru se revărsaseră apele Orontesului (fluviu care străbate Siria şi sudul Turciei), s-a plâns ulterior Juvenal în *Satirele* sale: cu alte cuvinte, decadenţa asiatică distrusese virtuţile romane de modă veche; „şterge-o”, a scris el „dacă îţi cade cu tronc o prostituată exotică, cu broboadă barbară pe cap”.80

Pe unii observatori conservatori i-a îngrozit în mod deosebit apariţia unui anume articol: mătasea chinezească.81 Această ţesătură, disponibilă în cantităţi din ce în ce mai mari în spaţiul mediteraneean, a provocat consternare printre tradiţionalişti. Seneca, de exemplu, oripilat de popularitatea materialului subţire, vaporos, susţinea că veşmintele din mătase nici nu puteau fi numite îmbrăcăminte, căci nu ascundeau nici formele şi nici decenţa matroanelor. Mătasea submina însăşi piatra de temelie a relaţiei conjugale, a spus el, căci bărbaţii descopereau că puteau vedea prin materialul subţire ce se lipea de corpul femeilor, fără să ascundă prea multe imaginaţiei. Pentru Seneca, mătasea era doar un cod secret pentru exotism şi erotism. O femeie nu putea zice cu mâna pe inimă că nu era dezbrăcată dacă purta îmbrăcăminte din mătase.82 Mai existau şi alte persoane care împărtăşeau opinia filosofului, căci s-au depus eforturi repetate de a le interzice bărbaţilor să se îmbrace în mătase, inclusiv prin edicte aprobate prin lege. Alţii îşi spuneau părerea fără ocolişuri: era ruşinos, au convenit doi cetăţeni de vază, că bărbaţii romani ar fi găsit acceptabil să-şi etaleze veşmintele de mătase aduse din Orient.83

Erau şi membri ai societăţii romane care aveau cu totul alte motive de îngrijorare în privinţa obiceiului tot mai răspândit de a purta haine din mătase. În scrierile sale din cea de-a doua jumătate a secolului I d.Hr., Pliniu cel Bătrân a deplâns costul ridicat al ţesăturii de lux, al cărui singur «cap era „să permită matroanelor să strălucească în public”.84 Preţurile umflate erau cu adevărat scandaloase, s-a plâns acesta, mătasea ajungând să coste de o sută de ori valoarea ei reală.85 în fiecare an, a continuat Pliniu, m^3 cheltuiau sume enorme pe articole de lux din Asia, „destinate nouă şi femeilor noastre”. Prin urmare, economia romană era stoarsă de aproximativ 100 de milioane de sesterţi anual, bani care ajungeau în târgurile din afara graniţelor imperiului.86

Această uimitoare sumă reprezenta aproape jumătate din producţia monetară anuală a imperiului şi mai bine de 10% din bugetul anual. Şi mai uluitor este că afirmaţia lui Pliniu nu pare să fi fost o exagerare. Un contract recent descoperit, în care pe papirus sunt detaliate regulile transportului de bunuri dintre Muziris, localitate din India, şi un port roman de la Marea Roşie, confirmă cât de reglementat devenise comerţul mărfurilor în cantitate mare până în secolul II d.Hr. Sunt enumerate obligaţiile reciproce ale părţilor, se explică în mod clar din ce moment se considerau bunurile ca fiind intrate în posesia proprietarului sau a expeditorului mărfii şi se detaliază sancţiunile în cazul în care plata nu se efectuala data agreată de semnatarii documentului.87 Comerţul efectuat la mare distanţă cerea rigoare şi metode sofisticate.

Negustorii romani nu plăteau însă în monede. Ofereau sticlă frumos lucrată, aur şi argint, coral şi topaz de la Marea Roşie şi tămâie din Arabia, în schimbul materialelor textile, al mirodeniilor şi coloranţilor precum purpura.88 Indiferent de cum se desfăşura plata, fluxul de capital la o scară atât de mare a avut consecinţe de amploare. Una dintre acestea a fost consolidarea economiilor locale de pe rutele comerciale. Pe măsură ce înflorea negoţul, iar reţelele comerciale şi de comunicaţii se extindeau, devenind şi mai bine conectate între ele, satele se transformau în târguri, iar acestea, la rândul lor, deveneau oraşe. În oraşe precum Palmyra, situat la marginea deşertului sirian, care s-a dezvoltat foarte bine în calitate de nod comercial ce lega Orientul de Apus, au fost ridicate monumente arhitecturale impresionante. Nu degeaba s-a spus despre Palmyra că era Veneţia nisipurilor.89 Şi oraşele de pe axa nord-sud s-au transformat, cel mai uimitor exemplu fiind Petra, care a devenit una dintre minunile Antichităţii datorită aşezării ei, pe ruta ce lega oraşele Arabiei de coasta mediteraneeană. Apoi au urmat târgurile, care atrăgeau negustori sosiţi de la sute, dacă nu chiar mii de kilometri depărtare, în puncte

convenabile de intersecţie. În luna septembrie a fiecărui an, Batnae, lângă Eufrat, „mustea de negustori bogaţi, căci mulţimi numeroase de oameni se adunau cu prilejul târgului pentru a vinde şi cumpăra mărfuri din India şi China, dar şi tot soiul de alte produse, aduse (aici) pe pământ sau pe mare”.90

Puterea de cumpărare a Romei era atât de mare, încât reuşea să influenţeze chiar şi baterea monedei din regiuni îndepărtate din estul Asiei. După ce chinezii i-au izgonit din bazinul Tarim, nomazii din tribul yuezhi au reuşit să-şi asigure o poziţie dominantă în estul Persiei, cucerind teritoriile controlate odinioară de descendenţii generalilor lui Alexandru cel Mare. În timp, au întemeiat un imperiu înfloritor, care a primit numele uneia dintre cele mai importante grupări din cadrul tribului – Guishang (sau Kushan). Aceştia au început să bată monedă în cantitate mare, luându-le drept model pe cele aflate în circulaţie la Roma.91

Monedele romane au pătruns pe teritoriul tribului Kushan prin porturile din nordul Indiei, precum Barbaricum şi, mai ales, Barygaza, unde operaţiunea de acostare la ţărm era atât de dificilă, încât marinarii trimiteau cârmaci care să ghideze navele către port. Căile de acces în ambele porturi erau extrem de periculoase pentru cei care nu aveau experienţă sau nu cunoşteau curenţii de ape.92 Odată ajunşi pe uscat, negustorii puteau găsi piper şi mirodenii, dar şi fildeş şi textile, inclusiv mătase finisată şi fir de mătase. Barygaza funcţiona ca un depozit unde se strângeau mărfuri din India, Asia Centrală şi China – un târg ce aducea o abundenţă extraordinară tribului Kushan, care controla oazele şi rutele caravanelor ce făceau legătura între ele.93

În ciuda comerţului dintre statele din bazinul mediteraneean şi China, din cauza rolului important al tribului Kushan în regiune, chinezii nu au contat în comerţul cu Roma via Oceanul Indian. De abia la sfârşitul secolului I d.Hr., după câteva expediţii ale marelui general

Ban Chao, care şi-a condus soldaţii până departe, pe ţărmul Mării Caspice, chinezii au trimis un mesager însărcinat să se întoarcă cu mai multe informaţii despre locuitorii „înalţi, cu trăsături frumoase”, care trăiau în puternicul imperiu din Apus. S-a consemnat că Da Qin – sau Marele Qin, aşa cum era numit Imperiul Roman – dispunea de impresionante cantităţi de aur, argint şi bijuterii fine: deţinea nenumărate obiecte minunate şi rare.94

Schimburile dintre China şi Persia au devenit constante şi dese. Se trimiteau misiuni de mai multe ori pe an, consemnează un izvor din China, dintre care cel puţin zece se îndreptau către Persia şi, chiar şi pe parcursul perioadelor mai liniştite, aproximativ şase sau şapte solii tot erau trimise spre vest.95 De regulă, acestea însoţeau caravanele numeroase care transportau diverse articole de export şi se întorceau încărcate cu produse la mare căutare acasă – inclusiv perle, jad şi lapis lazuli de la Marea Roşie, ilar şi alimente, precum ceapa, castraveţii, coriandrul, rodiile, fisticul şi mişele.96 Tămâia şi mirul, produse deosebit de râvnite, ce proveneau, de lupt, din Yemen şi Etiopia, erau cunoscute în China sub numele „Possu” (udică, bunuri persane).97 După cum aflăm dintr-un alt text, scris ceva mai târziu, piersicile din Samarkand erau considerate deosebit de preţioase: „mari cât oul de gâscă”, faimoase pentru culoarea lor intensă, erau cunoscute în China drept „piersicile de aur”.98

La fel de rare precum legăturile directe dintre chinezi şi Roma erau şi cunoştinţele locuitorilor din bazinul mediteraneean despre lumea care se întindea dincolo de munţii Himalaya şi Oceanul Indian. S-a consemnat i ¡1 o singură misiune romană ar fi ajuns la împăratul Huan, în jurul anului 166 d.Hr. Însă interesul şi cunoştinţele Romei despre Orientul îndepărtat erau trecătoare; ochii Romei erau aţintiţi asupra Persiei”, care nu doar că reprezenta un stat rival, ci şi o posibilă ţintă a imperiului. Chiar înainte să apuce romanii să-şi consolideze pe deplin controlul asupra

Egiptului, autori precum Virgiliu şi Propertiu scriau cu entuziasm despre extinderea influenţei Imperiului Roman. Într-un poem laudativ la adresa lui Augustus şi a realizărilor sale, Horaţiu nu visa doar la dominaţia Romei în Mediterană, ci la stăpânirea întregii lumi – inclusiv la cucerirea teritoriilor locuite de indieni şi chinezi.100 Pentru a îndeplini acest deziderat, trebuia acţionat împotriva Persiei, iar planul a încolţit în mintea mai multor împăraţi romani. S-au pus la cale operaţiuni măreţe pentru a împinge frontiera imperiului până la trecătoarea montană cunoscută sub numele de Porţile Caspice, aflată undeva adânc pe teritoriul Persiei: Roma trebuia şi ocupe centrul lumii.101

De fapt, s-au depus şi eforturi pentru a transforma aceste vise în realitate. În 113 d.Hr., împăratul Traian a condus personal un detaşament militar numeros în Orient. Avansând rapid prin Caucaz înainte de a coti spre sud, pentru a urma cursul Eufratului, Traian a cucerit Nisibis şi Batnae şi a bătut monede prin care proclama că Mesopotamia fusese „supusă puterii poporului roman”. Cum rezistenţa populaţiei locale începea să se risipească, împăratul a continuat ofensiva, împărţindu-şi forţele în două. Marile oraşe ale Imperiului Persan au fost ocupate în succesiune rapidă: Adenystrae, Babilon, Seleucia şi Cresifon au căzut în mâinile romanilor după o campanie strălucită care a durat doar câteva luni. Au fost emise pe dată monede, pe care s-a bătut categorica inscripţie: „PERSIA CAPTA” („Persia a fost cucerită”).102 Traian a avansat apoi înspre Charax, Basra de astăzi, aflat la gura Golfului Persic, unde a ajuns exact în momentul în care o corabie pornea către India. A privit-o cu nostalgie: dacă ar fi fost la fel de tânăr precum Alexandru cel Mare, s-a gândit el cu tristeţe, ar fi putut traversa apele către Ind.103

Cu planurile gata întocmite pentru a pune bazele noilor provincii romane Asiria şi Mesopotamia, Roma părea menită să inaugureze un nou capitol al istoriei sale,

în care să-şi extindă frontierele până la valea Indului şi la porţile Chinei. Succesul lui Traian s-a dovedit a fi însă efemer: un contraatac îndârjit fusese deja lansat în oraşele Mesopotamiei. împăratul a suferit un atac cerebral care i-a fost fatal, iar în Iudeea a izbucnit o revoltă ce s-a răspândit rapid, solicitând intervenţia legiunilor romane. Cu toate acestea, împăraţii care i-au urmat la tron şi-au menţinut privirea aţintită ferm asupra Persiei: aceasta era regiunea în care îşi concentra Roma cheltuielile militare, iar ce se întâmpla la frontieră, şi dincolo de aceasta, se transmitea cu mare interes în capitală.

În Asia, împăraţii romani au afişat o atitudine complet diferită faţă de cea adoptată în provinciile europene ale imperiului, demarând cu regularitate campanii militare – chiar dacă nu au fost încununate întotdeauna de succes. În anul 260 d.Hr., de exemplu, împăratul Valerian a fost umilit după ce a fost luat prizonier şi ţinut „într-o formă josnică de sclavie”: folosit ca taburet uman pentru conducătorul persan, „care îi cerea să-şi încovoaie spatele pentru a-l ridica pe rege, când acesta se urca pe cal”, corpul i-a fost în cele din urmă mutilat, „iar pielea jupuită de pe oase, vopsită cu purpură şi aşezată în templul zeilor barbarilor, astfel încât să aducă veşnic aminte de o victorie atât de răsunătoare, iar acest spectacol să poată fi arătat întotdeauna ambasadorilor noştri”.104 A fost împăiat pentru ca toată lumea să poată vedea nebunia şi ruşinea Romei.

În mod ironic, tocmai ambiţia şi ascensiunea Romei au oferit un imbold Persiei. În primul rând, Persia a beneficiat foarte mult de pe urma comerţului la distanţă dintre Apus şi Răsărit, care a servit şi la mutarea centrului politic şi economic din Persia, până atunci plasat în teritoriile sale nordice. Perşii fuseseră interesaţi să fie cât mai aproape de stepele învecinate, locuite de triburile nomade, de la care cumpărau vite şi cai şi pe care le puteau astfel supraveghea mai uşor. Din acest motiv au devenit importante oraşele-oază Nisa, Abivard şi Dara,

unde s-au ridicat magnifice palate regale.105

În al doilea rând, având cuierele pline ochi de banii colectaţi din Impozite şi taxe de tranzit, obţinute de pe urma comerţului local şi regional, Persia s-a lansat în proiecte majore de infrastructură. Printre acestea – au numărat transformarea oraşului Cresifon – situat pe malul estic al Tigrului, în centrul Mesopotamiei – într-o nouă capitală demnă de laudă şi investiţiile masive în porturi precum Characene, de la Golful Persic, UNtfel încât acestea să poată face faţă volumului din ce în ce mai mare de (rafie pe mare, în condiţiile în care nu toate navele aveau ca destinaţie Roma: pe parcursul secolelor I şi al II-lea, se puseseră bazele unui comerţ înfloritor cu ceramică smălţuită, exportată către India şi Sri Lanka.106

În fine, cea de-a treia consecinţă – cea mai de răsunet – a elanului militar al Romei a fost schimbarea politică pe care a antrenat-o. Presată puternic de vecina ei, Persia a trecut printr-o transformare de amploare. () nouă dinastie conducătoare, Sasanidă, şi-a făcut apariţia în jurul anului ¿20 d.Hr., introducând o viziune nouă, complet diferită, care cerea îndepărtarea autorităţii guvernatorilor provinciali, care deveniseră independenţi în toate privinţele, mai puţin cu numele, şi centralizarea puterii. Mai multe reforme administrative au consolidat controlul statului în aproape toate domeniile. Una dintre aceste măsuri a vizat responsabilizarea înalţilor demnitari, cărora li s-au dat sigilii – astfel, se ţinea mai uşor socoteala deciziilor luate, se verificau funcţionarii şi se transmiteau mai precis informaţiile. Miile de sigilii păstrate până astăzi demonstrează cât de complexă a fost măsura adoptată de conducătorii sasanizi.107

Şi negustorii, şi pieţele s-au trezit supuşi reglementărilor, iar un text consemnează că producătorilor şi neguţătorilor – dintre care cei mai mulţi erau organizaţi în bresle – le erau repartizate anumite sectoare din bazaruri. Astfel, inspectorilor le era mai uşor să verifice respectarea standardelor calitative şi cantitative şi, mai

ales, să colecteze în mod eficient impozitele.108 Mediul urban, locul în care se desfăşură cea mai mare parte a schimburilor comerciale, a căpătat o importanţă deosebită. Printre măsurile luate, s-a numărat îmbunătăţirea sistemelor de aprovizionare cu apă, care în unele regiuni au fost extinse cu câţiva kilometri, astfel încât să suplimenteze resursele deja existente şi să stimuleze şi mai mult dezvoltarea urbană. Au fost întemeiate nenumărate oraşe noi, iar un document persan întocmit ceva mai târziu pe baza unor materiale din perioada sasanidă menţionează că dezvoltarea urbană a cunoscut un adevărat avânt în Asia Centrală, platoul iranian, Mesopotamia şi Orientul Apropiat.109

Vaste terenuri agricole din Khuzistan şi Irak au beneficiat de sisteme de irigaţii. Era o încercare de a stimula producţia în agricultură, fapt ce a dus, probabil, şi la scăderea preţurilor alimentelor.110 Descoperirile arheologice confirmă că baloturile erau inspectate înainte de export, iar textele scrise atestă că existau copii ale contractelor, ce erau ştampilate şi arhivate în registrele de evidenţă ale mărfurilor.111 Reintegrarea în Persia a oraşelor şi teritoriilor aflate odinioară în stăpânirea tribului Kushan, fenomen vizibil pe parcursul unei bune părţi a secolelor I-II d.Hr., a avut drept consecinţă şi intensificarea comerţului cu Orientul.112

În timp ce Persia prindea aripi, Roma începea să se clatine. Sasanizii nu au fost singura problemă a romanilor, căci, până în anul 300 d.Hr., întreaga linie a graniţei răsăritene a imperiului, de la Marea Nordului până la Marea Neagră, de la Caucaz şi până în dreptul extremităţii sudice a Yemenului, era supusă unor mari presiuni. Imperiul fusese construit prin expansiune şi era protejat de o armată riguros antrenată. Când procesul de expansiune teritorială a început să se deterioreze treptat – ca urmare a faptului că Roma se extinsese până la graniţele naturale ale Rinului şi Dunării şi ale lanţurilor muntoase Taurus şi Anti-Taurus din estul Asiei Mici –,

imperiul a devenit o clasică victimă a propriului succes: Roma era acum o ţintă în sine pentru cei care locuiau în afara graniţelor ei.

Într-o încercare de a corecta dezechilibrul îngrijorător dintre veniturile în declin obţinute din impozite şi costurile din ce în ce mai mari pe care le presupunea apărarea graniţelor, s-au luat măsuri disperate – însă inevitabilele proteste au apărut imediat. Un autor s-a plâns că împăratul Diocleţian, care a încercat să rezolve în mod agresiv problema deficitului fiscal, mai degrabă a provocat probleme decât să le rezolve şi, „prin lăcomia şi agitaţia sa, a întors lumea cu susul în jos”.113 S-a efectuat o trecere detaliată în revistă a bunurilor imperiului, acţiunea pregătitoare de revizuire generală a sistemului fiscal. Au fost trimişi funcţionari în toate colţurile imperiului, iar evaluatorii şi-au făcut apariţia neanunţaţi pentru a număra fiecare vie şi fiecare pom fructifer, cu scopul de a spori veniturile imperiului.114 S-a emis un edict valabil în întregul imperiu, care stabilea atât preţul alimentelor de bază, cât şi al produselor de lux din import, precum seminţele de susan, chimionul, păstârnacul şi scorţişoara. Un fragment din acest ordin, descoperit de curând la Bodrum, arată cât de puternic încerca să intervină statul: nu mai puţin de douăzeci şi şase de tipuri de încălţăminte, de la sandale aurite pentru femei până la pantofi „purpurii, cu talpa joasă, în stil babilonian”, aveau un preţ de plafon stabilit de inspectorii financiari ai Romei.115

În final, pe Diocletian l-a răpus presiunea de a încerca să reorganizeze imperiul şi s-a retras pe ţărmul actual al Croaţiei pentru a se concentra pe lucruri mai plăcute decât treburile statului. „Îmi doresc să vii la Salona”, i-a scris el unuia dintre foştii săi colegi, „să vezi verzele pe care le-am plantat cu mâna mea”; sunt atât de minunate, a continuat el, că „nici nu te-ar mai putea tenta vreodată ideea de a deţine puterea”.116 Faimoasa şi impresionanta statuie găsită la Prima Porta, la periferia

Romei, îl înfăţişa pe Augustus ca soldat, în schimb, lui Diocletian îi plăcea postura de fermier. Astfel se transformaseră ambiţiile Romei pe parcursul a 300 de ani: de la planurile extinderii imperiului până în India până la cochetarea cu ideea cultivării legumelor bune pentru expoziţii.

În timp ce romanii priveau neliniştiţi în stânga şi în dreapta, un agresiv nor de furtună se apropia de ei. împăratul Constantin a fost cel care a luat atitudine. Fiul unuia dintre cei mai de seamă oameni ai imperiului, Constantin era ambiţios, capabil şi avea darul de a se afla la locul potrivit în momentul potrivit. Când venea vorba de politica de care avea nevoie Roma, viziunea lui era pe atât de clară, pe cât era de uimitoare. Imperiul avea nevoie de o conducere puternică; ceea ce era evident pentru toată lumea; dar Constantin avea un plan mai radical decât să concentreze, pur şi simplu, puterea în propriile mâini: îşi dorea să construiască un nou oraş, o nouă perlă pe ruta ce lega Mediterana de Orient. Locul ales de el, de altfel foarte potrivit, era punctul de întâlnire al continentelor Europa şi Asia.

Zvonurile conform cărora conducătorii romani s-ar fi gândit să mute scaunul puterii imperiale circulau de multă vreme. Potrivit unui autor roman, Iulius Cezar ar fi luat în calcul să mute capitala fie în Alexandria, fie pe locul Troiei antice din Asia Mică, căci ambele oraşe deţineau o poziţie mai bună pentru a guverna regiunile care îi interesau mult pe romani.117 în cele din urmă, la începutul secolului al IV-lea d.Hr., această intenţie s-a concretizat şi un oraş impresionant a fost ridicat la intersecţia dintre Europa şi Asia, de parcă Roma ar fi încercat să sublinieze direcţia în care îşi aţintea privirea.

O nouă metropolă splendidă s-a înălţat pe locul vechiului Bizanţ, pe malul Bosforului, oraş care, odată cu trecerea timpului, nu numai că a ajuns să rivalizeze cu Roma, dar să o şi întreacă. S-au construit palate gigantice, dar şi un hipodrom pentru curse de care. În centrul

oraşului, s-a ridicat o coloană gigantica, tăiată dintr-o singură bucată masivă de porfir, deasupra căreia s-a aşezat o statuie, înfăţişându-l pe împărat privind în jos. Oraşul a primit numele de Noua Romă, deşi nu după multă vreme a ajuns să fie cunoscut după numele fondatorului său, Constantin – Constantinopol. În paralel, au fost înfiinţate instituţii ce le imitau pe cele din oraşul-mamă, inclusiv un Senat, ai cărui membri erau defăimaţi de unii locuitori, care erau de părere că făceau parte din pătura socială a noilor îmbogăţiţi – fiii arămarilor, ai supraveghetorilor băilor publice, ai cârnăţarilor şi alţii de teapa lor.118

Constantinopol avea să devină cel mai mare şi mai important oraş din Mediterana, eclipsând de departe celelalte oraşe în dimensiune, influenţă şi importanţă. Deşi mulţi experţi contemporani resping cu vehemenţă ideea potrivit căreia Constantin ar fi intenţionat ca oraşul său să devină o nouă capitală imperială, fondurile imense cheltuite pe construcţia Constantinopolului sugerează altceva.119 Oraşul era amplasat într-o poziţie strategică, de unde se puteau supraveghea alte rute sensibile, nu în ultimul rând traficul maritim dinspre şi înspre Marea Neagră. În plus, funcţiona şi ca avanpost din care puteau fi observate evenimentele de la est, dar şi de la nord – în Balcani şi în direcţia Câmpiei Panonice, unde tensiunile mocneau.

În Antichitate, orizontul majorităţii populaţiei se limita de regulă la nivel regional – comerţul şi interacţiunea oamenilor având loc pe distanţe scurte. Cu toate acestea, pânzele ţesute de comunităţi s-au întrepătruns, creând un univers complex, în care gusturile şi ideile erau modelate de produse, principii şi influenţe artistice aflate la mii de kilometri depărtare.

Cu două milenii în urmă, mătăsurile cusute de mână în China erau purtate de cei bogaţi şi puternici din Cartagina şi alte oraşe din bazinul mediteraneean, iar ceramica fabricată pe teritoriul actual al sudului Franţei se putea găsi în Anglia şi Golful Persic. Condimentele şi

mirodeniile din India erau folosite în bucătăriile locuitorilor din provincia Xinjiang, dar şi ale celor de la Roma. Clădirile din nordul Afghanistanului prezentau inscripţii în greacă, în timp ce armăsarii din Asia Centrală erau călăriţi cu mândrie câteva mii de kilometri mai la est.

Ne putem imagina cursul unei monede din aur în circulaţie cu două milenii în urmă, bătută probabil într-o monetărie dintr-o provincie a imperiului şi folosită de un tânăr soldat, ca mijloc de plată, pentru a cumpăra bunuri la frontiera de nord, în Anglia, ce îşi găsea mai apoi drumul spre casă, la Roma, călătorind în cuierele unui funcţionar imperial trimis să strângă impozite, după care ajungea în mâinile unui negustor care se îndrepta spre Orient şi era folosită încă o dată pentru a plăti produsele cumpărate de la comercianţii care veniseră să-şi vândă proviziile la Barygaza. Aici era admirată şi prezentată conducătorilor din Hindukush, care se minunau la vederea gravurii, a formei şi dimensiunii ei şi i-o dădeau unui meşter să o copieze – poate că acesta venea chiar de la Roma, din Persia, India sau China. Putea fi chiar şi vreun localnic care deprinsese meşteşugul baterii de monedă. Era o lume conectată, complexă şi însetată să facă schimburi.

Este uşor să modelăm trecutul şi să-i dăm forma pe care o considerăm convenabilă şi accesibilă. Dar lumea antică a fost mult mai sofisticată şi interconectată decât ne place câteodată să credem. Roma este văzută ca predecesoarea Europei Apusene, dar trecem cu vederea faptul că imperiul privea în mod constant către Orient şi că, în mai multe privinţe, a fost modelat de influenţele primite de acolo. Civilizaţia antică a stat la baza lumii în care trăim, aşa cum o vedem noi astăzi – plină de viaţă şi de energie, competitivă şi eficientă. Un şir lung de oraşe alcătuia un lanţ care se întindea de-a lungul întregii Asii. Apusul începuse să privească către Orient şi Orientul către Apus. împreună cu rutele comerciale tot mai dinamice ce legau India de Golful Persic şi Marea Roşie, străvechile

Drumuri ale Mătăsii din Antichitate pulsau de viaţă.

Privirea Romei rămăsese aţintită asupra Asiei din momentul în care se transformase din republică în imperiu. Şi, după cum s-a dovedit, acelaşi lucru se întâmplase şi cu sufletul ei. Căci Constantin – şi Imperiul Roman – îl găsiseră pe Dumnezeu; iar noua credinţă venea tot din Orient. În mod surprinzător, nu a venit din Persia sau din India, ci dintr-o provincie aparent neinteresantă, unde, cu trei secole în urmă, Pilat din Pont se făcuse cunoscut prin comportamentul său infam ca guvernator. Creştinismul era pe cale să se răspândească în toate direcţiile.

2

Drumul Credinţelor

Prin arterele care în Antichitate făceau legătura între Pacific, Asia Centrală, India, Golful Persic şi Marea Mediterană, nu circulau numai bunuri de consum, ci şi concepte. Iar printre cele mai influente idei, se numărau cele care aveau de-a face cu divinitatea. Schimbul cultural şi religios fusese întotdeauna dinamic în această regiune; acum însă devenea mai complex şi mai competitiv. Cultele şi credinţele locale intrau în contact cu unele cosmologii puternic înrădăcinate, proces ce a dat naştere unui creuzet bogat în care se împrumutau, se rafinau şi se recreau concepte.

La scurt timp după ce conceptele grecilor au pătruns în Orient, fenomen prilejuit de ofensiva lui Alexandru cel Mare, ideile au început să circule şi din direcţie opusă. Religia budistă s-a răspândit rapid în Asia, mai ales după ce a fost apărată cu îndârjire de împăratul Asoka, despre care se spune că se convertise la budism după ce cugetase îndelung la preţul teribil plătit pentru campaniile militare, în urma cărora se ridicase un mare imperiu în India, în secolul al III-lea î.Hr. Inscripţiile din această perioadă atestă existenţa multor locuitori din Siria şi din regiuni chiar şi mai îndepărtate care, la acel moment, adoptaseră principiile şi practicile budiste. Credinţele sectei

terapeutai, care a prosperat vreme de secole în oraşul egiptean Alexandria, prezintă similitudini inconfundabile cu budismul, folosind inclusiv scripturi alegorice, împărtăşind aceeaşi dorinţă de iluminare prin rugăciune şi detaşare de sine pentru a găsi liniştea interioară.1

Lipsa de claritate a izvoarelor istorice îngreunează încercarea de a afla cu exactitate când a început să se răspândească budismul. Cu toate acestea, uimitor este faptul că s-au păstrat texte străvechi care relatează cum s-a răspândit budismul din subcontinentul indian, în alte regiuni. Conducătorii locali au trebuit să ia o hotărâre în legătură cu budismul: ne punea problema tolerării, a eradicării sau a sprijinirii lui. Unul dintre cârmuitorii care a ales această ultimă variantă a fost Menander, rege al Bactrianei în secolul al II-lea î.Hr. şi descendent al unuia dintre generalii lui Alexandru cel Mare. Potrivit textului cunoscut în prezent sub numele *Milindapanhă*, regele s-a decis să urmeze o nouă cale spirituală, graţie întâlnirii cu un călugăr care l-a marcat profund prin inteligenţa, compasiunea şi modestia sa, în contrast cu superficialitatea lumii în care trăia. Se pare că a fost suficient să-l convingă pe rege să caute iluminare prin învăţăturile budiste.2

Universul de idei şi de credinţe religioase al Drumurilor Mătăsii era populat de numeroase divinităţi şi culte, preoţi şi conducători locali, aflaţi într-o continuă competiţie pentru supremaţie. Mizele erau mari. Aceasta era o perioadă în care societăţile erau foarte receptive la explicaţii, acceptând lămuriri pentru absolut orice, de la lucrurile lumeşti până la întâmplările supranaturale; era o epocă în care credinţa venea cu soluţii la o multitudine de probleme. Luptele dintre diferitele credinţe aveau un puternic caracter politic. Pentru practicanţii tuturor acestor religii – fie că erau de provenienţă indică, precum hinduismul, jainismul şi budismul, fie că îşi aveau originile în Persia, precum zoroastrismul şi maniheismul, sau mai la vest, precum iudaismul, creştinismul şi, ulterior,

islamismul –, succesul pe câmpul de luptă sau la masa negocierilor însemna confirmarea supremaţiei culturale şi a bunăvoinţei divine. Pe cât era de simplă, pe atât era de puternică această ecuaţie: o societate ocrotită şi favorizată de zeul sau zeii potriviţi înflorea; cele care propuneau idoli falşi şi promisiuni deşarte aveau de suferit.

Prin urmare, conducătorii aveau stimulente puternice pentru a investi în infrastructura spirituală adecvată, precum ridicarea de lăcaşuri extravagante de cult. Astfel obţineau o marjă de manevră pentru a deţine controlul intern, ceea ce le permitea conducătorilor să lege o relaţie reciproc avantajoasă cu preoţimea, care deţinea o extraordinară putere politică şi autoritate morală în toate religiile importante. Acest lucru nu însemna că liderii erau pasivi, acţionând în baza doctrinelor propuse de o clasă independentă (sau, în unele cazuri, de o castă). Din contră, conducătorii intransigenţi puteau să-şi întărească autoritatea şi supremaţia introducând noi practici religioase.

Imperiul Kushan, care, pornindu-şi expansiunea din nordul Indiei, a ocupat cea mai mare parte a Asiei Centrale în primele secole după Hristos, ne oferă un astfel de exemplu. Deşi conducătorii tribului Kushan priveau budismul cu un aer de superioritate, au şi contribuit la răspândirea acestei religii. Pentru o dinastie conducătoare care nu era originară din regiune era important să-şi justifice privilegiile. În acest scop, a contopit idei care proveneau din surse dintre cele mai diverse pentru a ajunge la cel mai mic numitor comun care să atragă o populaţie cât mai numeroasă cu putinţă. Prin urmare, dinastia Kushan a finanţat construirea de „temple ale familiei divine” („*devakula*:), dezvoltând conceptul deja consacrat în regiune, potrivit căruia regii erau cei care făceau legătura între Pământ şi Ceruri.3

Cu ajutorul monedei bătute în timpul domniei sale, Menandru deja anunţase că nu era doar un conducător trecător, ci un salvator – aspect atât de important, încât l-a

consemnat atât în scriere greacă(*soteros*) *y* cât şi în sanscrită (*Tratasa*:), în legendele bilingve de pe monedele bătute în perioada domniei sale.4 Dinastia Kushan a mers şi mai departe, punând bazele unui cult al conducătorului, despre care se spunea că era direct înrudit cu divinitatea, ceea ce a adâncit prăpastia dintre rege şi supuşii săi. O inscripţie descoperită la Taxila, în Punjab, consemnează această credinţă cu exactitate. Potrivit textului, cârmuitorul era „Marele rege, regele regilor şi fiul Domnului".5 Asemănarea cu Vechiul şi Noul Testament este frapantă – la fel şi conceptul de conducător văzut ca salvator şi intermediar pentru accederea în viaţa următoare.6

În jurul secolului I d.Hr., a avut loc un eveniment ce poate fi asemănat cu o revoluţie a religiei budiste, respectiv o schimbare a modului în care credinţa afecta viaţa de zi cu zi a enoriaşilor. În forma lor tradiţională, învăţăturile lui Buddha erau simple, pledând pentru găsirea unei căi care să îndepărteze omul de suferinţă (<*duhkha*, în sanscrită) şi să-l îndrepte către o stare de pace (*nirvāṇa*) prin urmarea drumului cu opt „cărări nobile". Calea către iluminare nu implica elemente terţe, iar lumea materială sau fizică nu juca un rol important în această călătorie, ce era spirituală, metafizică şi individuală.

Această concepţie avea să se schimbe radical odată cu apariţia noilor modalităţi de a atinge o stare mai înaltă a înţelegerii sinelui. Ceea ce până atunci fusese o intensă călătorie sufletească, fără niciun fel de influenţe şi sprijin din exterior, era acum înlesnită de sfaturi, ajutor şi lăcaşuri menite să facă drumul către iluminare şi budism mai atrăgător. S-au construit stupe sau altare, aparent pentru Buddha, care au devenit locuri de pelerinaj, iar textele în care se detalia cum să te comporţi în aceste temple au conferit Idealurilor budismului mai mult realism şi concreteţe. Florile sau parfumurile aduse ca ofrandă la altar aveau să ajute omul să obţină mântuirea, după cum

povăţuia *Saddharmapundankay* adesea cunoscută şi sub numele de *Lotus Sutra*, care datează din acea perioadă. La fel se întâmpla şi cu muzicanţii angajaţi să „bată tobele, să sufle în cornete, scoici de mare, naiuri şi fluiere, să cânte la lăută şi harpă, gong, chitară şi ţambal”: toate acestea aveau să-l ajute pe credincios să atingă „calea către Buddha”.7 Scopul acestor gesturi era să ofere un plus de vizibilitate budismului – o voce mai clară – şi să-i permită să concureze mai eficient într-un mediu în care tot mai multe religii şi credinţe se manifestau.

Un alt concept nou a fost cel de donaţie – mai exact donaţiile acordate templelor care erau construite de-a lungul rutelor ce porneau din India în direcţia Asiei Centrale. Oferirea de bani, bijuterii şi alte daruri a devenit o practică des întâlnită şi, odată cu aceasta, s-a răspândit şi ideea că donatorii aveau să „treacă dincolo de oceanele suferinţei”, ca recompensă pentru generozitatea lor.8 Într-adevăr, *Lotus Sutra* şi alte texte din această perioadă menţionau bunurile preţioase care se pretau cel mai bine ca daruri: perle, cristale, aur, argint, lapiz lazuli, coral, diamante şi smaralde – toate erau considerate acceptabile.9

Sistemele de irigaţii amenajate pe suprafeţe întinse din văile aflate în prezent pe teritoriul Tadjikistanului şi în sudul Uzbekistanului, construite la începutul mileniului I d.Hr., confirmă că regiunea devenea din ce în ce mai bogată şi mai prosperă, iar schimbul cultural şi comercial tot mai dinamic.10 în condiţiile în care apăreau elite locale bogate la care se putea apela, nu a durat mult şi centrele monastice au devenit adevărate baze de activitate şi cămine pentru cărturarii care îşi umpleau timpul scriind, copiind şi traducând texte budiste în limbile locale, astfel încât să fie accesibile unui public din ce în ce mai larg şi numeros. Era un alt punct al unui program menit să răspândească religia. Comerţul a deschis acele porţi prin care credinţa a trecut nestingherită.11

În jurul secolului I d.Hr., procesul de răspândire a

religiei budiste, din nordul Indiei de-a lungul rutelor comerciale traversate de negustori, călugări şi călători, s-a accelerat rapid. La sud, în platoul Dekkan, au apărut o puzderie de temple, săpate în peşteri, iar stupele puteau fi întâlnite până departe, în subcontinentul indian.12 La nord şi est, budismul era propovăduit din ce în ce mai energic de negustorii sogdieni, care au jucat un rol vital în crearea unei legături între China şi valea Indului. Erau neguţători nomazi, din inima Asiei Centrale, intermediari clasici, care aveau propriile reţele compacte şi foloseau eficient împrumuturile, obţinând pe această cale o poziţie ideală pentru a domina negoţul pe rutele comerciale lungi.13

Cheia succesului lor s-a datorat unui lanţ sigur de puncte de popas. Pe măsură ce sogdienii se converteau în număr din ce în ce mai mare la budism, de-a lungul rutelor comerciale principale s-au construit stupe, aşa cum putem vedea în valea Hunza din nordul Pakistanului: mii de sogdieni aflaţi în trecere prin această zonă şi-au gravat numele în piatră, alături de imagini înfăţişându-l pe Buddha, în speranţa că lungile lor călătorii aveau să fie productive şi sigure – mărturii tulburătoare ale nevoii călătorilor de alinare spirituală ori de câte ori se aflau departe de casă.

Nu numai gravurile răzleţe confirmă faptul că budismul s-a răspândit în ritm accelerat în această perioadă. Kabulul era înconjurat de patruzeci de mănăstiri, dintre care una a fost descrisă astfel de un călător sosit ceva mai târziu în această regiune: „Pardoseala era realizată din onix, zidurile din marmură pură; poarta era construită din aur topit, iar podeaua din argint solid; oriunde îţi întorceai privirea vedeai stele… Pe hol, un idol de aur la fel de frumos ca luna şedea pe un tron magnific, încrustat cu bijuterii”.15

Nu după multă vreme, conceptele şi practicile budiste au început să se răspândească în est, croindu-şi drum prin munţii Pamir şi pătrunzând în China. Până la începutul secolului al IV-lea d.Hr., în întreaga provincie

Xinjiang din nord-vestul Chinei se ridicaseră lăcaşuri sfinte budiste, precum spectaculosul complex de peşteri de la Kizil din bazinul Tarim, care includea şi săli de rugăciune, spaţii dedicate meditaţiei, precum şi dependinţe mari, în care se putea locui. În scurt timp, vestul Chinei a fost împânzit de locuri transformate în aşezăminte sacre, precum Kashgar, Kucha sau Turfan, de exemplu.16 Până în anul 460, gândirea, practicile, arta şi iconografia budistă deveniseră parte integrantă a culturii populare din China, rivalizând puternic cu tradiţionalul confucianism, o cosmologie amplă, puternic înrădăcinată, căci data de mai bine de un mileniu, care punea accentul în egală măsură pe etica personală şi credinţa spirituală. Răspândirea budismului a fost facilitată de o promovare agresivă practicată de o dinastie recent sosită la putere: aceşti conducători originari din stepe erau, aşadar, străini. Exact cum se întâmplase şi cu tribul Kushan care îi precedase, Wei din nord au avut multe de câştigat susţinând noile concepte, în detrimentul celor tradiţionale, şi protejând ideile care le justificau privilegiile. La Pingeheng şi Luoyang, în estul îndepărtat al ţării, au fost ridicate statui gigantice reprezentându-l pe Buddha, precum şi altare şi mănăstiri bogat decorate. Mesajul era cât se poate de clar: Wei clin nord triumfaseră pentru că făceau parte dintr-un ciclu divin. Nu erau nişte simpli învingători primitivi, pe un câmp de luptă.17

Budismul a înaintat de-a lungul principalelor artere comerciale, răspândindu-se şi în vest. Grupurile de peşteri care împânzeau Golful Persic, precum şi nenumăratele descoperiri arheologice din jurul oraşului Merv din Turkmenistanul de astăzi, dar şi o serie de inscripţii descoperite în interiorul Persiei ne confirmă faptul că budismul putea concura cu credinţele locale.18 Abundenţa de termeni de provenienţă budistă din limba parta atestă, de asemenea, o intensificare a schimbului de idei în această perioadă.19

Diferenţa a fost că accelerarea schimburilor

comerciale a impulsionat Persia să meargă într-o altă direcţie, în momentul în care a intrat într-o perioadă caracterizată de renaştere economică, politică şi culturală. În timp ce o identitate persană distinctă reuşea din nou să se afirme, budiştii descopereau că erau mai degrabă persecutaţi, decât luaţi ca model. Din cauza agresivităţii atacurilor, altarele din zona Golfului au fost abandonate, iar stupele care fuseseră probabil ridicate de-a lungul rutelor comerciale terestre de pe teritoriul Persiei au fost distruse.20

Pe măsură ce se răspândeau în Eurasia, religiile cunoşteau o perioadă de înflorire, urmată de decădere, căci ajungeau să se răfuiască între ele pentru credincioşi, loialitate şi autoritate morală. Comunicarea cu planul divin era mai mult decât o simplă încercare de a influenţa viaţa cotidiană: s-a transformat într-o chestiune ce ţinea de mântuire sau veşnică osândă. Disputele au devenit violente. În primele patru secole ale mileniului I d.Hr., perioadă în care creştinismul a cunoscut o evoluţie extraordinară – pornind de la un mic nucleu de credincioşi din Palestina, religia creştină a ajuns să se răspândească în Mediterană şi în Asia –, o adevărată furtună de războaie religioase s-a abătut asupra omenirii.

Momentul decisiv l-a constituit ascensiunea dinastiei Sasanide, care a înlăturat regimul la putere în Persia, instigând la revolte, ucigându-şi rivalii şi profitând de confuzia creată după înfrângerile militare suferite la graniţa cu Roma – mai presus de toate, cele din Caucaz.21 După preluarea puterii, în 224 d.Hr., Ardaşir I şi succesorii săi au transformat din temelii statul persan. Reforma a inclus şi afirmarea unei identităţi intransigente, care a pus punct istoriei recente a imperiului, încercând să accentueze legăturile cu marele Imperiu Persan din Antichitate.22

Sasanizii au reuşit să impună noua identitate prin fuziunea peisajului simbolic şi fizic al momentului cu cel din trecut. În folosul propagandei culturale, noua dinastie

a ocupat spaţii simbolice ale Iranului antic, precum Persepolis, capitala Imperiului Persan în timpul Ahemenizilor, şi necropola Naqsh-e Rustam, asociată cu măreţi regi perşi, precum Darius şi Cirus; a propus inscripţii noi, o arhitectură monumentală şi altoreliefuri din piatră, într-o încercare de a păstra vie memoria încununată de glorie a trecutului23; monedele vechi, care păstrau caligrafia şi busturile greceşti realizate în maniera perioadei lui Alexandru cel Mare, în circulaţie vreme de secole, au fost înlocuite cu altele noi, care înfăţişau, pe avers, un nou profil de rege, complet diferit – care privea în direcţie opusă –, iar pe revers, un altar în flăcări.24 Simbolul de pe revers era o provocare deliberată, o declaraţie deschisă ce impunea o nouă identitate şi o nouă atitudine faţă de religie. Până atunci, aşa cum reiese din informaţiile extrase din izvoarele istorice ale vremii, conducătorii locali dăduseră dovadă de toleranţă religioasă, permiţând diferitelor culte să coexiste.25

Nu a durat mult timp până când ascensiunea noii dinastii a dus la o încremenire a mentalităţilor, iar învăţăturile lui Zoroastru (sau Zarathustra) au fost fără îndoială promovate în detrimentul altor concepte. Cunoscut grecilor antici sub numele de Zoroastru, marele profet persan care trăise în jurul anului 1.000 î.Hr., dacă nu chiar mai devreme, propovăduise prin învăţăturile sale că universul era împărţit în conformitate cu două principii duale, aflate într-o permanentă stare de conflict: Ahuramazda (înţelepciunea Iluminatoare) şi opusul său, Angra-Mainyu (Spiritul Răului). Prin urmare, era important ca oamenii să-l slăvească pe Ahuramazda, responsabil pentru buna ordine a lucrurilor. împărţirea lumii în forţe benefice şi malefice a acaparat aproape fiecare aspect al vieţii, ajungând să influenţeze şi activităţi precum sortarea animalelor.26 Ritualul de purificare, îndeosebi cel prin ardere, era un element esenţial al cultului zoroastrist. Conform noii religii, Aiiuramazda putea scoate „binele din rău, lumina din întuneric” şi mântuirea din demoni.27

Această cosmologie le-a dat conducătorilor sasanizi ocazia de a clădi o punte între puterea lor şi epoca de aur a Persiei antice, o perioadă în care marii regi îşi proclamau devotamentul faţă de Ahuramazda.28 în acelaşi timp, le-a oferit şi un cadru moral puternic pentru a pune bazele unei epoci a expansiunii militare şi economice: accentul pe conflictul permanent dintre Bine şi Rău a întărit spiritul războinic, iar atenţia deosebită pentru ordine şi disciplină a consolidat reformele administrative care au devenit emblematice pentru un stat din ce în ce mai puternic şi violent, / «proastrismul propunea un ansamblu de principii aspre, toate în concor (Iunţă cu o cultură militarista, concentrată pe ideea renaşterii imperiului.29

Imperiul Sasanid s-a extins foarte mult în timpul domniei lui Ardaşir I fi a fiului său Şapur I, aceştia aducând oraşele-oază, rutele de comunicaţii fi întregi regiuni sub controlul lor direct sau forţându-le să le devină vasale. () raşe importante precum Sistau, Merv şi Balch au fost cucerite pe parai rsul mai multor campanii militare, demarate începând cu anii 220, iar o bună parte a teritoriilor ocupate de tribul Kushan au devenit state vasale, administrate de cârmuitorii sasanizi, care au adoptat titlul de *kushănshân* (conducători ai tribului Kushan).30 O inscripţie triumfală de la Naqsh-e Rustam descrie anvergura acestei realizări, notând că regatul lui Şapur se extinsese până departe în Orient, ajungând chiar până la Peshâwar şi „la hotarele" oraşelor Kashgar şi Taşkent.31

Adepţii zoroastrismului s-au poziţionat aproape de nucleul puterii rând sasanizii au preluat conducerea statului persan şi au depus eforturi pentru a deţine controlul în administraţie, în detrimentul altor minorităţi religioase.32 Era un fenomen vizibil şi în noile regiuni controlate de liderii perşi. Inscripţiile comandate de marele preot Kirdâr, la mijlocul secolului al III-lea d.Hr., sărbătoreau extinderea zoroastrismului. Religia şi clerul ei ajunseseră să fie slăvite pretutindeni şi „foarte multe

temple şi şcoli preoţeşti" au înflorit în regiunile luate din mâinile romanilor. Răspândirea credinţei necesita muncă anevoioasă, consemnează explicit Inscripţia, însă, după cum a remarcat cu modestie şi Kirdâr, „am trudit şi m-am spetit pentru binele *yazdăn* [puterilor divine] şi al conducătorilor, şi pentru binele propriului meu suflet".33

Promovarea zoroastrismului a fost însoţită de suprimarea cultelor locale şi a credinţelor religioase rivale, care au fost catalogate drept doctrine malefice. Evreii, budiştii, hinduşii, maniheiştii şi alţii au fost persecutaţi; lăcaşurile lor de cult au fost jefuite, iar „idolii distruşi, sanctuarele demonilor dărâmate şi transformate în temple pentru zei".34 Extinderea statului persan a fost însoţită de impunerea prin forţă a valorilor şi credinţelor, descrise ca fiind deopotrivă tradiţionale şi esenţiale pentru succesul militar şi politic. Cei care propuneau explicaţii diferite sau preluarea de valori aparţinând rivalilor erau urmăriţi şi de cele mai multe ori ucişi – aşa cum s-a întâmplat, de exemplu, cu Mani, un profet charismatic, care a trăit în secolul al III-lea şi al cărui amalgam de idei, ce avea la bază credinţe orientale şi occidentale, fusese odinioară ocrotit de Şapur I; învăţăturile sale erau acum condamnate ca subversive, vătămătoare şi periculoase, iar adepţii săi persecutaţi fără milă.35

Printre popoarele alese să primească un tratament aspru şi cele care fuseseră nominalizate în mod explicit de Kirdâr pe lista sa se numărau *nasraye* şi *kristyone*- respectiv „nazarinenii" şi „creştinii". Deşi s-au purtat nenumărate dezbateri ştiinţifice cu scopul de a afla care erau grupurile la care se făcea referire prin aceşti doi termeni, în prezent, este general acceptat faptul că primul se referă la populaţiile originare din Imperiul Sasanid care s-au convertit la creştinism, iar al doilea, la creştinii care au fost deportaţi în număr mare în Orient de către Şapur I, după ocuparea Siriei romane, campanie care a luat autorităţile locale şi centrale prin surprindere.36 Zoroastrismul s-a întipărit atât de puternic în conştiinţa şi

identitatea Persiei secolului al III-lea pentru că a reprezentat o reacţie la intruziunea creştinismului, ce începea să se răspândească în mod alarmant de-a lungul rutelor comerciale – la fel cum se întâmplase cu budismul în Orient. Radicalizarea dramatică a filosofiei zoroastrismului chiar în această perioadă s-a datorat şi unei reacţii ostile la adresa gândirii şi ideilor creştine răspândite de negustorii şi osândiţii care au recolonizat teritoriul Persiei, după ce au fost deportaţi din Siria.37

Multă vreme creştinismul a fost asociat cu Mediterana şi vestul Europei, în mare, această percepţie s-a datorat faptului că liderii bisericii şi personalităţile cele mai importante ale confesiunilor catolică, anglicană şi ortodoxă şi-au avut sediul la Roma, Canterbury şi Constantinopol (în prezent, Istanbul). Creştinismul timpuriu a fost însă asiatic din toate punctele de vedere. Focarul său, geografic vorbind, a fost, bineînţeles, Ierusalimul, alături de celelalte regiuni în care Iisus s-a născut, a trăit şi a murit; iniţial s-a vorbit aramaica, limbă care face parte dintr-un grup lingvistic semitic, caracteristic Orientului Mijlociu; baza sa teologică şi urzeala spirituală s-au născut din iudaism, religie care s-a dezvoltat în Israel şi pe parcursul exilului din Egipt şi Babilon; întâmplările descrise în Scripturi au fost influenţate de locuri şi fenomene specifice Asiei, nu Europei – deserturi, potopuri, secete şi perioade de foamete.38

Relatările istorice despre răspândirea creştinismului în regiunea mediteraneeană sunt deja consacrate, dar progresul timpuriu al acestei religii a fost mult mai spectaculos şi mai promiţător în Orient decât în bazinul Mediteranei, unde a pătruns de-a lungul rutelor maritime.39 La început, autorităţile romane nu le-au dat mare importanţă creştinilor, fiind mai degrabă uimite de fervoarea adepţilor timpurii ai noii religii. În secolul al II-lea, Pliniu cel Tânăr, de exemplu, i se adresa împăratului Traian, căruia II solicita sfaturi în legătură cu atitudinea

oficială care trebuia adoptată faţă de creştinii din Asia Mică. „Nu am luat niciodată parte la un proces în cure creştinii sunt acuzaţi, recunoştea demnitarul roman. Prin urmare, nu ştiu nici ce fel de pedeapsă li se cuvine, nici cât de amănunţit să le analizez activitatea”. Pe câţiva i-a executat, „căci nu aveam nici urmă de îndoială că, indiferent în ce ar fi crezut, pentru încăpăţânarea şi îndărătnicia lor Incredibilă trebuiau mai mult ca sigur să fie pedepsiţi” 40 Răspunsul primit de la împărat îndemna la toleranţă: nu-i persecuta pe creştini, a spus acesta, dar dacă sunt denunţaţi, ocupă-te de ei pe rând, în funcţie de fiecare caz în parte, „căci nu ne este cu putinţă să stabilim o regulă care să fie aplicată indiferent de împrejurare”. Dar în niciun caz să nu acţionezi în baza unor zvonuri sau acuzaţii anonime; să luăm alte măsuri, a scris el cu mândrie, „Ar fi împotriva spiritului epocii noastre”.41

La scurt timp după acest schimb de impresii, atitudinea generală s-a înăsprit, reflectând cât de adânc pătrunsese creştinismul în societatea romană. În special armata imperială începuse să vadă noua religie, cu atitudinea ei subversivă faţă de păcat, sex, moarte şi viaţă, în general, ca pe o ameninţare la adresa valorilor tradiţionale.42 începând din secolul al II-lea, au avut loc mai multe valuri de persecuţii brutale, pe parcursul cărora au fost omorâţi mii de creştini, adesea în spectacole publice. În consecinţă, a apărut un corpus bogat de texte prin care erau comemoraţi martirii care îşi pierduseră vieţile pentru credinţa lor.43 Primii creştini au trebuit să lupte împotriva prejudecăţilor, fapt ce a stârnit strigăte de agonie din partea unor scriitori precum Tertulian (cca. 160 – 225 d.Hr.), ale cărui apeluri au fost comparate de un distins cercetător contemporan cu replicile personajului shakespearian Shylock: noi, creştinii, „trăim alături de voi, împărţim cu voi aceeaşi hrană, aceleaşi veşminte, aceleaşi obiceiuri şi aceleaşi nevoi zilnice”, a implorat el.44 Doar pentru că nu luăm parte la ceremoniile religioase romane, continua teologul creştin roman, nu înseamnă că nu

suntem fiinţe umane. „Avem oare alţi dinţi sau organe care stârnesc pofte incestuoase?” 45

Creştinismul s-a răspândit mai întâi în Orient, prin intermediul comunităţilor evreieşti care trăiseră în Mesopotamia încă de pe vremea exilului babilonian.46 Acestea primeau informaţii despre viaţa şi moartea lui Iisus nu în traducere greacă, aşa cum făceau aproape toţi adepţii din vest, ci în aramaică, limba apostolilor şi a lui Iisus însuşi. Exact ca în zona

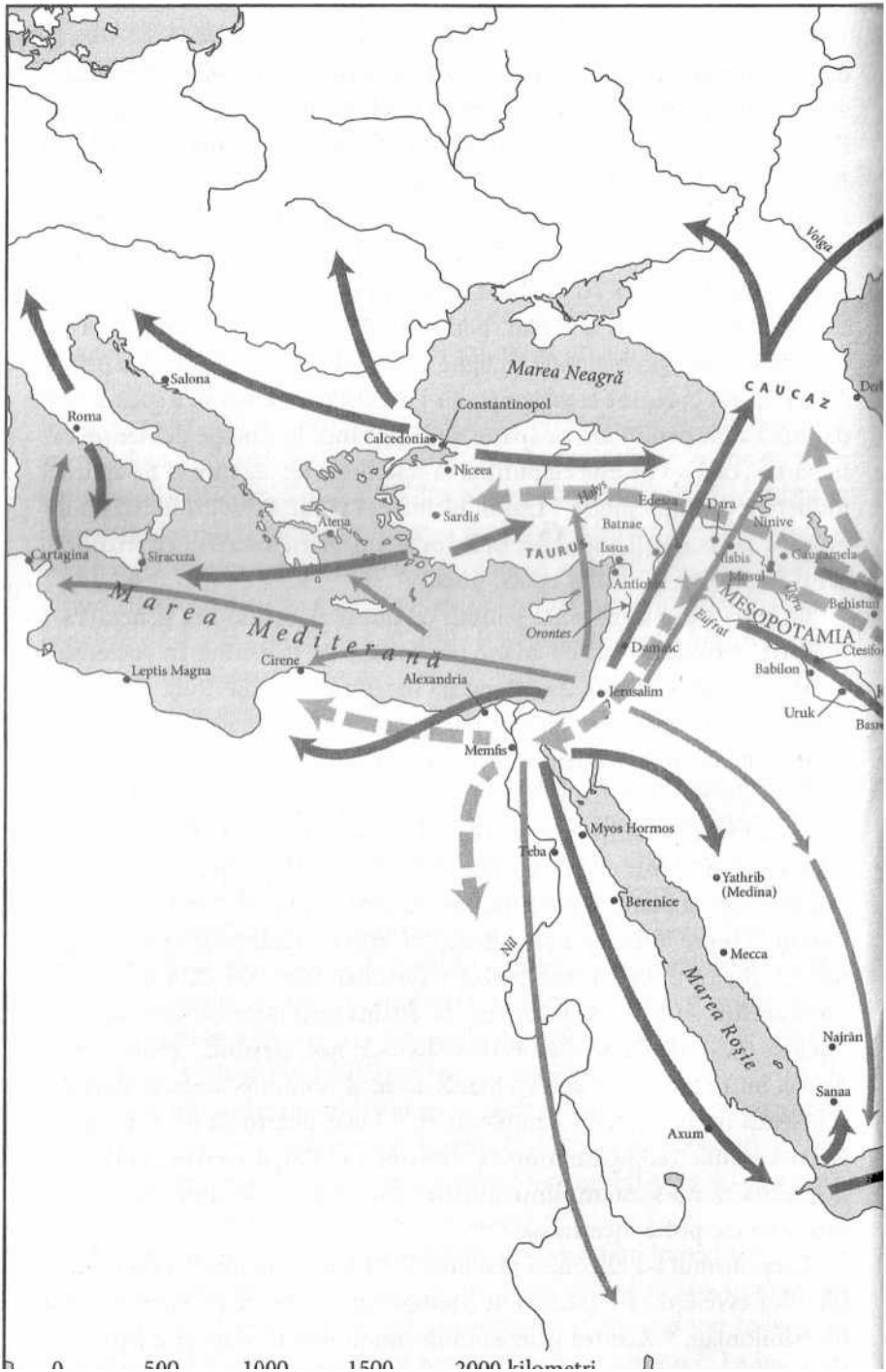
Marea Neagră
Volga
CAUCAZ
Salona
Roma
Constantinopol
Calcedonia
Niceea
Sardis
Atena
Cartagina
Siracuza
TAURUS
Batnae
Issus
Antiohia
Edesa
Dara
Ninive
Nisbis
Gaugamela
Mosul
Behistun
MESOPOTAMIA
Eufrat
Orontes
Damasc
Babilon
Ctesifon
Uruk
Marea Mediterană
Cirene
Leptis Magna
Alexandria
Ierusalim
Memfis
Myos Hormos
Teba
Yathrib
(Medina)
Berenice
Mecca
Nil
Marea Roșie
Najrân
Sanaa
Axum
0
500
1000
1500
2000 kilometri

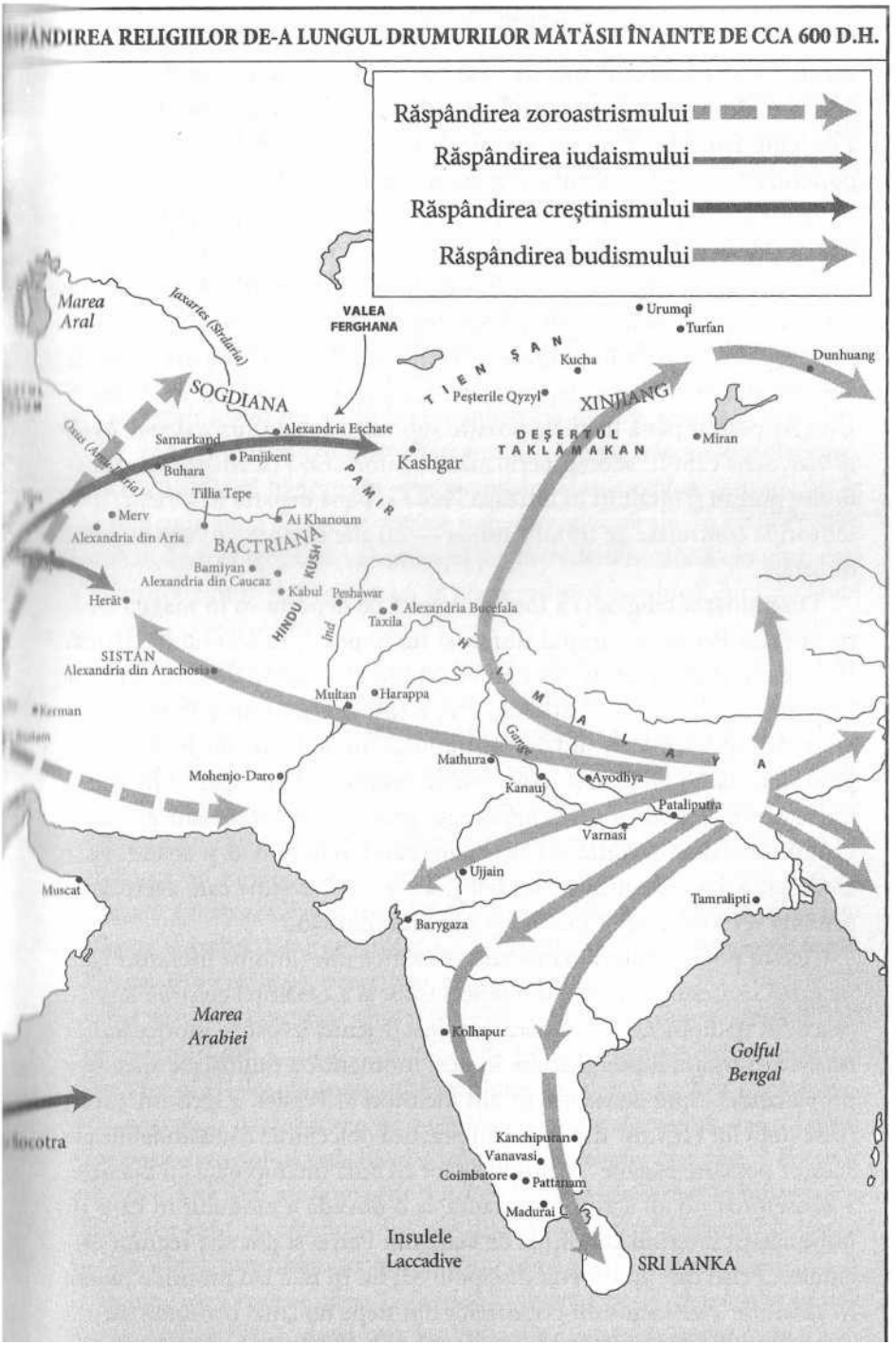
RĂSPÂNDIREA RELIGIILOR DE-A LUNGUL DRUMURILOR MĂTĂSII ÎNAINTE DE CCA 600 D.H.
Răspândirea zoroastrismului
Răspândirea iudaismului
Răspândirea creştinismului
Răspândirea budismului
Marea Aral
Iaxartes (Siriaria)
VALEA FERGHANA
Urumqi
Turfan
Dunhuang
Kucha
TIEN ŞAN
Peşterile Qyzyl
XINJIANG
SOGDIANA
Oxus (Amu Daria)
Samarkand
Alexandria Eschate
Panjikent
Buharа
Kashgar
DEŞERTUL TAKLAMAKAN
Miran
PAMIR
Tillia Tepe
Merv
Ai Khanoum
Alexandria din Aria
BACTRIANA
KUSHA
Bamiyan
Alexandria din Caucaz
Kabul
Peshawar
Herăt
HINDU
Ind
Alexandria Bucefala
Taxila
SISTAN
Alexandria din Arachosia
HIMALAYA
Multan
Harappa
Kerman
Mathura
Ganga
Ayodhya
Kanauj
Mohenjo-Daro
Patalipatra
Varnasi
Ujjain
Muscat
Tamralipti
Barygaza
Marea Arabiei
Kolhapur
Golful Bengal
Socotra
Kanchipuran
Vanavasi
Coimbatore
Pattanam
Madurai
Insulele Laccadive
SRI LANKA

mediteraneeană, neguţătorii au jucat un rol esenţial în procesul de evanghelizare din Orient – oraşul Edessa, astăzi Urfa din sud-estul Turciei, a devenit deosebit de important prin amplasarea sa, căci se afla exact în punctul de intersecţie al rutelor nord-sud şi est-vest.47

Misionarii au ajuns la scurt timp în Caucaz. Ritualurile funerare şi inscripţiile descoperite în Georgia atestă că aici trăia un număr destul de mare de evrei convertiţi la creştinism.48 Nu după multă vreme, Golful Persic a fost împânzit de comunităţi creştine. Şaizeci de morminte găsite în apropiere de Bahrain, săpate într-un recif de corali, ne arată cât de departe ajunsese religia creştină până la începutul secolului al III-lea.49 Un text păstrat până în zilele noastre sub numele de *Cartea despre legile ţârilor*, scris cam în aceeaşi perioadă, ne informează că adepţii creştinismului puteau fi întâlniţi în întreaga Persie şi până departe în Orient, spre teritoriile controlate de tribul Kushan – cu alte cuvinte, în Afghanistanul de astăzi.50

Diseminarea religioasă a fost încurajată de deportarea în masă a creştinilor din Persia, în timpul domniei lui Şapur I, în secolul al III-lea. Printre cei condamnaţi la exil s-au numărat personalităţi de vază, precum Demetrius, episcop de Antiohia, care a fost transportat la Beth la pat, astăzi Gundeshâpur în sud-vestul Iranului, unde i-a strâns în jurul său pe simpatizanţii creştini şi a pus bazele unui nou episcopat.51 în Persia trăiau câţiva creştini cu statut important, printre care şi o romană pe nume Candida, amantă favorită la Curte până când, refuzând să-şi abandoneze credinţa, a fost martirizată, potrivit unei cronici creştine care avertiza în privinţa setei de sânge a şahului şi a anturajului său.52

Aceste poveşti emoţionante sunt specifice unei anume literaturi care încearcă să ateste superioritatea obiceiurilor şi a credinţei creştine faţă de practicile tradiţionale. Chiar dacă sunt insuficiente, izvoarele istorice indică totuşi anvergura luptei purtate în acel moment cu

mijloacele specifice propagandei. Spre deosebire de alţi locuitori ai Persiei, a scris un autor, „discipolii lui Hristos” din Asia „nu practică obiceiurile condamnabile ale acestor popoare păgâne”. Atitudinea lor trebuia întâmpinată cu bucurie, a consemnat un alt scriitor, şi văzută ca o dovadă a modului în care au îmbunătăţit creştinii condiţiile de viaţă din Persia şi din alte regiuni orientale: „Perşii care au devenit discipolii Săi nu îşi mai iau propriile mame în căsătorie”, iar locuitorii popoarelor din stepe nu „mai consumă carnea semenilor lor, pentru că urmează cuvântul lui Hristos, care a ajuns şi la ei”. Astfel de fapte ar trebui salutate călduros, a scris el.53

Pătrunderea din ce în ce mai evidentă şi vizibilitatea crescândă a creştinilor în Persia, în secolul al III-lea, au fost factorii care au determinat preoţimea zoroastriană să reacţioneze cu violenţă sporită, după modelul practicat de Imperiul Roman.54 Dar, aşa cum indică inscripţia lui Kirdir, perşii începeau să reacţioneze din ce în ce mai dur, nu numai faţă de creştinism, ci şi faţă de alte religii. Nimicirea celorlalte cosmologii se datora fanatismului zoroastrienilor care a caracterizat renaşterea Persiei. Se puneau bazele unei religii de stat, ce considera valorile zoroastriene sinonime cu cele persane şi oferea ceea ce unii autori moderni au numit „stâlpul de susţinere al dinastiei Sasanide”.55

Se produseseră reacţii în lanţ: competiţia pentru resurse şi confruntarea militară a stimulat dezvoltarea unor sisteme religioase sofisticate, care nu numai că dădeau un sens victoriilor şi succesului statului, dar le subminau în mod direct pe cele ale statelor vecine rivale. În cazul Persiei, rezultatul a fost creşterea vehemenţei şi a încrederii în sine a clerului, care a primit atribuţii tot mai mari în sfera politică – după cum ne arată prea bine şi inscripţia.

Consecinţele acestei politici au fost inevitabile, mai ales când zoroastrismul a fost exportat în regiunile de graniţă sau în teritoriile proaspăt cucerite. Ridicarea

templelor în care se practica cultul focului, de care era Kirdir atât de mândru, pe lângă faptul că risca să nemulţumească populaţia băştinaşă, impunea nouă doctrină şi credinţă cu forţa. Zoroastrismul se identifica cu Persia. Nu după multă vreme, această religie a început să fie privită ca un instrument de ocupaţie, mai degrabă decât ca o formă de eliberare spirituală. Nu a fost, aşadar, o coincidenţă că unii locuitori au început să îmbrăţişeze creştinismul, văzându-l ca pe un antidot la aspra promovare a credinţei, practicată de statul persan.

Nu se ştie cu exactitate când şi în ce împrejurări au adoptat creştinismul conducătorii din Caucaz. Relatările despre convertirea regelui armean Tindates al III-lea, la începutul secolului al IV-lea, au fost scrise ulterior – şi au la bază dorinţa de a istorisi o poveste de succes, dar şi faptul că autorii erau subiectivi, fiind admiratori ai religiei creştine.56 Potrivit legendei, Tindates s-a convertit după ce a fost transformat în mistreţ şi a rătăcit dezgolit pe câmpuri, înainte de a fi vindecat de Sfântul Grigorie Luminătorul, care fusese aruncat într-un puţ cu şerpi pentru că refuzase să se închine unei zeiţe armene. Grigorie l-a vindecat pe Tindates, scăpându-l de rât, colţi şi blană, după care l-a botezat pe recunoscătorul monarh în apele Eufratului.57

Tindates nu a fost singura personalitate politica importantă care a îmbrăţişat creştinismul în această perioadă, căci la începutul secolului al IV-lea s-a convertit şi Constantin, una dintre cele mai influente persoane de la Roma. Momentul decisiv a avut loc în timpul unui război civil furtunos, când Constantin şi-a înfruntat rivalul, pe Maxenţiu, la Pons Milvius, în centrul Italiei, în 312 d.Hr. Conform legendei, cu puţin timp înainte de începerea luptei, Constantin ar fi privit cerurile şi ar fi văzut „o lumină în formă de cruce” deasupra soarelui, alături de cuvintele greceşti „Sub acest semn vei învinge”. Constantin a înţeles pe deplin mesajul în momentul în care Iisus Hristos i s-a arătat în vis şi i-a explicat că semnul

crucii avea să-l ajute să-şi înfrângă toţi rivalii. În orice caz, aşa le-a plăcut unora să descrie evenimentele vremii.58

Cronicile creştine nu lasă loc de îndoială în privinţa entuziasmului fără limite cu care împăratul a supravegheat personal impunerea creştinismului în detrimentul tuturor celorlalte religii. De exemplu, de la un autor aflăm că noul oraş Constantinopol nu era „pângărit de altare, temple greceşti sau sacrificii păgâne", ci înfrumuseţat cu „splendide locuri de rugăciune, în care Dumnezeu promitea să binecuvânteze eforturile împăratului".59 Un alt scriitor consemnează că faimoasele lăcaşuri de cult au fost închise de împărat, iar oracolele şi divinaţia, specifice teologiei romane, au fost interzise. Sacrificiile care se făceau de regulă înainte de îndeplinirea obligaţiilor oficiale au fost, de asemenea, scoase în afara legii, iar statuile păgâne, distruse odată cu apariţia legilor împotriva simbolurilor de acest fel.60 Nu exista loc pentru alte opinii în versiunea relatată de autorii care aveau interese legitime în a-l prezenta pe Constantin drept susţinător ferm al noii sale credinţe.

De fapt, motivele care au stat la baza deciziei lui Constantin de a se converti la creştinism erau cu siguranţă mai complexe decât ne sugerează relatările scrise pe parcursul vieţii sale sau la scurt timp după moartea lui. În primul rând, convertirea la creştinism – religie practicată deja de foarte mulţi legionari – era un iscusit tertip politic; în al doilea rând, monumentele, monedele şi inscripţiile răspândite în întregul imperiu, care îl înfăţişează pe Constantin drept susţinător înfocat al cultului Soarelui Neînvins (sau Sol Invictus), demonstrează că revelaţia sa era, probabil, un test, fără să aibă intensitatea pe care au lăudat-o unii. În plus, în pofida afirmaţiilor care susţin contrariul, imperiul nu s-a schimbat peste noapte, căci cele mai de vază personalităţi de la Roma, Constantinopol şi alte oraşe şi-au practicat în continuare obiceiurile tradiţionale o perioadă îndelungată de timp după epifania împăratului şi acţiunile pline de entuziasm întreprinse de

acesta în sprijinul noii credinţe.61

Cu toate acestea, prin faptul că a acceptat creştinismul, Constantin a provocat iară îndoială o schimbare subită în Imperiul Roman. Persecuţiile care îşi atinseseră apogeul în timpul domniei lui Diocleţian, cu aproximativ un deceniu în urmă, au luat sfârşit. Luptele dintre gladiatori – forma clasică a distracţiei la romani pentru o bună perioadă de timp – au fost Interzise, ca urmare a repulsiei creştinilor faţă de acest tip de spectacol care dispreţuia atât de mult caracterul sacru al vieţii. „Spectacolele sângeroase nu sunt pe placul nostru", se arată într-un fragment dintr-o lege aprobată în 325 şi inclusă într-un corp de legi imperiale, redactat ulterior". (Prin urmare) noi interzicem cu desăvârşire existenţa gladiatorilor". Cei care până atunci erau aruncaţi în mijlocul arenei ca pedeapsă pentru crimele comise sau pentru că refuzaseră să-şi abandoneze credinţa aveau să fie trimişi „să muncească în mine, astfel încât să-şi asume vina pentru faptele lor fără vărsare de sânge".62

În timp ce se cheltuiau sume exorbitante pentru sprijinirea cauzei creştinismului în întregul imperiu, dintre toate oraşele, Ierusalimul a fost ales pentru derularea unui program masiv de construcţii, ce includea şi ridicarea de edificii extravagante. În vreme ce Roma şi Constantinopolul erau centrele administrative ale imperiului, Ierusalimul avea să devină centrul spiritual. Anumite cartiere ale oraşului au fost nivelate, iar pământul săpat de sub templele păgâne a fost aruncat cât mai departe cu putinţă, „căci era pângărit de cultul demonilor". Săpăturile scoteau la iveală nenumărate locuri sfinte, inclusiv peştera în care fusese depus trupul lui Iisus, care a fost renovată şi, „asemenea Mântuitorului nostru, readusă la viaţă".63

Constantin însuşi a coordonat aceste lucrări, dispunând ce fel de materiale să fie folosite pentru construcţia unei biserici pe locul Sfântului Mormânt. împăratul era gata să delege alegerea ţesăturii şi

împodobirea zidurilor, dar dorea să se implice în alegerea tipului de marmură şi a coloanelor. „Aş dori să-ţi ştiu părerea, i-a scris lui Macarius, episcopul Ierusalimului, dacă tavanul trebuie acoperit cu grinzi sau decorat în alt stil. Dacă punem grinzi, ar putea fi decorat şi cu aur”. Pentru asemenea opţiuni, a continuat împăratul, era nevoie de aprobarea sa.64

Atât de elogiata convertire a lui Constantin la creştinism a inaugurat un nou capitol în istoria Imperiului Roman. Deşi creştinismul nu a fost decretat religie de stat, îmblânzirea restricţiilor şi a pedepselor a încurajat locuitorii imperiului să adopte noua credinţă. Acestea erau veşti bune pentru creştinii şi creştinătatea apuseană, dar au declanşat un dezastru pentru cei din Orient. Deşi iniţial s-a convertit la creştinism din oportunism* într-o perioadă în care continua să emită monede pe care se puteau vedea clar reprezentările păgâne şi să ridice o statuie în noul său oraş, în care era înfăţişat drept Helios-Apollo, Constantin a devenit la scurt timp mai agresiv.65 Nu după multă vreme, a ajuns să se prezinte drept protector al creştinilor de pretutindeni – inclusiv al celor din afara Imperiului Roman.

În anii 330, circulau zvonuri că împăratul Constantin s-ar fi pregătit de atac împotriva Persiei, profitând de momentul în care un frate nemulţumit al şahului căutase refugiu la curtea imperială romană. Tensiunea trebuie să fi atins cote maxime când şahul a primit o scrisoare de la Constantin, prin care împăratul îl anunţa că fusese încântat să afle că „cele mai frumoase provincii ale Persiei sunt locuite de acei oameni în numele cărora vorbesc eu în prezent; vreau să spun, creştinii”. Avea un mesaj precis pentru conducătorul persan, Şapur al II-lea: „Îţi încredinţez spre protecţie acest popor… îngrijeşte-te de el cu omenia şi bunătatea ce îţi stau în fire; căci prin această dovadă de credinţă îţi vei asigura un beneficiu nemărginit atât ţie însuţi, cât şi nouă”. 66 Probabil că împăratul intenţionase doar să ofere un sfat prietenos, dar vorbele sale au sunat mai degrabă ca o ameninţare: de curând,

frontiera răsăriteană a Romei se mutase în interiorul teritoriului Persiei, iar romanii demaraseră pe dată un program de fortificare şi construcţie de drumuri pentru a apăra mai bine porţiunea ocupată.67

În momentul în care conducătorul Georgiei, alt regat caucazian important din punct de vedere comercial şi strategic, a avut o revelaţie aproape la fel de intensă ca a lui Constantin (se spune că regele ar fi văzut efectiv lumina după ce a fost învăluit în întuneric în timp ce se afla la vânătoare), neliniştea perşilor s-a transformat în panică.68 în condiţiile în care Constantin era plecat la frontiera de la Dunăre a imperiului său, unde îşi concentra eforturile militare, Şapur al II-lea a lansat un atac surpriză în Caucaz, înlăturându-l de la putere pe unul dintre conducătorii locali şi instalându-şi propriul candidat pe tron. Constantin a reacţionat imediat foarte dur: a strâns o armată numeroasă, le-a cerut episcopilor săi să-l însoţească în ofensiva pe care avea să o înceapă şi a ordonat să i se construiască o replică a Tabernacolului, cortul în care fusese ţinut Chivotul Legii. Apoi a anunţat că dorea să pornească într-un atac punitiv asupra Persiei şi să fie botezat în Iordan.69

Ambiţia lui Constantin nu cunoştea limite. A bătut în prealabil monedă şi i-a conferit nepotului său vitreg un nou titlu regal: cel de conducător dl Persiei.70 De entuziasmul lui s-au molipsit cu rapiditate creştinii din Orient, iar starea generală de spirit a fost surprinsă perfect într-o scrisoare aşternută pe hârtie de Aprahat, stareţul unei importante mănăstiri de lângă Moşul: „Bunătatea s-a pogorât peste poporul Domnului". Acesta cm momentul mult aşteptat: regatul lumesc al lui Hristos era pe cale să or întemeiat o dată pentru totdeauna. „Să nu te îndoieşti, a concluzionat fi, fiara va fi ucisă când îi va sosi sorocul". 71

În momentul în care se pregăteau să opună o rezistenţă îndârjită, soarta lr-a surâs din plin perşilor: înainte să poată porni la atac, Constantin s-a îmbolnăvit şi a murit. Şapur al II-lea a dezlănţuit un adevărat infern

asupra creştinilor din Persia, ca reacţie la agresiunea lui Constantin. Instigat Je clerul zoroastrismului, şahul „era însetat de sângele sfinţilor”.72 Au loit martirizaţi zeci de oameni: un manuscris din Edessa, de la începutul necolului al V-lea, consemnează execuţia a şaisprezece episcopi şi a cincizeci de preoţi.73 Creştinii erau acum priviţi ca o avangardă, o „coloană a i în cea”, care avea să deschidă Persia Imperiului Roman de Apus. Episcopi de vază au fost acuzaţi că i-ar fi convins pe „adepţii şi oamenii şahului să le revolte împotriva Maiestăţii (sale) şi să devină sclavii împăratului care le împărtăşea credinţa”.74

Vărsarea de sânge a fost rezultatul direct al adoptării entuziaste a creşilnismului la Roma. Prigonirea creştinilor din Persia a avut drept cauză hotărârea lui Constantin de a nu face distincţie între promovarea intereselor Imperiului Roman şi a intereselor creştinismului. Se prea poate ca glorioasele declaraţii ale împăratului să fi impresionat şi inspirat oameni precum Aprahat, dar în acelaşi timp erau o sfidare pentru conducerea persană. Identitatea romană avusese o definiţie clară înainte de convertirea lui Constantin. Acum însă împăratul şi succesorii săi se arătau dispuşi să vorbească nu numai despre apărarea Romei şi a cetăţenilor acesteia, ci şi despre protecţia creştinilor în general. Era un atu util pe plan intern, unde retorica de acest gen avea să dea sigur roade printre episcopi şi credincioşi. Însă, pentru cei care trăiau în afara graniţelor imperiului, consecinţele au fost dezastruoase – după cum au aflat victimele lui Şapur.

Aşadar, este ironic că, deşi a devenit faimos pentru că a declanşat procesul de creştinare a Europei, Constantin a plătit un preţ – care nu este menţionat nicăieri – pentru convertirea lui la noua religie: a compromis puternic şansele creştinismului în Orient. Întrebarea era dacă învăţăturile lui Iisus Hristos, care câştigaseră nenumăraţi adepţi în Asia, puteau să reziste unei provocări serioase.

3

Drumul către Orientul creştin

La timpul cuvenit, tensiunile dintre Roma şi Persia s-au domolit şi, în acest context, s-a îmblânzit şi atitudinea faţă de religie. Totul se petrecea într-o perioadă în care Roma era nevoită să se retragă atât de drastic, în secolul al IV-lea, încât s-a trezit luptând pentru salvarea statului. Pe parcursul unor campanii care s-au sfârşit abia odată cu moartea lui Şapur al II-lea, în 379, Persia a reuşit să ocupe puncte strategice de pe rutele comerciale şi de comunicaţii, care făceau legătura cu Mediterana. Au fost recucerite cetăţile Nisibis şi Sinagra şi a fost ocupat jumătate din teritoriul Armeniei. Deşi aceste succese au calmat animozităţile dintre cele două puteri, relaţiile s-au îmbunătăţit cu adevărat de-abia în momentul în care atât Roma, cât şi Persia s-au confruntat cu o nouă ameninţare, care îşi avea punctul de plecare din zona stepelor.

Începea o perioadă caracterizată de schimbări climatice, care, în Europa, a fost confirmată de creşterea nivelului mării şi de izbucnirea epidemiilor de malarie în zona Mării Nordului, în timp ce în Asia, scăderea puternică a nivelului salinităţii în Marea Aral, fenomen vizibil începând cu secolul al IV-lea, modificarea dramatică a vegetaţiei din stepe (evidentă prin analiza polenului la înaltă rezoluţie) şi forma noilor depozite lăsate în urmă de înaintarea gheţarilor din lanţul Tian-şan indică o schimbare fundamentală a climei la nivel global.1

Consecinţele au fost devastatoare, după cum consemnează un neguţător sogdian într-o remarcabilă scrisoare de la începutul secolului al IV-lea, descoperită nu departe de Dunhuang, în vestul Chinei. Negustorul le povestea colegilor săi de breaslă că lipsa alimentelor şi foametea pricinuiseră mari pierderi omeneşti şi că o catastrofă, care nici nu putea fi descrisă în cuvinte, se abătuse asupra Chinei. împăratul fugise din capitală, incendiindu-şi palatul la plecare, iar comunităţile sogdiene de negustori dispăruseră, fiind decimate de foamete. Nu te sinchisi să faci negoţ acolo, povăţuia autorul scrisorii: „Nu

ai niciun profit de câştigat". A povestit despre oraşele care cădeau pradă jafurilor rând pe rând. Situaţia era apocaliptică.2

Haosul a creat mediul ideal pentru creşterea puterii mozaicului de triburi care trăiau în stepe. Aceste popoare locuiau în fâşiile de pământ care legau Mongolia de câmpiile Europei Centrale, unde cei care controlau cele mai bune terenuri de păşune şi sursele sigure de apă deţineau şi o extraordinară influenţă politică. Un trib îşi impusese dominaţia asupra stepelor, zdrobind restul popoarelor din regiune. În scrisoarea sa, negustorul sogdian le-a spus *xwn* celor care declanşaseră apocalipsa. Era vorba despre tribul xiongnu – cunoscut mai bine în vest sub numele de huni.3

În anii 350 – 360, s-a produs o deplasare în masă a populaţiei, în urma izgonirii înspre vest a triburilor din teritoriile în care locuiau. Cel mai probabil, migraţia a fost provocată de schimbările climatice, care făceau viaţa în stepă deosebit de aspră şi atrăgeau după sine o rivalitate acerbă pentru resurse. Impactul acestui fenomen s-a resimţit din Bactriana, regiune situată în nordul Afghanistanului, până la graniţa dunăreană a Imperiului Roman, unde au început să sosească refugiaţi în număr mare, care implorau autorităţile să li se permită stabilirea pe teritoriul imperiului, după ce fuseseră izgoniţi din zonele de baştină, de la nordul Mării Negre, de hunii care înaintau spre apus. Situaţia a devenit rapid extrem de instabilă. În 378, o armată romană numeroasă, trimisă să restabilească ordinea, a suferit o înfrângere zdrobitoare în câmpiile Traciei, printre nenumăratele victime căzute în luptă numărându-se însuşi împăratul Valens.4 Sistemul de apărare s-a prăbuşit brusc, iar triburile nomade s-au revărsat spre provinciile vestice ale imperiului, ajungând prin urmare să ameninţe Roma. Până atunci, se credea că regiunea de la nordul Mării Negre şi zonele de stepă care se întindeau până departe în Asia erau prin excelenţă barbare, mustind de războinici fioroşi, unde civilizaţia şi

resursele erau inexistente. Romei nici nu-i trecuse prin gând că aceste regiuni ar fi putut sluji drept artere comerciale, la fel ca rutele care legau Occidentul de Orient, prin Persia şi Egipt. Tocmai pe acolo aveau să ajungă moartea şi distrugerea până în inima Europei.

Şi Persia tremura în faţa cataclismului care sosea din stepe. Provinciile ei răsăritene au făcut cu greu faţă atacurilor violente, după care s-au prăbuşit cu totul: oraşele au fost părăsite; sistemele de irigaţie, deosebit de importante, au fost neglijate, fiind distruse de raidurile barbare care făceau ravagii.5 În Caucaz, nomazii au luat prizonieri şi prăzi de război din oraşele Mesopotamiei, Siriei şi Asiei Mici. Apoi, în 395, un atac major, cu rază largă de acţiune, a devastat oraşele de pe malul Tigrului şi Eufratului, iar barbarii au ajuns până departe, în capitala Cresifon, până când, într-un final, au fost izgoniţi.6

Unite de un interes comun – alungarea hoardelor barbare –, Persia şi Imperiul Roman au format o alianţă remarcabilă. Cu scopul de a-i împiedica pe barbari să mai traverseze Caucazul, s-a construit un zid masiv fortificat, ce se întindea pe aproape 200 de kilometri, între Marea Caspică şi Marea Neagră, protejând interiorul Persiei de atacuri şi servind ca stavilă între lumea în care domnea ordinea, de la sud, şi cea cuprinsă de haos, de la nord. Întărit de treizeci de forturi, aşezate la distanţă egală pe toată lungimea lui, zidul era apărat şi de un canal de treizeci de metri adâncime. Era o adevărată minune a arhitecturii şi ingineriei, consu lit din cărămizi realizate la mărimea standard, uscate în nenumăratele cuptoare de la faţa locului. Zidul a fost ridicat de circa 30.000 de soldaţi, cazaţi în garnizoana situată chiar în spatele zidului.7 Aceasta a fost doar una dintre nenumăratele măsuri inovatoare adoptate de Sasanizi pentru a apăra lunga linie de frontieră de la nord, care separa Persia de stepă şi păzea punctele comerciale vulnerabile, precum Merv, primul avanpost întâlnit de atacatorii care veneau prin deşertul Karakum (în prezent, în Turkmenistan).8

Imperiul Roman nu numai că a fost de acord să contribuie financiar cu regularitate la întreţinerea zidului persan, dar, potrivit mai multor izvoare istorice contemporane cu evenimentele, a detaşat soldaţi pentru apărarea lui.9 în anul 402, ca dovadă că vechea rivalitate fusese uitată, împăratul Arcadiu de la Constantinopol l-a numit chiar pe şah să-i fie sfetnic fiului şi moştenitorului său.10

Însă era deja prea târziu – cel puţin pentru Imperiul Roman. Strămutarea populaţiilor din zona stepelor aflate la nord de Marea Neagră a declanşat un asalt teribil, care a pus mare presiune pe graniţele de la Rin ale imperiului. Câteva raiduri întreprinse la sfârşitul secolului al IV-lea au deschis larg porţile provinciilor vestice ale Romei, iar căpeteniile tribale au repurtat glorie şi faimă de pe urma succeselor militare, dar şi câştiguri materiale care le-au adus mai mulţi adepţi şi au dat mai mult elan atacurilor ce au urmat. În timp ce armata imperială se silea să facă faţă hoardelor de atacatori, valuri succesive de popoare migratoare distrugeau liniile de apărare ale imperiului. Provincia Galia a fost pustiita. Situaţia, şi aşa precară, s-a înrăutăţit în momentul în care Alaric, un lider deosebit de eficient şi de ambiţios, şi-a condus tribul, vizigoţii, înspre sud, prin Italia, şi şi-a instalat tabăra la zidurile Romei, asediind oraşul şi cerând o sumă consistentă de bani. În timp ce Senatul se străduia cu disperare să-i satisfacă pretenţiile, Alaric, sătul să mai aştepte, a luat oraşul cu asalt şi l-a prădat în 410.11

Undele acestui şoc s-au resimţit în întreaga Mediterană. La Ierusalim, veştile au fost primite cu neîncredere. „Vocea oratorului tremura, şi discursul îi era întrerupt de hohote de plâns, a scris Sfântul Ieronim, oraşul care supusese întreaga lume fusese la rândul lui supus… cine putea crede aşa ceva? Cine putea crede că Roma, care se ridicase pe parcursul secolelor cucerind lumea, căzuse, că mama tuturor popoarelor le devenise mormânt?” 12 Cel puţin oraşul nu a fost incendiat, a scris

istoricul Iordanes, cu resemnarea încărcată de epuizare a unei retrospective de un secol.13

Indiferent dacă ardea sau nu, Imperiul Roman de Apus se destrăma. Nu după multă vreme, Hispania a fost prădată, atacată de triburi precum cel al alanilor, ale căror tărâmuri de baştină se întindeau undeva departe, între Marea Caspică şi Marea Neagră, şi al căror negoţ cu piei de samur fusese consemnat cu interes de autorii chinezi cu aproape două secole în urmă.14 Un alt grup de triburi, vandalii, forţaţi să emigreze din cauza hunilor, au ajuns în anii 420 în Africa de Nord romană, ocupând cel mai important oraş din regiune, Cartagina, dar şi provinciile învecinate, pline de viaţă şi deosebit de bogate, care aprovizionau cu grâne cea mai mare parte a jumătăţii apusene a imperiului.15

Ca şi cum situaţia nu s-ar fi prezentat deja suficient de dramatică, la jumătatea secolului al V-lea, după ce împinseseră spre apus o amestecătură de triburi – intervingi, goţi, alani, vandali, suebi, gepizi, neuri, bastarni şi altele –, hunii înşişi au apărut în Europa, conduşi de cea mai faimoasă personalitate a Antichităţii târzii: Attila.16 Ei au declanşat teroarea în formă pură. Sunt „sămânţa răului”, a scris un autor roman, şi „extraordinar de sălbatici”. Pregătiţi din pruncie să facă faţă frigului, foametei şi setei extreme, se înveşmântau în piei de şobolan de câmp, peticite unele peste celelalte; obişnuiau să mănânce rădăcini şi carne crudă – pe care le încălzeau un pic, frecându-le între pulpe.17 Nu erau câtuşi de puţin interesaţi de agricultură, a scris un alt autor, şi nu doreau decât să fure de la vecinii lor, pe care îi şi luau în sclavie apoi: erau ca nişte lupi.18 Hunii scrijeleau obrajii pruncilor la naştere, astfel încât să nu le crească păr mai târziu, şi îşi petreceau atât de mult timp călare, încât trupurile le erau diforme într-un mod grotesc; arătau ca nişte animale ridicate pe picioarele din spate.19

Deşi am putea fi tentaţi să calificăm asemenea comentarii drept habotnice, analiza scheletelor umane

care au fost descoperite confirmă faptul că hunii chiar practicau deformarea cranianã artificială la copiii lor, bandajându-le craniul pentru a aplatiza, prin presare, oasele frontale şi occipitalii. Prin această metodă, capul căpăta o formă distinctă, alungită. Nu doar comportamentul hunilor era înspăimântător şi ciudat, ci şi înfăţişarea lor.20

Sosirea hunilor a anunţat mari pericole pentru jumătatea răsăriteană a Imperiului Roman, până atunci relativ ferită de tulburările care devastaseră o bună parte a Europei. Provinciile Asia Mică, Siria, Palestina şi Egipt erau încă intacte, la fel şi magnificul oraş Constantinopol. Refuzând să-şi asume vreun risc, împăratul Teodosiu al II-lea a ridicat un formidabil scut de apărare în jurul oraşului, inclusiv ziduri masive, menite să-l protejeze de atacuri.

Aceste ziduri şi fâşia îngustă de apă care separa Europa de Asia au avut o importanţă crucială. După ce şi-a stabilit tabăra fix la nord de Dunăre, Attila a pustiit Balcanii vreme de cincisprezece ani. În schimbul promisiunii de a rămâne în acele teritorii, a primit un tribut consistent de la Constantinopol, strângând astfel cantităţi impresionante de aur. După ce a stors cât mai multe recompense şi mită cu putinţă de la autorităţile imperiale, a pornit spre vest; în cele din urmă, înaintarea sa a fost oprită, însă nu de armatele romane, ci de o coaliţie alcătuită din nenumăraţii duşmani tradiţionali ai hunilor. În 415, cu prilejul bătăliei de pe Câmpiile Catalaunice, în centrul Franţei de astăzi, Attila a fost înfrânt de o armată numeroasă, formată dintr-o varietate uimitoare de triburi din regiunea stepelor. Conducătorul hunilor a murit la scurt timp după această bătălie, în noaptea nunţii sale – nu era prima sa nuntă. După ce a petrecut excesiv, după cum a notat un autor contemporan cu evenimentele, „s-a întins pe spate, beat criţă şi, cuprins de somn”, a suferit o hemoragie cranianã şi a murit. „Astfel, beţia i-a atras un sfârşit ruşinos unui rege

încununat de glorie în război". 21

În prezent, este la modă să descriem drept o epocă a schimbării perioada de după căderea Romei – în loc să o numim Evul Mediu întunecat. Cu toate acestea, după cum susţine pe deplin argumentat un cercetător din zilele noastre, impactul siluirilor, al jafurilor şi al anarhiei care au caracterizat secolul al V-lea în momentul în care Europa şi Nordul Africii au fost luate cu asalt de goţi, alani, vandali şi huni este greu de exagerat. Numărul celor care ştiau să scrie şi să citească a scăzut dramatic; clădirile din piatră aproape că au dispărut cu desăvârşire, o dovadă clară a faptului că avuţia şi ambiţia dispăruseră; comerţul pe distanţe lungi, prin care ceramica fabricată în Tunisia ajungea până la Iona, în Scoţia, a luat sfârşit, iar târgurile locale, unde se vindeau doar bunuri fără valoare, i-au luat locul; după cum ne arată măsurarea gradului de poluare din calotele de gheaţă din Groenlanda, prelucrarea metalelor prin topire s-a redus considerabil, atingând un nivel inferior celui înregistrat în preistorie.22

Cei contemporani cu evenimentele s-au străduit să înţeleagă ce însemna pentru ei prăbuşirea completă a ordinii mondiale de până atunci. „De ce permite (Dumnezeu) să fim mai slabi şi mai nefericiţi" decât toate aceste popoare tribale, s-a plâns scriitorul creştin Salvian în secolul al V-lea; „de ce a permis să fim cuceriţi de barbari? De ce ne lasă să ne supunem vrerii duşmanilor noştri?" Răspunsul, credea el, era simplu: omul a păcătuit, iar Dumnezeu îl pedepsea.23 Alţii au ajuns la o concluzie cu totul diferită. Roma avusese lumea la picioare câtă vreme rămăsese fidelă zeităţilor ei păgâne, susţinea istoricul bizantin Zosimus (la rândul său păgân); când şi-a abandonat zeii şi a îmbrăţişat noua credinţă, şi-a atras propria moarte. Aceasta, spunea el, nu era o părere, ci un adevăr.24

Căderea Romei a schimbat favorabil atitudinea faţă de creştinism în Asia. Relaţia Romei cu Persia se îmbunătăţise datorită interesului comun al celor două state

de a se opune triburilor din stepe şi a faptului că religia creştină, puternic slăbită, nu mai prezenta o ameninţare atât de mare – sau, poate, nu mai era la fel de convingătoare –, aşa cum fusese cu un secol în urmă, când Constantin se grăbise să atace Persia şi să elibereze comunităţile creştine de aici. Prin urmare, în 410, a avut loc prima dintr-o suită de întruniri convocate de şahul Yazdegerd I, cu scopul de a oficializa statutul bisericii creştine din Persia şi a standardiza credinţele sale.

La fel ca în Occident, şi în Orient apăruseră păreri divergente cu privire la ce însemna să fii adeptul lui Iisus, cum trebuiau să se comporte şi cum să-şi practice şi să-şi manifeste credinţa creştinii. După cum am arătat în capitolul anterior, chiar şi inscripţia lui Kirdâr din secolul al III-lea menţiona două grupuri de creştini, *nasraye* şi *kristyone* – în principiu, cei doi termeni se refereau la localnicii care fuseseră evanghelizări, respectiv la cei care fuseseră strămutaţi de pe teritoriile Imperiului Roman. În mod constant, varietatea obiceiurilor şi diferenţele de doctrină creau probleme: ceea ce nu era, probabil, deloc surprinzător, având în vedere ca în locuri precum Rev-Ardashir din Fars, în sudul Iranului, existau două biserici, una care ţinea slujbele în greacă şi alta care le ţinea în siriacă. Adesea, rivalităţile atrăgeau după sine violenţe fizice, aşa cum s-a întâmplat la Susiana (în sud-vestul Iranului de astăzi), unde episcopii au încercat să-şi regleze conturile printr-o bătaie cu pumnii.25 Eforturile întreprinse de episcopul de Seleucia-Ctesifon, unul dintre cele mai importante oraşe din Imperiul Persan, pentru a aduce ordine şi unitate în toate comunităţile creştine, s-au dovedit a fi zadarnice şi lipsite de succes.26

Având în vedere că o posibilă mântuire ţinea de buna înţelegere a chestiunilor legate de credinţă, era important ca aceste divergenţe să fie soluţionate o dată pentru totdeauna – lucru pe care părinţii Bisericii timpurii încercaseră din răsputeri să-l sublinieze de la bun început.27 „Precum v-am spus mai înainte, şi acum vă

spun iarăşi, le-a reamintit sfântul Pavel galatenilor, dacă vă propovăduieşte cineva altceva decât aţi primit – să fie anatema!" (Galateni, 1: 9). Acesta a fost contextul în care au apărut textele ce aveau ca scop evanghelizarea – ad litteram, „a da veştile bune" –, tocmai pentru a explica cine era Fiul Domnului şi care fusese mesajul său exact şi pentru a orândui dogmele.28

Pentru a pune capăt dezbaterii care tulbura atât de tare Biserica creştină apuseană în perioada sa de început, împăratul Constantin convocase în 325, la Niceea, un conciliu, unde au fost chemaţi episcopi din toate colţurile imperiului, pentru a găsi o soluţie la diversele interpretări referitoare la relaţia dintre Dumnezeu Tatăl şi Dumnezeu Fiul, unul dintre subiectele care provocase cele mai aprinse polemici, şi pentru a elucida alte teorii care se băteau cap în cap. Conciliul a soluţionat aceste probleme, convenind asupra unei structuri a instituţiei bisericii, stabilind cum se hotăra data la care se sărbătorea Pastele şi adoptând o formulă dogmatică folosită şi astăzi în biserica creştină: crezul de la Niceea. Constantin era hotărât să pună capăt neînţelegerilor şi să sublinieze importanţa unităţii religioase.29

Episcopii din Persia şi din toate celelalte regiuni aflate în afara graniţelor Imperiului Roman nu fuseseră invitaţi la Niceea. Prin urmare, conciliile convocate în Persia în 410 şi, ulterior, în 420 şi 424, au fost organizate cu scopul de a le permite înalţilor ierarhi ai Bisericii să soluţioneze aceleaşi chestiuni care fuseseră dezbătute de colegii lor din apus. Şahul, pe care un autor contemporan îl prezenta drept „victoriosul rege al regilor, pe care Bisericile se bazează pentru (a aduce) pacea", a susţinut iniţiativa prelaţilor creştini persani. Asemenea lui Constantin, şahul îşi dorea mai degrabă să beneficieze de sprijinul comunităţii creştine, decât să fie nevoit nA intervină în gâlceava ei.30

Izvorul istoric ce descrie hotărârile adoptate în cadrul acestor întruniri nu este întru totul vrednic de

încredere, căci oglindeşte luptele de putere ce au urmat între cei mai importanţi arhiepiscopi şi clerici. Cu toate acestea, este sigur că s-au luat decizii cruciale cu privire la structura Bisericii. Se pare că s-a convenit ca arhiepiscopia Seleucia-Ctesifon să acţioneze ca „regentă şi cap peste noi toţi şi toţi fraţii noştri episcopi din întregul Imperiu (Persan)" (chiar dacă au existat contraargumente aprinse şi o atitudine ostilă împotriva acestei hotărâri).31 S-a discutat pe îndelete importanta chestiune a mecanismului prin care erau aleşi clericii, cu scopul de a elimina dubla ierarhie în regiuni în care existau comunităţi creştine rivale. S-a reflectat asupra datelor sărbătorilor religioase importante şi s-a decis, de asemenea, să se pună punct practicii des întâlnite de a apela la „episcopii apuseni" pentru sfaturi şi intervenţie, deoarece astfel era subminată puterea conducerii Bisericii răsăritene.32 În cele din urmă, crezul şi canoanele Conciliului de la Niceea au fost acceptate, împreună cu acordurile stabilite la sinoadele apusene organizate până la acel moment.33

Acesta ar fi trebuit să fie un moment deosebit de fructuos, ziua în care mintea şi forţa religiei creştine conlucrau cum se cuvenea, creând o instituţie care lega Atlanticul de poalele munţilor Himalaya, având două braţe pe deplin funcţionale – cu centrul în Roma şi Persia, cele două mari imperii ale Antichităţii târzii – care acţionau în deplină armonie reciprocă. Beneficiind de sprijin imperial din partea Romei şi de o toleranţă din ce în ce mai mare din partea şahului persan, se puseseră bazele unei platforme de invidiat, care ar fi putut ajuta creştinismul să devină religia dominantă, nu numai în Europa, ci şi în Asia. În schimb, au izbucnit certuri violente între cele două facţiuni.

Unii episcopi, care s-au simţit ameninţaţi de încercările de aplanare a conflictelor din interiorul Bisericii, i-au acuzat pe exponenţii cei mai importanţi ai religiei creştine nu numai de lipsa unei educaţii adecvate, dar le-au reproşat şi că nu ar fi fost hirotonisiţi în mod

corespunzător. Apoi mai existau şi problemele cauzate de avântul spiritului războinic creştin, care a avut drept consecinţe vandalizarea mai multor temple ale focului dedicate zoroastrismului – întâmplări care au compromis politica religioasă a şahului şi l-au forţat să-şi schimbe atitudinea. Cârmuitorul a renunţat la toleranţa religioasă, adoptând o poziţie care susţinea orientarea religioasă a aristocraţiei persane. Acest lucru a atras după sine un regres major. În loc să se pregătească pentru o epocă de aur, Biserica s-a confruntat cu un nou val de persecuţii.34

Dezbaterile clericale aprinse au fost un fenomen specific istoriei de început a Bisericii creştine. Grigorie de Nazianz, arhiepiscop de Constantinopol în secolul al IV-lea şi unul dintre cei mai erudiţi teologi ai acestei perioade, a povestit cuţii unul dintre denigratorii săi l-a silit să tacă. Rivalii săi ţipau la el ca un stol imens de ciori, a notat Grigorie. Când l-au atacat, s-a simţit de parcă s-ar fi aflat în mijlocul unei furtuni masive de nisip sau ar fi fost mâncat de viu de animale: „Erau ca un roi de viespi care se repezeau dintr-odată spre faţa mea”. 35

Mai mult, momentul în care s-a produs acest colaps, la mijlocul secolului al V-lea, a fost unul nefericit. O dispută înflăcărată arsese de ceva vreme la foc mocnit între doi clerici rivali din apusul Europei, Nestorie, patriarhul Constantinopolului, şi Chirii, patriarhul Alexandriei, cu privire la natura divină şi umană a lui Iisus. Astfel de dezbateri nu erau soluţionate neapărat prin mijloace cinstite. Chiril era un politician înnăscut, lipsit de scrupule când venea vorba de metodele la care apela pentru a câştiga, după cum o demonstrează lunga listă de favoruri pe care le-a acordat: personalităţi influente şi soţiile acestora primeau bunuri de lux, precum covoare fine, scaune din fildeş, feţe de masă scumpe şi bani gheaţă.36

Unii clerici din Orient au considerat disputa – şi soluţia găsită – năucitoare. Problema, aşa cum o înţelegeau ei, se regăsea în traducerea grecească neclară a

termenului siriac de încarnare – deşi întreaga dispută pornea, în egală măsură, de la lupta pentru putere dintre doi exponenţi de seamă ai ierarhiei bisericeşti şi gloria care avea să-i revină învingătorului, odată ce poziţia sa dogmatică era acceptată şi adoptată de ceilalţi. Ciocnirile s-au agravat la momentul discuţiilor privind statutul Fecioarei, care în opinia lui Nestorie nu trebuia să fie numită *Theotokos* (născătoare de Dumnezeu), ci *Christotokos* (născătoare de Hristos) – cu alte cuvinte, responsabilă strict pentru natura umană a lui Iisus.37

Păcălit de Chiril, Nestorie a fost înlăturat. A fost o mişcare care a destabilizat Biserica, în condiţiile în care episcopii îşi schimbau brusc părerile teologice într-o direcţie sau alta. Deciziile luate în cadrul unui conciliu puteau fi contestate în altul, căci existau facţiuni rivale care, în culise, susţineau diverse doctrine. Mare parte a discuţiilor se concentrau pe posibilitatea ca Iisus Hristos să fi avut două naturi – umană şi divină – unite în mod sacru în acelaşi corp şi pe eventuala legătură dintre aceste două firi. Relaţia exactă dintre Iisus şi Dumnezeu era, de asemenea, o chestiune

Intens dezbătută, care se învârtea în jurul următoarei întrebări: să fi fost primul creaţia celui din urmă şi, prin urmare, subordonat lui, sau să fi fost Iisus o simplă manifestare a Atotputernicului şi, ca atare, egal acestuia şi etern? Răspunsul la această dilemă a fost oferit cu forţa în cadrul Conciliului de la Calcedon, din 415, prin enunţarea unei noi definiţii a credinţei, care, chipurile, trebuia acceptată în întregul univers creştin – şi care a fost însoţită de o. ameninţare explicită: oricine o respingea avea să fie excomunicat.38 Biserica răsăriteană a reacţionat cu furie.

Noua învăţătură a Bisericii apusene nu era numai greşită, susţineau episcopii din est, dar cocheta cu erezia. Prin urmare, s-a formulat un alt crez, prin care s-au stabilit cele două firi, distincte şi separate, ale lui Iisus, şi care îi ameninţa cu veşnica osândă pe toţi cei care „consideră sau îi învaţă pe alţii că suferinţa şi schimbarea sunt asociate cu

divinitatea Domnului nostru”.39 împăratul a fost implicat în dezbatere. A închis şcoala de la Edessa, care devenise focarul creştinismului răsăritean, unde se redactau texte despre vieţile sfinţilor şi poveţe nu numai în siriacă, dialectul aramaic vorbit în această regiune, ci şi în alte limbi, cum ar fi persana şi sogdiana.40 Spre deosebire de spaţiul mediteraneean, unde greaca era limba creştinismului, în est s-a ştiut de la bun început că, pentru a atrage noi adepţi, trebuia ca textele sfinte să fie accesibile şi să poată fi înţelese de cât mai multe comunităţi cu putinţă.

Închiderea şcolii de la Edessa a adâncit schisma dintre Biserica răsăriteană şi cea apuseană şi dintr-un alt motiv: foarte mulţi cărturari au fost izgoniţi de pe teritoriul Imperiului Roman şi au căutat refugiu în Persia. Odată cu trecerea timpului, din cauza acestei situaţii, au apărut probleme, căci împăraţilor de la Constantinopol li se cerea să apere doctrina „ortodoxă” – şi să interzică învăţăturile care se abăteau de la dogmele religioase sau care erau considerate eretice. În 532, când s-a ajuns la un acord de pace cu Persia, după o perioadă de instabilitate şi conflict în Caucaz, una dintre clauzele cele mai importante ale tratatului cerea ca oficialii persani să ajute la urmărirea şi luarea în custodie a episcopilor şi preoţilor ale căror concepţii nu respectau hotărârile Conciliului de la Calcedon şi ale căror activităţi erau socotite periculoase de autorităţile romane.41

Încercarea de a aplana furia facţiunilor religioase rivale era o sarcină ingrată, după cum ne demonstrează prea bine cazul împăratului Iustinian, care a încercat în repetate rânduri *şi* convingă taberele adverse să ajungă la un acord, iar în 553 a reunit un sinod ecumenic de anvergură, într-o încercare de a lua o hotărâre, după o perioadă de aspre acuzaţii reciproce.

A luat personal parte la mai multe întruniri restrânse ale unor clerici de vază, cu scopul de a găsi o cale de mijloc.42 O relatare scrisă după moartea împăratului

descrie modul în care percepeau unii eforturile sale de a găsi un numitor comun: „După ce a răspândit pretutindeni confuzie şi dezordine şi a tras ponoasele pentru aceasta, la sfârşitul vieţii sale, el (Iustinian) s-a coborât în unul dintre cele mai josnice locuri de pedeapsă – anume, în Infern”. 43 Alţi împăraţi au adoptat o atitudine diferită şi, încercând să reducă la tăcere disputele şi acuzaţiile reciproce, au interzis pur şi simplu dezbaterile pe teme religioase.44

În timp ce Biserica apuseană era preocupată să elimine concepţiile religioase diferite, cea răsăriteană s-a lansat în unul dintre cele mai ambiţioase şi mai cuprinzătoare programe misionare din istorie, care, prin amploarea sa, poate fi comparat cu evanghelizarea Americilor şi a Africii: creştinismul s-a răspândit cu rapiditate în noi regiuni, fără să fie susţinut de mâna de fier a puterii politice. Câteva acte de martiraj, care au avut loc departe, în sudul Peninsulei Arabice, atestă cât de mult se răspândise religia creştină. Acelaşi lucru ne este confirmat şi de convertirea la creştinism a regelui Yemenului.45 Un călător vorbitor de greacă, ajuns în Sri Lanka în jurul anului 550, a descoperit acolo o comunitate creştină solidă, păstorită de un cler numit „din Persia”.46

Creştinismul a ajuns chiar şi printre locuitorii nomazi ai stepelor, spre marea surprindere a demnitarilor de la Constantinopol, care au descoperit „semnul crucii tatuat cu cerneală neagră pe frunte” la unii dintre ostaticii luaţi în baza unui acord de pace. Când le-au cerut lămuriri, prizonierii au răspuns că o mare năpastă se abătuse asupra lor şi că „unii creştini din comunitatea lor le-au sugerat să facă asta (pentru a invoca protecţia divină), moment din care ţara lor a fost în siguranţă”.47

Până la mijlocul secolului al VI-lea, existau arhiepiscopii până departe în Asia. În oraşe precum Basra, Moşul şi Tikrit prosperau comunităţi creştine. Procesul de evanghelizare luase o asemenea amploare încât, la Kokhe, aflat aproape de Cresifon, existau nu mai puţin de cinci episcopii subordonate centrului.48 în oraşe precum Merv,

Gundeshăpur şi chiar Kashgar, oraşul-oază prin care se intra în China, existaseră arhiepiscopi cu mult înaintea celui de la Canterbury. Acestea fuseseră centre creştine importante cu câteva secole înainte ca primii misionari să ajungă în Polonia sau în Scandinavia. Samarkand şi Buhara (în prezent, în Uzbekistan) adăpostiseră, de asemenea, comunităţi creştine înfloritoare, cu o mie de ani înainte ca religia creştină să ajungă în Americi.49 într-adevăr, până şi în Hvul Mediu, în Asia trăiau mai mulţi creştini decât în Europa.50 în fond, Bagdadul se află mai aproape de Ierusalim decât Atena, Teheranul de Ţara Sfântă decât Roma, iar Samarkandul şi mai aproape decât Londra şi Paris. Succesul repurtat de creştinism în Orient a fost dat de mult uitării.

Expansiunea noii religii rămâne profund îndatorată toleranţei şi abilităţii conducătorilor sasanizi ai Persiei, care au promovat politici de integrare n creştinilor, după ce i-au convins pe aristocraţii şi clericii zoroastrieni să-şi domolească elanul războinic. Chosroes I (531 – 579) s-a arătat atât de împăciuitor în relaţia sa cu învăţaţii străini, încât a dobândit faimă la Constantinopol ca „un mare pasionat de literatură şi cercetător împătimit în ale filosofiei”. Neîncrezător, un autor din capitala Bizanţului a mormăit: mi se pare aproape imposibil, a protestat istoricul Agathias la scurt timp după aceea, să fi fost atât de strălucit. Vorbea într-o limbă aspră, necivilizată; cum să fi înţeles oare nuanţele filosofiei? 51

Până spre sfârşitul secolului al VI-lea, slujbele Bisericii răsăritene începeau chiar cu sincere rugăciuni pentru sănătatea conducătorului persan. La scurtă vreme după aceea, şahul a organizat alegeri pentru numirea unui nou patriarh, îndemnându-i pe toţi episcopii din regat să „se întrunească repede… să aleagă un lider şi un guvernator… care să administreze şi să conducă fiecare altar şi fiecare biserică a Domnului Nostru Iisus Hristos din imperiul perşilor”.52 Conducătorul sasanid, odinioară prigonitorul creştinilor din Asia, era acum protectorul lor.

În parte, aceasta se datora creşterii încrederii de sine a conducătorilor Persiei, sentiment alimentat de plăţile regulate efectuate de autorităţile de la Constantinopol, ale căror priorităţi militare şi politice se schimbaseră, axându-se acum pe rezolvarea problemelor din alte regiuni. În contextul în care triburile din stepe nu mai prezentau un pericol, iar atenţia Imperiului Roman era concentrată pe stabilizarea şi recuperarea provinciilor pierdute din spaţiul mediteraneean, secolele V şi VI au constituit o perioadă de prosperitate crescândă pentru Persia: toleranţa religioasă se manifesta simultan cu înflorirea economică. Nenumărate oraşe noi au fost întemeiate în toată Persia, căci guvernul central cheltuia pe proiecte de infrastructură din ce în ce mai mulţi bani câştigaţi din impozite.53 Folosirea sistemelor de irigaţie complexe – s-au construit noi sisteme de aprovizionare cu apă sau au fost extinse cu câţiva kilometri cele vechi –, mai ales în Khuzistan şi Irak, a dat avânt producţiei agricole. Un aparat birocratic numeros era responsabil pentru buna administrare a întinsului regat, din Levant până departe, în Asia Centrală.54 în această perioadă s-a produs o centralizare de amploare a statului sasanid.55

Statul deţinea controlul în diverse domenii şi reglementa chiar şi amplasarea tarabelor individuale din pieţele şi bazarurile persane. Un text consemnează că negustorii erau organizaţi în bresle, a căror activitate era reglementată de autorităţi, şi notează că inspectorii se aflau întotdeauna la faţa locului pentru a face controale de calitate şi a evalua bunurile care i se cuveneau trezoreriei.56 Pe fondul acestei bunăstări, se dezvolta şi comerţul pe distanţe lungi al mărfurilor de lux şi al obiectelor de mare valoare: mii de sigilii folosite pentru a marca pachetele aprobate pentru scoaterea la vânzare sau la export s-au păstrat până în zilele noastre, alături de un volum masiv de documente care confirmă că existau contracte sigilate şi puse la păstrare în registre de evidenţă.57 Mărfurile erau transportate din Golful Persic

înspre Marea Caspică sau erau importate şi exportate din India pe rute terestre şi maritime. Şi schimburile comerciale cu Sri Lanka şi China au început să crească din ce în ce mai mult, asemenea celor cu estul Mediteranei.58 Pe parcursul acestei perioade, autorităţile sasanide au continuat să supravegheze îndeaproape ce se întâmpla atât în cadrul graniţelor imperiului, cât şi dincolo de acestea.

Negustorii sogdieni, faimoşi pentru caravanele, iscusinţa financiară şi strânsele lor legături de familie care le permiteau să comercializeze bunuri de-a lungul principalelor artere ce traversau Asia Centrală către Xinjiang şi vestul Chinei, erau responsabili pentru o bună parte a acestui comerţ pe distanţe lungi. O remarcabilă colecţie de scrisori descoperită de Auriei Stein într-un turn de supraveghere de lângă Dunhuang, la începutul secolului XX, arată că existau modele comerciale, precum şi instituţii sofisticate de creditare, care erau folosite şi în cazul bunurilor şi produselor transportate şi vândute de sogdieni. Printre nenumăratele mărfuri pe care le comercializau, menţionăm podoabe din aur şi argint, precum agrafe de păr şi vase migălos lucrate, cânepă, pânză de in ţesătură de lână, şofran, piper şi camfor; dar cei mai pricepuţi erau în comerţul cu mătase.59 Sogdienii făceau legătura între oraşe, oaze şi regiuni. Ei au jucat un rol major în drumul mătăsii chinezeşti către estul bazinului mediteraneean, o regiune care stârnea interesul împăraţilor şi elitei romane. Prin aceleaşi metode, sogdienii aduceau bunuri şi din direcţia opusă: monedele bătute la Constantinopol au fost descoperite în întreaga Asie Centrală, inclusiv până departe pe teritoriul Chinei înseşi – acelaşi lucru fiind valabil şi pentru obiectele de prestigiu, precum un ulcior din argint pe care erau reproduse scene din Războiul Troiei, ulcior îngropat la jumătatea secolului al VI-lea, alături de puternicul său posesor, Li Xian.60

Pe măsură ce intrau în contact, religiile împrumutau inevitabil diverse elemente unele de la celelalte. Deşi este

complicat să stabilim cu precizie desfăşurarea acestui fenomen, este uimitor că aureola a devenit un simbol vizual comun în arta hindusă, budistă, zoroastriană şi creştină, fiind considerată atât un element de legătură între planul pământesc şi cel divin, cât şi un simbol al strălucirii şi iluminării, important în toate aceste credinţe. Un monument magnific descoperit în Tăq-i Bustăn, în Irakul de astăzi, înfăţişează un conducător călare pe un cal, înconjurat de îngeri înaripaţi, cu un nimb deasupra capului, o scenă care ar fi putut fi cât se poate de familiară oricărui discipol al marilor religii din această regiune. În acelaşi chip, chiar şi gesturile – precum *vitarka mudra*, semnul făcut de Buddha prin unirea degetului mare drept cu cel arătător, lăsând adesea celelalte degete întinse – au fost adoptate pentru a ilustra legătura cu planul divin, reprezentare folosită mai ales de artiştii creştini.61

Creştinismul a călătorit de-a lungul rutelor comerciale, dar progresul său nu a fost necontestat. Centrul lumii fusese întotdeauna un loc aglomerat, unde credinţele, ideile şi religiile împrumutau elemente unele de la celelalte, dar intrau şi în conflict. Lupta pentru autoritatea spirituală a devenit din ce în ce mai acerbă. Această tensiune afectase cu mult timp în urmă relaţia dintre creştinism şi iudaism, căci liderii religioşi ai ambelor tabere se străduiau să traseze linii de departajare între cele două concepţii: creştinii aprobaseră în repetate rânduri legi împotriva căsătoriilor mixte, iar data Paştelui era mutată intenţionat, pentru a nu coincide cu sărbătoarea Pesahului.62 Pentru unii, aceste măsuri nu erau suficiente. La sfârşitul secolului al IV-lea, Ioan Gură de Aur, arhiepiscop de Constantinopol, a propus ca liturghia să fie mai captivantă, deplângând faptul că le era greu creştinilor să rivalizeze cu atitudinea teatrală din cadrul sinagogilor, unde se foloseau tobe, harpe şi alte instrumente muzicale în timpul slujbelor – precum şi actori şi dansatori, special aduşi pentru a însufleţi rugăciunile.63

În ceea ce-i privea pe evreii de rang înalt, aceştia

erau la fel de puţini entuziasmaţi de ideea de a primi în rândurile lor persoane de altă religie. „Să nu te încrezi în prozeliţi, a declarat un faimos rabin, Hiyya cel Mare, până ce nu au trecut douăzeci şi patru de generaţii, căci aceştia încă poartă în ei răul de care nu pot scăpa”. Prozeliţii sunt la fel de enervanţi şi de dificili ca râia, a notat Helbo, un alt rabin influent.64 în Persia, atitudinea evreilor faţă de creştini s-a înăsprit din cauza incursiunilor repetate ale celor din urmă. O demonstrează Talmudul babilonian, o culegere de texte axată pe interpretarea rabinică a legii evreieşti. Spre deosebire de Talmudul palestinian, care îl menţionează în treacăt şi în mod superficial pe Iisus, cel babilonian adoptă o atitudine violentă şi zeflemitoare faţă de creştinism, atacând precepte şi anumite întâmplări şi personaje din Evanghelii. De exemplu, naşterea lui Iisus Hristos din Fecioara Maria este ridiculizată şi batjocorită, Fecioara fiind comparată cu un catâr care face pui. Episodul învierii este satirizat fără menajamente. Variante diferite, detaliate şi sofisticate ale povestirilor despre viaţa lui Iisus, inclusiv parodii ale scenelor prezentate în Noul Testament şi, mai ales, în Evanghelia lui Ioan, confirmă cât de ameninţător devenise succesul creştinismului. Se făceau eforturi sistematice pentru a convinge lumea că Iisus era un profet fals, iar crucificarea sa pe deplin îndreptăţită – cu alte cuvinte, evreii încercau să se lepede de vină şi de responsabilitate. Aceste reacţii violente erau o încercare de a contracara victoriile constant repurtate în detrimentul iudaismului.65

Prin urmare, era important să existe locuri în care să înregistreze şi iudaismul succese. În regatul Himyar din extremitatea sud-vestică a Peninsulei Arabice, în Arabia Saudită şi Yemenul de astăzi, comunităţile evreieşti au început să joace un rol din ce în ce mai important, după cum atestă cele mai recente descoperiri arheologice, precum construcţia din secolul al IV-lea de la Qana\ unde fusese ridicată o sinagogă.66 Este adevărat că, în Himyar, iudaismul a fost adoptat ca religie de stat – şi chiar cu

entuziasm. Până la sfârşitul secolului al V-lea, creştinii, inclusiv preoţii, călugării şi episcopii, erau martirizaţi în mod constant pentru credinţa lor, după ce erau condamnaţi în prealabil de o adunare a rabinilor.67

La începutul secolului al VI-lea, o campanie militară etiopiană, organizată de mântuială, a traversat Marea Roşie pentru a-l înlocui pe conducătorul evreu cu un lider-marionetă creştin. Singura consecinţă a fost că au avut loc represalii violente, ce aveau ca scop să elimine orice urmă de creştinism din regat. Bisericile au fost demolate sau au fost transformate în sinagogi. Sute de creştini au fost luaţi prizonieri şi executaţi; la un moment dat, 200 de persoane care se adăpostiseră într-o biserică au fost, pur şi simplu, arse de vii. Toate acestea au fost transmise cu voioşie de rege, care a trimis scrisori în toată Arabia, în care jubila pe seama nenorocirii abătute asupra creştinilor.68

Preoţimea zoroastriană a reacţionat la rândul ei faţă de succesul repurtat de creştinism în Imperiul Sasanid, mai ales după ce mai mulţi membri de vază ai elitei conducătoare s-au convertit la noua religie. Şi aici s-au declanşat atacuri violente asupra comunităţii creştinilor, dintre care unii AU fost martirizaţi.69 în schimb, creştinii au început să inventeze poveşti cu tâlc, cea mai faimoasă dintre ele fiind epopeea lui Qardagh, un tânăr remarcabil, care vâna ca un rege persan şi purta polemici ca un filosof grec, dar renunţase la o carieră promiţătoare de guvernator pentru a se converti la creştinism. Condamnat la moarte, a scăpat din prizonierat şi a avut un vis în care i s-a spus că mai bine murea pentru credinţa sa, decât să lupte. Kxecutarea sa, la care tatăl său a fost cel care a aruncat prima piatră, a fost comemorată într-un lung şi frumos poem epic, al cărui scop a fost evident: să încurajeze şi alte persoane să treacă la creştinism.70

În parte, succesul creştinismului s-a datorat angajamentului şi energiei de care a dat dovadă în misiunea sa evanghelică. Bineînţeles că a contat şi faptul că entuziasmul a fost dublat de o doză sănătoasă de

realism: textele religioase de la începutul secolului al VII-lea arată că preoţii se chinuiau să pună în acord ideile creştine cu cele budiste: dacă nu pentru a ajunge mai repede la inimile şi minţile locuitorilor, măcar pentru a simplifica chestiunile religioase. Duhul Sfânt, a scris un misionar ajuns în China, era pe deplin compatibil cu ceea ce credeau băştinaşii: „Toţi aceşti Buddha plutesc şi se mişcă prin virtutea acestui vânt (şi anume, Duhul Sfânt), iar pe această lume, nu există loc neatins de vânt”. În mod asemănător, a continuat el, Dumnezeu a fost cel responsabil pentru nemurire şi veşnică fericire încă de când s-a creat lumea. Prin urmare, „omul… va slăvi întotdeauna numele lui Buddha”.71 Creştinismul nu era numai compatibil cu budismul, spunea acesta; în general vorbind, chiar *era* budismul.

Alţii au încercat să contopească ideile creştine şi budiste, dând naştere unui ansamblu hibrid de „evanghelii”, care efectiv au simplificat mesajul complex şi istoria creştinismului cu ajutorul unor elemente ce erau bine cunoscute şi accesibile popoarelor din Orient, tocmai pentru a accelera propagarea creştinismului în Asia. Exista o logică teologică în aceste abordări dualiste, denumită de regulă gnosticism, care susţinea că propovăduirea mesajului dumnezeiesc în termeni ce apelau la referinţe culturale pe înţelesul tuturor, folosind un limbaj accesibil, era calea sigură către succes.72 Prin urmare, nu este de mirare că religia creştină a fost îmbrăţişată de persoane provenind dintr-un spectru social vast: ideile creştine erau special formulate pentru a părea familiare şi uşor de înţeles.

Şi alte culte, secte şi credinţe au avut de câştigat de pe urma aceluiaşi proces. Învăţăturile lui Mazdak, un propovăduitor charismatic, s-au dovedit foarte populare la cumpăna dintre secolele V şi VI – după cum demonstrează reacţia furioasă şi energică a autorilor creştini şi zoroastrieni la adresa discipolilor profetului. Atitudinea şi obiceiurile lor – începând de la regimul alimentar până la

presupusul lor interes faţă de sexul în grup – au fost defăimate cu aplomb. De fapt, atât cât ne permit izvoarele istorice să înţelegem, Mazdak era adeptul unui stil de viaţă ascetic, care se potrivea în mod evident cu doctrina budistă referitoare la bunăstarea materială, cu suspiciunile zoroastrienilor în legătură cu universul fizic şi cu ascetismul consacrat al creştinilor.73

În acest mediu spiritual competitiv, era important ca domeniul intelectual – dar şi spaţiul fizic – să fie apărat. Un călător chinez, aflat în trecere prin Samarkand în secolul al VI-lea, a consemnat că populaţia locală se opunea cu violenţă legii lui Buddha şi îi ameninţau „cu focul" pe budiştii care încercau să se adăpostească aici.74 Cu acel prilej, primirea ostilă a avut un sfârşit fericit: oaspetelui i s-a acordat în cele din urmă dreptul de a convoca o întrunire şi se pare că a reuşit să-i convingă pe mulţi locuitori să se convertească la budism, graţie tăriei sale de caracter şi argumentelor prezentate.75

Puţini erau cei care înţelegeau mai bine decât budiştii cât era de important să facă paradă şi să prezinte cum se cuvenea artefactele ce susţineau aceste declaraţii de credinţă. Un alt pelerin chinez care îşi croise drum prin Asia Centrală, căutând să studieze texte în sanscrită, a privit cu uimire relicvele sacre venerate de populaţia locală din Balch. Printre acestea, se numărau unul dintre dinţii lui Buddha, bazinul în care se spălase acesta şi mătura pe care o folosea, făcută din plantă de kasha, dar decorată cu bijuterii scumpe.76

Acestea erau însă nişte declaraţii mai vizibile, mai dramatice, menite să câştige inimile şi minţile oamenilor. Templele săpate în peşteri deveniseră o modalitate consacrată de a evoca şi legitima un mesaj spiritual, căci erau construite de-a lungul rutelor comerciale şi contopeau ideea de sanctuar şi divinitate cu cea de comerţ şi călătorie. Complexul de la Clephanta, aflat de cealaltă parte a golfului Mumbay, şi peşterile Ellora din nordul Indiei constituie nişte exemple spectaculoase în acest sens.

Prezentând maiestuoase imagini săpate în piatră ale zeităţilor, frumos decorate, scopul lor era să demonstreze – de data aceasta – superioritatea morală şi teologică a hinduismului.77

Se poate face o paralelă evidentă între acest complex şi cel de la Bamiyan (în prezent, în Afghanistan). Aflat în punctul de intersecţie a rutelor ce făceau legătura între India, la sud, Bactriana, la nord, şi Persia, la vest, la Bamiyan se afla un complex de 751 de peşteri, la care se adăugau câteva sculpturi imense, înfăţişându-l pe Buddha.78 Două statui, una de 54 de metri înălţime şi alta, ceva mai veche, cu aproape două treimi mai înaltă decât prima, fuseseră săpate în stâncă, în firide largi, cu aproape 1500 de ani în urmă – până când au fost aruncate în aer şi distruse de talibani în 2001, printr-un gest de filistinism şi sălbăticie culturală care poate fi comparat cu distrugerea artefactelor religioase din Marea Britanie şi nordul Franţei în timpul Reformei.79

Când avem în minte Drumurile Mătăsii, suntem tentaţi să ne gândim că ideile şi mărfurile circulau dinspre Orient spre Occident. De fapt, exista un interes şi un schimb susţinut şi din direcţie opusă, aşa cum arată şi un admirabil text chinezesc din secolul al VII-lea. Siria, scria autorul, era o regiune în care „se produc pânzeturi rezistente la foc, tămâie ce te readuce la viaţă, strălucitoare pietre ale lunii şi pietre semipreţioase ce reflectă lumina. Ţara nu cunoaşte tâlhari şi hoţi, iar oamenii trăiesc în fericire şi pace. Nu predomină nimic altceva decât glorioasa lege; nimeni altul decât cel virtuos deţine puterea suverană. Ţara este întinsă şi îmbelşugată, iar operele literare sunt uşor de înţeles şi clare”.80

De fapt, în pofida rivalităţii acerbe şi a multitudinii de religii care încercau să câştige adepţi, creştinismul eroda, rând pe rând, credinţele, practicile şi sistemele de valori tradiţionale. În 635, misionarii ajunşi în China au reuşit să-l convingă pe împărat să renunţe la opoziţia sa împotriva creştinismului şi să îl recunoască drept religie oficială, al

cărei mesaj nu numai că nu compromitea identitatea imperială, ba chiar o şi întărea.81

Pe la jumătatea secolului al VII-lea, viitorul părea uşor de prevăzut. Creştinismul era în plin avânt în întreaga Asie, în detrimentul zoroastrismului, iudaismului şi budismului.82 Religiile concuraseră întotdeauna unele cu celelalte în această regiune şi învăţaseră că, pentru a atrage atenţia populaţiilor locale, trebuiau să-şi înfrunte rivalii. Până la urmă cea mai competitivă şi de succes religie s-a dovedit a fi cea născută în orăşelul Bedeem.83 Având în vedere progresul realizat pe parcursul secolelor care au urmat crucificării lui Iisus la ordinul lui Pilat din Pont, ar fi trebuit să fie doar o chestiune de timp până când creştinismul să ajungă până pe ţărmul Pacificului, făcând legătura între întinsul ocean şi Atlanticul din Vest.

Şi totuşi, în momentul în care creştinismul era gata să triumfe, s-a petrecut ceva. Se puseseră bazele unei ofensive spirituale, care avea să facă legătura între oraşe şi regiuni, dar şi între continente. Chiar atunci a izbucnit un război istovitor, ce a slăbit statele deja implicate în conflict şi a deschis calea pentru noii sosiţi. Ca şi cum ai fi dat drumul la Internet în Antichitatea târzie: dintr-odată, o sumedenie de idei, teorii şi curente ameninţau să submineze ordinea existentă şi să profite de pe urma unor reţele formate pe parcursul secolelor. Numele acestei noi cosmologii nu reflecta caracterul ei revoluţionar. Făcând trimitere la termeni ca „siguranţă” şi „pace”, islamul nu a lăsat mai deloc să se înţeleagă cum avea să se schimbe lumea. Începuse revoluţia.

4

Drumul către Revoluţie

Ascensiunea islamului s-a produs într-o perioadă tulbure, după o sută de ani de haos, dispute şi calamităţi. În 541, cu un secol înainte ca profetul Mahomed să aibă primele revelaţii divine, ameninţări de altă natură generau spaimă pe tot cuprinsul Mediteranei. Atât de repede s-a petrecut totul, cu o viteză extraordinară, încât până să se

instaureze panica, a fost deja prea târziu. Nimeni nu a fost cruţat. Numărul deceselor a fost inimaginabil. Potrivit unui martor care şi-a pierdut mare parte din familie, populaţia unui oraş din apropierea graniţelor Egiptului a fost decimată: doar şapte bărbaţi şi un băiat în vârstă de zece ani au supravieţuit; uşile caselor se căscau deschise, fără ţipenie de om care să păzească aurul, argintul şi obiectele preţioase dinăuntru.1 Oraşele au avut cel mai mult de suferit din pricina atacurilor năprasnice, iar la mijlocul anilor ’540, la Constantinopol mureau zilnic 10.000 de oameni.2 Nu numai Imperiul Roman a avut de suferit. La scurt timp, şi oraşele din Orient au fost depopulate, căci dezastrul se răspândea de-a lungul reţelelor de comunicaţii şi comerţ, devastând cetăţile din Mesopotamia persană şi ajungând în final şi în China.3 Ciuma bubonică a adus catastrofa, disperare şi moarte.

Ciuma a declanşat şi o criză economică acută: ogoare rămase fără oameni care să le muncească, oraşe fără consumatori şi o generaţie încă în floarea vârstei, dar schilodită au modificat demografia Antichităţii târzii şi au provocat o recesiune economică severă.4 La momentul cuvenit, această stare de fapt avea să afecteze politica externă a împăraţilor de la Constantinopol. Pe parcursul primei părţi a domniei lui Iustinian (527 – 565), Imperiul Bizantin a repurtat câteva succese năucitoare, în urma cărora au fost reocupate provinciile din nordul Africii şi s-au înregistrat progrese semnificative în Italia. Utilizarea chibzuită a forţei a fost dublată de ştiinţa de a gestiona cu uşurinţă probleme care ar fi putut izbucni oricând de-a lungul graniţelor extinse ale imperiului, inclusiv în est. Mai târziu în timpul domniei lui Iustinian, când lipsa forţei de muncă, campaniile militare fără rezultat şi costurile din ce în ce mai mari au epuizat rezervele trezoreriei, sărăcite chiar dinainte de izbucnirea ciumei, păstrarea acestui echilibru a devenit o sarcină tot mai dificilă.5

Imperiul a intrat într-o perioadă de stagnare, iar poporul a devenit tot mai nemulţumit de Iustinian. I se

aduceau critici deosebit de usturătoare, mai ales pentru modul în care părea dispus să cumpere alianţa cu statele învecinate imperiului, cu bani sau acordând favoruri bizare. Iustinian a fost suficient de naiv încât să creadă că „ar fi de bun augur să împartă barbarilor bogăţiile romanilor”, a scris Procopiu din Cezarea, un istoric sarcastic, dar şi unul dintre cei mai importanţi scriitori din timpul domniei lui Iustinian. împăratul, continuă Procopiu fără menajamente, „nu a irosit nicio ocazie de a împărţi cu dărnicie sume consistente de bani tuturor barbarilor”, de la nord, sud, est şi vest; s-au trimis bani, continuă autorul, unor popoare despre care nici nu se auzise până atunci.6

Succesorul lui Iustinian a abandonat această politică şi a adoptat o atitudine dură şi fără compromisuri faţă de vecinii Romei. La scurt timp după moartea lui Iustinian, în 565, când la Constantinopol au sosit ambasadorii avarilor, unul dintre măreţele triburi ale stepei, pentru a-şi cere obişnuitul tribut, aceştia au fost întâmpinaţi de noul împărat, Iustin al II-lea, care i-a expediat rapid: „Niciodată nu veţi mai pleca încărcaţi pe spinarea acestui imperiu, iar vrerea voastră nu se va mai face fără să ne aduceţi vreun serviciu; căci de la mine nu veţi primi nimic”. Când au ameninţat cu represalii, împăratul a explodat: „Câini morţi, îndrăzniţi să ameninţaţi Imperiul Roman? Aflaţi că vă voi rade buclele acestea ale voastre şi apoi capetele vi le voi tăia”.7

Împăratul a avut o poziţie la fel de agresivă faţă de Persia, mai ales după ce s-a aflat că o puternică grupare de triburi nomade turcice luase locul hunilor în stepele Asiei Centrale şi ameninţa frontierele răsăritene ale imperiului. Triburile turcice începeau să joace un rol tot mai important în comerţ, spre iritarea chinezilor, care i-au descris ca fiind dificili şi nevrednici de încredere – dovadă clară a succesului lor comercial în plin avânt.8 Erau conduşi de o personalitate excepţională, Sizabul, care obişnuia să primească demnitarii într-un cort elegant, stând întins pe un puţ din aur susţinut de patru păuni auriţi, lângă un car

imens, plin ochi cu argint, aşezat ostentativ lângă el.9

Triburile turcice erau foarte ambiţioase şi trimiteau soli la Constantinopol pentru a propune o alianţă militară cu rază lungă de acţiune. Un utac al forţelor lor reunite, i-au spus solii lor lui Iustin al II-lea, avea să distrugă Persia.10 Nerăbdător să se încununeze de glorie pe cheltuiala rivalului tradiţional al Constantinopolului şi încântat de această posibilitate, împăratul s-a învoit. Tot mai arogant, l-a ameninţat pe şah, căruia i-a cerut să înapoieze oraşele şi teritoriile cedate prin tratate semnate anterior. După eşecul unei ofensive slab executată de către romani, persanii nu contraatacat în direcţia Dara (în sudul Turciei de astăzi), avanpostul liniilor defensive de graniţă. În 574, după un asediu înfiorător care a durat ţfise luni, perşii au reuşit să cucerească oraşul. Apoi împăratul a suferit o cădere psihică şi fizică.11

Acest fiasco i-a convins pe conducătorii triburilor turcice că nu se puteau bizui pe Constantinopol, un aliat nevrednic, lucru afirmat iară ocolişuri de ambasadorul lor în 576, când a refuzat înfuriat să mai pornească la atac împotriva Persiei. După ce şi-a pus zece degete în gură, a spus mânios: „Aşa cum am eu acum zece degete în gură, şi voi romanii aţi folosit multe limbi”. Romanii îi înşelaseră pe turci, promiţându-le că vor face tot ce le stă în putinţă împotriva Persiei; rezultatele fuseseră jalnice.12

Totuşi, reînceperea ostilităţilor cu Persia a inaugurat o perioadă tumultuoasă, ce a avut consecinţe extraordinare. Au urmat două decenii de lupte, cu momente deosebit de dramatice, precum ofensiva unei armate persane care a pătruns până adânc în Asia Mică, înainte de a porni înapoi spre casă. Pe drum, a căzut pradă unei ambuscade, iar regina a fost luată prizonieră, împreună cu trăsura regală din aur, decorată cu perle şi pietre preţioase. Focul sacru pe care conducătorul persan îl lua cu el în campanii, considerat a fi „cel mai măreţ dintre toate focurile”, a fost aruncat într-un râu, iar marele preot zoroastrian şi „foarte mulţi dintre membrii în vârstă

ai expediţiei" au fost înecaţi. Stingerea focului sacru a fost o acţiune provocatoare şi agresivă, menită să diminueze importanţa fundamentului religios al identităţii persane. Romanii şi aliaţii lor au sărbătorit vestea cu entuziasm nestăvilit.13

Cum ostilităţile continuau, religia a căpătat un rol din ce în ce mai însemnat. De exemplu, când soldaţii s-au revoltat din cauza propunerii de reducere a soldei, ofiţerii aflaţi la comandă au plimbat prin faţa acestora o imagine sacră, înfăţişându-l pe Iisus, pentru a-i face să înţeleagă că, dacă îi slujeau împăratului, îi slujeau lui Dumnezeu. Când a murit şahul Chosroes I, în 579, au existat persoane care au pretins, în absenţa oricărui argument, că „lumina Cuvântului divin a strălucit minunat în jurul lui, căci (şahul) credea în Hristos".14 Exigenţa concepţiilor religioase a atras după sine denunţarea zgomotoasă a zoroastrismului la Constantinopol, religia perşilor fiind descrisă ca primitivă, falsă şi depravată: perşii, a scris Agathias, au dobândit „obiceiuri anormale şi degenerate, de când au căzut sub vraja învăţăturilor lui Zoroastru".15

Amestecul de militarism şi evlavie a avut consecinţe pentru cei aflaţi la periferia imperiului, care fuseseră curtaţi şi convertiţi la creştinism, în cadrul unui proces politic deliberat, menit să le câştige sprijinul şi loialitatea.16 Se făcuseră eforturi deosebite pentru a câştiga încrederea triburilor din sudul şi vestul Arabiei, în schimbul unor recompense materiale. Acordarea de titluri regale, măsură însoţită de introducerea noilor concepte de rudenie (şi regalitate) ce puteau fi din plin exploatate la nivel local, i-a convins, de asemenea, pe mulţi oameni să-şi lege soarta de cea a Constantinopolului.17

Ca atare, încremenirea sensibilităţilor religioase pe parcursul confruntării cu Persia nu a rămas fără urmări, deoarece, în varianta adoptată de unele triburi, creştinismul nu se plia pe formula convenită la Calcedon în 451, ci prezenta o versiune (sau versiuni) cu diferite concepţii despre unica natură a lui Iisus Hristos. Relaţia cu

Gassanizii, aliaţii pe termen lung ai Romei în Arabia, s-a deteriorat ca urmare a mesajelor dure transmise din capitala imperială.18 Parţial din cauza suspiciunilor religioase reciproce, legătura s-a destrămat într-un moment delicat, oferindu-i Persiei şansa perfectă de exploatat. Perşii au obţinut controlul asupra porturilor şi târgurilor din sudul şi vestul Arabiei, tocmai în momentul în care apărea o nouă rută comercială terestră ce făcea legătura între Persia, Meca şi Ukăz. Conform tradiţiei islamice, această dislocare a permis unei personalităţi de vază de la Meca să se adreseze Constantinopolului, cerându-i să-l numească *phylarkos*, sau gardian al oraşului, în calitate de reprezentant al Romei, iar împăratul i-a acordat ulterior unui anume Uthmăn ridul de „rege al Meccăi”. Un proces paralel a asigurat numirea unui candidat cu un rol asemănător la Yathrib – de această dată, în numele Persiei.19

În timp ce aceste tensiuni se manifestau în peninsula Arabică, în războiul de lungă durată din nord, respectiv pe teatrul principal de operaţiuni, le făcuseră puţine progrese. Momentul de cotitură nu s-a petrecut pe câmpul de luptă, ci la Curtea persană, la sfârşitul anilor ’580, când Vahrăm, un general popular, care stabilizase frontiera răsăriteană cu triburile turcice, a luat iniţiativa şi s-a răzvrătit împotriva şahului Chosroes al II-lea. Şahul a fugit la Constantinopol, unde i-a promis împăratului Mauriciu concedii majore în Caucaz şi Mesopotamia – inclusiv înapoierea Dârei – în schimbul sprijinului militar. După ce s-a întors acasă în 591 şi i-a venit mirprinzător de uşor de hac rivalului său, Chosroes a început să onoreze acordul. Acesta a fost, după cum a afirmat şi un renumit savant, un moment de tip Versailles: prea multe oraşe, forturi şi locuri importante au fost predate romanilor, lăsând centrele economice şi administrative ale Persiei expuse; umilinţa era atât de mare, încât nu avea cum să nu provoace un răspuns ferm.20

Pe parcursul ultimelor două decenii de lupte acerbe,

balanţa se înclinase pe rând în favoarea ambelor tabere. Din toate punctele de vedere, Imperiul Roman de Răsărit părea să fi repurtat o lovitură diplomatică şi politică de amploare. Acum, pentru că deţinea avanposturi de care nu dispusese în trecut, avea în cele din urmă şansa de a-şi stabili o prezenţă permanentă în Orientul Apropiat. După cum a recunoscut şi istoricul Procopiu, câmpiile Mesopotamiei, care se întindeau dincolo de vastul bazin al Tigrului şi Eufratului, ofereau puţine graniţe naturale, precum fluvii, lacuri şi munţi.21 Aşadar, orice bucată de pământ cucerită ar fi fost vulnerabilă, cu excepţia cazului în care putea fi anexat şi menţinut un teritoriu întins. Se prea poate ca şahul Chosroes al II-lea să-şi fi recâştigat tronul, dar a plătit un preţ mare pentru succesul său personal.

Însă, nici zece ani mai târziu, sorţii de izbândă s-au schimbat în mod spectaculos. În 602, când împăratul Mauriciu a fost ucis de Focas, unul dintre generalii săi, într-o lovitură de stat, Chosroes al II-lea a profitat de conjunctura favorabilă pentru a impune o renegociere a înţelegerii sale cu bizantinii. A căpătat încredere în sine, după ce un atac înverşunat asupra Dârei a distrus un punct de o importanţă vitală din sistemul defensiv bizantin din nordul Mesopotamiei. În plus, a observat eforturile lui Focas pentru a-şi impune autoritatea la Constantinopol. Când a primit veşti că un nou val de nomazi pustia Balcanii, şahul s-a ambiţionat şi mai tare. Sistemul tradiţional al relaţiilor de vasalitate, folosit pentru a guverna popoarele supuse din nordul Arabiei, a fost desfiinţat în grabă, căci şahul se aştepta la modificarea consistentă a graniţelor, ca urmare a expansiunii Persiei.22

Populaţia creştină a fost tratată cu mare atenţie. Episcopii învăţaseră din proprie experienţă să se teamă de un posibil război, căci relaţia ostilă cu romanii lăsa adesea loc acuzaţiilor de colaborare cu duşmanul. În 605, şahul a prezidat personal alegerea unui nou patriarh, invitând clerul de rang înalt să se reunească şi să numească un nou

lider al bisericii. Era un semnal clar, menit să ofere noi asigurări şi să demonstreze populaţiei minoritare că liderul ei le recunoştea nevoile spirituale. A fost o mişcare eficientă, interpretată de comunitatea creştină ca un semn de bunăvoinţă şi de protecţie: episcopii i-au mulţumit cu exuberanţă lui Chosroes şi s-au adunat pentru a aduce laude „puternicului, generosului, bunului şi prosperului Rege al Regilor”.23

În condiţiile în care Imperiul Roman de Răsărit făcea cu greu faţă răscoalelor, care izbucneau necontenit, Persia a început să preseze şi mai puternic: oraşele Mesopotamiei au căzut ca piesele de domino, Edessa capitulând ultima, în 609. Şi-a îndreptat apoi atenţia către Siria. Antiohia, marele oraş situat pe malul fluviului Orontes, primul sediu al episcopiei Sfântului Petru şi marea metropolă a Siriei romane, a căzut în 610, urmată de Emesa (în prezent, Homs), în vestul Siriei, cucerită anul următor. În 613, perşii au cucerit Damascul, un alt mare oraş din această regiune.

Situaţia a continuat să se înrăutăţească. La Constantinopol, Focas cel nepopular şi sfidător a fost ucis, iar soldaţii au plimbat rămăşiţele sale trupeşti pe străzile oraşului. Cu toate acestea, noul împărat, Heracliu I, nu s-a dovedit mai eficient în privinţa perşilor, a căror ofensivă căpătase acum un avânt teribil. După ce au respins un contraatac al bizantinilor în Asia Mică, armatele şahului s-au îndreptat spre sud, către Ierusalim. Scopul era evident: să cucerească cel mai sfânt oraş al creştinismului şi să afirme astfel triumful cultural şi religios al Persiei.

În mai 614, când oraşul a capitulat după un scurt asediu, locuitorii Bizanţului aproape că au fost cuprinşi de isterie. Evreii au fost acuzaţi nu doar de a fi colaborat cu perşii, ci şi că i-ar fi susţinut în mod activ. Potrivit unui izvor istoric, evreii erau „ca nişte fiare malefice”, care ajutau soldaţii invadatori – la rândul lor, comparaţi cu nişte animale feroce şi şerpi care sâsâiau. Au fost acuzaţi că ar fi masacrat populaţia locală, care a murit în pioşenie, cu

zâmbetul pe buze, „căci au fost măcelăriţi pentru Iisus şi şi-au vărsat sângele lor pentru sângele Lui”. Au început să circule mărturii despre biserici demolate, cruci călcate în picioare şi icoane scuipate. Crucea cea Adevărată, pe care fusese răstignit Iisus, a fost capturată şi trimisă în capitala persană ca trofeu de război, dedicat special lui Chosroes al II-lea. Era un adevărat dezastru pentru Bizanţ, un eveniment ce a captat imediat atenţia propagandiştilor împăratului, într-o încercare de a limita daunele înfrângerilor.24

În faţa acestor eşecuri, Heracliu a luat în calcul posibilitatea abdicării, după care a iniţiat câteva măsuri disperate: a trimis soli la Chosroes al II-lea! însărcinându-i să obţină pacea în orice condiţii. Prin mesagerii săi, Heracliu a implorat iertare şi l-a învinuit pe predecesorul său, Focas, pentru cele mai recente acţiuni agresive ale imperiului. Prezentându-se ca supus inferior, cârmuitorul bizantin l-a aclamat pe şah ca „împărat suprem”. Chosroes al II-lea a ascultat cu atenţie ceea ce au avut de spus trimişii; apoi a ordonat să fie executaţi.25

Când veştile au ajuns înapoi la Constantinopol, oraşul a fost cuprins de panică, ceea ce a permis adoptarea unor reforme radicale fără niciun fel de opoziţie. Salariile demnitarilor imperiului au fost înjumătăţite, la fel şi lefurile soldaţilor. Distribuirea gratuită a pâinii, instrument politic folosit multă vreme pentru a câştiga bunăvoinţa locuitorilor, a fost sistată.26 Din biserici s-au confiscat obiecte confecţionate din metale preţioase, pentru a spori averea statului. Pentru a sublinia amploarea luptei ce avea să urmeze şi pentru ispăşirea păcatelor pentru care îi pedepsise Dumnezeu pe romani, Heracliu a modificat aspectul monedelor bizantine. Deşi pe avers bustul împăratului a rămas neschimbat, pe reversul noilor monede, emise în volum mare şi cu noi valori, apărea o cruce depusă pe nişte trepte: lupta împotriva perşilor nu era mai prejos decât lupta pentru apărarea credinţei creştine.27

Pe termen scurt, aceste măsuri nu au dat mari rezultate. După cucerirea Palestinei, perşii şi-au întors privirea către Delta Nilului, ocupând Alexandria în 619.28 În mai puţin de doi ani, Egiptul – grânarul Mediteranei şi baza agriculturii romane vreme de şase secole – s-a prăbuşit. A urmat Asia Mică, atacată în 622. Deşi ofensiva a fost ţinută în frâu pentru o perioadă de timp, în 626, armata persană şi-a stabilit tabăra în apropierea zidurilor Constantinopolului. Ca şi cum nu ar fi fost suficient de grav pentru bizantini, şahul a încheiat o alianţă cu avarii nomazi, care cotropiseră Balcanii şi înaintau acum spre Constantinopol dinspre nord. Doar grosimea zidurilor oraşului măreţului Constantin – Constantinopol, Noua Romă – salva acum de la distrugerea definitivă ceea ce mai rămăsese din Imperiul Roman. Sfârşitul era aproape; şi părea implacabil.

Soarta a fost însă de partea lui Heracliu. Primele eforturi de a captura oraşul au dat greş, iar atacurile ulterioare au fost respinse cu uşurinţă. Avântul inamicului a început să scadă, în primul rând printre avari.

După ce s-au străduit să găsească loc de păşune pentru caii lor, nomazii s-au retras, în momentul în care divergenţele dintre membrii tribului au ameninţat autoritatea căpeteniei lor. La rândul lor, perşii s-au retras la scurt timp, unul dintre motive fiind că primiseră veşti despre ofensiva triburilor turcice în Caucaz: impresionanta expansiune teritorială a Persiei solicitase din plin resursele sale, lăsând teritoriile recent cucerite expuse la atacurile inamicului – iar triburile turcice ştiau prea bine acest lucru. Constantinopolul fusese cruţat ca prin urechile acului.29

Printr-un contraatac uimitor, Heracliu, care condusese armata imperială în Asia Mică câtă vreme capitala fusese asediată, s-a năpustit asupra inamicului care bătea în retragere. împăratul s-a îndreptat mai întâi spre Caucaz, unde l-a întâlnit pe conducătorul Khaganatului Turcie, cu care a încheiat o alianţă –

acoperindu-l cu onoruri şi daruri şi oferindu-i-o în căsătorie pe fiica sa, Eudokia, pentru a oficializa legătura de prietenie.30 Apoi împăratul şi-a dat frâu liber pornirilor şi a avansat către sud, zdrobind o armată persană numeroasă, în apropiere de Ninive (în nordul Irakului de astăzi), în toamna lui 627. Apoi, pe măsură ce rezistenţa perşilor scădea, a pornit către Cresifon.

Conducerea persană a cedat în faţa presiunilor. Chosroes al II-lea a fost ucis, iar fiul şi succesorul său, Kawâd al II-lea, i-a cerut lui Heracliu să cadă imediat la înţelegere.31 împăratul s-a mulţumit cu promisiunea de a primi teritorii şi glorie şi s-a retras la Constantinopol, delegându-şi ambasadorul să convină asupra condiţiilor înţelegerii, printre care se număra şi restituirea teritoriilor romane cucerite pe parcursul războiului – şi a Crucii lui Iisus, luată de la Ierusalim în 614.32 Era o victorie zdrobitoare şi spectaculoasă pentru bizantini.

Însă lucrurile nu s-au oprit aici. Se pregătea o nenorocire ce avea să aducă Persia în pragul dezastrului. Generalul cu rangul cel mai înalt, Shahrbarăz, autorul celui mai recent atac-fiilger lansat asupra Egiptului, a reacţionat la recentele schimbări politice şi a emis pretenţii la tron. În condiţiile în care soarta nu mai părea să-i surâdă Persiei, având frontierele răsăritene vulnerabile în faţa atacurilor triburilor turcice, pentru un om de acţiune părea o oportunitate irezistibilă. În timpul loviturii de stat, generalul a negociat direct cu Heracliu pentru a obţine sprijinul bizantin pentru răscoala sa, retrăgându-se din Egipt şi înaintând către Cresifon cu acordul împăratului.

În timp ce revolta căpăta amploare în Persia, Heracliu – dornic să devină tot mai popular printre supuşii săi – sărbătorea cu mare fast uimitoarea schimbare a sorţii. Se bazase foarte mult pe religie pentru a obţine ajutor şi a-şi consolida puterea pe parcursul zilelor negre ale imperiului. Ofensiva persană fusese descrisă ca un atac direct la adresa creştinismului, aşa cum se arăta cu emfază

într-o piesă de teatru pusă în scenă în faţa trupelor imperiale, în care un actor a citit o scrisoare ce părea scrisă de şahul însuşi: nu numai că îl ridiculiza pe Heracliu, dar lua în derâdere neputinţa Dumnezeului creştinilor.33 Bizantinii fuseseră provocaţi să lupte pentru credinţa lor: avusese loc un război sfânt.

În acest context, probabil că nu este surprinzător faptul că victoria împotriva perşilor a fost urmată de câteva întâmplări neplăcute. În martie 630, după ce Heracliu a fost primit în triumf în Ierusalim şi a depus fragmente din Crucea cea Adevărată în Biserica Sfântului Mormânt, se spune că evreii ar fi fost botezaţi cu forţa, ca pedeapsă pentru rolul pe care, chipurile, l-ar fi jucat în căderea oraşului cu şaisprezece ani în urmă; celor care părăsiseră aşezarea li s-a interzis să se mai apropie la mai mult de şase kilometri de oraş.34 Creştinii din Orient, despre care se credea că nu se conformau sistemului ecleziastic oficial, au devenit şi ei ţinta agenţilor imperiali, şi au fost obligaţi să renunţe la vechile dogme şi să accepte învăţăturile creştinismului ortodox simplificat, care susţinea că era singura credinţă cu adevărat binecuvântată de Dumnezeu.35

Era o situaţie neobişnuită pentru Biserica creştină din Persia, care de mai bine de un secol nu mai intrase în contact cu cealaltă ramură a Bisericii şi al cărei cler de rang înalt ajunsese să se considere purtătorul credinţei adevărate – spre deosebire de Biserica Apuseană, care, spuneau ei, fusese coruptă în mod sistematic de învăţături eretice. După cum au declarat şi episcopii din Persia în 612, când s-au reunit, cele mai mari erezii au izvorât din Imperiul Roman, spre deosebire de Persia, unde „nu a apărut niciodată nicio erezie”.36 Prin urmare, în momentul în care Heracliu a „redat Biserica ortodocşilor” din Edessa şi a ordonat alungarea creştinilor răsăriteni, care se rugaseră aici în trecut, se gândea, probabil, să convertească întreaga Persie – o idee care, se pare, nu-i dădea pace lui Heracliu din momentul schimbării

dramatice a sorţilor războiului. Iar Persia urma să fie convertită la creştinismul apusean, roman.37

Având sprijinul Constantinopolului, odată ce a fost impus ca religie dominantă, creştinismul nu a mai întâmpinat nicio rezistenţă. Extraordinara succesiune de evenimente din trecut lăsase în urma sa o puzderie de idei învechite. Când la Cresifon a izbucnit ciuma, printre victimele căreia s-a numărat şi şahul Kawăd al II-lea, pentru credincioşi a devenit evident că zoroastrismul nu era nimic mai mult decât o iluzie deşartă; creştinismul era credinţa adevărată, iar discipolii săi fuseseră recompensaţi.38 în această atmosferă foarte tensionată, se putea a urî un nou murmur intermitent. Venea din sud, de undeva din adâncul peninsulei Arabice, o regiune care aproape că nu fusese afectată de recentele lupte dintre romani şi perşi – ceea ce nu însemna că luptele de o importanţă crucială ce aveau loc la sute de kilometri depărtare nu îşi spuneau cuvântul şi aici. De fapt, extremitatea sud-vestică a peninsulei jucase multă vreme rolul de teren de confruntare dintre cele două imperii, un loc în care, cu mai puţin de un secol înainte, Himyar şi oraşele Meca şi Medina îşi legaseră soarta de cea a Persiei împotriva unei coaliţii creştine formate din armatele Constantinopolului şi a rivalului de moarte al Regatului Himyar de la Marea Roşie, Etiopia.39

În această parte a lumii, de-a lungul secolului al VI-lea, credinţele se schimbaseră, se adaptaseră şi concuraseră unele cu celelalte. Acest univers politeist, în care se manifestaseră diverse credinţe şi fuseseră veneraţi nenumărate zeităţi şi idoli, lăsase loc, între timp, monoteismului şi concepţiilor despre o unică zeitate, atotputernică. Sanctuarele dedicate zeităţilor erau atât de marginalizate, încât un istoric a afirmat că, în ajunul ascensiunii islamului, politeismul tradiţional „murea”. Locul său a fost luat de ideile iudaice şi creştine despre un Dumnezeu unic, atotputernic – dar şi de concepte precum îngerii, raiul, rugăciunea şi pomenile, toate acestea fiind

vizibile prin inscripţiile care începeau să se răspândească în întreaga peninsulă Arabică la sfârşitul secolului al VI-lea şi începutul secolului al VII-lea.40

În timp ce în nord războiul făcea ravagii, un negustor pe nume Mahomed, membru al clanului Banu Hăshim din tribul coraişiţilor, s-a retras într-o peşteră aflată nu departe de oraşul Meca, pentru a medita. Potrivit tradiţiei islamice, în 610 a început să primească revelaţii de la Dumnezeu. Mahomed a auzit o voce care i-a poruncit să recite versuri „în numele Domnului tău![1]” 41 înspăimântat şi derutat, a părăsit peştera, dar a zărit un bărbat „în zarea limpede” şi a auzit o voce care i-a spus: „O, Mahomed, tu eşti trimisul Domnului, iar eu sunt Jibrâl (Gabriel)”.42 Pe parcursul următorilor ani, Mahomed a continuat să-şi recite revelaţiile, pe care le-a aşternut prima dată pe hârtie pe la jumătatea secolului al VII-lea într-un text unitar – cunoscut sub numele de Coran.43

Dumnezeu trimite apostoli, i-a spus arhanghelul Jibrâl lui Mahomed, pentru a transmite veşti bune sau avertismente.44 Mahomed fusese ales ui mesager de Atotputernic. Pe lume era mult întuneric, i s-a spus lui Mahomed, multe lucruri de care să te temi, iar pericolul Apocalipsei m^3 ascundea la fiecare colţ. Recită mesajele divine, l-a îndemnat Jibrâl, căci astfel „Atunci când citeşti Coranul, ceri ocrotirea lui Dumnezeu împotriva Diavolului ce trebuie bătut cu pietre. Diavolul nu are nicio împuternicire asupra credincioşilor şi asupra celor care-şi pun credinţa în Domnul lor”.45 Dumnezeu este milostiv şi îngăduitor, i s-a spus în repetate rânduri lui Mahomed, dar este şi aspru când îi pedepseşte pe cei care refuză să i se supună.46

Izvoarele istorice care relatează despre perioada islamică timpurie sunt complexe şi dificil de interpretat.47 Nu este uşor să stabilim cum au influenţat motivaţiile

1 Pasajele din Coran au fost preluate din ediţia în limba română în traducerea lui George Grigpre, disponibila on-line la adresa https://altaisir.com/. (N. red.)

politice contemporane şi ulterioare acţiunile lui Mahomed şi mesajele pe care acesta le-a primit – în plus, specialiştii din zilele noastre încă dezbat aprins această problemă. De exemplu, este greu să înţelegem precis cum a înrâurit credinţa în comportamentul oamenilor ţi evenimentele, nu în ultimul rând pentru că deosebirea dintre credincioşi (*muminün*) şi cei care li s-au alăturat şi s-au supus autorităţii lor (*muşiimûri*) a fost sesizată de la bun început, probabil de la jumătatea secolului al VII-lea. Scriitorii din perioada următoare au descris cu exactitate rolul jucat de religie şi au pus accentul nu numai pe puterea revelaţiei spirituale, dar şi pe solidaritatea arabilor care au înfăptuit revoluţia religioasă – rezultatul fiind că este la fel de neadecvat să descriem cuceririle acestei perioade drept „musulmane", precum ar fi să le considerăm „arabe". În plus, identităţile nu s-au modificat numai ulterior acestei perioade, ci şi pe parcursul ei – şi bineînţeles că ne bazăm pe mărturiile participanţilor la evenimente pentru a înţelege aceste caracterizări.

Deşi chiar şi simpla stabilire exactă a succesiunii evenimentelor poate fi o operaţiune dificilă, în general, este acceptată ideea că Mahomed nu a fost singura personalitate a peninsulei Arabice care, la începutul secolului al VII-lea, vorbea despre un Dumnezeu unic: au existat şi alţi „profeţi plagiatori" care au devenit faimoşi tot pe parcursul războaielor dintre perşi şi romani. Cei mai cunoscuţi dintre ei ne-au lăsat viziuni mesianice şi profetice, foarte asemănătoare cu ale lui Mahomed – promiteau revelaţii de la arhanghelul Gabriel, arătau calea către salvare şi câteodată invocau şi texte sfinte pentru a-şi susţine argumentele.48 În aceeaşi perioadă, la Meca şi în regiunile învecinate se construiau biserici şi sanctuare creştine, după cum confirmă şi izvoarele arheologice, care atestă că existau icoane şi cimitire ale locuitorilor recent convertiţi. Lupta pentru inimile, minţile şi sufletele oamenilor era acerbă în această regiune în secolul al VII-lea.49

De asemenea, există un consens în mediul academic în legătură cu teoria că Mahomed predica unei societăţi care trecea printr-o perioadă de criză economică acută, ca urmare a războaielor dintre Persia şi Bizanţ.50 înfruntarea dintre cele două mari puteri şi subordonarea celor două societăţi scopurilor militare au avut un impact important asupra rutelor comerciale care porneau din Hijâz sau care îl traversau. În contextul în care cheltuielile publice erau concentrate pe armată, iar economiile locale erau supuse unor presiuni cronice pentru a susţine efortul de război, cererea de mărfuri de lux probabil că a scăzut considerabil. Iar faptul că pieţele tradiţionale de desfacere, mai ales oraşele din Levant şi Persia, se aflau pe teritoriul afectat de război a zdruncinat şi mai puternic economia din sudul Arabiei.51

Puţinii locuitori trebuie să fi fost mai supăraţi din cauza acestor neplăceri decât tribul coraişiţilor din Meca, ale căror caravane încărcate cu aur şi alte bunuri valoroase care plecau înspre Siria fuseseră cândva subiect de legendă. Şi-au pierdut, de asemenea, bănoasele contracte prin care aprovizionau armata bizantină cu pieile de care era nevoie pentru şei, curele pentru cizme şi scuturi, cingători şi multe altele.52 Probabil că numărul din ce în ce mai redus de pelerini care vizitau *haramul*, un sanctuar important din Meca, dedicat zeilor păgâni, le-a ameninţat şi mai mult mijloacele de a-şi câştiga existenţa. Sanctuarul avea în centru statuile mai multor idoli – printre care şi una care „îl înfăţişa pe Avraam în vârstă” –, însă cea mai importantă era o statuie din agat roşie, reprezentând un bărbat cu mâna dreaptă din aur şi şapte săgeţi divine în jurul acesteia.53 în calitate de gardieni ai Meccăi, coraişiţii câştigau bine vânzând alimente şi apă vizitatorilor şi organizând slujbe ritualice pentru pelerini. Cum repercusiunile tulburărilor din Siria şi Mesopotamia se făceau resimţite până departe, influenţând atât de multe aspecte ale vieţii cotidiene, nu este deloc surprinzător că avertismentele lui Mahomed cu privire la o iminentă zi a

Judecăţii de Apoi au atins o coardă sensibilă.

Învăţăturile lui Mahomed au ajuns cu siguranţă pe teren fertil. Ofereau o explicaţie curajoasă şi coerentă pentru tulburările devenite deja traumatice, cu o pasiune şi o convingere puternică. Nu numai revelaţiile sale erau intense, ci şi primejdiile pe care le vestea. Cei care îi urmau cuvântul aveau să-şi găsească pământurile rodind şi abundând de grâne; cei care nu îi dădeau crezare aveau să-şi vadă recoltele sterpe.54 Mântuirea spirituală urma să aducă recompense materiale. Erau multe de câştigat: credincioşii nu aveau să primească nimic mai prejos decât Paradisul, unde grădinile erau scăldate de ape curate şi limpezi, de „râuri de apă care nu se strică, râuri de lapte cu gust neschimbător, râuri de vin întru desfătarea celor care-l beau, râuri de miere curată”. Credincioşii aveau să fie răsplătiţi cu toate soiurile de fructe şi aveau să primească în acelaşi timp şi iertarea Domnului.55

Cei care respingeau doctrina divină nu numai că aveau să cunoască osânda şi dezastrul, dar şi chinurile Iadului: oricine pornea la război împotriva discipolilor lui Mahomed urma să sufere îngrozitor şi să nu aibă parte de milă. Aceştia aveau să fie executaţi sau răstigniţi, să le fie amputate membrele sau să fie exilaţi: duşmanii lui Mahomed erau duşmanii lui Dumnezeu; aveau să aibă parte de o soartă cu adevărat înspăimântătoare.56 Printre pedepse, se număra şi arderea pielii pe viu, piele care avea să fie apoi înlocuită cu un strat nou, care să sufere aceeaşi soartă, astfel încât tortura şi durerea să fie veşnice.57 Cei care nu credeau „vor veşnici în Foc, unde vor fi adăpaţi cu apă clocotindă care le va sfâşia măruntaiele”.58

Acest mesaj radical şi plin de patos a fost întâmpinat cu rezistenţă îndârjită de conservatorii din Meca, înfuriaţi la auzul criticilor adresate practicilor şi credinţelor politeiste tradiţionale.59 Mahomed a fost nevoit să se refugieze la Yathrib (oraş care a primit ulterior numele de Medina) în 622, pentru a scăpa de prigoană; această fugă, cunoscută sub numele de *hegira*, a devenit un moment

crucial în istoria islamică, anul zero în calendarul musulman. După cum ne arată şi papirusurile recent descoperite, acesta a fost punctul în care învăţăturile lui Mahomed au dat naştere unei noi religii şi unei noi identităţi.60

La baza noii identităţi se afla conceptul de nezdruncinat al unităţii. Mahomed a încercat să adune nenumăratele triburi din sudul Arabiei într-un bloc unitar. Bizantinii şi perşii profitaseră o perioadă îndelungată de rivalităţi şi asmuţiseră căpeteniile locale unele împotriva celorlalte. Cu ajutorul protecţiei şi al banilor pe care îi ofereau, ei reuşiseră să creeze reţele de clienţi şi o elită locală vasală, toate reglementate şi recompensate prin argintii trimişi de la Roma şi Cresifon. Războiul violent adusese acest sistem în paragină. Din cauza luptelor prelungite, unele triburi au fost private de „cele treizeci de livre de aur pe care le primeau în mod normal prin câştigurile comerciale, obţinute din schimburile cu Imperiul

Roman”. Mai rău de atât, cererile adresate pentru a-şi vedea obligaţiile îndeplinite au fost neglijate. „Împăratul de-abia dacă le poate plăti lefurile soldaţilor săi, le-a spus un funcţionar, cu atât mai puţin să vă trimită vouă bani, câinilor”. Când un alt mesager le-a transmis căpeteniilor tribale că perspectiva unui viitor comerţ era acum limitată, a fost ucis şi apoi cusut înăuntrul unei cămile. Nu după multă vreme, triburile au luat problema în propriile mâini. Răspunsul lor a fost următorul: „să pustiască teritoriile Romei” în semn de răzbunare.61

Prin urmare, nu degeaba era propovăduită noua credinţă în limba localnicilor. Ia aminte, spune unul dintre versetele Coranului; iată cuvintele primite de sus – în arabă.62 Arabilor li se oferea propria religie, care crea o nouă identitate. Era o credinţă întemeiată pentru popoarele din regiune, fie ele nomade sau stabilite la oraşe, fie că aparţineau de un trib sau de altul, indiferent de provenienţa etnică sau lingvistică. Nenumăratele

cuvinte împrumutate din greacă, aramaică, siriacă, ebraică sau persană din Coran şi volumul în care erau consemnate revelaţiile primite de Mahomed indică un mediu poliglot, în care importantă era mai degrabă scoaterea în evidenţă a similitudinilor, nu a diferenţelor. Unitatea era un principiu de bază şi principalul motiv al succesului iminent al islamului.63 „Să nu fie două religii în Arabia”: acestea aveau să fie ultimele cuvinte ale lui Mahomed, potrivit cercetărilor efectuate de un respectat cărturar musulman, care a trăit în secolul al VIII-lea.64

Când s-a refugiat la Yathrib, împreună cu grupul său restrâns de discipoli timpurii, viitorul lui Mahomed nu părea deloc promiţător. Eforturile sale de a predica şi de a extinde *umma* – comunitatea de credincioşi – au fost lente, iar situaţia, precară, în condiţiile în care de la Meca soseau necontenit forţe împotriva profetului apostat. Mahomed şi discipolii săi au apelat la rezistenţă armată, iar ţintele lor au devenit caravanele, pe care le-au atacat într-o serie de raiduri din ce în ce mai ambiţioase. Mişcarea a luat rapid avânt. Succesele repurtate împotriva unor duşmani superiori din punct de vedere numeric şi în pofida unor şanse mici de izbândă, precum în bătălia de la Badr din 624, au oferit dovezi clare că Mahomed şi adepţii săi se bucurau de protecţie divină; şi prăzile bogate de război au atras privirile populaţiei neutre. O rundă intensă de negocieri cu membri de seamă ai tribului coraişiţilor de la Meca s-a încheiat cu o înţelegere, cunoscută de atunci drept tratatul de la al-Hudaybiya, care a impus un armistiţiu de zece ani între Meca şi Yathrib şi a ridicat restricţiile la care fuseseră supuşi susţinătorii lui

Mahomed. Numărul persoanelor convertite a început din acel moment lA creascâ masiv.

Pe măsură ce creştea numărul discipolilor, se dezvoltau şi aspiraţiile şi ambiţiile acestora. Desemnarea unui centru religios a avut un rol crucial în acest proces. Până în acel moment, credincioşilor li se spusese să se întoarcă cu faţa către Ierusalim în timpul rugăciunii. În

628 însă, după câteva noi revelaţii, s-a anunţat că această instrucţiune fusese, chipurile, un test, la care trebuia acum să se renunţe: când se rugau, credincioşii trebuiau să privească în direcţia (<*qibla*:) Meccăi.65

În plus, Kaaba, vechiul centru politeist, nucleul religiei păgâne a Arabiei, a fost identificat drept locul sfânt de rugăciune şi pelerinaj din Meca. Adepţilor li s-a spus că templul fusese zidit de Ismael, fiul lui Avraam, presupusul strămoş al celor douăsprezece triburi arabe. Cei care vizitau oraşul erau îndemnaţi să facă procesiuni în jurul lăcaşului sfânt, invocând numele Domnului. Astfel avea să se îndeplinească ordinul dat lui Ismael: oamenilor trebuia să li se spună să vină din Arabia şi din tărâmuri îndepărtate, pe cămilă sau pe jos, să facă un pelerinaj la locul în care un înger din ceruri adusese o piatră neagră pe care o depusese în centrul monumentului.66 Confirmând că edificiul de la Kaaba era sacru, s-a asigurat continuitatea cu trecutul, creându-se un sentiment puternic de familiaritate culturală. În plus, pe lângă beneficiile spirituale ale noii credinţe, existau şi alte avantaje – politice, economice şi culturale –, care decurgeau din statutul Meccăi de centru prin excelenţă al noii religii. S-a eliminat rivalitatea cu tribul coraişiţilor, până în punctul în care membri de seamă ai tribului i-au jurat loialitate lui Mahomed şi islamului.

Mahomed a mai luat şi alte decizii geniale. Deoarece în Arabia, restricţiile şi opoziţia la învăţăturile sale începeau să dispară, s-au trimis corpuri de expediţie care să exploateze bunele oportunităţi ivite în alte regiuni. Sincronizarea nici că ar fi putut fi mai bună: între 628 şi 632, decăderea dramatică a Persiei s-a accentuat, iar imperiul a fost cuprins de haos. Pe parcursul acestei scurte perioade, nu mai puţin de şase regi au emis pretenţii la tron; un istoric arab care a trăit ceva mai târziu, bine informat, a afirmat că ar fi fost opt, fără să pună la socoteală două regine.67

Succesul acestor misiuni a atras după sine noi adepţi,

al căror număr a crescut, în condiţiile în care oraşele, târgurile şi satele de la frontiera de sud a Persiei au fost cucerite. Nefiind obişnuite să se apere singure, au căzut la prima ameninţare a inamicului. Un exemplu clasic a fost oraşul al-Hira (în prezent, situat în partea centrală a sudului Irakului), care a capitulat imediat, fiind de acord să plătească tribut atacatorilor în schimbul păcii.68 Puternic demoralizaţi, comandanţi perşi de rang înalt au sfătuit oraşele să plătească tribut armatei arabe aflate în ofensivă, „cu obligaţia w w ((<9

să se retragă.

Procurarea cât mai multor resurse era o acţiune importantă, pentru că nu numai recompensele spirituale câştigau oamenii de partea religiei islamice. De când a apărut Mahomed, se spune că i-ar fi zis o căpetenie militară unui general sasanid, „nu mai căutăm câştiguri lumeşti”; expediţiile aveau acum ca scop propovăduirea cuvântului Domnului.70 în mod evident, zelul de a converti locuitorii la noua credinţă era de o importanţă vitală pentru succesul islamului timpuriu. Dar la fel de însemnată era şi modalitatea inovatoare prin care erau împărţite prăzile de război şi banii. Mahomed s-a arătat dispus să accepte câştiguri materiale în schimbul loialităţii şi al supunerii şi a declarat că bunurile confiscate de la păgâni puteau fi păstrate de credincioşi.71 Această practică aducea la un numitor comun interesele economice şi religioase.72

Cei care se convertiseră primii la islam erau recompensaţi cu părţi mai consistente din prada de război, sistemul fiind în esenţa sa unul piramidal. Această practică a fost oficializată la începutul anilor ’630, prin crearea unui *diwâriy* birou oficial însărcinat cu supravegherea împărţirii prăzilor. Un procent de 20% din pradă trebuia oferit liderului credincioşilor, califul, dar restul avea să fie împărţit între credincioşi şi cei care luau parte la atacurile încununate cu succes.73 Cei dintâi convertiţi aveau cel mai mult de câştigat de pe urma noilor cuceriri, iar noii sosiţi

erau nerăbdători să se bucure de roadele izbânzilor. Astfel a apărut metoda care a contribuit într-un mod foarte eficient la expansiunea islamului.

În timp ce armatele nou formate continuau să îşi impună autoritatea politică şi religioasă peste triburile nomade, cunoscute sub denumirea colectivă de „popoarele deşertului”, sau beduinii, mahomedanii au făcut incursiuni de amploare, reuşind să cucerească fâşii întinse de teritoriu în timp record. Deşi este dificil să stabilim cu exactitate firul cronologic al evenimentelor, cele mai recente studii au venit cu argumente convingătoare care ne demonstrează că, în Persia, expansiunea a avut loc cu câţiva ani mai devreme decât se crezuse iniţial – în momentul în care statul sasanid se prăbuşea, între 628 şi 632, şi nu după ce a căzut cu desăvârşire.74 Această descoperire este de o importanţă crucială, deoarece ne ajută să punem în context câştigurile rapide repurtate în Palestina, unde toate oraşele s-au predat la mijlocul anilor ’630 – inclusiv Ierusalimul, ce fusese de curând recuperat de bizantini.75

Atât Bizanţul, cât şi Persia au răspuns prea târziu la această ameninţare. În cazul Persiei, o victorie zdrobitoare repurtată de musulmani la Qâdisiyyah, în 636, a dat un mare avânt armatelor arabe în ofensivă şi încrederii în sine a islamului. Mai mulţi nobili perşi au căzut în luptă, ceea ce a compromis puternic rezistenţa viitoare şi a pecetluit soarta unui stat deja aflat în declin.76 Nici reacţia bizantinilor nu a fost mai eficientă. O armată aflată sub comanda lui Theodor, fratele împăratului, a suferit o înfrângere umilitoare în 636, în bătălia de la râul Yarmuk, la sud de Marea Galileei, după ce conducătorul bizantin a subestimat grav dimensiunea armatei inamice şi calităţile şi fermitatea soldaţilor arabi.77

Nucleul lumii se căsca acum deschis. Oraşele capitulau rând pe rând, în timp ce forţele atacatoare înaintau chiar spre Cresifon. După un asediu îndelungat, capitala a fost în cele din urmă cucerită, iar vistieria ei a

fost jefuită de arabi. Persia suferise o lovitură puternică din partea ariergărzii armatei bizantine, dar a fost învinsă definitiv de adepţii lui Mahomed. Un grup eterogen, alcătuit din credincioşi care acceptaseră învăţăturile Profetului şi oportunişti interesaţi să obţină recompense materiale, prindea tot mai mult curaj. Singura întrebare era cât de departe puteau să extindă islamul aceşti indivizi care aveau interese comune şi erau stimulaţi de succesele militare continue.

5

Drumul către armonie

Geniul strategic şi iscusinţa tactică de pe câmpul de luptă i-au permis lui Mahomed şi discipolilor săi să repurteze o serie de succese remarcabile. Şi ajutorul primit de la tribul coraişiţilor, şi elita politică dominantă de la Meca fuseseră de o importanţă crucială, căci îi oferiseră o platformă prin care să convingă triburile din sudul Arabiei să audă şi să accepte mesajul noii credinţe. Oportunităţile care s-au ivit odată cu prăbuşirea Persiei au venit, de asemenea, la momentul potrivit. Mai există însă şi două alte motive importante care ne ajută să înţelegem de ce a triumfat islamul în prima parte a secolului al VII-lea: susţinerea oferită de creştini şi, mai ales, sprijinul evreilor.

Într-o lume în care religia pare a fi cauza conflictului şi a vărsării de sânge, este uşor să trecem cu vederea modul în care au învăţat şi împrumutat marile credinţe diverse elemente unele de la celelalte. Contemporanilor noştri, creştinismul şi islamul le par diametral opuse, însă în primii lor ani de coexistenţă, relaţia dintre cele două religii nu era doar paşnică, ci chiar încurajatoare şi caldă. La drept vorbind, relaţia dintre islam şi iudaism era chiar şi mai uimitoare, tocmai datorită acestei compatibilităţi reciproce. Sprijinul oferit de evreii din Orientul Mijlociu era vital pentru propagarea şi răspândirea cuvântului lui Mahomed.

Deşi materialele referitoare la istoria timpurie a islamului sunt dificile, există un motiv deopotrivă

inconfundabil şi impresionant, veşnic prezent în literatura vremii – fie ea arabă, armeană, siriană, greacă sau evreiască –, dar şi în izvoarele arheologice: Mahomed şi susţinătorii săi chiar şi-au dat osteneala pentru a potoli temerile evreilor şi creştinilor în contextul expansiunii islamice.

În momentul în care a fost încolţit la Yathrib, în sudul Arabiei, în anii 620, una dintre strategiile-cheie ale lui Mahomed a fost să le ceară ajutorul evreilor. Yathrib era un oraş – şi o regiune – în care iudaismul şi istoria evreiască erau puternic înrădăcinate. Cu nici măcar un secol în urmă, un conducător evreu fanatic din Himyar supraveghease persecuţia sistematică a minorităţii creştine din regiune, fapt ce împământenise un model generic de alianţe rămas neschimbat: Persia sosise în regiune pentru a-i susţine pe locuitorii din Himyar împotriva alianţei formate între Roma şi Etiopia. Mahomed era nerăbdător să cadă la pace cu evreii din sudul Arabiei – începând cu bătrânii din Yathrib.

Cei mai de vază evrei din oraşul care a primit ulterior numele Medina s-au angajat să-l susţină pe Mahomed în schimbul unei garanţii de apărare reciprocă. Această înţelegere a fost consemnată într-un act oficial, în care se stipula că, din acel moment, dar şi pe viitor, religia şi averile evreilor aveau să fie respectate de musulmani. Documentul punea bazele unui pact între evrei şi musulmani: adepţii celor două religii se angajau să se apere reciproc, în cazul în care una dintre comunităţi era atacată de un agresor extern; evreii nu aveau să păţească nimic rău, iar duşmanii lor nu aveau să primească niciun fel de ajutor. Musulmanii şi evreii urmau să coopereze unii cu ceilalţi, oferindu-şi „sfaturi şi poveţe sincere”.1 La acel moment, a ajutat mult şi faptul că revelaţiile lui Mahomed păreau a fi nu numai împăciuitoare, ci şi familiare: aveau multe aspecte în comun cu Vechiul Testament, de exemplu, nu în ultimul rând o preţuire deosebită pentru profeţi, mai ales pentru Avraam, şi un evident numitor comun între cei

care nu îl recunoşteau pe Iisus ca Mesia. Islamul nu numai că nu prezenta o ameninţare pentru iudaism, dar venea şi cu elemente care păreau să meargă mână în mână cu teoriile iudaice.2

La scurt timp, printre comunităţile evreieşti a început să se răspândească vestea că Mahomed şi discipolii săi le erau aliaţi. Un text remarcabil, scris în Africa de Nord la sfârşitul anilor ’630, consemnează că veştile privind progresul militar al arabilor erau primite cu entuziasm de evreii din Palestina, căci acest lucru însemna că romanii – şi creştinii – îşi pierdeau puterea în regiune. Se făceau speculaţii aprinse referitoare la îndeplinirea unor profeţii străvechi: „Spuneau că profetul îşi făcuse apariţia, împreună cu sarazinii, anunţând venirea Unsului, lui Hristos ce avea să sosească”. 3 Aceasta, au conchis unii evrei, era venirea lui Mesia – perfect sincronizată pentru a demonstra că Iisus Hristos era un impostor şi ca ultimele zile ale omenirii erau aproape.4 însă nu toţi au fost convinşi. După cum a spus şi un rabin erudit, Mahomed era un profet fals, „căci profeţii nu vin cu sabia în mână”.5

Faptul că există şi alte texte, unde se atestă că arabii erau primiţi cu braţele deschise de evrei, fiind văzuţi ca nişte eliberatori care aveau să salveze regiunea de sub conducere romană, ne oferă dovezi concludente despre reacţiile pozitive ale populaţiei locale faţă de popularitatea crescândă a islamului. Un text care oferă detalii despre această perioadă, scris un secol mai târziu, relatează că rabinului Shirnon bar YOHai i s-a arătat un înger după ce căzuse pradă tulburării provocate de recucerirea Ierusalimului de către Heracliu, de botezul forţat şi de persecuţiile evreilor. „Cum putem şti că (musulmanii) sunt salvatorii noştri?”, se spune că ar fi întrebat rabinul. „Nu te teme”, l-a liniştit îngerul, căci Dumnezeu „creează regatul (arabilor) doar cu scopul de a te scăpa de acea ticăloasă (Roma). După voia Sa, El va trimite peste ei un profet, care va cuceri regatul pentru ei, iar ei vor veni şi îi vor reda măreţia”. Acţiunile lui Mahomed erau văzute ca

un mijloc prin care puteau fi îndeplinite speranţele mesianice ale evreilor: stabilirea în tărâmurile care aparţineau urmaşilor lui Avraam – iar pentru atingerea scopului era nevoie de solidaritate între arabi şi evrei.6

Mai existau şi alte motive, de ordin tactic, pentru a coopera cu armatele pornite în ofensivă ale arabilor. La Hebron, de exemplu, evreii s-au oferit să cadă la înţelegere cu arabii: „Garantaţi-ne siguranţă, astfel încât să avem un statut asemănător printre ai voştri" şi daţi-ne „dreptul de a construi o sinagogă în faţa intrării în peştera Mahpela", unde a fost îngropat Avraam; în schimb, au spus conducătorii evrei, „vă vom arăta unde să faceţi o poartă", ca să puteţi trece de formidabilele ziduri de apărare ale oraşului.7

După cum am văzut, sprijinul acordat de popoarele din regiune a fost un factor crucial în succesele repurtate de arabii din Palestina şi Siria la începutul anilor ’630. O cercetare de dată recentă a surselor greceşti, siriace şi arabe ale vremii confirmă faptul că, în cronicile timpurii, sosirea armatelor atacatoare a fost primită cu braţele deschise de evrei. Nu era ceva surprinzător: dacă nu luăm în calcul coloratele adăugiri ulterioare şi interpretările înveninate (precum afirmaţiile potrivit cărora musulmanii ar fi fost vinovaţi de „ipocrizie satanică"), aflăm că acel comandant militar care a condus armata islamică la Ierusalim a intrat în Oraşul Sfânt înveşmântat în haine sărăcăcioase de pelerin, nerăbdător să se roage alături de cei ale căror concepte religioase erau, chipurile, considerate dacă nu compatibile, atunci cel puţin nu diametral opuse.8

În Orientul Mijlociu mai trăiau şi alte grupuri care nu erau deziluzionate de ascensiunea islamului. În ansamblul ei, regiunea abunda de comunităţi având alte convingeri religioase. Existau o puzderie de secte creştine care respingeau hotărârile conciliilor ecumenice sau care se opuneau unor doctrine pe care le considerau eretice. Era o situaţie des întâlnită mai ales în Palestina şi Sinai, unde

trăiau foarte multe comunităţi creştine, care contestau violent deciziile luate la Conciliu! de la Calcedon din 415, cu privire la înţelesul exact al firii divine a lui Iisus Hristos, motiv pentru care au fost persecutate.9 Ele s-au trezit în împrejurări la fel de critice şi după spectaculoasa revenire a lui Heracliu în faţa perşilor, tocmai din cauza impunerilor religioase ortodoxe categorice care au însoţit toate victoriile împăratului.

Prin urmare, unii au văzut aceste succese ca pe un mijloc de a îndeplini un scop, dar şi ca pe o cale de a-şi demonstra toleranţa religioasă. Un comandant arab viclean care dorea să-şi impună prezenţa în oraş i-a spus lui Ioan din Dasen, mitropolitul de Nisibis, că, în schimbul susţinerii sale, avea să-l ajute pe cleric să se descotorosească de cea mai importantă personalitate a Bisericii creştine răsăritene, dar şi să-l instaleze la cârma bisericii în locul acestuia.10 O scrisoare trimisă în anii 640 de un cleric de vază atestă că noii conducători nu numai că nu luptau împotriva creştinilor, „ci chiar ne apreciază religia, arată o mare stimă faţă de preoţii, mănăstirile şi sfinţii Domnului nostru” şi vin cu daruri, înzestrând instituţiile noastre religioase.11

În acest context, mesajele lui Mahomed şi ale discipolilor săi au câştigat susţinerea popoarelor creştine din regiune. Mai înainte de toate, islamul şi creştinismul, ale cărui învăţături oglindeau concepţii asemănătoare cu ale musulmanilor, aveau în comun respingerea clară a politeismului şi a adorării idolilor. Simţul camaraderiei a fost, de asemenea, întărit printr-o pleiadă bine-cunoscută de personaje precum Moise, Noe, Iov şi Zaharia, care apar în Coran, alături de afirmaţia explicită că Dumnezeu, care i-a dat lui Moise scriptura, a trimis şi alţi apostoli pe urmele lui, precum şi un profet, pentru a-l răspândi cuvântul.12

Asemănările dintre creştini şi evrei au devenit şi mai evidente prin folosirea unor puncte familiare de referinţă şi accentuarea similitudinilor când venea vorba de

obiceiuri şi doctrină religioasă. Dumnezeu nu alesese să-i dezvăluie mesaje numai lui Mahomed: „El a pogorât asupra ta

Cartea, întru Adevăr, pentru a le întări pe cele dinaintea ei. De asemenea, El a pogorât Tora şi Evanghelia”, scrie într-un verset din Coran.13 Ţine minte cuvintele pe care i le-au spus Îngerii Mariei, mama lui Iisus, scrie un alt vers. Reluând *Ave Maria*, cartea sfântă a islamului propovăduieşte: „Îngerii au spus: «O, Maria! Dumnezeu te-a ales şi ţi-a dat curăţenie. El te-a ales înaintea femeilor lumilor. O, Maria! Fii pioasă faţă de Domnul tău! Prosternează-te şi îngenunche cu cei care îngenunche!»” 14

Probabil că, pentru creştinii cu opinii împărţite în privinţa naturii lui Iisus şi a Sfintei Treimi, cel mai uimitor lucru era mesajul central al revelaţiilor lui Mahomed, deopotrivă simplu şi puternic: există un singur Dumnezeu; iar Mahomed este trimisul său.15 Credinţa potrivit căreia atotputernicul Dumnezeu îşi trimitea, din când în când, apostolii din ceruri era uşor de înţeles şi semăna cu elementele de bază ale religiei creştine.

Creştinii şi evreii care intrau în dispute din motive religioase erau nebuni, consemnează alt vers din Coran: „Nu pricepeţi oare?” 16 Dihonia era lucrarea Satanei, avertiza textul lui Mahomed: „Legaţi-vă toţi cu tărie de legământul lui Dumnezeu! Nu vă împărţiţi! Amintiţi-vă de harul lui Dumnezeu asupra voastră! Când eraţi vrăjmaşi, El v-a unit inimile şi v-aţi făcut, prin harul Lui, fraţi. (…) Nu fiţi ca cei care se dezbină şi se învrăjbesc după ce le-au venit dovezile vădite”. 17 Mahomed îndemna la armonie. Credincioşii, fie iudaici, fie creştini cucernici, „nu vor fi încercaţi de teamă şi nu se vor mâhni”, afirmă în repetate rânduri Coranul.18 Cei care credeau într-un singur Dumnezeu aveau să fie onoraţi şi respectaţi.

Unele obiceiuri şi reguli au fost asociate ulterior islamului. Deşi existaseră dinainte de Mahomed, erau acum pesemne adoptate chiar de profet. De exemplu,

amputarea ca pedeapsă pentru furt sau condamnarea la moarte a celor care îşi abandonau credinţa erau practici des întâlnite, ce au fost preluate de musulmani. Pomenile, postul, pelerinajul şi rugăciunea au devenit componente-cheie ale islamului, adâncind sentimentul de continuitate şi legătură intimă între religiile Orientului.19 Ulterior, aceste asemănări au devenit un subiect delicat pentru musulmani, care au răspândit informaţia că, de fapt, Mahomed ar fi fost analfabet, ceea ce însemna că nu cunoştea preceptele Torei şi ale Bibliei – deşi izvoare istorice aproape contemporane cu Mahomed arătaseră că profetul era „învăţat" şi cunoştea atât Vechiul, cât şi Noul Testament.20 Unii au pretins chiar că la baza Coranului ar fi stat un lecţionar[2] scris într-o limbă derivată din aramaică, adaptată şi modificată în timp. Această teorie – la fel ca multe altele care contestă sau subminează tradiţia islamică – a căpătat notorietate, deşi nu este agreată de istoricii zilelor noastre.21

Faptul că evreii şi creştinii au constituit nucleul principal de susţinători ai islamului pe parcursul primei faze a expansiunii sale ne explică de ce unul dintre puţinele versuri din Coran care descrie evenimentele istorice din timpul vieţii lui Mahomed îi evocă în termeni pozitivi pe romani. Aceştia au fost înfrânţi, spune Coranul, făcând referire la una dintre înfrângerile dramatice suferite de Imperiul Roman de Răsărit pe parcursul războaielor cu perşii, purtate înainte de sfârşitul anilor '620. „Bizantinii au fost înfrânţi. (...) A lui Dumnezeu este Porunca şi înainte, şi după". 22 Totul era garantat: „Dumnezeu nu-şi calcă făgăduiala". 23 Mesajul era cuprinzător şi familiar, deoarece părea să aplaneze disputele aprinse care îi marginalizaseră până atunci pe creştini. Din punctul lor de vedere, islamul părea împăciuitor şi oferea speranţa că tensiunile puteau fi

2 Carte bisericească in care textele Evangheliei sunt prezentate in ordinea citirii in anul respectiv.
CN.red.)

calmate.

De fapt, izvoarele istorice abundă de exemple în care creştinii i-au privit admirativ pe musulmani şi armatele acestora. Un text datând din secolul al VTII-lea consemnează că un ascet creştin a fost trimis să studieze inamicul, întorcându-se înapoi impresionat. „Vin la voi de la un popor care îşi petrece nopţile treaz, rugându-se, se spune că le-ar fi transmis iscoada confraţilor săi, care rămâne abstinent pe parcursul zilei, având sub comanda sa binele şi luptând contra răului, călugări, noaptea, şi lei, ziua”. Această descriere părea întru totul vrednică de laudă – şi a slujit la estomparea liniei de demarcaţie care separa creştinismul de islam. Faptul că şi alte relatări ale vremii notează că învăţăturile lui Mahomed erau adoptate de călugării creştini furnizează încă o dovadă că deosebirile de doctrină dintre cele două religii nu se clarificaseră pe deplin.24 Ascetismul practicat de musulmani din perioada timpurie a islamului era, de asemenea, vrednic de laudă şi uşor de identificat, oferind un punct de referinţă familiar din perspectivă culturală cu universul greco-roman.25

Eforturile întreprinse de musulmani pentru a cădea la pace cu creştinii au fost însoţite de o politică menită să protejeze şi să respecte popoarele Bibliei – evreii şi creştinii. Coranul arată cât se poate de clar că primii mahomedani nu se considerau rivalii acestor două credinţe, ci urmaşii aceleiaşi moşteniri: revelaţiile lui Mahomed fuseseră dezvăluite anterior „lui Abraham, Ismail, Isaac, Iacob, triburilor”; Dumnezeu încredinţase acelaşi mesaj şi lui Moise, şi lui Iisus. „Noi nu facem deosebire între ei”, spune Coranul. Cu alte cuvinte, profeţii iudaismului şi ai creştinismului erau aceiaşi cu cei ai islamului.26

Prin urmare, nu este o coincidenţă ca în Coran termenul *umma* este menţionat de peste şaizeci de ori, fiind folosit nu ca referire etnică, ci pentru a descrie o comunitate de credincioşi. În repetate rânduri, textul

consemnează cu tristeţe că omenirea a fost, la un moment dat, o singură *umma*> înainte ca oamenii să se lase dezbinaţi de deosebiri.27 Mesajul era evident: fusese voia lui Dumnezeu ca diferenţele dintre popoare să dispară. Asemănările dintre marile religii monoteiste sunt înfăţişate în Coran şi *ḥadīth* – colecţia de comentarii, poveţe şi fapte aparţinând Profetului –, în timp ce deosebirile sunt în mod constant minimalizate. Accentul pus pe adoptarea unui tratament similar, bazat pe respect şi toleranţă, faţă de creştini şi evrei, este inconfundabil.

Se ştie foarte bine că izvoarele istorice care evocă această perioadă sunt foarte greu de interpretat, fiind contradictorii, greoaie şi scrise la mult timp după ce s-au desfăşurat evenimentele. Cu toate acestea, tehnologia modernă utilizată în domeniul paleografiei, descoperirea unor fragmente de text până de curând necunoscute şi metodele din ce în ce mai sofisticate folosite pentru a înţelege materialele scrise modifică teoriile clasice despre această perioadă eroică a istoriei. Prin urmare, deşi tradiţia islamică a susţinut o perioadă îndelungată că Mahomed a murit în 632, cele mai recente studii de specialitate sugerează că Profetul ar fi trăit mai târziu. Câteva izvoare istorice din secolele VII-VIII confirmă că a existat un predicator charismatic – de curând s-a sugerat că ar fi fost chiar Mahomed –, un comandant al forţelor arabe, care le-a îndemnat către porţile Ierusalimului.28

Succesul extraordinar repurtat de discipolii lui Mahomed în Palestina a fost întâmpinat de un răspuns neajutorat şi neputincios din partea autorităţilor. Unii reprezentanţi ai clerului creştin au purtat o luptă disperată de ariergardă, punându-i pe arabi în cea mai proastă lumină cu putinţă, într-o încercare sortită eşecului de a convinge populaţiile băştinaşe să nu se lase păcălite şi să nu creadă un mesaj care părea deopotrivă familiar şi simplu. „Sarazinii” sunt răzbunători şi îl detestă pe Dumnezeu, a avertizat patriarhul Ierusalimului, la scurt timp după cucerirea oraşului. Prăduiesc cetăţi, pustiesc

câmpurile agricole, dau foc bisericilor şi distrug mănăstiri. Răul pe care îl comit împotriva lui Hristos şi a Bisericii este înfiorător, la fel cum sunt şi „blasfemiile spurcate pe care le rostesc împotriva lui Dumnezeu”.29

De fapt, se pare că acţiunile militare arabe nu au fost nici atât de brutale, nici atât de şocante precum le descriu autorii. Bunăoară, în Siria şi Palestina aproape că nu există dovezi arheologice care să sugereze că expansiunea islamului ar fi fost violentă.30 Damascul, de exemplu, cel mai important oraş din nordul Siriei, a capitulat la scurt timp după ce episcopul local şi comandantul arab au convenit asupra termenilor armistiţiului între cele două tabere. Lăsând loc chiar şi de ceva licenţe poetice, compromisul a fost deopotrivă rezonabil şi realist: în schimbul promisiunii că bisericile aveau să rămână deschise şi intacte, iar populaţia creştină nevătămată, locuitorii au convenit să se supună noilor stăpâni. În practică, aceasta însemna plata tributului nu către Constantinopol şi autorităţile imperiale, ci către reprezentanţii „Profetului, califilor şi credincioşilor musulmani”.31

Situaţia s-a repetat de mai multe ori, în condiţiile în care arabii înaintau în continuare în toate direcţiile, gonind de-a lungul rutelor comerciale şi de comunicaţii. Armatele arabilor au năvălit în număr mare în sud-vestul

Iranului, apoi au fost interesate să-l captureze pe Yazdegerd al III-lea, ultimul rege sasanid, care se refugiase în est. Acţionând în tandem cu arabii porniţi în ofensivă spre răsărit, corpurile expediţionare care porniseră la război împotriva Egiptului au provocat haos: era o tactică de luptă ce anula rezistenţa militară a inamicului, în contextul în care conflictele dintre popoarele din regiune şi disponibilitatea lor de a negocia pacea într-un mediu caracterizat de teamă şi de nesiguranţă erau deja o problemă gravă. Alexandria, o nestemată a Mediteranei de Est, a fost demilitarizată şi obligată să promită un tribut

masiv în schimbul garanţiei că bisericile de aici aveau să rămână intacte, iar populaţia creştină lăsată să-şi practice religia în voie. Veştile despre acest pact au fost primite cu plânsete şi jale în Alexandria. Au urmat chiar şi îndemnuri care solicitau ca patriarhul Cirus, cel care căzuse la învoială cu arabii, să fie ucis cu pietre pentru trădarea sa. „Am încheiat acest acord, a spus el în apărarea sa, pentru a vă salva pe voi şi pe copiii voştri”. Şi astfel, consemnează un autor care a scris aproximativ un secol mai târziu, „musulmanii au luat în stăpânire întregul Egipt, şi sudul, şi nordul, şi şi-au triplat câştigurile obţinute din impozite”.32 Dumnezeu îi pedepsea pe creştini pentru păcatele lor, a scris un alt autor al vremii.33

Urmând un model aproape perfect al expansiunii militare, ameninţarea forţei armate a dus la încheierea de acorduri negociate, pe măsură ce provinciile se predau rând pe rând noilor stăpâni. La început, arabii nu s-au amestecat aproape deloc în treburile interne ale populaţiei autohtone.

Autorităţile le-au permis băştinaşilor să-şi continue nestingheriţi traiul de zi cu zi, au detaşat garnizoane şi au construit cazărmi departe de centrele urbane deja existente.34 în unele cazuri, au fost întemeiate noi oraşe pentru musulmani, precum Fus. atât în Egipt, Kufa pe malul Eufratului, Ramla în Palestina şi Ayla în Iordania de astăzi, unde spaţiile dedicate moscheilor şi palatelor guvernatorilor puteau fi alese şi construite de la zero.35

Faptul că în aceeaşi perioadă au fost ridicate şi biserici noi în Africa de Nord, Egipt şi Palestina, sugerează că s-a ajuns rapid la un *modus vivendi*, în care toleranţa religioasă era la ordinea zilei.36 Acest model pare să fi fost aplicat în teritoriile cucerite de la Sasanizi, unde cel puţin în primă fază zoroastrienii au fost fie ignoraţi, fie lăsaţi în pace.37 în ceea ce-i privea pe evrei şi creştini, este posibil ca această practică să fi fost oficializată. Un text complex şi controversat, cunoscut ca *Legământul lui Omor*, pretinde că stabileşte drepturile de care aveau să

beneficieze aşa-numitele Popoare ale Bibliei de la noii suzerani şi că pune bazele interacţiunii cu islamul: pe moschei nu avea să apară semnul crucii; Coranul nu avea să fie predat copiilor din familii de nemusulmani, dar dacă cineva şi-ar fi dorit să se convertească la islam, nu avea să fie împiedicat; musulmanii aveau să fie întotdeauna respectaţi şi aveau să primească sfaturi dacă le cereau. Convieţuirea în pace între popoarele de credinţe diferite a fost o caracteristică tipică expansiunii islamice timpurii – şi o componentă esenţială a succesului extinderii sale.38

În replică, unii au început să joace la două capete, după cum confirmă cuptoarele în care se ardeau vasele de lut din Jerash, în nordul Iordaniei. În secolul al VII-lea, aici se fabricau lămpi care prezentau, pe o parte, inscripţii creştine în latină şi, pe cealaltă pane, invocaţii islamice în arabă.39 într-o oarecare măsură era un răspuns pragmatic la cele mai recente experienţe politice, având în vedere că regiunea fusese ocupată de perşi doar douăzeci şi cinci de ani. Nu exista nicio garanţie că noii suzerani arabi aveau să rămână aici o perioadă îndelungată de timp, după cum arată cât se poate de clar un text grecesc din secolul al VII-lea: „corpul se va regenera”, şi-a asigurat autorul cititorii; oamenii sperau că succesele militare arabe constituiau doar victorii temporare.40

Noul regim şi-a manifestat îngăduinţa şi în chestiunile ce ţineau de administraţie. Monedele romane au rămas în uz vreme de mai multe decenii, circulând în paralel cu cele recent bătute, pe care apăreau imagini bine-cunoscute, cu valori de mult consacrate; sistemul legislativ care funcţiona dinainte a fost, în mare parte, păstrat. Normele în vigoare, referitoare la nenumărate practici sociale, au fost adoptate de învingători, care au preluat inclusiv o serie de legi privind moştenirea, zestrea, jurămintele şi căsătoria, dar şi pe cele referitoare la ţinerea postului. În cea mai mare parte a fostelor teritorii ale Sasanizilor şi romanilor, 41 demnitarii şi funcţionarii au fost lăsaţi în funcţie. Pe de-o parte, era vorba despre un

simplu calcul matematic. Învingătorii, fie ei arabi, fie nearabi, adevăraţi credincioşi (*muminun*) sau oameni care li s-au alăturat şi s-au supus autorităţii lor (*muslimun*), formau o minoritate permanentă, motiv pentru care cooperarea cu localnicii nu era atât o alegere, cât o necesitate.

Însă, în contextul general, existau lupte mai importante de purtat după succesele repurtate în Persia, Palestina, Siria şi Egipt. Una dintre acestea era veşnica dispută cu rămăşiţele în declin ale Imperiului Roman. Chiar şi Constantinopolul a fost supus unei presiuni îndelungate, în condiţiile în care cârmuitorii arabi încercau să-i învingă o dată pentru totdeauna pe romani. Probabil că mai importantă a fost lupta pentru sufletul islamului.

Reflectând disputele interne ale lumii creştine timpurii, după moartea Profetului, problema de a stabili cu exactitate ce i se transmisese lui Mahomed, cum trebuia preluat şi răspândit mesajul său – şi cui trebuia comunicat – a devenit motiv de mare îngrijorare. Luptele au fost violente: trei dintre primii patru bărbaţi numiţi să-i urmeze Profetului ca împuterniciţi, succesori sau „califiia au fost asasinaţi. Au urmat dispute aprinse despre cum trebuiau interpretate învăţăturile lui Mahomed şi eforturi disperate de a-i răstălmăci sau însuşi moştenirea. În încercarea de a găsi un standard exact referitor la ceea ce i se comunicase lui Mahomed, s-a dat ordinul, cel mai probabil în ultimii douăzeci şi cinci de ani ai secolului al VII-lea, ca mesajul să fie aşternut în scris, într-un singur text: Coranul.42

Din cauza divergenţelor dintre facţiunile rivale s-a înăsprit atitudinea faţă de nemusulmani. Deoarece fiecare grup susţinea că păzea cu mare sfinţenie învăţătura Profetului şi, prin urmare, voinţa Domnului, probabil că nu este deloc surprinzător că musulmanii aveau să-şi întoarcă la scurt timp atenţia către necredincioşi – *kâfir*.

Conducătorii musulmani se arătaseră toleranţi, chiar binevoitori faţă de creştini, reconstruind biserica din Edessa, după ce fusese distrusă de cutremurul din 679.43

însă, la sfârşitul secolului al VII-lea, situaţia se schimbase: mahomedanii dădeau dovadă de prozelitism şi depuneau eforturi să convertească şi să evanghelizeze populaţiile autohtone la islam – proces însoţit de o atitudine din ce în ce mai ostilă faţă de comunităţile locale.

Agresivitatea s-a manifestat într-o perioadă pe care istoricii o numesc adesea „războaiele monedelor”, când banii au fost utilizaţi în scop propagandistic. La începutul anilor ’690, după ce califul a bătut monede cu inscripţia „Nu există Dumnezeu, în afară de Dumnezeul adevărat; iar Mahomed este mesagerul Domnului”, împăratul de la Constantinopol i-a dat replica şi a emis monede pe aversul cărora nu mai era reprezentat cârmuitorul. Chipul acestuia apărea pe revers, în timp ce pe avers era reprodus un simbol plin de înţelesuri: Iisus Hristos. Intenţia bizantinilor era să întărească identitatea creştină şi să arate că Imperiul Roman de Răsărit se bucura de protecţie divină.44

Iată un fenomen remarcabil: lumea islamică şi cea creştină se asemănau acum ca două picături de apă. Uimitor a fost faptul că răspunsul iniţial la apariţia monedelor pe care apăreau chipul lui Iisus şi al împăratului a fost baterea altor monede, în circulaţie vreme de doar câţiva ani, pe care era reprezentat un bărbat cu un rol asemănător celui interpretat de Iisus: protector al credincioşilor. Deşi se presupune că pe monedă a fost înfăţişat califul Abd al-Malik, este, de asemenea, posibil ca acesta să fi fost nimeni altul decât Mahomed însuşi. Bărbatul poartă o tunică văluroasă, are o barbă bogată şi ţine în teacă o sabie. Dacă el este, într-adevăr, Profetul, atunci avem una dintre primele sale reprezentări – în mod surprinzător, o imagine familiară celor care îl cunoscuseră pe parcursul vieţii şi îl văzuseră cu propriii ochi. Al-Balâdhurî, un autor care a scris un secol mai târziu, consemnează că unii dintre prietenii lui Mahomed din Medina, care i-au supravieţuit Profetului şi îl

cunoscuseră bine, au văzut monedele. Un altul, care a scris mult mai târziu şi a avut acces la cronici islamice timpurii, afirmă cam acelaşi lucru, notând că prietenii profetului erau stânjeniţi să vadă imaginea lui Mahomed folosită astfel. Banii nu au rămas multă vreme în circulaţie şi, până la sfârşitul anilor ’690, modelul monedelor folosite în lumea islamică a fost modificat: s-a renunţat la imagini în favoarea versurilor din Coran, vizibile pe ambele faţete ale pieselor.45

La sfârşitul secolului al VII-lea, convertirea creştinilor nu era preocuparea de căpătâi a islamului, lupta principală fiind cea dintre facţiunile musulmane rivale. Au izbucnit dezbateri aprige între cei care pretindeau că ar fi fost moştenitorii de drept ai lui Mahomed. În această perioadă, cel mai de preţ avantaj era să deţii cunoştinţe bogate despre primii ani de viaţă ai Profetului. Rivalitatea a devenit atât de acerbă, încât s-au depus eforturi serioase şi intense pentru a muta centrul religios de la Meca la Ierusalim, după ce în Orientul Mijlociu şi-a făcut apariţia o facţiune puternică, ce s-a întors împotriva tradiţionaliştilor din sudul Arabiei. Moscheea de pe Cupola Stâncii, prima clădire sacră însemnată a islamului, a fost construită la începutul anilor ’690, cu intenţia de a-i convinge pe credincioşi să-şi îndepărteze atenţia de la Meca.46 După cum afirmă şi un istoric, clădirile şi cultura materială au fost folosite ca „arme ale conflictului ideologic” pe parcursul unei perioade instabile de război civil, când calind se împotrivea cu arma în mână descendenţilor direcţi ai profetului Mahomed.47

Disputa din cadrul islamului oferă o explicaţie referitoare la inscripţiile săpate în mozaic, vizibile pe pereţii exteriori şi interiori ai Cupolei Stâncii, al căror scop era să-i liniştească pe creştini. Slujeşte Domnului, cel milos şi înţelegător, şi slăveşte şi binecuvântează-l pe profetul lui, Mahomed, îndemna textul. Inscripţiile susţin, de asemenea, şi că Iisus era Mesia. „Să crezi în Dumnezeu şi solii lui… slavă solului tău şi robului Iisus, fiul Mariei.

Pacea fie cu el în ziua naşterii, în ziua morţii şi în ziua în care s-a ridicat din morţi". 48 Cu alte cuvinte, chiar şi în anii 690, diferenţele dintre religii erau neclare. De fapt, islamul părea atât de asemănător creştinismului, încât unii învăţaţi creştini erau de părere că mesajul musulmanilor nu era atât o nouă credinţă, cât o interpretare diferită a creştinismului. Potrivit lui Ioan din Damasc, unul dintre cei mai de seamă cărturari ai vremii, islamul era o erezie creştină, nu o religie diferită. Mahomed, susţinea el, ajunsese la propriile idei după ce citise Vechiul şi Noul Testament – şi discutase cu un călugăr creştin pribeag.49

În pofida sau, poate, din cauza permanentei lupte pentru statut şi autoritate purtate în sânul lumii musulmane, imperiul islamic a continuat să se mărească în mod uimitor. Comandanţii care se simţeau mai fericiţi pe câmpul de luptă decât în oraş, purtând bătălii politice şi dispute teologice, şi-au condus armatele şi mai departe în adâncul Asiei Centrale, în Caucaz şi în Nordul Africii. În Africa, ofensiva părea să nu înceteze niciodată. După ce au traversat strâmtoarea Gibraltar, armatele musulmane au invadat Spania şi Franţa, unde, în 732, într-un loc situat între Poitiers şi Tours, la nici 300 de kilometri de Paris, au întâmpinat rezistenţă militară. Pe parcursul luptei care, ulterior, a căpătat proporţii legendare, armata condusă de Carol Martel a pricinuit arabilor o înfrângere zdrobitoare. Soarta Europei creştine atârna de un fir de aţă, au susţinut apoi istoricii, şi, în absenţa eroismului şi a iscusinţei apărătorilor, locuitorii continentului ar fi devenit mai mult ca sigur musulmani.50 Adevărul este că, deşi înfrângerea a fost cu siguranţă un pas înapoi pentru islam, au mai avut loc şi alte atacuri în perioada următoare – bineînţeles, doar în contextul în care merita efortul. Iar în ceea ce priveşte Europa Apuseană a acelor vremuri, răsplata era neînsemnată: avuţia şi recompensele se aflau altundeva.

Expansiunea islamului a dat lovitura de graţie decăderii Europei şi cufundării bătrânului continent în întuneric, perioadă care începuse cu două secole în urmă,

odată cu invazia goţilor, hunilor şi a celorlalte popoare migratoare. Rămăşiţele Imperiului Roman – la acel moment redus doar la Constantinopol şi la regiunile învecinate – se aflau în pragul colapsului. În spaţiul mediteraneean creştin, comerţul, deja perturbat în ajunul războaielor cu Persia, s-a prăbuşit. Oraşe odinioară pline de viaţă, precum Atena şi Corintul, au decăzut vizibil, numărul de locuitori s-a împuţinat, iar centrele lor au fost abandonate. Arheologii nu au mai descoperit epave ale corăbiilor datând de la începutul secolului al VII-lea, o dovadă clară a scăderii volumului de schimburi comerciale. Doar comerţul dintre regiuni a mai funcţionat.51

Contrastul cu lumea musulmană nici că putea fi mai frapant. Nucleele economice ale Imperiului Roman şi ale Persiei nu numai că fuseseră cucerite, ci se şi uniseră. Egiptul şi Mesopotamia se contopiseră şi formau acum centrul unui adevărat nou colos economic şi politic, ce se întindea din dreptul munţilor Himalaya până la Oceanul Atlantic. În pofida disputelor ideologice, a rivalităţii şi a ocazionalelor crize de instabilitate din lumea islamică – precum desfiinţarea califatului în 750 de către dinastia abbasidă – noul imperiu era bogat în idei, bunuri şi bani. Este adevărat că acestea au fost atuurile ce au stat la baza prefacerii din perioada abbasidă: oraşele din Asia Centrală au fost cele care au pregătit calea schimbării de regim, deoarece formau focarele în care se rafinau argumentele intelectuale şi se finanţau răscoalele. Aici se luau decizii de o importanţă crucială în lupta pentru sufletul islamului.52

Musulmanii luaseră în stăpânire o lume atent orânduită, mustind de sute de oraşe pline de consumatori – cu alte cuvinte, cetăţeni care plăteau impozite. Pe măsură ce oraşele cădeau unul câte unul sub stăpânirea califatului, sub stăpânirea centrului ajungeau şi mai multe resurse şi mărfuri. Rutele comerciale, oazele, oraşele şi bogăţiile naturale deveneau ţinte numai bune de cucerit şi erau incluse în califat. Porturile care făceau legătura dintre rutele comerciale între Golful Persic şi China au fost

anexate, precum şi rutele transsahariene recent stabilite, care transformaseră Fez (în prezent, în Maroc) într-un oraş „deosebit de prosper” şi dăduseră naştere unei reţele comerciale, care, aşa cum observa un autor contemporan, aducea „profituri enorme”. Subjugarea de noi regiuni şi popoare a adus venituri extraordinar de mari imperiului islamic: un istoric arab a estimat că din anexarea Sindh-ului (în prezent, în Pakistan) s-au obţinut 60 de milioane de dirhami, fără a pune la socoteală suma care avea să fie obţinută ulterior din impozite, cotizaţii şi alte taxe.53 Ceea ce ar echivala cu mai multe miliarde de dolari din zilele noastre.

În timp ce armatele se îndreptau spre est, practica perceperii tributului a devenit la fel de profitabilă şi încununată de succes precum fusese în Palestina, Egipt şi în alte regiuni. Oraşele din Asia Centrală au fost cucerite unul câte unul, relaţia nu tocmai închegată dintre ele pecetluindu-le decăderea: în absenţa unei structuri organizatorice care să coordoneze liniile de apărare, fiecare cetate a aşteptat să-i sosească sorocul.54 Locuitorii din Samarkand au fost presaţi să plătească o sumă exorbitantă de bani în schimbul retragerii comandantului musulman, cu toate că, la momentul cuvenit, tot au trebuit să se predea. Măcar guvernatorul oraşului nu a avut parte de aceeaşi soartă ca Divashtich, conducătorul Panjakent-ului (în prezent, în Tadjikistan), care s-a autoproclamat rege al Sogdianei; a fost trădat, capturat şi crucificat în faţa propriului popor. Guvernatorul oraşului Balch (în prezent, în nordul Afghanistanului) a avut parte de o soartă asemănătoare.55

Acţiunile militare din Asia Centrală au fost facilitate de haosul care cuprinsese stepele în aceeaşi perioadă în care s-a prăbuşit şi Persia. Iarna teribilă din 627 – 628 a provocat foamete şi moartea unui număr foarte mare de vite, ceea ce a dus la mari schimbări de ordin politic. În timpul ofensivei spre est, forţele musulmane s-au confruntat cu triburile nomade care avuseseră de

asemenea de profitat de pe urma prăbuşirii Persiei. În anii 730, triburile nomade turcice au suferit o înfrângere zdrobitoare, ale cărei consecinţe au devenit şi mai grave în momentul în care Sulu, cea mai importantă personalitate din regiunea stepei, a fost ucis după un joc înverşunat de table.56

Pe măsură ce zonele-tampon locuite de triburi începeau să se dezintegreze, musulmanii avansau treptat, dar sigur către est, ocupând oraşe, oaze şi noduri de comunicaţii, şi ajungând, până la începutul secolului al VIII-lea, în extremitatea vestică a Chinei.57 în 751, cuceritorii arabi au ajuns faţă în faţă cu chinezii. Au repurtat o victorie decisivă în bătălia de pe râul Talas din Asia Centrală. După această luptă, musulmanii au înaintat până în dreptul unei graniţe naturale, dincolo de care nu avea sens să mai avanseze – cel puţin nu pe termen scurt. Între timp, în China, înfrângerea a dus la răscoale populare, declanşând o mare revoltă împotriva dinastiei conducătoare Tang, condusă de generalul sogdian An Lushan. A urmat o perioadă îndelungată de instabilitate şi tulburări, care au creat un vid de putere de pe urma căruia au avut de profitat alte forţe.58

Uigurii au acţionat rapid în acest sens. Tribul lor susţinuse dinastia Tang şi avusese multe de câştigat atunci când foştii lor suzerani se retrăseseră în interiorul Chinei pentru a-şi reveni după înfrângere. Pentru a controla mai bine teritoriile din ce în ce mai extinse pe care le ocupau, uigurii au construit aşezări permanente, cea mai importantă dintre acestea, Balăsâghun sau Quz Ourdu (în prezent, în Kîrgîzstan), devenind scaunul conducătorului (sau kaganului). Quz Ourdu era un amestec neobişnuit de oraş şi tabără militară, în care cârmuitorul dispunea de un cort cu dom aurit, unde se afla tronul. Oraşul avea douăsprezece porţi şi era protejat de ziduri şi de turnuri. Potrivit cronicilor ceva mai târzii, acesta era unul dintre nenumăratele oraşe ale uigurilor, care au prosperat rapid începând cu secolul al VIII-lea.59

Uigurii au ajuns repede cea mai importantă forţă de la frontiera răsăriteană a islamului. Astfel i-au asimilat pe sogdieni, iar ulterior au preluat rolul acestora de principali negustori în comerţul pe distanţe lungi, mai ales în cel de mătase. Serii nesfârşite de impresionante palate confirmă faptul că uigurii au obţinut mari bogăţii în această perioadă.60 Khukh Ordung, de exemplu, era un oraş fortificat ce adăpostea tabere de corturi, dar şi clădiri, printre care şi un pavilion folosit de kagan atât pentru primirea oaspeţilor de seamă, cât şi pentru celebrarea ceremoniilor religioase.61 Din cauza rivalităţii cu musulmanii, uigurii au încercat să-şi păstreze propria identitate – aşa că s-au convertit la maniheism, găsind probabil o cale de mijloc între lumea islamică de la vest şi China în est.

Prin cuceririle lor, musulmanii luaseră în stăpânire o reţea vastă de rute comerciale şi de comunicaţii, creând o punte aflată sub autoritatea lor între oazele afghane şi valea Ferghana, şi Africa de Nord şi Oceanul Atlantic. Avuţiile din centrul Asiei erau uimitoare. Săpăturile arheologice de la Panjikent, Balalyk-Tepe şi alte şantiere situate în prezent în Uzbekistan atestă că artele comerciale erau susţinute şi protejate la cel mai înalt nivel – dar şi că se cheltuiau sume imense de bani. Scene prezentând viaţa de la curte, precum şi altele preluate din literatura persană epică erau frumos zugrăvite pe pereţii reşedinţelor private. Anumite imagini descoperite într-un palat din Samarkand redau cosmopolitismul lumii în care pătrundeau mahomedanii: conducătorul local este înfăţişat primind daruri de la demnitarii străini, care soseau din China, Persia, India şi poate chiar din Coreea. Oraşe, provincii şi palate căzuseră în mâinile armatelor musulmane care furnicau de-a lungul rutelor comerciale.62

În condiţiile în care aceste noi bogăţii alimentau trezoreria centrală musulmană, s-a investit masiv în regiuni precum Siria, unde, în secolul al VIII-lea, în oraşe

ca Jerash, Scythopolis şi Palmyra, se construiau nenumărate pieţe şi prăvălii.63 Totuşi, remarcabilă a fost construcţia unui nou oraş enorm. Avea să devină cel mai bogat şi mai populat din lume, supremaţie pe care a păstrat-o vreme de secole – cu toate că, în secolul al X-lea, au existat destule exagerări în privinţa sa. Bazându-şi calculele pe numărul de băi publice şi de persoane de care era nevoie pentru a le întreţine şi pe distribuţia acestora în funcţie de numărul de reşedinţe private, un autor a estimat că populaţia oraşului trebuia să fi fost cu puţin sub 100 de milioane de locuitori.64 Oraşul se numea Madânat al-Salam („oraşul păcii”). Acum este cunoscut ca Bagdad.

Acesta era simbolul perfect al opulenţei lumii islamice şi nucleul puterii regale, al mecenatului şi al prestigiului. Anunţa existenţa unui nou fief pentru succesorii lui Mahomed, fiind axa politică şi economică ce lega toate teritoriile musulmane, indiferent de punctul cardinal în care se aflau. Bagdadul se caracteriza printr-un fast ostentativ, la o scară inimaginabilă: de exemplu, în 781, cu prilejul căsătoriei sale, Hârun al-Rashid, fiul califului, nu numai că i-a oferit miresei un şirag de perle de mărime nemaivăzută, tunici decorate cu rubine şi un banchet „cum nu se mai pusese vreodată la cale pentru nicio femeie”, dar a împărţit şi pomeni generoase oamenilor din întreaga ţară. Vase din aur pline cu argint şi vase din argint pline cu aur au fost cărate de colo-colo, iar conţinutul acestora s-a împărţit împreună cu nişte parfumuri scumpe, în cupe de sticlă. Domnişoarele de onoare au primit pungi cu monede de aur şi argint, „o tavă de argint pe care se aflau miresme, iar fiecăreia dintre ele i s-a dat o haină de ceremonie bogat colorată şi brodată cu puzderie de pietre. Nu se mai văzuse niciodată ceva asemănător” – cel puţin nu de când sosiseră arabii.65

Toate acestea au fost cu putinţă datorită veniturilor extraordinar de mari obţinute din impozitele colectate într-un imperiu vast, productiv şi care folosea monede la scară largă. În 809, la moartea lui Hârun al-Rashid, în trezoreria

sa se găseau, printre altele, 4.000 de turbane, 1.000 de vase preţioase de porţelan, foarte multe tipuri de parfumuri, kilograme întregi de bijuterii, aur şi argint, 150.000 de lănci şi cam tot atâtea scuturi şi mii de perechi de cizme – multe dintre acestea căptuşite cu piei de samur, nurcă şi alte blănuri.66 „Cel mai sărac dintre teritoriile guvernate de cei mai nevrednici dintre supuşii mei îmi aduce un venit mai mare decât întregul tău imperiu”, se spune că i-ar fi scris califul împăratului de la Constantinopol pe la mijlocul secolului al IX-lea.67 Bogăţia a atras după sine o perioadă de incredibilă prosperitate şi o revoluţie intelectuală.

Iniţiativele particulare s-au dezvoltat puternic, în condiţiile în care nivelul venitului obţinut după colectarea impozitelor a crescut enorm. Basra, localitate situată pe malul Golfului Persic, şi-a clădit reputaţia de piaţă unde se putea găsi orice, inclusiv mătăsuri şi pânzeturi, perle şi pietre semipreţioase, henna şi apă de trandafiri. Piaţa de la Moşul, un oraş cu magnifice case şi minunate băi publice, era locul ideal pentru a găsi săgeţi, juguri sau şei, observa un autor în secolul al X-lea. În schimb, a notat tot acesta, pentru cel mai bun fistic, ulei de susan, rodii sau curmale, locul perfect era Nishâpur.68

Lumea era însetată să găsească cele mai gustoase ingrediente, cei mai buni meşteri şi cele mai bune produse. Pe măsură ce preferinţele oamenilor deveneau din ce în ce mai rafinate, şi interesul pentru informaţie creştea. Chiar dacă legenda potrivit căreia prizonierii chinezi capturaţi după bătălia de la Talas din 751 au introdus hârtia în lumea islamică este doar o invenţie, adevărul este că, în ultima parte a secolului al VIII-lea, comercializarea hârtiei a permis înregistrarea, distribuirea şi răspândirea cunoştinţelor mai uşor, mai rapid şi pe o suprafaţă mai vastă. A urmat o înflorire a tuturor domeniilor: ştiinţa, matematica, geografia şi călătoriile.69

Autorii consemnau că cele mai bune gutui proveneau din Ierusalim, iar cele mai gustoase produse de patiserie

din Egipt; smochinele siriene erau foarte gustoase, iar prunele *urmări* din Shiraz, o delicatesă pentru care merita să-ţi dai viaţa. În condiţiile în care oamenii îşi puteau permite acum diverse mofturi, recenziile aspre şi critice au devenit la rândul lor importante. Fructele din Damasc trebuiau evitate, avertiza acelaşi autor, pentru că erau lipsite de gust (iar locuitorii oraşului erau mult prea certăreţi pentru a fi contrazişi). Măcar Damascul nu era atât de rău ca Ierusalimul, „un bazin aurit plin cu scorpioni", unde băile erau murdare, bunurile de consum prea scumpe, iar costul vieţii suficient de ridicat, încât să-l descurajeze chiar şi pe cel care voia să întreprindă o vizită scurtă acolo.70 Negustorii şi călătorii se întorceau cu poveşti despre locurile pe care le vizitaseră – despre pieţele din străinătate, cu ce aveau acestea de oferit, şi cu descrieri ale oamenilor care trăiau dincolo de teritoriile islamice. Chinezii de toate vârstele „poartă mătase atât iarna, cât şi vara", a notat un autor care primea rapoarte din străinătate, iar unii dintre ei purtau veşminte din cel mai frumos fir cu putinţă. Această eleganţă nu era însă valabilă pentru toate obiceiurile: „Chinezii sunt certaţi cu igiena şi nu îşi spală dosul cu apă după ce merg la baie, ci doar se şterg cu hârtie chinezească". 71

Cel puţin îi bucura muzica – spre deosebire de indieni, care considerau aceste spectacole o „ruşine". Cârmuitorii din India se fereau, de asemenea, de alcool: nu din convingeri religioase, ci pentru că erau de părere, pe bună dreptate, de altfel, că, „dacă te îmbeţi, nu poţi conduce cum se cuvine un regat". Deşi India este „ţara medicinei şi a filosofiei", conchide autorul, China „este o ţară mai sănătoasă, în care oamenii au mai puţine boli, iar aerul de respirat este mai bun". Acolo te loveai foarte rar de „chiori, oameni cu un singur ochi sau diformi", în timp ce „în India îi întâlneşti la tot pasul". 72

Bunurile de lux ajungeau necontenit în ţară din străinătate. Se importau în cantităţi foarte mari porţelanuri şi vase de ceramică din China, care influenţau

curentele, tehnica şi designul produselor locale de olărit – luciul alb, tipic vaselor Tang, a devenit extrem de popular. Dezvoltarea tehnologiei utilizate la cuptoarele de ardere a crescut mult producţia, astfel încât să facă faţă cererii, la fel cum s-a întâmplat şi cu mărirea dimensiunii cuptoarelor: se estimează că în cele mai mari cuptoare chinezeşti se puteau arde între circa 12.000 şi 15.000 de vase deodată. Creşterea nivelului schimburilor comerciale de-a lungul „celui mai de anvergură sistem comercial maritim al lumii", aşa cum l-a caracterizat un istoric bine-cunoscut, poate fi confirmată de descoperirea unei nave, naufragiată pe ţărmul Indoneziei în secolul al IX-lea, care avea la momentul scufundării o încărcătură de circa 70.000 de produse de ceramică, precum şi cutii de decor, tacâmuri de argint, aur şi lingouri de plumb.73 Este un exemplu care demonstrează abundenţa de ceramică, mătase, lemne tropicale de esenţă tare şi animale exotice care, potrivit izvoarelor istorice, erau importate „în ţărâmurile Abbasizilor în acea perioadă".74 Atât de mare era cantitatea mărfurilor care ajungeau în porturile Golfului Persic, încât au fost tocmiţi scufundători de meserie, care să recupereze resturile căzute sau aruncate de pe navele comerciale în zona porturilor.75

Cei care livrau bunurile aflate la mare căutare se îmbogăţeau. În oraşul-port Sârâf, prin care trecea o bună parte a traficului maritim din

Orient, existau reşedinţe somptuoase, la preţuri pe măsură. „Nicăieri pe întregul ţărâm al islamului nu am văzut clădiri mai remarcabile sau mai frumoase", a scris un autor în secolul al X-lea.76 Mai multe izvoare istorice confirmă amploarea comerţului înspre şi dinspre zona Golfului, dar şi anvergura schimburilor comerciale de pe rutele terestre care traversau Asia Centrală.77 Cererea din ce în ce mai mare a dat un impuls producţiei locale de ceramică şi de porţelan, ai cărei cumpărători erau pesemne cei care nu îşi permiteau cele mai bune (şi mai scumpe) obiecte aduse din China. Prin urmare, nu este de

mirare că olarii din Mesopotamia şi din Golful Persic imitau luciul alb al produselor de import, experimentând cu leşia, cositorul şi, în cele din urmă, cuarţul pentru a obţine acel aspect de porţelan translucid (de mai bună calitate) de provenienţă chinezească. La Basra şi Samarra s-au dezvoltat şi alte tehnici, care foloseau cobalt pentru a fauri vase specifice, de culoare „albastru cu alb", foarte populare în Orientul îndepărtat câteva secole mai târziu. Totodată, au devenit un adevărat simbol al tradiţiei de olărit chinezeşti moderne timpurii.78

În secolele VIII-IX se ştia cu exactitate care erau pieţele principale. Un călător chinez, ajuns în această perioadă în Imperiul Arab, s-a minunat văzând atâta bogăţie: „Tot ce se poate produce pe pământ găseşti aici. Carele sosesc încărcate cu puzderie de bunuri care sunt trimise în bazaruri, unde găseşti orice, la preţuri mici: brocart, mătăsuri brodate, perle şi alte pietre preţioase, expuse peste tot în pieţele şi prăvăliile de la stradă". 79 Pe lângă preferinţele din ce în ce mai rafinate ale cumpărătorilor, au apărut şi idei tot mai complexe despre ce îndeletniciri şi distracţii se cuveneau în înalta societate. Cărţi precum *Ketăb al-tăj* (*Cartea Coroanei*), scrisă în secolul al X-lea, prezintă eticheta de la Curtea cârmuitorului, recomandând în acelaşi timp nobililor să vâneze, să tragă cu arcul, să joace şah şi să se implice în „alte activităţi asemănătoare".80 Erau idei împrumutate direct de la Sasanizi. Totuşi, se poate observa cât de departe ajunsese influenţa acestora, prin intermediul modei specifice de decorare a interioarelor clădirilor, unde predominau scenele de vânătoare, foarte populare în palatele personale ale membrilor elitei.81

La rândul lor, ocrotitorii bogaţi au început să finanţeze unul dintre cele mai formidabile programe de educaţie din istorie. Personalităţi strălucite – foarte mulţi nemusulmani – erau tentate să ajungă la Curtea de la Bagdad şi în focarele de cultură din Asia Centrală, precum Buhara, Merv, Gundishapur şi Ghazni, dar şi ceva mai

departe, în Spania şi Egiptul islamic, pentru a studia discipline precum matematica, filosofia, fizica şi geografia.

S-au strâns foarte multe texte, care au fost traduse din greaca, persană fi siriacă în arabă, de la ghiduri despre tratarea cailor şi tratate de medicină veterinară până la filosofie greacă.82 Acestea au fost citite pe îndelete de cărturarii acelor timpuri, care le-au folosit ca punct de pornire pentru viitoare cercetări. Educaţia şi studiul au devenit un ideal cultural. Existau familii, ca Barmakizii, la origine budişti din Balch, care au căpătat influenţă şi putere în Bagdad, în secolul al DC-lea, şi au sprijinit cu entuziasm traducerea unor texte variate din sanscrită în arabă, punând în funcţiune chiar şi o fabrică de hârtie, pentru a produce copii care să fie răspândite pe teritorii vaste.83

Apoi, mai era şi familia persană Bukhtishu, creştini din Gundeshapur, care a dat generaţii întregi de intelectuali. Aceştia au scris tratate de medicină sau chiar despre necazurile din dragoste – fiind, în acelaşi timp, şi medici practicanţi, care slujeau chiar califului însuşi.84 Textele de medicină datând cam din aceeaşi perioadă au constituit baza medicinei islamice vreme de secole. „Cum este pulsul unei persoane care suferă de anxietate?” era întrebarea cu numărul 16 dintr-un ghid cu întrebări şi răspunsuri scris în Egiptul medieval; răspunsul („slab, greu de desluşit şi inegal”), a notat autorul, putea fi găsit într-o enciclopedie scrisă în secolul al X-lea.85

Pharmacopoeia – o colecţie de texte despre amestecarea şi prepararea medicamentelor – nota că se făceau experimente cu citronela, seminţe de mirt, chimion şi oţet de vin alb, seminţe de ţelină şi nard.86 Alţii s-au dedicat opticii, iar Ibn al-Haytham, un învăţat care a trăit în Egipt, a scris un tratat inovator în care nu numai că a teoretizat legătura dintre văz şi creier, dar şi diferenţele dintre percepţie şi cunoaştere.87

Un alt cărturar, albirumi Abu Raihan, a teoretizat că lumea se învârtea în jurul soarelui şi se rotea pe o axă.

Polihistori, precum Abu ’Aii al-Husayn ibn Şină, cunoscut în Occident ca Avicenna, au scris despre logică, teologie, matematică, medicină şi filosofie, în fiecare domeniu dând dovadă de inteligenţă, luciditate şi onestitate copleşitoare. „Am citit *Metafizica* lui Aristotel, dar nu am putut să înţeleg conţinutul, recunoştea el (...), chiar şi după ce am mai citit-o de patruzeci de ori, ajungând în punctul în care reuşisem să o învăţ pe de rost”. Aceasta este o carte, a adăugat într-o însemnare ce avea să fie de folos celor care studiau acest text filosofic complex, „pe care nu ai cum să o înţelegi sub nicio formă”. Ajungând într-o zi în dreptul tarabei unui vânzător de cărţi din piaţă, a cumpărat o copie a unei analize a operei lui Aristotel, scrisă de Abu Nase al-Fârăbi, un alt mare gânditor al vremii. Dintr-odată totul a căpătat un sens. „M-am desfătat cu acest moment, a scris Ibn Şină, iar a doua zi am dat săracilor de pomană, mulţumindu-i lui Dumnezeu şi preaslăvindu-l”. 88

Apoi mai existau şi lucrările aduse din India, inclusiv texte despre ştiinţe, matematică şi astrologie scrise în sanscrită, cu atenţie cercetate de minţi strălucite, precum Muhammad ibn Musă al-Khwărizmî, care a observat cu entuziasm simplitatea sistemului numeric, folosind pentru prima dată conceptul de cifră zero. El a oferit acea bază de la care se putea evolua repede în algebră, matematică aplicată, trigonometrie şi astronomie (evoluţia acestui domeniu fiind parţial stimulată de nevoia practică de a şti în ce direcţie se afla Meca, astfel încât oamenii să se poată ruga corect).

Cărturarii se mândreau nu numai cu materialele strânse din toate colţurile lumii şi cu studiul acestora, dar şi cu traducerile lor. „Lucrările indienilor sunt tălmăcite (în arabă), înţelepciunea grecilor la fel, literatura perşilor ne-a fost lăsată (tot nouă), a scris un autor; prin urmare, unele texte au devenit şi mai frumoase”. Ce păcat, a spus el, că arabă era o limbă atât de elegantă, încât era aproape imposibil de tradus.89

A fost o epocă de aur, o perioadă în care nişte minţi

sclipitoare, precum al-Kindl, au trecut dincolo de frontierele filosofiei şi ştiinţei. În prim-plan, au apărut, de asemenea, şi nişte femei formidabile, precum cea mai bună poetă din secolul al X-lea, Rabl a Balkhî, care a trăit pe teritoriul actual al Afghanistanului, în onoarea căreia a fost denumită maternitatea din Kabul; sau Mahsat I Ganjavi, care a scris cu elocvenţă într-o persană desăvârşită – presărată cu anecdote.90

În timp ce universul musulman se delecta cu inovaţie, progres şi noi idei, o bună parte a Europei creştine se ofilea în întuneric, schilodită de lipsa de resurse şi de dispariţia curiozităţii intelectuale. Sfântul Augustin fusese ostil ideii de investigaţie şi de cercetare. „Oamenii vor să ştie de dragul de a şti”, a scris el zeflemitor, „deşi ştiinţa nu le este de niciun ajutor”. Pentru el, curiozitatea nu era nimic mai mult decât o boală.91

Desconsiderarea ştiinţei şi a erudiţiei i-a uimit pe învăţaţii musulmani, mari admiratori ai lui Ptolemeu, Euclid, Homer şi Aristotel. Unii nu aveau niciun dubiu şi ştiau exact a cui era vina. Odinioară, a scris istoricul al-Masudi; grecii şi romanii din Antichitate permiseseră ştiinţelor să înflorească; apoi au trecut la creştinism. În acel moment, „au dat la o parte orice urmă de (învăţătură), i-au şters urmările şi i-au distrus căile”.92 Ştiinţa a fost înfrântă de credinţă. Era aproape opusul lumii, aşa cum o cunoaştem noi astăzi: nu musulmanii au fost fundamentalistei creştinii; cei ale căror minţi erau deschise, curioase şi generoase trăiau în Orient, în niciun caz în Europa. Când a trebuit să prezinte teritoriile locuite de nemusulmani, un autor chiar a afirmat: „Nu i-am inclus (în cartea noastră), pentru că nu vedem absolut niciun rost în a-i descrie”. Erau nişte intelectuali înapoiaţi.93

Iluminare şi rafinament cultural vădea şi modul în care islamul trata celelalte religii şi culturi. În Spania ocupată de musulmani, influenţele vizigote au fost preluate într-un stil arhitectonic care putea fi interpretat de populaţia autohtonă supusă ca o continuare a trecutului

imediat – prin urmare, nu părea nici agresivă, nici triumfalistă.94 O altă mărturie în acest sens sunt scrisorile lui Timotei, patriarhul Bisericii Răsăritene, cu scaunul la Bagdad, care, la sfârşitul secolului al VIII-lea şi începutul secolului al IX-lea, descria relaţiile personale pozitive şi strânse dintre clericii creştini de rang înalt şi calif. În acelaşi timp, creştinismul reuşea să păstreze o bază din care putea trimite misiuni evanghelice în India, China şi Tibet, dar şi în regiunea stepelor – repurtând, bineînţeles, un succes considerabil. 95 Acelaşi fenomen s-a petrecut şi în Africa de Nord, unde comunităţile creştine şi evreieşti au supravieţuit şi chiar au înflorit o perioadă îndelungată de timp după cuceririle musulmane.96

Cu toate acestea, este uşor şi să te laşi purtat de val. Pe de-o parte, în pofida aparentei unităţi conferite de mantia religiei, în universul islamic existau dispute aprige. Până la începutul anilor ’900, se dezvoltaseră trei centre politice de o importanţă covârşitoare: unul avea ca bază Córdoba şi Spania; altul, Egiptul şi Nilul Superior; iar al treilea, Mesopotamia şi (cea mai mare parte) a peninsulei Arabia. Cele trei state luptau unele împotriva celorlalte din motive ideologice, dar şi pentru influenţă şi autoritate în lumea musulmanilor. Islamul a cunoscut o schismă gravă la douăzeci de ani după moartea lui Mahomed, când au apărut diverse variante în legătură cu cine trebuia să-i urmeze în mod natural Profetului în calitatea de lider spiritual. Divergenţele au luat rapid forma unor teorii opuse, potrivit interpretărilor sunniţilor şi şiiţilor. Cei din urmă susţineau cu înflăcărare că doar descendentul lui Ali, vărul şi ginerele Profetului, trebuia să guverneze în calitate de calif, pe când ceilalţi pledau pentru o înţelegere a Coranului în termeni mai largi.

Prin urmare, în pofida faptului că exista o unitate religioasă considerabilă, care făcea legătura între Hindukush şi Pirinei, trecând prin Mesopotamia şi Nordul Africii, atingerea unui consens era o chestiune cu totul diferită. La fel, concepţiile despre credinţă nu erau nici

uniforme, nici consistente. Deşi au existat perioade în care au fost acceptate şi alte religii, au urmat şi ani de persecuţii brutale şi prozelitism fanatic, în timp ce, în prima sută de ani de la moartea lui Mahomed, au existat doar sporadic iniţiative de a converti populaţiile băştinaşe, la scurt timp după decesul Profetului, s-au depus eforturi mai intense de a-i încuraja pe cei care trăiau sub suzeranitatea musulmanilor să adopte islamul. Acţiunile nu s-au limitat doar la educaţie religioasă şi evanghelizare: de exemplu, în cazul Buharei, în secolul al VIII-lea, guvernatorul a anunţat că toţi cei care se prezentau la rugăciunea de vineri aveau să primească frumuşica sumă de doi dirhami – un stimulent care i-a ademenit pe săraci şi i-a convins să accepte noua credinţă, deşi într-un mod primitiv: ei nu puteau citi Coranul în arabă şi li se spunea ce să facă în timp ce se recitau rugăciunile.97

Procesul istoric început odată cu acerba rivalitate dintre Imperiul Roman de Răsărit şi Persia a avut consecinţe extraordinare. În contextul în care cele două mari puteri ale Antichităţii târzii îşi încordau muşchii şi se pregăteau de confruntarea finală, puţină lume ar mai fi putut prezice că, din cel mai îndepărtat punct al peninsulei Arabia, avea să apară o facţiune care să le suprime pe amândouă. Cei care găsiseră o sursă de inspiraţie în Mahomed moşteniseră, de fapt, un pământ, întemeind, probabil, cel mai măreţ imperiu care se văzuse vreodată pe lume, care avea să introducă tehnici de irigare şi noi soiuri de recolte, de pe malul Tigrului şi Eufratului până în peninsula Iberică, declanşând o revoluţie agrară, ale cărei urmări s-au simţit la mii de kilometri distanţă.98

Cuceririle islamice au creat o nouă ordine mondială, din care a apărut un colos economic, care manifesta o încredere deosebită de sine, o minte deschisă şi o dorinţă nemaipomenită de progres. De o extraordinară bogăţie, având puţini rivali politici şi chiar şi mai puţini rivali religioşi, acesta era un loc în care predomina ordinea, unde negustorii se puteau îmbogăţi, unde cărturarii erau

respectaţi şi unde conceptele opuse puteau fi discutate şi dezbătute. Un început deloc promiţător – într-o peşteră de lângă Meca – dăduse naştere, ca să spunem aşa, unei utopii cosmopolite.

Situaţia nu a trecut neobservată. Indivizi ambiţioşi, născuţi la periferia lumii musulmane sau chiar în locuri şi mai îndepărtate, soseau aici ca albinele la stup. În mlaştinile Italiei, în Europa Centrală şi în Scandinavia, viitorul nu părea deloc promiţător pentru tinerii care căutau să-şi facă un nume (şi ceva bani). În secolul al XIX-lea, aventurierii căutau faimă şi avere în statele din apusul Europei şi în Statele Unite ale Americii; cu o mie de ani mai devreme, Orientul era punctul de atracţie pentru astfel de oameni. Mai bine de atât, exista un produs de larg consum, în cantităţi îndestulătoare, care beneficia de o piaţă de desfacere tocmai pregătită pentru cei dispuşi să plătească mult şi repede.

6

Drumurile blănurilor

La apogeul său, Bagdadul era un oraş minunat de privit. Pe lângă parcuri, pieţe, moschei şi băi publice – precum şi şcoli, spitale, aşezăminte de binefacere –, adăpostea vile „bogat decorate şi împodobite, acoperite cu splendide tapiserii şi ţesături de brocart şi mătase”, cu saloane de recepţie „mobilate lejer, cu gust, cu divanuri luxoase, mese scumpe, vaze chinezeşti de excepţie şi nenumărate podoabe de aur şi argint”. Mai jos, pe Tigru, se aflau palatele, pavilioanele şi grădinile ce serveau elitei; „peisajul de pe fluviu era unul animat, aici pluteau mii de gondole, pe puntea cărora fluturau steaguri mici, care dansau ca nişte raze de soare pe suprafaţa apei şi îi purtau dintr-o parte în alta a Bagdadului pe locuitorii hedonişti ai oraşului”.1

Atmosfera plină de viaţă din pieţe, puterea de cumpărare a membrilor Curţii, bogaţii şi locuitorii de rând ai oraşului, toate atrăgeau ca un magnet. Impactul avântului economic al Bagdadului se propagase mult

dincolo de frontierele lumii islamice, zonă în care cuceririle musulmanilor creaseră noi rute ce şerpuiau în toate direcţiile, aducând laolaltă mărfuri, idei şi oameni. Pe unii, expansiunea reţelei comerciale i-a neliniştit. În anii 840, califul al-Wathiq a trimis un corp expediţionar să verifice un vis pe care îl avusese, în care se făcea că nişte canibali ar fi dărâmat un zid legendar, ce, potrivit tradiţiei populare, ar fi fost ridicat de Atotputernic pentru a-i ţine la distanţă pe sălbaticii fioroşi. A durat aproape un an şi jumătate până când un detaşament de recunoaştere, condus de Sallâm, un sfetnic de încredere al califului, i-a transmis acestuia informaţii despre starea zidului.

Sallâm a explicat cum era întreţinută fortificaţia. Protejarea zidului era o chestiune serioasă, o familie fiind însărcinată să facă investigaţii la intervale regulate. De două ori pe săptămână, zidul era izbit de trei ori cu ciocanul pentru a se verifica dacă încă era rezistent. De fiecare dată, cei care inspectau lucrarea obişnuiau să fie atenţi la orice abatere de la normă: „Dacă îţi lipeşti urechea de poartă, auzi un sunet înfundat, asemănător celui scos de un cuib de viespi”, relatează un raport de examinare a zidului; „apoi se aşterne din nou tăcerea”. Scopul era să le transmită sălbaticilor, care ar fi putut aduce cu ei apocalipsa, că zidul era păzit şi că nu li se permitea să treacă dincolo de acesta.2

Mărturia ce descrie inspectarea zidului este atât de intensă, atât de convingătoare, încât unii istorici au susţinut că se referea la o expediţie şi la un zid real – poate la Poarta de Jad, prin care se intra în China, la vest de Dunhuang.3 De fapt, teama de sălbaticii care ameninţau civilizaţia cu distrugerea şi care trebuiau ţinuţi dincolo de munţii de la răsărit era un subiect comun lumii antice, Vechiului şi Noului Testament, dar şi Coranului.4 Indiferent dacă expediţia lui Sallâm a fost sau nu reală, frica faţă de tărâmul de dincolo de frontiere era cât se poate de adevărată. Lumea era împărţită în două: *Iran*, unde predominau civilizaţia şi ordinea, şi *Turan*, unde se

manifestau haosul, anarhia şi primejdiile. Aşa cum arată foarte clar numeroasele mărturii care s-au păstrat de la călătorii şi geografii care au vizitat stepele din nord, oamenii care trăiau în afara lumii islamice erau socotiţi bizari şi, chiar dacă în unele privinţe păreau caraghioşi şi uimitori, majoritatea lor îi înspăimântau pe străini.

Unul dintre cei mai faimoşi autori islamici care şi-au notat impresiile de călătorie a fost Ibn Fadlân, trimis în stepe la începutul secolului al X-lea la cererea căpeteniei bulgarilor de pe Volga, dornic să primească învăţături despre islam de la cărturari sosiţi în regiunea sa. Aşa cum reiese foarte limpede şi din relatarea lui Ibn Fadlân, conducătorii tribului – ale cărui teritorii se întindeau dincolo de Volga, la nord de Marea Caspică, exact în punctul de confluenţă al măreţului fluviu cu râul Kama – se convertiseră deja la islam, însă cunoştinţele lor despre această credinţă erau elementare. Deşi căpetenia bulgarilor de pe Volga solicita ajutor pentru construirea unei moschei şi informaţii mai detaliate despre revelaţiile lui Mahomed, nu după multă vreme, s-a dovedit că, de fapt, dorea să obţină sprijin pentru a face faţă competiţiei altor triburi din stepă.

Pe parcursul călătoriei sale spre nord, starea de spirit a lui Ibn Fadlân s-a schimbat: a fost, pe rând, preocupat, uimit şi îngrozit. Viaţa nomazilor, aflaţi în permanenta mişcare, era complet diferită de cultura urbană, sedentară şi rafinată, specifică Bagdadului şi altor oraşe. Uzii au fost unul dintre primele popoare pe care Ibn Fadlăn le-a întâlnit. „Trăiesc în corturi de fetru, a scris el, pe care le ridică ba într-un loc, ba în altul. Trăiesc în sărăcie, ca nişte catâri hoinari. Nu îi slujesc lui Dumnezeu şi nu îşi exersează vreodată raţiunea”. Călătorul consemnează în continuare: „Nu se spală după ce se murdăresc cu excremente sau cu urină… (şi, de fapt), nu se ating deloc de apă, mai ales iarna”. Faptul că femeile nu purtau văl era ultima problemă. Într-o seară, s-au aşezat la vorbă cu un bărbat a cărui nevastă era şi ea prezentă la

conversaţie. „În timp ce vorbeam, şi-a dezgolit părţile ruşinoase şi a început să se scarpine, în timp ce noi ne holbam la ea. Ne-am acoperit chipurile cu mâinile şi fiecare dintre noi a spus: «Cer iertare lui Allah»”. Observând sclifosirile vizitatorilor, soţul ei a început să râdă.5

Obiceiurile şi credinţele celorlalte popoare din zona stepelor erau la fel de surprinzătoare. Existau triburi care preaslăveau şerpii, altele care se închinau peştilor şi unele care se rugau păsărilor, convinse fiind că triumfaseră în bătălie graţie intervenţiei unui stol de cocori. Apoi mai existau şi popoarele care purtau un falus de lemn în jurul gâtului, pe care obişnuiau să-l sărute pentru a avea noroc înainte de a porni în călătorie. Aceştia erau başkirii, un trib de o sălbăticie proverbială, care obişnuiau să meargă de colo-colo cărând capetele duşmanilor lor, pe care le considerau trofee. Printre obiceiurile lor înfiorătoare, se număra şi mâncatul de păduchi şi purici: Ibn Fadlăn a văzut un bărbat care a găsit un purice în haine. „După ce l-a zdrobit cu unghia, l-a înghiţit, iar când m-a văzut, a spus: «delicios!»” 6

Deşi călătorilor ca Ibn Fadlăn le era greu să-şi imagineze existenţa în regiunile de stepă, între lumea nomadă şi cea sedentară din sud exista o influenţă reciprocă destul de mare, după cum o demonstrează răspândirea credinţei islamice – un fenomen straniu – printre locuitorii stepei. Uzii, de exemplu, se declarau mahomedani şi obişnuiau să rostească fraze pline de cucernicie, aşa cum se cuvenea, „pentru a face impresie bună musulmanilor care trăiau printre ei”, potrivit lui Ibn Fadlăn. Însă credinţa lor nu avea substanţă, aşa cum a notat călătorul: „Dacă vreunul dintre ei suferă vreo nedreptate sau i se întâmplă ceva rău, îşi ridică privirea către cer şi rosteşte *bir tengri* – cu alte cuvinte, nu-l invocă pe Allah, ci pe Tengri, zeitatea celestă supremă a nomazilor”.7

De fapt, în zona stepei, credinţele religioase erau

complexe şi arareori uniforme, cu influenţe creştine, islamice, iudaice, zoroastriene şi păgâne, care se îmbinau, dând naştere unui amestec de convingeri despre lume greu de descifrat.8 Procesul de propagare a acestor concepţii spirituale schimbătoare şi adaptabile a fost desăvârşit de nişte musulmani pioşi de tip nou, care acţionau ca nişte misionari; aceşti mistici, cunoscuţi ca sufişti, cutreierau stepele, câteodată dezbrăcaţi, purtând doar nişte coarne de animal pe cap, îngrijindu-se de animale bolnave şi impresionându-i pe trecători prin comportamentul lor excentric şi propovăduirea dăruirii şi a pietăţii. Se pare că au jucat un rol crucial în convertirea la islam, prin fuziunea credinţelor şamaniste şi animiste des întâlnite în Asia Centrală cu dogma islamică.9

Nu doar sufismul a avut înrâurire asupra vieţii spirituale. Şi alţi călători au influenţat decisiv răspândirea noilor idei religioase. O mărturie ulterioară care descrie procesul de convertire a bulgarilor de pe Volga notează că un negustor musulman aflat în trecere prin regiune i-a tratat pe conducătorul tribului şi pe soţia acestuia de o boală gravă, după ce toate celelalte încercări de vindecare dăduseră greş. După ce a obţinut de la ei promisiunea că aveau să treacă la religia lui în cazul în care se însănătoşeau, le-a dat medicamente şi „i-a lecuit, aşa că şi ei, şi tot poporul lor au îmbrăţişat islamul”.10 Acesta era un exemplu clasic de convertire: odată ce o căpetenie şi cei apropiaţi lui acceptau o nouă religie, poporul adopta în masă un nou ansamblu de practici şi credinţe religioase.11

Cu siguranţă este adevărat că expansiunea religiei în noi regiuni a sporit prestigiul guvernatorilor şi al dinastiilor locale, ajutându-le să câştige atenţia califului, dar şi să se încununeze de glorie în cadrul propriilor comunităţi. Să mănizii din Buhara, de exemplu, au apărat cu înflăcărare islamul. Una dintre metodele pe care le-au folosit în acest sens a fost înfiinţarea sistemului de medrese (sau şcoli) – concept împrumutat de la mănăstirile budiste – pentru a preda corect Coranul, susţinând în

acelaşi timp şi cercetările în tradiţia *hadit-ului* – poveţe şi acţiuni atribuite lui Mahomed. Iar practica de a oferi bani absolut tuturor celor care veneau la moschee a făcut în aşa fel încât acestea să fie mereu pline până la refuz.12

Cu toate acestea, stepele nu erau un Nord Sălbatic, o zonă de frontieră locuită de popoare sălbatice cu obiceiuri bizare, un vid unde se putea extinde islamul şi unde trăiau populaţii necunoscute care puteau fi civilizate. În ciuda relatărilor unor călători ca Ibn Fadlân, care descriau obiceiurile barbare ale acestei lumi, stilul de viaţă nomad era, de fapt, deopotrivă reglementat şi ordonat. Deplasarea dintr-un loc în altul nu era rezultatul unor hoinăreli lipsite de direcţie, ci avea la baza, mai degrabă, necesitatea creşterii animalelor: deoarece oamenii aveau în grijă cirezi şi turme numeroase, era obligatoriu să găsească păşuni bune, ceea ce asigura nu numai succesul tribului, ci şi propria supravieţuire. Ceea ce părea un haos, privind din exterior, era, de fapt, chiar opusul.

Această realitate a fost surprinsă cu acurateţe într-un text remarcabil, scris în secolul al X-lea, la Constantinopol, ce prezintă modul cum era organizat unul dintre principalele triburi care trăia la nord de Marea Neagră, cu scopul de a avea un succes cât mai mare. Pecenegii erau împărţiţi în opt triburi, care se separau la rândul lor în patruzeci de unităţi mai mici, fiecare având propria zonă atent demarcată pe care o putea exploata. Faptul că se aflau în permanentă mişcare nu însemna că membrii comunităţii duceau o viaţă dezordonată.13

Deşi autorii, călătorii, geografii şi istoricii contemporani, care au fost pasionaţi de universul stepelor, au rămas fascinaţi de modul de viaţă şi de obiceiurile pe care le-au observat, interesul lor a fost stârnit şi de contribuţia economică a nomazilor: în special, cea din domeniul produselor agricole. Stepa le aducea societăţilor sedentare foloase şi produse preţioase. Potrivit lui Ibn Fadlăn, unii membri ai tribului uzilor posedau 10.000 de cai şi de zece ori mai multe oi. Chiar dacă nu ar trebui să

ne încredem prea mult în acurateţea cifrelor, agricultura căpătase în mod evident amploare.14

Caii constituiau un element vital pentru o economie, iar diverse izvoare istorice atestă că unele dintre cele mai importante triburi din stepe aveau capacitatea de a arunca o cavalerie numeroasă pe câmpul de luptă. Caii erau crescuţi în scopuri comerciale, dacă avem în vedere cronicile ce consemnează distrugerea unor ferme importante de armăsari de către o armată arabă, în secolul al VIII-lea, şi oasele găsite de arheologi la nord de Marea Neagră.15 Şi agricultura a început să devină o ramură importantă a economiei din zona stepelor, în special, în regiunea Volga Inferioară, unde existau „nenumărate terenuri cultivate şi livezi”.16 Izvoarele arheologice din Crimeea aceleiaşi perioade atestă că aici se cultivau grâu, mei şi secară pe suprafeţe întinse.17 Alunele, şoimii şi săbiile erau alte produse vândute către pieţele din sud.18 La fel se întâmpla cu ceara şi mierea, despre care se credea că întărea rezistenţa la frig.19 Chihlimbarul, care provenea atât din regiunea de stepă, cât şi din Europa Occidentală, a intrat pe piaţă în cantităţi atât de mari, încât un istoric de seamă a inventat termenul „Ruta chihlimbarului” pentru a descrie drumurile prin care ajungea această răşină în mâinile cumpărătorilor entuziasmaţi din est.20

Însă pe primul loc se afla comerţul cu piei de animale. Blănurile erau puse la mare preţ, pentru că ofereau căldură şi statut social celui care le purta.21 în secolul al VIII-lea, un calif chiar a făcut mai multe experimente, îngheţând blănuri de diferite animale pentru a vedea care oferea cea mai bună protecţie în condiţii extreme. Potrivit unui autor arab, a umplut mai multe butoaie cu apă şi le-a lăsat peste noapte în ger. „De dimineaţă, a cerut să i se aducă (butoaiele). Toate erau îngheţate, mai puţin cel în care se afla blana de vulpe neagră. Astfel, a aflat care era cea mai călduroasă şi impermeabilă blană”.22

Negustorii musulmani deosebeau blănurile de animale şi stabileau preţurile în funcţie de calitate. Un autor din secolul al X-lea observa că din regiunea stepelor se importau blănuri de samur, veveriţă gri, hermină, nurcă, vulpe, jder, castor şi iepure pestriţ, ce mai apoi erau comercializate de negustorii care urmăreau să facă bani frumoşi, vânzând marfa la suprapreţ.23 Este adevărat că, în unele regiuni din stepă, blănurile erau folosite ca monedă de schimb – rata de schimb fiind fixă. Optsprezece piei de veveriţă bătrână valorau o monedă de argint, în timp ce o singură piele era preţul plătit pentru „o pâine excelentă, suficient de mare cât să ţină de foame unui bărbat bine făcut". Pentru un alt autor, era ceva de neînţeles: „În orice altă ţară, nicio mie de încărcături de blană nu ţi-ar ajunge pentru o boabă de fasole".24 Cu toate acestea, exista o logică evidentă în spatele a ceea ce reprezenta, de fapt, un sistem monetar: pentru societăţile care interacţionau unele cu celelalte, dar cărora le lipseau nişte instituţii centrale care să supravegheze baterea de monedă în cantităţi masive era important să dispună de un sistem de schimb. Prin urmare, pieile şi blănurile aveau un scop evident, într-o economie în care nu se foloseau bani.

Un istoric a estimat că, din zona stepelor, se exportau anual aproape jumătate de milion de blănuri. Apariţia unui întins imperiu islamic a creat noi canale de comunicaţie şi rute comerciale. Crearea „drumului blănurilor" în stepele şi fâşiile de pământ din nord, acoperite de păduri, a fost rezultatul direct al dezvoltării economice bruşte din perioada imediat următoare marilor cuceriri din secolele al VII-lea şi al VIII-lea.25

9

Nu este deloc surprinzător că un rol foarte important l-a avut în acest sens învecinarea geografică: era crucial să poţi aduce animale, blănuri şi alte produse cu uşurinţă pe piaţă. Cele mai bogate triburi nomade erau, bineînţeles, cele care locuiau în punctele strategice şi puteau face schimburi intense de mărfuri, în condiţii de încredere, cu

lumea sedentară. De asemenea, oraşele aflate cel mai aproape de stepă au cunoscut cele mai neaşteptate suişuri şi coborâşuri în privinţa bunăstării lor. Merv, primul beneficiar al acestui negoţ, a ajuns să fie lăudat de un autor contemporan ca „părintele lumii”. Aflat în extremitatea sudică a stepei, era perfect amplasat atât pentru a negocia cu nomazii, cât şi pentru a sluji drept punct-cheie pe axa est-vest ce traversa coloana vertebrală a Eurasiei. Potrivit unui autor, era „un oraş încântător, minunat, elegant, strălucit, întins şi plăcut”.26 Situat mai la vest, Rayy era cunoscut drept „poarta comerţului”, „mireasa pământului” şi „cea mai frumoasă creaţie a lumii”.27 Mai era şi Balch, care nu cunoştea rival în lumea musulmană: se putea lăuda cu splendide străzi, clădiri magnifice, apă potabilă curată, precum şi cu bunuri de consum la preţuri mici, mulţumită negoţului intens şi concurenţei dintre vânzători.28

Asemenea unor vălurele create de o piatră aruncată în apă, cei aflaţi foarte aproape de aceste pieţe au resimţit cel mai puternic efectele lor. Evident că era un câştig pentru cei care puteau pătrunde acolo şi beneficia de pe urma lor. Miza era atât de mare, încât între triburile stepei au apărut tensiuni. Lupta pentru cel mai bun teren de păşune şi pentru sursele de apă s-a intensificat din cauza rivalităţii pentru accesul la oraşe şi cele mai bune bazaruri, ceea ce putea duce la două tipuri de consecinţe: fie divergenţele escaladau, declanşând o fragmentare violentă, fie se consolida unitatea în cadrul tribului sau a mai multor triburi. Trebuia ales între luptă şi cooperare.

De-a lungul timpului, s-a dezvoltat un statu-quo caracterizat printr-un echilibru perfect, care oferea relativ suficientă stabilitate şi prosperitate în vestul stepei. Elementul de bază era reprezentat de o ramură a popoarelor turci ce, care au ajuns să domine zona de la nord de Marea Neagră şi Marea Caspică. Khazarii, aşa cum erau aceştia cunoscuţi, care stăpâneau stepele din nordul Mării Negre, au dobândit faimă prin rezistenţa lor

militară îndârjită, în perioada marilor cuceriri, declanşată la câteva decenii după moartea lui Mahomed.29 Fiind foarte eficienţi împotriva armatelor musulmane, au câştigat sprijinul unei pleiade de alte triburi, ce s-au unit sub conducerea lor. Au atras, de asemenea, atenţia împăraţilor romani de la Constantinopol, care au înţeles că existau beneficii reciproce într-o alianţă cu cea mai importantă forţă militară din regiunea stepelor. Khazarii erau atât de vânaţi ca aliaţi, încât, la începutul secolului al VIII-lea, s-au aranjat două mariaje politice între dinastiile conducătoare ale Hanatului Khazar şi Bizanţului – numele pe care îl primise oficial Imperiul Roman de Răsărit.30

Din punctul de vedere al Constantinopolului, capitala Bizanţului, mariajele imperiale cu străinii erau o raritate; alianţele încheiate cu nomazii din stepă nu aveau niciun precedent.31 Iată o dovadă clară a importanţei pe care o căpătaseră khazarii în gândirea diplomatică şi militară bizantină a vremii, într-un moment când musulmanii exercitau o presiune puternică la frontiera răsăriteană a imperiului din Asia Mică. Recompensele şi prestigiul repurtat de conducătorul khazarilor, *kaganul*, au avut un impact masiv asupra societăţii khazare, întărind statutul liderului suprem şi pregătind procesul de stratificare socială în cadrul tribului, în condiţiile în care membrii elitei primeau cadouri şi funcţii. În plus, a mai avut o consecinţă: a încurajat şi alte triburi să plătească tribut, în schimbul protecţiei şi al recompenselor. Potrivit lui Ibn Fadlân, kaganul avea douăzeci şi cinci de neveste, fiecare provenind dintr-un trib diferit, ca fiică a conducătorului tribal local.32 O relatare scrisă în ebraică în secolul al IX-lea evocă, de asemenea, triburile supuse khazarilor, iar autorul nu este sigur dacă grupările care plăteau tribut erau douăzeci şi cinci sau douăzeci şi opt la număr.33 Polianii, radimicii şi severianii erau câteva dintre triburile ce recunoscuseră suzeranitatea khazarilor, ceea ce le-a permis acestora din urmă să-şi consolideze poziţia şi să devină cea mai importantă forţă politică din vestul stepelor

(în prezent, Ucraina şi sudul Rusiei).34

Comerţul din ce în ce mai dinamic şi perioadele îndelungate de stabilitate şi pace au transformat profund societatea khazară. Modul în care funcţiona conducerea tribului s-a schimbat, iar kaganul a început să se distanţeze de sarcinile cotidiene, statutul lui fiind mai degrabă caracteristic monarhiei de drept divin.35 Şi stilul de viaţă s-a schimbat. Deoarece în regiunile limitrofe exista o cerere din ce în ce mai mare pentru produse cultivate şi vândute de khazari şi de vasalii acestora, precum şi pentru mărfuri specifice comerţului la distanţă, au început să se întemeieze aşezări care, treptat, au devenit oraşe.36

Până la începutul secolului al X-lea, aglomeratul oraş Atât servea drept capitală şi reşedinţă permanentă a kaganului. Ridicat pe Volga Inferioară, adăpostea locuitori cosmopoliţi. Era atât de rafinat, încât existau tribunale separate, dedicate soluţionării disputelor potrivit dreptului cutumiar diferit, prezidate de judecători care rezolvau conflicte între musulmani, creştini şi chiar păgâni – în acelaşi timp era în vigoare şi un mecanism judiciar menit să soluţioneze diverse litigii, în cazul în care judecătorul nu reuşea să ajungă la o sentinţă.37

Oraşul Arii, cu iurtele, depozitele şi palatul său regal, a fost doar una dintre aşezările ce au schimbat stilul de viaţă al nomazilor.38 Pe teritoriul ocupat de khazari s-au dezvoltat şi alte oraşe, ca urmare a activităţii comerciale din ce în ce mai intense, unul dintre acestea fiind Şamandar, unde clădirile de lemn aveau ca trăsătură distinctivă acoperişurile în formă de cupolă, construite, chipurile, pe modelul tradiţionalelor iurte. Până la începutul secolului al IX-lea, numărul creştinilor din Hanatul Khazar era suficient de mare cât să justifice nu numai numirea unui episcop, dar şi a unui mitropolit – în fapt, un arhiepiscop – care să-i îndrume pe credincioşi.39 În mod evident, în Şamandar şi Atât, dar şi în alte regiuni, exista şi o populaţie musulmană relativ numeroasă, aşa

cum menţionează cât se poate de clar relatările scrise în arabă, care prezintă numărul mare de moschei construite în regiune.40

Khazarii nu s-au convertit la islam, dar au împrumutat noi credinţe religioase: la mijlocul secolului al IX-lea, au decis să devină evrei. În jurul anului 860, solii khazarilor au sosit la Constantinopol, cerând să li se trimită predicatori care să le explice elementele de bază ale creştinismului. „Din cele mai vechi timpuri, au spus ei, am cunoscut un singur zeu (şi anume, pe Tengri), care domneşte peste tot… Acum, evreii ne îndeamnă să acceptăm religia şi obiceiurile lor, în timp ce arabii ne ademenesc spre credinţa lor, promiţându-ne pace şi nenumărate daruri".41

Prin urmare, Constantinopolul a trimis o delegaţie cu scopul de a-i converti pe khazari la creştinism. La conducerea acesteia s-a aflat Constantin, mai bine cunoscut pentru numele lui slav, Chirii, şi crearea alfabetului cu acelaşi nume, pe care l-a conceput pentru slavi: alfabetul chirilic. În timpul călătoriei sale către est, acest cărturar remarcabil – la fel ca fratele său Metodiu – a făcut un popas şi şi-a petrecut iarna învăţând ebraica şi familiarizându-se cu Tora, pentru a putea intra în dezbateri cu învăţaţii evrei care se îndreptau, la rândul lor, către curtea *kaganului*. *A1* Când au ajuns în capitala khazarilor, solii au luat parte la câteva discuţii foarte aprinse împotriva rivalilor lor, invitaţi să prezinte principiile islamului şi ale iudaismului. Graţie erudiţiei sale, Chirii a câştigat simpatia tuturor celor prezenţi – cel puţin aşa spun cronicile despre viaţa sa, ce au avut la bază foarte multe dintre scrierile sale.43 De fapt, în pofida geniului său – kaganul i-a mărturisit că tălmăcirile sale despre scriptură erau „dulci ca mierea" –, delegaţia bizantină nu şi-a atins scopul, căci liderul khazarilor a decis că iudaismul era religia potrivită pentru poporul său.44

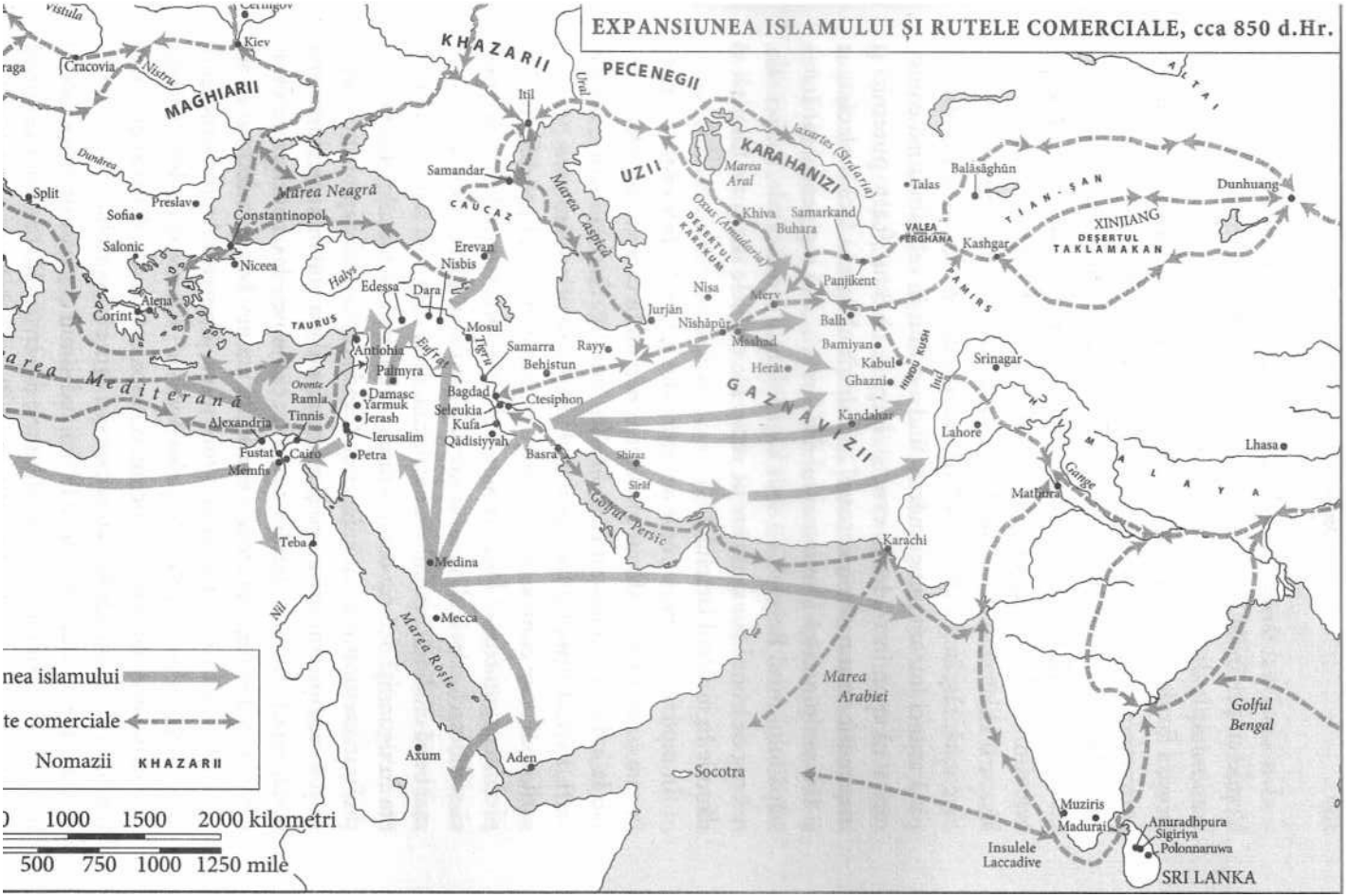
EXPANSIUNEA ISLAMULUI ȘI RUTELE COMERCIALE, cca 850 d.Hr.
KHAZARII
PECENEGII
MAGHIARII
UZII
KARAHANIZI
GAZNAVIZII
Marea Mediterană
Marea Neagră
Marea Caspică
Marea Roșie
Marea Arabiei
Golful Persic
Golful Bengal
Oceanul Indian
Itil
Samandar
Khiva
Samarkand
Buhara
Balāsāghūn
Talas
Dunhuang
Kashgar
XINJIANG
DEȘERTUL TAKLAMAKAN
VALEA FERGHANA
TIAN-ȘAN
ALTAI
PAMIRS
HINDU KUSH
Himalaya
Constantinopol
Niceea
Salonic
Sofia
Preslav
Split
Cracovia
Kiev
Dunărea
Nistru
Vistula
Corint
Atena
Edessa
Dara
Erevan
Nisibis
Halys
TAURUS
Antiohia
Palmyra
Damasc
Yarmuk
Jerash
Ierusalim
Petra
Ramla
Tinnis
Alexandria
Fustat
Cairo
Memfis
Oronte
Eufrat
Tigru
Mosul
Samarra
Rayy
Behistun
Bagdad
Ctesiphon
Seleukia
Kufa
Qādisiyyah
Basra
Shiraz
Sirāf
Jurjān
Nisa
Merv
Nishāpūr
Mashad
Herāte
Balh
Panjikent
Bamiyan
Kabul
Ghazni
Kandahar
Srinagar
Lahore
Mathura
Lhasa
Gange
Karachi
Teba
Medina
Mecca
Nil
Axum
Aden
Socotra
Muziris
Madurai
Anuradhpura
Sigiriya
Polonnaruwa
SRI LANKA
Insulele Laccadive
nea islamului
te comerciale
Nomazii KHAZARII
1000 1500 2000 kilometri
500 750 1000 1250 mile

Un secol mai târziu, încă circula o versiune asemănătoare a poveştii. Veştile cu privire la convertirea khazarilor au fost primite cu uimire de comunităţile de evrei aflate la mii de kilometri depărtare mai la vest. Aceştia au dorit să afle mai multe despre cine erau khazarii şi cum se convertiseră ei la iudaism. Se specula chiar că ar fi putut fi unul dintre triburile pierdute ale bătrânului Israel. Învăţatul Hasdai b. Shaprâiţ, din Córdoba, în al-*Andalus* – adică, în Spania musulmană –, a reuşit în cele din urmă să ia legătura cu tribul. Încercările sale de a hotărî dacă khazarii chiar erau evrei sau dacă aceasta era, pur şi simplu, o poveste inventată, răspândită de cei care doreau să-i câştige favorurile, ajunseseră până atunci într-un punct mort. Când a primit în cele din urmă confirmarea că erau, într-adevăr, evrei şi, în plus, că erau „foarte puternici şi dispuneau de armate numeroase”, s-a simţit obligat să facă o plecăciune şi să-i mulţumească Dumnezeului din Ceruri. „Mă rog pentru sănătatea stăpânului meu, Regele”, i-a scris kaganului, „a familiei sale, a casei sale, mă rog ca tronul său să reziste pe vecie. Fie ca zilele sale şi ale fiilor săi să dăinuie în mijlocul Israelului!” 45

În mod remarcabil, o copie a răspunsului kaganului la această scrisoare, în care conducătorul khazar prezenta contextul în care s-a convertit tribul său la iudaism, s-a păstrat până în zilele noastre. Decizia lui de a se converti, a scris kaganul, a fost rezultatul înţelepciunii nemăsurate a predecesorilor săi, care convocaseră delegaţii reprezentând credinţe diferite să-şi prezinte argumentele. După ce s-a gândit îndelung cum ar fi fost mai bine să stabilească adevărul, conducătorul i-a întrebat pe creştini care era cea mai bună credinţă: islamul sau iudaismul; când aceştia au răspuns că prima era cu siguranţă mai rea decât ultima, i-a întrebat pe musulmani ce era de preferat, creştinismul sau iudaismul. Când aceştia au dezaprobat cu vehemenţă creştinismul, afirmând şi că iudaismul era răul mai mic dintre cele două, conducătorul khazarilor a

anunţat că ajunsese la o concluzie: ambele tabere recunoscusem că „religia israeliţilor era mai bună”, a declarat el, aşa că, „încrezându-mă în mila lui Dumnezeu şi puterea Atotputernicului, aleg religia lui Israel, adică religia lui Avraam”. Cu aceste cuvinte, a trimis delegaţiile înapoi acasă, s-a circumcis, după care le-a ordonat slujitorilor, îngrijitorilor şi întregului său popor să-i urmeze exemplul.46

Până la mijlocul secolului al IX-lea, iudaismul câştigase numeroşi adepţi în societatea khazară. Pe lângă referinţele din izvoarele arabe, care confirmă că evreii aveau prozeliţi încă din deceniile anterioare sosirii delegaţiilor străine la curtea kaganului şi că ritualurile de înmormântare suferiseră, la rândul lor, schimbări în această perioadă, descoperirea recentă a unor monede bătute în Hanatul Khazar oferă dovezi concludente că iudaismul fusese adoptat oficial ca religie de stat în anii 830. Pe aceste monede era reprodusă o legendă ce ilustra modul minunat în care putea fi folosită credinţa, astfel încât să fie pe placul unor populaţii diverse. Pe monede era reprezentat cel mai important dintre profeţii Vechiului Testament, alături de cuvintele *Musă rasul allăh*: Moise este trimisul Domnului.47

Probabil că acest mesaj era mai puţin provocator decât suna, din moment ce, în fond şi la urma urmei, Coranul predică explicit că nu trebuie făcută nicio deosebire între profeţi şi că trebuiau urmate învăţăturile răspândite de fiecare dintre aceştia.48 Pe de-o parte, Moise era acceptat şi venerat în tradiţia islamică, aşa că, din anumite privinţe, preaslăvirea sa presupunea controverse. Pe de altă parte, evocarea statutului special al lui Mahomed ca trimis al lui Dumnezeu era un element central al *adhân-xAm* – chemarea la rugăciune a credinciosului, care se aude din moschee de cinci ori pe zi. Prin urmare, faptul că numele lui Moise apărea pe monedă era o sfidare care confirma faptul că exista o identitate proprie khazară, independentă de lumea islamică. La fel

cum s-a întâmplat şi în cazul confruntării dintre Imperiul Roman de Răsărit şi lumea musulmană la sfârşitul secolului al VII-lea, bătăliile nu se purtau doar între armate, ci şi din motive ideologice, lingvistice şi chiar din cauza simbolurilor reproduse pe monede.

De fapt, convertirea khazarilor la iudaism a avut la bază două cauze. În primul rând, în regiune trăiau comunităţi evreieşti bine înrădăcinate, care se stabiliseră în Caucaz în Antichitate, atrase de posibilităţile de dezvoltare economică din stepă.49 Potrivit unui autor din secolul al X-lea, mai mulţi evrei au fost încurajaţi să emigreze în Hanatul Khazar din „oraşele musulmane şi creştine”, după ce s-a aflat că mozaismul nu numai că era tolerat şi sprijinit oficial, ci era şi practicat de o bună parte a elitei.50 în schimbul de scrisori dintre conducătorul khazar şi cărturarul Hasdai din Córdoba se menţionează că erau aleşi rabini şi că se construiau şcoli şi sinagogi, astfel încât iudaismul să fie predat corect – multe cronici consemnează că în oraşele Hanatului Khazar erau numeroase instituţii religioase, dar şi tribunale în care se luau decizii după ce, în prealabil, se consulta Tora.51

Al doilea factor care a stârnit interesul pentru iudaism a pornit de la negustorii sosiţi aici din regiuni mult mai îndepărtate, atraşi de rolul important al Hanatului Khazar în comerţul internaţional – nu numai în negoţul dintre teritoriile din stepe şi lumea islamică, dar şi dintre Orient şi Occident. Aşa cum atestă nenumărate izvoare istorice, negustorii evrei erau deosebit de activi în comerţul la mare distanţă, jucând un rol foarte asemănător cu cel al sogdienilor, în momentul în care au creat o punte între China şi Persia, în contextul ascensiunii islamului.

Potrivit unui autor contemporan cu evenimentele, neguţătorii evrei erau maeştri ai limbilor străine, vorbind fluent „arabă, persană, latină, francă, andaluză şi slavă”.52 Deşi locuiau în bazinul mediteraneean, se pare că, la intervale regulate, întreprindeau călătorii în India şi China, de unde se întorceau acasă cu mosc, aloe, camfor,

scorţişoară şi „alte produse orientale”, pe care le comercializau în porturi şi târguri ce deserveau pieţele din Meca, Medina şi Constantinopol, dar şi oraşele de pe Tigru şi Eufrat.53 Foloseau, de asemenea, rutele terestre, înaintând prin Asia Centrală în direcţia China, fie prin Bagdad şi Persia, fie traversând teritoriul locuit de khazari, pe drumul lor către Balch şi la est de fluviul Exus.54 Unul dintre cele mai importante puncte de pe această axă era Rayy, aflat chiar la sud de Marea Caspică (în Iranul de astăzi), un oraş în care se vindeau mărfuri de provenienţă caucaziană, orientală, khazară şi din alte teritorii din stepă. Se pare că îşi croiau mai întâi drum prin oraşul Jurjăn (Gorgan, în nordul Iranului), unde se plăteau, probabil, taxe vamale, după care ajungeau la Rayy. „Este cel mai uimitor lucru, a scris un autor arab în secolul al X-lea, că suntem în centrul comercial al lumii”. 55

Şi negustorii din Scandinavia au fost atraşi de aceste oportunităţi. Când vorbim despre vikingi, ne gândim la raidurile din Marea Nordului, la atacurile lansate împotriva teritoriilor aflate astăzi în Marea Britanie sau în Irlanda, la navele lor lungi cu prora în formă de dragon, care îşi făceau apariţia prin ceaţă, pline de bărbaţi înarmaţi gata să jefuiască şi să violeze. Sau poate ne întrebăm dacă au reuşit cu adevărat să ajungă în America de Nord cu câteva secole înainte de expediţiile lui Cristofor Columb şi ale altor navigatori. Pe timpurile acelea însă, bărbaţii vikingi cei mai curajoşi şi mai duri nu luau calea vestului, ci porneau spre est şi sud. Foarte mulţi au făcut avere şi au dobândit faimă nu doar în ţinuturile de baştină, ci şi în noile teritorii cucerite. În plus, moştenirea lăsată nu a fost una neînsemnată şi efemeră, cum s-a întâmplat în America de Nord. În Orient, aveau să întemeieze un nou oraş, botezat în onoarea negustorilor, călătorilor şi invadatorilor, care luaseră calea marilor rute navigabile ce legau Marea Baltică de Marea Caspică şi de Marea Neagră. Aceşti bărbaţi erau cunoscuţi sub numele de *Rus* (sau *rhos*), poate din cauza pletelor lor roşcovane

sau, mai probabil, a iscusinţei cu care vâsleau. Ei au fost strămoşii Rusiei de astăzi[3].56

Ispita comerţului şi a bogăţiilor din lumea islamică a fost cea care i-a îndemnat pe vikingi să pornească în călătoria lor spre sud. De la începutul secolului al IX-lea, scandinavii au început să intre în contact cu lumea stepei şi califatul Bagdadului. De-a lungul fluviilor Oder, Neva, Volga şi Nipru au apărut aşezări şi avanposturi comerciale, ce s-au transformat în pieţe de sine stătătoare şi puncte de tranzit pentru negustorii care transportau mărfuri din şi înspre sud. Staraia Ladoga, Rurikovo Gorodişce, Belozersk şi Novgorod („Oraşul nou”, în traducere din limba rusă) au devenit noile noduri comerciale care au extins marile rute comerciale euroasiatice până în cele mai îndepărtate puncte ale nordului Europei.57

Navele vikingilor, atât de cunoscute în imaginarul popular, au fost modificate şi micşorate de *Rus*\ astfel încât să poată fi transportate pe uscat, pe distanţe mai scurte, de la un râu sau lac către altul. Aceste bărci cu o singură cocă porneau în şir indian în călătorii deopotrivă periculoase şi lungi. Un text scris la Constantinopol, pe la mijlocul secolului al X-lea, bazat pe informaţii strânse de iscoadele bizantine, descrie condiţiile înşelătoare la care trebuia luat aminte pe parcursul călătoriei spre sud. Cataractele de pe Nipru erau deosebit de periculoase: în mijlocul unui baraj îngust, se aflau câteva stânci unde îţi puteai pierde viaţa, „care se ridică din apă ca nişte insule. Apoi, apa se loveşte de ele, acumulându-se şi prăbuşindu-se de cealaltă parte cu un urlet puternic şi înspăimântător”. Acest obstacol a fost poreclit cu umor negru: „Nu adormi!” 58

După cum notează acelaşi text, *Rus* erau foarte vulnerabili în faţa atacatorilor agresivi, care vedeau şansa de a obţine câştiguri rapide de pe urma călătorilor epuizaţi

3 Moştenirea populaţiei Rus’este revendicata de ruşi, belaruşi şi ucraineni. Iniţial de origine nordică, această populaţie s-a slavizat în perioada imediat următoare. (N. red.)

care traversau pragurile fluviului. Nomazii pecenegi obişnuiau să aştepte în ascuns până când îşi scoteau *Rus* bărcile din apă, după care îi atacau, le confiscau mărfurile şi se făceau nevăzuţi. Gărzilor li se ordona să fie foarte atente la atacuri neaşteptate. După ce treceau de aceste pericole, scandinavii erau atât de uşuraţi, încât se strângeau pe o insulă şi sacrificau cocoşi şi agăţau săgeţi în arbori sacri pentru a le mulţumi zeilor păgâni.59

Cei care ajungeau nevătămaţi în pieţele din jurul Mării Caspice şi al Mării Negre trebuie să fi fost cel puţin robuşti fizic. „Au o putere şi o rezistenţă incredibile”, a notat cu admiraţie un autor musulman.60 *Rus*\ a scris Ibn Fadlân, erau înalţi ca „palmierii” şi, chiar mai important, erau întotdeauna înarmaţi şi periculoşi. „Toţi au asupra lor câte un topor, o sabie şi un cuţit”.61

Se comportau ca nişte bande de criminali înrăiţi. În primul rând, deşi luptau cot la cot împotriva duşmanilor, erau foarte suspicioşi unii faţă de ceilalţi. „Nu merg niciodată singuri să se uşureze, a notat un cronicar, ci pleacă mereu însoţiţi de trei camarazi, care îi păzesc, cu sabia în mână, căci nu au mare încredere unii în alţii”. Niciunul dintre ei nu ar ezita să-şi jefuiască propriul tovarăş de arme, chiar dacă asta ar însemna să-l ucidă.62 Luau cu regularitate parte la orgii şi făceau sex unii în faţa celorlalţi cu naturaleţe. Dacă vreunul dintre ei se îmbolnăvea, era lăsat să moară. Înfăţişarea lor se potrivea întocmai descrierii: „Din vârful picioarelor şi până în creştetul capului, fiecare bărbat era tatuat cu cerneală verde închis, cu modele şi tot felul de desene”.63 Erau nişte bărbaţi duri, care trăiau vremuri aspre.

Rus făceau negoţ cu ceară, chihlimbar şi miere, dar şi cu săbii migălos lucrate, foarte admirate în lumea arabă. Cu toate acestea, altul era domeniul din care se obţineau acele venituri consistente ce luau calea

nordului, pe rutele navigabile ale Rusiei de azi înspre Scandinavia. Sulurile fine de mătase din Siria, Bizanţ şi

chiar din China, găsite în mormintele din Suedia, Danemarca, Finlanda şi Norvegia, confirmă acest lucru. Acestea trebuie să fi fost doar o mică parte din materialele textile aduse *ăt Ruf ăti* nord; 64

Colecţia de monede este însă cea care oferă cele mai grăitoare dovezi despre anvergura schimburilor comerciale cu regiunile îndepărtate. Descoperirea unor tezaure de monede pe malurile râurilor care curgeau spre nord, găsite în tot nordul Rusiei, în Finlanda, Suedia şi, mai ales, în Gotland (cea mai mare insulă suedeză), demonstrează că vikingii *Rus* au obţinut sume mari de bani din comerţul cu musulmanii şi rămăşiţele califatului Bagdadului.65 Un expert recunoscut în domeniul istoriei monedelor estimează la câteva zeci sau sute de milioane numărul monedelor de argint obţinute din comerţul cu locuitorii din teritoriile islamice – echivalentul, în termeni moderni, unei afaceri de câteva miliarde de dolari.66

Recompensele trebuiau să fie pe măsură, ca să merite traversarea distanţei dintre Scandinavia şi Marea Caspică – o călătorie de aproape 4 800 de kilometri – şi pericolele întâlnite pe drum. Prin urmare, nu este surprinzător că trebuia vândut un volum mare de mărfuri pentru a genera profituri considerabile. Spre sud se trimiteau mai multe produse, dintre care cel mai important erau sclavii. Din negoţul cu oameni se puteau face bani frumoşi.

7

Drumul sclavilor

Când venea vorba de luarea în robie a băştinaşilor şi transportarea acestora la sud, *Rus* erau de nestăpânit. Faimoşi pentru „înălţimea, fizicul şi curajul lor”, aceşti vikingi „nu aveau câmpuri agricole şi trăiau din jafuri”, potrivit unui scriitor arab.1 Populaţia locală trăgea ponoasele. Atât de mulţi oameni au fost luaţi prizonieri, încât chiar şi numele captivilor – slavii – a ajuns să-i desemneze pe toţi cei care îşi pierduseră libertatea: sclavii.

Tfo/erau atenţi cu prizonierii lor: „Se poartă bine cu sclavii şi îi îmbracă aşa cum se cuvine, pentru că, pentru ei, sunt o marfă”, a notat un autor contemporan cu aceste întâmplări.2 Sclavii erau transportaţi pe râuri – şi rămâneau legaţi în lanţuri în timp ce se traversau pragurile.3 Femeile frumoase erau deosebit de preţuite, fiind vândute pe pieţele din Hanatul Khazar şi Bulgaria de pe Volga, înainte să ajungă în regiuni şi mai sudice – nu înainte ca răpitorii lor să se culce cu ele o ultimă dată.4

Nu doar în răsăritul Europei, sclavia era o componentă vitală a societăţii vikingilor şi un element important în economie. Numeroase izvoare literare şi descoperiri arheologice atestă că, în Insulele Britanice, scopul atacurilor vaselor lungi ale nordicilor nu era doar cel de a jefui şi viola la întâmplare, aşa cum s-a păstrat în imaginarul colectiv, ci şi de a captura prizonieri încă în viaţă.5 „Salvează-ne, Doamne, implora o rugăciune care circula pe teritoriul actual al Franţei în secolul al IX-lea, de sălbaticii nordici care ne distrug ţara; care ne iau… tinerii băieţi, neprihăniţi. Te implorăm, salvează-ne de acest rău”.6 Pe rutele pe care erau transportaţi sclavii au fost găsite cătuşe, inele şi lanţuri, mai ales în nordul şi estul Europei, iar cele mai recente descoperiri arată că acele ustensile despre care până atunci se credea că ajutau la marcarea vitelor, de fapt însemnau oamenii care urmau să fie vânduţi în oraşe precum Novgorod, unde piaţa de schimb se afla la intersecţia dintre Strada Sclavilor şi Strada Mare.7

Dorinţa de a obţine profit de pe urma comerţului cu sclavi era atât de mare, încât, deşi unii scandinavi au obţinut permisiunea conducătorilor locali să jefuiască noi regiuni şi să ia prizonieri, alţii au preferat să îşi arunce în lanţuri tovarăşii de arme. „De îndată ce unul dintre ei îl prindea pe celălalt”, a scris un cleric bine informat din nordul Europei, în secolul al XI-lea, nici că stătea pe gânduri şi trecea la pasul următor: cu prima ocazie, „îl vindea fără remuşcare ca sclav fie unuia dintre camarazii

săi, fie unui barbar”.8

Foarte mulţi sclavi luau calea Scandinavici. Aşa cum ne arată un faimos

y poem scandinav, „Cântul lui Rigr” (*Rtgspula*), societatea era împărţită în trei categorii distincte: aristocraţia (*jarlar*), oamenii liberi (*karlar*) şi sclavii ((*fmlar**).9 Mulţi oameni erau însă trimişi în regiuni unde se plăteau bani frumoşi pentru specimene excepţionale. Nicăieri nu era cererea mai mare şi nici puterea de cumpărare mai ridicată, decât pe pieţele bogate şi pline de viaţă din Atât, care alimentau în cele din urmă Bagdadul şi alte oraşe asiatice, dar şi din alte teritorii musulmane, inclusiv din Africa de Nord şi Spania.

Posibilităţile şi dorinţa de a plăti preţuri mari au furnizat recompense bogate şi au stimulat economia nordului Europei. Tezaurele monetare descoperite, datând din ultima parte a secolului al IX-lea, arată că legăturile comerciale s-au intensificat în aceeaşi perioadă în care prosperau zona baltică, sudul Suediei şi Danemarca, iar oraşe precum Hedeby, Birka, Wolin şi Lund se lărgeau rapid. Săpăturile arheologice efectuate pe suprafeţe tot mai întinse, respectiv de-a lungul râurilor şi fluviilor din Rusia, sugerează înteţirea accelerată a schimbului de mărfuri, prin creşterea evidentă a numărului de monede bătute în Asia Centrală – mai ales în Samarkand, Taşkent (al-Shâsh), Balch şi în alte oraşe de pe rutele tradiţionale dedicate comerţului, transportului şi comunicaţiilor din Afghanistanul de astăzi.10

În aceste locuri în care lumea dispunea de foarte mulţi bani gheaţă, cererea de sclavi, în general – nu doar a prizonierilor aduşi din nord – era foarte mare. Se importau robi în număr mare şi din Africa Subsahariană: un negustor s-a lăudat că ar fi vândut mai bine de 12.000 de sclavi negri pe pieţele Persiei.11 Se prindeau oameni şi din rândurile triburilor turcice din Asia Centrală, despre care un autor al vremii nota că erau foarte preţuiţi pentru curajul şi inventivitatea lor. Dacă trebuie să alegi „între cei

mai preţioşi dintre sclavi”, a notat un alt autor, atunci pe cei mai buni „îi găseşti pe teritoriile turcilor. Cei de origine turcă nu au egal între sclavii de pe pământ”.12

Ne putem face o oarece idee despre amploarea comerţului cu carne vie, studiind statisticile referitoare la negoţul cu sclavi din Imperiul Roman, un domeniu cercetat în detaliu. Cele mai recente studii sugerează că, la apogeul puterii lor, romanii aveau nevoie de circa 250.000 – 400.000 de noi sclavi în fiecare an, pentru a menţine neschimbat procentajul populaţiei înrobite.13 Piaţa de desfacere din teritoriile vorbitoare de arabă era cu mult mai mare – dacă pornim de la premisa că cererea era aceeaşi –, întinzându-se din Spania până în Afghanistan, fapt ce ne dă de înţeles că numărul sclavilor vânduţi se prea poate să fi fost mult mai mare chiar şi decât cel al sclavilor din perioada de glorie a Romei. Deşi puţinătatea izvoarelor istorice pe această temă este supărătoare, o mărturie ne ajută să ne facem o idee despre anvergura comerţului cu robi. Potrivit unui autor, un calif şi soţia sa deţineau o mie de sclave fiecare, iar un alt conducător avea o gospodărie în care lucrau nu mai puţin de patru mii de oameni lipsiţi de libertate. Sclavii din lumea musulmană erau la fel de omniprezenţi – şi de tăcuţi – precum cei din Imperiul Roman.14

Aceleaşi informaţii despre romani ne ajută să înţelegem modul cum erau vânduţi şi cumpăraţi sclavii. În lumea romană, păturile sociale înstărite intraseră într-o competiţie acerbă pentru captivii cei mai răsăriţi, luaţi prizonieri de regiunile aflate dincolo de frontierele imperiului – în mod bizar, se punea mare preţ pe înfăţişarea lor ciudată, şi de aici porneau nenumărate discuţii. Preferinţele personale jucau, de asemenea, un rol important: un aristocrat bine văzut insista să aibă în proprietate sclavi de un anume tip, toţi la fel de atrăgători şi cam de aceeaşi vârstă.15 Şi printre musulmanii bogaţi predominau idei asemănătoare, după cum ne arată cât se poate de clar şi îndreptarele scrise ulterior, al căror rol era

să ofere sfaturi în legătură cu achiziţionarea de sclavi. „Dintre toţi (sclavii) negri, a scris un autor din secolul al XI-lea, nubienele sunt cele mai plăcute, blânde şi politicoase. Trupurile lor sunt suple, cu pielea fină, au carnea tare şi sunt bine proporţionate… îşi respectă stăpânul de parcă ar fi fost aduse pe lume pentru a sluji”. Femeile din tribul Beja, care proveneau din Sudan, Eritreea şi Egiptul de astăzi, „au tenul auriu, chipuri frumoase, trupuri delicate şi pielea fină; sunt partenere sexuale plăcute, dacă sunt luate din ţara lor cât sunt încă tinere”. Cu o mie de ani în urmă, cu bani nu puteai cumpăra dragoste, dar obţineai ceea ce îţi doreai.16

Existau şi alte îndreptare care ofereau sfaturi la fel de utile. „Când pleci să cumperi sclavi, să ai grijă, a avertizat autorul persan al textului cunoscut sub numele de *Qábüs-náma*, din secolul al XI-lea. Îţi trebuie multă pricepere să cumperi bărbaţi, căci majoritatea sclavilor par a fi buni”, cu toate că se dovedesc a fi exact opusul. „Majoritatea oamenilor îşi închipuie că achiziţionarea de sclavi este ca orice altă formă de comerţ”, a adăugat autorul; de fapt, talentul de a cumpăra sclavi „este o ramură a filosofiei”.17 Să ai grijă la cei care au tenul galben – e semn sigur de hemoroizi; fii atent şi la bărbaţii care au fost binecuvântaţi cu o înfăţişare frumoasă, cu părul moale şi ochii pleoştiţi – „unui bărbat cu asemenea calităţi fie îi plac prea mult femeile, fie este predispus la codoşie”. Asigură-te că omul pe care intenţionezi să-l cumperi este întins pe jos; apoi apasă-l „pe ambele părţi ale corpului şi supraveghează-l îndeaproape”, fii cu ochii după semne de inflamare sau de durere; şi verifică de două ori să nu cumva să aibă „defecte ascunse”, precum respiraţie urât mirositoare, surzenie, bâlbâială sau tartru la baza dinţilor. Urmează toate aceste instrucţiuni (şi, în afară de acestea, mai există multe altele), a declarat autorul, şi nu vei fi dezamăgit.18

Pieţele de sclavi au înflorit în Europa Centrală, mustind de bărbaţi, femei şi copii care aşteptau să fie

transporţi spre est – dar şi la curtea de la Córdoba, unde, în 961, trăiau mai bine de 13.000 de sclavi de origine slavă.19 Până la mijlocul secolului al X-lea, Praga devenise un centru comercial important. Aici soseau vikingii *Rus şi* negustorii musulmani să vândă şi să cumpere cositor, blănuri şi oameni. În Boemia mai existau şi alte oraşe de unde se puteau cumpăra, la fel de avantajos, făină, orz, pui, dar şi sclavi, la un preţ rezonabil, potrivit unui călător evreu.20

Sclavii erau adesea trimişi în dar conducătorilor musulmani. Bunăoară, la începutul secolului al X-lea, la Bagdad, o solie venită din Toscana a adus califului al-Muktafi, din dinastia Abbasizilor, daruri de mare preţ, inclusiv săbii, scuturi, câini de vânătoare şi păsări de pradă. Printre celelalte cadouri oferite în semn de prietenie s-au numărat douăzeci de eunuci slavi şi tot atâtea fete slave deosebit de frumoase. Toată floarea tinereţii dintr-o regiune a lumii era exportată pentru a-i delecta pe cei care trăiau în alte teritorii.21

Comerţul pe distanţe lungi era atât de răspândit, încât, când a trecut prin Mainz, Ibrăhim ibn Ya qüb a rămas uluit de bunurile pe care le-a descoperit la vânzare în piaţă: „Este extraordinar, a scris el, că poţi afla aici, în regiuni atât de îndepărtate din vest, arome şi condimente care se găsesc doar în Orientul îndepărtat, ca, de exemplu, piper, ghimbir, nard, cuişoare şi cyperus. Aceste plante sunt toate importate din India, unde se găsesc din belşug”. Pe călător l-a uimit şi faptul că dirhamii de argint, inclusiv cei bătuţi la Samarkand, erau folosiţi ca monedă de schimb.22

De fapt, monedele folosite în lumea musulmană avuseseră o înrâurire deosebită asupra unor regiuni chiar şi mai îndepărtate – şi aşa avea să se întâmple în continuare pentru o perioadă lungă de timp. În jurul anului 800, regele Offa din Mercia, Anglia – care construise un faimos val cu scopul de a-şi proteja teritoriile de incursiunile galezilor –, s-a inspirat din modelul monedelor

islamice de aur. Pe aversul pieselor pe care le-a bătut apărea legenda „*Offa rex*” (Regele Offa), iar pe revers, o imitaţie a unui text arab, copiat cu greşeli, chiar dacă aceasta nu îi deranja prea mult pe cei de la vistieria regatului său.23 Tezaurul monetar masiv descoperit la Cuerdale, Lancashire, care este expus în muzeul Ashmolean din Oxford, conţine, de asemenea, foarte multe piese din Califatul Abbasid, bătute în secolul al IX-lea. Faptul că moneda ajunsese în insulele britanice, pe atunci o adevărată fundătură a lumii, este dovada clară a expansiunii pieţelor islamice ale vremii.

Din comerţul cu sclavi se plăteau importurile care începuseră să ia cu asalt Europa secolului al IX-lea. Condimentele şi leacurile, tot mai des menţionate în izvoarele istorice ale vremii ca mărfuri de lux deosebit de râvnite sau obiecte necesare din punct de vedere medical, erau obţinute cu bani din traficul cu carne vie practicat la scară largă. Nu numai vikingii *Rus** au beneficiat de pe urma cererii avide de sclavi: negustorii din Verdun au făcut profituri imense vânzând eunuci, de regulă cumpărătorilor musulmani din Spania; negustorii evrei specializaţi în comerţul pe distanţe lungi erau, de asemenea, implicaţi în vânzarea de „tineri, băieţi şi fete”, dar şi de eunuci, după cum indică izvoarele istorice arabe din această perioadă.25

Au existat şi alţi autori care au consemnat rolul important al negustorilor evrei în transportarea „sclavilor, băieţi şi fete”, din Europa şi castrarea tinerilor la sosirea la destinaţie – este posibil ca această operaţiune să fi fost o înfiorătoare procedură de însemnare.26 Comerţul cu sclavi promitea venituri frumuşele, acesta fiind unul dintre motivele pentru care nu se transportau sclavi doar din Europa spre Orient: se pare că şi musulmanii întreprinzători s-au implicat în afacere, jefuind teritoriile slave din estul

Iranului – deşi, chipurile, prizonierilor luaţi în robie „li s-a lăsat mai mult ca sigur bărbăţia intactă, iar trupurile

nu le-au fost pângărite”.27

Aceşti prizonieri deveneau eunuci şi erau puşi la mare preţ. În cazul în care era capturată o pereche de gemeni slavi, menţiona un autor arab, şi era castrat doar unul dintre ei, acesta avea să devină cu siguranţă mai dibaci, „mai iute la minte şi mai ager în conversaţie” decât fratele său – care avea să rămână ignorant, prostovan şi să prezinte acea stupiditate înnăscută a slavilor. Se credea că, prin castrare, creierul slav se purifica şi se îmbunătăţea.28 Mai mult de atât, operaţiunea chiar funcţiona, asigura acelaşi autor, deşi nu şi în cazul „negrilor”, ale căror „aptitudini înnăscute” erau afectate în mod negativ de această operaţiune.29 Traficul cu sclavi de origine slavă căpătase o asemenea amploare, încât a lăsat urme şi în limba arabă: termenul de eunuc (şiqlabi) are la bază o referire la slavi (şaqâlibî).

Negustorii musulmani erau foarte activi în Mediterana. Bărbaţi, femei şi copii din întreaga Europă de Nord erau aduşi la Marsilia, unde exista o piaţă aglomerată, în care se vindeau şi se cumpărau sclavi – transporturile treceau adesea prin pieţe secundare, precum Rouen, unde se vindeau sclavi irlandezi şi flamanzi unor terţe părţi.30 Roma era un alt centru-cheie al comerţului cu sclavi – deşi unora li se părea respingător acest lucru. În 776, papa Adrian I a deplâns comercializarea ca nişte vite a fiinţelor umane, condamnând vânzarea femeilor şi a bărbaţilor „crudei rase a sarazinilor”. Unii oameni, susţinea pontiful, s-au îmbarcat de bunăvoie pe vasele care se îndreptau spre est, „neavând altă speranţă de a rămâne în viaţă”, în faţa foametei şi a sărăciei lucii care făcuseră de curând ravagii. Cu toate acestea, „nu ne-am mai dedat niciodată la acţiuni atât de ruşinoase”, precum cea de a ne vinde confraţii creştini, se lamenta el, „şi ferească Dumnezeu să fie nevoie să facem asta”.31 Sclavia era atât de răspândită în bazinul mediteraneean şi în lumea arabă, încât chiar şi astăzi, saluturile de zi cu zi fac referiri la traficul cu carne vie.

Peste tot în Italia, ori de câte ori se întâlnesc, oamenii îşi spun unii altora *nschiavo* \ termen provenind dintr-un dialect veneţian. *nliao* \ nu înseamnă „bună”, ci „sunt sclavul tău”.32

Mai existau şi alţii care găseau de neiertat luarea creştinilor în captivitate şi vânzarea lor unor stăpâni musulmani. Unul dintre aceştia a fost Rimbert, episcop de Bremen, care, la sfârşitul secolului al IX-lea, obişnuia să călătorească prin pieţele din Hedeby (la graniţa dintre Germania şi Danemarca de astăzi), răscumpărându-i pe cei care îşi proclamau în mod deschis credinţa creştină (nu şi pe cei care refuzau).33 Nu toată lumea arăta această sensibilitate. Printre cei care nu aveau nicio mustrare de conştiinţă când venea vorba de traficul cu carne vie se numărau locuitorii dintr-o lagună fără niciun fel de viitor, din extremitatea nordică a Adriaticii. Avuţia obţinută din comerţul cu sclavi şi suferinţa umană au transformat Veneţia în una dintre nestematele Mediteranei medievale.

Fără să primească vreun ajutor din exterior, veneţienii au avut mare succes în afaceri. Din mlaştini, s-a ridicat un oraş ce îţi lua ochii, împodobit cu biserici splendide şi *palazzi* superbe, ridicate cu profiturile bănoase obţinute din comerţul cu Orientul. Deşi astăzi reprezintă o mărturie a unui trecut glorios, scânteia care a stat la baza strălucirii de mai târziu a Veneţiei a fost dispoziţia locuitorilor ei de a trimite în robie generaţiile următoare. Negustorii s-au implicat în comerţul cu sclavi începând din cea de-a doua jumătate a secolului al VIII-lea, nu la mult timp după întemeierea oraşului. A trecut ceva vreme până când veneţienii au început să se îmbogăţească. Dar inevitabilul s-a produs, după cum o dovedesc tratatele redactate un secol mai târziu, prin care veneţienii conveneau să se supună constrângerilor impuse comerţului cu sclavi, inclusiv înapoierea persoanelor care fuseseră aduse prin metode ilegale în Veneţia pentru a fi vândute altor oraşe din Italia. Aceste negocieri au fost o reacţie la succesul din ce în ce mai mare al oraşului, o

încercare a celor care se simţeau ameninţaţi de opulenţa ei de a stopa avântul Veneţiei.34

Pe termen scurt, restricţiile au fost dejucate de grupurile de atacatori care luau prizonieri necreştini din Boemia şi Dalmaţia, pe care îi vindeau cu oarece adaos comercial.35 însă pe termen lung, s-a reluat cursul normal al afacerilor. Tratate de la sfârşitul secolului al IX-lea sugerează că Veneţia îi minţea pe conducătorii locali care îşi făceau griji că oraşul nu oferea spre vânzare numai sclavi, ci şi oameni liberi. Veneţienii erau acuzaţi că îi vindeau cu bună ştiinţă pe supuşii statelor învecinate, fie ei creştini sau nu.36

În cele din urmă, comerţul cu sclavi a început să-şi piardă din importanţă – cel puţin în estul şi centrul Europei. Una dintre cauzele acestui fenomen a fost dezinteresul treptat al vikingilor *Rus* pentru traficul cu carne vie pe distanţe lungi şi dorinţa lor de a-şi oferi serviciile ca mercenari. Atenţia s-a concentrat pe beneficiile pe care le obţineau khazarii din mărfurile transportate prin oraşe ca Arii, graţie impozitelor impuse pe toate produsele care le traversau teritoriul. Faimosul tratat geografic persan *Hudud* al-*Ăl-am* susţine că veniturile obţinute din impozite formau însăşi baza economiei khazare: „Bunăstarea şi avuţia regelui khazarilor provin în mare parte din taxele percepute pe traficul maritim”. 37 Alţi autori musulmani au remarcat în repetate ocazii că autorităţile khazare încasau impozite substanţiale din activităţi comerciale – printre care şi cotizaţii impuse locuitorilor capitalei.38

În mod inevitabil, aceste încasări, precum şi tributul plătit kaganului de diferitele popoare supuse, au atras atenţia vikingilor *Rus*, care au încasat taxele şi impozitele. Loialitatea şi tributurile au fost, de asemenea, redirecţionate către noii suzerani, agresivi, ai acelor locuri. Până în cea de-a doua jumătate a secolului al IX-lea, triburile slave din centrul şi sudul Rusiei nu numai că plăteau tribut scandinavilor, dar nu aveau voie să facă

nicio altă plată „khazarilor, pe motiv că nu exista niciun motiv ca aceştia să le plătească ceva”. În schimb, banii trebuiau să ajungă la conducătorul *Rus*\39 Era o practică întâlnită şi în alte regiuni – de exemplu, în Irlanda, unde taxele de protecţie au înlocuit treptat traficul cu carne vie: aşa cum consemnează Analele Sfântului Bertin, după ce au fost atacaţi ani la rând, irlandezii au convenit să ofere contribuţii anuale în schimbul păcii.40

În est, nu a durat mult până când prezenţa din ce în ce mai supărătoare a vikingilor *Rus* a declanşat un conflict cu khazarii. După ce au pornit câteva raiduri împotriva comunităţilor musulmane care făceau comerţ pe malul Mării Caspice, expediţii ce „au vărsat râuri de sânge” şi au continuat până când vikingii *Rus* „s-au ghiftuit cu prăzile de război şi au obosit de la prea multe atacuri”, khazarii au fost următoarea victimă.41 Atât a fost prădat şi ras de pe faţa pământului în 965. „Dacă ar mai fi rămas vreo frunză pe ramura unui copac, unul dintre *Rus* ar fi luat-o cu el, a scris un autor; (în Hanatul Khazar) nu a mai rămas nici măcar un strugure sau o stafidă”. 42 Khazarii au fost, pur şi simplu, scoşi din ecuaţie, iar profitul obţinut din comerţul cu lumea musulmană a revenit locuitorilor nordului Europei – după cum atestă monedele găsite în cantităţi mari de-a lungul fluviilor din Rusia.43

Până la sfârşitul secolului al X-lea, *Rus** deveniseră cea mai puternică forţă din vestul stepelor, controlând un teritoriu ce se întindea de la Marea Caspică, de-a lungul nordului Mării Negre, până la Dunăre. Un izvor istoric descrie cât de pline de viaţă erau pieţele pe care le supravegheau aceştia, bazaruri de unde puteai cumpăra „aur, mătăsuri, vin şi tot soiul de fructe din Grecia, argint şi cai din Ungaria şi Boemia, şi blănuri, ceară, miere şi sclavi aduşi de *Rus*”.*44* Cu toate acestea, autoritatea pe care o exercitau asupra acestor teritorii nu era absolută. Din cauza competiţiei pentru resurse, relaţia lor cu triburile nomade era adesea dificilă, aşa cum sugerează execuţia ritualică a unui conducător *Rus*, ucis în această

perioadă de nomazii pecenegi din stepă: capturarea prinţului a fost sărbătorită cu mare veselie, iar craniul său a fost poleit cu aur şi păstrat ca trofeu al victoriei, fiind folosit pe post de pocal, cu care se închina cu prilejul sărbătorilor.45

Cu toate acestea, pe parcursul secolului al X-lea, *Rus* şi-au întărit controlul asupra căilor navigabile şi în zona stepelor, iar rutele de comunicaţii care se îndreptau spre sud au devenit mai sigure. În acelaşi timp, s-au înregistrat schimbări semnificative în domeniul comercial, religios şi politic, ce au fost provocate de tulburările care au cuprins califatul Bagdadului, după aproape trei secole de stabilitate şi de prosperitate. Din cauza înfloririi economice, legătura dintre centru şi regiunile limitrofe slăbise, dând naştere unor posibile fricţiuni, în condiţiile în care liderii locali acumulaseră putere şi intraseră în conflict unii cu ceilalţi. Pericolul a fost confirmat în 923, când Nasra a fost jefuită de insurgenţii şiiţi. În urmă cu şapte ani, Meca fusese atacată, iar Piatra Neagră sacră de la Kaaba furată.46

Iernile neobişnuit de aspre dintre anii 920 şi 960 au îngreunat şi mai tare situaţia. Vremea a fost atât de rea, încât foametea devenise un fenomen tot mai răspândit. Deseori vedeai oameni nevoiţi „să culeagă boabele de orz din balega cailor şi catârilor şi să le mănânce”, scria un autor; izbucneau frecvent răscoale şi tulburări civile.47 După cum a scris şi un cronicar armean, după şapte ani de recolte succesive proaste, în anii 950, „mulţi oameni au înnebunit” şi au sărit prosteşte la bătaie unii împotriva celorlalţi.48

Tulburările interne au permis Buyizilor, membrii noii dinastii, să exercite controlul politic într-o bună parte a califatului, pe teritoriul actual al Iranului şi Irakului, păstrându-l pe calif ca lider suprem, deşi cu prerogative mult reduse. În Egipt însă, regimul a fost îndepărtat în totalitate. Într-o versiune de secol X a Primăverii Arabe, musulmanii şiiţi, care reuşiseră în prealabil să întemeieze

un emirat în nordul Africii, mai mult sau mai puţin independent de califatele sunnite oficiale ale Bagdadului şi Cordobei, au atacat capitala egipteană, Fuştit. În 969, profitând de inundaţiile catastrofale provocate de revărsarea anuală a Nilului, care lăsaseră în urma lor nenumăraţi morţi şi oameni chinuiţi de foame, răscoala a cuprins nordul Africii.49 Noii suverani, cunoscuţi ca Fatimizi, în calitate de musulmani şiiţi, aveau o altă concepţie despre legitimitate şi autoritate, dar şi despre adevărata moştenire lăsată de Mahomed. Ascensiunea lor la putere a avut consecinţe grave pentru unitatea lumii musulmane: apăreau grave diviziuni şi se puneau întrebări fundamentale despre trecutul, prezentul şi viitorul islamului.

A urmat o perioadă marcată de tulburări şi de declinul oportunităţilor comerciale – motiv pentru care *Rus** s-au orientat din ce în ce mai mult către fluviile Nistru şi Nipru, care se vărsau în Marea Neagră, în loc să înainteze pe Volga, înspre Marea Caspică. S-au îndepărtat de lumea musulmană, apropiindu-se, totodată, de Imperiul Bizantin şi de măreţul oraş Constantinopol, care în folclorul scandinav purta numele mitic Mikli-garăr (sau Miklegarth – „marele oraş") – Bizantinii erau prudenţi când auzeau despre *Rus* – mai ales că, în 860, locuitorii şi fortificaţiile oraşului fuseseră luate prin surprindere de un atac foarte îndrăzneţ. Cine sunt aceşti războinici „sălbatici şi fioroşi", care „prăduiesc suburbiile şi distrug tot", s-a tânguit patriarhul Constantinopolului, „implântându-şi săbiile în oricine le stă în cale, fără să arate pic de milă, necruţând nimic?" Cei care au murit primii au fost norocoşi, a continuat acesta; cel puţin au fost scutiţi de nenorocirile ce au urmat.50

Accesul populaţiei *Rus* la pieţele din Constantinopol era reglementat cu stricteţe de autorităţi. Un tratat din secolul al X-lea consemnează că în oraş nu puteau intra mai mult de maximum cincizeci de *Rus** simultan şi numai printr-o anume poartă; numele lor trebuiau înregistrate,

iar activităţile desfăşurate de ei, monitorizate; erau impuse restricţii asupra mărfurilor pe care le puteau cumpăra.51 Erau consideraţi nişte oameni periculoşi, care trebuiau trataţi cu atenţie. Cu toate acestea, în cele din urmă, relaţiile dintre cele două părţi au intrat pe un făgaş normal, în contextul în care oraşe ca Novgorod, Cernigov şi, în special, Kiev au început să se dezvolte şi s-au transformat din puncte comerciale în fortăreţe întărite şi aşezări de sine stătătoare.52 Adoptarea creştinismului de către liderul *Rus** Vladimir, în 988, a fost, de asemenea, un moment important, pentru că a dus la crearea unei reţele ecleziastice, în slujba căreia s-a aflat de la bun început un cler trimis de la Constantinopol, dar şi datorită împrumuturilor culturale inevitabile, care ajungeau din capitala imperială în nord. Aceste decizii au influenţat în cele din urmă totul, de la icoane şi artefacte religioase până la arhitectura bisericilor şi portul locuitorilor *Rus*.53 în timp ce economia lor devenea din ce în ce mai orientată spre comerţ, societatea războinică *Rus9* căpăta un caracter vădit urban şi cosmopolit. Bunuri de lux precum vinul, uleiul şi mătăsurile erau exportate din Bizanţ şi vândute mai departe, negustorii înregistrând preţul plătit şi veniturile pe coajă de mesteacăn.55

Redirecţionarea atenţiei locuitorilor *Rus** dinspre lumea musulmană înspre Constantinopol a fost rezultatul unei schimbări pronunţate care a avut loc în vestul Asiei. În primul rând, mai mulţi împăraţi bizantini profitaseră de tulburările şi nesiguranţa din Califatul Abbasid. O bună parte a provinciilor răsăritene ale Bizanţului fuseseră pierdute pe parcursul expansiunii musulmane, fapt ce a dus la o reorganizare de amploare a administraţiei provinciale a imperiului. În prima jumătate a secolului al X-lea, situaţia s-a schimbat. Una câte una, bazele folosite pentru lansarea de atacuri împotriva teritoriilor imperiale din Anatolia au fost recuperate. Au fost recucerite Creta şi Cipru şi s-a asigurat securitatea estului Mediteranei şi a Mării Egee, aflate vreme de decenii la mila raidurilor

piraţilor arabi. Apoi, în 969, marele oraş Antiohia, important oraş comercial, dar şi centru al producţiei textile, a fost de asemenea redobândit.56

Sentimentul renaşterii lumii creştine i-a animat pe europeni. O altă consecinţă a fost redirecţionarea semnificativă a bunurilor şi veniturilor dinspre Bagdad spre Constantinopol: veniturile realizate din impozite şi taxe vamale, care până atunci reveniseră califatului, umpleau acum trezoreria imperială. Era începutul unei epoci de aur pentru Bizanţ, o perioadă de înflorire culturală şi intelectuală pentru filosofii, învăţaţii şi istoricii vremii, o eră în care s-au construit nenumărate biserici şi mănăstiri şi au fost întemeiate instituţii, cum ar fi o şcoală de drept, unde erau educaţi judecătorii care aveau să supravegheze administrarea unui imperiu extins. Bizanţul a fost, de asemenea, primul stat ce a beneficiat de răcirea relaţiei dintre Bagdad şi Egipt, la sfârşitul secolului al X-lea. La sfârşitul anilor ’980, împăratul Vasile al II-lea Bulgaroctonul a căzut la înţelegere cu recent proclamatul calif fatimid, stabilind legături comerciale oficiale şi promiţând să-i rostească numele în rugăciunile zilnice făcute în moscheea de la Constantinopol, în locul rivalului său abbasid de la Bagdad.57

Pieţele animate din capitala imperială, stimulate de creşterea economică şi demografică, erau în puternic contrast cu cele din Califatul Abbasid, ai cărui locuitori erau îngrijoraţi şi cuprinşi de îndoială. Ca urmare, rutele comerciale din est şi-au schimbat direcţia, ferindu-se de interiorul continentului, prin Imperiul Khazar şi Caucaz înspre Marea Roşie. Rutele terestre datorită cărora înfloriseră Merv, Rayy şi Bagdad au fost înlocuite de căile maritime pe care navigau vasele comerciale. Avântul economic al oraşelor Fustăt, Cairo şi, mai ales, Alexandria era evident, iar pătura socială de mijloc creştea în importanţă, în timp ce aceste localităţi înfloreau.58 Bizanţul era bine amplasat, şi, nu după mult timp, a început să se bucure de roadele bunelor relaţii cu

Fatimizii: începând din ultima parte a secolului al X-lea, aşa cum atestă cât se poate de clar rapoartele scrise în arabă şi ebraică, corăbiile intrau şi ieşeau din porturile egiptene zi şi noapte, îndreptându-se către Constantinopol.59

Produsele textile egiptene erau foarte apreciate în întreaga Mediterană de est. Pânzeturile de Tinnis erau atât de căutate, încât Nâşir-i Khusraw, unul dintre cei mai cunoscuţi scriitori şi călători persani ai vremii, a notat: „Am auzit că, la un moment dat, conducătorul Bizanţului i-a trimis un mesaj sultanului Egiptului, spunându-i că ar fi dat la schimb o sută de oraşe din împărăţia sa dacă primea Tinnâs”.60 Sosirea negustorilor din Amalfi şi Veneţia în Egipt, în jurul anilor 1030, dar şi a genovezilor, trei decenii mai târziu, confirmă faptul că şi alte popoare, care trăiau şi mai departe de Constantinopol, erau tot mai conştiente de oportunităţile oferite de noile pieţe de mărfuri.61

Din punctul de vedere al locuitorilor Rus şi al noilor reţele comerciale nordice, schimbarea rutelor principale prin care ajungeau pe piaţă condimentele, mătăsurile, piperul, lemnul de esenţă tare şi alte bunuri de provenienţă răsăriteană nu a avut cine ştie ce impact: nu era nevoie să alegi între Constantinopolul creştin şi Bagdadul musulman. Din contră, era chiar mai bine să ai două potenţiale surse de vânzare şi cumpărare decât una singură. Mătasea ajungea în Scandinavia în cantităţi foarte mari – după cum indică cele mai bine de o sută de suluri de mătase recuperate de pe o navă remarcabilă, descoperită la Oseberg, în Norvegia, dar şi din mormintele vikingilor, unde mătăsurile din lumea bizantină şi Persia erau îngropate ca obiecte de prestigiu alături de cei care le deţinuseră.62

La mijlocul secolului al XI-lea, mai existau încă oameni care credeau că aveau să se îmbogăţească în teritoriile islamice de la răsărit, la fel cum făcuseră şi strămoşii lor. O piatră gravată cu rune găsită lângă lacul Mălar, în apropiere de Stockholm, Suedia, aşezată aici la

mijlocul secolului al XI-lea de o femeie pe nume Tdia, în onoarea fiului ei Haralor şi a tovarăşilor săi de arme, oferă un astfel de exemplu. „Ca nişte bărbaţi adevăraţi, au plecat departe în căutarea aurului”, scrie pe piatră; au avut victoriile lor, dar au murit „în sud, în Serkland”, şi anume în ţara sarazinilor – a musulmanilor.63 Să nu uităm de piatra ridicată de Gudleif în amintirea fiului său, Slagve, care „şi-a găsit sfârşitul în est, în Horezm”.64 Texte precum saga lui Ingvar cel Călător, fratele lui Haralor, comemorează şi aventurile ambiţioase ce i-au purtat pe scandinavi spre Marea Caspică şi dincolo de aceasta. De fapt, cele mai recente cercetări sugerează că, în această perioadă, în Golful Persic, s-ar fi întemeiat o colonie permanentă a vikingilor.65

Însă lumea îşi concentra din ce în ce mai mult atenţia pe răsăritul creştin şi pe Bizanţ. În timp ce orizonturile Europei Occidentale se lărgeau, oamenii deveneau din ce în ce mai interesaţi să viziteze tărâmurile în care trăise, murise şi se ridicase din morţi Iisus Hristos. Pelerinajele la Ierusalim au devenit, lesne de înţeles, o sursă de faimă.66 Nevoia de a ajunge în Oraşul Sfânt sublinia şi insuficienţa moştenirii creştine a Europei Occidentale – mai ales prin comparaţie cu Imperiul Bizantin, în secolul al IV-lea, Elena, mama împăratului Constantin, lansase moda aducerii de relicve la Constantinopol. Până în secolul al IX-lea, lumea credea că, printre incredibilele colecţii de sfinte moaşte din oraş, se numărau şi: cuiele folosite pentru a-l crucifica pe Iisus; coroana de spini; veşmintele peste care se trăsese la sorţi; bucăţi din Crucea Cea Adevărată, dar şi fire de păr aparţinând Fecioarei Maria, capul Sfântului Ioan Botezătorul şi multe altele.67 În schimb, în relicvariile din Europa se găseau puţine obiecte de interes: deşi regii, oraşele şi instituţiile bisericeşti se îmbogăţeau, legătura fizică dintre acestea şi istoria lui Iisus Hristos şi a apostolilor săi erau aproape inexistentă.

Ierusalimul şi Constantinopolul, în calitate de leagăn, respectiv protector al creştinătăţii, atrăgeau un număr din

ce în ce mai mare de oameni în estul creştin, în general, şi în capitala imperială, în special – pentru a face negoţ, a-şi oferi serviciile militare sau, pur şi simplu, în tranzit, către Ţara Sfântă. Bărbaţi din Scandinavia sau Insulele Britanice erau primiţi cu braţele deschise în garda varegilor, un corp de elită însărcinat să-i poarte de grijă însuşi împăratului. Acesta a devenit un ritual de trecere, iar personalităţi precum Haralor Sigură – arson, ulterior regele Harald al III-lea Hardraade al Norvegiei (mai bine cunoscut drept Haralor Hardrada), au slujit astfel înainte de a se îndrepta către ţinuturile lor de baştină.68 în secolul al XI-lea, chemarea Constantinopolului se auzea asurzitor în întreaga Europă. Documentele din această perioadă consemnează că oraşul adăpostea oameni sosiţi din Britania, Italia, Franţa şi Germania – dar şi din Kiev, Scandinavia şi Islanda. Negustori din Veneţia, Pisa, Amalfi şi Genova şi-au întemeiat aici colonii, pentru a cumpăra bunuri pe care le exportau apoi acasă.69

Locurile care contau cu adevărat nu se aflau în oraşe precum Paris sau Londra, în Germania sau în Italia, ci în est. Aşezările ce făceau legătura cu estul erau importante: Herson din Crimeea şi Novgorod, oraşe care se aflau pe Drumurile Mătăsii şi care alcătuiau coloana vertebrală a Asiei. Kievul a devenit un element de legătură al lumii medievale, lucru evidenţiat prin căsătoriile membrilor dinastiei conducătoare din secolul al XI-lea. Fiicele lui Iaroslav cel înţelept, care a domnit ca Mare Prinţ al Kievului până în 1054, s-au căsătorit cu regele Norvegiei, regele Ungariei, regele Suediei, respectiv regele Franţei. Unul dintre fiii săi a luat-o de soţie pe fiica regelui Poloniei, iar altul pe o membră a familiei imperiale de la Constantinopol. Căsătoriile încheiate de generaţia următoare au fost chiar şi mai impresionante. Prinţesele Rusiei Kievene s-au căsătorit cu regele Ungariei, regele Poloniei şi puternicul împărat german, Henric al IV-lea. Printre alte mariaje ilustre s-a numărat cel al Githei, soţia lui Vladimir al II-lea Monomahul, Mare Prinţ al Kievului: ea

era fiica lui Harold al II-lea, regele Angliei, ucis în Bătălia de la Hastings, din 1066. Familia conducătoare de la Kiev avea cele mai bune legături de rudenie dintre dinastiile europene.

Oraşe şi colonii în permanentă dezvoltare au apărut în toate direcţiile pe teritoriul actual al Rusiei şi al Belarusului, fiecare fiind o nouă perlă adăugată la acest şirag. Aşezări precum Liubeci, Smolensk, Minsk şi Polotsk au înflorit la fel cum făcuseră odinioară Kievul, Cernigovul şi Novgorodul. Toate dobândiseră faimă şi putere prin aceeaşi metodă ca Veneţia, Genova, Pisa şi Amalfi: legăturile comerciale cu estul.

Situaţia era valabilă şi pentru sudul Italiei. Pe parcursul uneia dintre cele mai uimitoare realizări ale Evului Mediu timpuriu, mercenarii normanzi, care fuseseră iniţial interesaţi de Apulia şi Calabria, la începutul secolului al XI-lea, au devenit treptat o forţă militară de seamă în Marea Mediterană. Pe parcursul unei generaţii, i-au îndepărtat pe protectorii lor bizantini şi şi-au întors atenţia către Sicilia, preponderent musulmană – un punct strategic productiv şi de o importanţă vitală, care lega nordul Africii de Europa şi de unde se putea controla bazinul mediteraneean.70

În ambele cazuri, ascensiunea la putere fusese declanşată de comerţ şi accesul la mărfuri mult râvnite. Din acest motiv, până la urmă, nu prea conta unde se trăgea linia de demarcaţie dintre creştinism şi islam şi dacă cele mai bune pieţe se găseau la Constantinopol, Atât, Bagdad sau Buhara – ori, din secolul al XI-lea, la Mahdia, Alexandria sau Cairo. Deşi mai multe izvoare istorice insistau asupra importanţei chestiunilor politice şi a celor religioase, pentru majoritatea negustorilor şi comercianţilor asemenea probleme atrăgeau după sine nişte complicaţii care mai bine erau evitate cu desăvârşire. De fapt, ideea nu era unde şi cu cine se făcea comerţ, ci cum se plătea pentru bunuri de lux ce puteau fi vândute mai departe, obţinându-se profituri avantajoase. Însă în

timp ce economiile din vestul şi estul Europei deveneau mai solide, stimulate de afluxul masiv de monede de argint din lumea islamică, oraşele se dezvoltau, iar populaţiile statelor deveneau din ce în ce mai numeroase. În acest context, a crescut nivelul legăturilor dintre state, ceea ce a dus la creşterea cererii pentru un sistem monetar răspândit: cu alte cuvinte, comerţ bazat pe monedă, şi nu troc cu blănuri, de exemplu. În timpul acestei tranziţii, societăţile au devenit mai complexe şi mai rafinate, fenomenul de stratificare socială s-a intensificat şi a apărut pătura de mijloc a locuitorilor oraşelor. Banii, şi nu oamenii, au început să fie folosiţi în cadrul schimburilor comerciale cu Orientul.

Aceste fenomene care se manifestau în Europa au început să se facă simţite şi în est. Frontierele stabilite prin cuceririle islamice şi expansiunea în Asia Centrală au început să dispară în secolul al XI-lea. O perioadă îndelungată de timp, diferitele dinastii musulmane din Asia Centrală, dar şi califatul Bagdadului angajaseră bărbaţi din zona stepelor în armatele lor – exact cum procedau, în aceeaşi perioadă, şi împăraţii de la Constantinopol cu luptătorii din nordul şi vestul Europei. Dinastii precum Şamanizii recrutaseră în mod activ soldaţi din rândurile triburilor turcice, cunoscuţi de regulă *caighulăm* sau soldaţi sclavi. Însă, pe măsură ce sclavii ajungeau să fie nu numai soldaţi de rând, ci să acceadă şi la funcţii de comandă, nu a trecut multă vreme şi ofiţerii de rang înalt au început să ia în calcul perspectiva de a prelua puterea în propriile mâini. Serviciul militar trebuia să le ofere oportunităţi celor ambiţioşi; dar nu ar fi trebuit să le aducă în dar şi cheile regatului.

Rezultatele au fost dramatice. Până la începutul secolului al XI-lea, descendenţii unui sclav de origine turcică, ajuns general, care puteau trimite o armată atât de numeroasă pe câmpul de luptă, încât un contemporan a comparat-o cu „un roi de lăcuste sau furnici, fără număr şi fără margini ca nisipul deşertului” 71, au întemeiat un nou

imperiu, cu centrul la Ghaznî (în prezent, în estul Afghanistanului). Ghaznavizii au cucerit un teritoriu care s-a întins din estul Iranului până în nordul Indiei şi au devenit protectori importanţi ai artelor vizuale şi ai literaturii. Au sprijinit scriitori excepţionali, precum Firdousi, autorul faimoasei epopei *Şah-Name* (*Cronica şahilor*), una dintre bijuteriile poeziei persane medievale timpurii – chiar dacă cele mai recente studii sugerează că marele poet nu ar fi călătorit la curtea Afghanistanului pentru a-şi prezenta personal lucrările, aşa cum se crezuse iniţial.72

Turcii karahanizi au fost un alt trib care a beneficiat de pe urma slăbirii centrului de la Bagdad, stabilindu-şi controlul în Transoxiana şi întemeind un regat la nord de Amudaria (marele fluviu Exus, ce traversează frontiera dintre Uzbekistanul şi Turkmenistanul de astăzi) şi convenind cu Ghaznavizii că fluviul avea să marcheze graniţa dintre teritoriile lor.73 Asemenea vecinilor lor, karahanizii au patronat o academie înfloritoare de ştiinţe. Poate că cel mai faimos text care s-a păstrat din această perioadă este *Diwân lughăt alturk* (*Dicţionarul graiurilor turcice*) scris de Mahmud Kaşgari, în care susţinea că centrul lumii ar fi fost capitala karahanizilor, Balâsăghun din Asia Centrală, reprezentat pe o superbă hartă care spune multe despre modul cum vedea acest extraordinar polihistor lumea din jurul său.74

S-au scris foarte multe alte texte extrem de bogate, lucrări care ne dau o idee despre rafinamentul – şi preocupările – unei societăţi prospere şi pline de viaţă. Una dintre operele remarcabile este *Kutadgu Bilig* (*Cartea înţelepciunii care aduce fericirea eterna*), scrisă la sfârşitul secolului al XI-lea în limba turcă a karahanizilor de către Yusuf Khâss Hâjib. Lucrarea abundă de sfaturi dintre cele mai diverse: de pildă, că este mult mai raţional pentru un conducător să acţioneze cu calm când apar probleme, decât cu furie, sau cum putea organiza o persoană bogată un banchet reuşit. În timp ce lucrările despre etichetă din

zilele noastre sunt pline de recomandări lesne de înţeles, în care se subliniază chestiuni elementare, este greu să nu cazi pradă farmecului acestui autor, care a scris cu o mie de ani în urmă, oferindu-le conducătorilor reţeta succesului pentru o cină reuşită. „Ceştile şi şervetele de masă să fie curate, îndemna el. Să purifici casa şi salonul şi să dai mobila la o parte. Să alegi mâncăruri şi băuturi sănătoase, gustoase şi proaspete, astfel încât oaspeţii tăi să mănânce după pofta inimii”. Ai grijă să umpli mereu paharele, continuă textul, şi îngrijeşte-te cu generozitate şi tact de cei care ajung târziu: astfel nimeni nu va pleca înfometat sau supărat de la ospăţ.75

Parveniţii care se îmbogăţiseră recent aveau nevoie de asemenea sfaturi – se simţeau stingheri în astfel de situaţii, la fel ca magnaţii proaspăt îmbogăţiţi din zilele noastre, care doresc să-şi amenajeze casa adecvat şi să aibă băutura şi alimentele cuvenite pe masă când le sosesc musafirii (nu ai cum să greşeşti, îi asigura autorul cărţii *Kutadgu Bilig*, dacă le oferi apă cu aromă de gem de trandafiri). Cu toate acestea, cei mai ambiţioşi s-au ferit să-şi creeze propria Curte şi să mănânce alimente extravagante. În schimb, au pus ochii pe cel mai râvnit premiu dintre toate: Bagdadul. Începând cu sfârşitul secolului al X-lea, selgiucizii, descendenţii unui conducător care provenea din confederaţia de triburi a uzilor (aceştia trăiau în cea mai mare parte în Kazahstanul de astăzi), au prins curaj. S-au dovedit pricepuţi să schimbe taberele la momentul potrivit, oferindu-şi serviciile conducătorilor locali în schimbul unor recompense consistente. Nu după multă vreme, au obţinut puterea adevărată. Între sfârşitul anilor 1020 şi 1030, selgiucizii au cucerit cu iscusinţă oraş după oraş: Merv, Nâshâpur şi Balch au capitulat rând pe rând. Apoi, în 1040, i-au înfrânt în luptă pe Ghaznavizi, duşmanul superior din punct de vedere numeric suferind o înfrângere zdrobitoare la Dandanakan.76

Ascensiunea meteorică a selgiucizilor, de la soldaţi în sclavie la personalităţi influente care ţeseau intrigi la nivel

internaţional, a fost confirmată în 1055, când au pătruns în Bagdad la invitaţia califului, alungând nedorita şi ineficienta dinastie a Buyizilor. S-a bătut monedă în numele conducătorului lor, Ţughril Beg, şi s-a dat ordinul să se recite huţba – o binecuvântare adusă domniei sale în rugăciunile zilnice – în onoarea sa. O altă dovadă a importanţei prezenţei sale atât la Bagdad, cât şi în întregul califat este că Ţughril a primit două titluri noi: al-Sultăn Rukn al-Dawla (Pilonul Statului) şi *Yamin Amir* al-*Mu minin* (Mâna Dreaptă a Comandantului celor Credincioşi).77

Totuşi, acordarea acestor onoruri ascundea o anume doză de ironie. Numele fiilor fondatorului eponim al dinastiei sugerează că selgiucizii ar fi fost, la origine, creştini sau poate chiar evrei. Este foarte probabil ca selgiucizii, care aveau nume ca Mihail, Israel, Moise sau Iacob, să se fi numărat printre popoarele din stepă care au fost evanghelizate fie de misionarii la care făcuse referire patriarhul Timotei, fie de negustorii care prezentaseră khazarilor preceptele iudaismului.78 Deşi sincronizarea şi circumstanţele în care s-au convertit aceştia la islam rămân neclare, cert este că le-ar fi fost dificil să se agaţe de nişte concepte religioase care reprezentau o minoritate în cadrul masei musulmane, fără să-şi piardă legitimitatea, pe măsură ce înaintau rapid prin Asia. Dacă succesul lor ar fi venit ceva mai lent, poate că lumea ar fi început să arate altfel, şi în est ar fi apărut un stat condus de lideri creştini sau evrei. În condiţiile date, selgiucizii au ales să se convertească. Proaspăt îmbogăţiţii nemusulmani de la periferia califatului s-au trezit dintr-odată gardienii moştenirii lui Mahomed, protectori ai islamului şi stăpâni peste unul dintre cele mai puternice imperii din istorie.

Chiar înainte de a prelua puterea în capitala abbasidă, bizantinii se simţiseră încolţiţi de ascensiunea selgiucizilor. Evoluţia lor extraordinară îi îndemnase şi pe alţi nomazi de la periferie să încerce raiduri din ce în ce mai cutezătoare, pătrunzând până departe în interiorul Balcanilor, în Caucaz şi Asia Mică, uimind populaţiile

locale cu viteza şarjelor lor. Caii lor, a notat un comentator, „erau agili ca vulturii, cu copite tari ca piatra”. Pustiau oraşele „cu lăcomie, ca nişte lupi înfometaţi care îşi devorau hrana”.79

Într-o încercare nechibzuită de a proteja fortificaţiile din est, împăratul Roman al IV-lea Diogenes a plecat din Constantinopol la conducerea unei armate numeroase, iar în 1071, a suferit un adevărat dezastru la Manzikert, unde forţele bizantine au fost luate prin surprindere şi umilite. Pe parcursul unei faimoase bătălii, care şi astăzi este sărbătorită drept momentul în care a luat naştere Turcia, armata imperială a fost înconjurată şi zdrobită, iar împăratul luat prizonier. Conducătorul selgiucid, Alp Arslan, l-a obligat pe comandantul bizantin să se întindă pe jos şi i-a pus piciorul în gât.80

De fapt, selgiucizii şi regimul de la Bagdad nu erau atât de preocupaţi de Imperiul Bizantin, pe cât erau de Califatul Fatimid din Egiptul şiit. Cele două forţe au intrat la scurt timp în conflict, luptându-se pentru controlul Ierusalimului. Pe parcursul acestor bătălii, s-au pus bazele unor relaţii nu atât cordiale, cât încurajatoare şi de colaborare, graţie suprapunerii intereselor comune ale ambelor imperii de a înfrâna grupările care cutreierau Asia Mică în lung şi în lat, folosind strategia tipica popoarelor din stepă: cea de a pornila atac şi a cere tribut în schimbul păcii. Din punctul de vedere al bizantinilor, aceasta ameninţa să perturbe fragila economie provincială; pentru selgiucizi, reprezenta o provocare la adresa autorităţii liderului lor, căci comandaţii supremi din stepe veneau cu idei ce depăşeau prerogativele lor. Timp de aproape două decenii, împăratul şi sultanul au cooperat, purtând discuţii la nivel înalt, ce au ajuns atât de departe, încât s-a luat în calcul chiar şi o eventuală căsătorie care să ducă la unirea celor două regimuri. Însă în anii 1090, acest echilibru s-a destrămat, iar universul selgiucid a căzut pradă unei crize, din cauza luptelor pentru succesiune – care le-a permis conducătorilor recent îmbogăţiţi din Asia Mică să îşi

creeze propriile fiefuri şi să fie efectiv independenţi de Bagdad. Astfel au ajuns un adevărat ghimpe în coasta Bizanţului.81

Cum nenorocirile se succedau cu repeziciune, Imperiul Bizantin creştin a fost îngenuncheat rapid. Deoarece îşi epuizase aproape toate atuurile, împăratul a luat măsuri drastice: a apelat la cele mai influente personalităţi din Europa, inclusiv la papa Urban al II-lea. Apelul la sfântul pontif a fost o ultimă încercare de a anula criza profundă a Bizanţului. Presupunea şi riscuri: cu patruzeci de ani înainte, tensiunile dintre Biserica Romei şi cea a Constantinopolului duseseră la Marea Schismă, în urma căreia fuseseră excomunicaţi patriarhi şi împăraţi, iar preoţii ajunseseră să se ameninţe unii pe ceilalţi cu flăcările fierbinţi ale Iadului. Deşi conflictul era de natură teologică – pornind de la întrebarea dacă Spiritul Sfânt pogora din Dumnezeu Fiul sau din Dumnezeu Tatăl –, adevărata problemă era lupta pentru controlul credincioşilor creştini. Apelul către papă însemna ignorarea divergenţelor şi o încercare de a relua relaţia cu Biserica Catolică – ambele chestiuni erau mai uşor de zis decât de făcut.82

În martie 1095, solii împăratului l-au găsit pe papa Urban al II-lea la Piacenza, unde „l-au implorat pe Excelenţa Sa şi pe toţi credincioşii lui Hristos să le ofere ajutor împotriva păgânilor şi să apere sfânta Biserică. Aceasta aproape că fusese anihilată în acea regiune a lumii de către necredincioşii care reuşiseră să o cucerească, ajungând până la zidurile Constantinopolului”.83 Papa a înţeles imediat miza şi a trecut la fapte. Croindu-şi drum la nord de Alpi, a convocat un conciliu bisericesc la Clermont, unde a anunţat că era de datoria regatului creştin să plece în ajutorul fraţilor de la răsărit. Urban al II-lea a pornit apoi într-un turneu istovitor cu scopul de a obţine sprijinul celor mai bogaţi potentaţi ai vremii, mai ales al celor din Franţa, linguşindu-i şi convingându-i să ia parte la o măreaţă expedfţie, cu destinaţia fina Am Oraşul

Sfinţierusalim. Momentul dificil prin care trecea Orientul oferea ceva şanse planurilor pentru unitate ale Bisericii.84

Chemarea la arme a aprins un foc care ardea mocnit. În deceniile care precedaseră strigătul de ajutor al papei, din ce în ce mai mulţi pelerini creştini îşi croiseră drum să viziteze locurile sfinte. Veştile călătoreau rapid într-o lume în care existau legături vaste între Europa Occidentală şi Constantinopol. În contextul în care rutele pelerinilor erau aproape blocate din cauza prefacerilor din Asia Mică şi Orientul Mijlociu, iar rapoarte alarmante anunţau ofensiva turcilor din Anatolia, bazându-se inclusiv pe reprezentări grafice ale suferinţei creştinilor din est, foarte mulţi oameni erau convinşi că Apocalipsa era aproape. Chemării la arme a lui Urban i s-a răspuns pe măsură: în 1096, zeci de mii de oameni au pornit spre Ierusalim.85

Aşa cum arată izvoarele istorice bogate ale vremii, majoritatea celor care au luat calea răsăritului au fost motivaţi de credinţă şi de acele rapoarte care pentru ei contau şi unde se detaliau ororile şi atrocităţile comise împotriva creştinilor. Cu toate acestea, deşi Cruciada a intrat în istorie ca fiind un război religios, cele mai importante implicaţii ale sale au fost de ordin lumesc. Prima mare bătălie dintre puterile europene pentru ranguri, bogăţii şi prestigiu în teritorii îndepărtate era pe cale să înceapă şi fusese provocată de premiile puse la bătaie. Lucrurile se schimbaseră într-o asemenea manieră, încât, dintr-odată, Apusul era pe cale să se apropie şi mai mult de inima lumii.

8

Drumul către paradis

A

În 15 iulie 1099, Ierusalimul a căzut în mâinile cavalerilor Primei Cruciade. Călătoria spre răsărit fusese insuportabil de grea. Foarte mulţi dintre cei care au pornit la drum nu au ajuns niciodată în Oraşul Sfânt, murind în luptă, de foame sau de boli sau fiind luaţi prizonieri. Când au ajuns în cele din urmă la Ierusalim, cruciaţii au vărsat

lacrimi de fericire şi uşurare, apropiindu-se de zidurile oraşului.1 După un asediu de şase luni, când cetatea a cedat în cele din urmă, atacatorii au fost îndemnaţi să verse sânge. După cum a povestit şi un martor al măcelului ce a urmat, nu după multă vreme, Ierusalimul era plin de cadavre: trupurile neînsufleţite „se îngrămădeau în mormane mari cât casa, în afara zidurilor oraşului. Nici că s-a mai auzit vreodată de un asemenea măcel”.2 „Dacă ai fi fost acolo, a scris un alt autor câţiva ani mai târziu, ţi-ai fi pătat până la glezne picioarele de sângele celor ucişi. Ce să spun? Niciunul dintre ei nu a fost lăsat să trăiască. Nu au fost cruţaţi nici copiii, nici femeile”.3

Veştile despre cucerirea Oraşului Sfânt s-au răspândit cu viteza luminii. Conducătorii expediţiei au devenit nume mari peste noapte. A existat însă o persoană care a căpătat faimă mai mult decât oricine altcineva: Bohemund, fiul unui normand legendar, care îşi făcuse un nume în sudul Italiei şi Sicilia, a devenit vedeta cronicilor timpurii despre Prima Cruciadă. Suficient de chipeş, cu ochi albaştri şi o bărbie fină şi pronunţată, cu o tunsoare scurtă, caracteristică, Bohemund a dat dovadă de un curaj şi o convingere care au ajuns subiect de discuţie în întreaga Europă Apuseană. Când s-a întors din Orient, la începutul secolului al XII-lea, a fost sărbătorit ca un erou, întâmpinat de mulţimi entuziaste oriunde mergea şi împresurat de pretendente dintre care să îşi poată alege soţia.4

Bohemund părea un simbol al lumii ce tocmai se făurea. Din punctul de vedere al cronicarilor latini ai vremii, el era talismanul perfect pentru un transfer decisiv de putere dinspre răsărit spre apus. Creştinătatea fusese salvată de bravii cavaleri care mărşăluiseră mii de kilometri către Ierusalim. Oraşul Sfânt fusese eliberat de creştini – nu de creştinii ortodocşi ai Imperiului Bizantin, ci de cei din Normandia, Franţa şi Flandra, care alcătuiseră majoritatea covârşitoare a expediţiei. Musulmanii fuseseră alungaţi dintr-un oraş pe care îl controlaseră vreme de

secole. În Ajunul Cruciadei, se auziseră peste tot profeţii sumbre despre Apocalipsa ce avea să vină; acestea erau acum înlocuite de optimism, de o încredere în sine învecinată cu aroganţa şi de ambiţie. În doar cinci ani, europenii uitaseră de sfârşitul lumii şi aşteptau o nouă eră – o epocă dominată de Europa Apuseană.5

În Outremer – *ad litteram*, „peste mări" –, au fost întemeiate colonii conduse de noii conducători creştini. Era o expansiune grăitoare a puterii europene: Ierusalim, Tripoli, Tyr şi Antiohia se aflau acum sub controlul europenilor şi erau guvernate prin drept cutumiar, preluat din Apusul feudal, care gestiona orice aspect al vieţii, de la dreptul de proprietate al noilor sosiţi până la colectarea impozitelor şi prerogativele regelui Ierusalimului. Orientul Mijlociu era remodelat pentru a putea funcţiona asemenea Europei Occidentale.

Pe parcursul secolelor XII-XIII, s-au depus eforturi consistente pentru a menţine teritoriile cucerite în timpul Primei Cruciade şi în perioada imediat următoare. În repetate rânduri, papalitatea a căutat să-i convingă pe cavalerii europeni că aveau o obligaţie să apere Ţara Sfântă. Dacă slujeau regelui Ierusalimului, îi slujeau lui Dumnezeu. După ce mesajul, frumos împachetat, a fost răspândit în toate colţurile lumii, foarte mulţi oameni au luat calea estului, unii dintre ei devenind cavaleri templieri – un nou ordin deosebit de popular, al cărui amestec zelos de devotament militar, smerenie şi fidelitate a avut un farmec ameţitor.

Drumul către Ierusalim ducea către paradis. În 1095, chiar la începutul Primei Cruciade, papa Urban al II-lea afirmase că cei care luau calea crucii şi se alăturau expediţiei spre Oraşul Sfânt aveau să fie absolviţi de păcate. Promisiunea aceasta a căpătat noi dimensiuni pe parcursul campaniei, când a apărut şi ideea că cei care cădeau în lupta împotriva păgânilor erau deja pe calea spre mântuire. Drumul către est era o călătorie lumească şi o cale de a ajunge în paradis în viaţa următoare.

În timp ce, în Apusul creştin, poveştile preamăreau triumful creştinismului, al papalităţii şi al cavalerilor în fiecare biserică şi tavernă, prin slujbe, cântece şi versuri, în lumea musulmană reacţia a fost una preponderent apatică. Deşi se depuseseră eforturi susţinute de a le face faţă cruciaţilor şi înainte, şi imediat după cucerirea Ierusalimului, rezistenţa s-a limitat doar la câteva regiuni. Unii contemporani au rămas consternaţi de această atitudine de nepăsare. Se spune că un judecător din Bagdad ar fi sosit, chipurile, intempestiv la curtea califului pentru a deplânge lipsa de atitudine în faţa sosirii armatelor europene: „Cum îndrăzniţi să vă ascunderi şi să vă mulţumiţi la umbra siguranţei, le-a spus el celor prezenţi, ducând vieţi la fel de uşuratice precum florile de grădină, în timp ce fraţii voştri din Siria trăiesc pe şeile cămilelor ori sfârşesc în burţile vulturilor?” La Bagdad şi Cairo exista o acceptare tacită, bazată pe sentimentul că ocupaţia creştină ar fi putut fi mai bună decât controlul rivalilor sunniţi sau şiiţi asupra oraşului. Chiar dacă discursul oaspetelui a găsit ecou în inimile unora dintre membrii anturajului califului, cei mai mulţi au rămas pasivi – şi nu au întreprins nimic.6

Succesul Primei Cruciade nu a fost o consolare pentru evreii din Europa sau din Palestina, care asistaseră la violenţe şocante comise de cruciaţii aşa-zişi nobili. În Renania, măcelăriseră femei, copii şi bătrâni, în contextul unui val brusc de antisemitism european. Evreii plăteau preţul pentru mutarea efectivelor militare şi a atenţiei Europei Apusene înspre est.7 Setea de sânge avea legătură directă cu ideea că evreii erau vinovaţi pentru crucificarea lui Iisus şi că tărâmurile lui Israel trebuiau să fie deţinute de creştinii din Europa. Nimic nu avea să stea în calea noilor idei ce erau îngropate în Levant.

Cruciada nu a fost un triumf nici din punctul de vedere al bizantinilor. Succesul militar al Cruciadei şi al simbolului acesteia, Bohemund, era umbrit de comportamentul duplicitar al cruciaţilor faţă de Imperiul

Roman de Răsărit. Toţi conducătorii expediţiei îl cunoscuseră personal pe împăratul Alexios I Comnen când trecuseră prin Constantinopol, în 1096 – 1097, şi juraseră pe relicvele Sfintei Cruci că aveau să predea Bizanţului toate oraşele şi teritoriile cucerite, care îi aparţinuseră în trecut.8 Pe măsură ce expediţia s-a prelungit, Bohemund a devenit obsedat de găsirea unei soluţii prin care să nesocotească acordul şi să păstreze prada pentru sine – premiul cel mare era măreţul oraş Antiohia.

Şi-a încercat norocul după un asediu prelungit, încheiat cu ocuparea cetăţii. Pe parcursul uneia dintre cele mai dramatice confruntări din epocă.

Bohemund a fost convocat în bazilica Sfântului Petru din Antiohia şi i s-a cerut să-şi argumenteze decizia de a nu preda oraşul împăratului bizantin, aşa cum promisese. Raymond din Toulouse, unul dintre cei mai influenţi lideri ai cruciaţilor, i-a reamintit cu solemnitate: „Am jurat pe Crucea cea Adevărată, pe coroana de spini şi pe multe alte relicve sfinte că nu vom păstra iară consimţământul împăratului niciun oraş sau castel din regatul său”. Bohemund i-a răspuns că jurămintele erau, pur şi simplu, nule pentru că Alexios nu îşi respectase partea lui de legământ; şi astfel a refuzat efectiv să continue expediţia.9

Excelenta campanie de propagandă pusă la cale la începutul secolului al XII-lea, care l-a prezentat pe Bohemund drept artizanul triumfului Cruciadei, şi-a dovedit măiestria când a omis să menţioneze că presupusul erou al expediţiei nu s-a aflat nici măcar în apropiere de Oraşul Sfânt când a fost cucerit. După o amânare de aproape un an, perioadă în care nu s-a putut depăşi impasul din Antiohia, armata cruciaţilor a pornit în cele din urmă la drum fără el. În timp ce cavalerii porneau în procesiune în jurul Ierusalimului pentru a-i mulţumi lui Dumnezeu înainte de a începe asediul, unii fiind desculţi în semn de umilinţă, Bohemund era la mii de kilometri depărtare, desfătându-se cu noul său premiu, obţinut prin pură încăpăţânare şi nechibzuinţă.10

Bohemund realizase că Antiohia şi regiunea învecinată – estul Mediteranei, în general – ofereau oportunităţi excepţionale. Prin urmare, ocuparea oraşului a fost pasul următor în cadrul procesului care, vreme de decenii şi secole, atrăsese indivizi ambiţioşi şi destoinici din nordul şi vestul Europei înspre răsărit. Se prea poate ca Cruciada să fi rămas în istorie ca un război religios, dar a fost o trambulină pentru europenii dornici să acapareze bogăţii nemaivăzute şi putere.

Nu numai bizantinii au rămas reci în faţa refuzului lui Bohemund de a preda Antiohia şi a comportamentului său agresiv şi răuvoitor, ce a dus la răspândirea unor zvonuri neplăcute despre Alexios şi susţinătorii săi în Europa. Mai existau şi alte persoane care nutriseră încă de la bun început o lipsă profundă de entuziasm faţă de perspectiva Cruciadei – în special, Roger al Siciliei, membru al unei generaţii mai vechi, care făcuse avere pe cont propriu şi nu voia să-şi vadă periclitat statutul. Potrivit unui istoric arab, Roger nu fusese de acord cu planul de a ataca Ierusalimul şi încercase să-i descumpănească pe cei nerăbdători să ridice noi colonii creştine în Mediterana. La auzul planului de atac, „Roger şi-a ridicat piciorul, după care a tras un pârţ zgomotos. «Pe adevărul religiei mele, a spus el, acest lucru este la fel de inutil precum ceea ce ai tu de spus»”. Orice ofensivă împotriva lumii islamice i-ar fi compromis relaţia cu personalităţi influente din Africa de Nord musulmană – ca să nu mai punem la socoteală problemele pe care le-ar fi creat în Sicilia însăşi, unde trăia o populaţie numeroasă de mahomedani –, provocând conflicte şi blocând comerţul. La pierderile ce ar fi urmat, a spus el, s-ar fi adăugat şi descreşterea veniturilor din activităţile agricole, deoarece exportul ar fi avut în mod inevitabil de suferit. „Dacă sunteţi decişi să porniţi un război sfânt împotriva musulmanilor”, a spus el, atunci porniţi la atac, dar nu implicaţi Sicilia.11

Neliniştea căreia îi căzuseră pradă cei asemenea lui Roger al Siciliei era întemeiată. Pieţele mediteraneene

cunoscuseră o perioadă de instabilitate în deceniile de dinaintea Cruciadei. Puterea de cumpărare a Constantinopolului scăzuse rapid din cauza crizei financiare. De exemplu, în 1094, preţul colorantului de indigo vândut la Alexandria scăzuse cu mai bine de 30%. Este de presupus că şi comerţul cu piper, scorţişoară şi ghimbir a avut de suferit în acelaşi mod – chiar dacă izvoarele istorice nu atestă explicit acest lucru.12 În 1085, când lemnul roşu era vândut cu un profit de 150%, comerţul avantajos dintre Africa de Nord şi Europa prin Palestina trebuie să fi cunoscut, la rândul său, o scădere însemnată.13 Fluctuaţiile bruşte ale cererii şi ofertei puteau provoca oscilaţii dramatice ale preţurilor – precum s-a întâmplat în cazul preţului mai mare al grâului după cucerirea Siciliei de către normanzi sau în cazul preţului redus la jumătate al inului din Mediterana, din cauza supraproducţiei de la mijlocul secolului al XI-lea.14

Aceste fluctuaţii ale preţurilor şi ale nivelului avuţiei au pălit în comparaţie cu transformările ce au avut loc în Mediterana după Cruciadă. Potrivit istoricului nord-african Ibn Khaldun, în secolele X-XI, controlul exercitat de flota musulmană asupra mărilor era atât de strict, încât creştinii nu puteau nici măcar o plută să lanseze la apă.15 Chiar dacă musulmanii dominau de mult Mediterana, au fost pe cale să piardă supremaţia maritimă în faţa unui tip nou de rival: oraşele-stat italiene penetraseră recent marea reţea comercială a Orientului.

Adevărul este că puterea oraşelor Amalfi, Genova, Pisa şi Veneţia crescuse cu mult înainte de anii 1090. În cazul acestuia din urmă, comerţul cu sclavi şi alte produse a dus la crearea unei relaţii privilegiate cu oraşele de pe coasta dalmată, ca Zara, Trogier, Split şi Dubrovnik, ce slujeau drept punţi către şi dincolo de Marea Adriatică. Aceste puncte comerciale reprezentau pieţe locale şi ofereau refugii sigure, unde puteai face un popas după o lungă călătorie. Faptul că oraşele italiene aveau colonii permanente de neguţători la Constantinopol, dar şi în alte

oraşe din Bizanţ, demonstrează că italienii erau din ce în ce mai interesaţi de comerţul cu statele din estul Mediteranei16, ceea ce a alimentat creşterea economică în Italia, unde, la sfârşitul secolului al XI-lea, Pisa era atât de bogată, încât episcopul şi cetăţenii de rând au solicitat o înălţime standard pentru turnurile ridicate de nobilii nerăbdători să arate cât de avuţi erau.17

Oraşele-stat italiene au înţeles repede că ocuparea Ierusalimului avea să deschidă noi oportunităţi comerciale importante. Înaintea cuceririi Oraşului Sfânt de către cruciaţi, Genova, Pisa şi Veneţia îşi trimiseseră flotele în direcţia Siriei şi a Palestinei. În ambele cazuri, dorinţa de a întreprinde expediţia s-a datorat chemării papalităţii la cruciadă sau intenţiei de a-i apăra pe creştini de atrocităţile oribile relatate de martorii oculari şi de solii Bizanţului.18 Deşi motivele de ordin spiritual erau importante, la scurt timp, a devenit clar că se puteau obţine şi recompense materiale. Cruciaţii s-au trezit într-o situaţie precară după ocuparea Ierusalimului, având nevoie stringentă de alimente şi fiind disperaţi să refacă liniile de comunicare cu Europa. Flotele le-au oferit oraşelor-stat o poziţie puternică din care să poată negocia, odată ce au intrat în legătură cu noii stăpâni ai Ţării Sfinte. Poziţia lor s-a consolidat şi mai tare, datorită nevoii cruciaţilor de a apăra linia ţărmului şi porturi precum Haifa, Jaffa, Acera şi Tripoli, unde capacitatea de luptă a unei flote maritime era esenţială pentru un asediu de succes.

S-au încheiat înţelegeri care au oferit beneficii avantajoase în schimbul ajutorului militar. Bunăoară, ca recompensă pentru participarea la asediul portului Acera, din 1100, veneţienilor nou-sosiţi li s-a promis o biserică şi o piaţă în fiecare oraş cucerit de cruciaţi, dar şi o treime din toată prada confiscată de la duşman, precum şi scutire de impozite. Acesta era exemplul perfect al amestecului clasic veneţian de „cuvioşenie şi lăcomie” 19, după cum s-a exprimat un cărturar din acele vremuri.

În 1101, când a fost asediată Cezarea, genovezii s-au aflat în postura perfectă pentru a obţine o impresionantă pradă de război, dar şi condiţii comerciale favorabile. Şi-au consolidat şi mai bine poziţia trei ani mai târziu, când Balduin I, regele Ierusalimului, le-a acordat genovezilor diverse scutiri de impozite, dar şi alte drepturi legislative şi comerciale – precum scoaterea de sub jurisdicţia regală a cazurilor care presupuneau pedeapsa capitală. Au primit, de asemenea, o treime din oraşul Cezarea, o treime din Arsuf şi o treime din Acera – împreună cu un procent generos din veniturile realizate din impozitare în Acera. Regele s-a angajat să plătească Genovei şi o cotizaţie anuală şi să-i ofere o treime din viitoarele cuceriri, dacă pe viitor avea să primească sprijin militar semnificativ din partea oraşului italian.20 Astfel de acorduri ilustrează poziţia slabă deţinută de cruciaţi în Orient; dar pentru oraşele-stat au constituit o bază din care să poată face averi, ceea ce le-a prilejuit transformarea din centre regionale în puteri mondiale.21

Nu este de mirare că astfel de avantaje ameţitoare au declanşat o competiţie acerbă între Pisa, Genova şi Veneţia. Amalfi, care cu greu hotărâse trimiterea de nave spre est, nu a reuşit să intre în competiţie şi a fost exclus din Marele Joc, ce debuta în condiţiile în care ceilalţi rivali concurau pentru acces, concesiuni şi acorduri comerciale productive. Încă din 1099, Pisa şi Veneţia au intrat în conflict: douăzeci şi opt dintre cele cincizeci de nave ale escadrei Pisei au fost scufundate în dreptul insulei Rodos. Ulterior, ostaticii şi navele capturate au fost eliberate într-o demonstraţie de mărinimie, căci, potrivit unui autor care a trăit ulterior, veneţienii nu purtau Crucea Domnului doar cusută pe tunicile lor (aşa cum îi instruise papa pe cruciaţi), ci şi în suflet.22

Această sfadă zgomotoasă a pornit de la faptul că, în 1092, Veneţia primise concesiuni comerciale extinse în întregul Imperiu Bizantin, ca parte a impresionantei strategii de stimulare economică a împăratului Alexios.

Prin urmare, veneţienii au primit pontoane unde să poată ancora vase în portul Constantinopol şi au fost scutiţi de impozite, şi pe importuri, şi pe exporturi.23 Aşadar, şapte ani mai târziu, principalul scop al veneţienilor era de a-i ţine departe pe pisani de această piaţă de desfacere şi de a proteja condiţiile deosebit de atrăgătoare negociate cu împăratul. Ca parte a acordului semnat cu Veneţia, Pisa a admis că nu avea să mai intre vreodată în Bizanţ „în scopuri comerciale şi că nu avea să mai lupte în niciun fel împotriva creştinilor, ci doar în numele devotamentului faţă de Sfântul Mormânt”. Cel puţin aceasta a fost varianta poveştii transmisă în timp de veneţieni.24

Când vine vorba de aplicarea unor asemenea tratate, totul este mai uşor de zis decât de făcut. Aşa că, până la începutul secolului al XII-lea, împăratul bizantin îi oferise Pisei propriile privilegii, nu foarte diferite de cele acordate în prealabil Veneţiei, chiar dacă nu la fel de generoase. Cu toate că şi Pisa a obţinut un chei şi dreptul de a ancora în capitala imperială, negustorii ei au primit doar o reducere de la taxele vamale, nefiind scutiţi pe de-a întregul de plata impozitelor.25 Era o încercare de a diminua monopolul care ameninţa să le ofere veneţienilor un mare avantaj în faţa rivalilor lor.26

Lupta dintre oraşele-stat ale Italiei pentru supremaţia comercială în estul Mediteranei era violentă şi nemiloasă. Nu a trecut mult timp până când, în mod categoric, Veneţia a ieşit învingătoare. În mare măsură, succesul veneţienilor s-a datorat amplasării geografice a oraşului lor. Spre acest port situat la Marea Adriatică, timpul de navigare era mai scurt decât spre Pisa sau Genova; a contat, de asemenea, şi faptul că pe această rută ancorajul era mai bun, motiv pentru care, călătoria era mai sigură, cel puţin după ce se trecea de înşelătorul Peloponez. Economia Veneţiei era mai puternică şi mai dezvoltată, iar oraşul nu avea niciun rival regional care să îi tulbure afacerile – spre deosebire de Pisa şi Genova, a căror rivalitate acerbă a dus la eliminarea prezenţei lor în

Levant, în momente de o mare însemnătate, când concurau pentru controlul asupra ţărmului şi, mai ales, pentru stăpânirea Corsicii.27

Situaţia era prielnică pentru Veneţia, în momentul în care o armată numeroasă de cavaleri apuseni a fost pusă pe fugă în 1119, în înfruntarea rămasă în istorie ca bătălia de la Ager Sanguinis (sau Câmpul Sângelui). A fost o lovitură devastatoare dată Antiohiei şi statutului său de stat cruciat independent.28 în condiţiile în care Pisa şi Genova aveau propriul conflict, Antiohia a solicitat ajutor disperat dogelui Veneţiei, implorându-l să o ajute în numele lui Iisus Hristos. S-a alcătuit o armată puternică, deoarece, după cum a afirmat un autor contemporan generos cu laudele, veneţienii îşi doreau, „cu ajutorul lui Dumnezeu, să extindă regatul Ierusalim şi regiunea învecinată, numai în folosul şi spre gloria creştinătăţii”.29 Mai interesantă pentru veneţieni a fost însă promisiunea regelui Balduin al II-lea că avea să le acorde privilegii suplimentare.30

Veneţia s-a folosit de această şansă pentru a le aplica bizantinilor o lecţie. Noul împărat, Ioan al II-lea, care îi urmase tatălui său Alexios la tron, în 1118, ajunsese la concluzia că economia Bizanţului îşi revenise suficient de mult încât să refuze reînnoirea concesiunilor acordate veneţienilor cu mai bine de două decenii în urmă. Ca urmare, flota veneţiană s-a îndreptat spre Antiohia, a asediat Corfu şi a ameninţat să-şi continue ofensiva, dacă împăratul nu prelungea tratatul. A urmat un armistiţiu până când împăratul a revenit asupra deciziei şi a confirmat privilegiile acordate de tatăl său.31

Un alt succes la fel de important s-a înregistrat în plan financiar, când navele dogelui au ajuns în Ţara Sfântă. Analizând cu viclenie situaţia, veneţienii au acordat un împrumut cârmuitorilor apuseni de la Ierusalim, permiţându-le acestora să formeze o armată pentru a porni la atac împotriva porturilor deţinute de musulmani. În schimb, au primit o recompensă grasă. Veneţia avea să

obţină o biserică, o stradă şi o piaţă destul de mare în toate oraşele cu rang regal şi baronial din regatul Ierusalimului. Veneţienilor urma să li se plătească o sumă fixă anuală, provenită din viitoarele venituri masive, realizate din impozitele strânse în Tyr, cel mai important centru comercial din regiune. După ce Tyr a căzut, prin asediul din 1124, Veneţia a primit vaste concesiuni, valabile în întregul regat Ierusalim. Pornind de la un simplu avanpost, oraşul italian a reuşit să-şi clădească o poziţie atât de puternică în regiune, încât unele persoane şi-au dat seama că Veneţia ameninţa să compromită autoritatea Coroanei, motiv pentru care au încercat pe dată să reducă o parte dintre privilegiile acordate iniţial.32

Aparent, era epoca credinţei şi a convingerilor religioase puternice, o perioadă caracterizată prin sacrificiul de sine în numele creştinătăţii. Chestiunile religioase erau însă la fel de importante ca problemele pragmatice politice şi interesele economice – iar înaltul cler al Bisericii cunoştea acest aspect. Când împăratul bizantin Ioan al II-lea a revendicat Antiohia, papa a emis o bulă către credincioşi, spunându-le că oricine încerca să-i ajute pe bizantini avea să fie condamnat pe vecie.33 Era o decizie întru totul motivată de dorinţa de a-i face fericiţi pe aliaţii Romei şi nu avea aproape nicio legătură cu teologia şi credinţa.

Exemplul cel mai bun al îmbinării problemelor spirituale şi materiale în această perioadă l-a furnizat un eveniment petrecut după pierderea Edessei în faţa musulmanilor, în 1144 – o altă răsturnare majoră de situaţie pentru cruciaţi. În întreaga Europă, au apărut îndemnuri pentru o nouă expediţie, ce avea să devină Cruciada a Doua. Cel mai entuziast susţinător al ei a fost Bernard de Clairvaux, un individ energic şi charismatic, suficient de realist cât să înţeleagă că absolvirea de păcate şi ideea de mântuire prin martiriu nu avea să convingă pe oricine să plece spre răsărit., Acelora dintre voi care sunt negustori, oameni gata să obţină un câştig rapid, a explicat

el într-o scrisoare ce a circulat intens, lăsaţi-mă să vă prezint foloasele acestei mari şanse. Nu le pierdeţi!” 34

Până la jumătatea secolului al XII-lea, oraşele-stat din Italia profitau din plin de situaţia de invidiat pe care şi-o clădiseră cu mare iscusinţă în Orient. Prin punţile sale, corăbiile Veneţiei – care avea acces preferenţial în Constantinopol, dar şi în celelalte mari oraşe de pe coasta Imperiului Bizantin şi de pe ţărmul Palestinei – străbăteau acum estul Mediteranei, ajungând nu numai în Levant, dar, la puţină vreme după aceea, şi în Egipt. Unii, precum Caffaro, cel mai faimos istoric genovez al Evului Mediu, îi invidiau pe veneţieni. Genova „domnea şi suferea de indiferenţă”, scria Caffaro cu tristeţe când se referea la anii 1150; era ca „un vas care navighează pe mare fără cârmaci”.35

Descrierea sa este oarecum exagerată şi sugerează mai degrabă o nemulţumire a autorului faţă de familiile puternice care dominau viaţa politică genoveză. De fapt, Genova înflorea la rândul ei în această perioadă. Pe lângă faptul că reînnoia în mod regulat privilegiile sale în statele cruciate, oraşul şi-a creat legături în vestul Mediteranei. În 1161, printr-un armistiţiu, califul din dinastia Almohazilor care domnea în Maroc le-a acordat genovezilor acces la noi pieţe şi protecţie în faţa atacurilor. Până în anii 1180, comerţul cu Africa de Nord reprezenta mai bine de o treime din activitatea comercială a Genovei, iar de-a lungul ţărmului se dezvoltase o infrastructură extinsă de depozite şi hanuri, care să-i deservească pe negustori şi să permită buna desfăşurare a comerţului.36

Cu ajutorul Genovei, Pisei şi Veneţiei, au înflorit şi alte localităţi din jurul lor – aşa cum se întâmplase în cazul Kievului, în Rusia Kieveană. Napoli, Perugia, Padova şi Verona s-au dezvoltat rapid: suburbiile acestora creşteau cu atâta repeziciune, încât se construiau cu regularitate noi ziduri în jurul oraşelor, din ce în ce mai departe de centru. Deşi este greu să aproximăm numărul de locuitori din mediul urban în absenţa unor date statistice clare, fără

îndoială că, în secolul al XII-lea, Italia a cunoscut o explozie demografică în oraşe, în condiţiile în care luau avânt pieţele, se forma clasa de mijloc şi creşteau veniturile.37

În mod ironic, dezvoltarea economică din epoca Cruciadelor s-a datorat stabilităţii şi bunelor relaţii dintre musulmani şi creştini, atât din Ţara Sfântă, cât şi din alte regiuni. Deşi în deceniile de după cucerirea Ierusalimului, în 1099, au avut loc numeroase ciocniri, de abia la sfârşitul anilor 1170 s-a remarcat o escaladare dramatică a tensiunilor. În general, cruciaţii învăţaseră cum să se comporte cu populaţia musulmană majoritară luată în stăpânire şi cu comunităţile care trăiau ceva mai departe. Este adevărat că regele Ierusalimului îi aducea la ordine cu regularitate pe propriii lorzi, împiedicându-i de la comiterea unor jafuri nechibzuite împotriva caravanelor în trecere sau a oraşelor învecinate, care i-ar fi putut supăra pe cârmuitorii locali sau care ar fi provocat un răspuns pe măsură din partea califilor din Bagdad sau Cairo.

Unii dintre cei proaspăt sosiţi în Ţara Sfântă nu au fost de acord şi, prin urmare, au constituit o veşnică sursă de probleme, după cum au remarcat şi autorii din acele vremuri. Nou-veniţii erau sceptici şi nu credeau că existau schimburi comerciale zilnice cu „infidelii”. În plus, le-a luat mult timp să înţeleagă că, de fapt, situaţia nu era atât de rea pe cât le fusese descrisă în Europa. Cu timpul, prejudecăţile au început să dispară: europenii din Apus care trăiau de ceva vreme în Orient „sunt mult mai în regulă decât cei ajunşi de curând”, scria un autor arab, îngrozit de obiceiurile crude şi primitive ale celor care sosiseră recent, dar şi de atitudinea lor faţă de toţii necreştinii.38

În mod asemănător gândeau şi unii musulmani. O *fatură* (sau proclamaţie), emisă în anii 1140, le cerea musulmanilor să nu călătorească spre vest şi să nu facă negoţ cu creştinii. „Dacă plecăm spre ţara lor, preţul bunurilor va creşte, iar ei vor strânge de la noi sume

uriaşe de bani pe care le vor folosi pentru a lupta contra musulmanilor şi a le prăda teritoriile”.39 În mare parte însă, în pofida acestei retorici agresive prezentă în ambele tabere, relaţiile erau remarcabil de calme şi civilizate. Este adevărat că în Europa Apuseană, oamenii erau deosebit de curioşi când venea vorba de islam. Chiar şi la momentul Primei Cruciade, existaseră indivizi care îşi formaseră rapid păreri favorabile despre turcii musulmani. „Numai de-ar fi rămas turcii de neclintit în credinţa lui Hristos şi creştinism”, a scris cu nostalgie autorul unei faimoase istorii despre expediţia către Ierusalim – făcând, poate, şi o aluzie la apartenenţa religioasă a selgiucizilor dinainte de a se converti la islam; „nici că ai fi putut găsi soldaţi mai puternici, mai curajoşi sau mai pricepuţi”.40

Nu a durat mult şi realizările ştiinţifice şi intelectuale ale lumii musulmane au început să fie la mare căutare, fiind devorate de învăţaţii din Apus, precum Adelard din Bath.41 El a vizitat bibliotecile din Antiohia şi Damasc, de unde la întoarcere a adus acasă copii ale tabelelor algoritmice care au constituit baza studiului matematicii în lumea creştină. O călătorie prin această regiune însemna să-ţi ţii ochii larg deschişi. Când s-a întors acasă, Adelard i-a găsit „pe prinţi barbari, pe episcopi îmbuibaţi de alcool, pe judecători uşor de mituit, pe patroni nestatornici, pe cumpărători linguşitori, pe cei care făceau promisiuni mincinoşi, pe prieteni invidioşi şi aproape tot restul lumii căzuse pradă ambiţiei”.42 Opinii de acest gen se formau pe măsură ce călătorii recunoşteau, după o analiză la rece, că Orientul era mai rafinat în comparaţie cu Apusul creştin, limitat din punct de vedere cultural. Viziunea lui Adelard era împărtăşită şi de alţii – precum Daniel din Morley, care s-a mutat din Anglia pentru a studia la Paris în cea de-a doua parte a secolului al XII-lea. Intelectualii, chipurile, asceţi din acest oraş înşelau aşteptările tuturor, stând, pur şi simplu, „nemişcaţi ca nişte statui, pretinzând că ar fi fost înţelepţi doar pentru ca nu scoteau niciun cuvânt”. Dându-şi seama că nu avea nimic de învăţat de la

ei, Daniel s-a mutat în Toledo, pe atunci o localitate musulmană, „pe cât de repede posibil, astfel încât să-i poată asculta pe cei mai înţelepţi filosofi din lume”.43

Ideile care proveneau din Orient au fost adoptate cu nerăbdare, chiar dacă nu uniform. Pierre cel Venerabil, stareţ de Cluny, care a avut o influenţă covârşitoare asupra gândirii teologice şi intelectuale din Franţa medievală, a aranjat traducerea Coranului, astfel încât şi el, şi alţi cărturari creştini să-l poată înţelege mai bine – firește, şi cu scopul de a confirma opiniile deja formate despre islam, văzut ca o religie eretică, ruşinoasă şi periculoasă.44 În căutare de inspiraţie, învăţaţii din Apusul Europei nu şi-au întors privirea numai către teritoriile musulmane. Lucrările apărute la Constantinopol au fost, de asemenea, traduse în latină, aşa cum s-a întâmplat, de pildă, cu opera scrisă la ordinul Anei Comnena, fiica lui Alexios I, o colecţie de comentarii la *Etica nicomahică* a lui Aristotel, care a ajuns în cele din urmă în mâinile lui Toma d’Aquino – fiind apoi preluată în curentul oficial al filosofiei creştine.45

Pe aceiaşi model, nu numai comerţul cu musulmanii a stat la baza procesului de înflorire economică şi socială a Europei în secolul al XII-lea, deoarece Constantinopolul şi Imperiul Bizantin reprezentau un factor important în schimbul comercial cu Mediterana creştină – Bizanţul fiind responsabil pentru jumătate din comerţul internaţional al Veneţiei, dacă se iau în considerare documentele ce s-au păstrat din această perioadă.46 Chiar şi aşa, în timp ce din Bizanţ se exportau sticlă, obiecte din fier, ulei, vin şi sare către pieţele din Italia, Germania şi Franţa, cele mai râvnite, căutate şi profitabile erau produsele aduse din alte regiuni ale lumii.

Cererea de mătase, bumbac, pânzeturi şi textile produse în estul Mediteranei, inima Asiei sau China era enormă, după cum indică foarte dar inventarele, listele de mărfuri vândute şi piesele din vistieriile aşezămintelor religioase din Europa Apuseană.47 Oraşele din Levant

profitau de pe urma pieţelor în dezvoltare – Antiohia însăşi era cunoscută ca punct comercial de unde puteau fi trimise mărfuri către vest, dar şi ca centru de producţie de sine stătător. Textilele fabricat Inn localitate, precum „stofa de Antiohia”, erau vândute atât de bine şi au devenit atât de râvnite, încât regele Henric al III-lea al Angliei (1216 – 1272) avea o aşa-numită „cameră în stil Antiohia” în fiecare dintre principalele sale reşedinţe: Turnul Londrei, Westminster şi palatele Clarendon şi Winchester.48

Şi condimentele au început să fie transportate în cantităţi tot mai mari dinspre est spre Europa. Acestea ajungeau în trei centre principale: Constantinopol, Ierusalim şi Alexandria, de unde erau transportate pe mare către oraşele-stat din Italia sau pieţele din Germania, Franţa, Flandra şi Anglia, ţări ce realizau profituri grase din vânzarea de mărfuri exotice, în unele privinţe, dorinţa de a cumpăra bunuri de lux din Orient urma modelul prin care sulurile de mătase de la curtea Chinei erau vândute de nomazii din stepă: în lumea medievală, la fel ca şi astăzi, bogaţii voiau să se diferenţieze de ceilalţi şi să-şi arate statutul social. Deşi comerţul cu produse scumpe era destinat doar unui procent restrâns al populaţiei, era esenţial, pentru că permitea delimitarea – şi, prin urmare, scotea în evidenţă mobilitatea socială şi aspiraţiile locuitorilor.

Ierusalimul avea un rol simbolic, în calitate de focar al creştinătăţii, dar îndeplinea şi funcţia de centru comercial de sine stătător, cu toate că oraşul Acera îl întrecea în privinţa activităţii economice. O listă cu impozitele ce urmau să fie colectate în regatul Ierusalim la sfârşitul secolului XII, păstrată până în prezent, oferă o imagine foarte bună despre produsele ce se puteau cumpăra de aici în acea perioadă. În plus, indică şi atenţia deosebită acordată acestora de către o administraţie bine pusă la punct, preocupată să nu rateze nicio taxă. Se aplicau impozite pe vânzarea piperului, scorţişoarei, alaunului, emailului, nucşoarei, inului, cuişoarei, lemnului

de aloe, zahărului, peştelui afumat, cardamomului, amoniacului, fildeşului şi multor altora.49 Marea majoritate a mărfurilor nu provenea din Ţara Sfântă, ci ajungea aici prin rutele comerciale controlate de musulmani – inclusiv prin porturile egiptene, de unde se exportau numeroase condimente, textile şi obiecte de lux, potrivit unui registru arab de impozitare din epocă.50

Prin urmare, în mod ironic, cruciadele au dus la înflorirea economiilor şi a societăţilor din Europa Apuseană, dar i-au îmbogăţit şi pe samsarii musulmani, care îşi dăduseră seama că noile pieţe le puteau aduce recompense bogate. Unul dintre cei mai abili negustori a fost Râmisht din Sârăf, un port din Golful Persic, care a făcut mare avere la începutul secolului al XII-lea. Printr-o sclipire de geniu, el a venit în întâmpinarea cererii din ce în ce mai mari, acţionând ca intermediar în comerţul cu bunuri din China şi India: unul dintre agenţii săi transporta bunuri în valoare de peste jumătate de milion de dinari într-un singur an. Averea sa a devenit legendara – la fel şi generozitatea lui. A plătit pentru înlocuirea scurgerii de apă, realizată din argint de la Kaaba, Meca, cu una de aur şi a plătit pentru achiziţionarea noii ţesături – o pânză adusă din China „a cărei valoare nici nu poate fi estimată”, potrivit unei cronici a vremii – cu care a acoperit Kaaba, după deteriorarea celei originale. Datorită faptelor sale bune a fost onorat cu o rară distincţie, fiind îngropat la Meca, unde, pe piatra sa de mormânt, este inscripţionat următorul text: „Aici odihneşte proprietarul de vase Abul-Qâsim Râmisht; «Dumnezeu să aibă milă de el şi de oricine se roagă pentru el»”.51

Bogăţiile de pe piaţă au provocat o inevitabilă intensificare a rivalităţilor şi au deschis un nou capitol în Marele Joc medieval: întâietatea în estul Mediteranei trebuia câştigată cu orice preţ. Până în anii 1160, întrecerea dintre oraşele-stat italiene devenise atât de acerbă, încât veneţienii, genovezii şi pisanii au ajuns să se ia la bătaie pe străzile Constantinopolului. În pofida

intervenţiei împăratului bizantin, ciocnirile violente aveau să devină ceva obişnuit. Aceasta a fost, probabil, consecinţa intensificării competiţiei comerciale şi a scăderii preţurilor: fiecare dorea să-şi protejeze interesele, chiar cu forţa, dacă era nevoie.

Lupta egoistă dintre oraşele-state le-a atras duşmănia locuitorilor Constantinopolului, supăraţi atât din cauza daunelor produse proprietăţilor din oraş, cât şi a faptului că toată lumea începuse să realizeze puterea sporită a Europei Apusene. În 1171, în contextul deziluziei generale a populaţiei bizantine, împăratul bizantin a încarcerat mii de veneţieni, a ignorat cererile lor de eliberare şi nici măcar nu şi-a cerut scuze pentru acţiunile sale unilaterale şi neanunţate. Deoarece nici acţiunea dogelui Vitale Muchiel, sosit personal la Constantinopol cu acest scop, nu a fost încununată cu succes, locuitorii Veneţiei s-au enervat. Mulţimea se strânsese în oraş, unde aştepta veşti bune, însă dezamăgirea s-a transformat în furie, ce a lăsat mai apoi loc violenţei. Încercând să scape cu viaţă, dogele a plecat spre mănăstirea San Zaccaria; înainte de a ajunge la destinaţie, gloata l-a prins şi l-a linşat.52

Bizantinii nu mai erau aliaţii şi binefăcătorii Veneţiei, ci adevăraţi rivali şi competitori. În 1182, locuitorii Constantinopolului i-au atacat pe cetăţenii oraşelor-stat italiene din capitala imperială. Foarte mulţi au fost ucişi, inclusiv reprezentantul Bisericii latine, al cărui cap a fost târât pe străzile oraşului, tras de un câine.53 Acesta a fost doar începutul conflictului crescând dintre creştinii din cele două jumătăţi ale Europei. În 1185, Salonic, unul dintre oraşele importante ale Imperiului Bizantin, a fost prădat de o armată apuseană din sudul Italiei. Prin Prima Cruciadă, vestul împlântase un harpon în estul Mediteranei; acum îşi înfăşură năvodul în jurul prăzii.

Tensiunile au oferit unor persoane şi anumite oportunităţi. De ceva vreme, un general strălucit pe nume Şalăh al-Din al-Ayyubi devenise celebru în Egipt. Având

relaţii bune, o minte ascuţită şi charismă pe măsură, acest bărbat, cunoscut mai bine sub numele de Saladin, şi-a dat seama că divergenţele de la Constantinopol îi puteau fi de folos. A acţionat rapid şi s-a împăcat cu bizantinii, insistând ca patriarhul grec al Ierusalimului să viziteze Damascul, unde l-a primit cu o generozitate bătătoare la ochi, tocmai pentru a-i sublinia că el, şi nu creştinii din Apus, era aliatul firesc al imperiului.54

La sfârşitul anilor 1180, împăratul bizantin Isaac al II-lea, animat de bune intenţii, îl ruga pe „fratele (meu), sultanul Egiptului, Saladin" să-i trimită rapoarte cu informaţii secrete, îl avertiza că zvonurile răspândite de duşmanii săi, referitoare la intenţiile ascunse ale imperiului, nu aveau niciun temei şi îi cerea lui Saladin sprijin militar împotriva apusenilor. De ceva vreme, la Constantinopol exista o antipatie profundă faţă de europenii din vest. Un autor care a trăit la jumătatea secolului al XII-lea scria că locuitorii din vestul Europei erau nestatornici, lacomi şi gata să-şi vândă şi rudele pentru bani.55 Deşi mulţi dintre aşa-zişii pelerini se prefăceau cucernici, a scris fiica unui împărat bizantin, de fapt, erau motivaţi doar de lăcomie. Plănuiau în permanenţă să ocupe oraşul imperial, să lovească în reputaţia imperiului sau să le facă rău fraţilor lor creştini.56 Această idee avea să se răspândească şi să pătrundă adânc în conştiinţa bizantinilor la sfârşitul secolului al XII-lea şi, mai ales, după 1204.

Părerea locuitorilor Constantinopolului era împărtăşită în Ţara Sfântă, unde cavalerii se comportau atât de violent şi de iresponsabil, încât lăsau impresia că doreau să-şi curme vieţile. În repetate rânduri, la sfârşitul secolului al XII-lea, mai multe personalităţi importante au luat decizii stupide, au intrat în lupte prosteşti şi, în pofida unor avertismente clare, au refuzat să se pregătească pentru valul de schimbare ce se apropia. Purtarea lor l-a amuzat pe un călător musulman, sosit în acea perioadă din Spania. Este uimitor să vezi cum ard „flăcările discordiei"

între creştini şi musulmani când vine vorba de politică şi de lupte, a scris Ibn Jubayr; dar în cazul comerţului, călătorii „vin şi pleacă fără nicio opreliște”.57

Negustorilor li se putea garanta siguranţa oriunde s-ar fi dus, indiferent de apartenenţa religioasă, în vremuri de pace sau de război. Era rezultatul unei bune relaţii de lucru, a continuat autorul, în care acordul pentru impozitare reciprocă asigura cooperarea, la fel cum o făceau şi pedepsele aspre. Negustorilor latini care nu respectau înţelegerea şi încălcau graniţele stabilite, chiar şi „pe o distanţă de lungimea unui braţ”, li se tăia gâtul, pedeapsa fiindu-le aplicată de fraţii lor creştini, speriaţi să nu-i supere pe musulmani sau să nu strice legăturile comerciale stabilite deja. Ibn Jubayr, deopotrivă amuzat şi impresionat, remarca: „(Este) una dintre cele mai agreabile şi mai neobişnuite convenţii ale (apusenilor)”.58

În timp ce Curtea de la Ierusalim se izola, luptele dintre facţiunile rivale se generalizau, creând condiţiile perfecte pentru ascensiunea unor persoane ambiţioase şi autoritare, care le-au făcut promisiuni deşarte adepţilor lor. Le-au făgăduit că aveau să repurteze succese şi au provocat astfel un rău imens relaţiei dintre creştini şi musulmani. Una dintre aceste personalităţi a fost Reynald de Châtillon, a cărui nechibzuinţă aproape că a distrus regatul Ierusalimului.

Reynald, veteran al războaielor purtate în Ţara Sfântă, şi-a dat seama că presiunea creştea, pe măsură ce Saladin îşi consolida statutul în Egipt – mai ales după ce a cucerit o mare parte din teritoriul actual al Siriei, înconjurând astfel regatul creştin. Încercările lui Reynald de a atenua pericolul au eşuat lamentabil. Decizia sa pripită de a ataca portul Aqaba de la Marea Roşie a provocat isteria autorilor arabi, convinşi că oraşele Medina şi Meca erau ameninţate de creştini şi că se apropiau Apocalipsa şi sfârşitul lumii.59

Astfel de iniţiative dădeau naştere unor reacţii adverse şi, în acelaşi timp, sporeau prestigiul şi

popularitatea pe care le-ar fi putut dobândi Saladin dacă ar fi dat o lovitură fatală statului cruciat. Dintre toţi creştinii stabiliţi în Orient, a scris un autor musulman contemporan cu evenimentele, Reynald era „cel mai perfid şi hain… cel mai nerăbdător să provoace daune şi să facă rău, să încalce promisiuni ferme şi legăminte serioase, să-şi calce cuvântul şi să mintă”. Saladin a jurat „că avea să-i curme viaţa”.60

La scurt timp, a şi primit şansa de a-şi ţine jurământul. În iulie 1187, cavalerii regatului cruciat Ierusalim au fost înfrânţi în bătălia de la Hattin, unde au fost depăşiţi din punct de vedere tactic şi militar şi învinşi de Saladin într-o luptă devastatoare, în urma căreia aproape toţi combatanţii apuseni au murit sau au fost luaţi prizonieri. Membrii ordinelor militare luaţi în captivitate, mai ales Cavalerii Ospitalieri şi Templieri – instigatori cărora le lipsea dorinţa de a face compromisuri când aveau de-a face cu necreştini – au fost executaţi sumar. Saladin l-a căutat personal pe Reynald de Châtillon şi l-a decapitat. Dacă a fost sau nu principalul arhitect al înfrângerii cruciaţilor rămâne subiect de discuţie, cert este însă că Reynald a devenit ţapul ispăşitor perfect atât pentru latinii înfrânţi, cât şi pentru musulmanii victorioşi. La numai două luni de la această luptă, Ierusalimul s-a predat paşnic musulmanilor şi şi-a deschis larg porţile, după ce a semnat un acord prin care s-a convenit ca vieţile locuitorilor oraşului să fie cruţate.61

Pierderea oraşului a fost o lovitură umilitoare pentru lumea creştină şi un important pas înapoi pentru relaţia Europei cu Orientul. Papalitatea nu a primit bine vestea – se pare că Urban al III-lea a murit de durere când a auzit de înfrângerea de la Hattin. Succesorul său, Grigore al VIII-lea, şi-a asumat sarcina de a explica motivele insuccesului. Oraşul Sfânt căzuse, i-a anunţat el pe credincioşi, nu numai „din cauza păcatelor locuitorilor săi, dar şi din cauza noastră şi a păcatelor întregului popor creştini Musulmanii aveau tot mai multă forţă militară şi, a

avertizat el, dacă nu erau ţinuţi în frâu aveau să înainteze. Le-a cerut regilor, prinţilor, baronilor şi oraşelor care luptau unele împotriva celorlalte să renunţe la dispute şi să reacţioneze la ultimele evenimente. Era o recunoaştere sinceră a faptului că, în pofida retoricii despre cavalerii însufleţiţi de credinţă şi devotament religios, în realitate, egoismul, rivalităţile locale şi luptele între facţiuni erau la ordinea zilei. Ierusalimul căzuse, a anunţat papa, deoarece creştinii dăduseră greş şi nu se ridicaseră pentru idealurile în care credeau. Păcatele şi răul îi copleşiseră.62

Acest mesaj tăios şi provocator a avut efect imediat, şi, nu după multă vreme, trei dintre cele mai influente personalităţi apusene au început să se pregătească pentru o nouă expediţie. De vreme ce Richard I al Angliei, Filip al II-lea al Franţei şi puternicul Frederic I Barbarossa, împăratul romano-german, juraseră să recupereze Oraşul Sfânt, mulţi au sperat că exista o şansă ca Ierusalimul să fie recuperat şi că poziţia creştinilor în Orientul Mijlociu avea să fie reîntărită. Însă acţiunile din 1189 – 1192 au fost un fiasco. Frederic I s-a înecat traversând un râu din Asia Mică, la câţiva kilometri de presupusul teatru de război. Între lideri au izbucnit certuri aprinse din cauza obiectivelor strategice, iar dezacordurile nu au făcut decât să aducă armatele într-un punct mort. O dovadă în acest sens este încercarea lui Richard Inimă de Leu de a se îndepărta de traseul expediţiei şi de a se concentra în schimb pe ocuparea Egiptului – un premiu mai bogat şi mai prestigios. Din acest motiv, campania militară s-a încheiat cu puţine câştiguri permanente şi nu a exercitat presiune asupra musulmanilor din Ierusalim. De fapt, uimitor este faptul că, înainte de a se îndrepta spre casă, cei care coordonau expediţia şi-au îndreptat atenţia spre Acra, cel mai important centru comercial din Levant – aşezare care nu avea nicio valoare din punct de vedere biblic sau religios.63

La mai puţin de zece ani după aceea, a urmat o altă încercare de a recupera Ţara Sfântă. În spatele atacului s-

a aflat Veneţia, care a transportat trupe pe mare către răsărit. Deşi iniţial nu s-a arătat dornic de a-şi oferi ajutorul, dogele a fost convins să susţină iniţiativa, după ce a primit asigurări că participanţii la cruciadă aveau să acopere costurile construirii flotei necesare pentru transportul numărului mare de trupe trebuincioase. Veneţienii au insistat, de asemenea, să stabilească direcţia campaniei, cerând ca flota să se îndrepte spre Egipt, nu spre porturile care deserveau Ierusalimul. Această decizie, potrivit unei persoane implicate îndeaproape în planificarea acţiunii, „a fost un secret, atent păstrat; publicului larg i s-a comunicat doar că plecam peste mări”.64

Expediţia propusă era o partidă excelentă: pe lângă faptul că promitea mântuire spirituală, aducea şi recompense bogate pentru participanţi. Avuţia Egiptului era legendară. Locuitorilor „le plăcea traiul luxos”, a scris un autor al vremii, şi erau incredibil de înstăriţi, datorită „impozitelor plătite de oraşele de pe ţărmul mării, dar şi din interiorul continentului”. Acestea, a notat el oftând, aduceau un „venit anual însemnat”.65

Veneţienii cunoşteau prea bine miza conflictului, căci arterele comerciale tradiţionale ale oraşului lor, cele care se îndreptau spre est, trecuseră prin răscoale şi tulburări. După haosul ce a urmat succeselor lui Saladin, la care s-a adăugat o perioadă de instabilitate în Bizanţ, Veneţia era disperată să-şi facă simţită prezenţa în Alexandria şi în porturile de la gura de vărsare a Nilului, locuri în care, prin tradiţie, fusese destul de absentă: probabil că, înainte de 1200, doar 10% din comerţul veneţian mergea către şi dinspre Egipt.66 Iniţial, Veneţia pierduse în faţa Pisei şi Genovei, oraşe care deţineau un atu în faţa rivalului lor italian în privinţa volumului negoţului şi a legăturilor comerciale din Marea Roşie – şi nu a rutelor terestre către Constantinopol şi Ierusalim.67 Este îndeajuns să ne gândim la eventualele recompense, ca să înţelegem riscurile asumate de veneţieni în momentul în care şi-au

construit o flotă imensă, decizie care a presupus suspendarea oricărei alte investiţii, timp de aproape doi ani.

Cu toate acestea, la scurtă vreme, a devenit clar că numărul celor gata să ia parte la cruciadă era mult mai mic decât se anticipase – fapt ce a lăsat Veneţia foarte expusă. Evenimentele au început să-i depăşească pe cruciaţi, iar strategia politică s-a bazat pe improvizaţii. În 1202, flota a sosit la Zara, pe coasta dalmată, un oraş care multă vreme fusese subiect de dispută între Ungaria şi Veneţia. Când atacul a devenit iminent, cetăţenii confuzi au înălţat steagul crucii pe zidurile oraşului, închipuindu-şi că apăruse o neînţelegere profundă şi refuzând să creadă că nişte creştini i-ar fi putut asedia din senin – în plus, şi împotriva ordinului expres al papei Inocenţiu al III-lea. Oraşul nu a fost cruţat; Veneţia insista să primească de la cavaleri ceea ce i se cuvenea.68

În timp ce cruciaţii se gândeau cum să justifice astfel de acţiuni şi discutau acţiunile următoare, s-a ivit o oportunitate extraordinară, în momentul în care unul dintre pretendenţii la tronul Bizanţului s-a oferit să recompenseze generos armata, dacă aceasta îl ajuta să preia puterea la Constantinopol. Cavalerii care porniseră iniţial în direcţia Egipt, crezând că se îndreptau spre Ierusalim, s-au trezit în dreptul zidurilor capitalei Imperiului Roman de Răsărit, cântărindu-şi opţiunile. În condiţiile în care negocierile cu facţiunile din oraş continuau, cruciaţii au început să discute cum să ocupe oraşul şi, mai ales, cum să-l împartă, împreună cu restul imperiului, între ei.69

Veneţia deja învăţase să-şi apere cu cerbicie interesele în Adriatica şi Mediterana; îşi întărise poziţia, preluând controlul direct în Zara. Acum avea şansa de a obţine cel mai mare premiu dintre toate şi să-şi asigure astfel accesul direct către Orient. La sfârşitul lui martie 1204, armatele au început să-şi ocupe poziţiile pentru a asedia Noua Romă. Adevăratul atac a început în cea de-a

doua săptămână a lunii aprilie. Scări, berbeci şi catapulte, arme care ar fi trebuit utilizate la asedierea cetăţilor aflate sub stăpânire musulmană, au fost în schimb folosite în lupta împotriva celui mai mare oraş creştin din lume. Nave construite pentru a bloca porturile din Egipt şi Levant au fost folosite pentru a tăia accesul maritim către faimosul Corn de Aur, exact în dreptul măreţei catedrale a Sfintei Sofia. În ajunul bătăliei, episcopii i-au reasigurat pe apuseni că războiul „era drept şi că sigur trebuiau să-i atace pe bizantini". Făcând referire la disputele religioase, reluate cu o regularitate convenabilă ori de câte ori mai existau şi alte chestiuni, de ordin material, la mijloc, preoţii avertizau că locuitorii Constantinopolului puteau fi atacaţi, deoarece declaraseră că „legea Romei nu reprezenta nimic şi îi numiseră câini pe toţi cei care credeau în ea". Cruciaţilor li se spusese că bizantinii erau mai răi decât evreii: „Erau duşmanii lui Dumnezeu".70

După ce au fost dărâmate zidurile, odată ce au intrat apusenii în oraş, au urmat scene haotice. Căzând pradă freneziei religioase provocate de cuvintele otrăvite ale înaltului cler apusean, asediatorii au jefuit şi profanat bisericile oraşului cu o extraordinară meticulozitate. Au prădat bogăţiile Catedralei Sfânta Sofia, furând urnele încrustate cu bijuterii, în care erau păstrate moaştele sfinţilor, şi batjocorind spada cu care fusese înjunghiat Iisus pe cruce. Obiecte din argint şi metale preţioase, folosite pentru a oficia euharistia, au fost confiscate. Atacatorii au intrat în biserici, unde au încărcat caii şi catârii cu prăzi de război. Unele animale au alunecat pe podelele din marmură lustruite, murdărite acum de „sânge şi noroi". Pentru a încununa aceste injurii şi cu o ofensă, o prostituată gălăgioasă s-a aşezat pe scaunul patriarhului, intonând cântece obscene. Pentru martorii oculari bizantini, cruciaţii nu erau decât vestitorii venirii Antihristului.71

Există numeroase izvoare istorice care atestă că mărturiile păstrate până în zilele noastre nu erau

exagerate. Un stareţ din Apus s-a dus direct la biserica lui Iisus Pantocrator (Iisus Atotputernicul), întemeiată în secolul al XII-lea de familia imperială. „Arătaţi-mi cele mai importante relicve pe care le aveţi, i-a ordonat el unui preot, sau veţi muri pe loc”. A găsit un cufăr plin cu toate comorile bisericii, în care, „fără să stea pe gânduri, şi-a cufundat mâinile”. Când ceilalţi l-au întrebat unde fusese şi dacă furase ceva, încuviinţând din cap şi zâmbind, el a spus doar atât: „Ne-am descurcat bine”.72

Nu este de mirare că, fugind din capitală, un locuitor bizantin s-a aruncat la pământ, a început să plângă şi le-a reproşat zidurilor că „doar ele au rămas nemişcate, fără să verse lacrimi, fără să fi căzut la pământ; au rămas în picioare, drepte”. Se simţea de parcă şi-ar fi bătut joc de el: cum de nu reuşiseră să apere oraşul? în 1204, invadatorii care se comportau ca nişte nebuni au pângărit până şi cele mai sfinte odoare ale Constantinopolului.73

Bogăţiile materiale ale capitalei Bizanţului au ajuns în bisericile, catedralele, mănăstirile şi colecţiile private din întreaga Europă Apuseană. Sculpturi înfăţişând cai, care se ridicaseră mândre deasupra hipodromului, au fost încărcate pe vase şi duse la Veneţia, unde aveau să fie aşezate la intrarea în Catedrala San Marco; nenumărate relicve şi obiecte preţioase au fost, de asemenea, transportate în oraş, unde rămân şi astăzi, admirate de turişti ca exemple ale artei creştine, şi nu ca prăzi de război.74

Şi, de parcă nu erau de-ajuns, în momentul în care Enrico Dándolo, bătrânul doge orb care venise din Veneţia să asiste la atacul asupra Constantinopolului, a murit, în anul următor, s-a decis ca acesta să fie îngropat la Sfânta Sofia. El a fost prima persoană din istorie îngropată în măreaţa catedrală.75 Era un gest încărcat de un simbolism profund, care dovedea ascensiunea Europei Apusene. Vreme de secole, lumea privise către răsărit pentru a face avere şi a-şi îndeplini ambiţiile – fie spirituale, fie materiale. Prădarea şi cucerirea celui mai mare şi mai

important oraş al creştinătăţii era o mărturie a faptului că europenii erau în stare de orice de câte ori voiau – şi aveau nevoie – să se apropie de locul în care se aflau avuţia şi puterea în lume.

Deşi aveau înfăţişare umană, vesticii s-au purtat ca nişte animale, a consemnat cu tristeţe un important cleric grec, care a adăugat că bizantinii au fost trataţi cu o incredibilă cruzime: fecioarele au fost violate, iar victimele inocente trase în ţeapă. Oraşul a fost jefuit într-un mod atât de sălbatic, încât un istoric a utilizat sintagma „generaţie pierdută", când s-a referit la anii ce au urmat Cruciadei a Patra, când administraţia imperială bizantină a fost nevoită să se refugieze la Niceea, în Asia Mică.76

Între timp, vesticii au început să-şi împartă imperiul între ei. După ce au consultat registrele de impozitare de la Constantinopol, au redactat un nou document, intitulat *Partitio terrarum imperii Romaniae* Câmpărţirea *teritoriilor Imperiului Roman*), prin care au fost desemnaţi cârmuitorii teritoriilor fostului imperiu. Nu era o decizie accidentală, ci o dezmembrare cinică şi foarte bine calculată.77 De la bun început, oameni precum Bohemund demonstraseră că participanţii la cruciade – care promiseseră să apere creştinătatea, să înfăptuiască lucrarea Domnului şi să aducă mântuirea celor care luau calea crucii – puteau fi deturnaţi şi folosiţi în alte scopuri. Prădarea Constantinopolului a fost apogeul evident al dorinţei europenilor din Apus de a pătrunde şi de a se stabili în Orient.

În timp ce Imperiul Bizantin era divizat, europenii conduşi de oraşele-stat italiene Pisa, Genova şi Veneţia s-au grăbit să preia acele regiuni importante din punct de vedere strategic şi economic, una pe socoteala celeilalte. Flotele se ciocneau cu regularitate în dreptul Cretei şi al insulei Corfu, fiecare dintre ele luptând pentru a controla cele mai bune baze comerciale şi accesul la pieţele de desfacere.78 Şi pe uscat s-au purtat lupte pentru teritorii şi supremaţie, dintre care cele mai violente s-au desfăşurat

în câmpiile fertile ale Traciei, grânarul Constantinopolului.79

Europa şi-a întors la scurt timp atenţia spre Egipt, care, în 1218, devenise nucleul unei alte expediţii de amploare, al cărei scop era să înainteze prin Delta Nilului spre Ierusalim. Francesco D'Assisi s-a alăturat armatelor care navigau spre sud, în speranţa că îl putea convinge pe sultanul al-Kâmil să se lepede de islam şi să se convertească la creştinism – ceea ce nici măcar charismaticul teolog nu a reuşit, în pofida faptului că s-a întâlnit personal cu sultanul.80 După ocuparea Damiettei, în 1219, cruciaţii au avansat spre Cairo, dar au suferit o zdrobitoare înfrângere, pricinuită de al-Kămil, în continuare neconvertit, ce a pus în mod umilitor capăt campaniei europenilor. În timp ce liderii lor se gândeau să accepte termenii înţelegerii propuşi de musulmani şi dezbăteau viitorul acţiunii lor, au primit veşti despre ceea ce părea a fi, nici mai mult, nici mai puţin, un miracol.

S-a aflat că o armată numeroasă sosea dinspre Extremul Orient, pentru a-i ajuta pe regii apuseni în lupta lor împotriva Egiptului. Zdrobind orice rezistenţă întâmpinau în cale, aceşti nesperaţi aliaţi veneau în ajutorul cruciaţilor. Identitatea lor era evidentă: nu puteau fi decât soldaţii părintelui Ioan, conducătorul unui regat vast şi incredibil de bogat, locuit de amazonieni, brahmani, triburile pierdute ale lui Israel şi o mulţime de fiinţe legendare şi semilegendare. Părintele Ioan conducea, chipurile, un regat, care nu doar că era creştin, dar se asemăna Edenului. Scrisorile care începuseră să circule în secolul al XII-lea nu lăsau nici urmă de îndoială în privinţa gloriei imperiului său: „Eu, părintele Ioan, sunt domnul domnilor, eu îi întrec pe toţi regii din lume în avuţie, virtute şi putere… Laptele şi mierea curg nestingherite pe tărâmurile noastre; otrava nu poate face niciun rău, iar aici nu orăcăie nicio broască zgomotoasă. Nu sunt scorpioni şi nici şerpi care să pândească din iarbă". O ţară bogată în smaralde, diamante, ametiste şi alte pietre preţioase,

precum şi în piper şi elixire care ţineau departe orice boală.81 Veştile despre sosirea sa au influenţat deciziile cruciaţilor în privinţa misiunii din Egipt: nu trebuiau decât să rămână fermi pe poziţii, iar victoria le era asigurată.82

A fost prima lecţie primită de europeni în Asia. Neştiind ce să creadă, cruciaţii acordaseră mare importanţă unor zvonuri consemnate şi în rapoartele care circulaseră vreme de câteva decenii după înfrângerea sultanului Ahmad Sanjar în Asia Centrală, în anii 1140. Incidentul dăduse naştere unor idei optimiste şi confuze, lipsite de realism, despre ce se afla dincolo de imperiul selgiucizilor. Când s-a auzit pentru prima dată că, prin Caucaz, nişte trupe se deplasau cu viteza fulgerului, bârfele s-au transformat rapid în realitate: se spunea că „magii" se îndreptau spre vest, purtând cruci şi ducând cu ei corturi ce puteau fi ridicate în biserici. Eliberarea creştinătăţii părea iminentă. Destul de vag, un cleric de rang înalt din Damietta predica: „David, regele celor două Indii, se grăbea să vină în ajutorul creştinilor, fiind însoţit de cel mai feroce popor, care îi va devora ca o bestie pe profanatorii sarazini".84

La scurt timp, a devenit evident cât de mincinoase erau zvonurile. Zgomotul intermitent care putea fi auzit apropiindu-se din Orient nu era provocat de armata părintelui Ioan, a fiului său, „regele David", sau de trupe creştine care veneau în ajutorul confraţilor lor. Era zgomotul ce anunţa un eveniment cu totul diferit. Spre cruciaţi – şi înspre Europa – nu se îndreptau vestitorii Paradisului, ci ai Infernului. În galopul cailor, se apropiau mongolii.85

9

Drumul spre iad

Convulsiile resimţite în Egipt îşi aveau originea în celălalt capăt al lumii. Pe la sfârşitul secolului al XI-lea, mongolii erau unul dintre numeroasele triburi care locuiau către nord, la întrepătrunderea dintre hotarele Chinei şi lumea stepelor, descrişi de un contemporan drept „trăitori

precum fiarele, necălăuziţi de credinţă sau lege, hălăduind fără ţintă dintr-un loc într-altul, precum turmele de dobitoace sălbatice în căutarea păşunilor”.1 Potrivit unui alt autor, „socoteau violenţa şi jaful, imoralitatea şi depravarea fapte bărbăteşti şi vrednice”. Aspectul lor era privit cu acelaşi dezgust: ca şi hunii din secolul al IV-lea, purtau „piei de câine şi şoarece”.2 Erau descrieri obişnuite ale purtărilor şi a felului de-a fi al nomazilor, văzute din perspectiva unor observatori externi.

Cu toate că mongolii păreau dezorganizaţi, însetaţi de sânge şi nestatornici, creşterea puterii lor nu era rezultatul unei lipse de ordine, ci tocmai dimpotrivă: planificarea necruţătoare, organizarea simplă şi un set clar de obiective strategice au fost cheia întemeierii celui mai mare imperiu terestru din istorie. Sursa de inspiraţie a transformării mongole a fost o căpetenie pe nume Lemugin („fierar”). îl cunoaştem mai degrabă după titlul şi porecla sa de „stăpân al lumii” ori, poate, „conducător nemilos”: Cinggis sau Genghis-Han.3

Genghis-Han provenea dintr-o familie de căpetenii tribale şi menirea îi fusese prevestită încă din clipa în care se născuse „strângând în pumnul drept un cheag de sânge de mărimea unui oscior, semn de bun augur ce indica gloria viitoare”.4 în ciuda groaznicei reputaţii căpătate în Evul

Mediu, care mai persistă şi în zilele noastre, Genghis-Han s-a ridicat la putere fără grabă, încheind înţelegeri cu alte căpetenii tribale şi alegându-şi cu iscusinţă aliaţii. La fel a procedat cu duşmanii: mai presus de orice, a ştiut să-şi aleagă momentul potrivit pentru a-i doborî. Şi-a ţinut aproape susţinătorii cei mai devotaţi, atât ca gărzi de corp, cât şi sub forma unui anturaj impenetrabil alcătuit din războinici (*ndkur*) în care putea avea încredere deplină. Era vorba despre un sistem meritocratic în care abilitatea şi loialitatea erau mai importante decât originile tribale sau înrudirea cu liderul. În schimbul sprijinului lor hotărât, conducătorul le oferea daruri, prăzi şi ranguri. Geniul lui

Genghis-Han a constat în capacitatea de a furniza aceste beneficii cu suficientă generozitate cât să garanteze loialitate – şi să facă asta cu regularitate de metronom.5

Lucrul a fost posibil prin acţiuni aproape constante de cuceriri. Un trib după altul avea să fie adus sub stăpânirea sa prin forţă ori ameninţări, astfel încât, până în 1206, să fie recunoscut drept stăpânul incontestabil al stepelor mongole. Atenţia lui s-a îndreptat apoi către popoarele învecinate, precum kîrgîzii, oiraţii şi uigurii situaţi în vestul Chinei, în Asia Centrală, care s-au supus şi au făcut jurăminte de vasalitate. Încorporarea ultimei dintre populaţiile menţionate, în 1211, a avut o importanţă specială, lucru făcut clar de oferirea în dar a unei mirese din familia lui Genghis conducătorului uigur, Barchuq, după ce acesta se declarase gata să fie „al cincilea fiu” 6 al Marelui Han. Gestul reflecta în parte importanţa teritoriilor ocupate de uiguri în bazinul râului Tarim, dar şi rolul căpătat în Mongolia de limba, alfabetul şi ceea ce un istoric modern numeşte „cărturarii” uiguri. Nivelul ridicat al culturii uigure a fost unul dintre motivele recrutării în masă a scribilor şi birocraţilor lor, printre care şi un anume „Tata-Tonga”, care a devenit îndrumătorul fiilor lui Genghis-Han.7

Atenţia mongolilor s-a întors apoi către obiective mai ambiţioase, într-o serie de atacuri începute în 1211, luptătorii stepelor au pătruns în China, aflată sub stăpânirea dinastiei Jin, jefuind capitala Zhongdu şi silind cârmuitorii să evacueze şi să mute de mai multe ori către sud capitala şi lăsând în mâna invadatorilor prăzi substanţiale. Prin alte locuri, expansiunea s-a dovedit încă şi mai impresionantă. Momentul n-ar fi putut fi mai propice. Autoritatea centrală a lumii musulmane începuse să slăbească în secolul al XII-lea, şi câteva state – de diverse dimensiuni, mai mult sau mai puţin puternice şi stabile din punct de vedere politic – se iviseră, contestând supremaţia Bagdadului. Întâmplător, cam în acea vreme, cârmuitorul Horezmului se îndeletnicise cu lichidarea

rivalilor locali, ţintind el însuşi, totodată, o expansiune către China. Consecinţa a fost, pur şi simplu, că atunci când mongolii l-au înfrânt, ceea ce nu au întârziat să facă, alungându-l pe o insulă din Marea Caspică unde avea să şi moară în scurt timp, poarta către Asia Centrală s-a deschis larg: calea le fusese deja netezită.8

Diverse izvoare istorice zugrăvesc o imagine vie a sălbăticiei fără margini care a însoţit atacul asupra Horezmului, început în 1219. Invadatorii, notează un istoric, „au venit, au stors totul, au dat foc, au măcelărit, au prădat şi au plecat”.9 „Aş vrea să nu mă fi născut, scrie altul, ca să nu am de îndurat un asemenea chin. Antihriştii musulmani, cel puţin, îşi distrug doar duşmanii, pe când mongolii nu cruţă pe nimeni. Ucid femei, bărbaţi, copii, spintecă pântecele borţoaselor şi le măcelăresc pruncii nenăscuţi”.10

Mongolii aveau grijă ca frica să se răspândească, deşi, în realitate, Genghis-Han se folosea de violenţă într-o manieră selectivă şi deliberată. Jefuirea unui oraş era calculată pentru a-i îndemna pe ceilalţi să se supună iute şi fără zarvă; execuţii de-o sălbăticie teatrală erau folosite pentru a-i convinge pe ceilalţi cârmuitori că era mai bine să negocieze decât să reziste. Nâshâpur a fost una dintre localităţile care a suferit o devastare completă. Orice făptură vie – de la femei, copii şi vârstnici până la turme şi animale domestice – a fost trecută prin sabie, fiindcă se poruncise ca nici măcar câinii şi pisicile să nu fie cruţaţi. Cadavrele au fost puse unele peste altele, alcătuind piramide de carne scăldate în sânge, care avertizau asupra consecinţelor oricărei opoziţii. A fost destul pentru a convinge alte oraşe să lase armele şi să negocieze: alegerea se făcea între viaţă şi moarte.11

Veştile despre brutalitatea cu care aveau de-a face cei care şovăiau circulau cu repeziciune. Poveşti precum cea despre un demnitar de rang înalt adus în faţa unei căpetenii mongole pentru a i se turna aur topit în ochi şi în urechi s-au răspândit peste tot – la fel şi faptul că uciderea

demnitarului fusese însoţită de anunţul că pedeapsa era pe măsura unui om „a cărui purtare nedemnă, acţiuni barbare şi cruzimi meritau din plin condamnarea”.12 Era o avertizare transmisă celor care se gândeau să se pună în calea mongolilor. Supunerea paşnică era răsplătită; rezistenţa era aspru pedepsită.

Genghis-Han folosea forţa, beneficiind de avantajele progresului tehnic şi dovedind iscusinţă strategică. Un asediu îndelungat asupra unor ţinte fortificate era dificil şi costisitor, din cauza costurilor de întreţinere a unei armate călare a cărei nevoie de păşunat putea epuiza iute regiunile din preajmă. Din acest motiv, tehnicienii militari care puteau asigura o victorie rapidă erau deosebit de preţuiţi. Ştim că la Nâshâpur, în 1221, au fost folosite 3.000 de arbalete gigantice, alături de 3.000 de catapulte de bolovani şi 700 de aruncătoare de material incendiar. Mai târziu, mongolii au devenit extrem de interesaţi de mecanismele născocite de europenii din Apus, copiind modele de catapulte şi maşini de asalt create de cruciaţi în Ţara Sfântă şi folosindu-le contra inamicilor din Asia de Est în ultima parte a secolului al XIII-lea. Controlul asupra Drumurilor Mătăsii le-a oferit stăpânilor lor acces la informaţii şi idei ce puteau fi multiplicate şi trimise la depărtări de mii de kilometri.13

Ciudat lucru, ţinând cont de reputaţia lor, dar una dintre explicaţiile pentru uluitorul succes al mongolilor din prima parte a secolului al XIII-lea în China şi Asia Centrală este că aceştia nu au fost întotdeauna văzuţi drept opresori. Şi dintr-un motiv întemeiat: în cazul Horezmului, de pildă, populaţiei locale i se poruncise să plătească în avans dările pe un an, bani destinaţi construirii de fortificaţii noi în jurul Samarkandului şi năimirii unor batalioane proaspete de arcaşi, menite să facă faţă unui atac mongol iminent. O asemenea apăsare fiscală nu stârnise sentimente dintre cele mai prietenoase. În contrast, mongolii au investit cu generozitate în infrastructura unora dintre oraşele cucerite. Un călugăr

chinez care a vizitat Samarkandul la puţin timp după capturarea acestuia a fost uimit să vadă câţi meşteşugari fuseseră aduşi din China şi câţi oameni fuseseră luaţi din regiunile învecinate, ba chiar şi de mai departe pentru a munci câmpurile şi livezile neglijate până atunci.14

Era o metodă ce urma să fie aplicată iarăşi şi iarăşi: bani curgând către reconstruirea şi revitalizarea oraşelor, cu o atenţie specială acordată artelor, meşteşugurilor şi producţiei de bunuri. Imaginile stereotipe ale mongolilor ca distrugători barbari sunt larg răspândite; avem de-a face cu reprezentări ce pot induce în eroare, ale unor cronici scrise mai târziu, care pun accent pe devastare şi ruină. Această viziune părtinitoare asupra trecutului furnizează o lecţie însemnată despre cât de folositor este pentru cârmuitorii preocupaţi de posteritate să aibă în slujbă istorici care să le prezinte într-o lumină favorabilă epoca – ceea ce mongolii, în mod ciudat, n-au izbutit.15

Şi totuşi, incontestabil, modul în care mongolii foloseau forţa făcea să le îngheţe sângele în vine celor care aşteptau un atac iminent. Pe măsură ce hoardele avansau spre vest, hăituindu-i pe cei care li se opuseseră ori fugiseră, nădăjduind că vor scăpa, mongolii semănau groaza în suflete, în 1221, armatele aflate sub comanda a doi dintre fiii lui Genghis-Han au înaintat iute ca fulgerul prin Afghanistan şi Persia, făcând prăpăd în cale. Nishăpur, Herât şi Balch au fost cucerite, în vreme ce oraşul Merv a fost ras de pe faţa pământului şi întreaga sa populaţie ucisă, potrivit unui istoric persan, cu excepţia unui grup format din 400 de artizani, trimis către est, ca să lucreze la curtea mongolă. Pământul era roşu de sângele morţilor: un mic grup de supravieţuitori ar fi numărat, se pare, cadavrele, stabilind numărul victimelor la mai bine de 1, 3 milioane.16 Alte rapoarte cutremurătoare, avansând cifre similare, i-au convins pe istoricii moderni să vorbească despre genocid, ucidere în masă şi măcelărirea a 90% din populaţie.17

Cu toate că este dificil să evaluăm cu precizie totalul

victimelor mongolilor, merită menţionat că multe (chiar dacă nu toate) dintre oraşele devastate şi-au revenit, se pare, cu repeziciune, ceea ce sugerează că istoricii persani care au scris la o epocă mai târzie despre efectele devastatoare ale invaziilor mongole au exagerat în relatările lor. Dar chiar şi aşa, nu există nicio îndoială că vântul turbat pornit din est sufla cu o forţă copleşitoare.

Războinicii mongoli nu cunoşteau odihna. Îndată ce oraşele din Asia Centrală au fost devastate şi Caucazul prădat, călăreţii şi-au făcut apariţia în partea de sud a Rusiei. Se aflau pe urmele triburilor rivale kîpceak-cumane, ca să le înveţe minte pentru nesupunerea lor. Chiar dacă Genghis-Han murise în 1227, urmaşii săi se vor dovedi la fel de capabili şi de eficienţi în acţiunile lor militare.

Pe la începutul anilor 1230, după extraordinarul succes în Asia Centrală, coordonat de Ogodai, care devine Mare Han sau lider suprem curând după moartea tatălui său, mongolii s-au lansat într-unul dintre cele mai uluitoare atacuri din istoria militară, declanşând o campanie care avea s-o depăşească până şi pe cea a lui Alexandru cel Mare în termeni de viteză şi întindere. Trupele mongole s-au ivit iarăşi în teritoriile ruseşti, „puhoaie fără număr, ca lăcustele”, după cum relatează un călugăr din Novgorod. „Nu avem ştire de unde au apărut şi încotro s-au dus, scrie monahul, Dumnezeu singur cunoaşte aceasta, fiindcă El i-a trimis ca să ne pedepsească pentru păcatele noastre”.18 La întoarcere, în maniera lor tipică, mongolii au pretins tribut, ameninţând cu nimicirea celor care refuză să se supună. Unul după altul, oraşele au fost atacate, iar Riazan, Tver şi, în cele din urmă, Kievul au fost jefuite sistematic. În Vladimir, familia princiara împreună cu episcopul local şi alţi demnitari s-au adăpostit în Biserica Sfintei Născătoare de Dumnezeu. Mongolii au dat foc bisericii, arzându-i de vii pe cei aflaţi înăuntru.19 Bisericile au fost distruse, scrie unul dintre succesorii episcopului, „sfintele vase pângărite, odoarele sacre trântite pe jos şi

preoţimea trecută prin ascuţişul sabiei”.20 Parcă fiare sălbatice ar fi fost dezlănţuite ca să devoreze carnea celor puternici şi să soarbă sângele nobilimii. Dinspre est, nu venise Părintele Ioan să-i salveze pe creştini, ci mongolii aducători ai Apocalipsei.

Groaza stârnită de mongoli era reflectată în numele pe care aveau să-l capete curând: tătari, o referire la Tartar – abisul chinurilor din mitologia clasică.21 Veşti despre înaintarea lor au ajuns tocmai până în Scoţia şi, potrivit unor izvoare istorice, heringii au rămas nevânduţi în porturile de pe coasta Britaniei, fiindcă neguţătorii care veneau în mod obişnuit din zona Mării Baltice pentru a-i cumpăra nu mai îndrăzneau să iasă din case.22 în 1241, mongolii au izbit în inima Europei, împărţindu-şi în două forţele, cu o armată atacând Polonia, în vreme ce a doua se îndrepta către câmpiile Ungariei. Pe întregul continent s-a iscat panica, mai ales după ce o armată mare aflată sub comanda lui Mieszko cel Gras şi a ducelui de Silezia a fost nimicită, iar capul ducelui purtat în vârf de suliţă, împreună cu nouă saci conţinând „urechile morţilor”. Forţele mongole au pornit apoi spre vest. După ce şi regele Bela al IV-lea al Ungariei a fugit către Dalmaţia, găsindu-şi refugiul în Trogir, venise vremea ca preoţii să-şi înceapă slujbele, să se roage de apărare împotriva răului şi să se pună în fruntea unor procesiuni menite să implore ajutorul divin. Papa Grigore al DC-lea a anunţat că oricine va ajuta la apărarea Ungariei va avea parte de aceeaşi iertare a păcatelor ca şi cea oferită cruciaţilor. Oferta sa a fost întâmpinată totuşi cu prea puţin entuziasm: împăratul german şi dogele Veneţiei erau cât se poate de conştienţi de consecinţele pe care aveau să le îndure dacă încercau să ajute şi sfârşeau de partea celor învinşi. Dacă mongolii şi-ar fi continuat drumul spre vest, aşa cum arată unul dintre savanţii moderni, „este puţin probabil că ar fi întâlnit vreo opoziţie organizată”.23 Europa se găsea la ora judecăţii.

Cu o neobrăzare aproape uimitoare, câţiva istorici

contemporani s-au apucat să pretindă că mongolii fuseseră opriţi de o rezistenţă curajoasă, ba chiar învinşi în bătălii imaginare ce păreau să devină tot mai reale odată cu trecerea timpului. De fapt, mongolii erau, pur şi simplu, dezinteresaţi de ceea ce le putea oferi Europa Apuseană – cel puţin deocamdată. Prioritatea lor era să-l pedepsească pe Bela pentru că le oferise adăpost cumanilor şi, poate mai grav, pentru că le ignorase repetatele cereri de a-i preda pe aceştia: o asemenea rezistenţă trebuia pedepsită cu orice preţ.24

„Ştiu prea bine că eşti un monarh bogat şi puternic, îi scria comandantul mongol regelui Bela, că ai la poruncă mulţi oşteni şi că tu singur stăpâneşti un mare regat". Utilizând formulări care i-ar fi fost familiare oricărui şantajist profesionist, cerinţele sunt transmise fără ocolişuri. „Îţi este greu să te supui mie de bunăvoie, urma epistola, şi totuşi ar fi mai bine pentru viitorul tău dacă ai face-o".25 în lumea stepelor, să iei în râs un rival puternic era aproape la fel de rău ca o confruntare directă. Regelui maghiar trebuia să i se dea o lecţie. A fost, aşadar, urmărit prin întreaga Dalmaţie, deşi existau şi alte oportunităţi, deloc neglijabile, altundeva. Mongolii au devastat totul în cale, distrugând un oraş într-un mod atât de sistematic, încât un cronicar local avea să noteze că nu mai rămăsese nimic şi nimeni în picioare, nici măcar „un perete la care să te pişi" 26.

În acel moment, Bela – şi Europa – au fost salvaţi de o întorsătură extrem de norocoasă a sorţii: Ogodai, marele Han, a pierit pe neaşteptate. Pentru credincioşi era limpede că rugăciunile le fuseseră ascultate. Pentru mongolii de rang înalt era vital să fie prezenţi şi să participe la alegerea celui care avea să preia hlamida stăpânirii. Nu exista niciun drept la tron transmisibil prin naştere, ci mai degrabă cei care aspirau să fie investiţi cu autoritatea supremă îşi prezentau argumentele, tare şi convingător, înaintea unui conclav de căpetenii respectate. Decizia de a se situa într-o tabără ori alta putea face şi

desface vieţi şi cariere de comandanţi: dacă cel sprijinit se ridica în vârf, recompensa putea fi disproporţionat de mare. Nu era momentul, acum, să hăituiască regi enervanţi prin Balcani. Venise vremea întoarcerii acasă, unde situaţia nu trebuia scăpată din ochi. Aşa că, din acest motiv, mongolii au ridicat piciorul de pe gâtlejul Europei creştine.

Deşi numele lui Genghis-Han este sinonim cu marile cuceriri din Asia şi cu invaziile unor tărâmuri şi mai depărtate încă, liderul mongol a murit în 1227, după faza iniţială de constituire a Imperiului Mongol în teritoriile chineze şi ale Asiei Centrale, însă înainte de dramaticele atacuri asupra Rusiei şi a Orientului Mijlociu şi de invazia care îngenunchease Europa. Fiul său, Ogodai, fusese cel care coordonase expansiunea ce sporise cu mult întinderea stăpânirii mongole, planificase campania de invadare a peninsulei Coreea, a Tibetului, Pakistanului şi nordului Indiei, precum şi atacurile asupra Apusului. Lui Ogodai i se recunoaşte mare parte din meritul pentru realizările mongolilor şi, în egală măsură, o parte din responsabilitatea opririi temporare a hoardelor: moartea sa, în 1241, a oferit un răgaz foarte important.

În vreme ce toţi aşteptau cu sufletul la gură alegerea următorului conducător mongol, puzderie de mesageri erau trimişi din Europa şi Caucaz către Asia, pentru a iscodi cine erau nelegiuiţii aceştia, de unde apăruseră, ce obiceiuri aveau – şi pentru a se căděa la o înţelegere cu ei. Două grupuri de ambasadori au luat cu ei scrisori în care se solicita, în numele lui Dumnezeu, ca mongolii să nu atace creştinătatea, ba chiar să se gândească la adoptarea adevăratei credinţe.27 între 1243 şi 1253, papa Inocenţiu al IV-lea a trimis patru solii separate, în vreme ce regele Ludovic al Di-lea al Franţei a trimis la rândul său o misiune diplomatică aflată sub conducerea lui Guillaume de Rubruck, un călugăr din Flandra.28

Dările de seamă pe care le-au întocmit aceştia despre călătoriile lor erau la fel de vii şi de stranii ca cele produse

de călătorii musulmani în stepe, în secolele al IX-lea şi al X-lea. Cu toate că nemăsurat de puternici, scrie Guillaume de Rubruck, noii stăpâni ai Asiei nu locuiau în oraşe, dacă nu puneai la socoteală capitala Karakorum, unde s-a întâlnit cu Marele Han într-un cort enorm, „căptuşit cu totul, pe dinăuntru, cu ţesături lucrate în fir de aur”.29 Erau oameni cu un comportament şi obiceiuri ce păreau exotice şi de neînţeles. Nu mâncau legume, beau lapte de iapă fermentat şi-şi goleau măruntaiele fără să se gândească măcar o clipă la cei cu care stăteau de vorbă – şi încă în public, „la nicio aruncătură de băţ”.30

Relatarea altui trimis, Giovanni da Pian del Carpine, a devenit bine-cunoscută prin Europa în această perioadă; autorul amintea de murdăria, decadenţa şi ignoranţa mongolilor, care socoteau drept hrană câinii, lupii, vulpile şi păduchii. A menţionat şi zvonurile auzite despre făpturi care se găseau dincolo de pământurile mongolilor: arătări cornute sau de încă un soi, având capete de câini.31 Călătorul, care asistase la ceremonia întronării următorului Mare Han, Guiuc, s-a întors cu informaţii deloc liniştitoare. Lista demnitarilor din regiuni, triburi şi regate care recunoşteau dominaţia mongolă sugera, într-o măsură, uluitoarea mărime a imperiului: erau acolo căpetenii din Rusia, Georgia, Armenia, din stepe, din China şi Coreea, nu mai puţin de zece sultani şi mii de trimişi ai califului.32

Giovanni da Pian del Carpine a primit de la Marele Han o scrisoare pe care să o ducă la Roma. Toate pământurile lumii fuseseră cucerite de mongoli, scria acolo. „Ai face bine să vii tu însuţi, i se poruncea papei, cu toţi prinţii tăi, şi să ne slujeşti. De nu vei săvârşi aceasta, te vom socoti duşmanul nostru”, îl avertiza Marele Han. Exista acolo şi un răspuns lipsit de echivoc la solicitarea papei ca liderul mongol să se creştineze: de unde ştii pe cine iartă Dumnezeu şi cui îi arată milă? îl întreba mânios hanul. Toate pământurile ce se întind între răsăritul şi apusul soarelui sunt ale mele, continua acesta, ceea ce nu

prea favoriza zeul propus de papă. Scrisoarea era pecetluită cu un sigiliu ce înfăţişa contopirea puterii Marelui

Han cu a „eternului Tengri”, zeitatea supremă din credinţele tradiţionale ale nomazilor de stepă. Un alt aspect deloc promiţător pentru propunerea Sfântului Părinte.33

Nu era liniştitor nici faptul că se croiau planuri pentru atacuri noi asupra Europei Centrale, ba chiar o invazie a zonei de nord a continentului.34 Mongolii aveau o viziune asupra lumii care implica nici mai mult, nici mai puţin, decât dominaţia globală: cucerirea Europei era doar pasul următor, logic, al planului urmaşilor lui Genghis-Han de a-şi aduce sub stăpânire încă şi mai mult teritoriu.35

Teama de mongoli a dat tonul unor negocieri ale principalilor lideri religioşi din Europa. Biserica Armeană a iniţiat discuţii cu Patriarhul din Constantinopol pentru edificarea unei alianţe şi obţinerea de protecţie în cazul unui viitor atac mongol. Totodată, armenii au deschis negocieri şi cu Roma, arătându-se dispuşi să accepte concepţia catolică asupra Filioque (purcederea Duhului Sfânt) – un subiect care cauzase multe fricţiuni în trecut.36 Bizantinii au procedat asemănător, trimiţând solie la Roma şi propunând încetarea schismei ce din secolul al XI-lea împărţise în două Biserica Creştină şi care se adâncise, în loc să se vindece, ca rezultat al cruciadelor.37 Ceea ce nu izbutiseră prelaţii şi prinţii Europei – să-i unească din nou pe papi şi patriarhi –, reuşiseră mongolii: atacurile dinspre est şi ameninţarea extrem de reală a reîntoarcerii lor silise creştinismul să facă front comun.

Şi tocmai când armonia religioasă părea o certitudine, situaţia s-a schimbat. După moartea neaşteptată a Marelui Han Guiuc în 1248, în rândul căpeteniilor mongole s-a declanşat o luptă pentru succesiune ce avea să dureze mult timp. Pe parcursul acestei perioade, cârmuitorii Armeniei şi ai Bizanţului au

primit asigurări că nu se pregătea niciun atac iminent. Potrivit lui Guillaume de Rubruck, în cazul Bizanţului, slăbirea presiunii se datora unui trimis mongol care, consistent mituit, intervenise pentru oprirea unei noi invazii.38 Cu siguranţă era adevărat că bizantinii încercau cu disperare să abată atenţia mongolilor şi că făceau tot ce le stătea în puteri ca să evite vreun atac. În 1250, de pildă, în mod intenţionat, bizantinii au plimbat o altă delegaţie trimisă din Karakorum prin zone cu teren dificil, iar la întâlnirea cu împăratul, au organizat o paradă impresionantă a armatei bizantine. Erau încercări febrile de a-i convinge pe mongoli că imperiul nu merita atacat – sau că, dacă ar fi fost atacat totuşi, trupele bizantine erau gata să răspundă.39

Mongolii au renunţat la atac din alte motive: nici Anatolia şi nici Europa nu se mai aflau în centrul atenţiei lor din cauză că, pur şi simplu, existau plaiuri mai îmbelşugate altundeva. Mongolii au trimis expediţii după expediţii împotriva rămăşiţelor statului chinez, până ce acesta a capitulat complet pe la sfârşitul secolului al XIII-lea. Atunci dinastia conducătoare mongolă a adoptat numele imperial Yuan şi a întemeiat un nou oraş pe locul vechii metropole Zhongdu, care a devenit capitala mongolă, menită să încununeze succesul operaţiunilor militare împotriva locuitorilor dintre Pacific şi Mediterana. Oraşul şi-a păstrat de atunci importanţa: este vorba de Beijing.

Şi altor mari oraşe li s-a acordat o atenţie considerabilă. Noul han, Mongke, a concentrat puterea armiilor mongole pe teritoriul lumii islamice. Oraş după oraş au capitulat în faţa armatei pornite spre vest. Mongolii au ajuns în 1258 sub zidurile Bagdadului şi, după un scurt asediu, l-au devastat. Au pătruns în oraş „ca nişte şoimi flămânzi aruncându-se asupra unui stol de porumbei sau precum lupii turbaţi năpustindu-se asupra oilor”, avea să scrie, la scurtă vreme, un cronicar arab. Locuitorii oraşului au fost târâţi pe străzi şi uliţe ca nişte păpuşi din

cârpe, „ajungând cu toţii joacă pentru soldaţi”. Califul al-Musta şim a fost capturat, înfăşurat în pânzeturi şi ucis sub copitele cailor.40 Un moment plin de semnificaţie, ce indica cine erau cu adevărat puternicii lumii.

Mongolii au pus mâna pe bogăţii şi prăzi imense. Potrivit unei relatări provenind de la aliaţii caucazieni ai mongolilor, învingătorii „se gheboşau sub greutatea aurului, argintului, nestematelor şi perlelor, ţesăturilor şi veşmintelor de preţ, vaselor de aur şi argint, fiindcă nu luau decât cele două metale, pietrele preţioase, perlele, ţesăturile şi veşmintele”. Colectarea ţesăturilor avea o semnificaţie aparte: la fel ca în cazul populaţiilor Xiongnu la apogeul puterii lor, mătasea şi materialele scumpe jucau un rol crucial în demarcarea elitei în interiorul sistemului tribal şi, prin urmare, erau ţinute la mare preţ. Adesea mongolii solicitau anume ca tributurile să fie plătite sub forma pânzeturilor cu fir de aur, a muselinei colorate cu purpură, a veşmintelor preţioase şi a mătăsii; câteodată se cerea ca plăţile să fie făcute sub forma unor animale de şeptel împodobite cu ţesături de damasc, pânzeturi aurite şi bijuterii. „Mătasea, aurul şi bumbacul” erau solicitate în termeni extrem de precişi atât în privinţa cantităţii, cât şi a calităţii. Un autor bine-cunoscut, specialist în civilizaţia mongolă, asemăna cererile lor cu listele detaliate de cumpărături, „exacte în pretenţii, dar şi foarte bine puse la punct în ceea ce priveşte informaţia”.41

Nici nu se stinsese ecoul veştilor despre cotropirea Bagdadului, când mongolii au apărut iarăşi în Europa. În 1259 au pătruns în Polonia, au jefuit Cracovia, după care au trimis o delegaţie la Paris ca să ceară supunerea Franţei.42 în acelaşi timp, o altă armată se năpustea la vest de Bagdad, invadând Siria şi Palestina. Acest atac a creat o panică nebună printre latinii ce locuiau în est, unde cetăţile stăpânite de creştini fuseseră întărite după ofensiva cruciaţilor de la mijlocul secolului al XIII-lea. Cu toate că expediţiile de mare amploare ale împăratului german Frederic al II-lea şi apoi ale regelui Ludovic al IX-

lea al Franţei aduseseră iarăşi Ierusalimul, pentru scurt timp, în mâinile creştinilor, puţini îşi făceau iluzii în privinţa statorniciei stăpânirii europene asupra Antiohiei, Acrei şi a celorlalte oraşe.

Până la apariţia mongolilor, ameninţarea păruse să vină dinspre Egipt, de la conducătorii foarte agresivi care luaseră puterea acolo. Ca o remarcabilă ironie, noii stăpânitori egipteni erau făcuţi din acelaşi aluat ca şi mongolii înşişi: erau nomazi ai pământurilor aride. După ce Califatul Abbasid de la Bagdad fusese cucerit de soldaţii-sclavi recrutaţi din triburile turcice de stepă, acelaşi lucru avea să se întâmple cu sultanatul din Cairo în 1250. În cazul Egiptului, noii stăpâni – cunoscuţi drept „mameluci” pentru că erau în mare parte descendenţi ai sclavilor (*mamalik*) – fuseseră capturaţi de prin confederaţiile tribale de la nord de Marea Neagră şi Vânduţi în porturile Crimeii şi ale Caucazului pentru a servi în armata egipteană. Printre ei se numărau şi membri ai unor triburi mongole, care fie fuseseră implicaţi în traficul de sclavi, fie – cum era cazul celor numiţi *wâfidiyah* („nou-veniţi”) – fugiseră de teama anumitor facţiuni tribale – care îşi impuseseră dominaţia şi le asupreau pe celelalte, în urma unor conflicte interne obişnuite printre locuitorii stepelor –, căutându-şi scăparea şi propăşirea în Cairo.43

În mod tradiţional, în Europa, Evul Mediu este socotit perioada cruciadelor, a cavalerilor şi a sporirii influenţei papalităţii, însă toate acestea nu erau decât o biată umbră a teribilelor frământări ce afectau lumea mai încolo, către est. Sistemul tribal îi adusese pe mongoli aproape de dominaţia mondială, după ce cuceriseră cea mai mare parte a Asiei. Europa şi Africa de Nord li se aşterneau înainte; ar putea să pară ciudat că liderii mongoli îşi concentrau atenţia nu asupra primei, ci asupra celei de-a doua variante. Însă, pur şi simplu, Europa nu era premiul cel mare. În calea mongolilor, pregătiţi să preia controlul asupra Nilului, asupra resurselor agricole îmbelşugate ale Egiptului şi asupra poziţiei strategice a acestuia la

răscrucea rutelor comerciale, stătea o armată comandată de bărbaţi proveniţi din aceleaşi stepe ca şi ei: nu era vorba doar de o luptă pentru supremaţie, ci de triumful unui sistem politic, cultural şi social.

Bătălia pentru lumea medievală se purta între nomazi din Asia Centrală şi Asia de Est.

Creştinii din Ţara Sfântă au reacţionat la ofensiva mongolă cu o frică oarbă. Mai întâi s-a predat Antiohia, una dintre cetăţile importante aflate sub controlul cruciat, în vreme ce Acra a căzut la înţelegere cu mongolii, socotindu-i răul cel mai mic. Apeluri disperate au fost adresate cârmuitorilor Angliei şi Franţei, cărora li s-a cerut ajutor militar. Apusenii au fost salvaţi de intervenţia propriilor inamici – mamelucii din Egipt –, care s-au deplasat spre nord, ca să înfrunte armata ce devasta Palestina.44

După ce măturaseră totul din calea lor vreme de aproape şase decenii, mongolii dădeau acum peste primul obstacol serios, fiind înfrânţi la Am Jalut, în nordul Palestinei, în septembrie 1260. În ciuda asasinării generalului lor victorios, sultanul Quţuz, în urma unor lupte interne pentru putere, mamelucii şi-au continuat ofensiva, descoperind pe parcurs că misiunea fusese mult înlesnită de mongoli, care, după ce spulberaseră rezistenţa populaţiei locale, uniseră oraşele şi regiunile într-o singură entitate politică. La fel cum Genghis-Han avusese de câştigat din consolidarea Asiei Centrale înainte de invazia sa, la începutul secolului al XIII-lea, şi mongolii, fără să vrea, au dăruit rivalilor lor Siria şi cetăţile Alep şi Damasc. Mamelucii au putut, astfel, să pătrundă aproape fără niciun efort în aceste oraşe.45

Creştinii din Ţara Sfântă şi din Europa rămâneau deocamdată spectatori pasivi ai oribilei drame, neştiind ce avea să urmeze şi ce li se pregătea. Însă nu a durat mult până când atitudinea europenilor în privinţa mongolilor a suferit o transformare completă. Europa creştină începea să-şi dea seama că, în ciuda contactului dur cu

înspăimântătoarele hoarde de călăreţi ce galopau prin marginea nordică a Mării Negre către câmpiile Ungariei, mongolii puteau fi salvatorii pe care, la prima lor descindere pe continent, îi judecaseră greşit.

După anul 1260, în deceniile următoare, solii repetate trimise din Europa şi Ţara Sfântă au pledat pentru încheierea unei alianţe cu mongolii împotriva mamelucilor. Numeroase misiuni diplomatice au circulat şi din cealaltă direcţie, trimise de Hulagu, cea mai influentă căpetenie mongolă din Asia, şi de fiul său Aqaba. Interesul lor pentru negocieri era dictat îndeosebi de intenţia de a folosi puterea maritimă a Apusului împotriva Egiptului şi a teritoriilor proaspăt cucerite de aceştia în Palestina şi Siria. Însă iţele erau încurcate de primele semne ale neînţelegerilor iscate între mongolii înşişi.

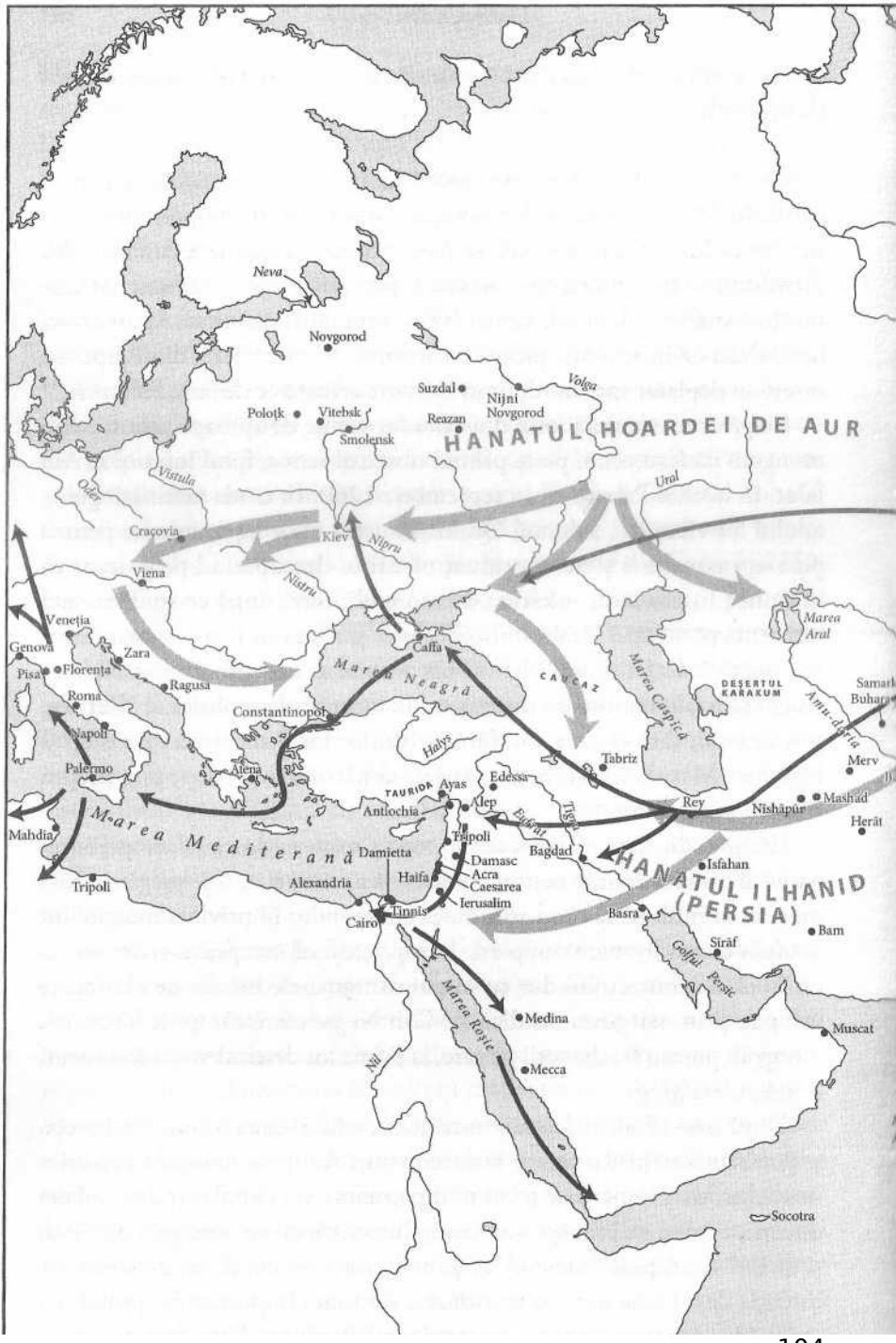
Neva
Novgorod
Suzdal
Nijni Novgorod
Volga
Polotk
Vitebsk
Reazan
Smolensk
HANATUL HOARDEI DE AUR
Vistula
Oder
Ural
Cracovia
Kiev
Nipru
Viena
Nistru
Veneția
Genova
Zara
Pisa
Florența
Ragusa
Roma
Napoli
Palermo
Caffa
Marea Neagră
CAUCAZ
Marea Caspică
Marea Aral
DEȘERTUL KARAKUM
Samarkand
Buhara
Amu-Daria
Constantinopol
Halys
Tabriz
Merv
TAURIDA
Ayas
Edessa
Alep
Antiochia
Eufrat
Tigru
Rey
Mashad
Nishāpur
Herāt
Mahdia
Marea Mediterană
Tripoli
Damietta
Damasc
Acra
Haifa
Caesarea
Ierusalim
Alexandria
Tinnis
Cairo
Bagdad
Isfahan
HANATUL ILHANID (PERSIA)
Basra
Bam
Sīrāf
Golful Persic
Marea Roșie
Medina
Muscat
Nil
Mecca
Socotra

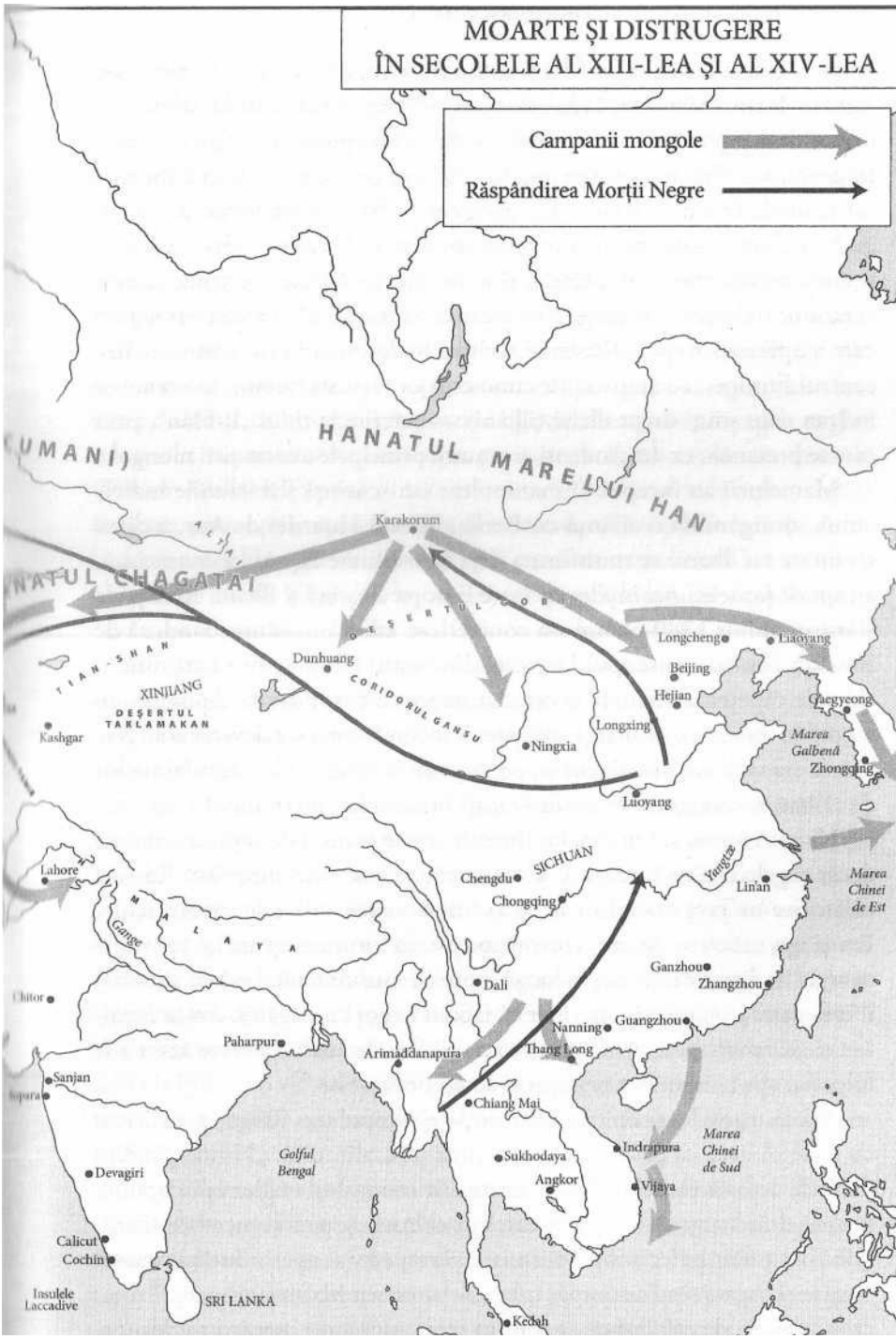
MOARTE ȘI DISTRUGERE
ÎN SECOLELE AL XIII-LEA ȘI AL XIV-LEA
Campanii mongole
Răspândirea Morții Negre
HANATUL MARELUI HAN
HANATUL CHAGATAI
Karakorum
DEȘERTUL GOBI
Longcheng
Liaoyang
Beijing
Hejian
Dunhuang
TIAN-SHAN
XINJIANG
DEȘERTUL TAKLAMAKAN
CORIDORUL GANSU
Kashgar
Ningxia
Longxing
Gaegyeong
Marea Galbenă
Zhongqing
Luoyang
Lahore
Chengdu
SICHUAN
Chongqing
Yangtze
Lin'an
Marea Chineză de Est
Gange
MALAYA
Dali
Ganzhou
Zhangzhou
Chitor
Nanning
Guangzhou
Paharpur
Thang Long
Arimaddanapura
Sanjan
Chiang Mai
Golful Bengal
Sukhodaya
Indrapura
Marea Chineză de Sud
Devagiri
Angkor
Vijaya
Calicut
Cochin
Insulele Laccadive
SRI LANKA
Kedah

Pe la finele secolului al XIII-lea, lumea mongolă devenise într-atât de vastă – întinzându-se de la Pacific până la Marea Neagră, de la stepele din nordul Indiei până la Golful Persic –, încât începuseră să apară tensiuni. Imperiul s-a divizat în patru regiuni majore, ce aveau să devină tot mai ostile unele faţă de celelalte. Dinastia cea veche îşi avea fieful în China; în Asia Centrală deţineau controlul urmaşii lui Chagatai (descris de un scriitor persan drept „un măcelar şi un tiran", un bărbat blestemat, „crud şi iubitor de vărsare de sânge" – încarnarea Răului.) 46 La vest, mongolii care stăpâneau stepele Rusiei şi teritoriile de dincolo de acestea, către centrul Europei, au ajuns să fie cunoscuţi ca Hoarda de Aur, în vreme ce în Iran erau ştiuţi drept ilhazi (ilhani) – referire la titlul „Il-Han", prin care se prezentau ca descendenţi ai ramurii principale a cârmuirii mongole.

Mamelucii au început să manipuleze cu iscusinţă slăbiciunile inamicului, ajungând la o alianţă cu Berke, liderul Hoardei de Aur, a cărui rivalitate cu ilhanii se transforma deja în ostilitate făţişă. În consecinţă, au sporit şansele unei înţelegeri între Europa creştină şi ilhani. Abia pe la sfârşitul anilor 1280 planul s-a concretizat, când o misiune condusă de Rabban Sauma, episcopul Uiguriei din vestul Chinei, a fost trimisă în solie de căpetenia ilhanidă la cei mai importanţi ai Europei Apusene, cu scopul încheierii unei alianţe militare. Rabban Sauma s-a dovedit o alegere bună: era civilizat, inteligent şi, pe deasupra, creştin. Cu toată faima lor de sălbatici, mongolii se arătau iscusiţi în a-i „citi" pe străini.

Nimeni nu s-a arătat mai încântat de aceste planuri de acţiune comună decât regele englez Eduard I. Cruciat cât se poate de entuziast, Eduard călătorise în Ţara Sfântă în 1271 şi fusese oripilat de cele văzute acolo. Era şi aşa suficient de rău, concluzionase, că lumea creştină îşi consuma energia în dispute interne, în loc să lupte cu musulmanii. Însă cu adevărat îl înfioraseră veneţienii: nu doar că făceau negoţ cu păgânii, dar le furnizau şi

materiale pentru construirea maşinilor de asediu pe care aceştia le foloseau apoi împotriva oraşelor şi cetăţilor creştine.47

Aşa că regele l-a primit cu bucurie pe episcopul din Răsărit şi a afirmat cu tărie că avea ca prioritate recucerirea Ierusalimului. „Nu ne gândim decât la această chestiune”, i-a mărturisit monarhul englez episcopului, înainte de a-l ruga să-l împărtăşească pe el însuşi şi pe toţi membrii Curţii sale. L-a tratat pe episcop cu onoare şi respect, acoperindu-l cu daruri bogate şi organizând un ospăţ întru sărbătorirea izbânzii viitoare.48 S-au croit planuri de colaborare, având ca scop asigurarea, pentru totdeauna, a dominaţiei creştine în Ţara Sfântă. Se ivise o asemenea speranţă în rapidul triumf al creştinătăţii, încât s-au organizat până şi procesiuni la Roma pentru celebrarea iminentei înfrângeri a musulmanilor. Pe parcursul câtorva decenii, în mintea europenilor mongolii se transformaseră din salvatori în demoni şi apoi iarăşi în salvatori. Gândul că sfârşitul lumii era aproape lăsa loc încrederii într-un nou început.

Însă nimic n-avea să se aleagă de aceste planuri măreţe. Întocmai cum cruciadele, rând pe rând, înfăptuiseră mai puţin decât promiseseră, toate discuţiile despre o alianţă întinsă peste mii de kilometri şi implicând soarta religiilor majore nu au produs niciun rezultat palpabil. Eduard I şi-a dat seama că avea probleme mai importante mai aproape de casă. În loc să formeze o alianţă cu mongolii împotriva Egiptului musulman, regele englez a fost silit să pornească spre Scoţia, pentru a înăbuşi revolta condusă de William Wallace. Fiindcă şi ceilalţi monarhi europeni aveau preocupări similare, prezenţei creştine în Ţara Sfântă avea să i se pună capăt curând: la două secole după ce cavalerii primei cruciade capturaseră Ierusalimul, ultimele urme ale stăpânirii lor s-au spulberat. Sidonul, Tirul, Beirutul şi Acra s-au supus mamelucilor în 1291. Se dovedea, aşadar, că bunăvoinţa şi entuziasmul singure nu erau de-ajuns pentru a sprijini,

salva sau păstra locurile ce se aflau în inima credinţei creştine.

O vreme, nădejdile s-au dovedit deşarte. Abia în iarna lui 1299 au izbutit mongolii ceea ce încercaseră timp de mai bine de-o generaţie: să-i înfrângă zdrobitor pe mameluci. Victoria lor a fost atât de hotărâtoare, încât prin Europa au circulat zvonuri că Ierusalimul fusese recuperat de creştinii răsăriteni care luptaseră alături de aliaţii mongoli. Se spunea că însuşi conducătorul ilhanid se convertise la creştinism şi era acum noul protector al Ţării Sfinte. Unele rapoarte anunţau, cu ardoare, veşti încă şi mai bune: neajungându-le că-i alungaseră pe mameluci din Siria şi Palestina, mongolii le-ar fi spart liniile defensive şi-ar fi cucerit şi Egiptul.49 însă toate acestea sunau prea bine pentru a fi adevărate. Într-adevăr, mongolii obţinuseră o victorie majoră, însă poveştile entuziaste nu erau altceva decât neînţelegeri, zvonuri şi răstălmăciri. Ţara Sfântă a creştinătăţii era dusă pentru vecie.50

Cruciadele influenţaseră enorm societatea medievală europeană. Puterea papalităţii se transformase, iar pontiful devenise nu doar un cleric cu autoritate religioasă, ci un lider care dispunea de mijloace militare şi politice proprii; principiile şi comportamentul elitei ţineau cont de concepte precum slujirea, devoţiunea şi pietatea cavalerească, iar ideea creştinismului ca numitor comun al Europei prinsese rădăcini. Însă devenise clar, în cele din urmă, că, deşi în teorie cucerirea şi păstrarea Ierusalimului părea un plan minunat, în practică era o acţiune dificilă, costisitoare şi periculoasă. Aşa încât, după ce vreme de două secole fusese plasată în centrul conştiinţei creştine, Ţara Sfântă a dispărut, fără multă zarvă, dintre preocupările liderilor europeni. Aşa cum scria pe la începutul secolului al XIX-lea poetul William Blake, ar fi fost infinit de preferat ca Ierusalimul să fi fost construit într-un loc mai plăcut şi mai convenabil – ca de pildă „pe-al Angliei suav şi verde tărâm”.51

Cruciadele, în cele din urmă, au dat greş: încercarea

de colonizare a celor mai importante locuri pentru creştinism eşuase. În schimb, alta era situaţia oraşelor-state italiene, care au reuşit acolo unde regii creştini şovăiseră. În vreme ce cavalerii pioşi erau alungaţi din Ţara Sfântă, statele cu ieşire la mare se adaptau noilor realităţi politice şi se lansau în expediţii încă şi mai departe în Asia. Şi sub nicio formă n-ar fi fost dispuse să renunţe la poziţia lor. Dimpotrivă, după pierderea Ierusalimului şi a celorlalte teritorii ocupate vremelnic de creştini în Orient, rolul oraşelor-state italiene nu s-a redus, ci a crescut.

10

Drumul morţii şi al distrugerii

9

Chiar înainte de căderea oraşelor şi a porturilor din Levant, atât Genova, cât şi Veneţia luaseră măsuri pentru găsirea unor noi rute comerciale, a unor noi centre de achiziţie şi de desfacere a mărfurilor, a unor soluţii prin care să se asigure că nu aveau să piardă din punct de vedere economic. Odată ce căile comerciale care străbăteau Ţara Sfântă au devenit tot mai afectate de creşterea tensiunilor militare, amândouă cetăţile au întemeiat colonii proaspete pe coasta nordică a Mării Negre, în Crimeea, la gura Mării Azov şi în Cilicia armeană, unde oraşul Ayas a devenit noua poartă de intrare pentru mărfurile exotice şi preţioase aduse din Orient.

Exista oportunitatea înavuţirii. Diferenţele dintre preţul grânelor pe coastele nordice şi sudice ale Mării Negre furnizau o ocazie perfectă pentru oraşele-state, care îşi puteau folosi uriaşele nave ca să transporte alimente în cantităţi considerabile.1 Aceste vase îşi mai arătau utilitatea şi în deplasarea altor bunuri – de pildă, oameni. Atât genovezii, cât şi veneţienii au reluat comerţul cu sclavi la scară largă, cumpărând robi, pe care îi vindeau mamelucilor din Egipt, şi sfidând astfel încercările papalităţii de a interzice traficul de bărbaţi, femei şi copii

către pieţele musulmane.2

Vechile rivalităţi erau greu de lăsat deoparte. Genova arătase deja cât de departe era dispusă să meargă pentru a-şi zdrobi competitorii, atunci când distrusese flota oraşului Pisa în 1282 şi refuzase, după aceea, să accepte răscumpărarea prizonierilor. Pisa n-avea să-şi mai revină niciodată pe deplin după această lovitură aplicată de rivalii ei. Printre cei capturaţi se număra şi un anume Rustichello, care şi-a petrecut mai bine de un deceniu în închisoare, înainte de a se alege cu încă un tovarăş de prizonierat, luat ostatic cu ocazia unei victorii navale genoveze – de data asta în Adriatica, asupra veneţienilor. Legând prietenie cu acesta, Rustichello s-a apucat să scrie despre remarcabilele sale călătorii şi păţanii: pentru relatarea călătoriilor lui Marco Polo ar trebui să mulţumim brutalităţii şi neîncetatei lupte pentru putere dusă de Genova.

Duelul nemilos pentru supremaţie comercială se dădea în fiecare loc în care Veneţia şi Genova intrau în conflict: erau încleştări violente în Constantinopol, lupte în Marea Egee şi în Cipru şi bătălii sângeroase în Marea Adriatică. În perioada în care papa Bonifaciu al VTII-lea a mediat un armistiţiu în 1299, cele două părţi se luptau fără oprire. Dar energia, efortul şi cheltuielile dedicate competiţiei de a ocupa poziţia dominantă indicau doar câte resurse mai rămâneau pentru stabilirea de contacte cu Asia.

Însă, cu toate acestea, meritase din plin. Pe de-o parte, în anul 1301, Sala Marelui Consiliu al Veneţiei a fost mărită, după ce se stabilise în unanimitate că nu mai era îndeajuns de încăpătoare pentru a-i găzdui pe toţi puternicii săi membri, al căror număr crescuse odată cu sporirea bogăţiei metropolei.3 în cazul Genovei, pe de altă parte, un poem scris pe la sfârşitul secolului al XIII-lea ridică în slăvi frumuseţea oraşului, care era „plin de sus şi până jos cupalazzi” şi al cărui orizont era împodobit cu nenumărate turnuri. Sursa îmbogăţirii oraşului o constituia

abundenţa de mărfuri venite din Răsărit – inclusiv blănuri de hermină, veveriţă şi alte piei de animale vânate în stepă, precum şi piper, ghimbir, mosc, mirodenii, brocarturi, catifea, ţesături cu fir de aur, perle, giuvaiere şi nestemate. Genova era bogată, spune mai departe autorul, datorită reţelei pe care o crease, servită de galerele şi vasele sale: genovezii sunt acum răspândiţi pe pământul întreg, se lăuda autorul, şi întemeiază noi Genove oriunde ajung. Cu adevărat, nota autorul anonim, Dumnezeu binecuvântase oraşul şi voia ca acesta să prospere.4

Un motiv important care a stat la baza dezvoltării economice a Veneţiei şi a Genovei a fost iscusinţa şi prevederea pe care le arătau în a împlini dorinţele clienţilor – şi pe cele ale comercianţilor care veneau din alte oraşe europene ca să cumpere bunurile aduse aici. Fiindcă Egiptul şi Ţara Sfântă se dovedeau prea nestatornice şi riscante din punct de vedere economic, Marea Neagră a devenit curând o zonă comercială de primă importanţă.

Însă în spatele propăşirii oraşelor-state italiene se aflau sofisticarea şi moderaţia fiscală a mongolilor în privinţa taxelor vamale. Mai multe izvoare istorice atestă faptul că vămuirea produselor de export ce străbăteau

Marea Neagră nu depăşea niciodată 3 – 5% din valoarea totală a bunurilor; extrem de convenabil prin comparaţie cu impozitarea produselor care treceau prin Alexandria, unde sunt amintite taxe de câte 10, 20, ba chiar 30%.5 După cum ştie orice negustor, rata de profit înseamnă totul. Aşadar, era foarte avantajos să traversezi Marea Neagră – ceea ce a dus la sporirea importanţei acestei rute către est.

Menţinerea preţurilor la un nivel rezonabil şi o strategie deliberată de păstrare a taxelor la un nivel scăzut erau simptomatice pentru avansatul sistem birocratic al Imperiului Mongol, căruia adesea, din cauza abundenţei de imagini ale violenţei şi distrugerii aflate în prim-plan, riscă să i se minimizeze importanţa. Succesul mongolilor stătea,

de fapt, nu în brutalitatea aplicată fără discriminare, ci în încrederea lor în calea compromisului şi a cooperării, mulţumită unor eforturi necontenite de susţinere a unei administraţii ce revigora sistemul de control centralizat. Deşi istorici persani din epoci mai târzii aveau să afirme sus şi tare că mongolii se detaşaseră de procesul administrării imperiului lor, preferând să lase pe seama altora asemenea sarcini banale, cercetări recente au arătat cât de implicaţi erau aceştia, de fapt, în amănuntele vieţii de zi cu zi.6 Marea realizare a lui Genghis-Han şi a succesorilor săi nu a fost jaful fără măsură, păstrat în imaginarul popular, ci contabilitatea meticuloasă care a permis, vreme de secole, înflorirea unuia dintre cele mai mari imperii din istorie. Nu este, aşadar, o coincidenţă că ruşii au preluat în limba lor termeni împrumutaţi din vocabularul administrativ al mongolilor – mai ales din domeniul negoţului şi al comunicaţiilor: cuvintele pentru profit (*bariş*), bani (*denght*) şi trezorerie (*kazna*:) îşi au toate originea în contactul cu noii stăpâni din est. La fel şi sistemul poştal din Rusia, bazat pe metodele mongole de transmitere a mesajelor, iute şi eficient, dintr-o margine într-alta a imperiului, printr-o reţea oficială de puncte de tranzit.7

Atât de geniali au fost mongolii, de fapt, încât bazele succesului pe termen lung s-au pus încă de la bun început. Odată ce Genghis-Han şi succesorii săi au început să-şi extindă stăpânirea, au fost nevoiţi să includă popoare noi într-un sistem coerent. Triburile erau în mod intenţionat împrăştiate, jurând loialitate unităţilor militare şi, mai ales, conducerii mongole însăşi. Trăsăturile distinctive – de pildă, modul în care unii sau alţii îşi purtau părul – au fost eliminate şi în locul lor au fost impuse veşminte şi tunsori standardizate. Ca practică obişnuită, populaţiile supuse ori cucerite erau dispersate prin întregul teritoriu controlat de mongoli, cu scopul slăbirii legăturilor de limbă, rudenie şi identitate şi spre favorizarea procesului de asimilare. Nume noi au fost folosite în locul poreclelor etnice pentru

a se sublinia noua politica a mongolilor. Toate acestea, la rândul lor, erau întărite de un sistem centralizat de recompense, în care prada şi tributul erau împărţite: apropierea de dinastia conducătoare era foarte importantă, ceea ce, la rândul său, încuraja o meritocraţie generală, chiar dacă brutală, în care generalii care repurtau succese se alegeau cu răsplăţi bogate, iar cei care eşuau erau eliminaţi cu repeziciune.8

Cu toate că identitatea tribală era anihilată sistematic, în imperiu exista o remarcabilă deschidere în privinţa chestiunilor legate de credinţă. Mongolii erau destinşi şi toleranţi în tot ceea ce ţinea de religie. Încă de pe vremea lui Genghis-Han, curtenilor li se îngăduise să practice orice credinţă pofteau. Conform unui cronicar persan, dintr-o epocă mai târzie, Genghis însuşi „îi privea pe musulmani cu respect, după cum, la fel, îi preţuia şi pe creştini, şi pe «idolatri» (adică pe budişti)". În ce-i privea pe descendenţi, erau cu toţii lăsaţi să decidă, potrivit înclinaţiilor şi conştiinţei, ce credinţă să urmeze. Unii au ales islamul, alţii creştinismul, în vreme ce „alţii au rămas la credinţele strămoşilor lor şi n-au tras către vreo parte sau alta".9

Era ceva adevăr în asta, aşa cum aveau să afle curând misionarii care s-au îmbulzit către Răsărit căutând oameni pe care să-i convertească.10 Guillaume de Rubruck a găsit, spre uimirea lui, preoţi prin întreaga Asie pe parcursul călătoriei sale către Curtea mongolă, dar şi mai surprins a fost să-i vadă binecuvântând cai albi în fiecare primăvară, când hergheliile se adunau aproape de Karakorum; mai mult încă, binecuvântările erau făcute într-o manieră ce amintea mai degrabă de ritualurile păgâne decât de religia creştină.11 Se considera că nişte compromisuri erau acceptabile – un detaliu mărunt în efortul general al câştigării de noi adepţi. Pe măsură ce contactele dintre Europa şi Asia Centrală sporeau, diocezele s-au înfiinţat iarăşi în est, inclusiv în străfundurile stepelor, în vreme ce în nordul Persiei au fost

întemeiate mănăstiri, ca aceea de la Tabriz, care a devenit sălaşul unei înfloritoare comunităţi de călugări franciscani.12 Faptul că li se dădea voie să prospere spune multe despre protecţia ce li se oferea şi despre atitudinea relaxată a mongolilor faţă de religie.

Lucrurile, de fapt, au avansat mult mai mult de atât. La finele secolului al XIII-lea, papa l-a trimis pe Giovanni da Montecorvino la Marele Han cu o misivă în care îl „invita să accepte credinţa catolică a Domnului Nostru Iisus Hristos”. Deşi misiunea lui Giovanni nu a avut parte de succes, acesta a convertit cât de multe persoane a putut, plătind răscumpărări pentru eliberarea din sclavie a unor copii, pe care apoi i-a educat în greacă şi latină, scriind pentru ei, de mână, cărticele cu psalmi. La un moment dat, până şi Marele Han în persoană avea să vină să-i asculte psalmodiind la liturghie, vrăjit de frumoasele cântări şi de misterul euharistiei. Giovanni a avut un asemenea succes, încât o misiune specială a fost trimisă de papa Clement al V-lea, la începutul anilor 1300, pentru a-l ridica nu la rangul de episcop, ci la unul şi mai înalt încă, menit a-i reflecta reuşitele şi a grăbi crearea unei ierarhii bisericeşti în Imperiul Mongol: arhiepiscop de Beijing. Eşecul cruciadelor nu a însemnat şi eşecul creştinismului în Asia.13

Printre altele, această toleranţă religioasă ţinea şi de calcule politice iscusite. Se pare că mai ales dinastia ilhanilor a folosit strategia de a le spune reprezentanţilor religioşi ce voiau aceştia să audă. Hulagu, de exemplu, i-a spus unui preot armean că fusese botezat de copil; Biserica Apuseană era atât de dornică să creadă una ca asta, încât prin Europa au început să circule ilustraţii înfăţişându-l pe Hulagu în chip de sfânt creştin. Totuşi, altora li s-au spus poveşti diferite. Budiştii, de pildă, au fost asiguraţi că Hulagu urma învăţăturile lor, menite să-l aducă la iluminare. Au existat multe cazuri de înalţi demnitari mongoli care s-au creştinat pentru a trece apoi la islam şi viceversa, schimbându-şi religia după cum li se

părea potrivit. Aceşti credincioşi flegmatici se pricepeau de minune să fie de toate pentru toţi.14

Cucerirea inimilor şi a minţilor era crucială pentru extinderea fără piedici a imperiului. Era o stratagemă pe care o aplicase la rândul său şi Alexandru cel Mare, după ce-i învinsese pe persani – şi ar fi fost aprobată de autori precum Tacit, care fusese un critic acerb al politicilor imprudente de jaf şi devastare care nu ţineau seama de nimic. Instinctiv, mongolii ştiau cum să fie nişte ctitori măreţi de imperiu: toleranţa şi administraţia eficientă trebuiau să urmeze puterii militare.

Deciziile chibzuite luate în negocierile cu potenţiali aliaţi importanţi şi-au arătat din plin roadele. În Rusia, exceptarea generală a bisericii de la orice impozitare şi de la serviciul militar a fost întâmpinată cu bucurie: este doar un exemplu ce arată că, administrând un teritoriu cu o mănuşă de catifea, se poate obţine bunăvoinţa localnicilor chiar şi după o cucerire cu pumn de fier.15 În acelaşi mod, delegarea responsabilităţilor era o cale extrem de eficientă pentru atenuarea animozităţilor şi tensiunilor. Din nou, instructiv este cazul Rusiei, unde un singur reprezentant a fost însărcinat să colecteze taxele şi impozitele, în schimbul unui procent generos din sumele strânse. Nu degeaba a ajuns Ivan I, cneaz al Moscovei, să fie cunoscut sub numele de „Ivan Kalita” (sau „Ivan Pungă-de-bani”): se ocupa cu strângerea dărilor menite să umple cuierele mongolilor, oprindu-şi, firește, o parte consistentă pentru el însuşi. Concentrarea de putere şi bogăţie în mâinile unor personaje de încredere precum Ivan a dus la ridicarea unor familii de nobili pe care puterea mongolă se putea baza şi care prosperau pe spezele familiilor rivale. Efectele au fost profunde şi de durată: unii istorici au susţinut că sistemul de guvernământ mongol a pregătit terenul pentru transformarea Rusiei într-un sistem aristocratic în toată puterea cuvântului prin acordarea, unui mic număr de indivizi, a dreptului de a conduce atât poporul de rând, cât şi pe egalii lor.16

Dominatori din punct de vedere militar, abili în politică şi toleranţi în religie, mongolii cultivau un model al succesului care avea prea puţin de-a face cu percepţia noastră comună asupra lor. Dar, fără a le scădea din merite, călăreţii stepelor au avut şi norocul unui context favorabil. În China, au întâlnit o societate care avusese parte de creştere demografică, de expansiune economică şi de inovaţii tehnologice ce urmaseră unei sporiri rapide a productivităţii în agricultură.17 în Asia Centrală, au găsit stătuleţe fragmentate, sfâşiate de rivalităţi şi gata să fie consolidate. În Orientul Mijlociu şi în Europa, au intrat în contact cu societăţi tot mai stratificate, ce băteau monedă proprie – capabile, adică, să plătească în bani gheaţă şi cu o populaţie cu putere de cumpărare şi cu apetit enorm pentru produse de lux. Pe întinderea continentelor european şi asiatic, Genghis-Han şi succesorii săi nu doar că au dat nas în nas cu o lume ce oferea prăzi îmbelşugate, ci s-au trezit că trec într-o epocă de aur.18

Întocmai cum cuceririle islamice din secolul al VII-lea au avut un impact profund asupra economiei globale datorită modului în care dările, tributurile şi banii lichizi au început să curgă către centru din toate colţurile lumii, la fel şi succesele mongolilor din secolul al XIII-lea au remodelat sistemele monetare ale Eurasiei. În India, au fost introduse ritualuri şi moravuri noi, venite din stepe, precum procesiunile oficiale în care şaua ornamentată a conducătorului era purtată cu ostentaţie înaintea sa.19 în China, în acest timp, obiceiurile culinare s-au schimbat în urma adoptării unor arome, ingrediente şi stiluri de a găti preferate de noii stăpânitori. Texte precum *Yinshan zhengyao*, un ghid culinar ce enumera „Lucruri potrivite şi esenţiale pentru hrana şi băutura împăratului”, includ multe feluri de mâncare influenţate de bucătăria şi preferinţele nomazilor, punând accent pe fierberea alimentelor ca mod de preparare a hranei.20 Folosirea tuturor părţilor din carcasa unui animal – de asemenea, ceva obişnuit la păstorii nomazi – a devenit populară.

Hanul Kublai se număra printre cei devotaţi mâncărurilor strămoşilor săi şi se spune că se hrănea cu lapte fermentat, carne de cal, cocoaşă de cămilă şi supă de oaie îngroşată cu făină, socotite delicatese la Curtea sa.21 Cele înşiruite mai sus par a fi totuşi mai comestibile decât plămânii de oaie sau pasta pe bază de seu din coada ori capetele oilor, feluri menţionate într-o carte de bucate din secolul al XIV-lea.22

Şi Europa a simţit impactul cultural al cuceririi mongole. Veşminte noi şi bătătoare la ochi au fost importate sau realizate după modelul hainelor din noul imperiu. Stilul mongol a ajuns la modă după ce primul val de panică s-a stins. În Anglia, 250 de fâşii de pânză „tătăraşcă”, de culoare albastru-închis, au fost folosite pentru confecţionarea panglicilor celui mai vechi şi de seamă ordin cavaleresc, Cavalerii Jartierei. Cu ocazia Turnirului din Cheapside, în 1331, la festivitatea de deschidere au defilat bărbaţi înveşmântaţi în haine tătăreşti bogate, purtând măşti ca să semene cu luptătorii mongoli. Influenţe orientale se regăsesc până şi în cel mai caracteristic accesoriu vestimentar al Renaşterii din întreaga Europă: *hennin-ul*. Acoperământul pentru cap de formă conică, preferat de doamne şi atât de vizibil în portretistica secolului al XIV-lea şi în perioada următoare, pare să fi fost inspirat indirect de bonetele purtate în acea perioadă la Curtea mongolă.23

Însă cuceririle mongole au avut şi alte efecte, substanţiale, fiindcă acestea au dus la transformări în economiile europene. Şirul interminabil de soli trimişi pe la curţile hanilor avea să fie curând însoţit de misionari şi de negustori care le călcau pe urme. Deodată, nu doar mongolii, ci întreaga Asie pătrundea în raza vizuală a Europei. Poveştile istorisite de călători erau sorbite cu nesaţ de cei dornici să afle mai multe despre lumea exotică ce începea să se contureze în est.

Poveştile erau ascultate cu uluire. Potrivit lui Marco Polo, dincolo de China exista o insulă, unde palatul

stăpânitorului avea acoperiş de aur şi ziduri de aur groase de-o palmă. În India, potrivit dezvăluirilor aceluiaşi autor, se aruncau carcase de animale în văi adânci, bogate în diamante – dar, totodată, pline cu şerpi – pentru atragerea vulturilor, care, coborând ca să se înfrupte din carne, ridicau odată cu leşurile nestemate lipite de acestea, fiind apoi adunate cu uşurinţă. Piperul, nota un alt călător al vremii, provenea din smârcuri pline de crocodili ce trebuiau alungaţi cu făclii aprinse. În relatările contemporanilor bogăţia Orientului apărea drept legendară – aflându-se în puternic contrast cu Europa.24

Concluzia aceasta nu ar fi trebuit să fie nici surprinzătoare şi nici nouă. Temele abordate le erau familiare din textele clasice care începeau iarăşi să fie citite, pe măsură ce societatea şi economia se dezvoltau în Europa continentală şi se manifesta din nou curiozitatea intelectuală. Informaţiile furnizate de Marco Polo şi de alţi călători nu erau tocmai diferite de relatările lui Herodot, Tacit, Pliniu şi chiar de cele din *Cântarea cântărilor*, unde liliecii se foloseau de gheare pentru a apăra mlaştinile în care creştea scorţişoara, şerpii zburători veninoşi păzeau arborii aromatici din Arabia şi păsările Phoenix îşi construiau cuiburi de smirnă şi tămâie, pe care le umpleau apoi cu alte mirodenii.25

Fireşte, fascinaţia pentru Orient – şi istorisirile despre primejdiile la care te supuneai ca să aduni mărfuri rare şi de preţ – avea de-a face cu preţul stabilit pentru aceste bunuri când erau aduse în Europa. Mărfurile, ierburile şi condimentele greu de produs sau de cules trebuiau să fie, fireşte, extrem de costisitoare.26 Pentru o mai bună informare, pe la începutul secolului al XIV-lea, au apărut ghiduri şi compendii despre cum se putea călători şi face negoţ în Asia – şi, mai presus de orice, cum se obţinea un preţ bun la cumpărare. „Mai întâi şi mai întâi, trebuie să-ţi laşi barbă şi să n-o razi”, scria Francesco Pegolotti, autorul celui mai faimos ghid al perioadei; „şi ai grijă să-ţi iei o călăuză – vei economisi din plin, mai mult

decât ai plăti unui om priceput", povăţuia acesta. Însă cele mai importante informaţii pe care le furniza erau cuantumul taxelor în diverse locuri, diferenţele în greutăţi, unităţi de măsură şi monede, descrierea diverselor mirodenii şi cât anume valorau acestea. În lumea medievală, ca şi în prezent, scopul acestor îndrumare era evitarea dezamăgirii şi reducerea şanselor ca vreun negustor fără scrupule să profite de lipsa de experienţă a cumpărătorului.25

Faptul că Pegolotti însuşi nu era din Veneţia sau din Genova, cele două mari puteri ale secolelor al XIII-lea şi al XIV-lea, ci din Florenţa, era în sine relevant. Apăreau întreprinzători noi, dornici să-şi ia tainul din est – precum oraşele Lucea ori Siena, ai căror comercianţi puteau fi găsiţi în Tabriz, Ayas şi în alte puncte comerciale din Răsărit – cumpărând mirodenii, mătăsuri şi ţesături din China, India şi Persia, dar şi din alte părţi. Senzaţia că se deschideau orizonturi noi nu transpare nicăieri mai bine exprimată decât pe harta ce atârna în Sala Marelui Consiliu din Palazzo Publico, din Siena: confecţionată astfel încât să fie rulată cu mâna, harta înfăţişa lumea având centrul în oraşul din Toscana şi arăta distanţele, reţelele de transport şi reţeaua sieneză de agenţi, contacte şi intermediari, întinsă până în străfundurile Asiei. Chiar şi orăşele obscure din centrul

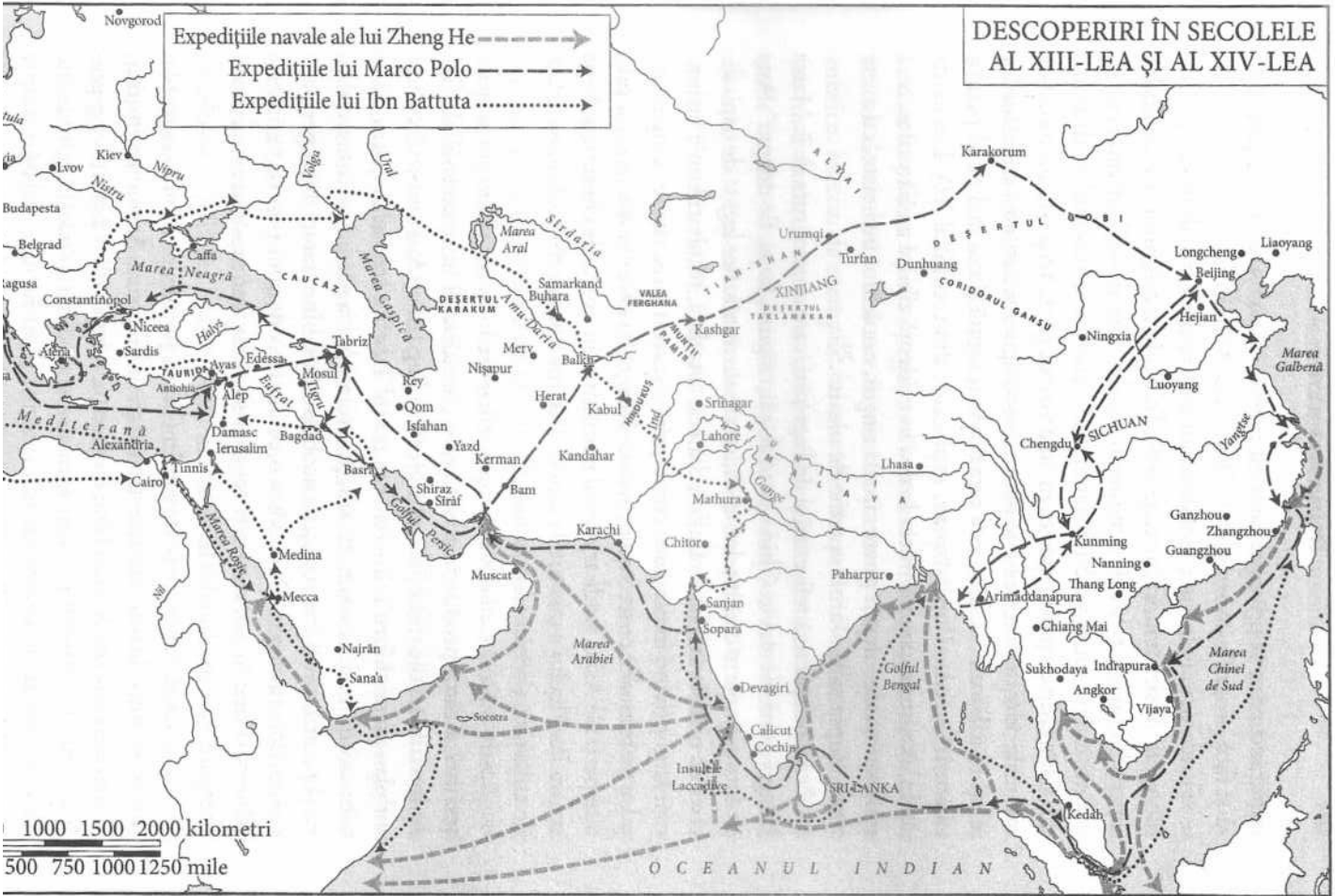
DESCOPERIRI ÎN SECOLELE AL XIII-LEA ŞI AL XIV-LEA
Expedițiile navale ale lui Zheng He
Expedițiile lui Marco Polo
Expedițiile lui Ibn Battuta
Novgorod
Kiev
Lvov
Nistru
Nipru
Budapesta
Belgrad
Volga
Ural
Marea Arală
Strâmtoarea
Caffa
Marea Neagră
CAUCAZ
Marea Caspică
DESERTUL KARAKUM
Amu-Darya
Samarkand
Buhara
VALEA FERGHANA
Constantinopol
Niceea
Halys
Sardis
Tabriz
Mery
Nișapur
Balkh
Rey
Qom
Isfahan
Yazd
Kerman
Herat
Kabul
Hindukuș
Indus
Srinagar
Lahore
Kandahar
Bam
Shiraz
Siraf
Golful Persic
Basra
Bagdad
Tigru
Eufrat
Edessa
Ayas
Antiohia
Alep
Mosul
TAURUS
Damasc
Ierusalim
Alexandria
Tinnis
Cairo
Mediterană
Marea Roșie
Nil
Medina
Mecca
Najrân
Sana'a
Muscat
Karakorum
Urumqi
Turfan
Dunhuang
DESERTUL GOBI
CORIDORUL GANSU
TIAN-ȘAN
XINJIANG
DESERTUL TAKLAMAKAN
ALTAI
Longcheng
Liaoyang
Beijing
Hejian
Ningxia
Luoyang
Marea Galbenă
Yangtze
SICHUAN
Chengdu
Lhasa
HIMALAYA
Ganga
Mathura
Chitor
Karachi
Paharpur
Sanjan
Sopara
Devagiri
Calicut
Cochin
Insulele Laccadive
SRI LANKA
Golful Bengal
Marea Arabiei
Socotra
Arimaddanapura
Thang Long
Kunming
Nanning
Guangzhou
Zhangzhou
Ganzhou
Chiang Mai
Sukhodaya
Indrapura
Angkor
Vijaya
Kedah
Marea Chinei de Sud
OCEANUL INDIAN
1000 1500 2000 kilometri
500 750 1000 1250 mile

Italiei începeau să privească spre est pentru inspiraţie şi profit, plănuind să-şi facă propriile conexiuni cu Drumurile Mătăsii.28

Fundamentală pentru expansiunea europeană era stabilitatea pe care mongolii o garantau în întreaga Asie. În ciuda tensiunilor şi rivalităţilor dintre diferitele ramuri ale conducerii tribale, domnia legii era protejată cu îndârjire când venea vorba de chestiuni comerciale. Sistemul de drumuri din China, de exemplu, stârnea invidia vizitatorilor. Aceştia se minunau de măsurile administrative luate pentru a se asigura securitatea negustorilor aflaţi în călătorie. „China este ţara cea mai sigură şi cea mai bună pentru călătorit”, credea Ibn Battutah, explorator din secolul al XIV-lea; exista acolo un sistem care permitea luarea în evidenţă zilnică a călătorilor, ceea ce însemna că „un om poate circula singur, nouă luni încheiate, cu avere mare asupra sa şi n-are a se teme de nimic”.29

Era o perspectivă reflectată şi de Pegolotti, care nota că ruta de la Marea Neagră până tocmai în China „este absolut sigură, fie zi, fie noapte”. Asta se datora în parte credinţelor tradiţionale ale nomazilor legate de ospitalitatea ce trebuia arătată străinilor, dar era, totodată, rezultatul unei viziuni mai largi privind încurajarea comerţului. În acest sens, taxele competitive puse pe bunurile ce treceau pe Marea Neagră îşi găseau evident ecou prin alte părţi ale Asiei, unde tranzitul maritim prin porturile chinezeşti de pe coasta Pacificului a crescut, la rândul său, mulţumită eforturilor susţinute de colectare a veniturilor vamale.30

Aceste măsuri s-au dovedit foarte eficiente în domeniul exportului de ţesături, a căror producţie a luat avânt considerabil în secolele XIII-XIV. Industriile textile din Nâshâpur, Herât şi Bagdad au fost construite după un plan atent chibzuit, în vreme ce oraşul Tabriz a crescut de patru ori în dimensiuni în doar o sută de ani, pentru a-i putea găzdui pe comercianţi, ca şi pe artizani şi

meşteşugari, neobişnuit de bine trataţi după perioada cuceririlor mongole. Deşi exista o cerere necontenită pentru ţesături şi pânzeturi fine în est, cantităţi tot mai mari au fost exportate în Europa începând din secolul al XIII-lea.31

Oportunităţi apăreau peste tot. În China, porturi precum Guangzhou serviseră întotdeauna de ferestre către sudul Asiei. Asemenea noduri comerciale majore le erau bine cunoscute negustorilor persani, geografilor arabi şi călătorilor musulmani, care au descris străzile aglomerate ale oraşelor de pe coastă ori din interior şi au furnizat relatări despre o populaţie cosmopolită şi extrem de activă. Atât de mare era nivelul de interacţiune şi de schimburi comerciale, încât perşii şi arabii au furnizat multe cuvinte şi expresii de împrumut ce sunt încă utilizate în chineza modernă.32

În schimb, cunoştinţele chinezilor despre lumea din afara graniţelor ţării lor rămâneau imprecise şi insuficiente, după cum arată un text scris pe la începutul anilor 1200 de un ofiţer imperial însărcinat cu negoţul extern în Guangzhou, China de Sud, loc binecuvântat cu un uluitor port natural în delta Zhujiang (Râul Perlelor). Relatarea, destinată uzului negustorilor, mateloţilor şi călătorilor, încerca în mod curajos să explice practicile comerciale din zonele vorbitoare de arabă şi chiar de dincolo de acestea, înşiruind bunurile ce puteau fi cumpărate şi descriind situaţiile la care se puteau aştepta neguţătorii chinezi. Însă, ca multe alte dări de seamă ale vremii, textul este înţesat cu inexactităţi şi credinţe aproape mistice. Meca, de exemplu, nu era defel lăcaşul lui Buddha şi nici vreun loc unde budiştii veneau o dată pe an în pelerinaj; nu exista niciun tărâm unde femeile se reproduceau „lăsându-se, despuiate, în bătaia vântului de miazăzi”. Pepenii din Spania nu aveau un stânjen în diametru şrrrer puteau hrăni mai bine de douăzeci de oameni. Nici oile din Europa nu creşteau mari cât un om şi nu erau incizate în fiecare primăvară pentru a se extrage

din ele câte cinci ocale de seu, după care să fie cusute la loc fără vreo vătămare.33

După ce mare parte din Asia a fost unită de mongoli, rutele maritime au început să beneficieze de îmbunătăţiri evidente, mai ales în locuri de importanţă strategică şi economică – precum Golful Persic –, supravegheate îndeaproape de noile autorităţi, dornice să încurajeze schimburi comerciale la distanţe mari şi să-şi sporească veniturile.34 Ca atare, pe parcursul secolului al XIII-lea, din punct de vedere cultural, Guangzhou a devenit mult mai deschis la informaţii din afară şi mai puţin provincial.

Pe la 1270, oraşul devenise deja punctul central al importurilor şi exporturilor maritime ale Chinei. Pentru fiecare corabie care pornea spre Alexandria încărcată cu piper destinat ţărilor creştine, afirma la sfârşitul secolului al XIII-lea Marco Polo, mai bine de o sută ancorau în portul chinezesc – observaţie care este confirmată de Ibn Battutah, care, la puţin timp după aceea, confirma că văzuse la sosirea în oraş o sută de corăbii navigând în golful Guangzhou, împreună cu nenumărate vase mai mici.35 Comerţul pe Mediterana era întins; negoţul pe Pacific era imens.

Nu trebuie să ne bazăm exclusiv pe izvoare istorice ambigue sau îndoielnice pentru a stabili ce importanţă comercială căpătase oraşul.36 O epavă din golful Guangzhou ce datează din exact acea perioadă dezvăluie ce mărfuri erau importate din întreaga Asie de Sud şi, foarte probabil, din Golful Persic şi Africa de Est. Piperul, smirna, chihlimbarul, sticla şi bumbacul reprezintă doar o parte a valoroasei încărcături care s-a dus la fund lângă coasta chineză prin preajma lui 1271.37 Tot mai numeroşii negustori traversau Marea Chinei de Sud, stabilindu-şi factorii în Sumatra, în peninsula Malacca şi, mai ales, pe coasta Malabarului din sudul Indiei, sursa cea mai importantă pentru exporturile de piper – de multă vreme socotit în China, ca şi în Europa ori în restul Asiei, una dintre mărfurile cele mai căutate.38 La mijlocul secolului

al XIV-lea, atât de multe vase navigau către oraşe precum Calicut, încât unii observatori comentau că întregul transport de mărfuri şi de călători în această parte a subcontinentului indian fusese preluat de navele chinezeşti. Un exemplar tipic al acestor vase cu chila plată, scufundat, a fost identificat recent în zona de coastă a statului indian Kerala.39

Important pentru aceste călătorii lungi s-a dovedit argintul, care devenise moneda de schimb a întregii Eurasii. Era şi rezultatul inovaţiilor pe care China le introdusese înainte de apariţia lui Genghis-Han: scrisorile de schimb şi utilizarea banilor de hârtie.40 După ce mongolii le-au adoptat şi îmbunătăţit, noile metode de plată, pe măsură ce s-au extins, au eliberat din sistemul monetar imense cantităţi de argint. Metalul preţios a devenit deodată mult mai accesibil, ceea ce a dus la corectarea majoră a valorii sale în comparaţie cu aurul. În unele părţi ale Europei, între 1250 şi 1338, preţul argintului a scăzut dramatic, până la jumătate din valoarea sa iniţială.41 Doar în Londra, între anii 1278 şi 1279, creşterea masivă a rezervelor de argint a permis trezoreriei regale să-şi mărească de mai bine de patru ori masa monetară. Producţia creştea rapid şi în Asia. În stepe, ca şi în Europa, producţia de bani de argint a început să ia avânt odată ce conducătorii Hoardei de Aur au început să bată monedă în cantităţi mari.42 Fenomenul s-a petrecut şi în alte regiuni. Japonia – care se bazase până atunci în mare măsură pe troc sau pe plata în produse precum orezul – a trecut la o economie monetară şi a devenit din ce în ce mai activă în comerţul la distanţă.43

Cu toate acestea, efectul cel mai important pe care l-au avut cuceririle mongole asupra transformării Europei nu s-a manifestat în domeniul comercial, militar, cultural sau monetar. Nu doar cruzii războinici, mărfurile, metalele preţioase, ideile şi modelele circulau prin arterele care legau mapamondul. De fapt, o consecinţă mult mai

serioasă a avut molima. Ciuma s-a întins peste Asia, Europa şi Africa, ameninţând să ucidă milioane de oameni. Mongolii nu distruseseră lumea, însă părea foarte posibil ca Moartea Neagră să izbutească.

Pe lângă faptul că, vreme de mii de ani, fusese sălaşul turmelor şi popoarelor nomade, stepa euro-asiatică a reprezentat şi unul dintre cele mai mari bazine de propagare a ciumei, prin prezenţa unui şir de focare legate între ele de la Marea Neagră până în Manciuria. Condiţiile ecologice ale naturii aride şi semiaride sunt numai bune pentru răspândirea bacteriei *Yersinia pestis*, transmisă de la o gazdă la alta în special prin muşcăturile de purici. Ciuma era răspândită iute şi eficient de rozătoare-gazdă precum şobolanii, deşi cămilele puteau fi, de asemenea, infectate şi jucau un rol important în transmiterea epidemiei – aşa cum au arătat studii despre programele de război biologic puse la punct de Uniunea Sovietică în timpul Războiului Rece44. Deşi pesta se poate transmite prin consumarea sau contactul cu ţesuturi ale gazdei infectate ori prin inhalarea de materiale contaminate, la oameni cel mai adesea molipsirea se face prin intermediul puricilor care vomită bacili în sânge înainte de a se hrăni ori evacuează prin materiile fecale bacili care pătrund prin leziuni ale pielii. Aceste bacterii patogene sunt apoi transportate în ganglioni limfatici precum cei de la subsuori sau din zona inghinală, unde se multiplică rapid, producând umflături sau buboaie pe care Boccaccio, care a supravieţuit ciumei, le-a descris drept mari cât nişte ouă sau mere, „unele mai mari, altele mai mici”.45 Apoi alte organe sunt infectate; spargerea acestor umflături provoacă hemoragii interne şi formează acele pungi negre de puroi specifice bolii, care este înfricoşătoare din cauza manifestării sale, precum şi a morţii iminente.

Investigaţiile moderne făcute asupra bacteriei *Yersinia pestis* şi asupra bolii pe care o provoacă au lămurit rolul deosebit de important pe care factorii de mediu îi au asupra ciclului enzootic: schimbări aparent

insignifiante pot transforma boala dintr-o afecţiune localizată şi care poate fi ţinută în frâu într-o pandemie. Mici diferenţe de temperatură şi de precipitaţii, de pildă, pot schimba dramatic ciclul de reproducere al puricilor, crucial, de asemenea, pentru ciclul de dezvoltare al bacteriei însăşi, ca şi pentru comportamentul rozătoarelor gazde.46 Un studiu recent, care a luat în calcul o creştere a temperaturii de doar un grad, a ajuns la concluzia că doar acest fapt ar putea provoca o creştere cu 50% a extinderii pestei la gerbilul mare, principalul purtător al infecţiei în regiunile de stepă.47

Deşi nu este pe deplin clar de unde a pornit, până la urmă, epidemia din mijlocul secolului al XIV-lea, ciuma s-a răspândit rapid în anii 1340, pornind din stepe către Europa, Iran, Orientul Mijlociu, Egipt şi Peninsula

Arabica.48 Contagiunea s-a dezlănţuit de-a binelea în 1346, când ceea ce un contemporan italian descrie drept „o misterioasă molimă aducătoare de grabnică moarte” a început să facă ravagii pe teritoriile Hoardei de Aur de la Marea Neagră. O oaste mongolă care asedia agenţia comercială genoveză de la Caffa, în urma unor dispute comerciale, a fost decimată de boala care ucidea „cu miile în fiece zi”, potrivit unui autor. Totuşi, înainte de a se retrage, „au poruncit ca leşurile să fie săltate pe catapulte şi azvârlite în oraş, cu nădejdea că putoarea de neîndurat are să-i ucidă pe toţi cei aflaţi între ziduri”. În loc să fie copleşiţi de miros, asediaţii au dat cu nasul de molimă. Fără s-o ştie, mongolii trecuseră la arme bacteriologice pentru a-şi înfrânge duşmanii.49

Rutele comerciale ce legau Europa de restul lumii deveneau acum căi ucigaşe de transmitere a Morţii Negre. În 1347, boala a ajuns la Constantinopol şi apoi la Genova, Veneţia şi în bazinul Mediteranei, adusă de comercianţi şi negustori care se întorceau în grabă acasă. Până să înţeleagă populaţia din Messina, Sicilia, că era ceva în neregulă cu genovezii care le pătrunseseră în cetate plini de buboaie, vomitând necontenit şi scuipând sânge înainte

să moară, era deja prea târziu: cu toate că galerele genoveze au fost trimise în larg, boala a pus stăpânire pe oraş, nimicind populaţia.50

Ciuma s-a răspândit apoi cu repeziciune către nord, atingând oraşele din nordul Franţei şi din Bavaria pe la mijlocul lui 1348. În insula britanică, vasele deja aduseseră „întâiul val de boleşniţă… prin neguţătorii şi mateloţii infectaţi”.51 Victimele începeau să fie atât de numeroase prin satele şi oraşele Angliei, încât papa, „milostivindu-se, a dăruit iertare deplină pentru păcatele mărturisite”. Potrivit unor autori contemporani cu evenimentele, din populaţia ţării a supravieţuit mai puţin de o zecime; câteva izvoare istorice relatează că numărul celor răpuşi de boală era atât de mare, încât nu mai existau suficienţi oameni ca să îngroape morţii.52

În loc să aducă bunuri de preţ, corăbiile ce străbăteau Mediterana aduceau moarte şi distrugere. Infecţia nu se transmitea doar prin contactul cu victimele pestei sau cu şobolanii, prezenţă constantă a călătoriilor pe mare; chiar şi mărfurile din cală se transformau în încărcături mortale, fiindcă puricii infestau blănurile şi alimentele destinate Europei continentale şi porturilor din Egipt, Levant şi Cipru, unde primele victime tindeau să fie mai degrabă copiii mici şi tinerii. Nu peste mult timp, boala se răspândea pe rutele caravanelor şi ajungea la Meca, ucigând puzderie de pelerini şi teologi şi producând teribile frământări sufleteşti: se pare că profetul Mahomed ar fi promis că ciuma care devastase în secolul al VII-lea Mesopotamia n-avea să pătrundă nicicând în oraşele sfinte ale islamului.53

În Damasc, scrie Ibn al-Wardi, ciuma „se aşezase pe tron ca un rege şi se dezlănţuia cu putere, ucigând peste zi câte o mie de oameni sau mai mult şi subţiind poporul”.54 Drumurile dintre Cairo şi Palestina erau presărate cu trupurile victimelor, iar câinii sfâşiau cadavrele făcute mormane lângă zidurile moscheilor din Bâlbâis. În regiunea Asyut din Egiptul de Sus, numărul de plătitori de

dări a scăzut de la 6.000, înainte de Moartea Neagră, la doar 116 – o reducere cu 98%.55

Deşi reducerea populaţiei putea avea şi alte cauze – oamenii se retrăgeau grăbiţi către locurile de baştină –, este evident că numărul victimelor era enorm. „Înţelepciunea şi prevederea omenească" s-au arătat neputincioase în a opri răspândirea molimei, scrie Boccaccio, învăţatul umanist italian, în introducerea la *Decameronul*; pe parcursul a trei luni, notează acesta, mai bine de o sută de mii de persoane şi-au pierdut viaţa doar în Florenţa.56 Veneţia a fost aproape cu totul depopulată: izvoarele istorice concordă că nu mai puţin de trei sferturi din populaţie au murit pe parcursul epidemiei.57

Pentru mulţi oameni, răspândirea ciumei părea să anunţe sfârşitul lumii. În Irlanda, un călugăr franciscan şi-a încheiat descrierea ravagiilor provocate de molimă lăsând spaţiu liber „ca lucrarea mea să fie dusă mai departe de va mai rămâne vreun suflet viu pe viitor".58 În aer se simţea iz de Apocalipsă; cronicarii francezi au vestit „ploi cu broaşte, şerpi, şopârle, scorpioni şi alte asemenea fiare veninoase". Erau semne din cer care anunţau limpede nemulţumirea lui Dumnezeu: grindină de dimensiuni enorme izbea pământul, ucigând zeci de oameni, fulgerele prefăceau în scrum sate şi oraşe, producând „fum împuţit".59

Unii, precum regele Angliei Eduard al III-lea, s-au apucat de post şi de rugăciune: monarhul a poruncit ca episcopii lui să-i urmeze exemplul. Broşuri arabe scrise în jurul anului 1350 îi îndemnau pe credincioşii musulmani să procedeze cam la fel, recomandând ca ajutor şi pavăză împotriva buboaielor rostirea unei anumite rugăciuni de unsprezece ori la rând, plus recitarea de versete despre viaţa lui Mahomed. La Roma s-au ţinut procesiuni solemne, iar penitenţii şi cei temători de furia divină au mărşăluit în tălpile goale, îmbrăcaţi în saci aspri de păr (*cilice*) şi biciuindu-se pentru a-şi arăta pocăinţa.60

Acestea erau printre cele mai puţin creative eforturi

de a îmblânzi mânia lui Dumnezeu. Să se evite sexul şi „orice poftire a cărnii de femeie”, îndemna imperios un preot din Suedia, care mai cerea credincioşilor, totodată, să nu se îmbăieze şi să evite vântul dinspre sud – cel puţin până la vremea prânzului. În cazul de mai sus nădejdea nu dispăruse încă, în schimb, ciracii din Anglia se arătau ceva mai direcţi în recomandări: femeile trebuiau să se îmbrace în alte straie, poruncea un cleric englez, spre binele lor şi al celor din preajmă. Veşmintele exotice care dezvăluiau trupul purtate de partea femeiască nu făceau decât să cearâ pedeapsa divină. Năpasta ar fi început atunci când „s-au apucat să poarte glugi micuţe şi fără rost, dantelate şi atât de adunate pe gât, încât nu mai acopereau decât umerii”. Şi încă nu era tot, fiindcă „pe lângă asta mai purtau şi *paltok*-*în*\, veşminte din cale afară de scurte… care nu izbuteau să le acopere dosurile şi părţile ruşinoase”. Mai mult decât orice, „aceste straie rău croite şi strâmte nu le îngăduiau să îngenuncheze înaintea Domnului sau a celorlalţi sfinţi”.61

Prin Germania circulau acum zvonuri nebuneşti, potrivit cărora ciuma apăruse din cauza răutăţii evreilor, care otrăviseră fântânile şi râurile. S-au declanşat pogromuri nespus de violente; potrivit unui autor, „toţi jidovii dintre Köln şi Austria” au fost adunaţi şi arşi de vii. Răbufnirile antisemite erau atât de grave, încât însuşi papa a intervenit cu proclamaţii care interziceau orice violenţă îndreptată asupra comunităţilor evreieşti din ţările creştine şi cereau ca bunurile şi proprietăţile acestora să fie ocrotite.62 Dacă îndemnurile pontifului au fost sau nu eficiente, asta e o altă chestiune. Totuşi, nu era pentru întâia oară când frica de dezastre, greutăţile vieţii sau habotnicia duceau la măcelărirea în masă a populaţiei evreieşti din Germania: pe vremea primei cruciade, comunitatea lor din Valea Rinului suferise crâncen în circumstanţe destul de asemănătoare. Era periculos să fii de altă credinţă când începea vreo criză.

Europa a pierdut mai bine de o treime dintre locuitori

din cauza ciumei. Estimările moderate socotesc că numărul victimelor ar fi fost de aproximativ 25 de milioane dintr-o populaţie totală de 75 de milioane.63 Studii mai recente despre epidemiile de ciumă au demonstrat că, pe parcursul unor episoade epidemice majore, satele şi zonele rurale se confruntă cu o rată a deceselor mult mai ridicată decât oraşele. S-ar părea că factorul hotărâtor pentru expansiunea epidemică nu este densitatea populaţiei (cum se credea), ci a coloniilor de şobolani. Boala nu se răspândeşte mai rapid în medii urbane aglomerate, unde există mai multe gospodării raportate la coloniile de rozătoare infectate decât la ţară. Fuga din oraşe şi refugierea în zonele rurale nu mărea cu nimic, de fapt, şansele cuiva de a păcăli moartea.64 De la câmpuri la ferme şi de la oraşe la sate, Moartea Neagră aducea iadul pe pământ: stârvuri putrede din care se prelingea puroiul pe un fond de teamă, nelinişte şi uluire în faţa proporţiilor devastării.

Efectele au fost zdrobitoare. „Nădejdile noastre de viitor au fost îngropate alături de prietenii noştri”, scria poetul italian Petrarca. Planurile şi ambiţiile unor noi descoperiri şi averi în est erau umbrite de gânduri mai întunecate. Singura consolare, continuă Petrarca, era gândul „că ne vom duce după cei care ne-au luat-o înainte. Nu ştiu cât vom mai zăbovi, dar ştiu că nu poate fi vreme lungă”. Toate bogăţiile Oceanului Indian, ale Caspicii sau ale Mării Negre, adăuga umanistul, nu puteau compensa ceea ce se pierduse.65

Şi totuşi, în pofida groazei pe care o declanşa, ciuma s-a dovedit un catalizator pentru o schimbare socială şi economică atât de puternică, încât, departe de a aduce moartea Europei, a servit la edificarea sa. A fost un sprijin important pentru creşterea – şi triumful – vestului, proces istoric desfăşurat în mai multe etape. Mai întâi, s-a reconfigurat, de sus până jos, modul de funcţionare a structurilor sociale. Depopularea cronică din perioada imediat următoare Morţii Negre a avut efectul de a creşte

accelerat lefurile, deoarece valoarea muncii crescuse enorm. După cum observa un autor, pe la începutul anilor 1350, când epidemia şi-a pierdut din forţa iniţială, se manifesta o „lipsă cruntă de servitori, meşteşugari şi muncitori, truditori şi pălmaşi”. În această situaţie, oameni aflaţi până atunci la baza ierarhiei sociale şi economice negociau altfel cu cei care îi angajau. Unii dintre ei „îndată ridicau nasul pe sus când era vorba să muncească şi abia dacă puteau fi lămuriţi să-i slujească, pentru lefuri de trei ori mai mari, pe cei sus-puşi”.66 Nu este deloc o exagerare: datele empirice arată că veniturile salariale din mediul urban au crescut foarte mult în deceniile de după Moartea Neagră.67

Concomitent cu întărirea poziţiei sociale a ţărănimii, a lucrătorilor şi a femeilor a avut loc slăbirea clasei proprietarilor, deoarece deţinătorii de terenuri şi imobile au fost siliţi să accepte arende şi chirii mai scăzute – era mai bine să se aleagă cu ceva, decât cu nimic. Chiriile scăzute, obligaţiile mai puţine şi arendele acordate pe termen lung au avut efectul de a înclina balanţa puterii şi a beneficiilor către ţărănime şi chiriaşii urbani. La aceasta s-a adăugat şi scăderea dobânzilor, care au suferit un declin notabil în întreaga Europă în secolele XIV-XV.68

Rezultatele au fost remarcabile. Bogăţia fiind distribuită mai echitabil acum în societate, cererea de bunuri de lux – importate sau nu – a crescut galopant, ca urmare a faptului că existau mai mulţi consumatori capabili să cumpere mărfuri pe care până atunci nu şi le permiteau.69 Modul în care se cheltuiau banii era influenţat şi de alte prefaceri demografice cauzate de epidemie, în special, de creşterea rolului forţei de muncă tinere, care se găsea în cea mai favorabilă poziţie pentru a profita de noile oportunităţi. Deja mai puţin înclinată spre economisire, fiindcă se confruntase din plin cu realitatea morţii, noua generaţie, mai bine plătită decât părinţii lor şi cu şanse crescute pentru un viitor mai bun, a început să plătească pentru obiectele de care era interesată – printre

care, nu în ultimul rând, hainele la modă.70 Ca urmare, au sporit investiţiile în dezvoltarea rapidă a industriei textile europene, care a început să producă ţesături într-o asemenea cantitate, încât a avut un impact major asupra comerţului cu Alexandria, de unde importurile au scăzut dramatic. Ba mai mult, Europa a început să exporte în cealaltă direcţie, sufocând cu produse proprii piaţa din Orientul Mijlociu şi provocând o dureroasă contracţie, în contrast direct cu economia revigorată a Apusului.71

Aşa cum au demonstrat cercetări recente, bazate pe examinarea rămăşiţelor umane din cimitirele londoneze, prosperitatea a condus la o alimentaţie mai variată şi la o îmbunătăţire a stării generale de sănătate. Datele statistice bazate pe aceste rezultate sugerează chiar că unul dintre efectele ciumei a fost creşterea substanţială a speranţei de viaţă. Populaţia londoneză, după încetarea molimei, era considerabil mai sănătoasă decât fusese înainte.72

Dezvoltarea economică şi socială aveau, în diverse părţi ale continentului european, viteze diferite. Schimbările au fost iniţiate mai rapid în zona nordică şi nord-vestică a continentului, în parte fiindcă aceste regiuni avuseseră anterior economii inferioare sudului mai dezvoltat. Asta însemna că proprietarii şi chiriaşii aveau interese oarecum similare, aşadar, existau mai multe şanse de colaborare şi de găsire a soluţiilor care să convină ambelor părţi.73 Totuşi, era semnificativ că oraşele din nord nu purtau povara aceluiaşi bagaj ideologic şi politic pe care-l duceau multe dintre teritoriile mediteraneene. În sud, comerţul regional, derulat secole la rând, favorizase apariţia unor instituţii precum ghildele, care controlau competiţia economică, fiind concepute pentru a pune în poziţii monopoliste anumite grupuri de indivizi. Prin contrast, Europa nordică înflorea tocmai din cauza inexistenţei restricţiilor în privinţa competitivităţii – ceea ce avea să ducă la creşterea urbanizării şi a economiei într-un ritm mai alert în comparaţie cu Europa Sudică.74

Diverse profiluri comportamentale ieşeau, totodată, la iveală în diferite părţi ale Europei. În Italia, de exemplu, femeile au fost ori mai puţin tentate, ori mai puţin capabile să pătrundă pe piaţa muncii, căsătorindu-se şi făcând copii la aceleaşi vârste ca înainte de ciumă. Era un contrast frapant cu situaţia din ţările nordice, unde concentrarea demografică a oferit femeilor şansa de a deveni salariate. Un efect al acestui fenomen a fost creşterea vârstei la care femeile se măritau – ceea ce avea să aibă consecinţe de mai lungă durată asupra dimensiunii familiei. „Nu te arunca în căsnicie prea devreme”, povăţuia Anna Bijns într-un poem scris în Ţările de Jos, fiindcă „aceea care-şi plăteşte masa şi casa n-ar trebui să dea buzna să se pună la cheremul unui bărbat... Nu zic că-i lucru prost măritişul... dar e mai bine să nu te vâri în jug! Fericită-i muierea fără de bărbat!” 75

Transformarea declanşată de Moartea Neagră a pus baze care s-au dovedit esenţiale pentru creşterea, pe termen lung, a nivelului de trai al Europei de Nord-Vest. Deşi disparitatea dintre diversele regiuni europene nu s-a manifestat dintr-odată, capacitatea de adaptare a sistemului economic, deschiderea spre competiţie şi, poate mai important decât orice, conştientizarea, în nord, a faptului că geografia le stătea împotrivă şi că o puternică etică a muncii era necesară pentru a obţine profit, au alcătuit fundamentul pentru modificările de mai târziu ale economiilor statelor europene din zorii perioadei moderne. După cum ne arată tot mai limpede cercetările recente, originile revoluţiei industriale din secolul al XVIII-lea se găsesc în schimbarea mentalităţii în societatea europeană după Marea Ciumă: creşterea productivităţii a dus la un nivel superior al aspiraţiilor, iar surplusul de bogăţie s-a mărit odată cu oportunităţile de cheltuire al acestuia.76

Odată cadavrele îngropate şi Moartea Neagră transformată într-o amintire îngrozitoare (adusă periodic în conştiinţa publică de epidemii secundare ciclice), Europa sudică a suferit prefaceri importante. În anii 1370,

genovezii au încercat să se folosească de efectele devastatoare pe care ciuma le avusese asupra Veneţiei, care avusese teribil de suferit, încercând să preia controlul asupra Adriaticii. Însă strategia li s-a întors împotrivă într-un mod spectaculos: nefiind în stare să dea o lovitură decisivă, Genova s-a trezit într-o poziţie sensibilă şi vulnerabilă. Una câte una, coloniile pe care oraşul-stat le întemeiase de-a lungul câtorva generaţii, legând metropola de Orientul Mijlociu, Marea Neagră şi Africa de Nord, au intrat în posesia rivalilor. Înfrângerea Genovei a însemnat victoria Veneţiei.

Scăpând de grija rivalei sale istorice, Veneţia a dobândit un rol important după ce viaţa a revenit la normal şi a început să exercite un control strict asupra negoţului cu mirodenii. Piperul, ghimbirul, nucşoara şi cuişoarele erau importate în cantităţi tot mai mari, în special, pe ruta Alexandriei. În medie, corăbiile veneţiene aduceau în Europa mai bine de 400 de tone de piper pe an din Egipt şi, în plus, cantităţi considerabile din acelaşi produs din Levant. La sfârşitul secolului al XV-lea, aproape 2, 5 milioane de tone de condimente treceau prin portul Veneţiei, an de an, fiind vândute cu profituri frumoase prin alte părţi, unde erau folosite în mâncăruri, doctorii şi produse cosmetice.77

Veneţia pare să fi fost şi principalul punct de intrare pentru substanţe colorate naturale folosite în pictură. Pigmenţii, denumiţi adesea, generic, *„oltremare de venecia”* (mărfuri veneţiene de peste mări), erau: oxid de cupru, verdigris (verde de Grecia), vermillon, schinduf, galben de plumb, cărbune animal şi un substitut al aurului, cunoscut drept pulbere de bronz sau aur mozaic. Cel mai cunoscut şi aparte dintre aceşti pigmenţi era însă albastrul intens provenit din lapislazuli, minereu originar din Asia Centrală. Epoca de aur a artei europene – perioada lui Fra Angelico şi Piero della Francesca din secolul al XV-lea, apoi a unor artişti precum Michelangelo, Leonardo da Vinci, Rafael şi Tiţian – a datorat mult abilităţii de a utiliza culori

extrase din pigmenţi proveniţi din extinderea contactelor cu Asia, pe de-o parte, şi a creşterii puterii de cumpărare, pe de altă parte.78

Misiunile comerciale din Răsărit erau atât de profitabile, încât Republica Veneţia le licita în avans mărfurile şi garanta plăţile, în vreme ce riscurile de piaţă, transportul şi pericolele politice cădeau în sarcina celui care câştiga licitaţia. După cum spunea cu mândrie un veneţian din acea vreme, galerele porneau în toate zările: către coastele Africii, Beirut, Alexandria, Grecia, sudul Franţei şi Flandra. Atât de bogat devenise oraşul, încât *palazzi* au crescut în valoare, mai ales în zonele cele mai bune de lângă Rialto şi catedrala San Marco. Fiindcă terenul era scump şi greu de găsit, în construirea clădirilor au început să se folosească tehnici noi, cum ar fi înlocuirea treptelor duble ale curţilor, spectaculoase însă prea lăbărţate, cu case ale scării mai mici care necesitau spaţiu mai restrâns. Dar chiar şi aşa, după cum susţinea cu mândrie un autor veneţian, până şi casele unor negustori oarecare erau decorate cu tavane aurite, trepte din marmură, balcoane şi ferestre având între cadre cea mai fină sticlă produsă în apropiere, la Murano. Veneţia era locul prin care, prin excelenţă, se distribuiau mărfurile comerţului european, african şi asiatic – şi avea şi ornamentele cu care să se fălească.79

Nu doar Veneţia înflorea. Acelaşi fenomen se petrecea şi cu oraşele presărate pe coasta Dalmaţiei, ce serveau ca locuri de popas în călătoriile dus şi întors. Ragusa, astăzi Dubrovnik, avea să cunoască o extraordinară prosperitate pe parcursul secolelor al XIV-lea şi al XV-lea. Averea oraşului s-a mărit de patru ori între 1300 şi 1450, sporind cu o asemenea iuţeală, încât s-a stabilit o limită a dotelor cu scopul plafonării nivelului plăţilor, care creşteau cu repeziciune; în oraş intrau atâţia bani, încât au fost luate măsuri pentru abolirea parţială a sclaviei: în asemenea vremuri de îndestulare, părea o practică greşită să ţii în servitute fiinţe omeneşti, în loc să

le plăteşti pentru truda lor.80 La fel ca Veneţia, Ragusa era preocupată să-şi extindă propria reţea comercială, prin contacte vaste cu Spania, Italia, Bulgaria, ba chiar şi India, unde, în regiunea Goa, se înfiinţase o colonie ce avea ca centru biserica Sfântului Blasiu, patronul spiritual al Ragusei.81

Multe părţi ale Asiei au avut parte de o creştere similară a bogăţiei şi ambiţiei lor. Afacerile înfloreau în sudul Indiei, datorită rutelor comerciale ce tranzitau în drum spre China şi, mai departe, spre Răsărit. Se înfiinţaseră ghilde, menite să asigure securitatea şi controlul calităţii produselor, dar şi instituirea unui monopol care să blocheze competiţia locală. Aceste asociaţii concentrau banii şi influenţa în mâinile unei elite autoproclamate, care îşi menţinea o poziţie dominantă pe coasta Malabarului şi în Sri Lanka.82 în interiorul acestui sistem, relaţiile comerciale erau formalizate pentru ca tranzacţiile să poată fi făcute eficient şi onest. Potrivit unei relatări scrise de călătorul chinez Ma Huan la începutul secolului al XV-lea, un agent stabilea preţurile de vânzare; toate taxele şi impozitele erau calculate şi trebuiau plătite în avans, înainte ca mărfurile să poată fi eliberate şi depozitate în corăbii. Erau semne că negoţul intra într-o eră a încrederii şi stabilităţii: „Oamenii sunt foarte cinstiţi şi de cuvânt” 83, adăuga Ma Huan.

Cel puţin aşa stăteau lucrurile în teorie. De fapt, oraşele de pe coasta sud-estică a Indiei nu operau în pustiu, ci se aflau într-o nemiloasă concurenţă. Cochin s-a ridicat ca rival al oraşului Calicut în secolul al XV-lea, după ce regimul său de taxe foarte competitiv a reuşit să atragă nenumăraţi neguţători. Era un concurs de împrejurări favorabil pentru China. O serie de expediţii navale importante, conduse de marele amiral Zheng He, un eunuc musulman, menite să demonstreze puterea navală a Chinei, să-i afirme influenţa şi să capete acces la rutele îndepărtate ce ajungeau în

Oceanul Indian, Golful Persic şi Marea Roşie, au

acordat o atenţie specială cârmuitorului din Cochin.84

Aceste misiuni făceau parte dintr-un ansamblu de măsuri din ce în ce mai ambiţioase luate de dinastia Ming, care luase locul conducătorilor mongoli ai dinastiei Yuan în fruntea statului chinez pe la mijlocul secolului al XIV-lea. Fonduri însemnate au fost alocate oraşului Beijing, unde s-a construit o infrastructură destinată aprovizionării şi apărării oraşului. Resurse considerabile au fost dedicate încercărilor de fortificare a frontierei cu stepele nordice şi competiţiei cu statul coreean, care îşi sporea din nou influenţa în Manciuria, în vreme ce prezenţa militară în sud era întărită, ceea ce a avut ca rezultat apariţia regulată a unor soli din Cambodgia şi Siam, care aduceau ca tribut specialităţi locale şi obiecte de lux în cantităţi considerabile, cerând în schimb să li se promită pacea. În 1387, de pildă, regatul Siamului a trimis 7, 5 tone de piper şi o cantitate similară de lemn de santal, apoi, peste doi ani, o cantitate de zece ori mai mare de piper, lemn de santal şi aromatice.85

Extinderea legăturilor comerciale nu se făcea fără costuri. Pentru prima expediţie a lui Zheng He, alcătuită din şase vase mari, câteva sute de vase mai mici şi aproape 30.000 de marinari, s-au cheltuit sume substanţiale cu plata oamenilor şi echiparea ambarcaţiunilor, la care s-au adăugat nenumăratele daruri trimise odată cu amiralul, pentru a fi folosite în scop diplomatic. Iniţiative de acest fel au fost susţinute cu bani de hârtie tipăriţi în cantităţi mari, dar şi prin mărirea producţiei în domeniul extracţiei miniere – ceea ce a dus la o triplare a veniturilor din acest sector în doar un deceniu, după 1390.86 îmbunătăţirile aduse agriculturii şi metodele mai eficiente de colectare a taxelor au dus, la rândul lor, la sporirea semnificativă a veniturilor administraţiei centrale şi au stimulat crearea unei economii planificate, după cum s-a exprimat un autor din zilele noastre.87

China s-a îmbogăţit într-un context extern favorabil: frământările din Asia Centrală, unde o căpetenie cu origini

obscure avea să ajungă cel mai faimos personaj al Evului Mediu târziu. Realizările lui Timur Lenk (Tamerlan) au ajuns să fie celebrate în piese scrise în Anglia, iar sălbaticele sale agresiuni au devenit o parte a conştiinţei indiene moderne. Întemeind, cu începere din anii 1360, un imperiu pe teritoriile mongole care se întindea din Asia Mică până în Himalaya, Timur Lenk a iniţiat un ambiţios program de construcţii, în cadrul căruia a ordonat construirea de moschei şi palate regale în oraşe ca Samarkand, Herât şi Mashhad. Tâmplari, zugravi, ţesători, croitori, bijutieri, „într-un cuvânt, meşteri de tot felul", potrivit unui autor contemporan, au fost deportaţi din Damasc, după jefuirea acestuia, şi trimişi să înfrumuseţeze oraşele estului. O relatare a solului regelui Spaniei la curtea timuridă furnizează o excelentă descriere a modului în care se realizau construcţiile şi erau ornamentate clădirile noi. La palatul Aq Sarai de lângă Samarkand, poarta fusese „minunat împodobită cu lucrătură măiastră în aur şi faianţă albastră", în vreme ce sala principală de ceremonii era „acoperită cu aur şi lespezi albastre, tavanul fiind cu totul şi cu totul din aur". Nici măcar faimoşii artizani parizieni n-ar fi izbutit să producă asemenea ornamentaţii desăvârşite.88 Şi asta încă nu era nimic, în comparaţie cu Samarkandul însuşi şi cu bogăţiile de la Curtea lui Timur Lenk, care era decorată cu arbori de aur „având trunchiuri groase cât un picior de bărbat". Printre frunzele de aur se vedeau „fructe" care, la o cercetare mai amănunţită, se dovedeau a fi rubine, smaralde, turcoaze şi safire, alături de perle mari, de o rotunjime perfectă.89

Timur Lenk nu se dădea în lături să cheltuie banii pe care îi storsese de la popoarele subjugate. A cumpărat din China mătăsurile „cele mai fine de pe pământ", precum şi mosc, rubine, diamante, rubarbă şi alte mirodenii. Caravane de câte 800 de cămile aduceau mărfuri la Samarkand. Spre deosebire de alţii – de pildă, locuitorii din Delhi, dintre care 100.000 au fost executaţi la cucerirea oraşului –, chinezii au dus-o bine în timpul lui

Timur Lenk.90

Se părea însă că suferinţele îi aşteptau şi pe ei. Potrivit unui izvor istoric, chibzuind la viaţa sa de până atunci, Timur Lenk ar fi ajuns la concluzia că trebuia să ispăşească pentru „jafuri, oamenii luaţi în robie şi măcel”. A decis că cea mai bună cale de a face asta ar fi fost „pornirea unui război asupra necredincioşilor, aşa încât, după zicala «Faptele plăcute lui Dumnezeu le şterg pe cele rele», crimele şi păcatele să-i fie iertate”. Timur Lenk a suspendat deci relaţiile cu dinastia Ming şi era pe cale să atace China când a murit, în 1405.91

N-a durat mult până să se ivească problemele. În vreme ce urmaşii lui Timur Lenk se luptau între ei pentru controlul asupra imperiului, în provinciile persane a apărut spectrul scindării teritoriale şi au izbucnit răscoale. Însă dificultăţi mai mari, structurale, aveau să se dezlănţuie din cauza unei crize financiare globale, în secolul al XV-lea, care a afectat Europa şi Asia. Aceasta a fost provocată de o serie de factori ce, acum, la 600 de ani distanţă, ne par familiari: pieţe suprasaturate, inflaţie şi un dezechilibru al balanţei contabile. Cu toată cererea în creştere de mătăsuri şi alte mărfuri de lux, exista totuşi o limită a absorbţiei produselor. Nu din pricină că piaţa ar fi fost arhiplină ori fiindcă preferinţa clienţilor s-ar fi schimbat, ci din cauza mecanismului de schimb care o luase razna: Europa, în special, avea prea puţine de oferit în schimbul ţesăturilor, ceramicii şi mirodeniilor atât de preţuite. China ajunsese să producă mai mult decât putea vinde în străinătate, aşadar, era de aşteptat să apară consecinţele supraproducţiei. Rezultatul a fost descris adesea drept „foamea de bani gheaţă”.92 în zilele noastre, i-am spune „prăbuşirea pieţei creditelor”.

În China, funcţionarii statului nu erau bine plătiţi, ceea ce ducea la dese scandaluri de corupţie şi la o ineficienţă tot mai pronunţată. Mai rău, chiar în cazul în care taxele erau corect estimate şi cerute, plătitorii nu puteau ţine pasul cu iraţionala exuberanţă a

administraţiei, dornică să cheltuie pe planuri grandioase, sub premisa că veniturile nu puteau decât să sporească. Doar că nu a fost aşa. Prin anii 1420, zone bogate ale Chinei ajunseseră să se chinuie pentru a-şi achita obligaţiile fiscale.93 Bula trebuia să se spargă, ceea ce s-a şi întâmplat în primul sfert al secolului al XV-lea. împăraţii Ming s-au grăbit să taie din cheltuieli, au trecut în plan secund îmbunătăţirile urbane din Beijing, au suspendat expediţiile navale costisitoare şi proiectele precum Marele Canal – o reţea navigabilă menită să lege capitala de oraşul Hangzhou, lucrare care la apogeul său oferise de muncă unor zeci, dacă nu sute de mii de oameni.94 în Europa, despre care există mai multe date în acest sens, s-au făcut eforturi susţinute de rezolvare a contracţiei prin reducerea valorii monedelor, chiar dacă relaţia dintre lipsa de metale preţioase, rezervele monetare şi politica fiscală este complexă.95

Ce rămâne totuşi clar este că lipsa banilor ajunsese să se manifeste din Coreea până în Japonia, din Vietnam până în Java, din India până în Imperiul Otoman şi din Africa de Nord până în Europa Continentală. Negustorii din peninsula Malacca au luat chestiunea în propriile mâini şi au bătut monedă din cositor, metal care se găsea în cantităţi suficiente prin zonă. Însă, simplu spus, rezervele de metal preţios care furnizaseră un instrument comun de schimb şi legaseră marginile lumii cunoscute – deşi monedele nu respectaseră mereu aceleaşi standarde, puritate şi greutate – au cedat acestei crize: nu mai existau destui bani în circulaţie.96

Se poate ca aceste dificultăţi să fi fost accentuate şi de o perioadă de schimbări climatice. Foametea şi perioadele de secetă neobişnuit de lungi, combinate cu inundaţiile catastrofale din China, oferă o poveste pilduitoare în privinţa efectelor pe care le au factorii de mediu asupra creşterii economice. Dovezi privind creşterea cantităţii de sulfaţi găsite în straturi de gheaţă din emisferele nordică şi sudică sugerează că secolul al XV-

lea a fost, totodată, o perioadă de intensificare a activităţii vulcanice. S-a înregistrat o răcire globală cu efecte în lanţ asupra lumii stepelor, unde creşterea competiţiei pentru hrană şi apă a avut ca urmări deplasarea populaţiei, mai ales în anii 1440. Pe scurt, au fost vremuri caracterizate prin stagnare, privaţiuni materiale şi lupta crâncenă pentru supravieţuire.97

Efectele principale şi secundare ale crizei au fost simţite din bazinul Mediteranei până în Pacific, alimentând o sporită nelinişte în privinţa celor ce se petreceau în lume. Deşi edificarea Imperiului Timurid nu răspândise teama în Europa, creşterea puterii otomanilor îi făcea pe mulţi europeni să se simtă din ce în ce mai ameninţaţi. Otomanii năvăliseră peste Bosfor la sfârşitul secolului al XIV-lea, administrând înfrângeri zdrobitoare bizantinilor, bulgarilor şi sârbilor şi ocupând Tracia şi Balcanii. Soarta Constantinopolului atârna de-un fir de păr, o insulă creştină înconjurată de o mare de musulmani. Pledoariilor înflăcărate pentru sprijin militar din partea Curţilor europene li s-a răspuns cu ridicări din umeri, iar oraşul a ajuns într-o situaţie foarte vulnerabilă. În cele din urmă, în 1453, capitala imperială a căzut, capturarea unuia dintre marile metropole ale creştinătăţii fiind un triumf pentru islam, care se afla iarăşi în ascensiune. Se spune că în Roma oamenii ar fi bocit şi s-ar fi bătut cu pumnii în piept la vestea căderii Constantinopolului, iar papa s-ar fi rugat pentru cei prinşi în oraş. Însă Europa făcuse prea puţine gesturi, într-un moment când ar fi putut conta; acum era prea târziu.

În Rusia, soarta Constantinopolului i-a îngrijorat pe mulţi locuitori, care nu vedeau în ocuparea capitalei bizantine un reviriment al puterii musulmanilor, ci, mai degrabă, vestirea sfârşitului lumii. Existau vechi profeţii ortodoxe care afirmau că Iisus avea să vină la începutul celui de-al optulea mileniu ca să-şi săvârşească Judecata de Apoi. Evenimentele păreau să indice că judecata începuse. Forţele răului fuseseră dezlănţuite şi loviseră

devastator lumea creştină. Atât de convinşi erau membrii superiori ai clerului că Apocalipsa era iminentă, încât au trimis în Europa Apuseană un preot ca să afle mai exact momentul din zi când se va petrece. Unii s-au gândit că nu avea nicio noimă să mai calculeze data următoarelor zile de Paşte şi a sărbătorilor religioase cu date variabile, susţinând că oricum se apropia sfârşitul vremurilor. Potrivit calendarului folosit în Rusia, momentul părea cât se poate de lămurit. Dacă socoteai data Creaţiei cu 5508 ani înainte de Christos, lumea urma să se sfârşească în 1 septembrie 1492.98

În celălalt capăt al Europei, mai erau şi alţii care împărtăşeau convingerea că Armaghedonul se apropia cu paşi repezi. În Spania, atenţia se concentra pe musulmani şi pe evrei, într-o perioadă în care intoleranţa religioasă şi culturală erau în creştere. Mahomedanii s-au trezit alungaţi din Andaluzia cu forţa armelor, iar adepţii iudaismului au primit porunca fermă de a se converti la creştinism, altfel le rămânea să părăsească Spania sau să fie executaţi. Disperaţi să scape de bunurile proprii, evreii au început să le vândă pe preţuri de nimic; proprietăţile au încăput pe mâna unor investitori care s-au ales cu terenuri viticole, în schimbul unor petice de pânză, în vreme ce conace şi moşii se vindeau pe sume derizorii”. Situaţia era agravată de faptul că, pe parcursul unui deceniu, aceste tranzacţii aveau să crească în valoare.

Mulţi evrei au ales să se îndrepte spre Constantinopol, unde au fost bine primiţi de noii cârmuitori musulmani. „Îl numiţi pe Ferdinand conducător înţelept, se spune că ar fi exclamat Baiazid al II-lea, întâmpinându-i pe evrei în 1492, deşi îşi sărăceşte ţara ca s-o îmbogăţească pe a mea”.100 Nu era un simplu artificiu retoric: aceste scene, care astăzi ar părea stranii, dar care evocau vremurile de început ale islamului, arată că evreii erau nu doar trataţi cu respect, ci bineveniţi. Noilor locuitori li s-au oferit drepturi şi protecţie legală, ba chiar, în multe cazuri, şi sprijin pentru a-şi începe noile vieţi într-

o ţară pentru ei necunoscută. Toleranţa era o trăsătură de căpătâi a unei societăţi solide, sigure pe propria-i identitate – ceea ce nu se putea spune despre lumea creştină, unde bigotismul şi fundamentalismul religios deveneau cu rapiditate trăsături definitorii.

Iată un exemplu de persoană preocupată de viitorul credinţei: Cristóbal Colón. Deşi, potrivit calculelor proprii, încă mai erau 155 de ani până la cea de-a Doua Venire, Colón se simţea ultragiat că, în chestiuni religioase, „credincioşii" se mulţumeau doar cu vorbe şi era înfiorat, îndeosebi, de lipsa de preocupare a Europei pentru soarta Ierusalimului. Cu o fervoare ce tindea către obsesie, a conceput planuri pentru o nouă campanie de eliberare a Oraşului Sfânt, căpătând, totodată, o altă fixaţie, pentru metalele preţioase, mirodeniile şi nestematele atât de abundente şi ieftine din Asia.101 Ah, de-ar fi putut găsi o cale mai bună de a ajunge la ele, se lamenta el, mărfurile s-ar fi putut cu uşurinţă transforma în fonduri pentru o mare expediţie de eliberare a Ierusalimului.102 Problema era că, aflându-se în Peninsula Iberică, era plasat la capătul greşit al Mediteranei, iar ideea lui măreaţă părea mai degrabă un vis cu ochii deschişi.103

Dar poate ca mai exista o speranţă. Până la urmă, se putea baza pe opiniile unor astrologi şi cartografi precum Paolo Toscanelli din Florenţa, care susţinuse că o cale către Asia putea fi găsită pe mare, navigându-se la vest de coasta Europei. După o strădanie titanică de a-i convinge şi pe alţii să-i împărtăşească viziunea aproape nebunească, planul lui Colón a început, în fine, să capete concreteţe. S-au pregătit scrisori pentru Marele Han – păstrându-se un spaţiu alb în care să fie completat mai târziu numele acestuia; se presupunea că hanul avea să le fie aliat în lupta pentru recuperarea Ierusalimului. Au fost recrutaţi interpreţi pentru a se putea conversa cu liderul mongol şi reprezentanţii săi. Au fost angajaţi cunoscători de ebraică, caldeeană (înrudită cu aramaica vorbită de Iisus şi apostolii săi) şi arabă, limbi socotite folositoare pentru

negocierile cu hanul şi membrii Curţii sale. După cum notează un autor contemporan, în contextul tot mai pronunţatului sentiment antimusulman din Europa, deşi limba arabă era dispreţuită şi interzisă prin lege în Lumea Veche, era, totodată, socotită şi cel mai bun mijloc de comunicare între Europa Apuseană şi Orientul îndepărtat.104

Corăbiile au pornit din Palos de la Frontera, sudul Spaniei, în 3 august 1492, la mai puţin de o lună înainte de data la care sfârşitul lumii era aşteptat în Rusia. Întinzând pânzele şi înaintând spre necunoscut, Colón – mai cunoscut nouă cu numele de Cristofor Columb – nu bănuia defel că era pe cale să făptuiască ceva remarcabil: să schimbe centrul de greutate al Europei de la est către vest.

Când o altă mică flotă, comandată de Vasco da Gama, pornea patru ani mai târziu din Lisabona într-o nouă expediţie geografică, ocolind Africa pe la capătul sudic şi ajungând în Oceanul Indian, transformarea Europei era pe cale să se desăvârşească. Deodată, continentul nu mai era punctul terminus, sfârşitul Drumurilor Mătăsii; era pe cale să devină centrul lumii.

11

Drumul aurului

În ultima parte a secolului al XV-lea lumea se schimbase. Nu venise nici Apocalipsa, nici sfârşitul vremurilor, cum se temuseră Columb şi alţii – cel puţin nu în Europa. O serie de expediţii pe distanţe lungi pornite din Spania şi Portugalia ajungeau să lege pentru întâia oară Americile de Africa, Europa şi, în cele din urmă, de Asia. Au apărut noi rute comerciale, în unele cazuri reţelele existente fiind mărite, în altele înlocuite de-a binelea. Idei, mărfuri şi oameni au început să circule mai departe şi tot mai rapid decât în orice altă perioadă a istoriei umanităţii – fiind şi mai numeroase decât oricând.

Acest nou avânt a propulsat Europa în mijlocul scenei, învăluind-o într-o lumină favorabilă şi binecuvântând-o cu o serie succesivă de perioade de

bunăstare. Totuşi, dezvoltarea a adus teribile suferinţe pe tărâmurile proaspăt descoperite. Exista un preţ pentru magnificele catedrale şi opere de artă ridicate cu începere din secolul al XVI-lea şi pentru nivelul de trai ridicat al europenilor. Costurile erau plătite de populaţiile trăitoare peste oceane: europenii puteau acum nu doar să exploreze lumea, ci şi s-o domine. Au făcut asta mulţumită necontenitelor inovaţii în tehnologia militară şi maritimă, care le-au oferit un incontestabil avantaj asupra civilizaţiilor cu care au intrat în contact. Epoca imperiilor şi dezvoltarea Occidentului au fost clădite pe capacitatea de exercitare a violenţei la scară mare. Iluminismul şi Raţionalismul, democraţia, libertăţile civile şi drepturile omului nu au fost rezultatul unei legături nevăzute ce ajungea în timp până la Atena vechilor greci sau a vreunei stări fireşti a lucrurilor în Europa; au fost fructul succesului politic, militar şi economic pe continente îndepărtate.

Toate acestea se petreceau în perioada când Columb pornea în călătoria sa, în 1492. Citind jurnalul său de bord, nu poţi să nu fii impresionat de încântarea şi teama, optimismul şi neliniştea celui care scrie. Cu toate că era sigur că urma să-l găsească pe Marele Han – după cum era sigur că va juca un rol de seamă în eliberarea Ierusalimului –, existau mari şanse ca expediţia lui Columb să nu aibă un final fericit. O pornise spre est, scria navigatorul, nu „pe unde se merge îndeobşte, ci pe calea către Apus, despre care nu avem ştire, cu siguranţă deplină, că va mai fi apucat cineva înainte”.1

Existau totuşi nişte precedente pentru această ambiţioasă expediţie. Columb şi echipajul său făceau parte dintr-o lungă şi plină de succes perioadă de explorări care aduseseră în atenţia puterilor creştine din Peninsula Iberică regiuni nou descoperite, din Africa şi Atlanticul estic. Explorările fuseseră, în parte, încercări de a intra în contact cu pieţele de aur ale Africii de Vest. Bogăţia în resurse minerale a regiunii – cunoscută de primii autori

musulmani simplu, drept „tărâmul aurului” – era legendară. Unii pretindeau că „aurul creşte în nisip precum morcovii şi e cules la asfinţit”. Alţii socoteau că apa are proprietăţi magice, care făceau ca metalele preţioase să sporească în întuneric.2 Recolta de aur era prodigioasă şi efectele sale economice, imense: analizele chimice arată că monedele de o faimoasă puritate ale Egiptului musulman erau realizate din aur provenit din vestul Africii şi transportat pe rutele comerciale transsahariene.3

Mare parte din acest trafic era controlat, din Antichitatea târzie încoace, de comercianţii tribului Wangara.4 Originari din Mali, aceşti neguţători jucau un rol asemănător cu cel pe care-l aveau comercianţii sogdieni în Asia, traversând zone dificile şi stabilind popasuri de-a lungul rutelor primejdioase ce străbăteau deşertul pentru a putea să-şi poarte mărfurile pe distanţe lungi. Acest trafic comercial a dus la apariţia unei reţele de oaze şi de baze comerciale, apoi, în timp, la dezvoltarea unor oraşe înfloritoare precum Djenne, Gao şi Timbuktu, care au ajuns să găzduiască palate regale şi moschei splendide, apărate de magnifice ziduri de cărămidă arsă.5

Pe la începutul secolului al XIV-lea, Timbuktu nu era doar un important centru comercial, ci şi un loc în care cărturari, muzicieni, artişti şi învăţăcei studiau la moscheile Sankore, Djinguereber şi sunt! Yahvă, centre ale discursului intelectual, care adăposteau numeroase manuscrise adunate de prin întreaga Africă.6

Deloc surprinzător, regiunea a atras atenţia asupra ei de la mii de kilometri distanţă. Locuitorii oraşului Cairo au rămas cu gura căscată când Manşa Musa – altfel zis Musa, Regele Regilor din Imperiul Mali –, „un bărbat cucernic şi drept” cum nu se mai văzuse, a străbătut oraşul în secolul al XIV-lea pe parcursul pelerinajului la Meca, însoţit de un alai enorm şi ducând cu el cantităţi imense de aur, pe care intenţiona să le ofere în dar. Atât de mult a cheltuit regele prin pieţele oraşului în timpul vizitei sale, încât o

adevărată criză economică s-ar fi declanşat, se spune, prin bazinul Mediteranei şi Orientul Mijlociu, din pricina faptului că preţul metalelor preţioase se prăbuşise sub presiunea uriaşului aflux de capital nou.7

Cărturari şi călători din ţări depărtate au avut grijă să noteze şirul de regi ai dinastiilor din Mali şi să relateze despre ceremonialurile de la Curtea din Timbuktu. Marele călător nord-african Ibn Battutah, de pildă, a traversat Sahara pentru a vedea cu ochii săi oraşul şi pe Majestatea Sa Manşa Musa. Conducătorul ieşea din palat purtând o tichie de aur şi o tunică făcută din purpura cea mai fină, vestit de muzicieni care cântau la lăute cu corzi de argint şi de aur. Lua apoi loc într-un pavilion bogat ornamentat – ce avea în vârf o pasăre de aur de mărimea unui şoim – ca să asculte veştile de pe întinderea imperiului său. Cu o asemenea bogăţie uluitoare la dispoziţie, lui Ibn Battutah i-a venit greu să-şi ascundă dezamăgirea că darurile lui Manşa Musa nu au fost mai bogate – cele oferite lui, adică. „E un zgârie-brânză, scrie deci Ibn Battutah, nu un om de la care se pot nădăjdui daruri de preţ”.8

Interesul Europei creştine fusese stârnit de istorisirile legate de bogăţiile legendare care ar fi ajuns în Egipt şi pe coasta nord-africană, în oraşe precum Tunis, Ceuta şi Bougie (în prezent, Bejaia, în Algeria), care de secole găzduiseră colonii de negustori din Pisa, Amalfi şi, mai ales, Genova, locul prin care se revărsa şuvoiul de aur african ajuns în Mediterana.9 în ciuda acestor legături comerciale, în Europa se cunoşteau şi se înţelegeau prea puţine lucruri despre metoda prin care aurul ajungea în oraşele de pe coastă sau despre reţeaua complexă de negustori care aduceau fildeş, minereuri de cristal, blănuri şi carapace de broască ţestoasă tocmai din bazinul fluviului Limpopo până pe coasta locuită de populaţia Swahili şi în interiorul Africii, precum şi până la Marea Roşie, Golful Persic şi Oceanul Indian. Pentru europeni, Sahara era o pătură ce înfăşură în mister restul continentului; nu exista nicio informaţie despre tărâmul

situat dincolo de fâşia de pământ fertil a coastei Africii de Nord.10

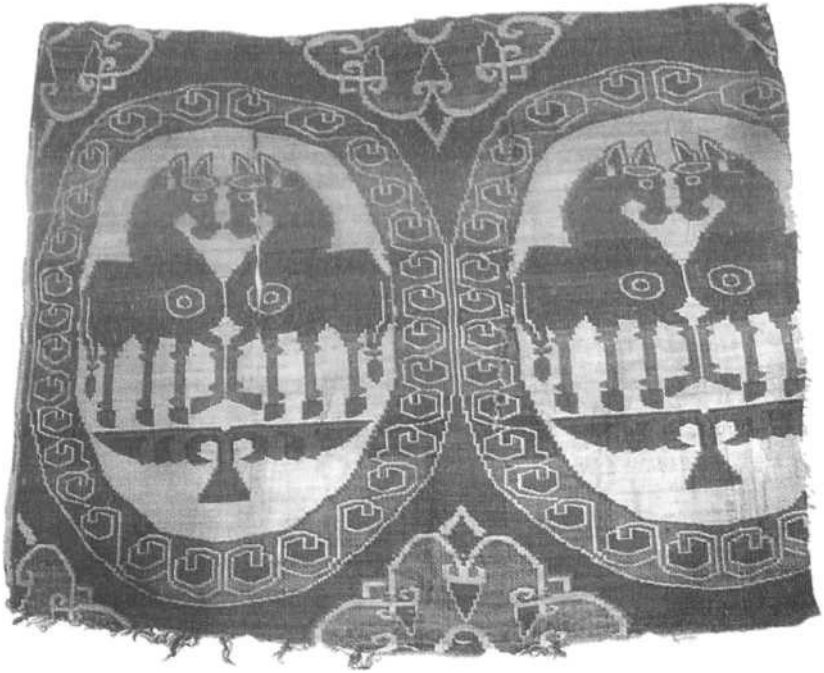

Ţesăturile Drumurilor Mătăsii, foarte apreciate, erau folosite uneori ca metodă de schimb. Acest material textil din secolul al VIII-lea sau al IX-lea înfăţişează celebrii cai ai Asiei Centrale.

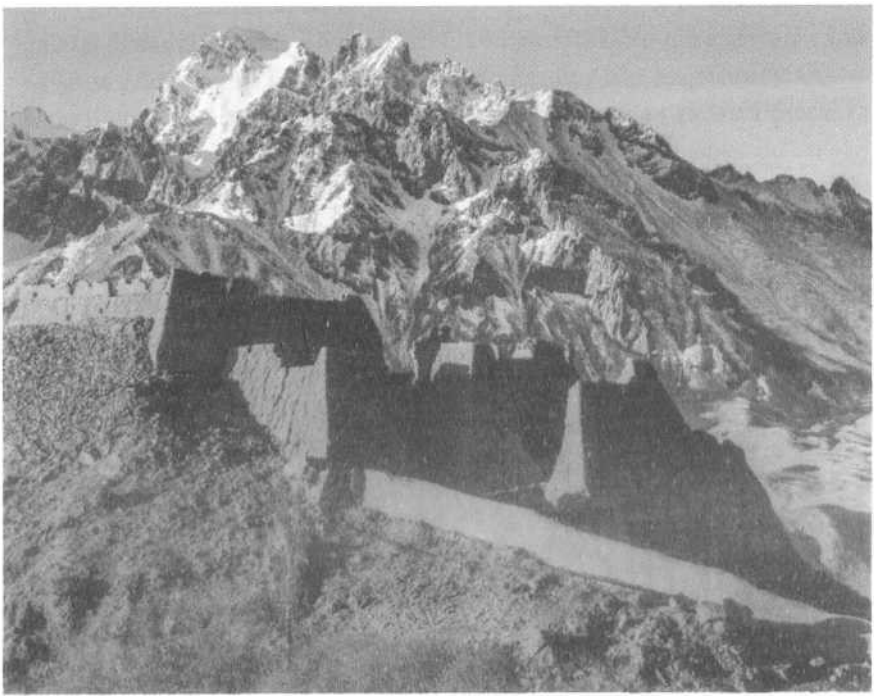

l) c-a lungul Drumurilor Mătăsii există numeroase provocări, piedici şi bariere naturale. Printre acestea, munţii Pamir, unde trecătorile erau bine apărate, cum ar fi Tashkurgan – Fortăreaţa de piatră (deasupra) –, situată lângă Kashgar, şi înşelătorul deşert Taklamakan, în Xinjiang, din vestul Chinei (dedesubt).

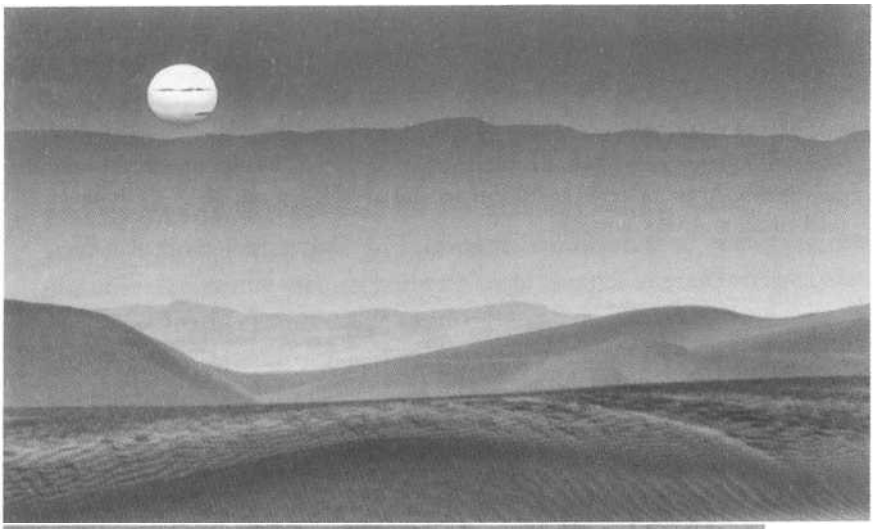

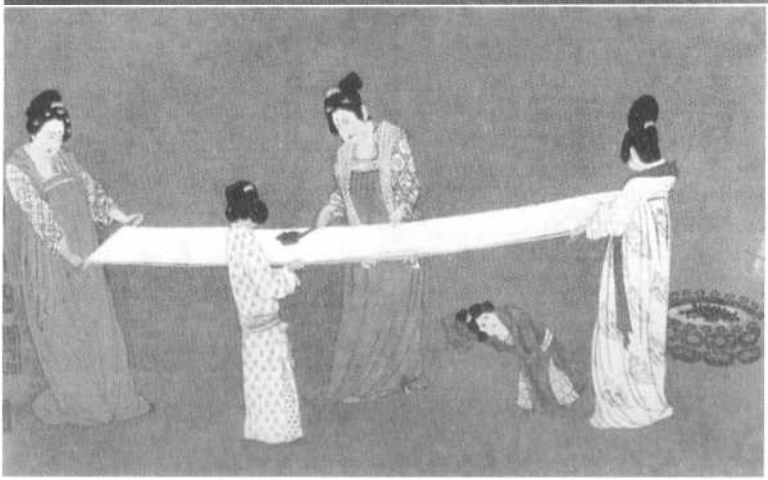

Sculptură din ceramică, reprezentând un neguţător sogdian, călare pe o cămilă cu două cocoaşe, datând din timpul dinastiei Tang (618 – 907 d.Hr.).

Femei pregătind mătase proaspăt ţesută.

Imaginea a fost realizată de împăratul chinez Huizong, din dinastia Song, de la începutul secolului al XII-lea.

Decoraţiuni somptuoase din palatele sogdiene din Panjikent demonstrează cât de profitabil era comerţul de-a lungul Asiei.

Inscripţie de la Naksh-i Rustăm a Marelui Preot Kirdâr, care face cunoscut lumii triumful zoroastrismului.

Statuile lui Buddha de la Bamiyan, simboluri ale pătrunderii budismului în Asia Centrală.

Traducere sogdiană a unei Psaltiri creştine, folosind scrierea siriacă. Utilizarea limbilor populaţiilor locale a constituit un factor important al răspândirii creştinismului.

Răstignirea, scenă din Evangheliile de la Rabulla, o anluminură siriacă, datând din secolul al VI-lea.

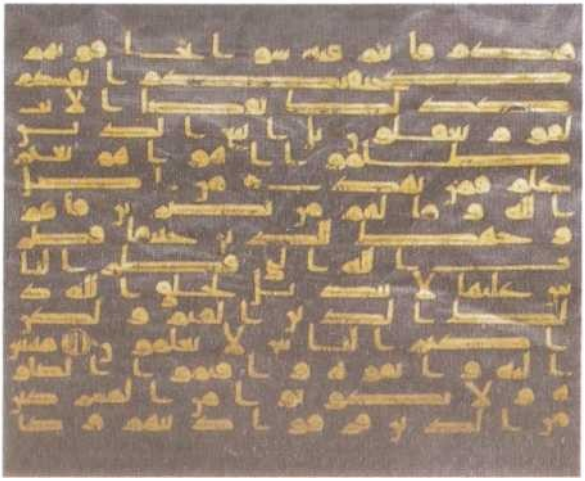

Moneda intitulată „Califul în picioare”, probabil prima reprezentare grafică a Profetului Mahomed.

Un folio al copiei în indigo a Coranului, din nordul Africii, datând din secolul al IX-lea sau al X-lea.

Noul imperiu musulman a contribuit la prosperitatea centrului. În această imagine, sultanul este înfăţişat înconjurat de curteni, într-un manuscris al epopeii persane *Şah-Name>* de Firdousi.

Cârmuitorii musulmani au fost mari patroni ai artelor şi ai activităţii ştiinţifice. Eruditi discutând într-o bibliotecă abbasidă, imagine din *Maqămât,* de al-Harârî.

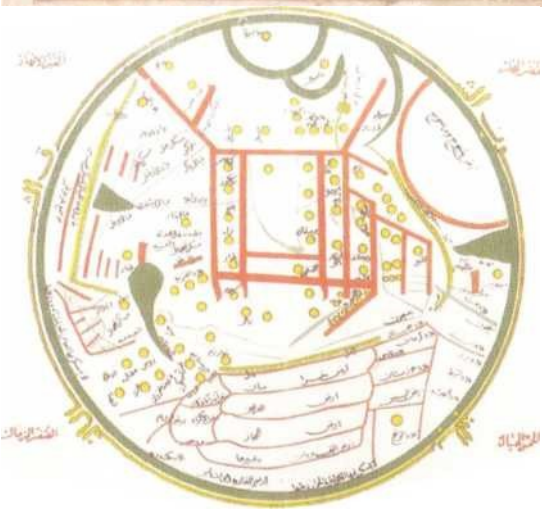

Harta lui Mahmud al-Kăshgari, unde Bălăshagun este înfăţişat ca centru al lumii.

Ilustraţie ce prezintă explicarea fazelor lunii de către al-Biruni.

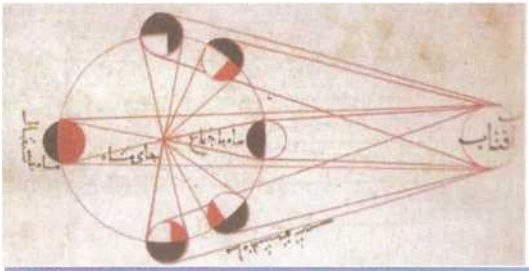

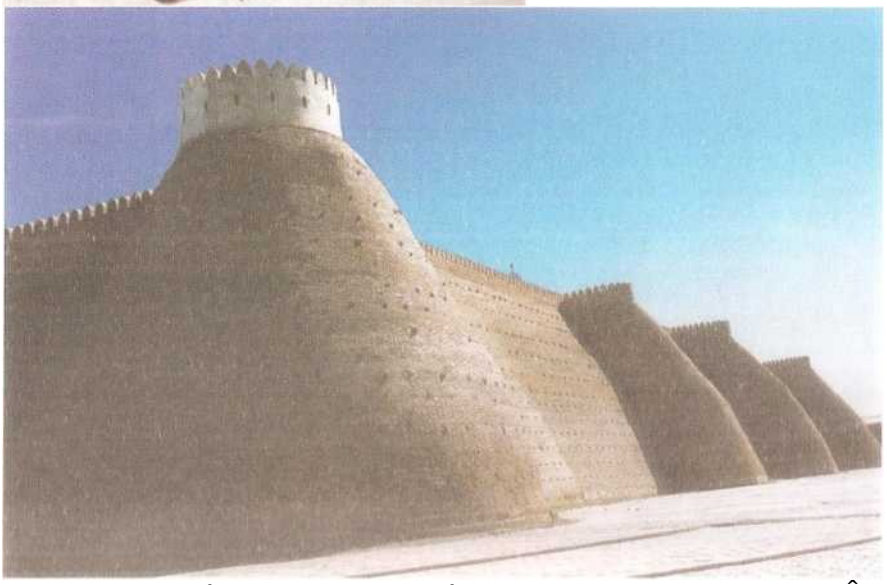

Exista o strânsă legătură între război şi comerţ. În imagine, ameninţătoarele ziduri de apărare ale Buharei.

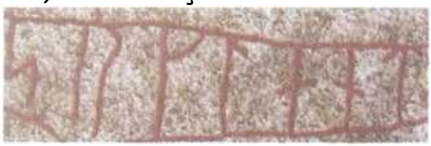

Detaliu de pe o piatră inscripţionată cu rune, descoperită la Tilinge, în Suedia, ce comemorează moartea unui aventurier scandinav în „Serkland” – ţara sarazinilor (arabilor).

Vikingii au fost puternic implicaţi în traficul cu oameni. Reputaţia lor de oameni violenţi a jucat un rol important în succesul lor.

Mongolii au străbătut Asia ca un tăvălug, cu o viteză uluitoare. Aici, Genghis-Han, însoţit de oamenii săi, urmăreşte un inamic.

Nu doar comerţul şi atacurile militare treceau prin Drumurile Mătăsii, ci şi bolile. Cea mai nimicitoare a fost Moartea Neagră, care a pustiit Asia şi Europa în secolul al

XIV-lea. Victimele înfăţişate în Biblia Toggenburg prezintă umflăturile caracteristice, despre care Boccaccio scria că puteau fi de mărimea unui măr.

Cu siguranţă, se ştia că din tărâmurile de dincolo de deşert erau aduse bogăţii uriaşe. În faimosul Atlas Catalan, o hartă comandată de Pedro al IV-lea al Aragónului la sfârşitul secolului al XIV-lea, este reprezentat un cârmuitor cu piele închisă la culoare, socotit de obicei a fi Manşa Musa, purtând veşminte apusene şi ţinând o pepită uriaşă de aur în mână, împreună cu o notă care dezvăluie măsura averii sale: „Atâta belşug de aur se află în ţara lui, încât este cel mai bogat şi mai nobil rege de pe acele tărâmuri”. 11

Totuşi, multă vreme încercările de a obţine acces direct la aurul şi comorile din vestul Africii au rămas zadarnice; coasta pustie a teritoriului care în prezent este delimitat de graniţele statelor Maroc şi Mauritania nu era tocmai primitoare şi părea să n-aibă nicio noimă navigarea spre sud, în necunoscut, sute şi sute de kilometri, pe lângă deşertul inospitalier şi nelocuit. Apoi, în secolul al XV-lea, încet, o lume a fost descoperită treptat.

Expediţiile în estul Atlanticului şi către sud, de-a lungul coastei africane, se soldaseră cu descoperirea unor arhipelaguri, inclusiv insulele Canare, Madeira şi Azore. Aceste locuri au fost utilizate ca baze pentru viitoare misiuni, dar au devenit, în acelaşi timp, şi surse de profit, datorită climei şi solului bogat ce le făcea potrivite pentru culturi, precum cea a zahărului, care nu peste mult timp avea să fie exportat nu doar la Bristol şi Flandra, ci tocmai până la Marea Neagră. La vremea când a ridicat pânzele Columb, insula Madeira producea singură deja mai bine de 1, 5 milioane de kilograme de zahăr pe an – chiar dacă se producea un adevărat „ecocid”, după cum l-a numit un cercetător contemporan: pădurile erau tăiate şi animalele aduse din afara insulei, precum iepurii şi şobolanii, se înmulţiseră într-atât, încât erau socotite un soi de pedeapsă divină.12

Deşi ambiţioşii conducători ai Castiliei, care-şi consolidaseră încet-încet puterea în cea mai mare parte a Peninsulei Iberice, aveau în plan expansiunea în această Lume Nouă, portughezii au fost cei care au avut iniţiativa.13 Din secolul al XIII-lea, Portugalia era preocupată de construirea unor legături comerciale care să lege zonele nordice şi sudice ale Europei de pieţele africane. Încă de pe vremea regelui Dinis (1279 – 1325) corăbii mari de transport erau trimise cu regularitate în „Flandra, Anglia, Normandia, Britania şi La Rochelle", la fel ca şi în „Sevilla şi prin alte părţi" ale Mediteranei, pline cu mărfuri aduse din nordul musulman al Africii şi din alte locuri.14

Acum, pe măsură ce ambiţiile Portugaliei începeau să crească, îi sporea şi puterea. Mai întâi, a luat locul Genovei în negoţul cu aur; apoi, în 1415, după ani întregi de planificare, a capturat Ceuta, un oraş musulman de pe coasta nordică a Africii. Era mai degrabă o declaraţie de intenţie, fiindcă cetatea în sine avea o valoare strategică şi economică limitată. De fapt, acţiunea s-a dovedit contraproductivă, deoarece a implicat costuri considerabile, a afectat legăturile comerciale tradiţionale şi a nemulţumit populaţia locală, prin unele decizii de mână forte: de pildă, slujirea liturghiei în moscheea principală a oraşului, care a fost transformată în biserică creştină.15 >

Această atitudine de forţă era parte a unei politici generale care se manifesta la acea vreme în Peninsula Iberică, printr-o ostilitate în creştere faţă de islam. Henric Navigatorul, fiul regelui Portugaliei, i-a solicitat papei în 1454 monopolul asupra navigaţiei în Oceanul Atlantic, pentru că voia să ajungă la „indienii care, se spune, cinstesc numele lui Hristos, ca să-i convingem să vină în ajutorul creştinătăţii în lupta contra sarazinilor".16

În spatele acestor ambiţii măreţe prin care se putea legitima expansiunea geografică a portughezilor, se ascundea însă şi dorinţa de a-i bloca pe rivalii lor europeni,

care pregăteau la rândul lor asaltul asupra lumii islamice. Norocul Portugaliei, de fapt, nu s-a datorat discordiei cu negustorii musulmani şi declinului pieţelor tradiţionale, ci descoperirii unor noi pieţe de mărfuri. De o crucială importanţă au fost insulele din estul Oceanului Atlantic; acestea au facilitat explorarea altor teritorii, au furnizat porturi şi adăposturi ce au putut fi folosite ca baze de aprovizionare cu alimente şi apă potabilă, permiţând corăbiilor să se depărteze tot mai mult de casă în condiţii sporite de siguranţă.

Începând de la mijlocul secolului al XV-lea, au fost întemeiate colonii, ca urmare a efortului susţinut al Portugaliei de a-şi spori influenţa în lume şi de a controla cele mai importante rute maritime. Arguim, situată pe o insulă aproape de coasta de vest a Mauritaniei zilelor noastre, apoi São Jorge da Mina, pe plaja atlantică a Ghanei de azi, au fost construite iniţial ca fortăreţe, însă de la început au beneficiat de însemnate posibilităţi de depozitare a mărfurilor.17 Erau menite să ţină evidenţa precisă a bunurilor de import, activitate semnificativă pentru Coroana portugheză, care susţinea că negoţul cu Africa din mijlocul secolului al

XV-lea era monopol regal.18 De la bun început, în aceste colonii s-au pus bazele unei administraţii, ce a stabilit formal cum aveau să fie conduse ultimele puncte de expansiune ale reţelei maritime portugheze. Când s-au făcut alte descoperiri geografice – de pildă, Insulele Capului Verde în anii 1450 –, exista deja o formulă verificată cu succes, care s-a putut aplica de îndată.19

Castilienii n-au stat cu mâinile în sân câtă vreme s-au petrecut toate acestea; au încercat să slăbească jugul portughez asupra punctelor nou-descoperite de pe ruta ce ducea spre sud, folosind forţa directă asupra navelor care arborau pavilionul rival. Divergenţele au fost atenuate prin Tratatul de la Alcaţovas, semnat în 1479, care, pe de-o parte, acorda Castiliei controlul asupra Canarelor, în vreme ce, pe de altă parte, oferea Portugaliei autoritate

asupra celorlalte arhipelaguri, precum şi controlul asupra comerţului cu Africa de Vest.20

Însă nu deciziile politice ale Curţilor europene, bulele papale sau competiţia dintre monarhi pentru cucerirea de noi teritorii au contat în cazul explorării Africii şi al schimbării destinului statelor din Europa Apuseană. Altul a fost momentul de cotitură: căpitanii vaselor comerciale au realizat că, pe lângă negoţul cu piei, ulei şi aur, existau oportunităţi mai interesante şi mai accesibile. Aşa cum se întâmplase de multe ori în istoria Europei, cei mai mulţi bani se puteau face din traficul cu oameni.

Comerţul african cu sclavi a explodat în secolul al XV-lea, dovedindu-se de la bun început extrem de profitabil. Exista o cerere considerabilă de forţă de muncă la fermele şi plantaţiile din Portugalia – iar sclavii începeau să fie aduşi în număr atât de mare, încât prinţul moştenitor, care finanţase primele expediţii, a ajuns să fie comparat, nici mai mult, nici mai puţin, cu Alexandru cel Mare pentru că pusese bazele unei noi epoci imperiale. Nu peste mult timp, casele celor bogaţi erau „pline ochi cu sclavi de sex bărbătesc şi femeiesc”, ceea ce le îngăduia proprietarilor acestora să-şi folosească altundeva capitalul şi să se îmbogăţească şi mai mult.21

Prea puţini europeni se arătau afectaţi moral de aducerea în sclavie a unor fiinţe umane capturate în Africa de Vest, deşi există unele izvoare istorice care atestă că exista oarecare milă pentru soarta nefericiţilor. Bunăoară, un cronicar portughez a fost impresionat de gemetele, vaietele şi lacrimile unor africani capturaţi în urma unui raid pe coasta de vest a continentului şi aduşi în Lagos în 1444. Când captivii şi-au dat seama că urmau „să se despartă taţii de fii, soţii de neveste, fraţii de fraţi”, mâhnirea a fost şi mai mare – chiar şi pentru cei care asistau la scenă. „Oare ce inimă, şi împietrită de-ar fi, nu s-ar simţi muiată de milă văzându-le jalnica stare?”, notează un privitor.22

Asemenea reacţii erau rare, fiindcă, de obicei, nici

vânzătorii şi nici cumpărătorii nu se oboseau să se gândească la soarta celor vânduţi. La fel şi Coroana, care vedea în sclavi nu doar o forţă de muncă suplimentară, ci şi o sursă de venit, prin reţinerea taxei numite *quinto* – o cincime din profitul negoţului în Africa; fireşte, cu cât mai mulţi sclavi erau aduşi şi vânduţi, cu atât era mai bine pentru statul portughez.23 Nici cronicarul care se pretindea mişcat de cele văzute pe cheiurile din Lagos n-a avut nicio problemă de conştiinţă când, doi ani mai târziu, a participat la o captură de sclavi în care o femeie şi copilul ei în vârstă de doi ani, zăriţi la cules de scoici pe plajă, au fost prinşi împreună cu o altă fată de paisprezece ani, care s-a zbătut cu atâta putere, încât a fost nevoie de trei bărbaţi ca s-o aducă cu sila în barcă. Măcar, nota netulburat cronicarul, „arăta destul de plăcut pentru o femeie din Guineea”.24 Bărbaţi, femei şi copii erau prinşi necontenit în raiduri ce semănau cu vânătorile de animale sălbatice. Unii s-au rugat de prinţul moştenitor pentru o licenţă care să le permită echiparea mai multor corăbii cu care să pornească în convoi. Acesta nu doar că le-a aprobat cererea, dar „a poruncit de îndată… să fie făcute stindarde, având desenată Crucea Ordinului lui Iisus Hristos” – câte unul pentru fiecare vas. Aşadar, traficul de fiinţe umane era în cârdăşie cu monarhia şi cu Dumnezeu.25

Pe continent, îmbogăţiţii peste noapte nu le lăsau tuturor o impresie favorabilă. La sfârşitul secolului al XV-lea, un călător polonez a fost izbit de lipsa de graţie, eleganţă şi rafinament a locuitorilor ţării. Bărbaţii din Portugalia, remarca acesta, erau „aspri, sărmani, văduviţi de bune purtări şi ignoranţi, cu toate că se socotesc înţelepţi”. Cât despre femei, „puţine sunt arătoase; aproape toate seamănă cu bărbaţii, deşi adesea au ochi frumoşi, negri”. Aveau şi posterioare magnifice, adaugă polonezul, „de o rotunjime cum nu se mai găseşte, cu adevărat, în lumea întreagă”. Cu toate acestea, mai adăuga că portughezele erau lascive, lacome, capricioase,

răutăcioase şi desfrânate.26

Deşi comerţul cu sclavi a avut un impact considerabil asupra economiei interne a Portugaliei, rolul pe care l-a jucat acesta în explorarea şi descoperirea întinsei coaste africane în secolul al XV-lea a fost cu mult mai important. În căutarea prăzii, caravelele portugheze navigau tot mai spre sud, descoperind din nou şi din nou că, pe măsură ce ajungeau mai departe, aşezările erau tot mai slab apărate. Bătrânii satului, mânaţi de curiozitate, şi căpeteniile care veneau să-i întâmpine pe musafirii europeni erau, de obicei, măcelăriţi pe loc, iar scuturile şi suliţele, luate ca trofee pentru rege şi pentru prinţul moştenitor.27

Prelungindu-şi tot mai mult misiunile în căutare de bogăţii şi de prăzi la îndemână, exploratorii au avansat încă şi mai mult în lungul coastei africane în ultimul sfert al secolului al XV-lea. Pe lângă expediţiile de capturare a sclavilor, nave cu emisari au fost trimise de regele portughez Ioan al II-lea, care era dornic să construiască relaţii bune cu lideri locali puternici cu scopul de a proteja poziţia ţării sale împotriva Spaniei. Un astfel de reprezentant a fost Cristofor Columb, care îşi va folosi în curând experienţa pentru a calcula necesarul de provizii, servicii şi întreţinere pentru alte călătorii pe distanţă mare. A încercat să utilizeze informaţiile noi despre coasta africană, pentru a estima cam cât de mare putea fi Pământul, proiectând pe viitor o expediţie ambiţioasă condusă de el însuşi.28

Alţi exploratori trăiau în prezent. În anii 1480, Diogo că o a descoperit gura fluviului Congo, punând bazele relaţiilor diplomatice oficiale cu puternicul rege al regiunii, care a acceptat să fie creştinat. Acest succes i-a încântat pe portughezi, care s-au folosit de regele local pentru a întări şi mai mult legătura cu papalitatea, mai ales după ce conducătorul congolez a pornit la război împotriva duşmanilor săi, arborând în luptă un stindard papal brodat cu semnul crucii.29 în 1488, capătul sudic al continentului a fost atins de exploratorul Bartolomeo Díaz; l-a botezat

Capul Furtunilor, înainte de a se întoarce acasă, după o călătorie plină de primejdii.

Portugalia îşi păzea cu cerbicie cuceririle, până într-atât încât, atunci când Columb, într-o audienţă la regele Ioan al II-lea, a încercat să-l convingă pe monarh să finanţeze o expediţie către vest, peste Oceanul Atlantic, propunerea sa a trecut nebăgată în seamă. Deşi regele portughez se arătase suficient de interesat încât să „trimită în secret o caravelă pentru a încerca ceea ce (Columb) se oferise să întreprindă", faptul că nici măcar descoperirile extraordinare ale lui Díaz nu au fost urmate de alte expediţii sugerează că preocuparea de căpătâi a Portugaliei era să-şi consolideze expansiunea prin părţile noi de lume cu care intrase recent în contact, mai degrabă decât de a încerca să se extindă în continuare.30

Situaţia s-a schimbat atunci când, în cele din urmă, Columb a găsit banii de care avea nevoie la Ferdinand şi Isabela, conducătorii Castiliei şi Aragónului, pornind la drum în 1492. Veştile despre descoperirile sale de peste Atlantic au înnebunit Europa de încântare. Pământuri şi insule noi care erau parte din „India de dincolo de Gange fuseseră descoperite", anunţa Columb, încrezător, într-o scrisoare trimisă regelui şi reginei la înapoierea în Spania. Teritoriile cele noi erau „de o fertilitate nemaiîntâlnită, nici nu puteau fi comparate cu altele"; mirodeniile se găseau din abundenţă; existau „mine mari de aur şi alte metale", aşteptând să fie exploatate, precum şi oportunităţi comerciale de amploare „cu teritoriile continentale… aparţinând Marelui Han". Bumbac, mastic, lemn de aloe, rubarbă, condimente, sclavi „şi încă o mie de lucruri de preţ" se puteau găsi, toate, din belşug.31

În realitate, exploratorul fusese încurcat şi indus în eroare de ceea ce găsise. În locul populaţiei educate la care se aşteptase, dăduse peste neamuri care umblau despuiate şi care i se păreau uluitor de primitive. Cu toate că erau „bine clădiţi, cu trupuri arătoase şi chipuri atrăgătoare", notează el, erau totodată creduli, încântaţi

că li se ofereau tichii roşii, mărgele, ba chiar bucăţi de sticlă şi cioburi de oale. Nu ştiau nimic despre arme; apucaseră săbiile de lamă când li se arătaseră şi se tăiaseră cu ele „din pricina ignoranţei”.32

În unele privinţe, veştile nu păreau rele: cei pe care îi întâlnise „sunt foarte docili şi nu ştiu ce-i răul”, observă Columb; sunt „conştienţi că este un Dumnezeu în Ceruri şi par încredinţaţi că de acolo venim şi noi: rostesc de îndată orice rugăciune le cerem noi să rostească şi-şi fac semnul crucii”. Era doar o chestiune de timp până ce „mulţimi de popoare” aveau să fie convertite „la Sfânta noastră Credinţă”.33

De fapt, scrisoarea în care povestea atât de intens extraordinarele sale descoperiri – şi ale cărei copii au fost răspândite cu o asemenea iuţeală, încât au ajuns să circule prin Basel, Paris, Anvers şi Roma aproape înainte ca echipajul lui Columb să se întoarcă acasă – era o capodoperă a artelor întunecate, ceea ce unii istorici au numit „o înşiruire de exagerări, erori şi minciuni grosolane”.34 Mine de aur nu găsise, iar plantele identificate drept scorţişoară, rubarbă şi aloe nu erau nici pe departe aşa ceva. Nu se vedea niciun semn, cât de mic, al existenţei Marelui Han. Pretenţia că exista atâta bogăţie acolo, încât în şapte ani s-ar fi putut plăti pentru 5.000 de călăreţi şi 50 de mii de pedestraşi cu care să se treacă la cucerirea Ierusalimului, nu era altceva decât înşelătorie pe faţă.35

Aceeaşi metodă a fost folosită de Columb şi cu prilejul celorlalte călătorii peste Atlantic. Şi-a asigurat din nou finanţatorii, pe Ferdinand şi pe Isabela, că găsise mine de aur, dând vina pe boală şi pe probleme logistice pentru neputinţa de a-şi proba cu dovezi materiale ceea ce susţinea, trimiţând în schimb papagali, canibali şi bărbaţi castraţi pentru a încerca să mascheze adevărul. Întocmai cum în prima expediţie se arătase sigur că se afla aproape de Japonia, s-a apucat, cu aceeaşi încredere, să relateze că se apropiase de minele din Ofir, unde se găsea aurul

necesar pentru reconstruirea Templului lui Solomon, după ce dăduse peste câteva pepite de o mărime impresionantă pe insula Hispaniola. Mai târziu, avea să pretindă că descoperise chiar porţile Paradisului, când, de fapt, ajunsese la gura fluviului Orinoco.36

Unii dintre oamenii lui Columb, înfuriaţi de modul obsesiv în care se ocupa de cele mai mici detalii ale expediţiilor, de zgârcenia cu care raţionaliza proviziile şi de iuţeala cu care-şi pierdea cumpătul ori de câte ori cineva nu era de acord cu el, s-au întors în Europa cu informaţii care au contrazis înflăcăratele rapoarte ale amiralului, care oricum deveniseră obositoare prin optimismul lor dubios. Pedro Mărgărit, un explorator spaniol, şi Bernardo Buyl, un misionar, le-au spus monarhilor spanioli că traversarea Atlanticului era o farsă: nu era pic de aur şi nu găsiseră nimic de adus înapoi, în afară de sălbatici goi, păsări cu penaj colorat şi alte câteva flecuşteţe; costurile expediţiilor, avertizau ei, n-aveau să fie recuperate în veci.37 Poate că eşecul înregistrat de exploratori în căutarea comorilor a fost unul dintre motivele pentru care atenţia s-a mutat de la bogăţia materială la erotismul acestor noi teritorii. La sfârşitul secolului al XV-lea şi începutul secolului al XVI-lea, istoriile referitoare la pământurile nou-descoperite s-au concentrat tot mai mult asupra practicilor sexuale neobişnuite, a raporturilor sexuale întreţinute în public şi a sodomiei.38

Însă sorţii aveau să se schimbe. În 1498, explorând peninsula Paria (în prezent, în nordul Venezuelei), Columb a găsit băştinaşi care purtau la gât şiraguri de perle, descoperind apoi, în scurt timp, un şir de insule care abundau în stridii. Exploratorii au dat buzna să-şi umple corăbiile cu premiul cel mare. S-au păstrat relatări ale vremii despre sacii burduşiţi cu perle, „unele mari cât nucile, nespus de limpezi şi de frumoase” trimise înapoi în Spania şi îmbogăţindu-i pe căpitanii şi echipajele care le aduseseră.39 încântarea era sporită de istorisirile despre mormanele de perle ce aşteptau să fie adunate, despre

dimensiunile enorme ale acestora şi mai ales despre poveştile privind preţul cu care erau vândute de localnici – toate exagerate, fireşte, de zvonurile ce cutreierau acum Europa. Una dintre relatări, scrisă în principiu de Amerigo Vespucci, însă mult înfrumuseţată apoi sau, mai probabil, un fals, susţinea că exploratorul italian izbutise să facă rost de „o sută nouăsprezece măsuri de perle” (cam vreo treizeci de kilograme), în schimbul a nimic altceva decât „clopoţei, oglinzi, mărgele de sticlă şi foiţe de alamă. Unul (dintre băştinaşi) şi-a dat toate perlele pe un singur clopoţel”.40

Unele dintre perle erau atât de mari, încât au devenit faimoase – de pildă, „La Peregrina” („Perla peregrină”), care rămâne una dintre cele mai mari perle găsite vreodată, şi o altă perlă, numită tot „La Peregrina”, vestită pentru calitatea de neegalat. Ambele au fost mândria tezaurelor regale şi imperiale ale Europei vreme de secole, apărând în portretele făcute de Velázquez unor suverani şi, în vremuri mai recente, ca piese centrale în legendare colecţii moderne, precum cea a lui Elizabeth Taylor.

Febra perlelor a fost urmată de descoperirea aurului şi argintului, odată ce spaniolii au început să investigheze America Centrală şi de Sud, intrând în contact cu aztecii şi, la puţină vreme după aceea, cu incaşii, care formau societăţi complexe şi sofisticate. În mod inevitabil, explorarea se transforma în cucerire. Columb, de altfel, notase încă de la prima sa expediţie că europenii se bucurau de un avantaj tehnologic major asupra populaţiilor cu care intrase în contact. „Indienii”, cum îi numea în mod eronat, „nu au arme şi sunt despuiaţi, fără vreo iscusinţă în luptă şi atât de fricoşi, că o mie dintr-ai lor n-ar putea face faţă la trei dintre ai noştri”. 41 Băştinaşii priviseră uluiţi, la un banchet, demonstraţia de acurateţe făcută de Columb cu un arc turcesc şi apoi dovada puterii unui mic tun lombard şi a unei sâneţe – armă de calibru mare, capabilă să străpungă o armură. Noii sosiţi poate că admiraseră caracterul naiv şi idilic al

populaţiilor întâlnite, dar erau totodată mândri de instrumentele lor aducătoare de moarte, care evoluaseră în urma secolelor de conflicte aproape necontenite cu musulmanii şi cu regatele din vecinătatea Europei.42

Columb îşi făcuse deja socotelile în privinţa pasivităţii şi naivităţii celor întâlniţi la prima expediţie. „Sunt potriviţi să primească porunci şi să fie puşi la muncă, să cultive pământul şi tot ce-ar fi nevoie, să construiască oraşe şi să înveţe obiceiurile noastre" 43, a scris el. Încă de la bun început, s-a gândit că băştinaşii puteau fi luaţi ca sclavi. În scurt timp, utilizarea forţei împotriva lor a devenit o practică obişnuită. Pe insula Cuba, în 1513, sătenii sosiţi să aducă spaniolilor daruri, constând în alimente, peşte şi pâine „îndeajuns cât să le umple cămările", au fost masacraţi „fără cea mai mică provocare", după cuvintele unui observator cătrănit. Era doar o atrocitate printre multe altele. „Am văzut… cruzime într-o asemenea măsură la care n-a mai fost martoră nicio fiinţă vie şi nici n-ar fi de aşteptat să fie vreodată", a scris călugărul spaniol Bartolomé de las Casas despre experienţa sa din primele zile ale colonizării Americilor, într-un raport plin de groază, menit să-i informeze pe cei de acasă despre ceea ce se petrecea în Lumea Nouă.44 Ce văzuse el era doar începutul, după cum indică a sa

Historia de las Indias, o carte care abunda de exemple care descriu tratamentul la care erau supuşi „indienii".

Populaţiile indigene din Caraibe şi cele două Americi au fost decimate. La doar câteva decenii de la primul voiaj al lui Columb, numărul populaţiei Taino a scăzut de la jumătate de milion la ceva mai mult de 2000 de indivizi. Era consecinţa tratamentului feroce aplicat de cei care începuseră să se numească pe ei înşişi „conchistadori" – cuceritori, adică. Printre ei s-a aflat Hernán Cortés, a cărui expediţie sângeroasă de explorare şi cotropire a Americii Centrale a dus la moartea liderului aztec, Montezuma, şi la prăbuşirea Imperiului Aztec. Cortés nu se dădea în lături

de la nimic ca să se îmbogăţească. „Eu şi cu tovarăşii mei, le-a spus aztecilor, suferim de o boală a inimii care nu se poate tămădui decât cu aur”. 45 Nicio grijă, se spune că i-ar fi promis lui Montezuma, „să nu te temi. Te iubim mult. Astăzi inimile noastre sunt împăcate”.46

Hernán Cortés a exploatat perfect situaţia – deşi mai târziu au fost scornite poveşti care puneau succesul său pe seama credinţei aztecilor că ar fi fost manifestarea zeului Quetzalcoad.47 Aliindu-se cu Xicoténcad, conducătorul din Tlaxcalan, dornic să profite de prăbuşirea aztecilor, spaniolii au pornit să dezmembreze o formaţiune statală foarte avansată.48 Aşa cum se obişnuia şi prin alte părţi din America, localnicii au fost trataţi cu dispreţ. Indigenii, scria un autor pe la mijlocul secolului al XVI-lea, „sunt atât de fricoşi şi de temători, încât doar la vederea oamenilor noştri le îngheaţă sângele în vine… Prin urmare, un număr mic de spanioli îi face s-o ia la goană ca nişte muieri”. În ceea ce priveşte judecata, înţelepciunea şi virtutea, continuă acesta, „sunt mai prejos, întocmai cum sunt copiii faţă de oamenii mari”. Băştinaşii, urmează el, semănau mai degrabă cu maimuţele decât cu oamenii – adică nu puteau fi socotiţi tocmai fiinţe umane.49

Dovedindu-se la fel de nemiloşi ca mongolii în timpul marilor invazii în Asia, Cortés şi oamenii săi au pus mâna pe comorile aztecilor, jefuind „ca nişte fiare… fiecare dintre ei cuprins de-o lăcomie nemăsurată”, potrivit unei relatări compilate în secolul al XVI-lea din spusele unor martori oculari. Au fost luate cu de-a sila obiecte superbe, inclusiv „coliere grele de nestemate, lănţişoare lucrate minunat, brăţări, inele pentru glezne, cu clopoţei de aur, şi diadema de turcoaze, care e semnul conducătorului, păstrată doar spre folosinţa sa”. Aurul a fost smuls de pe scuturi şi monturi şi transformat în lingouri; smaraldele şi jadul au fost prădate. „Au luat totul”.50

Însă nu era suficient. Într-una din marile atrocităţi ale începutului modernităţii, aristocraţia şi preoţimea din Tenochtidăn, capitala aztecă, au fost masacrate în timpul

unui festival religios. Mica forţă expediţionară spaniolă a luat-o razna, tăind mâinile toboşarilor şi atacând apoi mulţimea cu suliţe şi săbii. „Sângele… curgea ca apa, ca o apă cleioasă; duhoarea de sânge umplea aerul”, în vreme ce europenii îşi căutau din uşă în uşă victimele.51

Nu doar folosirea forţei şi alianţele norocoase au spulberat populaţiile indigene. O contribuţie importantă au avut şi molimele aduse din Europa.52 Locuitorii Tenochtitlănului au pierit în număr mare în urma molipsirii cu variolă, la care nu aveau deloc imunitate şi care a apărut pentru prima oară în jurul anului 1520.53 A urmat foametea. Fiindcă mortalitatea fusese deosebit de mare printre femei, agricultura – care era, în mare măsură, principala lor îndeletnicire – s-a prăbuşit. Deoarece băştinaşii fugeau din calea bolii, rămâneau şi mai puţini ca să planteze şi să recolteze, aşa că n-a durat mult până ce lanţul de aprovizionare s-a rupt complet. Foametea şi bolile au luat vieţile multor locuitori.54

În anii 1520, o epidemie teribilă, posibil de gripă sau, şi mai probabil, tot de variolă, a pus capăt zilelor unei bune părţi a populaţiei mayaşe Kaqchikel din Guatemala, unde mirosul cadavrelor împuţite, devorate de vulturi şi de câini, îmbâcsea aerul. Apoi, la câţiva ani după aceea, a izbucnit o altă pandemie: de data asta de pojar. Vechile populaţii ale Lumii Noi nu au avut nicio şansă.55

Rutele maritime către Europa s-au umplut de caravele încărcate până la refuz cu prăzi din Americi. Era o nouă reţea, care rivaliza cu cele către Asia, atât ca distanţă, cât şi ca aflux, ajungând curând să le depăşească în valoare: cantităţi greu de imaginat de argint, aur, pietre preţioase şi alte comori erau purtate peste Atlantic. Poveştile despre bogăţiile Lumii Noi erau brodate cu multe exagerări. Pe la începutul secolului al XVI-lea, o mărturie amintea de pepite de aur purtate de torenţi de pe coastele dealurilor în râuri, unde erau adunate de localnici cu plasele.56

Spre deosebire de fantasmagoriile lui Columb din

primele sale dări de seamă, care linguşeau ca să ascundă adevărul, acum metalele preţioase chiar curgeau şuvoi către continentul european. Albrecht Dürer a fost lăsat cu gura căscată de calitatea unor obiecte de tezaur aztec, pe care le-a văzut expuse în 1520. „Nimic din ce-am văzut în viaţa asta nu-mi bucură atât inima ca lucrurile acestea”, scrie artistul despre obiectele care includeau „un soare făcut cu totul din aur” şi o lună de argint, amândouă de aproape un stânjen în diametru. „Uluitoarele obiecte de artă” l-au făcut să se minuneze în faţa „subtilei ingeniozităţi a oamenilor din acele ţinuturi depărtate” care le creaseră.57 Băieţi ca Pedro Creza de León – care, făcându-se mare, avea să ajungă conchistador în Perú – stăteau pe cheiurile din Sevilla, holbându-se buimaci la corăbiile descărcate una după alta şi la comorile cărate de acolo cu căruţele.58

Bărbaţi ambiţioşi au dat năvală peste Atlantic pentru a se folosi de oportunităţile prezentate de Lumea Nouă. Beneficiind de contracte şi concesiuni acordate de Coroana spaniolă, indivizi duri precum Diego de Ordăs, însoţitor al lui Cortés în Mexic şi mai apoi conducător de expediţii de explorare a Americii Centrale şi a teritoriului care în prezent este statul Venezuela, au adunat averi uriaşe storcându-i de taxe pe băştinaşi. Lucru de care au profitat şi cuierele regale din Spania, fiindcă o parte a bogăţiei revenea Coroanei.59

N-a trecut mult până ce informaţiile culese au fost sistematizate acasă, ceea ce le-a permis spaniolilor să deseneze hărţi tot mai exacte, să stabilească noi rute, să pregătească noi căpitani de corăbii şi, firește, să impoziteze şi să înregistreze corect bunurile importate.60 Parcă un motor bine rodat ar fi fost pornit şi ar fi pompat bogăţiile Americii Centrale şi de Sud direct spre Europa.

În plus, printr-un concurs de împrejurări, din cauza legăturilor matrimoniale, a sarcinilor neduse la termen şi a logodnelor rupte, a existat un singur moştenitor al regatelor Neapolelui, Siciliei şi Sardiniei, la fel ca şi al

teritoriilor burgunde şi din Ţările de Jos – la care se adăuga Spania. Bazându-se pe bogăţiile de peste Atlantic ce păreau să nu se mai sfârşească, regele spaniol Carol Quintul a ajuns nu doar stăpânul unui imperiu nou dincolo de mări, dar şi figura dominantă a politicii europene. Ambiţiile lui s-au recalibrat pe potrivă: în 1519, Carol şi-a consolidat şi mai mult puterea şi, bazându-se pe extraordinara sa forţă financiară, şi-a asigurat alegerea ca împărat al Sfântului Imperiu Roman de Naţiune Germană.61

Bunăstarea lui Carol s-a dovedit nefastă pentru alţi lideri europeni, care s-au trezit depăşiţi din punct de vedere militar, manevraţi şi luaţi pe sus de un cârmuitor decis să-şi extindă încă şi mai mult puterea. În comparaţie cu monarhul spaniol, bine-cunoscut pentru bogăţia şi influenţa lui, venitul lui Henric al VIII-lea al Angliei era incredibil de mic, fiind depăşit şi de avuţiile Bisericii din propria-i ţară. Henric – un personaj căruia îi plăcea competiţia şi care, potrivit unui sol veneţian la Londra, avea „o gleznă deosebit de fină”, îşi tundea părul scurt şi drept, „după moda franţuzească”, şi avea un chip rotund „atât de frumos, încât i-ar fi stat bine cu el unei femei drăguţe” – nu şi-ar fi putut alege un moment mai nepotrivit pentru a încerca să-şi pună ordine în afacerile personale.62

Într-o vreme în care Carol Quintul devenea păpuşarul unei mari părţi a Europei, inclusiv al papalităţii, Henric, care insista să-şi anuleze mariajul pentru a se căsători cu Anne Boleyn – femeie care, descrisă de un contemporan de-al său, „nu era tocmai una dintre cele mai acătării femei de pe lume”, fiind însă binecuvântată cu ochi „negri şi frumoşi” –, se dovedea foarte necugetat: nevasta pe care o părăsea era chiar mătuşa lui Carol Quintul, Caterina de Aragón.63 Prin tulburările produse în urma refuzului papei de a-i aproba anularea căsătoriei, regele Angliei nu numai că strica relaţia cu Vaticanul, ci intra în conflict cu cel mai bogat om din lume, care stăpânea continente întregi.

Creşterea importanţei Spaniei în Europa şi rapida sa expansiune în America Centrală şi de Sud erau aproape un miracol. O remarcabilă schimbare în echilibrul mondial al bogăţiei, puterii şi oportunităţilor economice dusese la transformarea Spaniei dintr-un stat neînsemnat, aşezat la capătul greşit al Mediteranei, într-o putere globală. Pentru un cronicar spaniol, asta însemna nici mai mult, nici mai puţin, decât „cel mai de seamă eveniment de după Creaţie – dacă nu punem la socoteală încarnarea şi moartea Creatorului însuşi”.64 Un altul socotea limpede că Dumnezeu descoperise pentru spanioli „provinciile din Perú, de unde a fost adusă atâta bogăţie de aur şi argint”; generaţiile viitoare, opina Pedro Mexia, n-aveau să creadă că metalele fuseseră găsite în asemenea cantităţi.65

Descoperirea Americilor a fost curând urmată de importul de sclavi, aduşi pe pieţele Portugaliei. După cum se ştia deja din experienţa portughezilor pe insulele din Atlantic şi în vestul Africii, colonizarea europeană era costisitoare, nu oferea mereu recompense pe măsură şi era mai uşor de zis decât de făcut: pe lângă faptul că era greu să convingi oamenii să-şi lase în urmă familiile, întreprinderea era şi mai dificilă din cauza mortalităţii ridicate şi a condiţiilor locale dure. Se găsise o soluţie prin trimiterea forţată a orfanilor şi a deţinuţilor în locuri precum São Tomé. Alte persoane erau atrase printr-un sistem de beneficii şi avantaje, ca de pildă furnizarea „unui sclav de sex bărbătesc sau femeiesc pentru serviciu personal”. Scopul autorităţilor era să creeze o populaţie pe seama căreia să poată fi construit un sistem administrativ.66

La mai puţin de trei decenii de la prima expediţie a lui Columb, Coroana spaniolă stabilea deja reguli oficiale pentru exportul şi transportul de sclavi din Africa spre Lumea Noua, oferind licenţe unor comercianţi portughezi ale căror minţi şi inimi fuseseră împietrite de zeci de ani de trafic cu fiinţe umane.67 Cererea era aproape insaţiabilă într-o regiune în care violenţa şi bolile reduceau

speranţa de viaţă. Aşa cum se întâmplase şi în cazul înfloririi civilizaţiei islamice din secolul al VIII-lea, acumularea bogăţiilor într-o parte a lumii cauza o cerere tot mai mare pentru sclavi într-o altă parte. Bogăţia şi robia se completau.

Nu a durat mult până ce conducătorii africani au început să vocifereze. Regele din Kongo s-a adresat de mai multe ori regelui Portugaliei, plângându-se de impactul capturării de sclavi. Şi-a exprimat nemulţumirea că femei şi bărbaţi tineri – printre care şi unii din familii de vază – erau răpiţi ziua în amiaza mare, pentru a fi vânduţi negustorilor europeni care apoi îi însemnau cu fierul roşu.68 Suveranul portughez l-a îndemnat să renunţe la plângeri. Kongo era un teritoriu imens care-şi putea permite ca unii dintre locuitori să fie duşi departe; în orice caz, continua monarhul european, regele african câştiga bine de pe urma comerţului, inclusiv a celui cu sclavi.69

Unii europeni, cel puţin, erau foarte neliniştiţi de afluxul necontenit de sclavi şi de atenţia tot mai mare acordată teritoriilor nou-descoperite. Ideea evanghelizării ca obligaţie creştină începea să înlocuiască treptat perspectiva recuperării Ierusalimului, o posibilitate aproape dată uitării.70 Coloniştii europeni din America de Sud, scria cu mânie în 1559 un membru de vază al ordinului iezuit, „nu izbuteau să priceapă” că scopul colonizării nu era „atât obţinerea de aur sau de argint, popularea pământurilor şi construirea de manufacturi sau… aducerea acasă a bogăţiilor… cât glorificarea credinţei catolice şi salvarea de suflete”.71 Ideea era că ar fi trebuit mai degrabă răspândit cuvântul lui Dumnezeu, decât să fie strânse bogăţii. Această nemulţumire aducea aminte de protestele misionarilor creştini care călătoriseră mai demult pe rutele comerciale înfloritoare ce străbăteau stepele Rusiei şi ale Asiei Centrale şi care se plânseseră şi ei de faptul că obsesia pentru comerţ abătea atenţia de la chestiuni mai importante.

În cazul Lumii Noi, existau motive temeinice de

nemulţumire când venea vorba de nepăsarea pentru beneficii de ordin spiritual. Aurul era trimis în asemenea cantităţi în Spania, încât, pe la mijlocul secolului al

XVI-lea, se credea că se depăşiseră bogăţiile din vremurile legendare ale regelui Solomon. Atât de numeroase erau comorile purtate pe mare, i s-a spus lui Carol Quintul în 1551, că „perioada de faţă ar fi avut mai multă îndreptăţire să fie numită *era dorada*" – Epoca de Aur.72

Nu toate bogăţiile extrase din Americi izbuteau să ajungă în Spania. Aproape imediat ce flotele au început să transporte acasă comorile, aventurieri încercaţi şi piraţi avându-şi bazele în porturi franceze şi nord-africane sau şi apucat să-şi revendice prada – fie aşteptând corăbiile să se apropie de ultima etapă a călătoriei lor, fie, după un timp, aventurându-se în Caraibe spre a intercepta din vreme încărcăturile îmbelşugate.73

Poveştile despre uriaşele premii ce aşteptau să fie culese au atras oportunişti din lumea largă. „Relatările despre bogăţia şi gloria imense" ce puteau fi obţinute pe coasta atlantică a Africii de Nord, scria deznădăjduit un contemporan, atrăgeau aici oameni „purtaţi de aceeaşi încântare ce-i împingea pe spanioli către minele Indiilor".74 Printre ei se numărau şi jefuitori musulmani, care, pe lângă capturarea vaselor pline, s-au apucat şi de devastarea porturilor şi oraşelor de pe coastele Spaniei, luând în acelaşi timp mii de prizonieri care erau apoi răscumpăraţi ori vânduţi ca sclavi.

Se susţinea că raidurile aveau la bază porniri religioase, deşi acesta era un mod foarte idealizat de a vedea lucrurile. Chiar şi în cazul pirateriei europenilor se invocau motive politice. Atacurile asupra vaselor iberice au fost reglementate prin licenţe cunoscute drept *lettres de marque*, eliberate de rivali creştini ai regelui Spaniei, care a oferit, la rândul lui, contracte ce promiteau sume însemnate pentru vânarea piraţilor, numite *contra-corsarios*, pentru a-i aduce pe răufăcătorii cei mai nărăviţi

înaintea justiţiei. Cei care izbuteau erau generos răsplătiţi de Coroană şi dobândeau şi multă faimă – cum a fost cazul lui Pedro Menéndez de Avilés, care-şi trecea la răboj numărul de piraţi stârpiţi, la fel ca piloţii avioanelor de vânătoare din timpurile noastre, care-şi înseamnă pe aparatul de zbor inamicii doborâţi.75

O Lume Nouă fusese descoperită peste mări, însă şi acasă se plămădea o lume nouă, unde idei noi erau încurajate, unde gusturi noi erau îngăduite, unde intelectualii şi oamenii de ştiinţă polemizau şi concurau pentru a obţine favorurile protectorilor şi ale sponsorilor. Creşterea veniturilor, aflate la dispoziţie pentru cei implicaţi direct în explorarea continentelor, şi bogăţia adusă de ei a stat la baza unei transfuzii culturale care a modificat Europa. Puzderie de clienţi bogaţi răsăriseră în doar câteva decenii, dornici să cheltuiască averi pe produse de lux. Obiectele rare şi exotice aveau tot mai multă căutare.

Bunăstarea i-a conferit Europei insolenţa şi încredere în sine, întărind în acelaşi timp şi credinţa, aşa cum ar fi trebuit să se întâmple după recucerirea Ierusalimului. Pentru mulţi europeni, bogăţiile aparent nelimitate aduse din Americi dovedeau binecuvântarea lui Dumnezeu, fiind „rânduite de Stăpânul Preaînalt, care dă şi ia înapoi regate de la oricine pofteşte şi în orice chip crede de cuviinţă”.76 În zorii noii ere, o veritabilă Epocă de Aur, soarta Constantinopolului ocupat de către turci în 1453, compătimită de locuitorii Romei, fusese uitată.

O nouă sarcină apărea la orizont: reinventarea trecutului. Prăbuşirea vechii capitale imperiale prezenta o oportunitate clară pentru ca moştenirea Greciei şi a Romei Antice să fie pretinsă de succesori adoptaţi – ceea ce s-a şi întâmplat, într-o veselă frenezie. De fapt, locuitorii Franţei, Germaniei, Austriei, Spaniei, Portugaliei şi Angliei n-aveau nimic de-a face cu Atena şi Grecia Antică şi erau, în general, descendenţii unor popoare de la periferia istoriei Romei, de la începutul şi până la căderea acesteia. Situaţia

trebuia înfrumuseţată deci: artişti, scriitori şi arhitecţi s-au pus pe muncă, împrumutând teme, idei şi texte din Antichitate, pentru a furniza o naraţiune ce selecta elemente ale trecutului pentru a crea o variantă care, cu timpul, avea să devină nu doar plauzibilă, ci şi obligatorie. Aşadar, cu toate că specialiştii au numit această perioadă Renaştere, nu era vorba propriu-zis despre o renaştere, ci de o Naştere în toată legea. Pentru prima oară în istorie, Europa se afla în centrul lumii.

12

Drumul argintului

Chiar înainte de descoperirea Americii, traseele comerciale începuseră să-şi revină după şocurile economice din secolul al XV-lea. Unii specialişti susţin că aceasta era consecinţa creşterii accesului la pieţele de aur ale Africii de Vest, la care s-a adăugat sporirea productivităţii minelor din Balcani şi din alte părţi ale Europei, posibilă, poate, datorită progresului tehnologic care a ajutat la găsirea unor cantităţi noi de metale preţioase. Se pare, de exemplu, că producţia de argint ar fi crescut de trei ori în deceniile de după 1460 în Saxonia, Boemia şi Ungaria, precum şi în Suedia.1 Alţi autori subliniază faptul că impozitarea devenise mai eficientă în cea de-a doua jumătate a secolului al XV-lea. Contracţia economică îi învăţase pe europeni nişte lecţii aspre, printre care şi necesitatea sporirii controlului asupra bazei de impozitare – ceea ce a dus, la rândul său, la „renaşterea monarhiei”. Din acest punct de vedere, centralizarea se dovedea la fel de importantă din punct de vedere monetar, pe cât era din perspectivă socială şi politică.2

Judecând după cele relatate de un călător coreean, ritmul comerţului pare să fi crescut în ultima parte a secolului al XV-lea. În portul Shouzou, situat la circa 150 de kilometri de Shanghai, navele se adunau „ca muştele”, după cum scria Ch’ce P’u, aşteptând să-şi preia încărcătura de „mătăsuri subţiri, muselină, aur, argint, bijuterii şi obiecte meşteşugite” şi să o ducă spre noi pieţe.

Oraşul era plin de negustori bogaţi şi se lăuda cu un nivel de trai impresionant. „Se trăieşte în lux”, relata invidios coreeanul, notând că „există o puzderie de puncte comerciale, precum stelele”, în această regiune bogată şi fertilă.3 Chiar dacă nu erau de lepădat, porturile de pe coasta chineză a Pacificului aveau un rol secundar, mai însemnate fiind cele aflate la mii de kilometri distanţă, în Peninsula Iberică.

Problema a fost rezolvată în două etape. Dezvoltarea economică treptată a Europei din ultima parte a secolului al XV-lea stimulase deja cererea consumatorilor pentru produse de lux. Stocuri imense s-au format, odată ce bogăţiile Lumii Noi au luat drumul Spaniei. În Sevilla, aurul şi argintul erau aduse în depozitele vămilor şi „păstrate ca grânele în hambare”, ceea ce a necesitat construirea unor clădiri noi, în care să încapă uluitorul volum de mărfuri, în scopul taxării lor corecte.4 Un autor notează uluit în momentul descărcării unei flote: într-o singură zi văzuse 332 de „căruţe încărcate cu argint, aur şi perle preţioase” aduse spre a fi vămuite; şase săptămâni mai târziu va vedea aducându-se încă 686 de încărcături de metal preţios. Erau atât de multe, scrie el, încât „nu au încăput toate în Casa [de Contraatación] şi au ajuns să se reverse în curte”.5

Uriaşul avânt iniţiat odată cu explorarea lui Columb coincidea cu spectaculosul succes al unei alte expediţii maritime, nu mai puţin ambiţioase. Tocmai când în Spania începuse să se răspândească teama că încercările lui Columb de a găsi o rută spre Asia nu fuseseră decât nişte greşeli costisitoare, o altă flotă a fost echipată şi pregătită de drum. Sub comanda lui Vasco da Gama, echipajele de marinari au fost primite, înaintea plecării, de Manuel I cel Mare, regele Portugaliei. Omiţând intenţionat recentele descoperiri de peste Oceanul Atlantic, suveranul a subliniat obiectivul lui da Gama: să găsească „o cale nouă către India şi către ţările învecinate cu ea”. Astfel, a urmat regele, „credinţa Domnului Nostru Iisus Hristos” avea să

fie proclamată, în vreme ce „tărâmuri şi meleaguri noi” urmau să fie cucerite de la necredincioşi – adică de la musulmani. Însă îl preocupau, de asemenea, şi recompense imediate. N-ar fi fost minunat, s-a întrebat monarhul, să fie luate „bogăţiile Răsăritului, atât de lăudate de scriitorii din vechime?” Uitaţi-vă numai, a continuat cârmuitorul, la modul cum Veneţia, Genova, Florenţa şi celelalte mari oraşe italiene au beneficiat de comerţul cu Orientul. Portughezii erau conştienţi că se aflau nu doar în partea greşită a lumii, ci şi în partea greşită a Europei.6

Situaţia s-a schimbat odată cu expediţia de prospectare a lui da Gama. Nu erau perspective tocmai promiţătoare când corăbiile sale au ajuns pentru prima oară în zona de sud a Africii. Dezamăgirea exploratorilor nu era legată de locuitori, care se îmbrăcau în piei şi purtau teci pentru

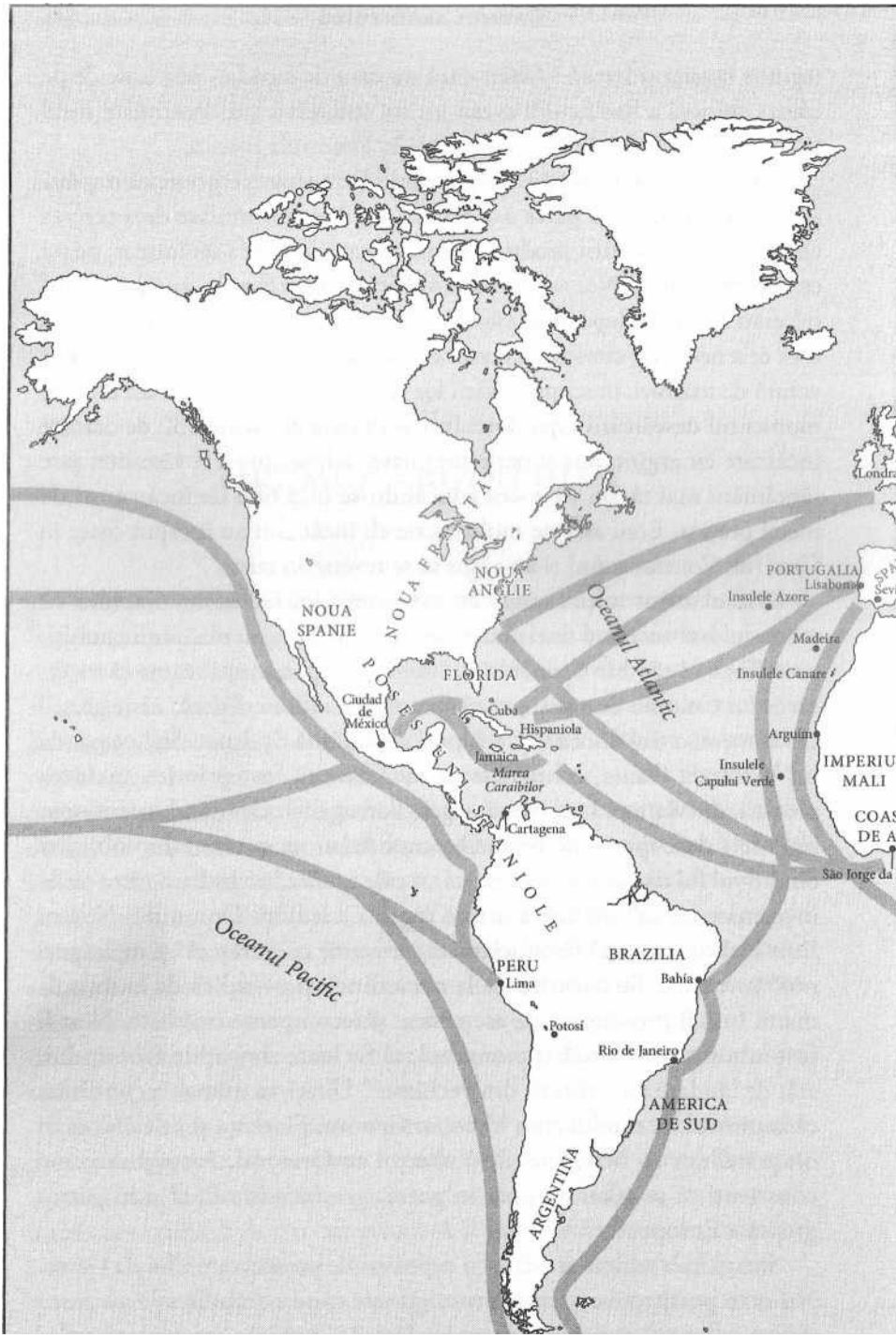
NOUA SPANIE
NOUA FRANCE
NOUA ANGLIE
FLORIDA
POSESIUNI SPANIOLE
Ciudad de México
Cuba
Hispaniola
Jamaica
Marea Caraibilor
Cartagena
Oceanul Atlantic
Oceanul Pacific
PERU
Lima
Potosí
BRAZILIA
Bahía
Rio de Janeiro
AMERICA DE SUD
ARGENTINA
PORTUGALIA
Lisabona
Insulele Azore
Madeira
Insulele Canare
Insulele Capului Verde
Arguim
IMPERIU MALI
COAS DE A
São Jorge da

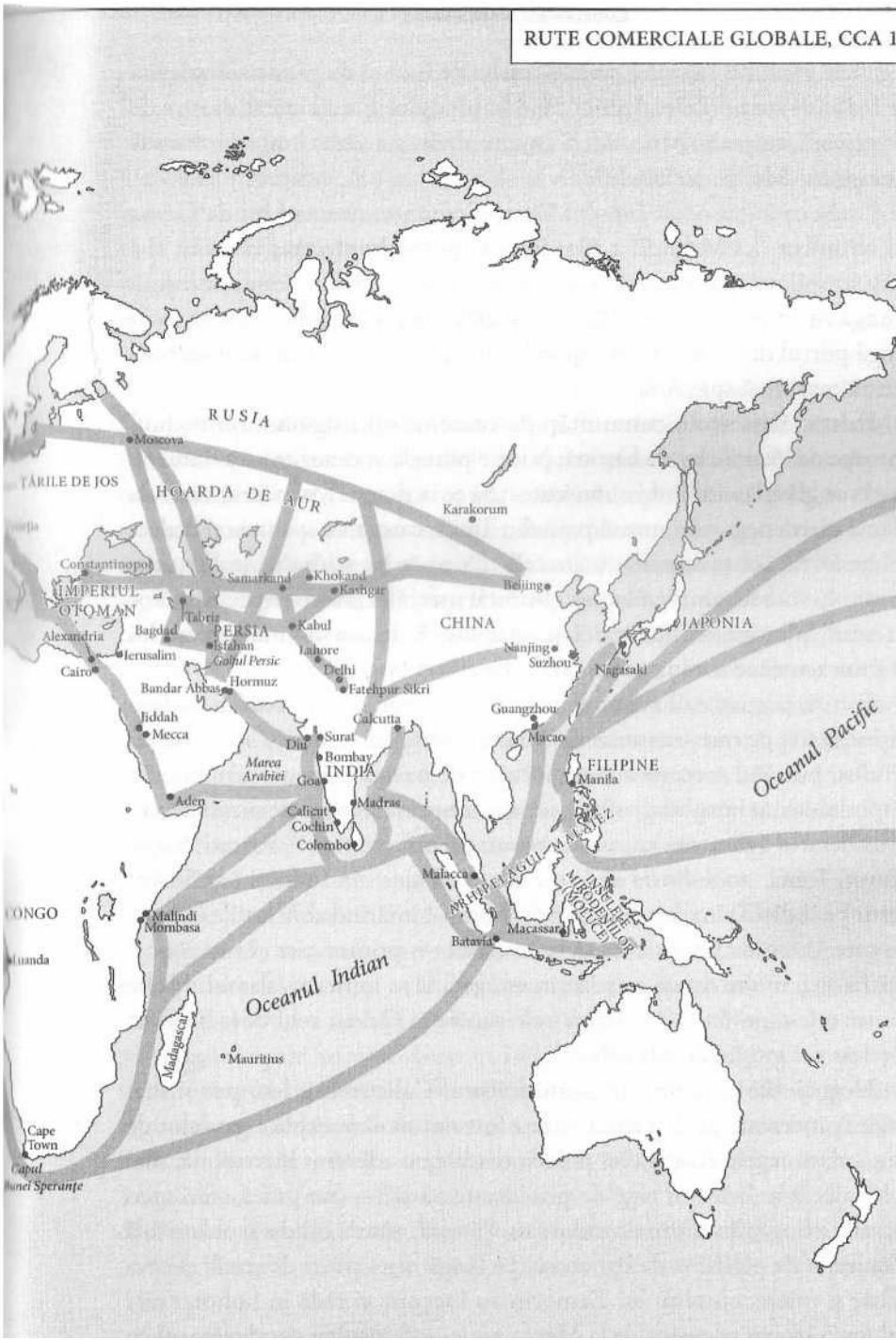
RUTE COMERCIALE GLOBALE, CCA 1
RUSIA
Moscova
ȚĂRILE DE JOS
HOARDA DE AUR
Karakorum
Constantinopol
IMPERIUL OTOMAN
Samarkand
Khokand
Kașgar
Beijing
Tabriz
Bagdad
PERSIA
Kabul
CHINA
JAPONIA
Alexandria
Ierusalim
Isfahan
Golful Persic
Lahore
Nanjing
Suzhou
Nagasaki
Cairo
Delhi
Bandar Abbas
Hormuz
Fatehpur Sikri
Guangzhou
Jiddah
Mecca
Calcutta
Macao
Diu
Surat
Bombay
Marea Arabiei
INDIA
FILIPINE
Manila
Oceanul Pacific
Goa
Aden
Madras
Calicut
Cochin
Colombo
Malacca
ARHIPELAGUL MALAEZ
INSULELE MIRODENIILOR
Malindi
Mombasa
Macassar
Batavia
Oceanul Indian
Madagascar
Mauritius
Cape Town
Capul Bunei Speranțe

organele genitale, sau de hrană – carne de foca şi de gazele completată cu rădăcini comestibile. Atunci când băştinaşilor li s-au arătat mostre de scorţişoară, cuişoare, perle, aur şi „multe altele, s-a văzut limpede că nu le cunoşteau defel pe niciunde”.7

După ce a dat ocol Capului Bunei Speranţe, norocul lui da Gama s-a schimbat. La Mâlindi, a aflat informaţii despre trecerea către est şi a găsit un pilot experimentat şi dornic să-l ajute să înfrunte musonii şi să ajungă în India. După o călătorie de zece luni, aventurierii au ancorat lângă portul din Calicut.8 Reuşiseră acolo unde eşuase Columb: găsiseră o rută maritimă spre Asia.

Existau deja acolo comunităţi de comercianţi originari din regiuni aproape de locurile lor de baştină; printre primele voci auzite s-au numărat unele ce glăsuiau în limbi cunoscute. „Să te ia dracu’!”, au răcnit către da Gama câţiva negustori musulmani din Tunis, care ştiau spaniola şi dialectul genovez; „ce te-a mânat încoace?!” După ce au schimbat politeţurile cuvenite, vorbele tunisienilor i-au bucurat urechile: „Noroc mare ai, noroc cu carul! Sunt multe rubine aici, şi smaralde! Ar trebui să-i mulţumeşti lui Dumnezeu că te-a adus pe un tărâm cu atâtea bogăţii!” 9

Totuşi, portughezii aveau greutăţi în a pricepe ceea ce vedeau – aceeaşi senzaţie pe care o avusese şi Columb. Templele pline cu statui de zei hinduşi purtând coroane au fost socotite de navigatorii europeni biserici împodobite cu imagini de sfinţi, iar apa aruncată în scop de purificare au considerat-o agheasmă cu care stropeau preoţii creştini.10 Poveşti despre sfântul Toma, unul dintre apostoli, care ar fi ajuns în India şi i-ar fi convertit pe indieni circulau demult prin Europa, întărind concluziile eronate cu care Vasco da Gama avea să se întoarcă – printre care şi cea că ar fi existat mai multe regate creştine în est, gata să se lupte cu Islamul. Multe dintre cele raportate apoi despre cele văzute în Orient s-au dovedit prost înţelese ori greşite de-a binelea.11

Negocierile cu Zamorin, conducătorul Calicutului, l-au pus şi mai mult la încercare pe de Gama, care a fost nevoit să le explice gazdelor de ce – dacă regele Portugaliei poseda o avere cu adevărat incredibilă, mai mare decât a „oricărui rege de prin aceste părţi” – nu putea oferi vreo dovadă a bogăţiilor cârmuitorului său. Fiindcă, atunci când a scos la iveală o colecţie de pălării şi de lighenaşe, pe lângă nişte şiruri de corali şi ceva zahăr şi miere, curtenii lui Zamorin au început să râdă în hohote: nici cel mai sărman negustor de la Meca nu le-ar fi insultat conducătorul cu asemenea jalnice daruri, au afirmat ei.12

Încordarea creştea. Portughezii şi-a văzut restrânsă libertatea de mişcare, fiind puşi sub atenta supraveghere a unui contingent important de paznici, „înarmaţi toţi cu săbii, topoare cu lamă dublă, scuturi, arcuri şi săgeţi”. Da Gama şi oamenii săi s-au temut de ce era mai rău, până când, pe nepusă masă, Zamorin a anunţat că le va îngădui, până la urmă, portughezilor să-şi aducă la ţărm produsele şi să facă negoţ. Europenii şi-au burduşit bucuroşi corăbiile cu mirodenii şi alte bunuri, ca să prezinte mărfurile găsite în voiajul lor, apoi au pornit spre casă. Ce au adus înapoi avea să schimbe lumea.

După doi ani petrecuţi într-o călătorie fascinantă, revenirea lui da Gama a fost sărbătorită cu fast. În timpul ceremoniei oficiate la catedrala din Lisabona în cinstea succesului său, Vasco a fost asemănat fără ocolişuri cu Alexandru cel Mare, o comparaţie îndată împrumutată şi folosită de scriitorii vremii – nu doar în Portugalia – pentru a descrie măreaţa realizare a deschiderii Europei către o lume nouă şi necunoscută din Orient.13

Pentru regele Manuel I, faptul că exploratorii săi au ajuns în India a constituit un triumf major. El s-a grăbit să le scrie lui Ferdinand şi Isabelei (socrii săi), lăudându-se cu realizarea lui şi povestind cu încântare deloc ascunsă cum oamenii săi veniseră cu „scorţişoară, cuişoare, ghimbir, nucşoară şi piper” împreună cu alte ierburi şi condimente, precum şi cu „pietre scumpe felurite, rubine şi altele”.

Adăuga, în batjocură: „Neîndoielnic, înălţimile Voastre vor afla despre aceste lucruri cu plăcere şi mulţumire”.14 Columb vorbise ipotetic; da Gama venise cu rezultate.

Cârmuitorii Spaniei au avut parte totuşi de o consolare. După prima expediţie peste Atlantic, Ferdinand şi Isabela solicitaseră Sfântului Scaun ca Spaniei să i se acorde suveranitate asupra tuturor teritoriilor descoperite dincolo de Atlantic – la fel cum papalitatea procedase pe parcursul secolului al XV-lea cu expediţiile portugheze în Africa. Nu mai puţin de patru bule papale fuseseră emise în 1493, stabilind modul în care avea să se acţioneze în cazul noilor descoperiri. După multă vorbărie şi destule argumente în privinţa locului exact unde să se traseze linia longitudinală, s-a ajuns în cele din urmă la un acord, în 1494, odată cu semnarea Tratatului de la Tordesillas, care stabilea graniţa la 370 de leghe[4] dincolo de Insulele Capului Verde. Înţelegerea scrisă menţiona că trebuia trasată „o linie dreaptă de la nord la sud, de la un pol la altul, pe sus-zisa apă a oceanului, din Arctica până în Antarctica”. Teritoriile situate la vest aveau să aparţină Spaniei, iar restul, aflate la est, Portugaliei.15

Treizeci de ani mai târziu, deplina semnificaţie a acordului avea să devină clară. Prin 1520, vasele portugheze exploraseră şi mai departe către est, călătorind dincolo de India şi ajungând în Malacca, Insulele Mirodeniilor şi Guangzhou. Între timp, spaniolii au realizat că descoperiseră două continente noi, dar mai ales că – odată cu uluitoarea expediţie a unui marinar care traversase Pacificul şi ajunsese în Filipine şi în Insulele Mirodeniilor – izbutiseră isprava fără precedent de a face ocolul lumii. Exista o anume ironie în faptul că cel care condusese misiunea era portughez şi că se pusese în slujba cârmuitorilor Spaniei fiindcă aceştia fuseseră dispuşi să sponsorizeze eforturile de atingere a Insulelor Mirodeniilor dinspre vest – punând stăpânire pe ele nu în numele ţării de origine, ci în al vecinei şi rivalei sale.16 Când Fernio

4 Aproximativ 2056 de kilometri {N. red.).

Magalhâes, cunoscut mai bine sub numele de Fernando Magellan, s-a îmbarcat în epica sa expediţie din anii 1519 – 1520, Portugalia şi Spania s-au întors la masa de negocieri pentru a se pune de acord asupra unei linii în Pacific pe potriva celei trasate în Atlantic. Cei doi vecini iberici şi-au împărţit între ei lumea; aveau binecuvântarea papei, aşadar pe cea a lui Dumnezeu.17

Restului Europei nu-i rămânea decât să se obişnuiască cu gândul bogăţiilor Spaniei şi Portugaliei. Veştile despre întoarcerea lui da Gama în 1499 au fost primite cu un amestec de şoc, mâhnire şi isterie în Veneţia: un individ gălăgios le spunea celor dornici să-l asculte că descoperirea unei rute pe mare spre India, pe lângă coasta Africii de Sud, nu însemna altceva decât sfârşitul oraşului.18 Era inevitabil, susţinea Girolamo Prinli, ca Lisabona să preia locul Veneţiei ca centru comercial al Europei: „Nu este vreo îndoială că ungurii, germanii, flamanzii, francezii, precum şi toţi cei de dincolo de munţi, care obişnuiau să vină la Veneţia ca să cumpere mirodenii, se vor îndrepta de acum încolo spre Lisabona”. În opinia lui Prinli, motivele erau evidente. Toată lumea ştia, afirma el în jurnalul său, că mărfurile care ajungeau pe uscat în Veneţia treceau prin nenumărate puncte de control, unde trebuiau plătite vămi şi impozite; transportându-le pe mare, portughezii le puteau oferi la preţuri cu care Veneţia n-avea cum să concureze. Cifrele spuneau totul: Veneţia era condamnată.19 Şi alţii au ajuns la concluzii asemănătoare. Guido Detti, un negustor florentin stabilit în Portugalia pe la începutul secolului al XVI-lea, era foarte sigur că Veneţia avea să piardă controlul asupra comerţului, nefiind în stare să ofere aceleaşi preţuri pentru mărfurile aduse la Lisabona pe apă. Locuitorilor Veneţiei, observa el cu amărăciune, nu le rămânea decât să se apuce iarăşi de pescuit; oraşul era gata să alunece înapoi în laguna din care se ridicase.20

Zvonurile despre sfârşitul Veneţiei erau totuşi exagerate, cel puţin pe termen scurt. Aşa cum explicau

autori ceva mai calmi, deschiderea unei rute maritime către est nu era o întreprindere lipsită de pericole. Multe corăbii portugheze nu se mai întorceau acasă. Mai puţin de jumătate dintre cele 114 vase care trecuseră de colţul sudic al Africii reveniseră cu bine, a declarat în faţa Senatului omul de stat veneţian Vicenzo Querini, în 1506. „Cu siguranţă, nouăsprezece vase sunt pierdute, aproape toate încărcate cu mirodenii, iar despre alte patruzeci nu se ştie nimic”. 21

Cu toate acestea, Veneţia şi-a trimis curând solii în Egiptul musulman ca să discute o cooperare contra portughezilor, inclusiv operaţiuni militare comune. Anticipând construcţia canalului Suez, câteva secole mai târziu, chiar au întrebat dacă nu se putea găsi o cale către Marea Roşie, care să permită trecerea „a cât de multe corăbii şi galere dorim”.22

Deşi portughezii erau convinşi că operaţiunile îndreptate contra lor în Marea Roşie şi pe coasta Indiei la începutul secolului al XV-lea erau rezultatul unei mari alianţe împotriva lor orchestrate de Veneţia, în realitate, egiptenii nu aveau nevoie de prea multe încurajări pentru a-şi impune controlul asupra propriilor trasee navale. Numărul în creştere de caravele portugheze nu le pica bine, deoarece noii sosiţi se dovediseră extrem de agresivi. Într-una dintre ocazii, Vasco da Gama însuşi a capturat o corabie plină cu musulmani care se întorceau în India, după ce-şi făcuseră pelerinajul la Meca. Ignorând disperatele şi generoasele oferte ale celor de la bord, dispuşi să plătească o răscumpărare, amiralul a poruncit să se dea foc vasului, un act atât de crud, încât un martor la acea întâmplare s-a jurat: „Îmi voi aminti ce s-a întâmplat aici până la sfârşitul zilelor mele”. Femeile îşi întindeau mâinile împodobite cu bijuterii, implorând să fie salvate din flăcări sau de la înec, în vreme ce alţii îşi ridicau copiii deasupra capetelor, încercând să-i protejeze. Da Gama a privit impasibil „neomenos şi fără să arate vreun semn de milă” cum toţi cei aflaţi la bordul corăbiei

musulmane, pasageri şi echipaj deopotrivă, se duceau la fund înaintea ochilor săi.23

Ofensiva asupra porturilor şi locurilor cu importanţă strategică constituia un fenomen nou şi îngrijorător pentru Egipt. Jiddah, portul Meccăi, a fost atacat în 1505, pentru ca la puţină vreme Muscat şi Qalhât, puncte-cheie în Golful Persic, să fie jefuite, şi moscheile lor arse din temelii.24 îngrijorător era şi faptul că portughezii începeau să se gândească la constituirea unei reţele, un şir de baze maritime care să facă legătura cu Lisabona. Nimic nu putea fi mai important, afirma comandorul şi exploratorul Francisco de Almeida în 1505, „decât să ai un castel la gura Mării Roşii ori cât mai aproape de ea”, de vreme ce asta ar fi însemnat că „toţi cei din India s-ar dezbăra de ideea neghioabă că ar putea să facă negoţ cu alţii decât noi”.25

În faţa unor asemenea violenţe şi atitudini arogante, sultanul din Cairo a trimis trupe care să patruleze prin Marea Roşie şi împrejurimile sale, cu ordinul ca, dacă era cazul, soldaţii să se angajeze în luptă directă.26 Unii comandanţi portughezi au ajuns la concluzia că era necesară o schimbare de tactică. Corăbiile le erau expuse de prisos, i-a spus unul dintre ei regelui Portugaliei. Ar fi fost mai bine să se abandoneze forturile construite în locuri provocatoare, de pildă pe insula Socotra, la gura Mării Roşii, şi, în schimb, să se cultive relaţii cordiale cu Egiptul musulman.27

Explozia iniţială a expansiunii portugheze fusese acompaniată de puseuri de violenţă şi de intoleranţă brutală. Însă nu a durat mult până ce lucrurile s-au liniştit şi până ce fanfaronada despre triumful creştinătăţii şi pieirea Islamului să lase locul unei abordări mai pragmatice şi mai realiste. Fiindcă erau din belşug oportunităţi comerciale, atitudinea în privinţa mahomedanismului, hinduismului şi budismului avea să se domolească rapid – aşa cum se întâmplase şi în statele cruciaţilor, unde tumultul iniţial fusese înlocuit de

înţelegerea faptului că o minoritate copleşită numeric trebuia să stabilească relaţii cu ceilalţi locuitori pentru a putea supravieţui.

Această mişcare a avut şi alt efect, fiindcă liderii rivali din India şi din alte locuri, ca Macao şi Peninsula Malaezǎ, erau cât se poate de dornici să concureze unii cu alţii pentru a oferi europenilor termeni comerciali din ce în ce mai avantajoşi, asigurându-se astfel că afluxul adiţional de bani avea să ajungă la ei, şi nu la rivali.28 în acest context, era în interesul tuturor ca, atât cât se putea, diferenţele de religie să fie lăsate deoparte. Mai existau însă unii care ticluiau planuri măreţe. Alfonso de Albuquerque socotea că, de-ar fi fost capturată Malacca, „Meca şi Cairo ar fi ruinate, iar Veneţia n-ar mai izbuti să-şi obţină mirodeniile decât din ce-ar putea să cumpere din Portugalia”. Motiv pentru care a pornit să măcelărească populaţia musulmană din oraş, ceea ce, în cele din urmă, a dăunat grav comerţului şi a generat un val de ostilitate şi de profundă neîncredere în europeni.29 Familia domnitoare s-a retras, întemeind sultanate în Perak şi Johor, care au făcut faţă, apoi, constantei competiţii cu puterile europene.30 Totuşi, spre deosebire de cazul Americilor, descoperirea rutei spre est a dus, în general, mai degrabă la cooperare decât la confruntare. Principala consecinţa a fost creşterea semnificativă a negoţului dintre Est şi Vest.

În contextul bogăţiilor din Americi care sporeau averea europenilor, capacitatea de a plăti pentru bunuri de lux aduse din Asia a crescut enorm. Curând, prăvăliile din Londra, Anvers şi alte oraşe comerciale europene gemeau de porţelanuri chinezeşti şi de mătăsuri Ming.31 însă importurile cele mai importante, atât în privinţa cantităţii, cât şi a interesului cumpărătorilor, erau condimentele. Piperul, nucşoara, cuişoarele, smirna, ghimbirul, santalul, cardamomul şi turmericul fuseseră foarte apreciate, fiind folosite la prepararea hranei încă de pe vremea romanilor, preţuite atât ca ingrediente ce schimbau gustul fad al

mâncărurilor, cât şi pentru efectele lor medicinale.

Scorţişoara, de pildă, era considerată bună pentru afecţiuni la inimă, stomac şi cap şi socotită de ajutor în vindecarea epilepsiei şi a convulsiilor. Uleiul de nucşoară era recomandat ca tratament pentru diaree şi vomă şi ca remediu pentru guturai. Uleiul de cardamom liniştea intestinele iritate şi ajuta la reducerea flatulenţei.32 Într-un manual scris de un autor arab originar din zona Mediteranei cam în această perioadă, capitolul intitulat „Poveţe pentru creşterea mărimii membrelor mici întru splendoarea lor" sugera ca părţile intime să fie unse cu un amestec de miere şi ghimbir; efectul scontat era atât de puternic şi producea o asemenea plăcere, încât partenera sexuală a bărbatului respectiv avea să „nu-l mai lase să se ridice vreodată de deasupra ei".33

Concurenţa pentru alimentarea pieţelor proaspăt constituite era feroce. Cu toate temerile Veneţiei în urma veştilor despre prima expediţie a lui Vasco da Gama, rutele tradiţionale nu au fost înlocuite peste noapte. Ba chiar au înflorit, mulţumită creşterii cererii în Europa: la fel ca în zilele noastre, consumatorilor nu le păsa cum anume ajung bunurile pe piaţă; conta doar preţul.

Comercianţii se supravegheau unii pe alţii cu invidie, înregistrând ceea ce se cumpărase şi cu ce bani. Portughezii au recrutat negustori ca Mathew Becudo în Levant, pentru a spiona mărimea caravanelor şi a convoaielor venite din Egipt şi Damasc pe uscat şi pe mare şi pentru a da de ştire ce cantităţi de mărfuri cărau acestea. Veştile despre recolte proaste, despre vase pierdute cu tot cu încărcătură şi despre frământări politice puteau influenţa necontenit preţurile – făcând din speculă o afacere riscantă. Cantităţile de mărfuri puteau fluctua extrem de mult, în funcţie de momentul exact când pornise flota, ceea ce înclina balanţa pieţei în favoarea comercianţilor din estul Mediteranei, care aveau acces la informaţii mai corecte şi care depindeau de rute mai puţin riscante decât cea prin care se ocolea continentul

african.34

Între timp, alegerea investiţiilor era o chestiune ce se dovedea teribil de iritantă. În 1560, Alessandro Magno, un tânăr negustor veneţian, a văzut cu îngrijorare cum preţul piperului crescuse în Alexandria cu 10% în doar câteva zile, motiv pentru care şi-a anulat comanda şi a investit în achiziţia de cuişoare şi de ghimbir. Era esenţial să nu fie prins cumva într-o situaţie care l-ar fi costat nu doar profitul, ci şi propriul capital. Ca intermediar, bunăstarea sa depindea de capacitatea de a cumpăra mărfurile potrivite la preţuri pe care muşteriii săi ar fi fost dispuşi să le plătească.35

Având în vedere că zeci de mii de tone de mirodenii, mai ales piper, ajungeau în Europa în fiecare an, ceea ce fusese cândva o afacere de lux a devenit repede un aspect firesc cultural şi comercial, datorită cererii şi a ofertei îmbelşugate. Potenţialul pentru profit explică de ce portughezii s-au apucat să construiască un Drum al Mătăsii propriu, întemeind o reţea de porturi ce legau Lisabona de coastele Angolei, Mozambicului, Africii de Est şi, dincolo de acestea, un şir de factorii având colonii permanente, răspândite din India până în strâmtoarea Malacca şi Insulele Mirodeniilor. Au avut un succes considerabil cu aceste agenţii comerciale: s-a ajuns ca, la câteva decenii de la expediţia lui Vasco da Gama în India, o parte substanţială a veniturilor statului portughez să provină din comerţul cu mirodenii.36

Aveau totuşi de trecut prin grele încercări, mai ales că existau şi alţii care doreau să profite de situaţie. După ce au preluat controlul asupra Egiptului în 1517, în urma unei perioade de turbulenţe în Orientul Apropiat şi Orientul Mijlociu, otomanii se afirmau ca o forţă dominantă în estul Mediteranei – şi ca o ameninţare majoră asupra Europei. „Acum, de vreme ce fioroşii turci au capturat Egiptul, Alexandria şi întreaga cuprindere a Imperiului Roman de Răsărit, scria papa Leon al X-lea, vor râvni nu numai la Sicilia şi Italia, ci la lumea întreagă”.37

Sentimentul de ameninţare era sporit de succesele militare otomane în Balcani şi de înaintarea lor rău prevestitoare către Europa Centrală. Urma o încleştare, explica marele filosof Erasmus unui prieten, în prima jumătate a secolului al XVI-lea, care va decide soarta lumii, „fiindcă lumea nu mai poate îndura să aibă doi sori pe cer”. Viitorul, prezicea el, avea să aparţină fie musulmanilor, fie creştinilor; nu le putea aparţine şi unora, şi altora.38

Erasmus greşea – la fel şi autorii din lumea otomană, care susţineau, în predicţii similare şi la fel de hotărâte, că „întocmai cum există un singur Dumnezeu în cer, la fel nu poate fi decât o împărăţie pe pământ”.39 Nu a fost nicio luptă finală, până la ultimul om, cu toate că uriaşa armată care a pătruns în Ungaria şi în Europa Centrală în 1526 a stârnit panică, în urma victoriei turcilor împotriva unei coaliţii apusene strânse în grabă la Mohács, în sudul Ungariei. În schimb, avea să se manifeste o lungă şi intensă rivalitate, extinsă în Oceanul Indian, Marea Roşie şi Golful Persic.

Încrezători în forţele lor, otomanii au cheltuit bani mulţi pentru a-şi întări poziţiile comerciale din lungul şi latul Asiei. O reţea de agenţi a fost stabilită şi o serie de castele au fost restaurate şi fortificate pentru a proteja traseele maritime din Mediterana, Marea Roşie şi Golful Persic. Modernizarea drumurilor ce duceau în interior, de la golf, prin Basra, către Levant, a făcut ca ruta aceasta să devină într-atât de sigură, încât până şi portughezii au ajuns s-o folosească pentru comunicaţiile cu Lisabona.40

Era cu atât mai surprinzător, cu cât otomanii utilizau adeseori forţa împotriva portughezilor. Turcii au lansat un asalt puternic asupra fortului portughez Diurn, din nord-vestul Indiei, în 1538, şi au atacat adeseori flotele portugheze.41 La mijlocul secolului al XVI-lea, un căpitan de vas pe nume Sefer s-a bucurat de succese militare atât de spectaculoase, încât pe capul său a fost pusă o recompensă. Otomanii „se îmbogăţesc tot mai mult pe

seama prăzilor luate de la portughezi”, se plângea un căpitan european, notând că flota lui Sefer creştea mereu; dacă avusese atâta succes cu doar puţine corăbii la dispoziţie, oare „câte bătăi de cap ne-ar da şi câte averi ar trimite acasă dacă ar avea, într-o zi, treizeci de galere?” 42 Otomanii se dovedeau adversari redutabili: un alt autor portughez scria prin 1560 că, în fiecare an, sute de tone de mirodenii ajungeau la Alexandria (cel mai important punct comercial din Mediterana pentru mărfuri venite din Orient); „nu-i de mirare”, se lamenta acesta, „că atât de puţine mărfuri ajung la Lisabona”.43

Profiturile din negoţul cu mirodenii începeau deja să scadă vizibil, făcându-i pe unii portughezi să renunţe la acestea şi să investească în alte mărfuri şi produse asiatice, în special în bumbac şi mătase. Schimbarea a devenit semnificativă pe la finele secolului al XVI-lea, când deja textilele ajungeau în cantităţi tot mai mari în Europa.44 Unii autori contemporani cu evenimentele au sugerat (şi unii istorici le dau dreptate) că fenomenul s-a datorat nivelului înalt ale corupţiei oficialilor portughezi implicaţi în comerţul cu mirodenii şi al efectului pe care l-au avut deciziile proaste ale Coroanei, concretizate atât în solicitarea unor taxe mari de import, cât şi în ineficienta reţelei de distribuţie europene. Competiţia cu otomanii reuşise să-i ţină pe portughezi – şi profitul acestora – sub o presiune intensă.45

În centrul rivalităţii din Oceanul Indian şi de aiurea era lupta pentru perceperea de taxe cât mai consistente cu putinţă, pentru bunuri ce se îndreptau către bogaţii Europei. Succesul otoman i-a lipsit rapid pe portughezi de o parte din dividende. Cuferele sultanului de la Constantinopol se umpleau din pricina volumului tot mai mare al traficului în porturile Mării Roşii, ale Golfului Persic şi ale Mediteranei, deşi cererea internă a jucat, de asemenea, un rol important în mărirea veniturilor Porţii.46 Sumele obţinute anual au crescut semnificativ pe tot parcursul secolului al XVI-lea, ceea ce a accelerat

schimbările sociale şi economice, nu doar în mediul urban, ci şi în zonele rurale.47

Nu doar Europa se bucura de o Epocă de Aur. Vaste programe de construcţii au fost iniţiate pe teritoriile otomane, din Balcani până în nordul Africii, finanţate cu veniturile obţinute din dări. Multe dintre cele mai spectaculoase proiecte au fost concepute de Sinan, şeful arhitecţilor sultanului Soliman Magnificul (1520 – 1566), al cărui supranume, el singur, surprinde spiritul şi grandoarea acelor vremuri. Sinan a construit mai bine de optzeci de moschei importante, şaizeci de medrese, treizeci şi două de palate, şaptesprezece caravanseraiuri şi trei spitale, precum şi numeroase poduri, apeducte, băi şi depozite pe parcursul domniei lui Soliman şi a fiului său, Selim al II-lea. Moscheea Selimiye, construită în Edirne (în nord-vestul Turciei de azi) între 1564 şi 1575, era o culme a îndrăznelii arhitecturale şi a geniului ingineresc, fiind demnă de „admiraţia întregii omeniri”, după cum susţine un autor al acelor vremuri. Era însă, în acelaşi timp, o afirmare a ambiţiei religioase: „oamenii de pe pământ” socotiseră că, „pe meleagurile islamice”, nu era cu putinţă să fie ridicată o cupolă la fel de largă ca a Hagiei Sofia din Constantinopol. Moscheea din Edirne le arătase că greşiseră.48

În Persia s-a înregistrat o creştere similară a sumelor cheltuite pe clădiri minunat decorate şi în domeniul artelor vizuale, la un nivel care rivaliza cu înflorirea culturală a Europei. Din rămăşiţele teritoriilor timuride de la începutul secolului al XV-lea apăruse un imperiu nou, sub conducerea dinastiei Sefevide. Şi-a atins apogeul pe parcursul domniei şahului Abbas I cel Mare (1588 – 1629), care a pus la cale o ambiţioasă reconstrucţie a Isfahânului (situat, în prezent, în centrul Iranului), unde vechile pieţe şi uliţe întunecoase au fost dărâmate şi înlocuite cu prăvălii, băi şi moschei, construite potrivit unui plan de urbanism atent întocmit. Lucrări importante de irigaţii au adus resurse îmbelşugate de apă în Isfahăn – ceva esenţial

pentru Băgh-i Naqsh-i Jahăn, „grădina-podoabă a lumii”, o capodoperă de proiect horticol, aflată în inima oraşului. După cum notează un autor contemporan, şahul făcuse din Isfahăn „un paradis, cu încântătoare locuinţe, parcuri în care parfumul florilor înălţa duhul, pâraie şi grădini”.49

Cărţile, caligrafia şi artele vizuale – în special, miniaturile – au înflorit. Era o cultură sigură pe ea, curioasă şi din ce în ce mai cosmopolită. Tratate explicau cum se creează arta de calitate; *Qán* un al-*şuvar*, de pildă, elabora distihuri isteţe şi rime elegante. Ţine minte, îl avertiza autorul lucrării pe cititor, că dorinţa de a căpăta iscusinţă într-ale picturii e bine-venită, însă „trebuie să ştii că, pentru a atinge măiestrie, talentul natural e o condiţie de seamă”.50

Prosperitatea contribuia la deschiderea de orizonturi noi: călugării carmeliţi din Isfahăn au izbutit să-i prezinte şahului o traducere în persană a Psalmilor, acceptată cu recunoştinţă, iar papa Paul al V-lea a trimis câteva ilustraţii medievale inspirate din Biblie, care i-au plăcut atât de mult şahului, încât a poruncit să fie completate cu nişte comentarii explicative în persană. Era o perioadă în care evreii din regiune copiau Tora în persană, folosind alfabetul ebraic – un semn de toleranţă religioasă, precum şi de afirmare culturală a Persiei în acele vremuri de abundenţă.51

Şi otomanii, şi perşii au avut de câştigat din creşterea bruscă a sumelor colectate din taxe de tranzit şi vămi pentru mărfurile provenite din Extremul Orient şi, firește, de pe urma bunurilor şi a produselor locale mult căutate de noii îmbogăţiţi ai Europei, de la case regale până la familii de negustori, de la favoriţi ai Curţilor până la fermieri înstăriţi. Însă, cu toate că Orientul Apropiat sra bucurat din plin de abundenţa de aur, argint şi alte bogăţii ce veneau şuvoi peste Atlantic din America, adevăraţii beneficiari au fost India, China şi Asia Centrală, regiunile din care proveneau majoritatea produselor de export.

Europa a devenit o casă de schimb pentru lingourile

de aur şi de argint aduse din zone foarte bogate, cum erau minele din Potosí, situate pe înălţimile Anzilor din Bolivia de astăzi, care s-a dovedit a fi cea mai mare lovitură dată în domeniul extragerii argintului din istorie şi de unde s-a extras peste jumătate din cantitatea totală de metal preţios, timp de mai bine de un secol.52 Au fost inventate noi tehnologii de extracţie, prin folosirea unui proces de amalgamare cu mercur, datorită căruia mineritul a devenit mai ieftin, mai rapid şi chiar mai profitabil.53 Această descoperire a permis o extraordinară accelerare în redistribuirea bogăţiilor din America de Sud spre Peninsula Iberică şi, de acolo, spre Asia.

După topire, din metalul preţios se băteau monezi ce erau apoi trimise, în cantităţi fabuloase, către Orient. Începând de la jumătatea secolului al XVI-lea, sute de tone de argint au fost exportate an de an în Asia, ca metodă de plată pentru mult căutatele mărfuri şi condimente orientale.53 O listă de cumpărături pusă pe hârtie în Florenţa anilor 1580 arată cât de mari deveniseră comenzile. Marele duce Francesco de Medici i-a pus la dispoziţie fonduri generoase lui Filippo Sassetti, un comerciant florentin pe cale să pornească spre India, împreună cu instrucţiuni de achiziţionare a multor bunuri exotice. S-a ales cu mantale, textile, condimente, seminţe şi cu modele în ceară ale unor plante, un interes particular al marelui duce şi al fratelui său, cardinalul Ferdinando, precum şi cu diverse leacuri, printre care un antidot la muşcăturile de şerpi veninoşi.55 O asemenea curiozitate era tipică pentru oamenii puternici şi educaţi ai vremii.

Europa şi Orientul Apropiat căpătaseră strălucire în urma descoperirilor făcute în Americi şi mulţumită deschiderii rutei maritime ce urma coasta Africii. Strălucirea n-a fost nicăieri mai puternică decât în India, în perioada următoare traversării Atlanticului de către Columb, teritoriile dezorganizate după moartea lui Timur s-au unificat. În 1494, Babur, unul dintre urmaşii săi, a moştenit domenii în valea Fergana din Asia Centrală şi s-a

dus acolo în încercarea de a le extinde, concentrându-şi atenţia asupra Samarkandului – cu sorţi schimbători. După ce, în cele din urmă, uzbecii l-au gonit din oraş, s-a mutat în sud şi, după ani întregi de strădanii neîncununate de succese prea mari, şi-a îndreptat altundeva atenţia. Mai întâi a pus stăpânire pe Kabul, apoi a preluat controlul asupra oraşului Delhi, alungând tiranica dinastie Lodi, ai cărei membri deveniseră nepopulari din cauza persecuţiilor constante şi sălbatice la care supuneau populaţia hindusă.55

Babur se dovedise deja un ziditor destoinic, găsindu-şi plăcerea în împodobirea magnificei grădini Băgh-i Wafa din Kabul cu impresionante fântâni, rodii, pajişti de trifoi, livezi de portocali şi plante aduse din lumea largă. Când portocalele se fac naramzii, a scris el cu mândrie, „e o privelişte frumoasă – şi cu adevărat bine aranjată”.57 A adus în India minunatele-i planuri de parcuri – deşi îl deranjau dificultăţile întâlnite pe teren. îl necăjea faptul că rezervele de apă lipseau în nordul subcontinentului indian;

„Oriîncotro m-am uitat, scria îngrozit Babur, locul era atât de neplăcut şi pustiu”, încât nu prea merita efortul de a crea ceva special. Însă până la urmă şi-a făcut curaj şi s-a pus pe treabă pe un teren de lângă Agra: „Cu toate că nu erau pământuri potrivite (aproape de oraş), trebuia să ne mulţumim cu spaţiul pe care-l aveam”. În cele din urmă, după eforturi şi cheltuieli considerabile, în „India cea neplăcută şi lipsită de armonie” au fost sădite grădini splendide.58

În ciuda eşecurilor iniţiale ale lui Babur, momentul deplasării sale spre sud n-ar fi putut fi mai bine ales. Nu a durat mult până ce noul domeniu să se transforme într-un imperiu puternic. Deschiderea rutelor comerciale şi entuziasmul cu care europenii cumpărau produse a adus, dintr-odată, în India un aflux de monedă forte. O parte considerabilă din sumele de bani erau cheltuite pe achiziţionarea de cai. Există izvoare istorice care afirmă că încă din secolul al XIV-lea mii de cai erau vânduţi în fiecare

an de geambaşi din Asia Centrală.59 Caii crescuţi în stepe erau apreciaţi fiindcă erau mai mari – şi mai bine hrăniţi – decât cei crescuţi pe subcontinent, „atât de mărunţi de soi, încât, dacă se suie pe ei un bărbat, picioarele aproape că-i ating pământul”.60 Din arginţii europenilor, cu care se plăteau mărfurile Orientului, o parte însemnată era alocată pentru cei mai buni armăsari, din motive de prestigiu, pentru diferenţiere socială şi pentru ceremonii – la fel cum, în vremurile noastre, petrodolarii care au îmbogăţit statele arabe sunt cheltuiţi pe cele mai bune maşini sport: Ferrari, Lamborghini şi altele de aceeaşi calitate.

Comerţul cu cai aducea un profit însemnat. Fusese unul dintre primele lucruri care le atrăsese atenţia portughezilor când sosiseră în Golful Persic şi în Oceanul Indian. La începutul secolului al XVI-lea, agitaţi, emisarii au trimis acasă rapoarte în care menţionau cererea pentru caii de rasă arabi şi persani şi preţurile ridicate pe care prinţii Indiei erau dispuşi să le achite pentru ei. Portughezii au devenit atât de implicaţi în bănoasa afacere cu herghelii de cai, încât această situaţie a stimulat inovaţia tehnologică: au apărut vase precum *N-au Taforeia*, construite special pentru transportarea cabalinelor.61

Însă majoritatea cailor proveneau din Asia Centrală. Pe fondul acestui aflux de bogăţie care se revărsa spre India, un autor relata despre profituri ce-ţi tăiau răsuflarea, în urma măririi uriaşe a preţurilor din cauza creşterii cu mult peste ofertă a cererii.62 Cu banii câştigaţi astfel, s-a investit în construcţia de poduri, s-au îmbunătăţit condiţiile din caravanseraiuri şi siguranţa pe căile comerciale ce duceau spre nord. În consecinţă, metropolele Asiei Centrale s-au bucurat de o nouă perioadă de bunăstare şi de măreţie.63

Infrastructura necesară pentru buna desfăşurare a negoţului cu cai era, de asemenea, profitabilă. Un speculator iute la minte a investit în hanuri de-a lungul rutelor majore, înfiinţând mai bine de 1.500 de astfel de construcţii în cincisprezece ani, la jumătatea secolului al

XV-lea. Afluxul monetar în această regiune este recunoscut până şi în *Guru Granth Saheb*, textul sacru al religiei sikh, unde aspectele lumeşti şi comerciale apar alături de poveţele spirituale: cumpără bunuri care vor dura, îşi sfătuia maestrul discipolii, şi ţine mereu o socoteală exactă, fiindcă acestea sunt căi de slăvire a adevărului.64

Oraşele care aveau statut de porţi de intrare, printre care şi Kabulul, fericit situate geografic pentru a organiza pieţe mari de cai, au dat lovitura. Totuşi, Delhi a cunoscut cea mai însemnată dezvoltare, care s-a datorat vecinătăţii sale cu lanţul muntos Hindukush. Pe măsură ce a sporit importanţa comercială a oraşului, a crescut şi prestigiul cârmuitorilor săi.65 O înfloritoare industrie locală de textile a apărut rapid, producând materiale foarte preţuite în Asia şi dincolo, atent supravegheată de autorităţile mogule.66

Nu a durat mult până ce teritoriile au început să se extindă şi, beneficiind de forţa lor financiară, au cucerit regiune după regiune, pentru a le strânge apoi într-o unică entitate statală. Pe parcursul secolului al XVI-lea, în timpul domniilor lui Babur, a fiului său Humâyun şi a nepotului său Akbar I, Imperiul Mogul a cunoscut o grabnică expansiune, iar pe la 1600 se întindea din Gujarât, pe coasta vestică a Indiei, până în golful Bengal şi din Lahore, Punjab, până adânc în India Centrală. Nu erau cuceriri de dragul cuceririlor. Se trăgea folos, mai degrabă, de pe urma unor circumstanţe unice, cu scopul preluării controlului asupra unor oraşe şi regiuni ce ofereau un venit frumuşel şi cu perspective bune de creştere, menit să edifice şi să întărească un imperiu pe cale să se nască. Aşa cum consemna un iezuit portughez într-o scrisoare adresată unor călugări din acelaşi ordin, cucerirea Gujarât-ului şi a Bengalului, provincii înţesate cu oraşe populate şi bazine de impozitare îmbelşugate, îl aicea pe Akbar stăpânul „nestematei Indiei”.67 Fiece teritoriu adus sub ocârmuirea sa furniza mai multă putere centrului şi accelera întregul proces istoric.

Mogulii au adus cu ei idei, gusturi şi stiluri noi. Arta miniaturii, dintotdeauna preferată de mongoli şi de timurizi, era acum încurajată de noii cârmuitori, care au adus meşteri din toate zările pentru a crea o înfloritoare şcoală de arte vizuale. Luptele libere şi cursele de porumbei, plăcute ocupaţii originare din Asia Centrală, au devenit populare.68

Inovaţia în arhitectură şi grădinărit a căpătat şi mai mult avânt, iar influenţa clădirilor şi a peisagisticii migălite în Samarkand a început rapid să fie vizibilă în întregul imperiu. Rezultatele se pot vedea şi astăzi. Magnificul mausoleu al lui Humâyun care se înalţă în Delhi nu este doar o capodoperă a stilului timurid, construită de un arhitect din Buhara, ci şi o mărturie a începutului unei noi epoci a istoriei Indiei.69 Noi stiluri peisagistice au fost, de asemenea, introduse, transformând şi mai mult ansamblurile imobiliare şi relaţia lor cu împrejurimile, cu influenţe puternice din practica şi ideile preluate din Asia Centrală.70 Lahore a fost împodobit cu noi şi măreţe monumente, printre care se găseau spaţii deschise, atent planificate.71 Având la dispoziţie bogăţii imense şi un context istoric favorabil, mogulii au clădit un imperiu după chipul şi asemănarea lor. Şi au făcut-o la o scară extraordinară.

Uluitorul oraş Fatehpur Sikri, construit în cea de-a doua jumătate a secolului al XVI-lea pentru a deservi ca noua capitală a statului, înfăţişează fără echivoc resursele aparent nelimitate şi aspiraţiile imperiale ale entuziastei dinastii conducătoare. Câteva curţi încântător concepute şi clădiri construite din gresie roşie amestecau stiluri şi planuri arhitecturale preluate din Persia şi din Asia Centrală cu altele de provenienţă indiană, pentru a crea un splendid palat imperial, unde conducătorul putea să primească oaspeţi cărora să le lase o profundă impresie a puterii sale.72

Monumentul cel mai faimos, care evocă imensa bogăţie rezultată din afluxul de metal preţios adus din

Europa, este mausoleul construit de Shah Jahăn, la începutul secolului al XVII-lea, în amintirea soţiei sale Mumtăz. Dorind să-i cinstească memoria, Shah Jahăn a distribuit cantităţi uriaşe de alimente şi bani săracilor. După ce a ales un teren funerar potrivit, suveranul mogul a construit o clădire având un dom, evaluată la câteva milioane de dolari la valoarea de astăzi, apoi a cheltuit alţi bani pentru a adăuga un grilaj din aur şi cupole împodobite cu zugrăveli iscusite şi poleite cu însemnate cantităţi de aur. Pavilioane „cu baldachine superbe" străjuiau ambele părţi ale mausoleului, apoi, de jur-împrejur, au fost sădite grădini. Construcţiei i s-a acordat o rentă din venitul pieţelor din apropiere pentru ca împăratul să fie sigur că avea să fie îngrijită şi pe viitor.73

Pentru mulţi oameni, Taj Mahal este cel mai romantic monument din lume, o extraordinară demonstraţie a iubirii unui soţ pentru soţia sa. Însă mai simbolizează ceva: succesul comerţului internaţional, globalizat, care i-a adus o avere atât de mare împăratului mogul, încât a avut posibilitatea de a face acest gest special pentru preaiubita consoartă. Capacitatea sa de a duce proiectul la bun sfârşit provenea din mutaţiile profunde survenite în ordinea lumii, fiindcă gloria Europei şi a Indiei creşteau pe spezele Americii.

Modul generos în care Shah Jahân şi-a manifestat mâhnirea pentru moartea soţiei îşi găseşte un corespondent în ceea ce se petrecuse, nu cu mult timp înainte, pe cealaltă parte a globului. Şi Imperiul Maya fusese înfloritor înainte de apariţia europenilor. „Nu se cunoştea boala, nici durerile de oase; nu exista fierbinţeală; n-aveau vărsat de vânt pe-atunci şi nici dureri în piept; nu aveau ştire despre ftizie. Lumea îşi ducea viaţa în linişte. Dar străinii, ajungând aici, le-au schimbat întru totul starea, aducând cu ei, la sosire, lucruri ruşinoase", scria un autor la puţină vreme după apariţia europenilor în America.74 Aurul şi argintul luate de peste Atlantic ajungeau în Asia; această redistribuire a bogăţiei

permisese construirea Taj Mahal-ului. Nu fără o anumită doză de ironie, una dintre glorioasele realizări ale Indiei se datora suferinţelor unor „indieni” aflaţi în cealaltă parte a lumii.

Continentele erau acum legate, conectate prin afluxul de argint. Mulţi veneau să-şi afle norocul în locuri noi: pe la finele secolului al XVI-lea, un călător englez ajuns în Ormuz, în Golful Persic, nota că oraşul era plin de „francezi, flamanzi, germani, unguri, italieni, greci, armeni, nazarineni, turci şi mauri, evrei şi *gentiles*, perşi [şi] moscoviţi”.75 Chemarea Orientului era puternică. Şi nu doar gândul la câştiguri negustoreşti atrăgea tot mai mulţi oameni din Europa, ci şi posibilitatea unor slujbe plătite bine. În Persia, India, peninsula Malaya, ba chiar şi în Japonia, artileriştii, piloţii, navigatorii, comandanţii de galere sau constructorii de corăbii găseau din belşug oportunităţi de angajare. Erau şanse pentru cei ce căutau un nou început: dezertori, infractori şi indezirabili ale căror pregătire şi experienţă erau valoroase pentru conducătorii locali. Cei cărora le mergea bine ajungeau să trăiască în huzur, ca nişte prinţi, cum era cazul în golful Bengal sau în Moluce, unde un olandez norocos a descoperit că poate să-şi facă de cap „cu câte femei îi era voia”, cântând şi dansând „ziua întreagă, aproape despuiat” şi beat turtă.76

În 1571, întemeierea Manilei de către spanioli a schimbat ritmul prefacerilor comerciale globale; a urmat îndată un program de colonizare al cărui caracter era mai puţin distructiv pentru populaţiile locale decât fusese cazul la primele traversări ale Atlanticului.77 Având iniţial funcţia de bază pentru achiziţia de mirodenii, aşezarea a devenit repede o metropolă de mâna întâi şi un important punct de legătură între Asia şi America. Mărfurile erau trimise acum peste Pacific fără să treacă mai întâi prin Europa, la fel ca şi argintul cu care erau plătite. Manila a devenit un bazar imens, unde putea fi găsită o largă varietate de mărfuri. Conform unei înalte oficialităţi a

oraşului din preajma anilor 1600, puteau fi cumpărate mătăsuri diverse, precum şi catifele, satinuri, damasc şi alte textile. Se găseau din belşug şi „multe decoraţiuni pentru pat, de atârnat, de acoperit şi de tapisat”, feţe de masă, pernuţe şi mochete, ligheane de metal, ceainice de cupru şi oale de fontă. Puteau fi procurate cositor, salpetru şi praf de puşcă din China – pe lângă „conserve de portocale, pere, piersici, nucşoară şi ghimbir”, castane, nuci, cai, gâşte ce semănau cu lebedele, păsări vorbitoare şi multe alte raritǎţi. „De-aş încerca să înşir totul”, continua autorul, „n-aş isprăvi în veci şi nici nu mi-ar ajunge hârtia”.78 Manila era, potrivit unui istoric, „primul oraş universal al lumii”.79

Acest lucru, fireşte, a avut implicaţii importante pentru alte rute comerciale. Criza cronică din Imperiul Otoman, începută la puţină vreme după înfiinţarea rutei prin Manila, nu a fost o coincidenţă. Cu toate că avea legătură întrucâtva cu presiunile fiscale interne şi cu cheltuielile excesive pentru campanii militare contra Habsburgilor şi a Persiei, apariţia unor răscruci comerciale pentru negoţul transcontinental la mii de kilometri depărtare a fost unul dintre motivele scăderii veniturilor Imperiului Otoman.80 Cantităţile de argint care porneau din America spre Filipine şi apoi către restul Asiei erau uluitoare: cel puţin la fel de mult trecea pe aici cât trecuse prin Europa la sfârşitul secolului al XVI-lea şi la începutul secolului al XVII-lea, provocând îngrijorare în unele regiuni din Spania, care vedeau că sumele de bani trimise din Lumea Nouă către Europa începeau să scadă.81

Drumul argintului înfăşură lumea ca o centură. Metalul preţios ajungea îndeosebi într-un loc anume: China. Din două motive. Mai întâi, din cauza dimensiunii şi a rafinamentului acestui stat, care devenise un producător însemnat de bunuri de lux, inclusiv ceramică şi porţelanuri atât de dorite în Europa, încât o vastă industrie de obiecte contrafăcute luase fiinţă cu repeziciune. Chinezii, scria Matteo Ricci vizitând Nanjingul, „se dedau falsificatului de

lucruri vechi, cu mare iscusinţă şi ingeniozitate", obţinând profituri mari datorită priceperii lor.82 Se ajunsese ca în China să se scrie cărţi despre depistarea falsurilor; Liu Dong explica, de pildă, cum să se stabilească autenticitatea obiectelor din bronz de Xuande sau a porţelanului de Yongle.83

China reuşea să facă faţă comenzilor pentru export şi să accelereze, după necesităţi, ritmul producţiei. De exemplu, Dehua, din provincia Fujian, a devenit un centru dedicat porţelanurilor făcute pe gustul europenilor. În mod asemănător, s-a investit în manufacturile de mătase, pentru satisfacerea apetitului Europei. Era o practică de afaceri vicleană, care a ajutat ca veniturile dinastiei Ming să crească rapid – de patru ori numai între 1600 şi 1643, potrivit unor istorici.84

Al doilea motiv pentru care atât de mulţi bani ajungeau în imperiul chinez era dezechilibrul în raportul dintre metalele preţioase. În China, valoarea argintului se învârtea în jurul unei rate de schimb de 6 la 1 raportată la aur, semnificativ mai ridicată decât în India, Persia ori Imperiul Otoman; valoarea argintului era aproape dublă în comparaţie cu Europa, la începutul secolului al XVII-lea. În practică, asta însemna că banii europeni cumpărau mai mult pe pieţele chinezeşti şi de la comercianţii chinezi decât altundeva – ceea ce se dovedea un stimulent puternic pentru cumpărarea de produse chinezeşti. Oportunităţile pentru schimburile valutare şi obţinerea de avantaje din aceste dezechilibre, prin ceea ce bancherii din zilele noastre numesc arbitraj, nu au scăpat noilor sosiţi în Extremul Orient – mai ales celor care au înţeles că se putea profita uşor de valoarea inegală a aurului în China şi Japonia. Negustorii erau într-o continuă forfotă, vânzând şi cumpărând monede şi metale preţioase. Cei care îşi aveau baza la Macao duceau în Japonia încărcături de mărfuri alese cu grijă, potrivit unui martor ocular, dar nu erau interesaţi decât de vânzarea lor în schimbul argintului.85 Unii abia dacă îşi puteau ascunde entuziasmul în faţa unor

asemenea chilipiruri. Valoarea argintului în relaţie cu aurul era atât de mare, încât acesta din urmă devenise uluitor de ieftin, după cum consemna Pedro Baeza; „se putea face un profit de 70 sau 75%”, afirma el, dacă un metal preţios schimbat cu altul în est era adus în teritoriile spaniole din America sau înapoi în Spania.86

Efectele acestui aflux de argint în China sunt complexe şi dificil de evaluat pe deplin. În orice caz, preţiosul metal din Americi a avut o înrâurire evidentă asupra culturii, artelor şi educaţiei din China în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea. Pictori precum Shen Zhou şi ceilalţi care alcătuiau grupul celor Patru Maeştri (marii artişti din acea vreme ai dinastiei Ming) au obţinut protecţie şi recompense financiare pentru munca lor.

Artişti precum Lu Zhi primeau comenzi de la persoane particulare care proveneau din clasa de mijloc, tot mai numeroasă şi mai interesată să-şi cultive plăcerile şi distracţiile.87

Era o epocă a experimentului şi a descoperirii, în care circulau texte ca *Jin Ping Mei*, un roman erotic cunoscut îndeobşte drept *Lotusul de aur*, după numele unuia dintre personajele principale, în care se puneau în discuţie atitudini legate nu doar de forme literare, ci şi de sex.88 Bogăţiile nou-acumulate au servit pentru finanţarea unor cărturari precum Song Yingxing, autorul unei enciclopedii ce aborda subiecte diverse, de la scufundări marine până la folosirea hidraulicii în irigaţii, şi ale cărui lucrări erau bine privite şi extrem de apreciate.89 Interesul tot mai mare în privinţa confucianismului şi preţuirea acordată unor specialişti ca Wang Yangming ilustrează spiritul unei epoci, dornică de a găsi explicaţii şi soluţii într-o perioadă de însemnate prefaceri.90

Hărţi precum cea numită *Selden>* recent redescoperită la Bodleian Library din Oxford, demonstrează, la rândul lor, interesul tot mai mare al chinezilor pentru comerţ şi călătorii, oferind o imagine de ansamblu asupra Asiei de Sud-Est, completată cu rute de

navigaţie. Era vorba totuşi de o excepţie: în această perioadă, ca şi înainte, hărţile chinezeşti păstrau o viziune îngustă asupra lumii, cu reprezentări vizuale mărginite la nord de Marele Zid şi la est de mare. Era un simptom al dispoziţiei Chinei de a juca un rol pasiv într-o perioadă când lumea era în forfotă, însă reflecta, totodată, şi superioritatea navală a europenilor în Asia estică, unde corăbiile olandeze, spaniole şi portugheze se vânau unele pe altele – dar capturau adesea şi jonci chinezeşti cu tot cu încărcăturile aferente.91 China nu era dornică să participe la bătăliile navale dintre rivali agresivi, cu atât mai mult să aibă de suferit din cauza aceasta; astfel încât, tendinţa spre o atitudine tot mai introspectivă, dar, în acelaşi timp, şi înclinaţia de a trage foloase de pe urma negustorilor care o vizitau păreau decizii absolut logice.

Mare parte din argintul ce ajungea în China a fost cheltuit pentru susţinerea unor reforme majore, printre care se numără monetizarea economiei, încurajarea pieţei libere a muncii şi un program susţinut de stimulare a comerţului cu străinătatea. În mod ironic, iubirea de argint a Chinei şi atenţia acordată acestui metal preţios avea să devină şi punctul său vulnerabil. Pe măsură ce cantităţi tot mai mari de argint ajungeau în China, mai ales venite pe ruta Manila, era inevitabil ca valoarea acestuia să scadă treptat, ajungând, cu timpul, să provoace inflaţie. În consecinţă, valoarea argintului – mai ales valoarea sa în raport cu a aurului – s-a aliniat la acelaşi nivel în diverse regiuni şi continente. Spre deosebire de India, unde impactul deschiderii către lume a produs noi minuni ale lumii, în China avea să conducă la o serie de grave crize politice şi economice în secolul al XVII-lea.92 Globalizarea avea urmări neprevăzute acum cinci secole, la fel cum se întâmplă şi în prezent.

Aşa cum avea să remarce mai târziu Adam Smith în faimoasa lui cane despre bogăţia naţiunilor, „descoperirea Americii şi a pasajului către Indiile de Est pe la Capul Bunei Speranţe sunt cele mai de seamă şi mai importante

evenimente înregistrate vreodată în istoria omenirii”.93 Într-adevăr, lumea fusese transformată de drumurile aurului şi argintului, deschise în urma expediţiei lui Columb şi a succesului lui Vasco da Gama, care a reuşit să se întoarcă teafăr din India. În 1776, Adam Smith a omis să menţioneze situaţia Angliei în acest context. Fiindcă, dacă secolul ce a urmat marilor descoperiri ale anilor 1490 a aparţinut Spaniei şi Portugaliei, care şi-au revărsat bogăţiile asupra imperiilor din Orient, următorii 200 de ani aveau să aparţină ţărilor din nordul Europei. În ciuda tuturor aşteptărilor, centrul de greutate al lumii era pe cale să se mute iarăşi. Iar Britania era pe cale să devină Marea Britanie.

13

Drumul spre Europa Nordică

Descoperirile din anii 1490 au transformat lumea. Europa nu mai avea un rol secundar în politica mondială, ci devenea forţa motrice a lumii. Deciziile luate la Madrid şi Lisabona îşi trimiteau acum ecourile şi reverberau la mii de kilometri depărtare, aşa cum făcuseră altă dată dinspre Bagdadul Abbasizilor, dinspre Luoyangul Chinei în vremea dinastiei Tang, dinspre capitala mongolă de la Karakorum sau dinspre Samarkandul lui Timur Lenk. Toate drumurile duceau acum spre Europa.

Ceea ce pe unii i-a nemulţumit profund. Mai abitir decât toţi erau frustraţi englezii. Nu era destul că tezaurele rivalilor Angliei sporeau peste noapte; sarea peste rană era versiunea – triumfală şi agasantă – conform căreia aurul şi argintul care se revărsau în continuu în vistieria Coroanei Spaniei erau parte din planurile Domnului. Cu atât mai amarnică era suferinţa, cu cât venea după ruperea Angliei de Biserica Catolică. „Mare este puterea pe care împărăţia Divină a aşezat-o în mâinile regilor Spaniei”, scria un preot iezuit în secolul al XVI-lea; bogăţia Spaniei a fost „poruncită de Domnul din Ceruri, care dăruieşte şi ia înapoi împărăţii, de la orişicine îi este vrerea şi în orişice fel doreşte”.1

Mesajul era acela că, pentru vina de a fi părăsit adevărata credinţă, conducătorii protestanţi trebuie să se aştepte la pedeapsa divină. Cu Reforma în plin avânt, în toată Europa au izbucnit violenţe între catolici şi protestanţi. Zvonuri se învolburau despre iminente acţiuni militare împotriva Angliei, mai ales după ce falselor speranţe le pusese capăt moartea reginei Maria I Tudor, sub a cărei domnie se părea că ţara se va întoarce cu faţa spre

Roma şi va accepta autoritatea papală. Când sora ei vitregă, Elizabeta I, a preluat tronul în 1558, a fost nevoită să păşească pe un nisip mişcător, între cele două tabere concurente: pe de-o parte, un grup influent, gălăgios şi puternic, care clama cereri religioase, iar pe de altă parte, un alt grup de oameni, pregătiţi pentru revoltă, pe care atmosfera de intoleranţă religioasă îi înstrăina, îi împingea la o parte sau îi transforma în victime. Dorinţa biblică „tuturor toate m-am făcut” nu se vedea deloc uşurată de relativa izolare a Angliei la marginile Europei. În contextul în care papa Pius al V-lea a emis, în 1570, bula intitulată *Regnans in Excelsis*, declarând-o pe Elizabeta „falsa regină a Angliei şi sluga nelegiuirii” şi ameninţând cu excomunicarea pe oricare dintre supuşii ei care-i dădeau ascultare, gândurile locuitorilor insulei se întorceau spre cum ar putea fi respinsă o invazie aşteptată, atunci când – şi nu dacă – aceasta va avea loc.2

Investiţii masive se făceau în Marina Regală, cu scopul creării unei prime linii de apărare, uimitoare şi eficace. S-au construit docuri noi-nouţe şi moderne, cum ar fi cele de la Deptford şi Woolwich pe Tamisa, unde navele de război erau proiectate şi întreţinute cu eficienţă tot mai sporită, ceea ce a dus, ulterior, la revoluţionarea construcţiei de vase comerciale. Navele duceau mai multă încărcătură, înaintau cu mai mare viteză, puteau rămâne pe mare vreme mai îndelungată şi adăposteau un echipaj mai numeros şi tunuri mai puternice.3

Decanul de vârstă al constructorilor de nave era

Matthew Baker, el însuşi fiul unui meşter marangoz. El a fost cel care a folosit principii matematice şi geometrice – formulate într-un text fundamental, intitulat „Frânturi de vechi meşteşug al marangozilor englezi” – pentru a crea o nouă generaţie de corăbii ale reginei Elizabeta.4 Aceste modele de proiectare au fost rapid adoptate pentru uz comercial, cu rezultatul că numărul corăbiilor engleze cântărind cel puţin o sută de tone aproape s-a triplat în cele două decenii de după 1560. Noua generaţie de vase şi-a dobândit cu repeziciune o reputaţie pentru viteza lor, pentru uşurinţa în manevrare şi pentru formidabila ameninţare pe care o reprezentau pe mare.5

Roadele dezvoltării forţelor navale ale Angliei au devenit evidente când Spania a încercat să trimită o flotă uriaşă care să îmbarce oşteni din Olanda, în vara lui 1588, pentru o invazie în toată regula a insulei. Depăşiţi de englezi la capitolul manevrelor şi la cel al duelului direct, membrii supravieţuitori ai Armadei spaniole s-au întors acoperiţi de ruşine acasă. Deşi cele mai multe dintre corăbiile pierdute au eşuat, ciocnindu-se de recifuri, şi au fost scufundate de furtuni neobişnuit de puternice, mai degrabă decât să fie nimicite de englezi, puţini se îndoiau că investiţia navală nu adusese un câştig frumos.6

Patru ani mai târziu, capturarea caravelei portugheze *Madre de Deus* în largul arhipelagului Azore, pe drumul înapoi spre casă dinspre Indiile de Est, încărcată cu piper, cuişoare, nucşoară, abanos, tapiserii, mătăsuri, pânzeturi, perle şi metale preţioase, a demonstrat încă o dată această nouă realitate. S-a socotit că doar mărfurile din această singură corabie, care a fost remorcată până în portul Dartmouth, de pe coasta sudică, ar fi valorat cât jumătate din importurile anuale obişnuite ale Angliei. Confiscarea bunurilor portugheze a declanşat chinuitoare discuţii despre cum ar fi trebuit împărţită prada între Coroană şi cei responsabili pentru succesul operaţiunii – iar conflictul a căpătat amploare când, nu după multe vreme, s-a descoperit că diverse obiecte de mare valoare uşor de

transportat pe mare dispăruseră fără urmă.7

Reuşite ca acestea sporeau încrederea în propriile forţe şi încurajau o purtare din ce în ce mai agresivă în Oceanul Atlantic şi în alte locuri. Anglia a început să înfiripe legături cu oricine era duşmanul conducătorilor catolici din Europa. În anii 1590, de exemplu, regina Elizabeta, într-un gest demonstrativ, i-a eliberat pe musulmanii din Nordul Africii, care slujiseră drept „sclavi la galere" pe navele spaniole capturate de englezi, le-a oferit haine şi bani, a dat ordin să li se împlinească şi „alte nevoi", după care i-a trimis în siguranţă acasă.8 Mai mult decât atât, englezii au avut sprijin de la musulmanii nord-africani într-un atac asupra oraşului Cádiz, în 1596 – incident menţionat în chiar primele rânduri ale piesei *Neguţătorul din Veneţia*, de Shakespeare. În asemenea măsură erau aliniate interesele celor două părţi în această perioadă, încât un autor contemporan punea în discuţie participarea englezilor şi a maurilor la un „jihad" împotriva Spaniei catolice.9

Ca urmare a tentativei Angliei de a contesta supremaţia spaniolilor şi portughezilor asupra noilor rute spre Americi şi spre Asia, eforturi considerabile s-au dedicat făuririi unor relaţii apropiate cu turcii otomani, într-o vreme când cea mai mare parte a Europei privea cu groază cum forţele turceşti mai aveau puţin şi băteau la porţile Vienei, englezii aveau alte planuri. Au strălucit prin absenţă, atunci când alte ţări creştine s-au reunit în „Liga Sfântă" – o coaliţie formată pentru a ataca flota otomană la Lepanto, în golful Corint, în 1571. Victoria Ligii Sfinte a prilejuit scene euforice în întreaga Europă, unde s-au scris poezii şi cântece, s-au pictat tablouri şi s-au ridicat monumente în cinstea triumfului. În Anglia, a fost ignorată.10

Chiar şi după aceasta, sultanul din Constantinopol a fost asiduu curtat cu scrisori de caldă prietenie şi cadouri trimise de la curtea reginei Elizabeta – în urma cărora „prinos de sincere urări şi salutări cordiale, înmiresmate

cu roze, răsărite din cea mai pură şi curată încredere reciprocă şi prisos de amiciţie" au fost trimise înapoi spre Londra.11 Printre cadourile expediate dinspre Anglia s-a numărat şi o orgă, construită de Thomas Dallam şi trimisă la Constantinopol în 1599. Dallam a descoperit îngrozit că, din cauza căldurii şi a umidităţii, „încleitura toată nu mai ţinea", iar tubulatura fusese stricată în timpul transportului. Ambasadorul englez a aruncat o privire şi, „după spusa dumnealui, [două parale] nu mai făcea". Orga a fost readusă la viaţă după ce Dallam s-a luptat din răsputeri, zi şi noapte, să repare stricăciunile – şi l-a impresionat pe sultanul Mehmet al III-lea în asemenea măsură, atunci când i-a cântat la ea, încât a fost copleşit cu aur şi i-au fost oferite „două soaţe, fie două ţiitoare de ale sale, fie două fecioare fără cusur, pe care să mi le aleg după cum poftesc".12

Tentativele Elizabetei de a intra în graţiile sultanului se explică prin perspectiva oportunităţilor care se deschiseseră în urma înaintării turceşti în Europa. De mult timp îi tot îndemnase Papa pe suveranii creştini să se ralieze pentru a preîntâmpina pierderi viitoare, avertizând grav: „Dacă Ungaria va fi cucerită, urmează Germania, iar dacă Dalmaţia şi Iliria sunt cotropite, Italia va fi invadată". 13 Cu Anglia hotărâtă să-şi urmeze propriile interese, dezvoltarea unor bune relaţii cu Constantinopolul părea politica externă de bun-simţ – pe lângă faptul că oferea posibilitatea dezvoltării legăturilor comerciale.

În această privinţă, este izbitor faptul că s-a încheiat în mod oficial un tratat comercial care le oferea comercianţilor englezi în Imperiul Otoman privilegii mai generoase decât cele acordate oricărei altei naţiuni.14 Nu mai puţin frapant era limbajul comun folosit în comunicarea dintre protestanţi şi musulmani. Nu era o coincidenţă, de exemplu, faptul că regina Elizabeta îi scria sultanului otoman că ea însăşi era, „prin graţia celui mai puternic Dumnezeu… apărătoarea de neînvins şi de cea mai mare tărie a credinţei creştine, împotriva oricărui soi

de idolatrii, dintre toate care trăiesc printre creştini şi propovăduiesc mincinos în numele lui Iisus”.15 Cârmuitorii otomani erau tot atât de dornici să profite de prilejul de-a se adresa celor ce se rupseseră de Biserica Catolică, subliniind modul asemănător în care interpretau credinţa – mai ales când venea vorba de reprezentări vizuale: printre multele erori ale „necredinciosului pe care îl numesc Papă”, le scria sultanul Murad „membrilor sectei luterane din Flandra şi Spania”, era şi aceea că încuraja închinarea la idoli. Spre marea lor cinste, adepţii lui Martin Luther, unul dintre iniţiatorii Reformei, „alungase idolii şi chipurile omeneşti, şi clopotele din biserici”.16 În ciuda tuturor aşteptărilor, se părea că protestantismul englez putea să ajute la deschiderea uşilor, mai degrabă decât la închiderea lor.17

Opinii pozitive despre otomani şi musulmani s-au răspândit în cultura populară din Anglia. „Să nu vă fie silă de culoarea pielii mele”, îi spune Porţiei personajul Principelui Marocului din piesa *Neguţătorul din Veneţia*, când încearcă s-o cucerească pentru a-i deveni soţie. După cum i se aduce la cunoştinţă publicului, principele era un bărbat care luptase cu mult curaj pentru sultan, în mai multe rânduri, şi era o pereche potrivită pentru moştenitoarea tronului (care o simbolizează pe regina Elizabeta însăşi), ba încă un om îndeajuns de ager la minte încât să ştie că „nu e aur tot ceea ce luceşte”. Sau mai este *Othello*, unde tragica nobleţe a protagonistului, un „maur” (şi, prin urmare, de presupus că musulman) în slujba Veneţiei, contrastează flagrant cu dubla măsură, ipocrizia şi înşelătoriile creştinilor din jurul lui. „Maurul are o natură statornică, măreaţă, iubitoare”, i se spune publicului la un moment dat – o trimitere la credinţa că musulmanii puteau fi consideraţi oameni de încredere şi hotărâţi, când promiteau ceva, şi, ca atare, erau aliaţi pe care te puteai bizui.18 într-adevăr, tot în epoca elizabetană s-a conturat şi Persia ca reper cultural pozitiv în literatura engleză.19

În Anglia, descrierea într-o manieră pozitivă a musulmanilor şi a teritoriilor lor făcea pereche cu atitudinea nimicitoare la adresa spaniolilor. Publicarea relatării lui Bartolomé de las Casas despre cucerirea Lumii Noi a fost, prin urmare, o adevărată mană cerească, mai ales în contextul revoluţiei tiparului, pornită cu o sută de ani mai devreme de Johannes Gutenberg, care permitea tipărirea textelor în cantităţi considerate de neimaginat până atunci.20 Astfel, s-a ivit oportunitatea distribuirii cu repeziciune şi cu relativ puţine costuri a unor scrieri precum aceea a călugărului dominican Las Casas. La fel ca în cazul progresului tehnologic de la începutul secolului XXI, a contat enorm viteza cu care s-a răspândit informaţia.

Relatarea lui Las Casas era importantă, deoarece călugărul ajunsese să fie tot mai deziluzionat, în urma suferinţelor îndurate de populaţiile băştinaşe ale Americilor, la care asistase ca martor direct. Textul lui, descriind cu înfiorătoare detalii atrocităţile comise, a fost ocazia vânată prompt de Anglia, unde a fost tradus ca *A Short Account of the Destruction of the Indies* (în original, *Brevísima relación de la destrucción de las Indias*). Tipărit şi distribuit la scară largă în anii 1580, fie integral, fie în variantă prescurtată, astfel încât să cuprindă cele mai copleşitoare pasaje, textul prezenta un portret lipsit de echivoc al spaniolilor ca ucigaşi în masă şi al Spaniei ca stat crud şi sângeros. Traducătorul James Aligrodo acuza în introducere că „12, 15 sau 20 de milioane de biete creaturi cu raţiune” fuseseră măcelărite.21

În Europa protestantă s-au răspândit rapid poveşti care scoteau în evidenţă tratamentul oribil la care spaniolii îi supuneau pe cei socotiţi inferiori lor. Analogia era evidentă: spaniolii ar fi opresori înnăscuţi, sălbatic de cruzi faţă de alţi semeni; dacă li s-ar fi dat ocazia, i-ar fi persecutat exact în acelaşi mod şi pe cei aflaţi mai aproape de ei.22 A fost o concluzie care i-a înfricoşat pe locuitorii Ţărilor de Jos, încleştaţi într-o luptă tot mai crâncenă cu

Spania la sfârşitul secolului al XVI-lea, când aceasta din urmă căuta să-şi impună autoritatea în regiunile unde Reforma beneficia de o puternică susţinere. Faimosul cronicar Richard Hakluyt, partizan al ideii colonizării britanice în Americi, descria modul în care Spania „guvernează în Indii cu toată trufia şi tirania", aruncându-i în sclavie pe nevinovaţi, care se jeluiesc „într-un singur glas", cerşindu-şi libertatea.23 Acesta era modelul de imperiu al spaniolilor, cu alte cuvinte, unul al intoleranţei, violenţei şi persecuţiilor. Anglia, fireşte, nu s-ar purta niciodată într-un asemenea mod ruşinos.24

Aceasta era teoria. În practică, atitudinea faţă de sclavie şi violenţă era mai ambiguă decât ar sugera astfel de promisiuni cu înalte precepte morale, în anii 1560, marinarii englezi au încercat în repetate rânduri să preia o parte din profitabilul comerţ cu sclavi din Africa de Vest; Sir John Hawkins folosea banii reginei Elizabeta însăşi, ca să scoată profituri frumuşele din transportul nefericiţilor peste Atlantic. Ajungând la concluzia că „negrii erau o marfă foarte bună în Hispaniola şi s-ar putea găsi din belşug această marfa pe coasta Guineei", Hawkins şi cei care îl susţineau erau mai mult decât doritori să intre şi ei în horă. Departe de a refuza să aibă de-a face cu „tiranii" spanioli din Lumea Nouă, cei aflaţi pe treptele cele mai înalte ale societăţii engleze scoteau mai degrabă câştiguri grase de pe urma lor.25

În cele din urmă, parada făcută de Anglia îşi avea explicaţia în conştientizarea acută a faptului că se afla într-o poziţie prea puţin favorabilă pentru a exploata uluitoarele oportunităţi pe care le aduseseră extraordinarele schimbări de la începutul secolului al XVI-lea. Conflictul religios, ivit într-un moment nepotrivit, transformase ţara în duşmanul declarat al Spaniei, o putere mondială în ascensiune. Anglia era prost plasată pentru a beneficia de pe urma potopului de bogăţii venite dinspre Americi sau a rutelor comerciale care intrau în Veneţia prin Marea Roşie sau a celor care veneau pe uscat,

dinspre răsărit. Foarte bine că spaniolii erau supuşi criticilor, dar nu îi ajuta prea mult pe englezi, comparaţi cu hoitarii recunoscători pentru orice resturi le-ar fi ieşit în cale. La data respectivă, Anglia era „furnicar de flăcăi viteji”, după cum observa Richard Hakluyt, şi, mulţumită unei cronice „lipse de slujbe”, suferea din cauza situaţiei economice nenorocite. Nu ar fi oare demn de laudă, întreba el, ca flăcăii să fie puşi la muncă, pentru a crea o flotă capabilă să facă „din această împărăţie… stăpâna tuturor mărilor [lumii]?” 26 Ambiţioase vorbe, să iei în stăpânire mările, dar nu strică măcar să visezi.

Englezii nu au stat cu mâinile-n sân, în timp ce sudul Europei se îmbogăţea într-un ritm alert. Expediţii au fost trimise în toate direcţiile, în încercarea de a deschide noi rute comerciale şi de a construi noi reţele de comerţ, transport şi comunicare. Puţine au dat rezultate încurajatoare. Misiunile conduse de Martin Frobisher, pentru a explora Pasajul de nord-vest, în anii 1570, s-au întors acasă fără să fi găsit o rută spre Asia, aşa cum nădăjduiau – ceea ce şi aşa era rău; dar şi mai stânjenitor a fost faptul că marile cantităţi de aur aduse de pe teritoriul actual al Canadei, trâmbiţate drept descoperiri demne să rivalizeze cu cele făcute în alte locuri din Americi, s-au dovedit a fi lipsite de valoare. Metalul cu sclipiri aurii era marcasită sau pirită albă – „aurul prostului”.27

Au mai fost şi alte nenorociri. Tentativele de a ajunge în China prin Marea Barents s-au sfârşit tragic. Corabia lui Sir Hugh Willoughby şi a camarazilor lui a fost prinsă între gheţuri lângă Murmansk, odată cu venirea iernii. Toţi au murit îngheţaţi, trupurile lor fiind descoperite în anul următor. După spusele ambasadorului veneţian la Londra, cadavrele înţepeniseră „în diferite poziţii, ca nişte statui”, unii „aşezaţi la masa de scris, cu tocul încă în mână, şi cu lingura în gură; alţii în timp ce descuiau un dulap”.28

Strădaniile de a înfiripa legături comerciale cu Rusia, pentru a dobândi accesul la mărfuri din Orient, au eşuat: mai întâi pentru că englezii au sosit într-un moment când

Ivan al IV-lea era la apogeul grozăviei lui, iar în al doilea rând, pentru că, în secolul al XVI-lea, nici negustorii ruşi nu pătrunseseră temeinic pe piaţa asiatică. Deşi pe cale să se extindă spectaculos, rutele spre Marea Caspică şi dincolo de aceasta continuau să fie prea nesigure pentru activităţile comerciale; până şi caravanele păzite straşnic de oameni înarmaţi până-n dinţi riscau să fie jefuite de bandiţi.29

Au fost trimişi negustori şi în Persia, de mai multe ori pe parcursul anilor 1590, într-o sforţare mai degrabă disperată de a stabili legături comerciale aici. Purtând cu ei, de obicei, documente din partea reginei Elizabeta, în care se promiteau prietenie şi alianţă, emisarii Albionului solicitau privilegii de la Şah „în temeiul unei sincere dorinţe de a institui schimburi de mărfuri cu supuşii Domniei Voastre şi cu alţi străini în trecere prin ţinuturile Domniei Voastre".30 Atât de nerăbdători erau englezii să obţină concesii, încât negustorii aveau instrucţiuni stricte să nu vorbească despre religie după ce au fost prinşi pe picior greşit în răspunsurile lor, când gazdele lor, credincioşi musulmani, îi provocau să compare virtuţile islamului cu cele ale creştinismului. Pe viitor, călătorii erau sfătuiţi, dacă cineva întreabă despre credinţa de acasă, mai bine „să fie trecută cu vederea, în tăcere, iară a fi declarată în niciun fel".31 În Europa, afişarea poziţiei religioase spunea totul, catolicii şi protestanţii războindu-se sălbatic unii cu ceilalţi; dincolo de hotarele ei, putea fi convenabil lăsată deoparte.

La începutul secolului al XVII-lea, nu prea era mare lucru de arătat în urma tentativelor de a copia reuşita spaniolilor şi a portughezilor. Noi instituţii destinate comerţului în ţări străine fuseseră înfiinţate; acestea încercau să strângă bani din fonduri private, aşa cum proceda Compania Negustorilor Aventurieri pentru descoperirea de Regiuni, Dominioane, Insule şi Locuri Necunoscute, creată în 1551. O puzderie de companii noi, cu ambiţii geografice diferite, a răsărit în jurul ei, ca

ciupercile după ploaie. Au luat fiinţă Compania Spaniolă, Compania Răsăriteană, Compania Levantului, Compania Rusiei, Compania Turciei şi Compania Indiilor de Est, cărora decrete regale le acordau monopol asupra comerţului cu regiunea sau cu ţara desemnată, în temeiul faptului că negoţul în străinătate era riscant şi necesita o investiţie substanţială. Ca atare, stimularea negustorilor prin protejarea succesului viitor a fost o metodă inovatoare, prin care se încerca dezvoltarea comerţului exterior al Angliei – şi, odată cu el, extinderea relaţiilor politice ale ţării.

În ciuda denumirilor cu rezonanţă pompoasă, a girului regal şi a marilor speranţe, rezultatele au fost la început cam firave. Fără tăgadă, Anglia rămânea la periferia lumii, pe când poziţia Spaniei părea să devină tot mai importantă. Metalele preţioase adunate de-a lungul secolelor de incaşi, de azteci şi de alţii au fost strânse la un loc şi trimise în Spania, în răstimp de câteva decenii, împreună cu bogăţiile din minele care fie nu fuseseră descoperite până atunci, fie fuseseră prea puţin exploatate – de exemplu, Potosí, despre care se spunea că singură producea un milion de peso pe an pentru Coroana spaniolă.32

În ciuda cantităţii uriaşe de zăcăminte descoperite, Spania nu putea stoarce la nesfârşit bogăţii din Lumea Nouă. Resursele erau, la urma urmei, finite – aşa cum au fost bancurile de stridii din apropierea coastei Venezuelei, nimicite după ce zeci de miliarde dintre ele au fost pescuite, în numai treizeci de ani, la începutul secolului al XVI-lea.33 Cu toate acestea, spaniolii au tratat comoara pe care norocul le-o scosese în cale de parcă era un sac fără fund, folosind avuţia nou descoperită pentru a finanţa un lung şir de proiecte grandioase, cum ar fi construirea enormului palat de la El Escorial, precum şi operaţiuni militare fără sfârşit împotriva rivalilor lor, peste tot în Europa. La Curtea spaniolă domnea credinţa că Spania trebuia să acţioneze ca poliţai al Atotputernicului, făcându-

l voia pe pământ – la nevoie, şi cu forţa. Spania a constatat că-i este cu neputinţă să evite confruntarea militară cu protestanţi şi musulmani deopotrivă. Era un nou capitol din istoria războiului sfânt.

Aşa cum demonstraseră cruciadele anterioare, nevoia de soldaţi şi de bani a războaielor sfinte putea fi foarte costisitoare pentru tezaurul regal. Situaţia nu se vedea cu nimic uşurată de disponibilitatea Coroanei spaniole spre îndatorare, pentru a-şi finanţa proiectele, ceea ce stimula deciziile pe termen scurt şi ambiţioase, dar, în acelaşi timp, ascundea consecinţe ce aveau să devină limpezi mai târziu – în special când lucrurile mergeau prost. Chiar dacă în cazul Spaniei au contat şi proasta gestiune fiscală şi incompetenţa, până la urmă incapacitatea de a-şi ţine sub control cheltuielile militare s-a dovedit catastrofală. De necrezut, dar regatul spaniol a devenit un rău-platnic recidivist în cea de-a doua jumătate a secolului al XVI-lea, refuzând să-şi achite obligaţiile de plată către creditori de patru ori la rând.34 Ca un câştigător la loterie care devine peste noapte din sărăntoc, multimilionar – doar ca să risipească banii primiţi drept premiu pe distracţii pe care nu şi le putea permite.

Efectele potopului de bogăţie se simţeau în altă parte. După cum stăteau lucrurile, avusese loc o revoluţie a preţurilor în toată Europa, odată cu apariţia inflaţiei, mulţumită şuvoiului de bani dinspre Americi, care în mod firesc a făcut ca tot mai mulţi consumatori să aspire la o cantitate finită de bunuri. Intensificarea procesului de urbanizare a acutizat problema, mărind preţurile încă şi mai mult. În Spania, numai preţul cerealelor a atins un nivel de cinci ori mai mare, pe parcursul primului secol de după descoperirile lui Columb.35

Situaţia a explodat până la urmă în provinciile şi oraşele Ţărilor de Jos, care făceau parte din teritoriul spaniol, unde mânia a fost aţâţată de modul în care Spania căuta să-şi rezolve greutăţile financiare prin impozite împovărătoare. Europa Nordică era un stup de centre

urbane productive: Antwerpen, Bruges, Gent şi Amsterdam s-au ridicat în secolele al XIV-lea şi al XV-lea ca importante centre comerciale pentru mărfurile în drum spre şi dinspre Mediterană, Scandinavia, Ţările Baltice şi Rusia, precum şi Insulele Britanice. Fireşte, ele au înflorit şi mai mult odată cu deschiderea negoţului dinspre India şi Americi.36

Aceste oraşe au devenit puncte de atracţie pentru negustorii din toate zările, ceea ce, mai departe, a înlesnit o dezvoltare economică şi socială clocotind de viaţă şi conturarea unei identităţi civice solide. Din cauza creşterii demografice, era nevoie de o utilizare eficientă a pământurilor din împrejurimi, ceea ce stimula gestionarea inteligentă a productivităţii agricole pe teritoriul învecinat şi perfecţionarea tehnicilor de irigaţii, cum ar fi construirea unor îndiguiri şi epiuri sparge-val, pentru a permite valorificarea profitabilă a fiecărui petic de pământ disponibil. Prin mărimea şi productivitatea lor în plină creştere, oraşele Ţărilor de Jos şi zonele din jurul lor erau ca nişte borcane cu miere îmbietoare – erau centre care generau venituri din impozite, şi acest lucru nu avea cum să le scape cârmuitorilor spanioli, care, printr-un noroc al mariajului dinastic şi al moştenirii, controlau cea mai mare parte a acestei regiuni.37

Nu mult a trecut până ce provinciile şi oraşele să înceapă să se plângă îngrozite de introducerea unor niveluri exagerate ale impozitării, la care s-a adăugat şi amestecul brutal în problema credinţei. Sămânţa ideilor lui Martin Luther, John Calvin şi ale altora, care puneau accentul pe corupţia instituţională a unor conducători politici aflaţi la mare depărtare şi pe importanţa spirituală a individului, a căzut pe un teren fertil în aceste zone puternic urbanizate, ajutând protestantismul să prindă rădăcini adânci în regiune. Persecuţia economică şi religioasă a funcţionat ca un catalizator al revoltei, ducând în final la Uniunea de la Utrecht din 1581 – o declaraţie de independenţă din partea a ceea ce avea să devină Republica celor Şapte Provincii Unite ale Ţărilor de Jos

(sau Republica Olandeză). Spaniolii au răspuns cu o demonstraţie de forţă, împreună cu un embargo asupra comerţului în Ţările de Jos, începând din 1585. Scopul lor era să-i înfometeze pe locuitorii provinciilor răsculate şi să submineze puterea economică a marilor oraşe, forţându-le să se supună. Cum se întâmplă deseori când se impun sancţiuni, rezultatul a fost cel opus: neavând încotro, separatiştii au pornit la atac. Puteau supravieţui doar dacă îşi foloseau fiecare gram de cunoaştere, îndemânare şi măiestrie în propriul avantaj; se întorsese roata istoriei.38

În ultimii ani ai secolului al XVI-lea, datorită împrejurărilor, un miracol s-a produs cu Ţările de Jos. Tentativa Spaniei de a suprima regiunea a condus la o emigraţie la scară mare: populaţia a părăsit provinciile sudice şi s-a stabilit în nord, în oraşe ca Gent, Bruges şi Antwerpen, într-un proces denumit de un autor „o hemoragie catastrofală de locuitori”. A fost un concurs de împrejurări neprevăzut. Din cauza embargoului comercial, existau stocuri enorme de cereale şi de scrumbie afumată, ceea ce însemna că resursele de hrană erau şi îndestulătoare, şi ieftine. Deşi preţul chiriilor a urcat rapid, creşterea populaţiei a produs şi un avânt al construcţiei de locuinţe, aducând laolaltă un grup eficace şi experimentat de negustori şi alte categorii de profesionişti, care încercau să scape de constrângerile impuse de spanioli.39

După ce blocada a fost în sfârşit ridicată, în 1590, olandezii s-au mişcat rapid şi au alungat trupele spaniole care fuseseră trimise să menţină ordinea, profitând de faptul că Filip al II-lea al Spaniei era prea ocupat cu alte conflicte militare prin diverse locuri din Europa. Brusc eliberaţi de armata de ocupaţie, profitând de o ocazie favorabilă, olandezii s-au implicat în comerţul internaţional şi au căutat să stabilească legături cu cele două Americi, Africa şi Asia.

Exista un plan bine conturat şi clar de a-şi găsi propriile rute comerciale. Aducerea mărfurilor direct în Republica Olandeză ar fi evitat taxarea în două rânduri:

bunurile ar fi sosit fără să mai fie dijmuite în porturile din Portugalia şi Spania, unde încărcăturile erau de regulă impozitate înainte de a lua Drumul Nordului; apoi, faptul că de-acum autorităţile olandeze încasau banii, în loc să-i trimită mai departe stăpânilor iberici, însemna că profitul adus de comerţul înfloritor din Ţările de Jos nu se mai scurgea spre finanţarea unor ambiţii imperiale şi cheltuieli extravagante în alte părţi. Ceea ce aducea beneficii imediate şi dădea naştere unui cerc virtuos, dat fiind că profiturile mai mari puteau fi reinvestite, generând încasări încă şi mai consistente – atât pentru negustorii individuali, cât şi pentru foarte tânăra republică, încă neexperimentată.40

Ambiţiosul program a adus dividende încă de la bun început. O expediţie care a pornit spre răsărit în 1597 s-a întors acasă în anul următor, în triumf, cu mărfuri care au produs profituri de 400%. Vasele olandeze au început să se răspândească în toate direcţiile, finanţate de investitori încântaţi să-şi recupereze capitalul, dar şi să câştige mulţi bani în plus.41 Numai în 1601, de pildă, paisprezece expediţii separate au ridicat ancora spre Asia, în timp ce nu mai puţin de o sută de nave pe an traversau curând Atlanticul, pentru a lua sare din peninsula Araya, materie primă vitală pentru comerţul intern cu scrumbie.42

Spaniolii au fost revoltaţi; au atacat Ţările de Jos în câteva rânduri şi au instituit încă o blocadă. Conform sclipitorului filosof şi jurist Hugo Grotius, atitudinea lor n-a făcut altceva decât să le întărească olandezilor ideea că trebuie să-şi ia soarta în propriile mâini. În loc să dea înapoi din faţa ameninţărilor şi a presiunii, unica soluţie era să investească încă şi mai mult în întreprinderi comerciale peste mări şi ţări şi să edifice cât mai repede cu putinţă o reţea de comerţ care să ajute la întărirea puterii de luptă cu arme de foc şi a independenţei. Problema se punea în termeni fermi: totul sau nimic.43

Cheia succesului olandezilor a fost superbul meşteşug al construcţiei de nave şi, mai presus de toate,

inovaţiile aduse modelelor clasice, care de multă vreme le dădeau vaselor de pescuit scrumbii posibilitatea să navigheze cu succes în Marea Nordului şi în golfurile cu apă puţin adâncă, mulţumită pescajului lor redus. Începând din anii 1550, pe măsură ce englezii construiau nave de război mai rapide şi mai trainice, olandezii şi-au concentrat eforturile pe dezvoltarea unor ambarcaţiuni care să fie încă şi mai uşor de manevrat, să poată duce şi mai multă încărcătură, să aibă nevoie de mai puţini oameni în echipaj – şi să fie deci mai ieftine de folosit. Aceste corăbii, numite *fluit*, au stabilit un nou standard pentru navigaţia comercială.44

Olandezii îşi făcuseră temele conştiincios şi erau bine pregătiţi, când au înălţat pânzele şi au pornit la drum. În timp ce predecesorii lor europeni care traversaseră Atlanticul ocolind Capul Bunei Speranţe călătoreau în plin necunoscut, nu acelaşi lucru se putea spune despre olandezi. Ei ştiau ce şi unde să caute. Autori ca Jan Huyghen van Linschoten, secretarul arhiepiscopului din Goa, care şi-a dedicat timpul cercetării rutelor de comerţ, a porturilor de mărfuri, a pieţelor şi a condiţiilor locale din toată Asia, a scris cărţi precum *Itinerario*, conţinând adevărate schiţe de proiect cuprinzătoare, care le-au servit aproape ca nişte manuale de instrucţiuni celor care porneau spre răsărit.45

Utile erau şi alte lucrări în a-i pregăti pe negustori pentru călătoriile lor. În materie de cartografie, olandezii erau lideri mondiali. Hărţile terestre şi de navigaţie realizate de gravorul Lucas Janszoon Waghenaer în anii 1580 erau considerate indispensabile în toată Europa, graţie detaliilor şi acurateţei lor. Se dădea atenţie culegerii unor informaţii precise şi producerii unor adase amănunţite şi aduse la zi, ale Indiilor de Est şi Caraibilor; acestea au instituit norma pentru mijloacele ajutătoare ale navigaţiei moderne de la începutul secolului al XVII-lea.46

Pe urmă, mai erau textele care ajutau cu explicaţii despre vocabularul şi gramatica limbilor ciudate pe care

negustorii olandezi se puteau aştepta să le întâlnească în călătoriile lor. Unul dintre primii navigatori preocupaţi de chestiunile lingvistice a fost Frederick de Houtman, al cărui dicţionar olandez-malaysian, însoţit şi de o gramatică, a fost publicat în 1603, după ce sultanul Sumatrei îl eliberase din închisoarea din Aceh, unde olandezul învăţase cu zel şi hărnicie limba temnicerilor săi.47 Astfel de liste de cuvinte erau studiate cu mult interes de negustorii care porneau spre Asia în secolul al XVI-lea; ele erau vocabulare care prezentau cuvinte şi expresii utile, traduse din olandeză în malayalam, malaeză, bisayan, tagalog tamilă şi în alte limbi.48

Secretul de la baza succesului olandez din secolul al XVII-lea a fost bunul-simţ pragmatic şi munca asiduă. Olandezii socoteau că nu trebuia urmat exemplul Angliei, unde companiile navlosite se foloseau de metode abile pentru a limita numărul beneficiarilor la un mic cerc de indivizi, toţi având grijă să-şi protejeze interesele unul celuilalt şi folosind practici de monopol pentru a-şi apăra influenţa economică. Dimpotrivă, în cazul olandezilor capitalul era pus în comun şi riscurile împărţite între cât mai mulţi investitori cu putinţă. În timp, s-a ajuns la concluzia că, în ciuda ambiţiilor concurente şi a rivalităţilor dintre provincii, oraşe şi, chiar aşa, neguţători, modul cel mai eficient şi mai sigur de dezvoltare a comerţului era prin combinarea forţelor tuturor.49

Aşadar, în 1602, guvernul Provinciilor Unite a înfiinţat o singură companie care să desfăşoare comerţul cu Asia, pe principiul că aceasta va fi mai puternică şi mai influentă decât suma părţilor ei. A fost o mişcare îndrăzneaţă, nu în ultimul rând pentru că presupunea domolirea rivalităţilor locale şi convingerea tuturor celor implicaţi că interesele lor vor fi nu doar aliniate în acest mod, ci şi mai bine slujite. Crearea Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC – Compania Indiilor de Est) şi, la puţină vreme după aceea, a corporaţiei-surori pentru Americi, West-Indische Compagnie (WIC – Compania

Indiilor de Vest) este un exemplu clasic pentru modul cum se pun bazele unei corporaţii multinaţionale de clasă mondială.50

Modelul olandez a avut un succes uluitor. Chiar dacă unii, cum ar fi Willem Usselinex, comerciant şi fondator al companiei WIC, au susţinut că cel mai bine ar fi fost să se colonizeze teritorii din Americi unde nu se aşezase încă nimeni, până la urmă s-a definitivat un plan clar.51 Ţelul olandezilor nu era să concureze cu alţi negustori europeni, ca în Goa, unde comercianţii portughezi, veneţieni şi germani vieţuiau unii lângă alţii, ci să le ia locul pe piaţă.52

Această abordare agresivă a dat roade fără întârziere. Atenţia s-a îndreptat mai întâi spre Insulele Mirodeniilor, de unde izolată comunitate portugheză a fost izgonită în 1605, parte a unui program sistematic de dobândire a controlului asupra Indiilor de Est. Pe parcursul următoarelor decenii, olandezii au continuat să-şi consolideze poziţia, înfiinţându-şi un cartier general permanent în Batavia – numele ales fiind o trimitere la apelativul dat locuitorilor Ţărilor de Jos în vremea Imperiului Roman –, unde se află acum Jakarta.

A fost folosită forţa militară, pentru cucerirea şi apărarea unui lanţ de puncte de legătură care să asigure comunicarea cu ţara-mamă. Deşi olandezii au întâmpinat rezistenţă şi au dat înapoi în câteva locuri, cum ar fi Macao şi Goa, avantajele obţinute în secolul al XVII-lea au fost cu adevărat remarcabile. Curând, nu doar europenii aflaţi în străinătate aveau de furcă cu olandezii, ci şi cârmuitori locali ale căror teritorii erau importante din punct de vedere strategic sau economic. Întâi au fost trecute sub control Malacca, Colombo, Ceylon şi Cochin, după care, în 1669, a fost rândul sultanatului Macassar (în prezent, în Indonezia). Ocupând acest oraş, olandezii puteau institui monopolul asupra comerţului cu mirodenii din Asia. După ce l-au capturat, l-au redenumit Noul Rotterdam şi au construit un mare fort, aşa cum se procedase şi în alte

locuri – o declaraţie de intenţie, care sugera că asemenea teritorii nu vor fi cedate prea uşor.53 O hartă păstrată în arhivele de stat din Haga ilustrează veritabila pânză de păianjen care a fost ţesută de olandezi în consolidarea influenţei pe care o dobândiseră în Indiile de Est.54

Aceeaşi strategie a fost utilizată şi în alte părţi. Rivalii au fost eliminaţi de pe piaţa vest-africană, olandezii reuşind să domine comerţul cu aur, iar la momentul potrivit au devenit puternic implicaţi în traficul cu sclavi către Americi. Noi capete de pod fortificate au fost ridicate, de exemplu Fort Nassau (în prezent, în Ghana). Portughezii au fost izgoniţi din alte baze, precum Elmina, de pe coasta Ghanei, care a trecut în mâinile olandezilor la mijlocul secolului al XVII-lea. Succese considerabile s-au înregistrat şi în Caraibe şi Americi, ajungând până la punctul în care, în anii 1640, olandezii îşi adjudecaseră o cotă importantă din traficul transatlantic şi controlau nemijlocit comerţul cu zahăr.55

Ţările de Jos s-au transformat. Cei care investiseră dintru bun început în comerţul peste mări şi ţări au făcut avere, dar şi cei care erau beneficiari ai noii clase de îmbogăţiţi au avut de câştigat. S-au înfiinţat universităţi la Leiden şi Groningen, unde cărturarii puteau să exploreze discipline academice mulţumită finanţării primite din partea unor mecena generoşi. Pictorii şi arhitecţii au prosperat, răsfăţaţi de interesul subit şi de banii burgheziei proaspăt apărute. În vremuri de-o extraordinară afluenţă, clădiri magnifice au început să se înalţe în Amsterdam, care s-a ridicat din apă la fel ca Veneţia cu secole în urmă. Zone cum ar fi Jordaan au fost smulse mării şi asanate, iar pe Keizersgracht şi în vecinătate s-au construit case pe piloni, în buza canalului, ce constituiau adevărate capodopere inginereşti, nu doar minuni ale arhitecturii.

Influenţa Drumurilor Mătăsii a început să se facă simţită în domeniul artei. O prosperă industrie ceramică puternic influenţată de aspectul, textura şi designul

articolelor importate din est a înmugurit în Haarlem, Amsterdam şi, mai înainte de toate, în Delft. Predominau tematicile vizuale chinezeşti, în timp ce caracteristicile porţelanurilor în alb şi albastru, realizate cu secole în urmă de olarii din Golful Persic şi devenite apoi populare în China şi în Imperiul Otoman, au fost adoptate la scară atât de largă, încât au devenit o trăsătură distinctivă şi a ceramicii olandeze. Imitaţia artei asiatice nu era doar forma cea mai sinceră de linguşire; în acest caz, făcea de asemenea parte din demersul de alăturare la un sistem global de cultură materială care lega acum Marea Nordului de Oceanul Indian şi de Pacific.56

În contextul cererii crescânde pentru obiecte care contribuiau la afirmarea statusului social, artele, în general, în Olanda, au cunoscut o perioadă de înflorire. Potrivit unor estimări, numai în secolul al XVII-lea s-au executat 3 milioane de tablouri.57 Era inevitabil ca acest lucru să nu stimuleze noi idei şi, totodată, să ridice ştacheta standardelor, dând naştere unui context în care pictori ca Frans Hals, Rembrandt şi Vermeer să creeze opere de o splendoare care-ţi taie răsuflarea. Dat fiind modul remarcabil în care olandezii colaboraseră pentru a se putea bucura de succes, nici că se putea mai nimerit ca unele dintre cele mai frumoase opere să cuprindă grupuri, cum ar fi *Banchetul ofiţerilor companiei Sf. Adrian* (Garda Civică din Haarlem), tabloul lui Frans Hals, şi faimoasa lucrare a lui Rembrandt.

Compania căpitanului Frans Banning Cocq şi a locotenentului Willem van Ruytenburch, pregătindu-se de rond – cunoscută mai mult ca Rondul de noapte, pictură comandată pentru sala de banchete a Gărzii Civice din Amsterdam.

Persoanele particulare se înghesuiau şi ele să patroneze arta pictorilor. Negustorul Andries Bicker, de exemplu, l-a plătit pe Bartholomeus van der Heist să-i imortalizeze reuşita în afaceri şi noul rang social mai elevat, iar constructorul de nave Jan Rijcksen i-a cerut lui

Rembrandt să-l picteze alături de soţie, în timp ce lucra la schiţe nautice. Era rândul olandezilor – şi al artei olandeze – să treacă printr-o epocă de aur.58

Olandezii nu aveau nicio reţinere să se laude cu producţia autohtonă, ca în cazul tabloului lui Vermeer *Fată citind o scrisoare la fereastra deschisă*, unde este reprezentat foarte vizibil un vas alb şi albastru în plan apropiat.59 Un englez aflat în vizită la Amsterdam în 1640 nu şi-a putut ascunde încântarea. În Ţările de Jos, scria Peter Mundy, până şi casele „prin nimic deosebite de altele" erau ticsite cu mobilier şi ornamente „de mare preţ şi eleganţă, întru plăcerea şi mulţumirea celor ai casei, bunăoară dulapuri, scrinuri… picturi, porţelanuri, colivii frumoase şi scumpe cu păsări" şi multe altele pe lângă acestea. Până şi măcelarii şi brutarii, fierarii şi cizmarii aveau tablouri şi flecuşteţe de lux în casele lor.60 „Am rămas uimit", scria în jurnalul său englezul John Evelyn despre târgul anual din Rotterdam, cam la aceeaşi vreme; era ticsit cu picturi, îndeosebi cu „peisaje şi drolerii, cum numesc ei aceste reprezentări ridicole". Până şi ţăranii de rând deveniseră avizi colecţionari de artă, mai remarca Evelyn.61 Astfel de mărturii se regăsesc la cei mai mulţi călători englezi în Ţările de Jos, în număr tot mai mare în perioada respectivă.62

Epoca de Aur olandeză a fost rezultatul unui plan impecabil pus în practică. Totodată, a avut avantajul momentului bine ales, venind într-o vreme de teribil haos pentru cea mai mare parte a Europei, angrenată în nesfârşite dispute militare, costisitoare şi neconcludente, care au bulversat continentul pe parcursul Războiului de Treizeci de Ani, între 1618 şi 1648. Starea de incertitudine care domnea oferea ocazii favorabile, căci atenţia şi forţele tuturor erau deturnate spre câmpurile de bătălie mai apropiate de casă, permiţându-le olandezilor să-şi aleagă ţinte pe alte continente, una câte una, fără a se teme de represalii. Sângeroasele conflicte din secolul al

XVII-lea le-au dat olandezilor posibilitatea să obţină o

poziţie dominantă în Răsărit, în dauna rivalilor lor din Europa.

Războiul de Treizeci de Ani a avut totuşi un rol încă şi mai important:

a marcat ascensiunea Occidentului. Discuţiile despre destinul Europei acestei perioade subliniază faptul că Iluminismul şi Epoca Raţiunii au adus o maturizare în care ideile absolutismului se vedeau înlocuite cu noţiunile

de libertate, drepturi şi suveranitate. Dar tradiţia adânc înrădăcinată a violenţei şi militarismului a fost cea care i-a permis Europei să se plaseze în centrul lumii după marile expediţii ale anilor 1490.

Chiar şi înainte de descoperirile geografice ale lui Columb şi Vasco da Gama, care au avut loc aproape simultan, competiţia dintre regatele europene fusese acerbă. Veacuri de-a rândul, continentul fusese caracterizat printr-o cumplită rivalitate între state, ce lua frecvent forma ostilităţii făţişe şi a războiului. Acest lucru, mai departe, a dat un impuls progresului în materie de tehnologie militară. Au fost inventate noi arme, introduse în uz şi apoi perfecţionate după testarea lor pe câmpul de bătălie. Tactici noi au evoluat, pe măsură ce comandanţii învăţau din experienţă. Conceptul violenţei a fost totodată instituţionalizat: arta şi literatura europeană cinsteau de vreme îndelungată viaţa galantului cavaler şi capacitatea lui de a folosi judicios forţa – ca pe un gest de iubire şi credinţă, dar şi ca o expresie a dreptăţii. Poveştile despre Cruciade, care ridicau în slăvi nobleţea şi eroismul, dar ascundeau necredinţa, trădarea şi încălcarea jurămintelor solemne, au devenit foarte convingătoare.

Războiul, violenţa şi vărsarea de sânge erau glorificate, cât timp puteau fi considerate juste. Poate şi acesta a fost un motiv pentru care religia a devenit atât de importantă: nu putea exista justificare mai bună a războiului decât cea de a fi în apărarea Atotputernicului. De la bun început, religia şi explorarea au fost strâns

legate între ele: chiar şi pe pânzele corăbiilor lui Columb erau desenate cruci mari. După cum au subliniat constant comentatorii contemporani, în privinţa Americilor, dar şi pe măsură ce europenii au început să se împrăştie de-a lungul şi de-a latul Africii, al Indiei şi al altor regiuni din Asia, după care şi în Australia, totul făcea parte din planul lui Dumnezeu ca Occidentul să cucerească pământul.

Europa devenea tot mai agresivă, mai instabilă şi mai puţin predispusă să menţină pacea decât alte regiuni ale lumii. La urma urmei, tocmai din acest motiv reuşiseră uriaşele corăbii ale spaniolilor şi portughezilor să traverseze oceanele şi să creeze legături între continente. Ambarcaţiunile care navigaseră pe mările Indiei şi Arabiei timp de secole, cu prea puţine îmbunătăţiri aduse tehnicii de construcţie, nu se puteau măsura nici pe departe cu vasele occidentale, care le puteau depăşi oricând în uşurinţă de manevrare şi putere a tunurilor. Perfecţionarea permanentă a corăbiilor, astfel încât să devină mai rapide, mai solide şi mai ucigătoare, a căscat şi mai mult prăpastia dintre civilizaţii.63

Acelaşi lucru se putea spune şi despre tehnologia militară. Atât de mare era fiabilitatea şi precizia armelor folosite în Americi, încât grupuri puţin numeroase de conchistadori au putut să domine populaţii care îi depăşeau numeric de mii de ori – şi populaţii care erau avansate şi extrem de sofisticate în multe domenii, mai puţin în privinţa armelor. În ţinuturile incaşilor, scria Pedro de Creza de Léon, legea şi ordinea erau meticulos menţinute, cu cea mai mare grijă, „pentru a vedea că dreptatea este împărţită cum se cuvine şi nimeni nu se aventurează să comită o fărădelege sau un furt”.64 Anual se culegeau date din tot Imperiul Incaş, pentru a avea siguranţa că dările erau calculate corect şi plătite cinstit, iar naşterile şi morţile erau consemnate şi aduse la zi. Membrii elitei munceau ei înşişi pământul, pentru un număr prestabilit de zile pe an, „ca să ofere un exemplu, căci toată lumea trebuie să ştie că nimeni nu poate fi într-

atât de bogat încât… să-i privească cu dispreţ pe cei săraci sau să le aducă vreo jignire”.65

Aceştia nu erau sălbaticii descrişi de spanioli; de fapt, păreau să fie categoric luminaţi, în comparaţie cu societăţile puternic stratificate care îşi făcuseră apariţia peste tot, în cea mai mare parte a continentului european, şi unde diferenţa dintre cei puternici şi cei slabi era adâncită de moştenirea aristocratică prin care poziţia celor puternici era menţinută. Deşi se prea poate ca europenii să fi crezut că descopereau civilizaţii primitive, pe care le puteau domina, adevărul este că la baza reuşitei Occidentului s-au aflat progresul extraordinar în materie de arme, ştiinţă a războiului şi tactică militară.

Experienţa europenilor în domeniul construirii de fortificaţii practic inexpugnabile a fost o altă cauză a dominaţiei impuse asupra Africii, Asiei şi Americilor. Ridicarea de castele fusese subiectul principal de dezbatere al societăţii europene încă din Evul Mediu, când mii de cetăţi întărite au răsărit de-a lungul şi de-a latul continentului. Scopul lor, firește, era de a rezista atacurilor bine înarmate şi hotărâte ale inamicului; numărul lor extraordinar de mare sugera cât de intens era sentimentul de teamă şi cât de dese asalturile. Europenii erau lideri mondiali la realizarea de fortăreţe şi la asedierea lor. Izbitor câtă nedumerire isca în rândul localnicilor insistenţa europenilor în a construi ansambluri de clădiri impunătoare, care să poată fi apărate uşor dinăuntru. Nimeni dintre ceilalţi negustori nu zidise forturi în trecut, observa Nababul Bengalului în anii 1700, care nu pricepea în ruptul capului ce-i mâna pe europeni să insiste cu această practică.66

În mod ironic, aşadar, Europa trăia o glorioasă Epocă de Aur, caracterizată printr-o artă şi literatură înfloritoare şi avânt în domeniul ştiinţelor, dar totul se făurise prin violenţă. Şi nu doar atât: descoperirile geografice cauzaseră instabilitatea societăţii europene. Pe măsură ce se înmulţea numărul statelor interesate să descopere noi

teritorii, unde resursele naturale se dovedeau tot mai bogate, miza creştea, tensiunile se intensificau şi se ascuţea lupta pentru supremaţie în lume.

Concentrarea puterii şi lăcomia nepotolită au caracterizat secolele care au urmat transformării Europei într-o putere globală. În 1500, existau în jur de 500 de entităţi politice în Europa; în 1900, doar 25. Cei puternici i-au devorat pe cei slabi.67 Competiţia şi conflictul armat erau endemice în Europa. Din acest punct de vedere, ororile ulterioare, petrecute în secolul XX, şi-au avut rădăcinile în trecut. Competiţia pentru impunerea dominaţiei asupra statelor vecine şi a celor rivale a îmbunătăţit tehnologia, mecanizarea şi logistica din domeniul militar, ceea ce a permis, în final, ca teatrele de război să fie mult mai vaste, şi numărul celor ucişi să crească de la câteva sute la milioane. În timp, persecuţiile au fost comise la scară uriaşă. Nu degeaba războiul mondial şi cel mai distrugător genocid din istorie şi-au avut originile şi desfăşurarea în Europa; acestea au fost cele mai recente capitole dintr-o îndelung depănată poveste a brutalităţii şi violenţei.

Astfel, deşi atenţia se concentrează în mod normal pe investiţiile în artă şi pe impactul noii avuţii asupra culturii, în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, ar fi poate mai instructiv să ne uităm la avansurile înregistrate în paralel la capitolul fabricării de arme în această perioadă. La fel cum se produceau picturi în cantităţi enorme, pentru un public nesăţios, se întâmpla şi cu armele de foc. În anii 1690, vreo 600.000 de flinte erau vândute doar în regiunea centrală a Franţei de către întreprinzătorul Maximilien Titon; unii contemporani credeau că ar fi fost imposibil chiar şi numai să estimezi câţi muncitori lucrau pentru meşterii armurieri din Saint-Étienne care realizau pistoale, atât erau de numeroşi! între 1600 şi 1750, rata de reuşită a declanşării pistoalelor a crescut de zeci de ori. Avansul tehnologiei – printre care inventarea vergelei de armă, a cartuşului de hârtie cu praf de puşcă şi a baionetei – au

dus la ieftinirea armelor de foc, care, în plus, au devenit mai bune, mai rapide şi mai ucigătoare.68

De asemenea, chiar dacă numele savanţilor ca Galileo Galilei, Isaac Newton şi Leonhard Euler au devenit faimoase pentru generaţii întregi de elevi, e mult prea uşor să uităm că o parte din opera lor cea mai importantă a fost dedicată traiectoriei proiectilelor şi înţelegerii cauzelor care produc abaterea de la traiectorie, astfel încât loviturile de artilerie să poată deveni mai precise.69 Aceşti remarcabili savanţi au ajutat la perfecţionarea armelor, pentru a le spori mereu puterea şi fiabilitatea; progresul militar şi tehnologic au mers mână în mână cu Epoca Luminilor.

Violenţa exista şi în alte societăţi. După cum arată numeroase exemple de pe celelalte continente, orice cucerire cu forţa poate aduce cu sine moarte şi suferinţă la scară mare. Dar perioadelor de expansiune în Asia şi Africa de Nord, cum s-a întâmplat în extraordinarele prime decenii ale răspândirii islamului sau în timpul expansiunii mongole, le-au urmat lungi perioade de stabilitate, pace şi prosperitate. Frecvenţa şi ritmul războaielor au fost diferite în Europa şi în alte părţi ale lumii: nici nu apuca bine să fie încheiat un conflict, că izbucnea vâlvătaia altuia. Competiţia era brutală şi neînduplecată. În această privinţă, opere fundamentale ca *Leviatanul*, de Thomas Hobbes, sunt excelenta dovadă a ascensiunii Occidentului. Numai un autor european ar fi putut trage concluzia că natura umană prin excelenţă este caracterizată de permanenta stare de violenţă; şi numai un autor european ar fi fost în situaţia de a avea dreptate.70

Mai mult decât atât, tot setea de confruntare militară s-a aflat şi în spatele altor domenii strâns legate de război, cum ar fi cel financiar. Guvernele statelor europene aveau acută nevoie de capital pentru finanţarea armatelor, ceea ce a dus la crearea unor pieţe ale datoriei, unde banii puteau fi obţinuţi în schimbul viitoarelor venituri din taxe şi impozite. Investitorii abili pariau pe victorii militare,

ceea ce le putea aduce profituri frumoase, titluri şi alte avantaje sociale. Investiţiile lor, firește, puteau fi prezentate ca dovadă de patriotism: să oferi bani statului era un mod de a avea succes în carieră, pe lângă faptul că te îmbogăţeai. Londra şi Amsterdam au devenit centre financiare internaţionale, specializate în îndatorarea suveranilor, dar şi în listarea pe bursă, o operaţiune financiară tot mai complexă.71

Un motiv al succesului Londrei şi Amsterdamului pe piaţa financiară l-a constituit dezvoltarea socioeconomică a nordului Europei. Studii ştiinţifice foarte recente arată că între 1500 şi 1800 populaţia aproape s-a dublat în Anglia şi Ţările de Jos. În general, această creştere a fost simţită în zone dens populate, unde numărul oraşelor mari a crescut de aproape trei ori.72 Fenomenul a fost deosebit de pregnant în Ţările de Jos: se pare că, la mijlocul secolului al XVII-lea, nu mai puţin de jumătate dintre locuitorii Amsterdamului proveneau din alte localităţi.73 Statele cu mai multe centre urbane deţineau un avantaj considerabil în faţa celor cu populaţie predominant rurală. Era mai uşor şi mai eficient, plus că dura mai puţin, să colectezi taxe din oraşe, nu în ultimul rând fiindcă viteza schimbului comercial era cu mult mai mare decât la sate. Zonele dens populate, cărora era mai puţin riscant să le împrumuţi bani, produceau, de asemenea, fluxuri de venituri constante. Anglia şi Republica Olandeză se puteau împrumuta la rate ale dobânzii mai bune, comparativ cu statele rivale.74 Pe atunci, la fel ca acum, ca să ai succes în domeniul financiar nu era destul să fii deştept; trebuia să te afli în locul potrivit. Ceea ce însemna, din ce în ce mai mult, să fii la Londra sau la Amsterdam.

Aşa a început decăderea Italiei şi a regiunii Adriatice. Deja cu un pas în urmă, mulţumită noilor rute spre pieţe care le aduceau bunurile în mod direct celor mai bogaţi consumatori, oraşele-state italiene, cu rivalităţile lor adânc înrădăcinate, nu aveau nicio şansă în faţa uniunilor de burguri capabile şi doritoare să-şi combine resursele. Atât

de mari erau sumele strânse pentru finanţarea expansiunii geografice, încât era ceva obişnuit să se cheltuiască peste jumătate din veniturile statului doar pentru plata datoriei naţionale.75 Era costisitor să stai încleştat într-o veşnică încăierare cu vecinii şi să te lupţi permanent pentru a dobândi un avantaj politic, comercial şi cultural în faţa lor. Europa a devenit un continent cu două viteze: Vechea Europă din est şi sud, care dominase timp de secole şi acum se poticnea, şi Noua Europă, în nord-vest, care înflorea în plin avânt economic.76

Unii au văzut mesajul de rău-augur înaintea altora. Nu mai târziu de anul 1600, ambasadorul britanic la Veneţia avertiza că „în chestiunea comerţului, decăderea este atât de vădită, încât toţi sunt de părere că în răstimp de douăzeci de ani" oraşul se va prăbuşi cu totul. Veneţia dominase odinioară comerţul cu Răsăritul, dar nu mai era capabilă să ţină piept concurenţei. Altă dată, zeci de corăbii impunătoare „cu peste 1.000 de tunuri fiecare" aduceau acasă mărfuri sau porneau din nou să se reaprovizioneze; acum, „nici măcar una nu e de zărit".77 Nu peste mult timp, oraşul a început să se reinventeze, transformându-se dintr-un centru comercial într-unul al traiului lasciv – desfătarea hedonistului. Deşi autorităţile au încercat să pună capăt obiceiului locuitorilor de a purta bijuterii mai mari şi mai scumpe, de a organiza petreceri din ce în ce mai ostentative şi de a se deda plăcerilor lumeşti, noua atitudine a oraşului-stat a fost în multe privinţe perfect de înţeles: ce alte opţiuni avea? 78

În locul comerţului internaţional şi al politicii înalte, Veneţia, Florenţa şi Roma au devenit puncte de oprire pe un traseu turistic pentru noii bogătaşi. Chiar dacă prima referire la Grand Tour apare abia în 1670, excursiile de acest fel au început cu un veac mai devreme, când o călătorie în Italia a fost recunoscută pentru prima oară drept prilej de a cumpăra antichităţi de înaltă calitate, dar şi opere de artă în vogă, ale căror preţuri au urcat vertiginos, pe măsură ce creştea numărul turiştilor.79 Era

un ritual de trecere, nu doar pentru cei ce luau parte individual, ci şi pentru întreaga cultură: fructele Sudului european erau devorate de locuitorii Nordului. Odată cu mutarea centrului de gravitaţie al continentului, se deplasau şi nestematele culturii străvechi şi contemporane. Trei dintre cele mai alese colecţii de sculpturi antice din lume, păstrate azi la British Museum, la Fitzwilliam Museum din Cambridge şi la Ashmolean Museum din Oxford, au fost strânse de călători mânaţi de curiozitate culturală şi binecuvântaţi cu buzunare încăpătoare.80

La întoarcere, ei au adus concepte noi despre arhitectură, cavouri monumentale şi sculptură; n-a trecut mult, şi au început să preia masiv elemente din poezia, arta plastică, muzica, amenajarea grădinilor, medicina şi ştiinţa Antichităţii clasice, pe măsură ce Anglia şi Ţările de Jos au pornit în aventura modelării gloriei prezentului după exemplul trecutului.81 Cetăţenii Romei Antice ar fi rămas cu gura căscată în faţa ideii că mici moşieri şi funcţionari mărunţi din ceea ce fusese odinioară o provincie înfrunzită, chiar dacă uitată de lume, a imperiului lor, îşi comandau busturi care să-i înfăţişeze nu doar ca moştenitori ai romanilor, ci ca împăraţi.82 Curând, vor face chiar mai mult decât atât: Britannia era pe cale să ia în stăpânire lumea.

14

Drumul spre imperiu

Din cauza deplasării de putere spre nordul Europei, unor state le-a fost imposibil să concureze sau să ţină pasul cu restul competitorilor. În lumea otomană, de pildă, numărul oraşelor cu peste 10.000 de locuitori a rămas, în mare parte, acelaşi, între 1500 şi 1800. Nu exista nicio presiune în direcţia unei intensificări a producţiei agricole, pentru a satisface cererea crescândă de produse – ceea ce însemna că economia rămânea apatică şi statică. Sistemul de colectare a taxelor era ineficient, în parte din cauza arendării serviciului încasării, care îi stimula pe

perceptorii individuali să urmărească un câştig rapid, şi nu venitul pe termen lung al statului.1

Funcţionarii din aparatul birocratic otoman se dovediseră a fi administratori extrem de competenţi, iscusiţi în a centraliza resursele şi a gestiona repartizarea populaţiei în aşa fel încât să fie siguri că recoltele şi proviziile ajungeau acolo unde era cea mai mare nevoie de ele. În secolele al XV-lea şi al XVI-lea, pe măsură ce imperiul se extinsese, aparatul funcţionase eficient şi fără întreruperi. Însă când elanul expansionist s-a domolit, fragilitatea sistemului a devenit vizibilă, sub presiunea exercitată de costul susţinerii operaţiunilor militare pe două fronturi – în Europa, la vest, şi în Persia Sefevidă, la est –, dar şi ca urmare a schimbărilor climatice, care au avut un impact deosebit de sever asupra societăţii otomane.2

Structurile sociale din lumea musulmană, care s-au dezvoltat pe principii foarte diferite de cele din Europa Apuseană, s-au dovedit a fi, de asemenea, un factor important. În general, în comparaţie cu statele creştine, societăţile islamice distribuiau avuţia cu mai mare respect pentru egalitate, datorită instrucţiunilor foarte detaliate stabilite prin Coran pentru moşteniri – inclusiv principii care erau categoric avansate, după standardele vremii, în ce priveşte cota-parte care putea şi trebuia să le revină femeilor din moştenirea lăsată de tată sau de soţ. O femeie musulmană se putea aştepta să i se poarte de grijă mult mai bine decât congenera ei europeană; dar, în acelaşi timp, avea alte urmări: era foarte greu ca o avere de mari proporţii să rămână în sânul aceleiaşi familii pentru o lungă perioadă de timp.3 Ceea ce, mai departe, însemna că decalajul dintre bogaţi şi săraci nu a fost niciodată atât de acut pe cât a devenit în Europa, deoarece banii erau redistribuiţi şi repuşi în circulaţie pe scară mai largă. Valorile morale islamice au inhibat creşterea averilor, într-un oarecare grad: ca regulă generală, din cauza învăţăturilor şi a clauzelor privind moştenirea, familiilor le

era greu să acumuleze capital de-a lungul mai multor generaţii succesive, fiindcă succesiunea patrimonială se stabilea pe baze progresive şi egalitare; în Europa, primogenitura concentra resursele în mâinile unui singur copil şi netezea calea spre edificarea unor averi enorme.4

Pentru unii, faptul că Europei – sau, mai degrabă, Europei de Nord-Vest – nicicând nu-i mersese mai bine era un motiv de nelinişte. Pastorii calvini din Ţările de Jos, avertizând asupra pericolelor plăcerii şi luxului, propovăduiau cu terifiantă convingere că banul ar fi rădăcina tuturor relelor.5 Opinii similare puteau fi întâlnite în Anglia, unde oameni ca Thomas Mun, un autor deosebit de agresiv din prima parte a secolului al XVII-lea, deplângea „prostul obicei al petrecerii… timpului în trândăvie şi desfătare”. El atenţiona că avuţia materială aduce după sine sărăcia cunoaşterii şi „lepra generală” a trupului şi a sufletului.6

Bineînţeles, beneficiile creşterii economice nu erau egal împărţite de toţi supuşii. Scumpirea chiriilor era bună pentru proprietari, dar nu şi pentru chiriaşi; pătrunderea pe pieţe vaste însemna o presiune considerabilă asupra preţurilor, pentru că producţia autohtonă de lână, textile şi alte bunuri întâmpina mai multă concurenţă.7 Decăderea normelor morale, consecinţă a prefacerilor economice şi sociale, a fost suficientă pentru a-i încuraja pe unii să treacă la măsuri drastice. Venise momentul descoperirii unor noi tărâmuri, au conchis cei cu vederi mai conservatoare, al găsirii unui loc unde să se poată duce un trai simplu, care punea pe primul loc devoţiunea şi puritatea spirituală – un loc pentru un nou început şi pentru întoarcerea la principiile de bază.

Puritanii s-au stabilit în Noua Anglie, în semn de protest faţă de schimbările care au însoţit ascensiunea Europei şi împotriva bunăstării care i-a urmat. Ei reacţionau la multitudinea de idei şi bunuri ciudate ce făceau ca lumea să pară un altfel de loc – unde porţelanul chinezesc apărea pe mesele la care se mânca în familie,

unde căsătoria cu oameni care aveau altă culoare a pielii decât europenii dădea naştere la întrebări despre identitate şi rasă şi unde atitudinea faţă de trup stimula ceea ce un cercetător numea recent „prima revoluţie sexuală”.8

Singura scăpare era s-o pornească peste Atlantic. Destinaţia preferată nu era Caraibe, unde mulţi se duseseră ca să transforme pământurile în plantaţii de trestie-de-zahăr, folosind munca sclavilor, ci terenurile virgine ale Noii Anglii, unde emigranţii puteau duce o existenţă idealizată, în numele simplităţii şi al evlaviei. Unicul impediment era, firește, prezenţa populaţiei băştinaşe, care „se desfată să-i supună pe oameni la cele mai sângeroase chinuri cu putinţă, pe unii jupuindu-i de vii cu cochilii de scoici, altora tăindu-le mădularele şi încheieturile bucăţică cu bucăţică şi frigându-le pe cărbuni, le mănâncă ciozvârtele rupte din trup, în văzul lor, cât încă sunt vii, şi alte cruzimi cu totul prea înfiorătoare spre a fi povestite”.9 Dar chiar şi o asemenea soartă merita riscul; tot mai bine ar fi fost, decât în lumea pe care o lăsaseră în urmă. Ne vine uşor să uităm că ospăţul de Ziua Recunoştinţei, ţinut pentru prima oară de Părinţii Pelerini pentru a-şi sărbători sosirea în siguranţă pe tărâmul belşugului, a fost şi o sărbătoare a unei campanii împotriva globalizării: nu era doar aclamarea descoperirii unui nou Eden, ci şi respingerea triumfătoare a paradisului de acasă, care fusese distrus.10

Pentru cei cu altă înclinaţie, pe care nu-i interesa să clădească un bastion al austerităţii şi al conservatorismului religios, ci voiau să descopere noul, să profite şi să se înfrupte din atracţiile şi deliciile ispititoare pe care lumea le avea de oferit, exista o alternativă: să o ia către răsărit şi să pornească spre Asia. Elaborarea unui program care să dea Angliei posibilitatea de a înfiripa legături cu Asia într-un mod structurat şi organizat a fost un proces lent şi deseori frustrant. Compania Indiilor Orientale (East India Company – EIC), căreia în 1600 i se acordase monopolul

regal pe comerţul cu toate ţinuturile de la est de Capul Bunei Speranţe, a reuşit să-i alunge prin forţă pe portughezi din Bandar Abbas, în Golful Persic, şi din Surat, în nord-vestul Indiei, întemeindu-şi astfel capete de pod fortificate, ce promiteau bune oportunităţi pentru viitor. Totuşi, concurenţa împotriva atotputernicei Companii Olandeze a Indiilor de Est (Vereenigde Costindische Compagnie – VOC) a fost o provocare dificilă.11 Într-adevăr, volumul mărfurilor trimise înapoi spre casă, în Anglia, a început să crească, dar supremaţia olandezilor avea o asemenea amploare, încât, la mijlocul secolului al XVII-lea, aceştia din urmă transportau marfa cu o valoare de trei ori mai mare decât englezii.12

Relaţia dintre englezi şi olandezi era încurcată. În primul rând, Ţările de Jos asigurau clienţi şi credit pentru bunurile englezeşti, deci, cu toate că exista rivalitate comercială între EIC şi VOC, reuşita uneia n-o excludea automat pe a celeilalte. În al doilea rând, spaniolii reprezentau un inamic comun şi temeiul pentru cooperare politică şi militară între cele două state declarat protestante. Unele personaje marcante ale societăţii engleze s-au simţit mult îmbărbătate de marile succese navale ale olandezilor împotriva Spaniei, pe Marea Manecii, în 1639, şi, la scurt timp după aceea, la Itamaraca, în largul coastei Braziliei. Drept urmare, fudulul Oliver St. John, aflat în fruntea mai multor delegaţii trimise la Haga cu scopul cimentării legăturilor anglo-olandeze, chiar a înaintat radicala propunere ca ambele ţări „să încheie o alianţă mai strânsă şi o uniune mai apropiată” – cu alte cuvinte, să se unească într-una singură.13

Atât de imprevizibile erau puterile europene, încât, la niciun an după ce-şi propuseseră o confederaţie, Anglia şi Olanda se războiau. *Casus belli* a fost introducerea Navigation Act, nu mult după întoarcerea acasă a delegaţiei lui St. John, prin care Parlamentul cerea ca toate încărcăturile cu destinaţia Anglia să fie aduse în porturi

engleze de nave englezeşti. Cu toate că exista, fără îndoială, o motivaţie comercială în spatele acestei legislaţii, respectiv dorinţa de a dirija venituri spre o economie pe care luptele interne o secătuiseră, nu lipsit de semnificaţie era faptul că, în Anglia, îşi făcea tot mai mult auzită vocea unui grup influent, zgomotos şi apocaliptic, care susţinea cu insistenţă că olandezii nu urmăresc decât profitul, sunt mult prea materialişti şi le lipseşte convingerea religioasă.14

Legea în cauză demonstra aspiraţiile în creştere ale Angliei. Aşa cum retorica dirijată împotriva Spaniei, cu un secol mai devreme, devenea tot mai înveninată, la fel s-a întâmplat cu criticile la adresa olandezilor, mai ales după ce au izbucnit lupte aprige pe mare, fiindcă olandezii căutau să-şi menţină active rutele navale către porturile proprii, prin Marea Manecii şi Marea Nordului. Aceasta a dus, nici mai mult, nici mai puţin, la o revoluţie maritimă în Anglia. Flota engleză fusese bine finanţată încă din vremea Tudorilor; acum însă avea loc o modernizare sistematică. Pe parcursul celei de-a doua jumătăţi a secolului al XVII-lea, resurse considerabile au fost alocate cu largheţe unui program la scară mare pentru construcţia de nave. Cheltuielile dedicate marinei au crescut atât de repede şi de brusc, încât curând consumau aproape o cincime din întregul buget naţional.15 Coordonatorul proiectului era Samuel Pepys, ale cărui jurnale foarte personale nu ne prea ajută să ne facem o idee despre mutaţia geopolitică şi militară care se producea în acel moment – sau despre amploarea schimbării ce se petrecea în fiecare şantier de construcţii navale din susul şi din josul ţării.16

Pepys a adunat laolaltă cele mai noi manuale elaborate de specialiştii olandezi – inclusiv cel al lui Nicolaes Witsen, maestrul teoretician al construcţiei de nave – şi, solicitând rigoare şi disciplină peste tot, a înfiinţat şcoli care să predea „arta navigaţiei” şi a cerut scrierea unor tratate care să prezinte cele mai recente tehnici, pentru o ambiţioasă şi bine finanţată nouă

generaţie de proiectanţi.17

Revoluţia maritimă avea la bază trei observaţii diferite. Prima era aceea»

că ambarcaţiunile specializate de mare tonaj erau mai eficace decât navele uşoare de croazieră. Reuşita depindea hotărâtor de capacitatea de a asigura putere de foc concentrată – şi capacitatea de a-i rezista. Proiectarea navelor a fost modificată în consecinţă, accentul punându-se pe corăbii mari şi solide ca nişte castele plutitoare. A doua observaţie a fost că experienţa ar putea veni cu învăţăminte mai bune. Ciocnirile cu flota olandeză din anii 1650 şi 1660 s-au soldat cu pierderi devastatoare, atât în privinţa navelor scufundate sau capturate, cât şi în privinţa numărului de ofiţeri superiori şi căpitani, victime ale bătăliilor: în 1666, aproape 10% din efectivul de comandă al marinei a fost pierdut într-o singură luptă. Drept rezultat al încleştărilor brutale de acest fel, tactica navală a fost sistematic reevaluată. Au fost distribuite şi asimilate manuale de instrucţiuni, cum ar fi *Fighting Instructions*, avându-l ca autor pe amiralul Blake, unul dintre marii comandanţi navali ai epocii. Dorinţa de a împărtăşi cunoştinţele şi de a învăţa din experienţa trecutului a fost crucială pentru efortul flotei engleze de a deveni cea mai bună din lume: între 1660 şi 1815, numărul de decese în rândul căpitanilor englezi (britanici) în timpul luptelor a scăzut cu un uluitor 98%.18

Cea de-a treia observaţie, cu nimic mai puţin importantă, se referea la modul cum funcţiona marina ca instituţie. Pentru a deveni locotenent, a fost obligatorie o experienţă de minimum trei ani pe mare şi un examen susţinut cu succes în faţa unor ofiţeri superiori. Înaintările în grad ulterioare se bazau strict pe capacitate, şi nu pe originea socială, ceea ce însemna nu doar că în vârf ajungeau cei mai capabili, ci şi că o făceau având girul egalilor lor. Transparenţa încurajatoare a acestui sistem meritocrat a fost şi mai mult amplificată de un sistem care îi răsplătea pe cei cu vechimea cea mai mare în posturile

cele mai importante. În linii mari, era un sistem identic cu organizarea specifică perioadei timpurii a islamului, care se dovedise atât de eficace în timpul cuceririlor musulmane. Acum, şi în Anglia prada de război era împărţită conform unui mod prestabilit de alocare, ofiţerii şi mateloţii fiind recompensaţi proporţional cu gradul ierarhic şi vechimea în serviciu. Prin urmare, toţi urmăreau să obţină promovarea, ceea ce servea drept mijloc de propulsare a celor merituoşi – mai ales că întregul proces de selecţie se desfăşura sub supravegherea Consiliului superior al amiralităţii, care avea drept scop să elimine favoritismul şi părtinirea. Acestea erau contracte de muncă optime, cu alte cuvinte, menite să răsplătească şi să stimuleze performanţa; mai mult decât atât, erau echitabile.19

N-a trecut mult până când reformele au dat roade. Investiţiile masive în flotă au extins considerabil raza de acţiune a Angliei, dându-i şansa de a profita de rivalităţile europene, de episoadele conflictuale sau de alte breşe apărute în Caraibe şi în alte părţi.20 De asemenea, s-a potrivit perfect cu îndelungatul şi elaboratul proces de stabilire a unei activităţi comerciale mai solide în Asia, unde fructele strădaniei asidue în sfârşit dădeau în pârg. Pe lângă Surat, EIC şi-a înfiinţat un important centru în sud-estul subcontinentului, la Madrasapatnam (astăzi, Madras), unde, în prima jumătate a secolului al XVII-lea, s-a negociat o concesiune cu suveranul local, pentru negoţ scutit de taxe vamale. După cum n-ar ezita să admită corporaţiile moderne, scutirile generoase de taxe erau un favor major, dând posibilitatea beneficiarului să-şi scurtcircuiteze rivalii de la mare depărtare – şi, la momentul cuvenit, să-i scoată din joc şi pe cei locali. Şi, precum ar recunoaşte, de asemenea, corporaţiile moderne, pe măsură ce aşezările umane deveneau mai mari şi mai prospere, EIC se afla în poziţia perfectă pentru a-şi renegocia termeni tot mai buni. De-a lungul a şaptezeci de ani, Madras s-a transformat într-o metropolă înfloritoare.

Situaţia s-a repetat şi în alte locuri, cele mai cunoscute fiind Bombay şi Calcutta, nestemata Bengalului, iar steaua EIC a continuat să strălucească.21

La fel ca în cazul VOC în Olanda, liniile de demarcaţie dintre guvernul Angliei şi EIC nu erau foarte precis trasate. Ambele companii aveau permisiunea de a acţiona ca nişte sucursale ale statului – li se acorda dreptul de a bate monedă, de a forma alianţe şi nu doar de a întreţine forţe armate, ci şi de a le utiliza. Să intri în slujba acestor organizaţii cu caracter comercial, care beneficiau atât de protecţie guvernamentală, cât şi de susţinerea unor investitori foarte puternici, îţi deschidea calea către o carieră ademenitoare. Oamenii erau atraşi din toate colţurile Angliei şi, într-adevăr, din alte părţi ale lumii, de asemenea – inclusiv din bastionul conservatorismului, Noua Anglie. Bogată răsplată îi aştepta pe ambiţioşii ageri la minte care urcau pe treptele ierarhice ale Companiei.22

Un exemplu sugestiv a fost cel al unui bărbat născut în Massachusetts în anul 1649, care s-a mutat cu familia înapoi în Anglia pe vremea când era încă băieţel, intrând apoi în serviciul EIC. Iniţial, pe postul de mărunt conţopist, a ajuns, în final, să urce pas cu pas în ierarhie, până când a devenit chiar guvernatorul Madrasului. S-a descurcat bine acolo – prea bine, de fapt, căci a fost îndepărtat din postul lui după cinci ani, în toiul zvonurilor despre cât câştigase, personal, pe durata ocupării funcţiei. Faptul că s-a întors acasă cu cinci tone de mirodenii, mari cantităţi de diamante şi nenumărate obiecte preţioase sugerează că acuzaţiile erau întemeiate – la fel şi epitaful de pe piatra de mormânt din Wrexham, în nordul Ţării Galilor, unde a fost îngropat: „În America născut, în Europa crescut, în Africa umblat şi-n Asia însurat… Mult bine-a făcut, dar şi ceva rele, deci socoteala-i pe la mijloc, tragem nădejde, îndurarea găsindu-i şi sufletului lui un locuşor în Ceruri”. El şi-a cheltuit cu largheţe banii în Anglia, deşi nu şi-a uitat nici pământul natal – spre sfârşitul vieţii, a donat o sumă generoasă de bani către Collegiate School din Connecticut,

care i-a onorat darul, schimbându-şi numele după acela al unui binefăcător care i-ar fi putut acorda şi alte donaţii în viitor: Elihu Yale.23

Yale se aflase în locul potrivit, la momentul potrivit. În anii 1860, curtea imperială Qing din China ridicase restricţiile asupra comerţului exterior, măsură care a dus la o creştere bruscă şi masivă a exporturilor de ceai, porţelan şi zahăr chinezesc. Drept urmare, porturi ca Madras şi Bombay erau nu doar importante centre de comerţ, ci au devenit escale şi puncte de legătură într-o nouă şi însufleţită reţea globală de comerţ.24 Ultima parte a secolului al XVII-lea a marcat debutul unei noi ere a contactelor dintre Europa şi China, care nu se rezumau doar la schimburi comerciale. Matematicianul Gottfried Leibniz, inventatorul sistemului binar, a putut să-şi rafineze ideile graţie textelor despre teoriile chineze ale aritmeticii, primite de la un prieten iezuit care trăise la Beijing către sfârşitul secolului al XVII-lea. Cei aflaţi într-o poziţie care le dădea posibilitatea să profite de legăturile comerciale sau intelectuale pe cale să se înfiripe puteau obţine mari câştiguri personale.25

La data la care şi-a făcut donaţia, Yale însuşi era perfect conştient de modul în care Răsăritul, şi India în particular, era tot mai mult văzut ca o scurtătură a drumului spre marea bogăţie. „Nu trebuie să fii nerăbdător să-ţi atingi scopul, nici să dai zor în căutarea avuţiei, îi scria el lui Elihu Nicks, finul pe care-l botezase. Averea pe care am adunat-o m-a costat 30 de ani de răbdare”.26 Ca unul dintre primii englezi care s-a îmbogăţit astfel, era cam mult, din partea lui, să dea asemenea sfaturi severe generaţiei următoare. Şi, întâmplător, perspectivele de a ajunge incredibil de bogat în Asia tocmai erau pe cale să devină şi mai mari. Zorii Epocii de Aur îşi făceau apariţia în Anglia.

Faptul că o insulă din nordul Atlanticului a ajuns să domine afacerile internaţionale, să fie inima unui imperiu care controla un sfert din mapamond şi să exercite

influenţă până mult departe i-ar fi uluit pe istoricii şi pe făuritorii de imperii din trecut. Britannia era un loc neospitalier, scria unul dintre marii istorici ai Antichităţii Târzii, unde aerul era atât de otrăvitor pe alocuri, încât te putea ucide, dacă vântul îşi schimba direcţia.27 Era locuită de britoni – al căror nume, specula un autor nu mult după aceea, vine din latinescul *brutus*, adică fără minte sau nătâng.25 Despărţit de restul Europei prin Canalul Mânecii, era un teritoriu îndepărtat, izolat şi marginal. Aceste defecte deveneau acum atuuri formidabile – şi au stat la baza ascensiunii unuia dintre cele mai mari imperii din istorie.

Multe au fost cauzele care au stat la baza succesului final al Angliei. Savanţii au remarcat, de pildă, că nivelul de inegalitate socială şi economică era mai scăzut decât în alte ţări ale Europei şi că păturile de jos ale populaţiei aveau un nivel al consumului de calorii sensibil mai ridicat decât în alte state de pe bătrânul continent.29 Studii recente au scos, de asemenea, în evidenţă că schimbările în modul de trai au jucat şi ele un rol, pe măsură ce remunerarea muncii şi eficienţa au crescut semnificativ, graţie recompenselor pe care le oferea economia în creştere. Succesul de amploare al Angliei datora mult, totodată, faptului că era căminul unui număr atât de mare de inovatori.30 Fertilitatea, care pare să fi fost mai scăzută în Anglia decât în majoritatea celorlalte ţări europene, a prezentat şi ea o corelaţie importantă cu venitul pe cap de locuitor, dat fiind că resursele şi activele de capital treceau în mai puţine mâini decât pe continent.31

Dar atuul care s-a dovedit imbatabil a fost geografia. Anglia – sau Marea Britanie, după uniunea cu Scoţia din 1707 – avea o barieră naturală care s-o protejeze de rivali: marea. Era de mare ajutor, în termenii gestionării unei ameninţări militare, dar în privinţa cheltuielilor statului era o adevărată mană cerească! Fără graniţe terestre de apărat, cheltuielile militare ale Marii Britanii erau infime în comparaţie cu cele ale ţărilor rivale de pe continent. S-a

estimat că, în timp ce forţele armate ale Angliei erau aproximativ de aceeaşi mărime ca ale Franţei în 1550, deja în 1700 francezii aveau de aproape trei ori mai mulţi oameni în serviciul militar. Aceştia aveau nevoie de echipament şi de solde, ceea ce însemna că, în Franţa, cheltuielile erau proporţional mult mai mari decât în Anglia; veniturile erau şi ele proporţional mai scăzute în Franţa, cât timp soldaţii şi marinarii – fiecare fiind un potenţial generator de venit impozabil şi de taxe indirecte, prin consum – stăteau departe de câmpurile agricole, de fabrici şi de alte locuri de muncă, pentru a-şi servi patria.32

Marea Britanie era protejată împotriva problemelor Europei, unde războaiele păreau să nu se mai sfârşească – statele de pe continent s-au certat şi s-au încăierat între ele, în aproape toate combinaţiile şi permutările posibile, pe parcursul secolelor al XVII-lea şi al XVIII-lea. Britanicii au învăţat să intervină judicios, profitând de împrejurările care le erau favorabile, dar păstrând distanţa când situaţia le era potrivnică. Devenea totodată limpede că ceea ce se petrecea în Europa putea hotărî soarta cuiva din partea cealaltă a lumii. Certurile aprinse pe seama celui care va moşteni tronul Austriei puteau avea consecinţe care duceau la lupte şi schimburi de teritoriu în coloniile europene din toată lumea: legitimitatea succesiunii Mariei Tereza, în anii 1740, a provocat mici focare de conflict din cele două Americi până pe subcontinentul indian, lupte care au ţinut aproape un deceniu. Rezultatul a fost că, atunci când chestiunea a fost finalmente rezolvată, în 1748, Cap Breton din Canada şi Madras din India au trecut din mâinile francezilor în cele ale britanicilor şi invers.

Acesta n-a fost decât un exemplu al modului în care competiţia dintre puterile europene avea efecte în cealaltă parte de lume. La sfârşitul anilor 1690, olandezii le-au predat francezilor oraşe din India, ca rezultat al înţelegerii semnate la finalul Războiului de Nouă Ani din Europa; insule din Caraibe au trecut de la Marea Britanie la

Franţa, ca parte a înţelegerilor de pace, după două decenii de lupte intense în Europa; de asemenea, vaste întinderi de pământ din America de Nord au fost schimbate între britanici şi francezi, când s-a căzut la înţelegere în disputele privind tronul Spaniei.

Căsătoriile puteau să aducă teritorii imense, capete de pod strategice sau mari oraşe – aşa cum s-a întâmplat în cazul Bombay-ului, predat Angliei ca parte din zestrea Ecaterinei de Braganza, când aceasta s-a căsătorit cu regele Carol al II-lea în anii 1660. A fost un gest de mărinimie, care, după cum a prezis corect guvernatorul portughez al oraşului, a prefigurat sfârşitul puterii Portugaliei în India.33 Activităţi din iatacurile Europei, şoapte tăinuite pe coridoarele palatelor din capitalele sale despre potenţiale mirese sau despre presupuse ofense, la adresa unor domnitori nestatornici al căror amor propriu se simţea iute lezat, aveau implicaţii şi ramificaţii la mii de kilometri depărtare.

Dintr-un anumit punct de vedere, intrigile de acest fel îi interesau prea puţin pe locuitorii din Orient, cărora le era egal dacă olandezii, britanicii sau olandezii deţineau supremaţia. De fapt, în caz că aveau totuşi vreun efect, rivalităţile din Europa păreau doar să le aducă beneficii împărţite cu tot mai multă dărnicie. Pe tot parcursul secolului al XVII-lea, delegaţii rivale porneau spre Marele Mogul şi spre cârmuitorii Chinei şi Japoniei, străduindu-se să le câştige bunăvoinţa pentru a obţine noi concesiuni comerciale sau a le reconfirma pe cele vechi. Ceea ce a sporit importanţa intermediarilor – cum ar fi Muqarrab Khan, un funcţionar portuar din Gujarat care îi mituia pe curtenii împăratului Jahăngâr, în prima parte a secolului al XVII-lea –, aceştia îmbogăţindu-se şi ei, drept rezultat.34 În cazul lui Khan, bunurile pe care el le-a cumpărat în 1610, printre care se numărau „armăsari arabi”, sclavi din Africa şi alte mărfuri de lux, au avut nevoie de peste două luni doar ca să treacă prin vamă.35

Britanicii din Asia acţionau, aşa cum scria un istoric,

pe baza principiului că „oricine şi orice are un preţ”.36 Aceasta ducea la oferirea unor cadouri extravagante, dar şi la proteste din partea unora care condamnau lăcomia celor astfel curtaţi. Marele Mogul Jahăngâr, de exemplu, avea o deosebită slăbiciune pentru a primi în dar „elefanţi peste măsură de mari” – şi, probabil, păsări dodo –, şi se spunea despre el că ar avea o fire „atât de nesătulă, încât nicicând nu ştie cât îi este de ajuns, fiind ca un sac fără fiind pe care niciodată nu-l poţi umple, căci cu cât are, cu atât mai pofteşte”.37

În anii 1660, solii olandezi au la Beijing adus căleşti, armuri sclipitoare, bijuterii, ţesături şi chiar ochelari, într-o tentativă de a se face plăcuţi, după pierderea poziţiei pe care o deţinuseră în Taiwan, nu cu mult timp înainte.38 Relatarea despre altă delegaţie olandeză extravagantă, de data aceasta la Lahore, în 1711, arată monumentalul efort depus pentru a flata şi a câştiga contacte preţioase, la fel ca glorioasele imagini care înfăţişează primirea lor la Udaipur, pe drumul ambasadei către nord. Obiecte frumos lăcuite din Japonia, elefanţi din Ceylon şi armăsari din Persia erau daţi în dar, la fel ca mirodenii din coloniile olandeze, alături de obiecte europene: un tun, telescoape, sextante şi microscoape. Nimic nu era lăsat la voia întâmplării, chiar dacă, de această dată, din cauza împrejurărilor, doleanţa trimisului – reînnoirea concesiunilor comerciale – a rămas fără ecou.39

Dura mult timp până când efectul evenimentelor din Europa se resimţea în Orient. În ceea ce-i privea pe localnici, erau mulţumiţi dacă soseau mai mulţi negustori, în corăbii tot mai mari, fiindcă aduceau mai multe cadouri, aşadar ei primeau mai multe recompense şi creştea volumul negoţului. Ca atare, padişahilor moguli ca Akbar, Shah Jahân şi Aurangzeb (care a domnit între 1658 şi 1707) le plăcea să se cântărească de ziua lor de naştere, pe celălalt taler al balanţei fiind aşezate una peste alta nestemate, metale preţioase şi alte comori, până ce cântarul se echilibra – nu era chiar cel mai bun stimulent

ca să rămână traşi ca prin inel.40

Mai apoi, erau şperţurile datorate mijlocitorilor, care cereau bani pentru a-i „escorta” pe călători şi negustori până la destinaţiile lor, spre marele necaz al unora, care socoteau că atât principiul, cât şi suma pretinsă sunt supărătoare. Negustorii englezi cărora li s-au sechestrat mărfurile la Rajmahal în 1654 nu au găsit altă cale decât să-i mituiască pe guvernator şi pe funcţionarii lui – exact cum procedaseră şi olandezii întotdeauna.41 Plângeri împotriva autorităţilor locale necinstite puteau ajunge la urechile padişahului mogul, care câteodată îi pedepsea pe cei care îşi umpleau peste măsură buzunarele: din câte se pare, un judecător acuzat de părtinire a fost pus să stea în picioare în faţa padişahului şi lăsat să fie muşcat de o cobră; cu altă ocazie, paznicii au fost biciuiţi, după ce un muzicant s-a plâns că, pentru a fi lăsat să iasă din palat, a trebuit să le dea acestora o parte din simbria ce-i fusese plătită de padişah.42

Fondurile intrate în India au contribuit în continuare la înflorirea artistică, arhitectonică şi culturală, care s-a manifestat încă de la începutul secolului al XVI-lea. Sume tot mai mari de bani pătrundeau în Asia Centrală, parţial ca urmare a tributului plătit suveranilor ca Aurangzeb, pentru garantarea unor relaţii de pace spre nord, dar şi ca rezultat al volumului enorm de tranzacţii cu crescătorii de cai, ai căror armăsari păşteau în stepele regiunii. Nu mai puţin de 100.000 de cai erau cumpăraţi pe pieţele din nordul Indiei în fiecare an – şi cu adaosuri de preţ până la cer, dacă e să dăm crezare unor izvoare istorice.43 în număr încă şi mai mare erau vândute oi şi vite neguţătorilor din India, dar şi din Persia, China şi, tot mai mult, celor din Rusia, ceea ce sporea avuţiile acestei regiuni. Oraşe cum ar fi Kokand (în prezent, în Uzbekistan) au înflorit, autorii relatând cu încântare despre calitatea rubarbei, ceaiului, porţelanului şi a mătăsii, care se puteau cumpăra ieftin şi în cantităţi considerabile.41

În pofida ascensiunii comerţului european, reţelele

care traversau coloana vertebrală a Asiei continuau să fie pline de viaţă. O dovedesc registrele companiei VOC, unde se consemnează că zeci de tone de textile, încărcate în spinarea cămilelor, erau trimise în fiecare an dinspre India spre Persia pe vechile rute din Asia Centrală. De asemenea, izvoare istorice englezeşti, franţuzeşti, indiene şi ruseşti furnizează informaţii despre un negoţ neîntrerupt pe calea uscatului, lăsându-ne să ne facem o idee despre amploarea sa în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea: călătorii care au umblat prin Asia Centrală povestesc necontenit despre mari cantităţi de mărfuri oferite spre vânzare în pieţe, despre numărul uriaş al cailor crescuţi şi aduşi în locuri cum ar fi Kabul – un „minunat centru de negoţ”, unde converg caravane din toate colţurile Asiei, ca să vândă şi să cumpere o gamă largă de ţesături, rădăcini aromatice, soiuri rafinate de zahăr şi alte articole de lux.45 Din ce în ce mai importante în cadrul acestui comerţ continental erau minorităţile care ajutau la facilitarea schimburilor, mulţumită obiceiurilor comune, legăturilor de familie şi capacităţii de creare a unor reţele de creditare care să funcţioneze pe distanţe mari. În trecut, minoritatea sogdiană jucase acest rol. Acum venise rândul evreilor, dar, mai presus de toţi, al armenilor.46

În adâncuri, curenţi puternici se învârtejeau nevăzuţi. Atitudinea europenilor faţă de Asia devenea mai aspră: dacă în trecut Orientul era tărâmul minunăţiilor, plin de plante exotice şi comori, acum devenise locul unde băştinaşii se arătau tot atât de neputincioşi şi de netrebnici ca în Lumea Nouă. În acest sens, opinia lui Robert Orme este grăitoare pentru secolul al XVIII-lea. Prim istoric oficial al EIC, Orme a scris un eseu intitulat *Effeminacy of the Inhabitants ofindostan*, revelator pentru cât de mult se înăsprise concepţia occidentalilor despre Orient. Începea să se manifeste sentimentul agresiv că europenii meritau privilegiile pe care le aveau.47 în ceea ce priveşte atitudinea faţă de Asia, entuziasmului sincer adus de perspectiva profitului îi luase locul gândul

exploatării brutale a băştinaşilor.

Acest mod de a privi lucrurile era perfect sintetizat de termenul „nabab”, cu care erau numiţi funcţionarii EIC, care adunaseră averi colosale în Asia. Ei se purtau ca nişte adevăraţi huligani şi cămătari nemiloşi, dând bani cu împrumut cu dobânzi exorbitante, folosind resursele Companiei în interesul lor personal şi dijmuind cu neobrăzare profiturile tranzacţiilor, pentru ei înşişi. Era Estul Sălbatic – o introducere la scenele similare din vestul Americii de Nord, un secol mai târziu. „Du-te în India”, îi spunea memorialistului William Hickey tatăl său, „retează-le căpăţânile mai multor inşi bogaţi… şi ai să te întorci nabab”. Cine intra în slujba EIC în India făcea pasul către îmbogăţire.48

Călătoria nu era lipsită de greutăţi şi de primejdii, căci condiţiile de pe subcontinent nu erau deloc uşoare, iar boala putea pune iute capăt ambiţiilor. Atât cât ne permit dovezile să estimăm, deşi mortalitatea a scăzut, graţie îmbunătăţirilor aduse salubrizării şi igienei, precum şi în materie de medicină şi îngrijire a sănătăţii, numărul celor trimişi acasă sau consideraţi inapţi de serviciu a crescut constant.49 Experienţele puteau fi traumatice, după cum aveau să descopere Thomas Bowrey, un matelot pe nave comerciale, şi fârtaţii săi, când au plătit câţiva bănuţi pentru o bârdacă de *bangha*, o infuzie de canabis, în India, pe la sfârşitul secolului al XVII-lea: unul „s-a pus pe duşumea şi a plâns în hohote toată după-amiaza”; altul, „înspăimântat la culme… şi-a vârât capul într-un ditamai vasul de lut şi-a rămas aşa patru ceasuri sau mai mult”; „patru sau cinci stăteau tolăniţi pe covoare, aducându-şi foarte frumoase laude unii altora, în cuvinte dintre cele mai alese”, în timp ce altul „era arţăgos şi s-a bătut cu unul din stâlpii de lemn ai verandei, până ce şi-a jupuit aproape toată pielea de pe încheieturile degetelor”.50 Era nevoie de ceva timp, ca să te obişnuieşti cu alte părţi ale lumii.

În schimb, răsplata era dincolo de închipuire, în

asemenea măsură, încât a devenit ceva banal ca dramaturgii, ziariştii şi politicienii să-i ia în bătaie de joc pe noii îmbogăţiţi. Se vorbea, printre hohote de râs dispreţuitor, despre creşterea bruscă a cererii pentru tutori angajaţi să predea îndeletniciri de gentlemeni, cum ar fi scrima şi dansul; despre emoţia alegerii croitorului potrivit; despre cum poţi afla ce subiecte sunt dezbătute în timpul cinei.51

Pretutindeni domnea ipocrizia. Era grotesc, le-a spus William Pitt Senior colegilor parlamentari la sfârşitul secolului al XVIII-lea, că „cei care aduc aur străin şi-au croit drum cu forţa în Parlament, prin metode atât de corupte, că nicio avere ereditară nu i-ar putea rezista”.52 Nu a considerat necesar să precizeze faptul că însuşi bunicul său adusese acasă una dintre cele mai mari pietre preţioase din lume, Diamantul Pitt, din perioada petrecută în India, şi că folosise averea adunată pe durata serviciului ca guvernator al Madrasului ca să cumpere o moşie la ţară – împreună cu demnitatea de parlamentar care o însoţea.53 Alţii îşi vărsau şi ei năduful în gura mare. Era îngrozitor, a declarat nu mult după aceea Edmund

Burke, înfuriat, în cadrul unei interpelări din Camera Comunelor, că „nababii” sunt pe cale să distrugă societatea – împăunându-se cu averile lor, devenind membri ai parlamentului şi căsătorindu-se cu fiicele aristocraţilor.54 Dar era practic inutil să te mânii pentru asemenea lucruri: la urma urmei, cine nu şi-ar dori un tinerel bogat şi ambiţios drept ginere sau un pretendent generos drept soţ?

Explicaţia pentru aceste averi impresionante se găsea în tranziţia EIC de la o structură mercantilă, având drept obiect transportarea mărfurilor între două continente, la o putere de ocupaţie. În mod natural, s-a ajuns la traficul de droguri şi la jaf. Opiul era cultivat în cantităţi tot mai mari pe plantaţii din India, pentru finanţarea achiziţiilor de mătase, porţelan şi, mai presus de toate, de ceai, din China. Statistica oficială indică o

creştere rapidă a importurilor de ceai: de la 58 151 de kilograme achiziţionate în 1711, la 6, 14 milioane, 80 de ani mai târziu – cifrele nu menţionează alte transporturi care trebuie să fi fost strecurate pe furiş, prin contrabandă, pentru a se evita taxele. Într-o perfect conturată imagine în oglindă, dependenţa crescândă de bunuri de lux, în Occident, a fost efectiv dată la schimb – şi curând egalată – de creşterea dependenţei de droguri în China.55

Cu nimic mai puţin lucrativ era să faci bani şi în alte moduri dubioase. Deşi cârmuitorilor locali din India, în secolul al XVIII-lea, li se oferise protecţie la o scară tot mai mare şi în mod constant, momentul decisiv s-a petrecut în 1757, când o expediţie condusă de Robert Clive a fost trimisă la Calcutta ca să intervină după un atac asupra oraşului, venit din partea Nababului Bengalului. Lui Clive i s-au oferit curând sume enorme pentru a le asigura sprijin candidaţilor locali rivali care voiau să-şi adjudece puterea. Imediat, Clive a constatat că i se oferise controlul asupra *dilvani* – totalitatea încasărilor din taxe şi impozite ale regiunii – şi că avea posibilitatea să se servească din veniturile uneia dintre cele mai populate şi dinamice din punct de vedere economic părţi ale Asiei, locul de origine al unei industrii textile care asigura peste jumătate din totalul importurilor Marii Britanii dinspre Orient. Aproape peste noapte, Clive a devenit unul dintre cei mai bogaţi oameni din lume.56

O comisie specială a Camerei Comunelor, instituită în 1773 pentru a cerceta efectele produse prin cucerirea Bengalului, a dat la iveală sumele năucitoare luate din buzunarele bengalezilor. Peste 2 milioane de lire sterline – zeci de miliarde, în banii de azi – se distribuiseră drept „cadouri”, aproape toate găsindu-şi calea către buzunarele angajaţilor locali ai EIC.57 () *u* neruşinare se adăugau scene nedemne şi şocante de la faţa locului, în 1770, preţul cerealelor urcase constant, cu urmări catastrofale, când foametea a lovit regiunea. Numărul morţilor a fost estimat

la câteva milioane; însuşi guvernatorul general a declarat că o treime din populaţie îşi pierduse viaţa. Europenii nu se gândeau decât la cum să se îmbogăţească, în timp ce populaţia locală murea de foame.58

Situaţia putea fi în totalitate evitată. Suferinţa celor mulţi fusese sacrificată întru câştigul personal. În bătaie de joc, Clive a răspuns, pur şi simplu – ca un director general al unei bănci aflate în dificultate –, că prioritatea lui fusese aceea de a proteja interesele acţionarilor, nu pe ale populaţiei locale; nu merita să fie criticat, bineînţeles, pentru că şi-a făcut datoria.59 Lucrurile aveau să se înrăutăţească. Pierderea de mână de lucru din Bengal a avut un impact devastator asupra productivităţii. Odată cu prăbuşirea încasărilor, costul vieţii a crescut puternic, provocând panică: nu cumva găina cu ouă de aur îşi depusese ultimul ou? Urmarea a fost un iureş de vânzare a acţiunilor EIC, împingând compania în pragul falimentului.60 Departe de a fi avut nişte directori care să dovedească însuşiri supraomeneşti de buni administratori şi creatori de avuţie, s-a vădit astfel că practicile şi cultura organizaţional ale Companiei puseseră în genunchi sistemul financiar intercontinental.

După consultări disperate, guvernul de la Londra a decis că EIC era prea mare ca să fie lăsată să intre în faliment şi a consimţit să o salveze. Dar pentru aceasta, era nevoie de fonduri – în bani peşin. Privirile s-au întors spre coloniile din America de Nord, unde taxele şi impozitele erau substanţial mai mici decât chiar în Marea Britanie. Când cabinetul Lordului North a votat Tea Act, în 1773, credea că găsise o soluţie elegantă pentru a finanţa salvarea EIC, în acelaşi timp în care alinia parţial regimul fiscal al coloniilor americane cu cel britanic. A provocat furie printre coloniştii de peste Atlantic.

Peste tot în Pennsylvania s-au distribuit foi volante şi pamflete care descriau EIC ca pe o instituţie „foarte versată în tiranie, jaf, oprimare şi vărsare de sânge”. Simboliza tot ceea ce era greşit în Marea Britanie însăşi,

unde păturile superioare ale societăţii se lăsaseră fermecate de grupurile de interese lacome şi egoiste care se îmbogăţeau pe seama oamenilor de rând.61 Corăbiile încărcate cu ceai au fost întoarse, când un front unit de colonişti a refuzat să se plece în faţa cererilor unui guvern ce nu le îngăduia reprezentarea în viaţa politică. Când trei corăbii au aruncat ancora în portul Boston, cele două tabere, localnicii şi autorităţile, se aflau în pragul conflictului. În noaptea de 16 decembrie, un mic grup de bărbaţi îmbrăcaţi ca „indieni” a urcat pe furiş la bordul navelor şi a răsturnat lăzile cu ceai în apele portului; mai bine să se ducă pe fundul mării, decât să fie obligaţi să plătească taxe Londrei.62

Văzut dintr-o perspectivă americană, lanţul de evenimente care a dus la Declaraţia de Independenţă a Statelor Unite ale Americii a avut un context specific american. Dar dintr-un unghi de analiză mai complex, cauzele sale erau ceva mai vechi: aveau legătură cu tentaculele puterii britanice care se întinseseră tot mai departe, în căutarea de noi oportunităţi, şi cu eficacitatea Drumului Mătăsii, care provocase dezechilibru economic, pompând prea multă bogăţie într-un timp foarte scurt. Londra încerca să pună în balanţă diverse cereri din părţi opuse ale lumii şi să folosească veniturile aduse de taxe într-un loc, pentru a finanţa cheltuielile din alt loc, ceea ce ducea la deziluzie, nemulţumire – şi revoltă. Urmărind necontenit profitul, apăruse un sentiment crescând de siguranţă de sine şi de aroganţă. Compania Indiilor Orientale, le-a spus Clive inchizitorilor săi în ajunul prăbuşirii, era o putere imperială în toate, mai puţin cu numele. Domnea peste ţări „bogate, cu populaţie numeroasă, roditoare” şi era „în posesia… a douăzeci de milioane de supuşi”.63 Aşa cum şi-au dat seama cei din coloniile americane, până la urmă nici nu era mare diferenţă între a fi supus într-un teritoriu controlat de Marea Britanie sau de un alt stat. Dacă bengalezii puteau să moară de foame, de ce să nu moară şi cei care trăiau în

colonii, ale căror drepturi nu păreau să fie mai bune sau mai multe? Venise timpul să se descurce pe cont propriu.

Războiul de Independenţă american a provocat dezbateri filosofice în Marea Britanie, despre cum ar fi trebuit tratate regiunile unde englezii îşi edificaseră poziţii negustoreşti, care erau nu doar lucrative comercial, ci aveau şi o reală putere de influenţă politică. Cucerirea efectivă a Bengalului a fost un semnal de alarmă, întrucât a schimbat situaţia Marii Britanii dintr-o ţară care sprijinea coloniile propriilor emigranţi într-una care domnea asupra altor popoare. A fost o curbă a învăţării, cu pantă abruptă, pentru a înţelege ce însemna acest lucru şi cum să menţină un echilibru între dorinţele centrului imperiului şi nevoile regiunilor sale periferice. Marea Britanie s-a trezit administrând popoare care îşi aveau propriile legi şi cutume. A fost nevoită să-şi dea seama ce-ar trebui să împrumute de la noile comunităţi şi ce-ar trebui să le ofere – şi cum să construiască un program care să fie funcţional şi durabil. Un imperiu se năştea.

Geneza lui a marcat sfârşitul unui capitol. Trecerea celei mai mari părţi a Indiei în mâinile britanicilor a dus la sufocarea rutelor de comerţ pe uscat, pe măsură ce puterea de cumpărare, activele de capital şi atenţia au fost hotărâtor deturnate spre Europa. Declinul în importanţă al cavaleriei, cauzat de diverse îmbunătăţiri aduse tehnologiei şi tacticii militare, îndeosebi legate de armele de foc şi artileria grea, a jucat, de asemenea, un rol important în scăderea volumului de mărfuri transportate pe drumurile care traversau în zigzag Asia de milenii. Asia Centrală, la fel ca sudul Europei înaintea ei, a început să-şi piardă strălucirea.

Pierderea a treisprezece colonii în America de Nord a fost un pas înapoi umilitor pentru Marea Britanie şi a subliniat cât de important era să păstreze liniştea în posesiunile britanice. Iar în această privinţă, numirea lordului Cornwallis în funcţia de guvernator general al Indiei a fost un gest revelator: el jucase un rol de seamă în

dezastrul de peste Atlantic, predându-se cu oraşul Yorktown în faţa victoriosului George Washington. Se ajunsese la concluzia că britanicii primiseră o lecţie dureroasă şi că aceia care trăseseră învăţăminte de rigoare erau cei mai în măsură să se asigure că nu se va mai întâmpla vreodată acelaşi lucru şi în alte locuri. Se prea poate ca Marea Britanie să fi pierdut Statele Unite ale Americii, dar nu aveau de gând să piardă niciodată India.

15

Drumul spre criză

Pentru Marea Britanie, dezastrul suferit în America a constituit un mare şoc, un pas înapoi care sugera ca imperiul ar putea fi vulnerabil, în timp, britanicii reuşiseră să-şi asigure o poziţie dominantă în lume – direct, dar şi prin intermediul Companiei Indiilor Orientale, care aducea prosperitate, influenţă şi putere. Imperiul îşi apăra cu îndârjire verigile – acele oaze care se înlănţuiau pentru a crea legătura cu Londra – şi se arăta foarte vigilent împotriva oricăror tentative de a i se anula sau slăbi autoritatea asupra canalelor de comunicare din Marea Java până în Caraibe şi din Canada până în Oceanul Indian.

Cu toate că, de regulă, secolul al XIX-lea este perceput ca perioada de apogeu a imperiului, o vreme în care puterea Marii Britanii a crescut, existau semne care indicau, de fapt, contrariul – că autoritatea lui începea să scadă, îndemnând la disperate lupte de ariergardă, care deseori aveau consecinţe dezastruoase în plan strategic, militar şi diplomatic. Efortul de a păstra teritorii împrăştiate pe tot globul ducea la situaţii primejdioase, de tip „totul sau nimic”, cu rivali locali şi globali, miza fiind de fiecare dată şi mai mare. În 1914, însăşi soarta imperiului se juca în funcţie de rezultatul războiului din Europa: imperiile erau îngenuncheate nu de evenimentele nefericite şi neînţelegerile cronice de pe coridoarele puterii de la Londra, Berlin, Viena, Paris şi Sankt-Petersburg, ci de tensiunile legate de controlul asupra

Asiei, care mocneau înăbuşit de decenii întregi. Nu spectrul Germaniei s-a aflat în spatele Primului Război Mondial, ci al Rusiei – şi, înainte de toate, umbra pe care o proiecta peste Răsărit. Printr-o încercare disperată, Marea Britanie a dorit să preîntâmpine creşterea acestui pericol, care a avut un rol important în angrenarea lumii în război.

Ameninţarea pe care Rusia o reprezenta pentru Marea Britanie s-a întins ca un cancer în veacul dinaintea asasinării lui Franz Ferdinand, odată cu transformarea Rusiei dintr-un regat arhaic şi fărâmiţat, cu o economie agrară, într-un imperiu reformat şi ambiţios. Din cauza aceasta autorităţile de la Londra au intrat în alertă tot mai des şi mai intens, fiindcă devenea limpede că, datorită dezvoltării şi expansiunii sale, Rusia concura Albionul, ba chiar ameninţa să îl depăşească.

Primul semn îngrijorător a apărut la puţin timp după anul 1800. Vreme de câteva decenii, graniţele Rusiei se tot schimbaseră, prin includerea de noi teritorii şi populaţii din stepele Asiei Centrale, un mozaic pestriţ de triburi la sud şi la est, cum ar fi kârgâzii, kazahii şi oiraţii. La început, expansiunea s-a realizat paşnic. Chiar dacă Marx criticase profund metodele imperialiste de creare a „noilor ruşi”, acest proces istoric s-a desfăşurat cu o considerabilă susceptibilitate.1 În multe cazuri, conducătorii locali nu numai că au fost generos răsplătiţi, dar li s-a şi permis să rămână la putere; funcţiile lor au fost garantate şi oficial recunoscute de Sankt-Petersburg. Prin concesiile acordate – ample degrevări fiscale, acordarea de pământuri şi scutirea de serviciul militar – stăpânitorii ruşi au fost mai uşor toleraţi.2

Expansiunea teritorială a alimentat creşterea economică, într-un ritm accelerat pe tot parcursul secolului al XIX-lea. În primul rând: masivele cheltuieli de apărare de până atunci, împotriva raidurilor şi atacurilor dinspre stepe, au fost reduse, iar banii economisiţi astfel au fost utilizaţi în alte domenii şi în alte moduri.3 în al doilea rând: prin dobândirea accesului la pământul

extraordinar de fertil al regiunilor de stepă, din „centura de cernoziom” ce se întindea de la Marea Neagră până hăt, departe, în est, se obţineau recompense bogate.

Până atunci, ruşii fuseseră obligaţi să cultive terenuri mai puţin roditoare pentru recoltele de consum, ceea ce a dus la un randament agricol foarte scăzut la nivelul întregii Europe, ameninţând populaţia cu spectrul foametei. Un călător britanic de la începutul secolului al XVIII-lea afirma despre calmâci – o ramură a tribului oiraţilor, care se stabilise în regiunea Volga Inferioară şi pe ţărmul nordic ale Mării Caspice – că erau în stare să adune o armată de 100.000 de bărbaţi vânjoşi şi bine înarmaţi. Dar, trăind cu teama permanentă de a nu fi atacaţi, aceştia nu îşi putuseră dezvolta agricultura. „Câteva sute de acri” din pământul fertil al acestei regiuni, scria acelaşi călător, „ar fi la cel mai mare preţ în Anglia, dar aici sunt lăsaţi în paragină şi rămân necultivaţi”.4 Negoţul avea de suferit, iar oraşele rămâneau la dimensiuni modeste – la fel şi din punct de vedere demografic: înainte de 1800, populaţia urbană deţinea o pondere nesemnificativă.5

În lumina schimbărilor, au început să crească şi ambiţiile, şi orizonturile Rusiei. La începutul secolului al XIX-lea, trupele ţarului au atacat Imperiul Otoman, obţinând importante concesii din partea sultanului, cum ar fi controlul asupra Basarabiei, regiunea mărginită de Nistru şi Prut, precum şi asupra unor teritorii vaste la Marea Caspică. Victoria a fost curând urmată de un atac la sud de Caucaz, care i-a aplicat Persiei o serie de înfrângeri stânjenitoare.

Balanţa puterii în Caucaz începuse să se încline hotărâtor. Aceste regiuni, provincii şi hanate fuseseră fie independente, fie state vasale persanilor timp de secole. Redesenarea hărţii reprezenta o mutaţie majoră în regiune şi un semn lipsit de echivoc al ambiţiilor crescânde ale Rusiei la graniţa ei sudică. Nu le-a luat mult britanicilor ca să înţeleagă semnificaţia evenimentelor – mai ales după ce s-a primit vestea că o misiune franceză fusese trimisă în

Persia pentru a compromite poziţia Marii Britanii în est. Revoluţia Franceză din 1789 produsese rezultate similare Morţii Negre, suferinţa la scară mare lăsând locul unei noi ere a atitudinii hotărâte şi a renaşterii.

La sfârşitul secolului al XVIII-lea, Napoleon plănuia nu doar să cucerească Egiptul, dar şi să-i alunge pe britanici din India. Se spune că Napoleon i-ar fi scris puternicului sultan Tipu' din Mysore pentru a-i povesti despre numeroasele şi invincibilele trupe franceze care îl vor „elibera curând din lanţurile de fier ale Angliei".6 Cu siguranţă, ispita Indiei ocupa un loc de seamă în mintea artizanilor strategiei Franţei din acea vreme.7 Şi a continuat să-i ademenească, după cum se vede limpede din misiunea unuia dintre generalii de încredere ai lui Napoleon, contele de Gardane, în Persia, în 1807, cu ordinul de a cădea la înţelegere cu şahul, în vederea unei alianţe, dar şi pentru a întocmi hărţi detaliate, necesare pregătirii campaniei franceze pe subcontinentul indian.8

Britanicii au reacţionat imediat, trimiţând un înalt reprezentant oficial, pe Sir Gore Ouseley, pentru a contracara propunerile făcute şahului de francezi, împreună cu o delegaţie impresionantă, care „să-i emoţioneze, în general, pe băştinaşi cu trăinicia legăturii noastre".9 Mari eforturi s-au depus apoi spre a face impresie şahului şi Curţii sale, chiar dacă, în spatele uşilor închise, puţini catadicseau să-şi ascundă dispreţul faţă de obiceiurile localnicilor. Batjocura preferată era rezervată aparent nesfârşitelor solicitări de cadouri scumpe. Ouseley a fost nenorocit să afle că un inel pe care-l prezentase cârmuitorului persan, împreună cu o scrisoare din partea regelui George al III-lea, fusese socotit prea mic şi nu îndeajuns de valoros. „Ticăloşia şi lăcomia acestor oameni, scria el indignat, sunt de-a dreptul dezgustătoare".10 Era o atitudine împărtăşită şi de un alt ofiţer britanic, aflat în vizită la Teheran cam în aceeaşi perioadă. Persanii sunt obsedaţi, scria acesta, de formalităţile gestului de a oferi plocoane şi cadouri – în asemenea măsură, încât s-ar putea

scrie un tom întreg despre „regulile după care trebuie să te aşezi şi să te ridici în picioare”.11

În public, lucrurile arătau cu totul altfel. Ouseley – vorbitor fluent de persană – s-a asigurat că, odată sosit, va fi primit la mai mare depărtare de capitală decât ambasadorul francez, ştiind că acest gest vădea un respect sporit faţă de el personal şi faţă de misiunea sa, şi a avut grijă să aranjeze o întâlnire cu şahul mai devreme decât rivalul său, remarcând cu plăcere că scaunul său era aşezat mai aproape de tron decât se obişnuia în general.12 Străduinţa de a câştiga bunăvoinţa persanilor s-a manifestat şi prin trimiterea unor consultanţi militari britanici – doi ofiţeri, doi subofiţeri şi zece tunari ai Artileriei Regale –, care i-au instruit pe soldaţii persani, le-au dat sfaturi privind mijloacele de apărare a frontierei şi chiar au condus atacuri-surpriză asupra poziţiilor ruseşti de la Sultanabad, unde predarea garnizoanei, la începutul lui 1812, a fost o adevărată lovitură de imagine pentru persani.

Situaţia s-a schimbat când Napoleon a atacat Rusia, în luna iunie a aceluiaşi an. Pe măsură ce francezii mărşăluiau în ritm susţinut spre Moscova, britanicii au intuit avantajele pe care le oferea abandonarea alianţei cu Persia şi alăturarea de tabăra ruşilor – „bunii noştri prieteni”, aşa cum i-a numit Ouseley într-un raport trimis Secretarului pentru Afaceri Externe, în care erau consemnate şi consecinţele mai largi ale ofensivei franceze din Rusia. Era cu atât mai bine aşa, a conchis Ouseley, pentru că exista „o trăsătură perversă în caracterul persanilor, care îi face să rămână insensibili, precum şi lipsiţi de recunoştinţă, în privinţa oricăror favoruri ce li se acordă”; amiciţia pe care se străduise din răsputeri să o câştige putea fi uşor sacrificată şi fără prea mare părere de rău, mai ales că persanii erau „cei mai egoişti şi mai plini de sine oameni din lume”.13

Prioritatea acordată de britanici relaţiei lor cu Rusia a stârnit dezamăgire în Persia, unde s-a răspândit ideea că

nişte aliaţi până atunci de încredere schimbaseră pe neaşteptate direcţia. Decepţia s-a transformat în reproşuri amare, după un atac-surpriză prin Caucaz din partea forţelor ruseşti, încurajate de respingerea armatei lui Napoleon în 1812. În ochii multora, gestul lui Ouseley-care depusese atâtea eforturi ca să-i câştige prietenia şahului – de a redacta umilitorul Tratat de la Gulistan, din 1813, în urma Războiului ruso persan, prin care Rusia primea cea mai mare parte a flancului caspic, inclusiv Daghestan, Mingrelia, Abhazia, Derbent şi Baku, a semănat cu o adevărată trădare.

Favorizarea Rusiei, care reieşea în mod evident din termenii tratatului, a provocat dezgust printre persani, care au acuzat caracterul profund nedemn de încredere şi nepăsarea britanicilor faţă de interesele altor popoare. Sunt extrem de dezamăgit de comportamentul Marii Britanii, îi scria ambasadorul persan lordului Castlereagh, secretarul pentru afaceri externe. „M-am bizuit pe marea prietenie a Angliei” şi pe „promisiunile hotărâte” care fuseseră făcute în privinţa sprijinirii Persiei, se lamenta diplomatul. „Sunt complet dezamăgit” de modul cum s-au întors lucrurile, a continuat acesta, avertizând că, „dacă situaţia rămâne aşa cum a fost lăsată acum, nu este câtuşi de puţin spre cinstea şi onoarea Angliei”.14 Ca urmare a atacului lui Napoleon, Rusia devenise un aliat util pentru britanici; sacrificarea legăturilor cu Persia a fost preţul ce trebuia plătit.

Importanţa crescândă a Rusiei pe plan internaţional nu se limita doar la Europa sau Orientul Apropiat, căci tentaculele ei se întindeau încă şi mai departe. În contrast cu modul în care privim noi astăzi lumea, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, frontiera răsăriteană a Rusiei nu era câtuşi de puţin în Asia, ci în cu totul altă parte: în America de Nord. La puţin timp după 1800, dincolo de Marea Barents, în Alaska zilelor noastre, s-au fondat primele colonii, apoi au apărut diverse aşezări pe coasta vestică a Canadei şi, mai departe, spre sud până la

Fort Ross, în Sonoma County, diviziunea administrativă a actualului stat american California. Aceştia nu erau negustori aflaţi în trecere, ci colonişti permanenţi, care au investit în construirea unor porturi, a unor depozite şi chiar a unor şcoli. Localnici tineri „de origine creolă" de pe litoralul Pacificului au fost şcoliţi în limba rusă, conform programei şcolare ruseşti, iar unii dintre ei au fost trimişi la studii la Sankt-Petersburg, câţiva înscriindu-se chiar la prestigioasă Academie de Medicină.15 Printr-o curioasă coincidenţă temporală, trimişi imperiali ai ţarului soseau în golful San Francisco pentru a discuta chestiuni de aprovizionare cu guvernatorul spaniol, aproape în acelaşi moment în care Sir Gore Ouseley tatona terenul în vederea unei alianţe cu ruşii, după invazia lui Napoleon din 1812.16

Problema era ca, pe măsură ce graniţele Rusiei începeau să se extindă în ritm alert, acelaşi lucru se întâmpla şi cu încrederea în sine a cârmuitorilor săi. Atitudinea faţă de cei aflaţi dincolo de frontiere s-a înăsprit. Treptat, popoarele din Asia de Sud şi Centrală au ajuns să fie considerate barbare şi având nevoie să fie luminate – şi tratate ca atare. Consecinţele au fost dezastruoase, cele mai notabile fiind în Cecenia, unde, în anii 1820, Aleksei Ermolov, un general îndărătnic şi sangvinar, a dezlănţuit împotriva populaţiei locale acte de violenţă şocantă. Această campanie nu doar că a pregătit terenul pentru apariţia unui lider autohton charismatic, imamul Shamil, care a condus o mişcare eficientă de rezistenţă împotriva ocupanţilor, dar a şi stricat relaţiile dintre locuitorii regiunii şi ruşi, timp de mai multe generaţii.17

S-a răspândit stereotipul conform căruia Caucazul şi stepa erau tărâmuri ale violenţei şi nelegiuirii. Astfel de reprezentări pot fi întâlnite în poeme cum ar fi *Prizonierul din Caucaz*, de Aleksandr Puşkin, şi *Cântec câzăcesc de leagăn*, de Mihail Lermontov, în care un cecen nemilos se furişează pe malul unui râu, înarmat cu un jungher, cu

intenţia de a ucide un copil.18 în timp ce, la apus, Rusia era străjuită de „iluminismul cel mai rafinat”, aşa cum spunea un fruntaş politic radical în faţa auditoriului său din Kiev, la răsărit se confrunta cu bezna ignoranţei. Era o mare datorie, aşadar, „să ne împărtăşim ideile cu vecinii noştri pe jumătate barbari”.19

Nu toată lumea era atât de sigură în această privinţă. În deceniile următoare, intelectualii ruşi s-au contrazis pe tema direcţiei în care ar fi trebuit să privească imperiul ţarist: spre saloanele şi rafinamentul Apusului; sau spre Răsărit, înspre Siberia şi Asia Centrală. Exista o gamă variată de răspunsuri. În opinia filosofrdui Piotr Ceaadaev, ruşii nu aparţineau „niciuneia dintre marile familii ale omenirii; noi nu suntem nici ai Apusului, nici ai Răsăritului”.20 Dar după părerea altora, teritoriile neexplorate din est ofereau diverse posibilităţi, o şansă ca Rusia să dobândească propria Indie.21 în ochii lor, marile puteri ale Europei nu mai erau modele ale societăţii perfecte, care trebuiau copiate, ci state rivale a căror putere se cuvenea contestată.

Compozitorul Mihail Glinka a studiat istoria veche a Rusiei Kievene şi a khazarilor, căutând inspiraţie pentru opera *Ruslan şi Ludmila*, în timp ce Aleksandr Borodin a meditat la destinul Orientului, când a scris poemul simfonic *Prin stepele Asiei Centrale*, în care sunt evocate caravanele şi negoţul la mare depărtare peste ţinuturile de stepă, şi *Dansurile polovţiene*, inspirate din ritmurile modului de viaţă nomad.22 Interesul pentru „orientalism”, evident în tematică, în armonie sau în instrumentaţie, a fost o trăsătură constantă a muzicii clasice ruse din secolul al XIX-lea.23

Dostoievski a pus mult suflet în pledoaria lui pentru ideea ca Rusia nu doar să se implice într-o relaţie strânsă cu Orientul, ci să-l adopte fără rezerve. Într-un faimos eseu intitulat „Ce este Asia pentru noi?”, el a susţinut, la sfârşitul secolului al XIX-lea, că Rusia trebuie să se elibereze din lanţurile imperialismului european. În

Europa, scria el, suntem oaspeţi nepoftiţi şi sclavi; în Asia, „venim ca stăpâni”.24

Opiniile de acest fel au avut la bază succesele de peste graniţă. Noi câştiguri teritoriale au fost obţinute în Caucaz după un atac persan care s-a terminat teribil de prost pentru atacatori, în anii 1820. Resimţind încă efectul usturător al condiţiilor Tratatului de la Gulistan şi îmbărbătat de animozitatea populaţiilor locale faţă de generalul Ermolov, al cărui obicei de a spânzura femei şi copii în pieţele publice îi scârbea pe spectatori, şahul Fath AH a ordonat un atac împotriva poziţiilor ruse în 1826.25 Riposta a fost devastatoare: după ce Ermolov fusese destituit din post, trupele ţarului au trecut spre sud prin trecătorile Caucazului, au nimicit armatele persane şi au obţinut pacea în 1828, în condiţii mult mai grele pentru învinşi decât cele impuse cu cincisprezece ani mai devreme: teritorii în plus erau cedate Rusiei, împreună cu o sumă enormă de bani. În asemenea hal de umilinţă a fost adus suveranul persan, care şi-a văzut autoritatea mult diminuată, încât a fost nevoit să ceară ţarului, în mod oficial, să admită succesiunea la tron a moştenitorului său, prinţul Abbăs Mârză, după moartea sa, de teamă că altfel nu va putea nici măcar să urce pe tron, cu atât mai puţin să rămână la putere.

Nu mult a trecut şi mişcări violente de stradă au erupt la Teheran. Mulţimea a luat drept ţintă ambasada Rusiei, devastând clădirea în februarie 1829. Reprezentantul diplomatic al Rusiei în oraş, care adoptase o linie intransigentă în raporturile cu Persia, dramaturgul Aleksandr Griboedov, pe-atunci în vârstă de treizeci şi şase de ani, autorul comediei satirice *Prea multă minte strica*, a fost ucis, iar trupul lui, încă purtând uniforma, a fost târât de gloată pe străzile oraşului.26 Şahul a luat imediat măsuri de preîntâmpinare a unei invazii nimicitoare, trimiţându-şi unul dintre nepoţii preferaţi să-i prezinte scuze ţarului, împreună cu poeţi care să-l preamărească drept „Soliman al vremurilor noastre”. Şi, mai important, i-

a oferit cadou una dintre cele mai valoroase pietre preţioase din lume. Diamantul

Şahului, cântărind aproape 90 de carate, atârna odinioară deasupra tronului împăraţilor din India, înconjurat de rubine şi smaralde. Acum era trimis la Sankt-Petersburg, ca supremă ofrandă de pace. Ţelul a fost atins: toată tărăşenia, a declarat ţarul Nicolae I, trebuie acum dată uitării.27

Tensiunile creşteau la Londra. La începutul secolului al XIX-lea, o misiune britanică fusese trimisă în Persia ca să contracareze ameninţarea şi megalomania lui Napoleon. Acum, Marea Britanie s-a trezit confruntată cu o provocare din partea unui rival diferit şi neaşteptat: Franţa nu mai constituia o ameninţare, ci Rusia – ba mai mult, sfera ei de influenţă părea că se extinde cu fiecare zi, în toate direcţiile. Unii prevăzuseră că aşa se va întâmpla. Strategia britanică îşi propune să „ofere Persia, legată de mâini şi de picioare, Curţii imperiale de la Sankt-Petersburg”, observa Sir Harford Jones, fost ambasador la Teheran. Alţii au fost mai sinceri. În ceea ce priveşte politica în Asia, scria lordul Ellenborough, personaj important al Cabinetului condus de ducele de Wellington în anii 1820, rolul Marii Britanii se rezuma, pur şi simplu, la „îngrădirea puterii Rusiei”.28

Prin urmare, era îngrijorător, într-adevăr, că evenimentele care se derulaseră în Persia întăriseră autoritatea ţarului, făcând din el protectorul şahului şi al regimului acestuia. Atunci când au izbucnit răscoale serioase împotriva stăpânirii ruseşti asupra stepelor kazahe, în 1836 – 1837, întrerupând negoţul cu Asia Centrală şi India, Rusia l-a îndemnat pe noul şah persan, Muhammad, să atace Herâtul, oraş din vestul Afghanistanului, în speranţa că va inaugura astfel o nouă rută comercială, alternativă, spre Orient. Forţelor persane li s-a furnizat sprijin militar şi logistic, pentru ca acestea să-şi atingă obiectivul.29 Britanicii au fost prinşi pe picior greşit – şi s-au panicat.

Lordul Palmerston, secretarul pentru afaceri externe, a fost alarmat de această întorsătură a lucrurilor. „Rusia şi Persia umblă cu şiretlicuri în Affghanistan [sic]”, scria el în primăvara lui 1838 – deşi rămânea optimist că situaţia avea să fie curând rezolvată în mod satisfăcător.30 însă peste trei săptămâni devenise sincer preocupat. Bijuteria din coroana Imperiului Britanic părea brusc vulnerabilă. În urma acţiunilor sale, Rusia ajunsese „puţin cam prea aproape de uşa noastră din India”, îi scria el unei persoane în care avea deplină încredere. O lună mai târziu, îi avertiza pe alţii că bariera dintre Europa şi India fusese îndepărtată, „lăsând calea deschisă pentru invazie chiar în faţa porţilor noastre”.31 într-adevăr, situaţia arăta sumbru.

Trimiterea de urgenţă a unei forţe armate care să ocupe insula Kharg din Golful Persic a fost suficientă pentru a deturna atenţia şahului şi a-l face să renunţe la asediul asupra Herât-ului. Dar măsurile următoare au fost un dezastru. Nerăbdătoare să sprijine un lider de încredere, care să o ajute la întărirea influenţei sale în Asia Centrală, Marea Britanie a intervenit în treburile încurcate ale Afghanistanului. Atenţionaţi prin câteva rapoarte că suveranul ţării, Dost Muhammad, primise emisari ai Rusiei cu oferte de alianţă, britanicii au luat decizia să-l susţină pe rivalul lui, Shah Shuja, cu intenţia de a-l pune în locul lui pe tron. La schimb, Shuja a fost de acord să permită staţionarea unei garnizoane de soldaţi britanici în Kabul şi să aprobe recenta anexare a Peshâwarului de către colaboratorul britanicilor, puternicul şi influentul maharajah al Punjabului.

Pentru început, treaba a mers ca unsă, pe măsură ce Quetta, Kandahar, Ghazni şi Kabul – punctele-cheie de control al accesului spre direcţiile est-vest şi nord-sud – au fost aduse la ordine cu foarte puţină bătaie de cap. Dar, nu pentru prima oară şi, cu certitudine, nici pentru ultima, intervenţia din exterior a unit grupurile de interese disparate şi, în mod normal, divizate, din Afghanistan. Deosebirile tribale, etnice şi lingvistice au fost lăsate la o

parte, pe măsură ce s-a intensificat sprijinul pentru Dost Muhammad, în detrimentul prea puţin popularului Shah Shuja, găsit ţap ispăşitor – mai ales după ce s-au emis directive care păreau să-i favorizeze pe britanici în dauna populaţiei locale. Imamii moscheilor din întreaga ţară au refuzat să citească *huţba*, ovaţia în cinstea domnitorului, în numele lui Shuja.32 Nu mult a trecut până ce Kabulul, cu garnizoana lui, a devenit tot mai nesigur pentru orice britanic sau orice localnic suspectat că ar avea simpatii pro-britanice.

În noiembrie 1841, Alexander Burnes, un scoţian ale cărui numeroase şi îndelungate călătorii în regiune erau bine-cunoscute în Marea Britanie, graţie scrierilor foarte gustate de public, pe care le promova neîncetat, a fost pândit şi asasinat în capitală.33 La puţină vreme după aceea, s-a luat hotărârea retragerii către India. În ianuarie 1842, în cadrul unuia dintre cele mai umilitoare şi notorii episoade din istoria militară britanică, coloana care executa evacuarea sub comanda generalului-maior Elphinstone a fost atacată pe drumul spre Jalâlăbăd, în trecătorile din munţi, şi nimicită în zăpadă. Legenda spune că numai un singur om a reuşit să ajungă viu în oraş – doctorul William Brydon, căruia un exemplar din revista *Blackwoody* fericit aşezat, i-a salvat viaţa: îl rulase şi îl pusese înăuntrul chipiului, ca să-i ţină de cald la cap; hârtia îndoită a amortizat cea mai mare parte a loviturii de sabie, care, altfel, cu siguranţă l-ar fi ucis.34

Nici în alte locuri tentativele Marii Britanii de a încetini înaintarea Rusiei nu s-au soldat cu mai mult succes. Încercările de creare a unor legături cu emirul de Buhara, prin care să dobândească influenţă în nordul Afghanistanului, au avut un efect total opus. Modul nefiresc de simplist în care Alexander Burnes şi alţii descriseseră această regiune a indus falsa impresie că britanicii vor fi primiţi cu braţele deschise. Nimic mai neadevărat. Aprigii locuitori ai hanatelor independente central-asiatice Khiva, Buhara şi Khokand nu aveau

absolut niciun fel de interes să se amestece în ceea ce un candidat britanic la calitatea de eminenţă cenuşie numea, cu tipică îngâmfare, „*the great game*”.3 5 Doi ofiţeri britanici, colonelul Charles Stoddart şi Arthur Conolly, care sosiseră la începutul anilor 1840 ca să ofere soluţii la problemele relaţiilor anglo-ruse din Asia Centrală, au fost decapitaţi în faţa unui numeros public de spectatori entuziaşti.36

Un al treilea personaj care a ajuns la Buhara a fost un ins pitoresc, pe nume Joseph Wolfi. Fiul unui rabin german, Wolif s-a convertit la creştinism; a fost exmatriculat din colegiul teologic de la Roma, după care a plecat să studieze teologia la Universitatea Cambridge, sub îndrumarea unui antisemit ale cărui vederi erau atât de provocatoare, încât studenţii l-au supus unui tir cu ouă stricate pe străzile din Cambridge.37 Pornind iniţial la drum ca misionar, s-a îndreptat spre răsărit în căutarea triburilor pierdute ale lui Israel. Până la urmă, a ajuns la Buhara, căutându-i pe emisarii daţi dispăruţi, despre care nu se mai auzise nimic. Se prea poate ca emirul să-şi fi dat seama că are de-a face cu un excentric, după primirea unei scrisori trimise în avans, în care era anunţat că „eu, Joseph Wolff, sunt bine-cunoscutul derviş al creştinilor”. Fii cu băgare de seamă, continua autorul misivei, căci „sunt pe drum spre Buhara” pentru a investiga informaţiile potrivit cărora Stoddart şi Conolly au fost puşi pe butuc, un zvon căruia „eu, cunoscând ospitalitatea locuitorilor din Buhara, nu i-am dat crezare”. A avut noroc să nu le împărtăşească soarta, după ce a fost aruncat în temniţă şi i s-a spus că-l aşteaptă moartea. În cele din urmă, a fost eliberat şi i s-a îngăduit să plece unde vrea – dar se poate spune că scăpase ca prin urechile acului.38

Ironia este că Buhara şi Asia Centrală, în general, prezentau prea puţin interes pentru Rusia din punct de vedere strategic. Lucrările simple de etnografie publicate în această perioadă, cum ar fi cea a lui Aleksei Levşin despre kazahi, foarte populară la Sankt-Petersburg,

revelau o curiozitate crescândă faţă de aceşti oameni care nu ştiau nici să scrie, nici să citească, dar în rândul cărora puteai detecta „rudimentele muzicii şi poeziei”, în ciuda aparentei ignoranţe şi a grosolăniei lor.39 După cum sublinia şi Burnes în scrierile sale, ţelurile Rusiei în regiune erau vădit modeste: prioritate aveau încurajarea negoţului şi stoparea vânzării ruşilor ca sclavi. Dar nu acesta a fost mesajul întipărit în mintea cititorilor – ceea ce le-a sărit realmente în ochi celor de acasă, din Marea Britanie, a fost informaţia alarmistă conform căreia „Curtea de la Sankt-Petersburg nutreşte de multă vreme planuri în această parte a Asiei”.40

Ceea ce s-a îmbinat perfect cu îngrijorarea crescândă a britanicilor în alte privinţe. Consulul general la Bagdad, Henry Rawlinson, făcea un lobby neobosit, avertizându-i pe toţi cei dispuşi să-l asculte că, dacă nu avea să fie oprită ascensiunea Rusiei, Imperiul Britanic va fi grav ameninţat în India. Existau două posibilităţi: fie Marea Britanie cucerea teritorii în Mesopotamia, pentru a edifica o zonă-tampon cum se cuvine, de apărare împotriva atacului dinspre vest, fie se trimitea o armată puternică dinspre India care să-i atace pe ruşi în Caucaz.41 Rawlinson şi-a asumat sarcina de a-i sprijini pe insurgenţii care se răsculau împotriva stăpânirii ruseşti, oriunde ar fi fost de găsit: a oferit arme şi bani imamului Shamil, a cărui bază de putere din Cecenia era un ghimpe permanent în coasta Rusiei, la mijlocul secolului al XIX-lea.42 Ajutorul astfel acordat a instituit o lungă tradiţie a terorismului cecen împotriva Rusiei.

Apoi, inevitabil, Marea Britanie a profitat de orice ocazie pentru a mai tăia avântul Rusiei, ori de câte ori i s-a ivit câte un asemenea prilej. Mai multe încăierări legate de modul în care Imperiul Otoman îi trata pe creştini au fost rapid şi deliberat escaladate, până când o armată britanică substanţială a fost expediată spre Marea Neagră în 1854, unde i s-au alăturat şi francezii, nerăbdători să-şi apere vastele interese de afaceri din Constantinopol, Alep şi

Damasc. Ţelul era simplu: Rusiei trebuia să i se dea o lecţie.43

Aşa cum spunea lordul Palmerston, în timp ce ostilităţile erau în toi: „Obiectivul principal şi real al războiului era acela de a stăvili ambiţia agresivă a Rusiei”. Obscurul război care se purta în Crimeea, pe Marea Azov, cu răbufniri bruşte în alte locuri – în Caucaz şi pe Dunăre, de exemplu –, avea drept miză un câştig care era mult mai semnificativ decât ar fi părut la prima vedere. Într-adevăr, charismaticul şi respectatul ministru de externe britanic însuşi a mers chiar atât de departe, încât să le prezinte colegilor săi de guvern un plan pentru dezmembrarea Rusiei: pentru a controla Rusia şi, implicit, a proteja interesele britanice în India, trebuiau cedate otomanilor Crimeea şi întreaga regiune Caucaz.44 Deşi această schemă extravagantă nu a fost nicicând pusă în aplicare, este un indiciu convingător al faptului că expansiunea Rusiei devenise o preocupare majoră pentru oficialităţile de la Londra.

Pe unii i-a indignat invazia anglo-franceză. Scriind cu furie şi foarte mult despre război, pe măsură ce conflictul se desfăşura, Karl Marx a găsit material fertil cu care să-şi dezvolte ideile despre impactul nefast al capitalismului, pe care le schiţase prima dată în *Manifestul Partidului Comunist*, cu câţiva ani mai devreme. Marx a documentat în detaliu creşterea cheltuielilor militare şi navale şi a furnizat articole la zi pentru *New York Tribune*, în care ataca furibund ipocrizia celor care târâseră Occidentul în război. Cu greu şi-a putut ascunde satisfacţia, când lordul Aberdeen a fost obligat să-şi dea demisia din funcţia de prim-ministru, în urma deziluziei generale faţă de pierderile grele de vieţi omeneşti suferite în Rusia. Pe măsură ce preţurile creşteau la Londra, declanşând proteste, lui Marx i se părea evident că politica imperialistă a Marii Britanii era dictată de o elită restrânsă, în dauna maselor. Războiul din Crimeea nu a dus la apariţia comunismului, în schimb, l-a influenţat

decisiv.45

La fel s-a întâmplat şi cu mişcarea pentru unitatea Italiei. După ce Rusiei i se administrase o corecţie – cu preţul pierderii multor vieţi de soldaţi francezi şi britanici, inclusiv cei care au luat parte la faimoasa şarjă a brigăzii de cavalerie uşoară[5] –, termenii înţelegerii de pace au fost în sfârşit discutaţi la Paris. Unul dintre cei aşezaţi la masa negocierilor a fost contele Cavour, prim-ministrul Sardiniei, care îşi datora locul deciziei lui Victor Emanuel, regele insulei, de a trimite o trupă de personal auxiliar în Marea Neagră, în sprijinul Franţei. Cavour s-a folosit cu şiretenie de prezenţa sa acolo, făcând apel la unitatea şi independenţa Italiei – un îndemn care a fost privit cu simpatie de aliaţi şi i-a însufleţit pe susţinătorii săi de acasă.46 Cinci ani mai târziu, regele Sardiniei devenise regele Italiei, o nouă ţară făurită din oraşe şi regiuni deosebite. Impozantul monument Altare della Patria, care se înalţă în centrul Romei, construit trei decenii mai târziu – pentru a-i face pe romani să se simtă italieni şi pentru a face Italia să se simtă romană, ca să îl citǎm pe Primo Levi –, a marcat punctul culminant al prefacerilor cărora li se dăduse un impuls prin bătălia pentru teritoriu şi influenţă, purtată la mii de kilometri depărtare spre est.47

Pentru Rusia, condiţiile impuse la tratativele de pace de la Paris din 1856 au fost catastrofale. Marea Britanie şi Franţa au colaborat pentru a slăbi influenţa rivalei lor comune: văduvită de câştigurile teritoriale cu greu obţinute în Caucaz, Rusia a suferit şi dezonoarea de a pierde ieşirea la Marea Neagră, care a fost declarată neutră şi închisă pentru orice fel de nave de război. De asemenea, litoralul urma să fie demilitarizat, liber de orice fortificaţii şi depozite de armament.48

Scopul învingătorilor din război era de a umili Rusia şi de a-i înăbuşi ambiţiile din faşă. A avut exact efectul opus: a fost un moment de tipul celui înregistrat mai târziu

5 Aluzie la poemul epic scris de Alfred Lord Tennyson, în 1854, intitulat The Charge of the Light Brigade (.N.t.).

la Versailles, cu un acord final contraproductiv şi comportând consecinţe primejdioase. Dincolo de faptul că măsurile luate au fost extrem de severe şi de restrictive – motiv pentru care ruşii au încercat imediat să le anuleze –, acestea au declanşat o perioadă de schimbare şi de reforme. Războiul din Crimeea demonstrase că armata ţarului nu se ridica nici pe departe la înălţimea trupelor franco-britanice, mai experimentate şi mai bine instruite. După ce ţarul Aleksandru al II-lea a primit câteva rapoarte tăioase ce descriau detaliat, fără ocolişuri, neajunsurile armatei ruse, s-a demarat un program complet pentru modernizarea forţelor militare ale Rusiei.49

S-au adoptat măsuri spectaculoase: serviciul militar a fost redus de la douăzeci şi cinci de ani la cincisprezece ani, micşorând dintr-o lovitură vârsta medie în armată, iar prin comenzile angro de echipament modern, s-au înlocuit dotările învechite şi ineficiente.50 Dar cea mai frapantă schimbare a venit dintr-o reformă socială cu un profund ecou. Chiar dacă un rol important îl avusese şi severa criză bancară de la finele anilor 1850, înfrângerea din Crimeea şi ruşinea în faţa condiţiilor de pace impuse atunci l-au convins pe ţar să abolească iobăgia – un sistem prin care o parte însemnată a populaţiei era legată de glie şi îndatorată prin servitute moşierilor bogaţi. În răstimp de cinci ani, iobăgia fusese desfiinţată, punând capăt veacurilor de sclavie din Rusia.51 Ar fi fost şi timpul, şi nu de ieri, de azi, conform unor contemporani.52 A prevestit un curent impetuos în direcţia modernizării şi a liberalismului economic, care a stimulat creşterea Rusiei într-un ritm fenomenal, pe parcursul celei de-a doua jumătăţi a secolului al XDt-lea: producţia metalurgică a sporit de cinci ori între 1870 şi 1890, în timp ce impresionanta expansiune a reţelei de căi ferate a servit, aşa cum afirmă un autor contemporan, „la emanciparea Rusiei din limitele impuse de propria geografie” – cu alte cuvinte, unificând această vastă ţară.53 Departe de a pune dopul sticlei, britanicii ajutaseră duhul fermecat să iasă

afară din sticla rusească.

Intensificarea aspiraţiilor ruseşti putea fi simţită încă dinainte să se fi uscat cerneala pe tratatul semnat la Paris. Unul dintre delegaţii ţarului la negocierile de pace, un ataşat militar pe nume Nikolai Ignatiev, a fost atât de indignat de tratamentul aplicat Rusiei şi de restricţiile impuse asupra propriului litoral, în special cel al Mării Negre, încât a planificat împreună cu prinţul Gorceakov, fost coleg de şcoală şi confident al lui Aleksandr Puşkin, o misiune în Asia Centrală. Scopul ei era lipsit de echivoc: „Cercetarea [acestei regiuni] şi încurajarea unor legături de prietenie pentru a spori influenţa Rusiei – şi pentru a reduce influenţa Marii Britanii”.54

Ignatiev a făcut lobby intens pentru trimiterea unor expediţii în Persia şi Afghanistan şi a unor emisari în hanatele Khiva şi Buhara. Obiectivul său, după cum a spus-o pe şleau, era să găsească o rută spre India, prin oricare dintre cele două mari fluvii care se varsă în Marea Aral: Amudaria sau Sîrdaria. Ar fi ideal, susţinea el, dacă Rusia ar putea se pune bazele unei alianţe cu popoarele de la graniţele Indiei şi, de asemenea, să le amplifice ostilitatea faţă de Marea Britanie: aşa trebuie făcut pentru a determina Rusia să preia iniţiativa şi să pregătească atacul – şi nu doar în Asia.55

Misiunile conduse de Ignatiev şi de alţii au dat roade. În cei cincisprezece ani care au urmat după încheierea Războiului din Crimeea, Rusia a cucerit sute de mii de kilometri pătraţi, fără a fi nevoită să recurgă la forţă. Expediţii bine conduse, la care s-au adăugat presiuni diplomatice abil aplicate asupra Chinei, i-au permis Rusiei să facă „paşi uriaşi” în Orientul îndepărtat, „în scurtul răstimp de zece ani”, după cum remarca un observator cu experienţă, într-un raport către Foreign Office, în 1861.56

La puţină vreme după aceea, mai multe teritorii din stepa sudică au fost ocupate de Rusia, alături de oraşele-oaze care împânzesc inima Asiei. Spre sfârşitul anilor 1860, Taşkentul, Samarkandul şi Buhara, precum şi mare

parte din prospera vale Fergana deveniseră „protectorate” sau vasale ale cârmuitorului de la Sankt-Petersburg – un prim pas, înainte de anexarea deplină şi de încorporarea în imperiu. Rusia îşi construia propria reţea uriaşă de comerţ şi de comunicaţii, care făcea acum legătura între Vladivostok, la est, frontiera cu Prusia, la vest, porturile de la Marea Albă, din nord, şi Caucaz şi Asia Centrală, în sud.

Nu a fost un proces lipsit de momente negative. Deşi se demarase un foarte necesar program de modernizare, după dezastrul înregistrat în timpul Războiului din Crimeea, tendoanele Rusiei se încordau greu şi dureros, odată cu creşterea statului. O problemă permanentă era colectarea fondurilor băneşti necesare pentru transformarea imperiului, ceea ce a dus la stânjenitoarea decizie de a renunţa la Alaska, din raţiuni geopolitice şi financiare.57 Cu toate acestea, pe măsură ce se înmulţeau temerile Imperiului Britanic la gândul schimbărilor din Rusia, preocuparea autorităţilor de la Londra era să găsească din nou metode prin care să oprească acest avânt; sau, dacă nu era posibil, măcar să abată atenţia Rusiei în altă parte a lumii.

16

Drumul spre război

În ultima parte a secolului al XIX-lea, siguranţa de sine a Rusiei, optimismul de-a dreptul sfidător creşteau cu repeziciune. Nu mult a trecut până când cârmuitorii ruşi şi-au dorit abrogarea clauzelor privind Marea Neagră din Tratatul de la Paris. Treptat, s-a dus discret muncă de lămurire prin cancelariile din toată Europa, pentru sprijin în vederea iniţiativei de revizuire a tratatului, la modul general, şi pentru eliminarea clauzelor cu pricina, în particular. Majoritatea statelor n-au opus cine ştie ce rezistenţă. Cu o singură excepţie: Marea Britanie. În iarna lui 1870, o copie a circularei cu sinteza unei propuneri de abrogare a clauzelor respective, ce fusese prezentată cabinetului britanic, a apărut în presa din Sankt-Petersburg, împreună cu vestea că Londra o respinsese

categoric. Strădaniile prinţului Gorceakov de a forţa chestiunea au fost bine primite în Rusia; în schimb, au fost întâmpinate cu furie în presa britanică.1

Linia adoptată de publicaţia *The Spectator* era reprezentativă pentru indignarea britanicilor. Încercarea Rusiei de a renegocia clauzele era diabolică, scriau redactorii ziarelor; „o sfidare mai îndrăzneaţă şi mai făţişă la adresa legii europene, a moralităţii internaţionale şi a politicii britanice, decât scrisoarea rusească, nicicând nu s-a pomenit pe lume”.2 Propunerea de revocare a clauzelor i-a convins pe unii că războiul era iminent şi că Marea Britanie n-avea de ales decât să folosească forţa, pentru a menţine restricţiile asupra Rusiei. Această reacţie era monstruoasă, scria John Stuart Mill într-o scrisoare către *The Times*; se prea poate ca acţiunile să fie provocatoare, dar ele nu trebuie să ducă la un conflict militar. Până şi regina Victoria a fost de acord, trimiţându-i o telegramă lordului Granville, secretarul pentru afaceri externe: „Oare ar putea să li se dea de înţeles ziarelor principale, scria ea, că este cazul să se abţină de la a aţâţa spiritul războiului aici?” 3

Teribila nelinişte era declanşată nu atât de preocupările privind Marea Neagră, cât de temerea generală că Rusia îşi arată forţa sa tot mai mare. Intervenţia militară fiind o variantă nerealistă, din lipsă de alte soluţii, Marea Britanie nu prea avea ce face altceva decât să cedeze – ceea ce a declanşat o polemică acerbă în Camera Comunelor între prim-ministrul William Gladstone şi charismaticul Benjamin Disraeli. Rusia a obţinut ceea ce dorise, adică libertatea de a face ce poftește de-a lungul litoralului şi de a staţiona nave de război în porturile din Crimeea şi din alte locuri de pe malul nordic al Mării Negre. Vestea a fost întâmpinată cu euforie la Sankt-Petersburg, conform unui martor ocular britanic, şi a fost prezentată ca un „triumf” pentru Rusia. Aleksandru al II-lea, despre care „se spune că a fost copleşit de fericire”, a ordonat să se cânte un „Te Deum” în capela Palatului de

Iarnă, înainte de a se ruga în Catedrala Sfinţilor Petru şi Pavel, „pentru ceva vreme, dând semne de adâncă emoţie”.4

Marea Britanie se arătase neputincioasă când a trebuit să transforme forţa sa economică în succes diplomatic şi politic. Noi abordări au fost curând adoptate. Unul dintre subiectele aduse în discuţie s-a referit la titulatura conducătorului britanic. Dată fiind mărimea şi răspândirea dominioanelor, a regiunilor, a popoarelor şi a locurilor care erau supuse suveranului britanic, s-a propus ca monarhul să fie numit împărat. Această schimbare a provocat o dezbatere aprinsă în camerele parlamentului, tradiţionaliştii arătându-se îngroziţi de ideea modificării rangurilor, titlurilor şi denumirilor care rezistaseră cu brio timp de secole. Regii deţineau autoritatea supremă asupra cârmuitorilor subordonaţi, le-a spus lordul Granville membrilor Camerei Lorzilor; nu exista nicio raţiune sau justificare pentru schimbarea titulaturii suveranului. „Domnii mei, a declarat el, în privinţa demnităţii Majestăţii Sale însăşi, niciun nume nu poate face apel la imaginaţie cu mai multă forţă decât cel al Victoriei, regina Marii Britanii şi a Irlandei”. Aşa trebuia să fie cunoscut monarhul.5

Problema era cu Rusia şi cu ţarul. Pe lângă faptul că ducea cu gândul înapoi la Roma imperială (cuvântul „ţar” este o simplă adaptare a lui „cezar”), titulatura oficială a Conducătorului, în toată gloria ei, atunci când era folosită în corespondenţa de stat şi la ocazii formale, făcea referire la o lungă şi elaborată listă de teritorii asupra cărora ocârmuia. La mijlocul anilor 1870, Disraeli – de acum prim-ministru – a accentuat în faţa

Parlamentului că un titlu mai înalt decât cel de regină ar contribui la sporirea încrederii populaţiei Indiei, deja îngrijorată de înaintarea rusă în Asia Centrală. Regina Victoria a fost de acord, în principiu, scriindu-i lui Disraeli că „atacarea Rusiei din India este calea potrivită” şi că o titulatură de rang mai înalt ar ajuta la concentrarea

loialităţii supuşilor ei din India.6

Unii membri ai parlamentului nu erau convinşi de necesitatea unei astfel de concurenţe. Neîndoios că noi, britanicii, „care cârmuirii India de o sută de ani”, a spus un parlamentar, nu suntem chiar atât de nesiguri pe noi, încât să avem nevoie să modificăm titlul reginei, doar „pentru ca suverana noastră să poată fi aşezată pe picior de egalitate cu împăratul Rusiei”.7 Alţii însă au scos în evidenţă dramatica schimbare de situaţie din Orient, proclamând sfidător că „stăpânirea britanică peste Hindustan este menită să dureze” şi că, prin urmare, „nicio părticică din teritoriu nu trebuie cedată”. Era un motiv de îngrijorare că frontierele Rusiei se aflau acum la doar câteva zile de marş distanţă de dominioanele Majestăţii Sale din India.8 După dezbateri aprinse în Parlament, a fost adoptată legea din 1876, care proclama că Victoria nu era doar regină, aşa cum fusese încoronată cu aproape patru decenii în urmă, ci şi împărătească. Victoriei i-a plăcut: de Crăciun, i-a trimis lui Disraeli o felicitare semnată „Victoria, Regina et Imperatrix” – Victoria, regină şi împărătească.9

Iniţiativele, aparent superficiale, de acest fel au fost însoţite de măsuri mai practice, într-o atmosferă tot mai tensionată, în contextul în care pe britanici îi frământa neîncetat spaima de a pierde teren în favoarea rivalilor. Atât Marea Britanie, cât şi Rusia au devenit obsedate să-şi organizeze reţele de spioni cu care să se ţină reciproc sub observaţie, să cucerească simpatia populaţiei locale şi să-i cultive pe cei care aveau influenţă. Colonelul MacLean din Cavaleria Punjab şi Serviciul Politic Indian a fost unul dintre cei delegaţi să monitorizeze evenimentele din zonele de graniţă dintre Persia, India şi Afghanistan în anii 1880. El a înfiinţat grupuri de negustori şi operatori ai oficiilor locale de telegraf, motivându-i cu diverse stimulente să culeagă informaţii despre ce se petrece în regiune. MacLean i-a luat în vizor pe clericii musulmani, dându-le tot felul de cadouri: ţesături scumpe, covoare, ţigări de foi şi chiar inele cu diamante, pentru a impresiona populaţia

locală cu avantajele cooperării cu Marea Britanie. MacLean a justificat mituirea de acest fel ca pe un mod de canalizare a susţinerii spre prieteni influenţi. De fapt, a întărit autoritatea religioasă într-o regiune agitată şi capricioasă, ce era ţinta unei concurenţe acerbe din exterior.10

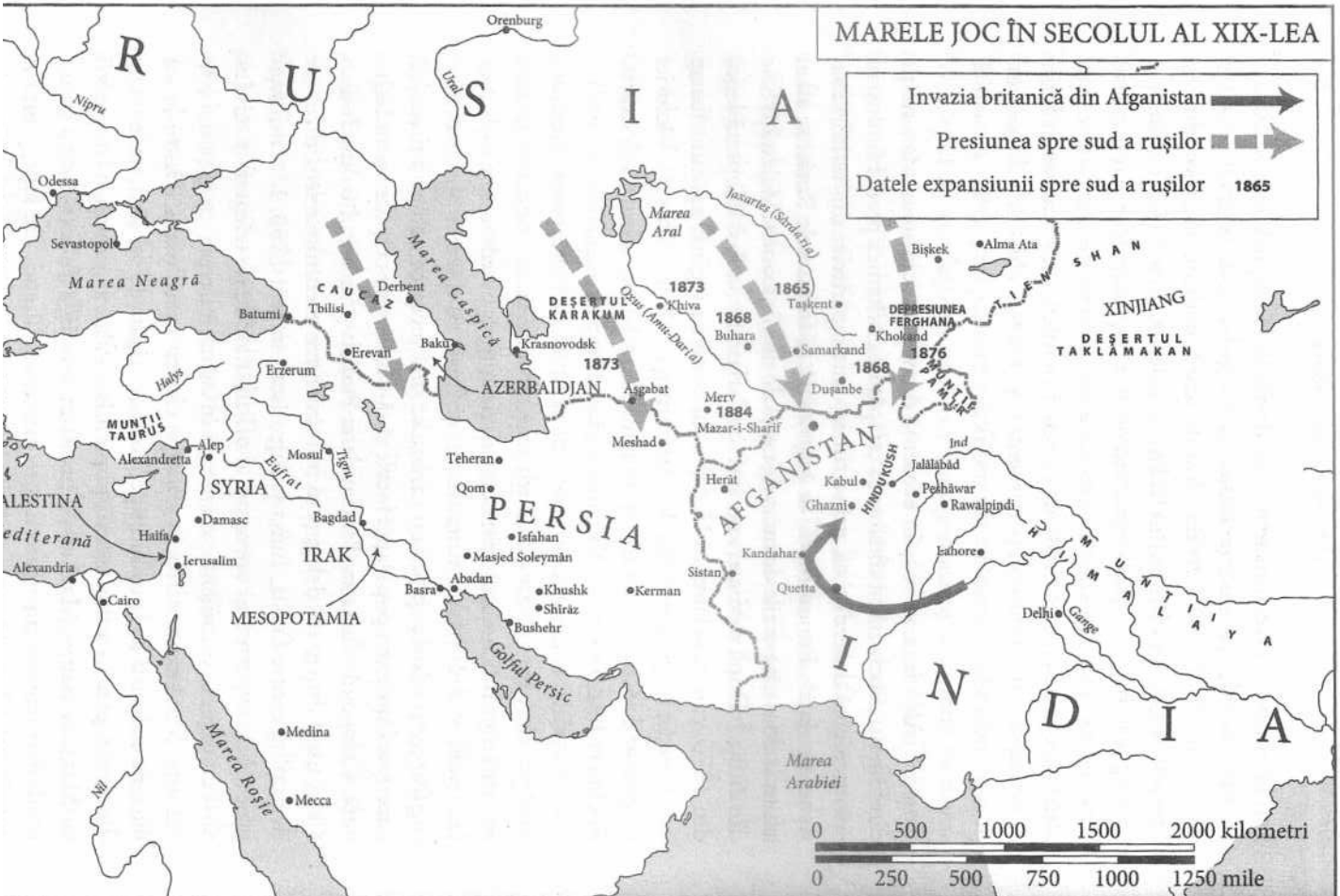
MARELE JOC ÎN SECOLUL AL XIX-LEA
Invazia britanică din Afganistan
Presiunea spre sud a rușilor
Datele expansiunii spre sud a rușilor 1865
RUSIA
INDIA
PERSIA
AFGANISTAN
AZERBAIDJAN
IRAK
MESOPOTAMIA
SYRIA
ALESTINA
editerană
MUNȚII TAURUS
CAUCAZ
DEȘERTUL KARAKUM
DEȘERTUL TAKLAMAKAN
XINJIANG
DEPRESIUNEA FERGHANA
TIEN-SHAN
HINDU KUSH
HIMALAIA
Marea Neagră
Marea Caspică
Marea Aral
Marea Roșie
Marea Arabiei
Golful Persic
Nipru
Don
Halys
Eufrat
Tigru
Nil
Gange
Ind
Jaxartes (Sîrdaria)
Oxus (Amu-Daria)
Orenburg
Odessa
Sevastopol
Batumi
Tbilisi
Derbent
Erevan
Baku
Erzerum
Krasnovodsk
Aşgabat
Khiva
Buhara
Merv
Mazar-i-Sharif
Meshad
Teheran
Qom
Isfahan
Masjed Soleymân
Abadan
Basra
Khushk
Shîrăz
Kerman
Bushehr
Sistan
Herăt
Kandahar
Quetta
Kabul
Ghazni
Jalălăbad
Peshăwar
Rawalpindi
Lahore
Delhi
Taşkent
Samarkand
Khokand
Duşanbe
Bişkek
Alma Ata
Alexandretta
Alep
Mosul
Damasc
Haifa
Ierusalim
Alexandria
Cairo
Bagdad
Medina
Mecca
1873
1865
1868
1876
1884
0 500 1000 1500 2000 kilometri
0 250 500 750 1000 1250 mile

Din punctul de vedere al britanicilor, exista o reală preocupare în ceea ce priveşte intenţiile şi capacităţile Rusiei, precum şi ameninţarea pe care expansiunea ei în Asia Centrală o reprezenta pentru liniile de apărare ale Indiei. Discuţiile de la Londra s-au întors către o confruntare militară cu Rusia, Disraeli sfătuind-o pe regină să fie gata să autorizeze trimiterea de trupe britanice „în Golfiil Persic, iar împărăteasa Indiei ar trebui să ordone armatei sale să cureţe Asia Centrală de muscali şi să-i împingă în Marea Caspică".11 Atât de surescitate erau autorităţile, încât viceregele, lordul Lytton, a ordonat nu una, ci două invazii ale Afghanistanului în 1878 – 1880, instalând un monarh-marionetă pe tronul din Kabul. Persia era curtată asiduu şi a fost convinsă să semneze Convenţia de la Herăt, în care se angaja să protejeze Asia Centrală de înaintarea Rusiei. Sarcină deloc uşoară, dat fiind că Persia îşi avea propriile interese în regiune şi încă nu îşi revenise după recenta şi nedorita intervenţie a britanicilor care favorizase Afghanistanul în detrimentul Persiei.12 între timp, s-au făcut paşi în direcţia stabilirii unor contacte dincolo de Kandahar, pentru a avea sisteme mai bune de avertizare timpurie asupra oricărei iniţiative ruseşti, fie ea militară sau de alt fel.13

Ofiţerii superiori au consumat o cantitate considerabilă de energie în a evalua cum să facă faţă unei posibile invazii ruseşti a Raj[6]-ului. Începând cu ultimii ani ai deceniului 1870, s-a pregătit o serie întreagă de rapoarte care priveau chestiunea dintr-o largă perspectivă strategică: se admitea faptul că dezacordurile şi tensiunile cu Rusia în alte teatre de operaţiuni puteau să aibă şi era probabil să aibă un impact în Orient. Un memorandum se

6 British Raj {răj însemnând „domnie" în limba hindi), India Britanica sau Imperiul Indian Britanic sunt termenii folosiţi pentru a desemna subcontinentul indian, regimul colonial şi perioada istorică dintre 1858 şi 1947, în care Imperiul Britanic a stăpânit regiunea. Aceasta cuprindea provincii administrate direct de Regatul Unit (aşa-numita „Indie Britanică") şi principate guvernate de domnitori locali care recunoşteau autoritatea puterii suzerane a Coroanei Britanice (N.t.).

apleca asupra „măsurilor care ar trebui să fie adoptate în India, în eventualitatea ca Anglia să se alăture Turciei în războiul împotriva Rusiei” – după invazia rusească în Balcani din 1877. Într-un raport scris în 1883, autorul întreba: „Este posibilă o invazie rusească în India?” Aceeaşi preocupare se regăseşte în alt document, redactat la puţină vreme după primul: „Care sunt punctele vulnerabile ale Rusiei şi cum au influenţat recentele evenimente politica noastră de frontieră în India?” Se vede clar cât de serios era tratat acest subiect, judecând după numirea autorului lor, belicosul general Sir Frederick Roberts (ulterior, înnobilat Lord Roberts), în postul de comandant-şef al forţelor din India, în 1885.14

Nu toată lumea împărtăşea această viziune sumbră asupra situaţiei din Asia, chiar şi după ce britanicii puseseră mâna, în 1886, pe un set de planuri de invazie pregătite de generalul Aleksei Kuropatkin.15 Şeful serviciului de informaţii al armatei britanice, Henry Brackenbury, era de părere că se exagerează cu ameninţarea rusească, din punctul de vedere al dorinţei Rusiei de a ataca şi din cel al gradului în care armata ţarului era pregătită s-o facă.16 George Curzon, pe atunci un tânăr şi promiţător membru al parlamentului, bursier cu examen al colegiului AII Souls[7], dar care în răstimp de un deceniu avea să devină viceregele Indiei, trata chestiunea cu încă şi mai multă desconsiderare. El nu vedea niciun plan pe termen lung sau vreo strategie măreaţă în spatele intereselor ruseşti din Orient. Departe de a fi „coerentă, nemiloasă sau profundă”, scria el în 1889, „eu o socotesc o politică pe sponci, o politică de-a aştepta să vadă ce se întâmplă, de-a profita de pe urma gafelor altora şi, cam tot atât de des, de a le comite ea

7 All Souls College este unul dintre cele mai vechi colegii postuniversitare de la Oxford, înfiinţat în 1438 de arhiepiscopul de Canterbury şi avindu-1 cofondator pe regţle Henric al Vl-lea. Examenul de bursier la All Souls, organizat o dată pe an, în septembrie, este considerat „cel mai greu examen din lume“ şi nu sunt admişi mai mult de doi, maximum trei candidaţi (N.t.).

însăşi”.17

Era cu certitudine adevărat că atitudinea Rusiei faţă de situaţia din Asia Centrală, în general, şi faţă de India, în particular, se caracteriza prin multă fanfaronadă şi iluzii deşarte. Existau capete înfierbântate în armată care vorbeau despre planuri măreţe de înlocuire a Marii Britanii ca putere dominatoare pe subcontinentul indian, iar în paralel se luau măsuri care păreau să sugereze că interesul Rusiei este departe de a fi pasiv: spre exemplu, au fost trimişi ofiţeri la cursuri de hindi, în vederea pregătirii unei intervenţii iminente în India. Nu lipseau nici încurajările din partea localnicilor. Bunăoară, susţinând că vorbeşte în numele „majorităţii celor mai puternici prinţi ai Indiei”, maharajahul Duleep Singh al Punjabului îi scria ţarului Aleksandru al III-lea cu promisiunea „eliberării a vreo 250.000.000 dintre compatrioţii mei de jugul crud al stăpânirii britanice” – aparent, era o invitaţie deschisă pentru ca Rusia să-şi extindă şi mai mult hotarele către sud.18

În practică însă, lucrurile nu erau chiar atât de simple. În primul rând, Rusia deja se lupta cu problema spinoasă a încorporării vastelor noi regiuni care fuseseră de curând aduse sub ocârmuirea ţarului. Oficialităţile trimise în Turkestan aveau dificultăţi cu înregistrări cadastrale complexe şi deseori contradictorii, iar tentativele lor de a simplifica şi de a spori randamentul taxelor, impozitelor şi legilor locale întâmpinau o inevitabilă opoziţie.19 Apoi mai erau încrâncenatele realităţi de la faţa locului, dând naştere la ceea ce Consiliul de Miniştri de la Sankt-Petersburg numea „dispoziţia fanatică din ţinuturile noastre de graniţă răsăritene”, ca rezultat al influenţei islamului asupra a aproape tuturor aspectelor din viaţa de zi cu zi a „noilor ruşi”, care acum făceau parte din imperiul rus.20 Teama de insurecţie şi de răscoală în aceste teritorii proaspăt cucerite era atât de mare, încât s-a renunţat la serviciul militar obligatoriu, iar pretenţiile financiare au fost

menţinute în mod deliberat scăzute. Ţăranii ruşi, după cum remarca sarcastic un intelectual bine-cunoscut, nu se bucurau de un asemenea tratament generos.21

Complicaţii au apărut şi din cauza opiniei asupra populaţiilor locale. Voci critice în Rusia înfierau atitudinea profund influenţată de prejudecăţi a britanicilor, observând că soldaţii se purtau cu negustorii din bazarurile Taşkentului de parcă ar fi fost „un soi de dobitoace, mai degrabă decât oameni”; cu ocazia unui dineu, soţia unui căpitan englez se pare că ar fi refuzat să fie însoţită la masă de maharajahul Caşmirului, spunând că acesta era „un hindus murdar”. În ciuda acestor observaţii, nici atitudinea ruşilor nu era mult mai luminată: ofiţerii ţarişti s-or fi plâns unul altuia de cât de rău îi tratau britanicii pe localnici, dar nu prea existau dovezi care să arate că ei ar fi văzut cu adevărat lucrurile altfel. „Toţi hinduşii, fără excepţie, scria un călător rus în India, în secolul al XIX-lea, sunt devotaţi trup şi suflet celei mai cumplite cămătării. Vai de viaţa nenorocitului băştinaş care se lasă ispitit de promisiunile lor mincinoase!” 22

Chiar şi aşa, exista un val de entuziasm faţă de lumile noi cu care Rusia venea în contact, după cum a recunoscut Piotr Valuev, ministrul de interne, în jurnalul său personal, în 1865. „Taşkentul a fost luat de generalul Cerniaev. Nimeni nu ştie de ce sau în ce scop… [dar] există ceva erotic în tot ce facem noi la graniţele depărtate ale imperiului nostru”. Extinderea teritoriului era un lucru minunat, scria el. Mai întâi, Rusia a ajuns la fluviul Amur, apoi la râul Ussuri. Iar acum, la Taşkent.23

Totuşi, în ciuda dificultăţilor inerente, influenţa Rusiei şi implicarea ei în est s-au manifestat în continuare în ritm accelerat, pe măsură ce Imperiul Rus şi-a dezvoltat propriul Drum al Mătăsii. Construirea căii ferate transsiberiene şi legarea acesteia de sistemul feroviar din est al Chinei au dus la o intensificare imediată a comerţului, volumul mărfurilor transportate aproape triplându-se între 1895 şi 1914.24 Creşterea a fost

susţinută de noi instituţii, ca Banca Ruso-Chineză, înfiinţată pentru a finanţa expansiunea economică în Extremul Orient.25 Aşa cum le-a spus premierul Piotr Stolîpin membrilor Dumei, parlamentul rus, în 1908, în est erau regiuni cu potenţial şi pline de resurse naturale. „Îndepărtatul şi neprimitorul nostru teritoriu de graniţă este bogat în aur, lemn, blănuri şi imense terenuri potrivite pentru agricultură”. Deşi sărac populate în prezent, avertiza el, aceste spaţii nu vor rămâne multă vreme goale. Rusia trebuia să se folosească de prilejurile ce i se ofereau în prezent.26

Aceste aspiraţii nu erau deloc de natură să liniştească temerile Marii Britanii, care îşi apărase cu îndârjire poziţia ei în Extremul Orient. Deschiderea pieţelor din China, în particular, se dovedise dificilă. În 1793, de exemplu, prima misiune britanică fusese tratată cu multă superioritate, la curtea împăratului Qianlong, când solicitase dreptul de înfiinţare a unei comunităţi de negustori. Conexiunile Chinei pătrundeau adânc „în fiecare ţară de sub Cer”. Ca atare, cererea britanică nu era nicidecum ceva neaşteptat, consemna o scrisoare din partea împăratului, care i-a fost adusă regelui George al III-lea. „Precum ambasadorul vostru poate vedea cu ochii lui, continua autorul epistolei plin de trufie, noi avem toate lucrurile care există. Eu nu pun preţ pe obiecte ciudate sau născocite şi nu îmi sunt de niciun folos lucrurile meşteşugite în ţara voastră”. 27

Simplă lăudăroşenie, de fapt, căci la momentul potrivit s-au convenit condiţiile necesare. Răspunsul agresiv se baza mai degrabă pe conştientizarea acută a faptului că influenţa Marii Britanii se extindea tot mai departe şi pe principiul că atacul e cea mai bună formă de apărare.28 întâmplător, suspiciunile iniţiale ale chinezilor nu erau deloc departe de realitate, fiindcă, odată acordate privilegii comerciale, Marea Britanie n-a ezitat deloc să apeleze la forţă pentru a-şi păstra şi a-şi extinde influenţa. Crucială pentru expansiunea comercială era vânzarea de

opiu, în ciuda protestelor viguroase ale chinezilor, a căror indignare în faţa efectelor devastatoare ale dependenţei de droguri a fost tratată cu nepăsare de autorităţile britanice.29 Comerţul cu opiu se dezvoltase puternic în urma Tratatului de la Nanjing din 1842, care a deschis accesul spre porturi unde acest comerţ fusese anterior restricţionat şi a acordat Hong Kong-ul britanicilor; concesii suplimentare au fost făcute după ce forţele britanice şi franceze au invadat Beijingul în 1860, jefuind şi incendiind Vechiul Palat de Vară.30

Unii l-au considerat un moment de o mare importanţă, marcând încă un capitol din istoria triumfului Europei Apusene în lume., Astfel, a fost destinul Angliei, se putea citi într-un articol din presa britanică, să sfâşie urzeala unei cârmuiri care de vreme îndelungată nedumereşte Europa şi să-i dezvăluie propriilor supuşi găunoşenia şi multele sale rele”. Un alt autor a fost lipsit de nuanţe şi de menajamente: „Misterioasa şi totala barbarie” a Imperiului Chinez fusese destrămată de „forţa activă şi vulcanică a Civilizaţiei Occidentale”.31

În contextul eforturilor Marii Britanii de a contracara instalarea fără preget a Rusiei în Extremul Orient, în 1885 s-a luat hotărârea cuceririi insulelor Komondo de pe coasta sudică a peninsulei coreene – „în chip de bază”, i s-a spus Cabinetului, „pentru blocada în faţa forţelor ruseşti din Pacific”, precum şi „ca avanpost de susţinere a operaţiunilor împotriva Vladivostokului”.32 Acţiunea era menită să protejeze poziţia strategică a Marii Britanii, iar mai presus de toate, comerţul ei cu China – la nevoie, cu o lovitură preventivă. În 1894, înainte ca reţeaua feroviară să fi deschis noi posibilităţi, peste 80% din totalul veniturilor vamale încasate în China erau plătite de Marea Britanie şi de companii britanice – ale căror nave, de asemenea, transportau peste patru cincimi din volumul total al comerţului exterior efectuat de China. Era evident că ascensiunea Rusiei, care implica şi noi rute pe uscat, avea să se facă în dauna Marii Britanii.

În tot acest context de intensificare a rivalităţii şi a tensiunii, a devenit cunoscut la sfârşitul anilor 1890 că Rusia începuse să îşi atragă favorurile Persiei. Apărea premisa unei alianţe care ar fi putut reprezenta o ameninţare pentru abordarea din nord-vest a Indiei. La Londra se admisese anterior, chiar dacă după multă deliberare, că presiunea asupra subcontinentului dinspre Rusia, via Afghanistan, prin trecătorile munţilor Hindukush, avea puţine şanse de reuşită. Strategilor înarmaţi cu creioane şi cu hărţi, trasarea unei rute din Asia Centrală prin această regiune dificilă le părea o treabă uşoară. În plus, se recunoştea că, deşi nu se putea scoate din discuţie un atac-surpriză la scară redusă, caracteristicile peisajului diminuau orice efort militar serios prin trecătorile montane, bine-cunoscute pentru caracterul lor înşelător şi renumite ca locuri greu de penetrat.

Apropierea prin Persia era cu totul altă poveste. Rusia devenise din ce în ce mai activă pe flancul ei sudic, ocupând oraşul Merv în 1884, o mişcare care i-a luat prin surprindere pe demnitarii şi agenţii britanici – au aflat prima oară din ziare –, spre bucuria conducătorilor de la Teheran. Cu graniţa rusească aflându-se acum la mai puţin de 350 de kilometri de Herât, calea spre Kandahar şi, deci, spre India, era larg deschisă. Mai îngrijorător încă era faptul că ofensiva fusese urmată de punerea în practică a unor proiecte de infrastructură, menite să lege noile regiuni de zonele centrale ale Rusiei. În 1880, a început construirea căii ferate transcaspice, o linie de tren legând curând Samarkandul deâaşkent, iar în 1899, o alta legând Merv de Kushk, la o aruncătură de băţ de Herât.33 Nu era doar o acţiune simbolică: prin aceste artere se transportau provizii, arme şi trupe de soldaţi, până în apropierea Imperiului Britanic. După cum accentua mareşalul Roberts în faţa ofiţerilor din Comandamentul Răsăritean, nu mult după aceea, pe de o parte, era regretabil că avusese loc o extindere a căilor ferate până atât de departe. Pe de altă

parte, acum se trasase o linie „peste care Rusiei nu i se poate permite să treacă”. Dacă o făcea, a declarat lordul Roberts, se va considera că este *casus belli* – adică motiv întemeiat pentru declanşarea unui război.34

Liniile de cale ferată reprezentau şi o ameninţare economică. În 1900, ambasada britanică de la Sankt-Petersburg a înaintat Londrei rezumatul unei broşuri ce fusese scrisă de un ofiţer rus, care argumenta necesitatea extinderii feroviare în Persia şi Afghanistan. Foarte probabil, admitea ofiţerul, ca britanicii să nu reacţioneze prea bine la noul sistem de transport, dar nu era nicio surpriză: la urma urmei, o legătură de cale ferată care să traverseze toată Asia „ar pune întregul comerţ al Indiei şi al Asiei Răsăritene cu Rusia şi Europa în mâini [ruseşti]”.35 Afirmaţia era cam exagerată, după cum a remarcat un diplomat cu experienţă în răspunsul său la acest raport. „Consideraţiile strategice prezentate de autor nu au cine ştie ce valoare”, scria Charles Hardinge, pentru că ar fi nebunie din partea Rusiei să facă vreo mişcare în această regiune, dat fiind controlul exercitat de Marea Britanie asupra Golfului Persic.36

Totuşi, într-un moment când britanicii ajunseseră deja la paroxism, asemenea zvonuri despre influenţa comercială tot mai mare a Rusiei furnizau un motiv în plus de preocupare. Fantome şi comploturi erau zărite pe la toate colţurile şi conştiincios consemnate de diplomaţii britanici îngrijoraţi. Se puneau întrebări stânjenitoare: de ce prezenţa unui anume doctor Paşuski în Bushehr nu fusese remarcată mai repede, împreună cu informaţii la zi despre veridicitatea afirmaţiei lui că ar trata bolnavii de ciumă; vizita unui aristocrat rus, identificat drept „prinţul Dabija”, era şi ea privită cu maximă suspiciune, iar faptul că părea să fie „extrem de reticent în legătură cu mişcările şi intenţiile lui” a fost conştiincios notat şi transmis mai departe.37 La Londra, Rusia s-a mutat în capul listei pe agenda de discuţii a şedinţelor de Cabinet, atrăgând atenţia premierului însuşi, şi a devenit una din priorităţile

Ministerului de Externe.

Pe termen scurt, Persia era arena unde competiţia se derula cu cea mai mare intensitate. Monarhii Persiei se dedulciseră la împrumuturi generoase şi fără condiţii, primite de la cei doritori să-şi construiască relaţii bune cu o naţiune pe care soarta o binecuvântase cu o amplasare strategică de invidiat, ca un pivot de echilibru între Orient şi Occident. Marea Britanie avusese mare grijă să satisfacă mofturile costisitoare şi apetitul financiar al cârmuitorilor persani din cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea, până când, în 1898, şahul Mozaffar od-Din, care purta nişte mustăţi extravagante, a atras atenţia asupra sa, respingând propunerea unui nou împrumut de 2 milioane de lire sterline. Londra a trimis imediat un înalt demnitar, ca să afle mai multe informaţii, dar acesta s-a izbit de un zid de muţenie. Lordul Salisbury, prim-ministrul britanic, urmărea personal situaţia, dând instrucţiuni Ministerului de Finanţe să îmbunătăţească şi mai mult condiţiile de acordare a împrumutului şi să crească suma propusă. Au început să circule zvonuri despre ce se petrecea în spatele uşilor închise – într-un final, a reieşit că Rusia se oferea să acorde un împrumut mult mai consistent decât cel pe care Marea Britanie era dispusă să-l dea, şi în condiţii mult mai avantajoase.38

A fost o manevră dibace din partea Sankt-Petersburgului. Veniturile din taxe şi impozite în Rusia creşteau spectaculos, în acelaşi timp în care investiţiile străine începeau să curgă şi ele în ţară. Încet, dar sigur, îşi făcea apariţia o clasă de mijloc – oameni ca Lopahin, personajul din *Livada cu vişini* a lui Cehov, care cu doar o generaţie în urmă ar fi fost legaţi de glie, profitau acum de schimbarea socială, de noile pieţe autohtone şi de oportunităţile de export, pentru a face avere. Istoricilor economiei le place să scoată în evidenţă procesul de creştere, semnalând progresul în domeniul urbanizării, al producţiei de fontă şi al construcţiilor de cale ferată. Dar nici nu trebuie să privim mai departe decât la ce se

petrecea în literatura, arta, baletul şi muzica din această perioadă, la succesul unor Tolstoi, Kandiński, Diaghilev, Ceaikovski şi mulţi, mulţi alţii, ca să ne facem o idee despre avântul cultural şi economic al Rusiei.

Era inevitabil ca Rusia să-i facă avansuri Persiei, alimentându-i acesteia din urmă foamea nesăţioasă de bani, care-şi avea parţial originea în lipsa de eficienţă structurală a administraţiei, iar în parte se datora gusturilor costisitoare ale claselor care o conduceau. După ce Sir Mortimer Durând, ministrul plenipotenţiar britanic la Teheran, raportase acasă informaţii culese din rândul austriecilor din Constantinopol, la începutul lui 1900, care revelau că guvernul ţarist era dispus să dea bani cu împrumut şi să facă o ofertă efectiv mai bună decât cea a britanicilor, la Londra s-a dezlănţuit iadul pe pământ.39 Au fost înfiinţate comitete şi comiţii care să studieze posibilitatea extinderii căii ferate de la Quetta până la Sistan şi construirea unei reţele de telegraf – „pentru a salva sudul Persiei, scria lordul Curzon, astfel încât să nu cadă în gheare [le Rusiei]”.40

Propuneri radicale s-au făcut pentru a contracara avansul înregistrat deja de Rusia, printre care demararea unor vaste lucrări de irigaţii în regiunea Sistan, ca mod de a cultiva pământul şi de a strânge legăturile cu comunitatea locală. S-a discutat chiar şi ideea ca britanicii să închirieze teren în provincia Helmand, astfel încât rutele spre India să poată fi controlate în mod eficient.41 în acest moment, întrebarea principală era când, şi nu dacă Rusia va trece la atac. Aşa cum recunoştea şi lordul Curzon în 1901: „Voiam state-tampon între noi şi Rusia”. Unul câte unul, fiecare dintre acestea fusese „strivit până la dispariţie”. China, Turkestan, Afghanistan şi acum Persia fuseseră smulse de pe tabla de joc. Zona-tampon, a adăugat el, fusese „redusă la grosimea unei foiţe”.42

Lordul Salisbury era disperat. I-a solicitat lordului Lansdowne, ministrul de externe, să găsească un mod prin care să dea bani cu împrumut Persiei. „Situaţia pare… fără

speranţă", scria prim-ministrul în octombrie 1901. Ministerul de Finanţe ezita să-şi îmbunătăţească oferta, alarmat de cât de repede şahul şi anturajul lui reuşeau să cheltuiască sume enorme de bani. Britanicii rămâneau fără opţiuni. „Dacă nu se găsesc banii necesari, scria prim-ministrul, Rusia va institui un protectorat *de facto* [în Persia] şi noi nu vom putea salva porturile golfului decât prin forţă". 43

Frica să nu se întâmple exact acest lucru ieşise la suprafaţă cu un an în urmă, când se primiseră informaţii că Rusia se pregăteşte să preia controlul asupra portului Banda Abbas, un amplasament strategic vital pentru strâmtoarea Ormuz – cel mai îngust loc de trecere prin Golful Persic. După cum le spunea colegilor săi din Camera Lorzilor un lord îngrijorat: „Prezenţa unui arsenal naval în Golftd Persic, în mâinile unei mari puteri, ar fi o ameninţare nu doar la adresa comerţului nostru cu India şi China, ci şi al celui cu Australasia".44 Când navelor de război britanice li s-a dat ordin să ia contramăsuri în eventualitatea oricărei mişcări din partea ruşilor, lordul Lansdowne s-a arătat ferm: „Trebuie să privim înfiinţarea unei baze navale sau a unui port fortificat în Golful Persic, de către orice altă putere, ca pe o foarte gravă ameninţare la adresa intereselor britanice". Consecinţele, a spus el, ar fi grave. Se referea la război.45

Fantome ruseşti erau peste tot. Funcţionari ai Foreign Office cercetau neliniştiţi, cu toată atenţia, noianul de rapoarte, care se scurgea înapoi spre Londra, asupra activităţilor ofiţerilor ţarişti, ale inginerilor şi ale topografilor din Persia.46 însemnătatea unei noi companii de comerţ finanţate de ruşi, cu activitate între Odessa la Marea Neagră şi Bushehr de pe coasta sudică a Persiei, a fost discutată la modul cel mai serios în Parlament, membrii acestuia fiind alarmaţi de relatări foarte convingătoare, care avertizau că diverse persoane dubioase, pretinzând că umblă după „păsări, fluturi şi alte *animalcule* \ sunt, de fapt, agenţi ruşi care distribuie puşti

bărbaţilor din triburi locale aflate în conflict şi aţâţă starea de nemulţumire.47 Situaţia a atras atenţia regelui Eduard al VII-lea, care i-a scris ministrului de externe în 1901, afirmându-şi îngrijorarea că „influenţa rusească pare să fie preponderentă zi de zi în Persia, în detrimentul Angliei”, şi îndemnându-l să-i spună şahului că lipsa de fermitate în faţa ruşilor nu va fi tolerată.48 A contat prea puţin că ministrul plenipotenţiar britanic la Teheran, Sir Cecil Spring-Rice, a raportat că şahul se jura pe ce avea mai sfânt că „nu intenţionează să adopte o poziţie în Persia care să faciliteze invadarea Indiei”.49

Neliniştea se înteţea într-un moment când se manifesta sentimentul acut că imperiul britanic se extinsese prea mult. Confruntarea cu burii din sudul Africii şi revolta Yihetuan (mai cunoscută ca Răscoala boxerilor) din China au demonstrat că Marea Britanie risca să se vadă covârşită dincolo de mări – ceea ce exacerba şi mai mult frica de expansiunea Rusiei. Un raport redactat în termeni fimeşti, prezentat Cabinetului de la Londra către sfârşitul lui 1901, afirma că ruşii ar fi capabili să aducă o armată de 200.000 de soldaţi în Asia Centrală şi mai mult de jumătate din acest efectiv până aproape de graniţa indiană, odată terminată prelungirea căii feroviare de la Orenburg până la Taşkent.50 Era o completare a unui raport trimis din Batumi, în Georgia, care dezvăluia că ruşii se pregăteau să transfere 20.000 de soldaţi în Asia Centrală – o alarmă falsă, după cum s-a dovedit ulterior.51 Problema era că, din punctul de vedere al Marii Britanii, opţiunile păreau să fie limitate: costul întăririi graniţei era ruinător – calculat câţiva ani mai târziu la un mai puţin de 20 de milioane de lire sterline, plus alte costuri anuale.52

Violenţele de stradă din Sankt-Petersburg petrecute în 1905 şi înfrângerea catastrofală a flotei ţariste în Războiul ruso-japonez nu le-au adus decât prea puţină alinare celor care credeau că e doar o chestiune de timp, până ce Rusia îşi va sfărâmă lanţurile. Marea Britanie părea să nu reziste „avansului ameninţător al Rusiei”, aşa

cum era numită în epocă politica externă agresivă a ţarului; era nevoie de alte soluţii, pentru ca o situaţie deja proastă să nu se înrăutăţească. Poate că, sugera un raport pregătit de serviciile de informaţii militare, venise momentul agreării unor condiţii cu Germania, pentru a abate atenţia ruşilor? 53

La Londra, discuţia a revenit la posibilitatea unei intervenţii militare britanice în Mesopotamia – parte din preocuparea de acum constantă pentru consolidarea prezenţei Regatului Unit în tot Orientul Mijlociu. Comisia pentru Apărare Imperială a analizat posibilitatea de a ocupa Basra, în paralel cu discuţii exaltate despre dezmembrarea Turciei Asiatice pentru a dobândi acces la câmpiile fertile ale Eufratului. Apoi au apărut propunerile din 1906 pentru construirea unei linii de cale ferată între Golful Persic şi Moşul, care, printre alte beneficii, ar fi permis trimiterea trupelor britanice spre zona cea mai vulnerabilă a Rusiei din Caucaz.54 Una câte una, toate aceste propuneri au fost respinse, din raţiuni practice şi financiare: după cum avertiza Sir Edward Grey, noul ministru de externe, costul unei invazii – şi al apărării unor noi graniţe – ar ajunge la câteva milioane de lire sterline.55

Grey avea altă idee. Poziţia britanică în est era restrânsă şi expusă pericolelor. Era nevoie de reorientarea concentrării atenţiei Rusiei într-o altă parte a lumii. În cadrul unei declaraţii cutezătoare, date ziarului *The Times* cu doar o lună înainte să fie numit în funcţie, la sfârşitul lui 1905, el a enunţat limpede că ar fi multe de câştigat, dacă s-ar putea ajunge la o înţelegere legată de „posesiunile noastre asiatice”. Niciun guvern britanic, a spus el, nu „îşi va propune să compromită sau să obstrucţioneze politica Rusiei în Europa”. Era „de dorit la modul cel mai urgent”, aşadar, „ca poziţia şi influenţa Rusiei” să fie extinse în Europa – şi deturnate, cu alte cuvinte, dinspre Asia.56

Nici că se putea găsi un moment mai potrivit. Franţa devenea tot mai agitată în privinţa creşterii economice

accelerate a Germaniei, vecina şi crâncena ei rivală. Amintirea Războiului Franco-Prusac din 1870 – 1871, în urma căruia fusese asediat Parisul, iar prin centrul oraşului s-a desfăşurat parada armatei prusace victorioase, după încheierea unui armistiţiu, continua să îi bântuie pe mulţi francezi. Viteza acelei invazii provocase un şoc enorm, dând naştere spaimei că o nouă lovitură fulgerătoare ar putea prinde iarăşi Franţa pe picior greşit – mai ales că unul dintre efectele atacului fusese unificarea Germaniei sub forma unui imperiu, proclamat din chiar interiorul palatului Versailles.

Situaţia era destul de grea. Pe francezi îi alarma teribil avântul industriei germane din cele două decenii de după 1870, când producţia de cărbune se dublase, iar cea de metal se triplase.57 Revigorarea puternică a economiei a dus la tot mai mari investiţii într-o maşinărie militară deja impresionantă, atât pe uscat, cât şi pe mare. Diplomaţii francezi au acţionat de zor în culise, la începutul anilor 1890, pentru a încheia o convenţie militară, iar apoi o alianţă în toată puterea cuvântului, cu Rusia, al cărei scop primordial era să apere Franţa: ambele ţări au căzut de acord să atace Germania, în eventualitatea în care aceasta din urmă sau aliaţii ei îşi mobilizau armatele – şi, într-adevăr, amândouă şi-au luat angajamentul solemn de a acţiona împotriva Marii Britanii, în eventualitatea în care Londra făcea vreo mişcare împotriva oricăreia dintre ele.58

Intenţia britanicilor de a reorienta atenţia ruşilor spre graniţa vestică a fost, aşadar, pe placul francezilor. Primul moment al colaborării dintre Londra şi Paris a avut loc în 1904, când s-a semnat Antanta Cordială, în urma unor discuţii amănunţite pe marginea intereselor mutuale din toată lumea. Deloc surprinzător, rolul Rusiei a fost central în aceste negocieri. În 1907, a sosit clipa în care cercul alianţelor s-a închis. S-a căzut la înţelegere în mod oficial cu Rusia, în privinţa centrului lumii, care prevedea o linie fixă de demarcaţie a sferelor de influenţă în Persia şi,

în paralel, termeni ce reduceau la minimum implicarea Rusiei în treburile Afghanistanului.59 Pentru a fi eliminate „îngrijorarea şi încordarea" referitoare la situaţia Indiei, a afirmat Edward Grey, era nevoie de o înţelegere cu ţarul, ceea ce avea să garanteze că „Rusia nu va pune stăpânire pe acele părţi din Persia care sunt primejdioase pentru noi".60 După cum se confesa el în 1912, avea de multă vreme mari îndoieli faţă de politica tradiţională britanică, prin care se încerca simultan îndepărtarea şi ţinerea Rusiei în frâu, observând că „de ani de zile, am susţinut că era o politică greşită".61 Strădania de a încheia o alianţă, cu alte cuvinte, era un mod mult mai elegant şi mai productiv de a rezolva disputa.

Diplomaţii cu experienţă au admis însă că apropierea de Rusia îşi avea preţul ei: Germania. După cum scotea în evidenţă, în 1908, Sir Charles Hardinge, subsecretar în Ministerul de Externe britanic, „este de departe mai important, chiar esenţial, pentru noi, să avem o bună conlucrare cu Rusia în Asia şi în Orientul Apropiat, decât să fim în termeni buni cu Germania".62 Era un mesaj pe care îşi dădea toată osteneala să-l repete, chiar şi după ce fusese trimis în India pe postul de vicerege, doi ani mai târziu. „Practic suntem neputincioşi", scria el, dacă ar fi ca Rusia să escaladeze lucrurile în Persia. Prin urmare, merita să se depună toate eforturile posibile pentru a echilibra situaţia în Europa: „Este de departe mai dezavantajos să avem o Franţă neprietenoasă şi o Rusie neprietenoasă, decât o Germanie neprietenoasă".63 Relaţiile Marii Britanii cu Rusia erau „supuse unei grave încordări", ca urmare a tensiunilor din Persia, a fost de acord Sir Arthur Nicolson, ambasadorul Coroanei la Sankt-Petersburg. „Eu cred, a continuat el, că este absolut esenţial să păstrăm, cu orice preţ şi în totalitate, înţelegerea noastră cu Rusia".64

Strădania de a nu nemulţumi Rusia a devenit punctul central al politicii externe britanice, după semnarea tratatului de alianţă. În 1907, Sir Edward Grey i-a spus

ambasadorului rus la Londra că Marea Britanie ar putea lua în considerare posibilitatea de a se arăta mai flexibilă în chestiunea Bosforului – dacă ruşii erau de acord să instituie „bune relaţii permanente”.65 Ceea ce a fost suficient pentru a declanşa o rearanjare a intereselor geopolitice europene: Sankt-Petersburgul a pornit o campanie diplomatică prin care s-a încercat obţinerea sprijinului austriecilor în problema strâmtorii Bosfor, oferind la schimb consimţământul faţă de anexarea Bosniei – un târg care va avea consecinţe spectaculoase.66

În 1910, Sir Edward Grey a scris din nou despre necesitatea sacrificării relaţiilor cu Berlinul, dacă nu se putea altfel: „Nu putem intra într-un acord politic cu Germania, care ne-ar despărţi pe noi de Rusia şi de Franţa”. 67 Fermitatea neabătută a acestei abordări a fost acut conştientizată la Sankt-Petersburg, ruşii simţind că sunt curtaţi frenetic de britanici – şi că li se prezintă ocazii favorabile. „Cabinetul de la Londra, îmi pare mie”, medita Serghei Sazonov, ministrul rus de externe, către sfârşitul lui 1910, „priveşte Convenţia Anglo-Rusă din 1907 ca fiind importantă pentru interesele asiatice ale Angliei”. În acest caz, a continuat Sazonov, se pare că Marea Britanie ar putea fi împinsă să facă nişte concesii valoroase „pentru a ţine în viaţă o convenţie de o asemenea importanţă pentru ea”.68 A fost o observaţie perspicace.

Când forţele ruseşti au început, în 1910, să efectueze noi incursiuni în Mongolia, Tibet şi Turkestanul chinez, britanicii abia dacă îşi puteau ascunde îngrijorarea.69 Extinderea influenţei ruseşti scotea categoric în evidenţă cât de şubredă era poziţia Marii Britanii. Era o situaţie foarte dificilă, după cum arăta limpede evaluarea pesimistă a lui Grey din primăvara lui 1914. Acelaşi lucru se petrecea în Afghanistan, Tibet, Mongolia şi Persia: „De la un capăt la altul, noi vrem ceva, dar nu avem nimic de oferit la schimb”, în Persia nu mai rămânea „nimic de cedat” Rusiei, consemna el, în acelaşi timp în care nici în Afghanistan nu mai exista nicio pârghie de influenţă. Mai

rău, „ruşii sunt dispuşi să ocupe Persia, iar noi, nu”.70 Marea Britanie era stoarsă de vlagă – cel puţin în Asia. Cu siguranţă, venise momentul ca jocul să se încheie. Întrebarea era unde şi când avea să se întâmple.

Meditând la problemele care le dădeau de furcă, oficialii britanici nu pierdeau din vedere nici faptul că mai aveau de înfruntat şi scenariul coşmarului suprem, unul care putea uşor să înrăutăţească şi mai mult o poziţie deja şubredă: o alianţă între Rusia şi Germania. Spaima aceasta îi bântuia deja de ceva timp pe factorii de decizie politică din Marea Britanie. Într-adevăr, un element important al alianţei anglo-ruse din 1907 fusese dorinţa de a coopera şi de a găsi un statu-quo reciproc avantajos în Asia. Pentru a menţine echilibrul fragil, accentua Sir Arthur Nicolson în faţa lui Grey, era esenţial „să fie descurajată orice încercare de-a Rusiei de a colabora cu Berlinul”. 71

Sentimentul de panică era agravat de dezvoltarea continuă a Germaniei – şi de ambiţiile ei. Economia în plin avânt a acesteia şi creşterea cheltuielilor militare constituiau motive de îngrijorare. Unii funcţionari cu răspundere din Ministerul de Externe britanic nu aveau niciun fel de dubiu că ţelul Germaniei era „să ajungă la preponderenţă pe continentul european”, ceea ce va duce la o confruntare militară. În fond şi la urma urmei, toate imperiile au de înfruntat provocări din partea rivalilor, i s-a reamintit lui Sir Edward Grey; „personal, a spus Nicolson, eu sunt convins că, mai devreme sau mai târziu, va trebui să repetăm aceeaşi luptă cu Germania”. Era vital, aşadar, să nu supere nici Franţa, nici Rusia.72

Potenţialul Germaniei de a destabiliza un echilibru politic precar, menţinut cu mari sforţări în Europa şi, ca atare, dincolo de continentul european, însemna că se apropia „furtuna perfectă”. Teama că „Rusia se va alinia în tabăra Alianţei Puterilor Centrale [adică Germania, Austro-Ungaria şi Italia]” s-a intensificat. Mulţi credeau că ţelul primordial al Berlinului era să înrăutăţească relaţiile dintre Marea Britanie, Rusia şi Franţa şi să „destrame Tripla

înţelegere”.73 „Ne este cu adevărat frică”, recunoştea Grey într-un moment când îngrijorarea lui s-a manifestat din plin, că există posibilitatea ca Rusia să fie tentată să părăsească Tripla înţelegere.74

Astfel de opinii nu erau lipsite de fundament. Ambasadorul Germaniei în Persia, de exemplu, a admis că, deşi „nu era mai nimic de câştigat” în ţara aceea, se puteau smulge concesii utile de la Sankt-Petersburg în altă parte, dacă exista percepţia că sunt în joc interesele Rusiei în Persia.75 Aceasta a fost raţiunea din spatele întâlnirii dintre Kaizer şi ţarul Nicolae al II-lea de la Potsdam, în iarna lui 1910, însoţită de discuţii la nivel înalt între miniştrii de externe respectivi, care au părut să confirme, pur şi simplu, teama că „grupările europene”, cum le-a numit Sir Arthur Nicolson, ar putea fi rearanjate – în detrimentul Marii Britanii.76

Suspiciunea faţă de Germania şi acţiunile ei (reale sau închipuite) se înrădăcinase în mentalul diplomaţilor britanici cu mult înainte de alianţa din 1907. Cu trei ani mai devreme, în ajunul numirii sale ca ambasador la Paris, Sir Francis Bertie primea o scrisoare de la unul dintre funcţionarii Ministerului de Externe britanic, în care i se spunea cât de important este ca misiunea în Franţa să fie condusă de „cineva care să stea acolo cu ochii larg deschişi, mai presus de toate la maşinaţiunile germane”. În replică, Bertie răspundea că este perfect întemeiat să nu existe nicio încredere în Germania: „Tot timpul ne-a făcut să suferim. E făţarnică şi hrăpăreaţă, şi adevăratul nostru duşman, comercial şi politic”.77

În mod ironic, desigur, sentimentul iminentei ameninţări germane avea la bază vulnerabilitatea pe care o resimţea însăşi această naţiune central-europeană, confruntată cu posibilitatea de a se trezi prinsă la mijloc, între aliaţii francezi şi ruşi, care vorbeau despre cooperare militară şi un atac comun, în eventualitatea unei provocări. Nu mult a trecut până când frica paroxistică a nemţilor de a nu se trezi în cleştele unui atac pe ambele flancuri a

convins înaltul Comandament German să analizeze propriile opţiuni. Ca urmare a alianţei franco-ruse din 1904, şeful statului-major al armatei germane, contele Alfred von Schlieffen, a propus un plan eminamente inspirat din experienţele anului 1870, când francezii fuseseră învinşi categoric, şi a prezentat un scenariu în care armata Kaizerului ar fi putut neutraliza Franţa, înainte de a se întoarce brusc spre est, pentru a se ocupa de Rusia. Planul era ambiţios, deopotrivă din punct de vedere militar şi logistic: ar fi necesitat un milion de angajaţi feroviari, 30.000 de locomotive, 65.000 de vagoane de pasageri şi 700.000 de vagoane de marfa, care ar fi trebuit să transporte 3 milioane de soldaţi, precum şi 86.000 de cai şi munţi de muniţie, într-o perioadă de şaptesprezece zile.78

Tot acest scenariu putea fi citit în oglindă, într-un proiect similar de la aceeaşi dată, aparţinând armatei ruse, care, în vara lui 1910, concepuse Planul 19 – un set de măsuri detaliate, care urmau a fi luate în cazul unui atac german, ce presupunea replierea într-un lanţ de fortăreţe de pe linia nord-sud dintre Kovno şi Brest şi pregătirea unui contraatac. Două variante ale acestei propuneri au fost elaborate în 1912, cunoscute ca Planul 19A şi Planul G, ultimul cuprinzând o lovitură rapidă de contraatac, în eventualitatea în care Germania era cea care începea ostilităţile, al cărei scop era clar şi la obiect: „mutarea războiului în teritoriul [inamic]” – altfel spus, în Germania şi Imperiul Austro-ungar.79

Înaltul Comandament German, precum şi Kaizerul conştientizau presiunea exercitată din exterior, precum şi sentimentul de a fi împinşi cu spatele la zid. Indignarea cu care opinia publică a întâmpinat propunerea de construire a unei linii ferate între Berlin şi Bagdad l-a nedumerit profund pe Kaizer: cu siguranţă, a argumentat el, instalarea unui drum de fier la mii de kilometri depărtare ar reprezenta o problemă doar dacă ar exista un război între ţara lui şi Anglia. Iar în caz că s-ar întâmpla acest

lucru, a continuat el, „cât de realist ar fi să ne gândim că ne-am dori ca soldaţii noştri să staţioneze atât de departe de casă?” 80

A mai fost şi reacţia la răspunsul Germaniei faţă de desfăşurarea de trupe franceze în Maroc, în 1911, ce contravenea unui acord anterior semnat între Berlin şi Paris. Cu această ocazie, trimiterea crucişătorului german *Panther*, într-o tentativă de a le forţa mâna francezilor să cadă la înţelegere, a avut un efect complet contrar celui scontat. Nu doar că Germaniei i-a fost dată public o stânjenitoare lecţie cum că anvergura sa politică era sever limitată, dar, agravând şi mai mult lucrurile, Berlinul a avut parte de o cădere teribilă a valorilor la bursă: în urma crizei din Maroc, în septembrie 1911, cotaţiile s-au prăbuşit cu peste 30%, ceea ce a dus la pierderi enorme pentru banca centrală a Germaniei, Reichsbank – peste o cincime din rezerve, în doar o singură lună. Cu toate că acest dezastru financiar nu fusese pus la cale de francezi, aşa cum credeau mulţi germani, era cu certitudine adevărat că francezii exploataseră situaţia, retrăgând fondurile pe termen scurt, într-un gest care neîndoios a jucat un rol în crearea crizei de lichidităţi.81

Considerabile eforturi s-au depus pentru deschiderea de noi canale de comunicare şi edificarea de noi legături şi alianţe. Mare atenţie a fost acordată Orientului Apropiat şi celui Mijlociu, băncile germane s-au extins masiv în Egipt, Sudan şi Imperiul Otoman, iar un program de înfiinţare a unor centre de studiere a limbii şi civilizaţiei arabe şi persane a fost nu doar generos înzestrat, ci urmărit de Kaizer însuşi. Legăturile tot mai numeroase între lumea islamică şi cea germanofonă au aprins imaginaţia celor tineri, dar şi a cadrelor universitare, a militarilor, a diplomaţilor şi a politicienilor. Un tânăr bărbat, pe nume Adolf Hider, în anii de început ai secolului XX, scria cu melancolie că splendidele clădiri din Viena şi spre Ringstraße – drumul care înconjoară oraşul –, au asupra lui „un efect magic”. Dar Hider nu simţea că s-ar fi întors în

timp pe vremea Sfântului Imperiu Roman de Naţiune Germană sau a Antichităţii Clasice, doar două dintre alegerile evidente ale unui trecut romanţat; el se imagina într-o scenă din *o mie şi una de nopţi*} *1*

O periculoasă mentalitate de popor asediat lua naştere în Germania, alături de sentimentul acut că Berlinul avea inamici puternici şi că se afla la cheremul lor. Helmuth von Moltke, succesorul lui Schließen la comanda statului-major, precum şi alţi ofiţeri de rang superior erau convinşi că războiul devenise inevitabil şi că era cu atât mai bine, cu cât conflictul izbucnea mai repede; amânarea confruntării, susţinea Moltke, ar fi în dezavantajul Germaniei. Era mai bine să declanşeze un război şi să dea piept cu duşmanul, a spus Moltke în primăvara lui 1914, „cât timp încă mai avem o şansă de victorie”.83

„De ce atâta ură faţă de noi”, scria Robert Musil la Berlin în septembrie 1914; de unde venea această invidie care „nu e din vina noastră?” 84 Avea dreptate să remarce tensiunea crescândă din Europa, aţâţată în cultura populară. Cărţile despre spioni germani şi planurile Germaniei de a pune stăpânire pe Europa au devenit extraordinar de gustate de publicul larg. *The Invasion of 1910*, scrisă de William Leoueux, s-a vândut în peste un milion de exemplare şi a fost tradusă în 27 de limbi; apoi a mai fost *When William Came*: *A Story of London under the Hohenzollern*, de Saki, alt bestseller apărut pe piaţă în ajunul războiului, în care personajul principal se întoarce din Asia şi găseşte Marea Britanie învinsă şi ocupată de germani.85

Era ca o profeţie care se împlineşte, prin urmare germanii au căutat moduri prin care să reducă la minimum riscurile sau să le contracareze din timp. Spre exemplu, a fost ceva normal ca ei să obţină asigurări şi acorduri din partea Rusiei – deşi chiar şi numai acest fapt i-a alarmat pe britanici.86 în acelaşi chip, recomandările pentru armata germană, făcute de generalul Colmar von der Goltz, care dedicase mai mult de un deceniu eforturilor de reformare

a armatei otomane (unde era cunoscut ca „Goltz Paşa”), aveau scopul de a asigura o oarecare mobilitate într-o situaţie de criză militară. Chiar dacă sprijinul turcilor ar putea fi util împotriva Rusiei, le-a spus Goltz camarazilor săi, „de nepreţuit” ar fi fost împotriva Marii Britanii în Orientul Apropiat.87

*

Atenţia pe care Germania o acorda lumii otomane i-a iritat prea mult pe ruşi. Oficialităţile de la Sankt-Petersburg aveau un punct nevralgic foarte sensibil, în chestiunea strâmtorilor – şi se enervau repede la ideea unui nou-venit în ceea ce ruşii considerau că e fieful lor. Discuţii despre ocuparea Constantinopolului s-au purtat în numeroase rânduri la începutul secolului; către finele lui 1912, s-au elaborat planuri de preluare a controlului asupra oraşului de către forţele ruseşti – în teorie, doar temporar, în timpul unei runde de război în Balcani.88 Cu toate acestea, ruşii erau contrariaţi de aparenta indiferenţă a aliaţilor lor, britanicii şi francezii, mai ales că sporise controlul nemţilor asupra armatei turceşti – prin detaşarea unor ofiţeri germani la comanda flotei otomane. Mare supărare a pricinuit iminenta livrare către turci a doua cuirasate construite de britanici: aceste nave de război ultramoderne aveau să le furnizeze otomanilor un avantaj decisiv şi catastrofal asupra forţelor navale ruse, se văicărea ministrul de resort al ţarului în 1914, şi va avea ca rezultat „o superioritate zdrobitoare, de aproape şase ori”, în faţa flotei ruseşti la Marea Neagră.89

Ameninţarea astfel creată nu era doar militară, ci şi economică. Peste o treime din exporturile ruseşti treceau prin Dardanele, înainte de Primul Război Mondial, inclusiv aproape 90% din volumul cerealelor încărcate în porturi ca Odessa şi Sevastopol, din Crimeea. Ca atare, rugăminţile fierbinţi adresate Londrei ca să blocheze, să suspende sau să anuleze livrarea cuirasatelor au devenit un nefericit factor declanşator, într-un joc de bluf şi dublu bluf între marile puteri, în ajunul războiului.90 Unii participanţi nu

aveau niciun dubiu privind valoarea foarte ridicată a mizei, „întreaga noastră poziţie din Orientul Apropiat” este în joc, a spus acasă, la Sankt-Petersburg, ambasadorul Rusiei la Constantinopol; „dreptul inalienabil pe care noi l-am dobândit, după veacuri de nemăsurate sacrificii şi vărsare de sânge rusesc”, era în grav pericol.91

În tot acest context, atacul Italiei asupra Libiei în 1911 şi Războaiele Balcanice din 1912 – 1913 au declanşat, pur şi simplu, o reacţie în lanţ, provinciile de periferie ale Imperiului Otoman fiind înhăţate de rivali locali şi de puteri mondiale oportuniste, în momente de slăbiciune. Pe măsură ce Imperiul Otoman se afla în pragul colapsului, ambiţiile şi rivalităţile din Europa au crescut dramatic. În ce-i priveşte pe germani, aceştia au început să se gândească serios la expansiunea spre răsărit şi la instituirea unui protectorat care să dea naştere unui „Orient german”.92 Deşi semăna cu o politică de cuceriri, exista o importantă componentă defensivă în acest mod de gândire, care era în armonie cu sentimentele din ce în ce mai agresive ce fierbeau în adânc, printre membrii înaltului Comandament German.93 Germania, la fel ca Marea Britanie, ajunsese în punctul în care se aştepta la ce e mai rău. În cazul germanilor, aceasta însemna să-i împiedice pe ruşi să preia controlul asupra celor mai bune regiuni din Imperiul Otoman, despre care mai toată lumea era convinsă că intrase în disoluţie, în timp ce pentru ruşi însemna împlinirea unei aspiraţii vechi de veacuri şi asigurarea unui viitor pe termen lung, a cărui importanţă nici nu se putea exprima în cuvinte.

Faptul că Marea Britanie ar fi reprezentat o ameninţare pentru Germania – şi invers – era mai degrabă o sperietoare şi o pistă falsă. Deşi istoricii discută insistent despre dorinţa Marii Britanii de a limita influenţa Germaniei, geopolitica europeană era mult mai încurcată. Cu siguranţă era mult mai complexă decât povestea simplistă a marii rivalităţi dintre două naţiuni, care a prins brusc viaţă abia după ce a izbucnit Primul Război Mondial.

În 1918, adevăratele cauze ale conflictului se pierduseră în ceaţă, odată cu punerea unui accent exagerat pe cursa înarmării navale, când cheltuielile din domeniul construcţiei navelor au urcat în spirală; pe atitudinea agresivă din culise, cerând imperios războiul; şi pe setea de sânge necontrolată a Kaizerului şi a generalilor săi, care au căutat să provoace un război în Europa Continentală.

În realitate, lucrurile au stat cu totul altfel. Deşi în zilele următoare asasinării lui Franz Ferdinand au avut loc o serie de neînţelegeri, discuţii, ultimatumuri şi combinaţii care ar fi absolut imposibil de reconstituit, germenii războiului au apărut din cauza schimbărilor survenite la multe mii de kilometri depărtare. Ambiţia crescândă a Rusiei şi influenţa sa tot mai mare în Persia, Asia Centrală şi Extremul Orient au pus presiune pe poziţiile geostrategice ale Marii Britanii de pe alte continente. Alianţele din Europa s-au perimat. Tot ce mai stătea în calea erodării proiectului de invidiat pus în aplicare de britanici în secolele anterioare erau o serie de garanţii reciproce, menite, mai presus de orice, să înăbuşe avântul Rusiei – stăpâna în devenire a lumii.

Şi totuşi, deşi norii de furtună se adunaseră deja, în primele câteva luni ale lui 1914 nu părea să existe un pericol imediat. „De când sunt eu în Foreign Office, scria Arthur Nicolson în luna mai, n-am mai văzut ape atât de calme”.94 într-adevăr, promitea să fie un an „de colecţie”. Angajaţii companiei Ford Motor din Statele Unite ale Americii îşi sărbătoreau în ianuarie dublarea salariilor – rezultat al creşterii vânzărilor şi al strădaniilor inovatoare de a stimula creşterea producţiei. Medicii studiau consecinţele primei transfuzii de sânge reuşite pe cale indirectă, efectuată la Bruxelles pe baza muncii de pionierat a celor care avuseseră ideea de a folosi citratul de sodiu ca anticoagulant. La Sankt-Petersburg, ceea ce îi îngrijora pe majoritatea oamenilor la începutul sezonului estival erau incendiile de pădure, al căror fum negru şi

gros făceau ca aerul greu al verii să fie încă şi mai apăsător ca de obicei. În Germania, locuitorii din Fiirth, în nordul Bavariei, erau în extaz, după ce echipa de fotbal a oraşului câştigase un meci de infarct, împotriva mult mai puternicei Vfb Leipzig, sfidând toate pronosticurile, prin înscrierea golului victoriei în prelungiri, şi devenind astfel, pentru prima dată, campioana naţională – antrenorul echipei, englezul William Townley, a devenit eroul oraşului. Până şi natura se arăta îngăduitoare, judecând după versurile englezoaicei Alice Meynell: începutul verii lui 1914 era idilic, cu o recoltă neobişnuit de bogată la care să-ţi bucuri gândul; luna pe cer licărea noapte de noapte, „dumnezeiesc de blândă", în timp ce „grânele mătăsoase urcă pe deluşor".95

În Marea Britanie nu exista niciun presentiment al nenorocirii iminente sau al confruntării inevitabile cu Germania. Cadrele universitare de la Oxford se pregăteau să sărbătorească inteligenţa şi cultura germană. Exista deja un portret mare al Kaizerului Wilhelm al II-lea, atârnat în aula de examen, primit în dar după ce monarhului german i se acordase un titlu onorific de doctor în drept cutumiar, în 1907.96 Dar, către sfârşitul lunii iunie 1914, cu nicio lună înainte de declanşarea ostilităţilor, notabilităţile oraşului s-au adunat să privească o procesiune de distinse personaje germane care primeau riduri onorifice. Printre cei aplaudaţi în timp ce defilau către clădirea Teatrului Sheldonian, în robele lor colorate, se aflau ducele de Saxa-Coburg-Gotha, compozitorul Richard Strauss şi Ludwig Mitteis, un expert mai degrabă mediocru în drept roman, în timp ce riduri de *doctor honoris causa* le erau conferite ducelui de Würtemberg şi prinţului Lichnowsky, ambasadorul german la Londra.97

Trei zile mai târziu, Gavrilo Princip, un tânăr idealist care nu împlinise încă douăzeci de ani, a descărcat două gloanţe dintr-un pistol într-o maşină care trecea pe străzile din Sarajevo. Primul nu şi-a atins ţinta, nimerind-o în schimb în burtă şi rănind-o mortal pe arhiducesa Sofia,

care stătea pe bancheta din spate împreună cu soţul ei. Al doilea însă l-a ucis pe Franz Ferdinand, moştenitorul tronului Imperiului Austro-ungar. Iar din acel moment, lumea s-a schimbat.93

Istoricii se concentrează deseori pe „Criza din iulie", pe săptămânile ce au urmat, pe ocaziile ratate de a menţine pacea sau pe modul cum mulţi anticipaseră că vor izbucni ostilităţile – studii recente au scos în evidenţă că atmosfera, pe măsură ce lumea aluneca spre război, nu era una de bravadă naţionalistă, ci de anxietate şi de neînţelegere. A fost un scenariu de coşmar. După cum spunea, perfect la obiect, un renumit istoric: „Protagoniştii lui 1914 erau nişte somnambuli care stăteau la pândă fără să vadă, bântuiţi de vise, dar în acelaşi timp orbi la realitatea ororii" pe care se pregăteau s-o dezlănţuie". În clipa când Sir Edward Grey şi-a dat seama că „lămpile se sting peste tot în Europa", era deja prea târziu.100

În zilele de după asasinat, frica de Rusia a dus la declanşarea războiului. În cazul Germaniei, crucială a fost teama larg răspândită faţă de vecinul de la răsărit. Kaizerului i-au spus în mod repetat generalii lui că ameninţarea reprezentată de Rusia va deveni tot mai gravă, pe măsură ce economia ei continua să progreseze rapid.101 Aceeaşi idee a răsunat în ecou şi la Sankt-Petersburg, unde demnitarii de rang înalt îşi formaseră opinia că războiul era inevitabil şi că o confruntare militară ar fi bine să înceapă mai devreme, nu mai târziu.102 Francezii erau şi ei neliniştiţi: ajunseseră de mult timp la concluzia că atitudinea cea mai bună pe care ar fi putut-o adopta era să îndemne la moderaţie permanentă şi coerentă, atât dinspre Sankt-Petersburg, cât şi dinspre Londra. Ei vor susţine Rusia, orice ar fi.103

În cazul Marii Britanii, a funcţionat altă temere: Rusia să nu se alieze cu altcineva. Fapt e că, la începutul lui 1914, existau deja discuţii în Foreign Office despre colaborarea Marii Britanii cu Germania, pentru a readuce Rusia sub control.104 Pe măsură ce impasul diplomatic s-a

transformat în criză militară, diplomaţii, generalii şi politicienii îşi munceau mintea să anticipeze ce s-ar putea întâmpla în continuare. Spre finele lunii iulie, diplomatul George Clerk scria neliniştit de la Constantinopol, recomandând ca Marea Britanie să facă orice va fi necesar pentru a nu-l irita pe ţar. Altfel, spunea el, ne vom confrunta cu urmări „care vor pune în joc însăşi existenţa noastră ca imperiu”.105

Deşi unii au încercat să calmeze lucrurile, ambasadorul britanic la Sankt-Petersburg, care abia de curând avertizase că Rusia era atât de puternică, „încât trebuie să-i păstrăm amiciţia cu aproape orice preţ”, a trimis o telegramă lipsită de orice echivoc.106 Poziţia Marii Britanii, afirma ambasadorul, era „periculoasă”, căci sosise momentul adevărului: alegerea trebuia făcută între a susţine Rusia „sau a renunţa la prietenia ei. Dacă nu-i stăm alături acum, acea cooperare amicală cu ea în Asia, care ne este nouă de o importanţă vitală”, va lua sfârşit.107

Nu exista cale de mijloc, după cum a arătat limpede ministrul de externe rus spre sfârşitul lui iulie: deşi cu doar două săptămâni mai devreme se jurase că Rusia „nu are absolut niciun obiectiv agresiv şi nici pe departe nu visează la vreo acaparare cu forţa”, acum vorbea despre consecinţele eventualităţii ca aliaţii să nu-i stea alături când va suna ceasul. Dacă Marea Britanie rămânea neutră, a avertizat el, „ar fi la un pas de sinucidere”.108 Iată o ameninţare cât se poate de străvezie la adresa intereselor britanice în Persia, dacă nu chiar în întreaga Asie.

Odată cu escaladarea „Crizei din iulie”, oficialităţile britanice discutau în public despre conferinţe de pace, mediere şi apărarea suveranităţii Belgiei. Dar zarurile fuseseră aruncate. Soarta Marii Britanii – şi a imperiului ei – era indisolubil legată de deciziile luate în Rusia. Cele două ţări erau rivale care pozau în aliaţi; deşi niciuna nu îşi dorea să o îndepărteze şi să o supere pe cealaltă, era evident că pendulul puterii se deplasase dinspre Londra

spre Sankt-Petersburg. Nimeni nu ştia mai bine acest lucru decât cancelarul german, Theobald von Bethmann-Hollweg, un politician cu experienţă şi cu influenţă, care avea de ceva timp nopţi fără somn, cerşind protecţie divină. Acum, stând „pe terasă sub cerul înstelat”, la zece zile după asasinatul de la Sarajevo, în timp ce rotiţele războiului se puneau în mişcare, s-a întors spre secretarul său şi i-a spus: „Viitorul aparţine Rusiei”.109

Ce anume, exact, presupunea acest viitor, nu era deloc clar în 1914. Forţa Rusiei putea părea cu uşurinţă mai mare decât în realitate, căci se afla încă într-o fază timpurie de metamorfoză socială, economică şi politică. Criza din 1905 aproape că aruncase ţara în revoluţie, cererile de reformă fiind în cea mai mare măsură ignorate de elita profund conservatoare. Mai era apoi dependenţa masivă de capitalul străin, în care finanţările din exterior erau responsabile pentru aproape jumătate din totalul investiţiilor în noi mijloace de producţie între 1890 şi 1914 – bani oferiţi în baza prezumţiei de pace şi de stabilitate politică.110

Transformările la scară mare cereau timp, şi rareori se petreceau fără greutăţi şi suferinţă. Dacă Rusia ar fi rămas calmă şi ar fi ales un mod mai puţin războinic de a se plasa lângă aliata sa, Serbia, destinul ei – şi, împreună cu ea, cel al Europei şi Asiei, de asemenea, dacă nu chiar şi al Americii de Nord – ar fi fost cu totul altul. Anul 1914 a adus deznodământul pe care regina Victoria îl anticipase cu câteva decenii în urmă: totul, a spus ea, se reduce la „o chestiune de supremaţie rusească sau britanică asupra lumii”.111 Marea Britanie nu-şi putea permite să lase baltă Rusia.

Şi aşa, ca într-un joc de şah coşmaresc, în care toate mutările posibile sunt proaste, lumea a intrat în război. Pe măsură ce euforia şi ţâfna naţionalistă iniţială au lăsat loc tragediei şi ororii, la o scară inimaginabilă, s-a scris o poveste care a remodelat trecutul şi a zugrăvit conflagraţia în termenii unei înfruntări între Germania şi Puterile Aliate

– o dezbatere care s-a centrat pe culpabilitatea relativă a primei şi pe eroismul celor din urmă.

În conştiinţa publicului s-a fixat varianta conform căreia Germania a fost agresorul, iar Aliaţii au purtat un război just. Trebuia explicat cumva de ce o generaţie de bărbaţi tineri şi promiţători, având tot viitorul în faţa lor, fusese sacrificată. Era nevoie de răspunsuri care să explice dispariţia unor figuri sclipitoare ca Patrick Shaw Stewart, un erudit ale cărui extraordinare realizări, în şcoală, la universitate şi în cariera profesională, îi uimiseră pe contemporanii săi, precum şi pe corespondenta lui, Lady Diana Manners, căreia îi trimitea scrisori presărate din plin cu citate erotice în latină şi greacă.112 Sau să explice de ce bărbaţii din clasa muncitoare care se alăturaseră prietenilor lor, ca să lupte în special constituitele Pals Battalions, au fost seceraţi în primele ceasuri ale catastrofalei ofensive de pe Somme, din 1916.113 Sau de ce existau monumente închinate războiului în toată ţara, purtând numele celor care-şi dăduseră viaţa pentru patria lor – ele consemnau numele celor căzuţi, dar nu şi tăcerea care a coborât asupra satelor şi oraşelor, din cauza absenţei lor.

Nu e de mirare, aşadar, că şi-au făcut apariţia legende ce glorificau soldaţii, lăudau bravura şi aduceau tribut sacrificiilor pe care le-au făcut. Winston Churchill scria, după război, că armata britanică era cea mai strălucită forţă militară care s-a văzut vreodată. Fiecare soldat era „însufleţit nu doar de dragostea de ţară, ci şi de convingerea că libertatea omului este pusă la grea încercare de tirania militară şi imperială”. Lupta fusese nobilă şi justă. „Dacă două vieţi sau zece vieţi erau cerute de comandanţii lor pentru a ucide un german, niciun cuvânt de nemulţumire nu s-a ridicat vreodată din rândurile combatanţilor… Niciun măcel, oricât de devastator, nu i-a împiedicat să revină la atac”, declară Churchill. Cei căzuţi erau „martiri, nu mai puţin decât soldaţi, [şi] au îndeplinit nobilul ţel al datoriei de care erau

pătrunşi”.114

Au fost mulţi oameni însă, la vremea respectivă, care n-au văzut lucrurile la fel. Unii, cum ar fi Edwin Campion Vaughan, un tânăr locotenent care se înrolase plin de speranţă, nu au putut înţelege amploarea suferinţei sau rostul ei. După ce şi-a văzut compania nimicită şi având în faţă perspectiva obligaţiei de a redacta un raport privind numărul celor morţi, Campion Vaughan consemnează: „M-am aşezat pe podea şi am băut pahar după pahar de whisky, uitându-mă lung într-un viitor negru şi gol”.115 La fel, uluitorul corpus de poezie produsă în timpul războiului zugrăveşte o imagine foarte diferită a modului în care conflictul era privit în acel moment. Şi acelaşi lucru se poate spune despre numărul de curţi marţiale convocate în timpul războiului, sugerând cu totul altceva decât o unanimitate a hotărârii: peste 300.000 de infracţiuni au fost judecate de instanţele militare – ca să nu mai pomenim de speţele minore de indisciplină, care se soluţionau pe alte căi.116

La fel de frapant este că imaginile emblematice ale conflictului au fost tranşeele Flandrei şi grozăviile de pe Somme. Războiul izbucnise foarte departe de reţelele care legau imperiile Europei de teritoriile lor împrăştiate pe tot globul, departe de punctele de presiune care se acumulaseră în Persia şi în Asia Centrală, precum şi la porţile Indiei şi ale Extremului Orient, deopotrivă, care îi preocupau în atât de mare măsură pe guvernanţii şi politicienii britanici de la sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului XX. Totuşi, iminenta confruntare se pregătea de zeci de ani. Marea Britanie a rămas impasibilă, în timp ce Rusia şi-a arătat sprijinul pentru Serbia, exact cum prezisese Grey. „Un puternic sentiment slav a luat naştere în Rusia”, observa el cu doar câţiva ani mai devreme, referindu-se la intensificarea vocilor din Balcani, care cereau Rusiei să-şi asume un rol mai important în regiune, ca protectoare a identităţii slave. „Vărsarea de sânge între Austria şi Servia [sic] ar ridica în

mod sigur această însufleţire pe culmi primejdioase”.117 Aici se găsea chibritul care putea da foc lumii.

În condiţiile în care, aşadar, Rusia începea să se pregătească pentru o declaraţie în faţa restului lumii, Marea Britanie trebuia să stea smirnă în spatele aliatei şi rivalei sale – chiar dacă multora li se părea o situaţie derutantă. Când războiul a izbucnit, Rupert Brooke – care avea să devină curând faimos ca poet de război – abia şi-a putut stăpâni furia. „Pur şi simplu, totul e pe dos de cum ar trebui să fie, scria el. Aş vrea ca Germania să facă Rusia bucăţi, iar apoi Franţa să sfărâme Germania... Rusia înseamnă sfârşitul Europei şi al oricărei decenţe”.118 Nu avea nicio îndoială cine este adevăratul inamic al Marii Britanii.

Invers, debutul ostilităţilor a dus, mai departe, la înteţirea animozităţii faţă de Germania – nu numai în 1914, ci şi în modul cum s-a desfăşurat războiul şi atunci când s-a căzut la pace, peste patru ani sângeroşi. „Căruntele colegii de la Oxford privesc în jos/ La băieţandrii care se joacă plini de nepăsare/”, scria un poet de război, „Dar când trâmbiţele au sunat – război! / Şi-au lăsat toate jocurile deoparte”. În locul „gazonului bine tuns” al universităţii, au luat în picioare „glodul însângerat”: „Şi-au dat vesela juneţe/ Pentru ţară şi Dumnezeu”.119 Sărbătorirea legăturilor britanicilor cu Germania şi titlurile onorifice atribuite celor mai faimoşi fii ai ei au devenit repede o amintire dureroasă, pe care era mai bine s-o dea uitării.

Nu e de mirare, aşadar, că vina declanşării războiului a fost pusă în spinarea Germaniei, atât în principiu, cât şi în fapt. O clauză categorică, consfinţită prin Tratatul de la Versailles, a atribuit vinovăţia pentru declanşarea ostilităţilor: „Aliaţii şi Guvernele Asociate afirmă, iar Germania acceptă, responsabilitatea Germaniei şi a aliaţilor săi pentru a fi cauzat toate pierderile şi pagubele la care Aliaţii şi Guvernele Asociate şi cetăţenii lor au fost supuşi, ca o consecinţă a războiului care le-a fost impus

prin agresiunea Germaniei şi a aliaţilor săi”.120 Scopul era să se pună bazele reparaţiilor şi ale despăgubirilor ce urmau a se plăti; în loc de aceasta, n-a făcut decât să garanteze o reacţie – asigurând un teren fertil de exploatat de către un demagog iscusit, care putea să aţâţe sentimentul naţional, în jurul nucleului unei Germanii puternice care se ridică din propria cenuşă.

Învingătorii au fost victorioşi doar cu numele şi speranţa. În răstimp de patru ani, Marea Britanie a ajuns, din cel mai mare creditor al lumii, cel mai mare debitor; economia Franţei rămăsese în ruine, după finanţarea unui efort de război care a pus la grea încercare forţa de muncă, resursele financiare şi bogăţiile naturale ale ţării. Ca să citǎm dintr-un specialist în acest domeniu, Rusia, în ce-o priveşte, „a intrat în război ca să apere imperiul, [dar] l-a sfârşit cu distrugerea lui”.121

Colapsul puterilor europene a deschis lumea pentru alţii. Pentru a acoperi deficitul din producţia agricolă şi ca să plătească armamentul şi muniţia, Aliaţii şi-au luat angajamente financiare enorme, contractând instituţii ca J.P. Morgan & Co., din dorinţa unei aprovizionări constante cu bunuri şi materiale.122 Oferta de credit a avut ca rezultat o redistribuire a avuţiei cu nimic mai puţin spectaculoasă decât cea care a urmat descoperirii Americii, în urmă cu patru secole: banii s-au scurs din Europa spre Statele Unite ale Americii, într-o abundenţă de lingouri şi bilete la ordin. Războiul a falimentat Lumea Veche şi a îmbogăţit-o pe cea Nouă. Încercarea de recuperare a pierderilor de la Germania (prin despăgubiri stabilite la un nivel incredibil, imposibil de achitat, echivalentul a sute de miliarde de dolari în zilele noastre) a fost o tentativă disperată, şi sortită eşecului, de a împiedica inevitabilul: Războiul cel Mare a golit trezoreriile participanţilor, care, în încercarea lor de a se distruge unii pe ceilalţi, au reuşit în final să se distrugă pe ei înşişi.123

Când cele două gloanţe au pornit pe ţeava

revolverului Browning al lui Princip, Europa era un continent de imperii. Italia, Franţa, Austro-Ungaria, Germania, Rusia, Turcia Otomană, Marea Britanie, Portugalia, Olanda, ba chiar şi micuţa Belgie, abia formată în 1831, controlau vaste teritorii din întreaga lume. În momentul impactului, a început procesul de transformare a lor în puteri locale. Pe parcursul a câţiva ani, duşi au fost împăraţii care se plimbau unii pe ceilalţi cu iahturile lor şi care-şi decernau reciproc măreţe ordine cavalereşti; duse au fost multe dintre coloniile şi dominioanele de peste mări – în timp ce altele începeau inevitabila aventură spre independenţă.

În numai patru ani, probabil că 10 milioane de oameni au murit în luptă, iar încă 5 milioane de oameni au pierit de molimă şi de foamete. Peste 200 de miliarde de dolari americani cheltuiseră Aliaţii şi Puterile Centrale ca să se războiască. Economiile europene se prăbuşiseră din cauza cheltuielilor fără precedent, exacerbate de scăderea productivităţii. Ţările angrenate în conflict înregistrau deficite şi contractau datorii într-un ritm frenetic – sume pe care nu şi le puteau permite.124 Marile imperii ce dominaseră lumea timp de patru secole nu au alunecat peste noapte în neant. Dar era începutul sfârşitului. Se lăsa uşor amurgul. Valul de umbre din spatele căruia Europa Occidentală ieşise în urmă cu câteva secole începea să cadă din nou. Experienţa războiului fusese nimicitoare; a făcut ca puterea de control asupra Drumului Mătăsii şi a bogăţiilor sale să fie mai importantă ca niciodată.

17

Drumul spre aurul negru

Puţini dintre colegii de clasă ai lui William Knox D’Arcy, de la prestigioasă Westminster School din Londra, şi-ar fi putut închipui că acesta va ajunge să joace un rol proeminent în remodelarea lumii – mai ales când nu s-a mai întors pentru începerea cursurilor, în septembrie 1866. Tatăl lui William se încurcase într-o afacere dubioasă

la Devon, care îl forţase să-şi declare falimentul personal, luând apoi decizia de a se muta împreună cu familia şi a începe o nouă viaţă în liniştitul orăşel Rockhampton din Queensland, Australia.

Fiul său adolescent şi-a văzut de învăţătură, destul de cuminte şi de harnic, luându-şi licenţa de avocat şi, la momentul potrivit, înfiinţându-şi propriul cabinet de avocatură. A început să câştige bine şi a devenit un membru de vază al comunităţii locale, făcând parte din comitetul de conducere al Clubului Rockhampton Jockey şi, de câte ori timpul îi permitea, se dăruia cu plăcere pasiunii sale pentru vânătoare.

În 1882, lui William i-a ieşit în cale norocul. Trei fraţi, pe nume Morgan, încercau să exploateze ceea ce ei socoteau un bogat zăcământ de aur din Munţii Ironstone, la nici 40 de kilometri depărtare de Rockhampton. În căutarea unui investitor care să-i ajute să pună pe picioare o companie de minerit, ei s-au adresat angajaţilor băncii locale, care i-au îndrumat către William Knox D'Arcy. Atras de posibilitatea unui randament bun al capitalului său, Knox D'Arcy s-a asociat cu directorul băncii şi cu încă un prieten comun şi au investit toţi trei în afacerea fraţilor Morgan.

Cum se întâmplă la început cu toate exploatările miniere, e nevoie de oameni cu sânge rece şi capul pe umeri, cât timp prospecţiunile iniţiale înghit sume foarte mari de bani. Fraţii Morgan şi-au pierdut repede curajul, speriaţi de ritmul în care li se topeau fondurile, motiv pentru care şi-au cedat participaţiile către ceilalţi trei parteneri. Au vândut exact când n-ar fi trebuit: zăcămintele de aur din locul redenumit Muntele Morgan s-au dovedit a fi, în final, printre cele mai bogate din istorie. Acţiunile vândute atunci de fraţii Morgan au crescut în valoare de 2000 de ori, iar pe o perioadă de zece ani, randamentul investiţiei a fost de 200.000%. Dintr-un avocăţel de provincie în Australia, Knox D'Arcy, care deţinea mai multe acţiuni decât partenerii lui şi controla

peste o treime din afacere, a ajuns unul dintre cei mai bogaţi oameni din lume.1

Nu peste mult timp, şi-a făcut bagajele şi a lăsat Australia în urmă, pornind în triumf spre Anglia. La Londra a cumpărat o splendidă casă în Grosvenor Square, la numărul 42, şi un conac tot atât de impunător, cu moşia aferentă, la Stanmore Hall, în imediata vecinătate a Londrei, pe care l-a renovat şi l-a decorat cu cele mai elegante lucruri care se puteau cumpăra, angajând firma Morris & Co., înfiinţată de William Morris[8], ca să se ocupe de interioare. A comandat un set de tapiserii de la Edward Burne-Jones[9], a căror realizare a durat patru ani, atât de rafinate erau. Cât se poate de nimerit, tapiseriile aveau ca temă căutarea Sfântului Graal – un simbol ascuns al descoperirii unei comori de o valoare incalculabilă.2

Knox D'Arcy se pricepea să trăiască pe picior mare: a închiriat un superb teren de vânătoare în Norfolk şi o lojă în apropiere de potou, la cursele de cai de la Epsom. Două tablouri din Galeria Naţională a Portretelor îi înfăţişează perfect caracterul. Într-unul apare tolănit ca un om foarte mulţumit de sine, cu un surâs jovial pe faţă, iar circumferinţa generoasă a taliei stă mărturie pentru plăcerea cu care apreciază mâncarea bună şi vinurile alese; în celălalt, este reprezentat uşor aplecat în faţă, părând că împărtăşeşte unui amic poveşti despre aventurile sale de afaceri, cu un pahar de şampanie dinainte şi o ţigaretă între degete.3

Succesul şi extraordinara lui avere făceau din el o ţintă evidentă pentru cei care, la fel ca fraţii Morgan, aveau nevoie de investitori. Un asemenea pretendent a fost Antoine Kitabgi, funcţionar cu bune relaţii în administraţia persană, pe care Sir Henry Drummond-Wolff, fostul trimis

8 William Morris (1834-1986), desenator şi decorator englez, om de litere şi critic de artă, precum şi activist socialist, a contribuit la revigorarea metodelor de producţie a textilelor în Anglia {N.t.).

9 Sir Edward Coley Burne-Jones (1833-1898), pictor şi decorator englez, colaborator apropiat al lui William Morris, a contribuit la revigorarea tradiţiei picturilor pe sticlă (N.t.).

britanic la Teheran, l-a pus în legătură cu Knox D'Arcy spre sfârşitul anului 1900. În ciuda faptului că era catolic de sorginte georgiană, Kitabgi se descurcase foarte bine în Persia, ajungând directorul general al Administraţiei Vămilor şi fiind un personaj cu degetele bine înfipte în multe borcane cu miere. Fusese implicat în mai multe tentative de a atrage investiţii din străinătate pentru stimularea economiei persane, negociind sau încercând să negocieze concesii pentru amatori din exterior, invitaţi să ocupe poziţii în sectorul bancar şi în cel de producţie şi distribuţie a tutunului.4

Toate aceste strădanii nu erau chiar în totalitate motivate de altruism sau de patriotism, fiindcă oamenii de genul lui Kitabgi îşi dădeau seama că îşi pot folosi relaţiile personale pentru a obţine recompense bănoase, dacă şi când se ajungea la încheierea unui târg. Domeniul lor de activitate era deschiderea uşilor în schimbul unor sume de bani. Ceea ce reprezenta un motiv de profundă iritare la Londra, Paris, Sankt-Petersburg şi Berlin, unde diplomaţilor, politicienilor şi oamenilor de afaceri, modul de operare persan le părea cumva neclar, dacă nu de-a dreptul corupt. Eforturile de modernizare a ţării nu se concretizaseră aproape deloc, în acelaşi timp în care vechea tradiţie de a apela la străini care să conducă forţele armate sau să îndeplinească funcţii administrative importante crea nemulţumire peste tot.5 De fiecare dată când făcea un pas înainte, Persia părea să mai facă alţi doi înapoi.

Oricât de întemeiate ar fi fost criticile la adresa celor din elita conducătoare, aşa fuseseră învăţaţi să se poarte, şi încă nu de azi, de ieri. Şahul şi cei din jurul lui erau ca nişte copii mult prea răzgâiaţi, care aflaseră că, dacă stau îmbufnaţi suficient de mult timp, vor fi răsplătiţi de marile puteri, speriate că îşi vor pierde poziţia în această regiune crucială din punct de vedere strategic, dacă nu bagă mâna în buzunar. Atunci când şahul Mozaffar od-Dân nu a fost investit cu Ordinul Jartierei, în timpul vizitei pe care a

efectuat-o în Anglia, în 1902, şi a refuzat să accepte orice altă decoraţie inferioară, a părăsit ţara arătând limpede că este „foarte nemulţumit”; ceea ce i-a pus pe diplomaţii de rang înalt în situaţia de a-l convinge pe regele Eduard al VII-lea – care acorda calitatea de membru al ordinului şi, în acest caz, ezita – că trebuie să-l investească pe şah după întoarcerea lui acasă. Chiar şi aşa, a apărut alt bucluc cu acest „teribil subiect”, după ce s-a aflat că şahul nu posedă pantaloni scurţi bufanţi, absolut necesari pentru investitură – până când un diplomat descurcăreţ a descoperit un precedent, în care un beneficiar anterior al ordinului primise onoarea purtând pantaloni lungi. „Ce coşmar a mai fost şi episodul cu Jartiera”, bombănea lordul Lansdowne, ministrul de externe, după aceea.6

De fapt, deşi părea vulgar ca numai prin mită să poţi duce ceva la bun sfârşit în Persia, din multe puncte de vedere persanii care mişunau încolo şi încoace pe coridoarele puterii şi ale marilor centre financiare din Europa, la sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului XX, nu se deosebeau prea mult de neguţătorii sogdieni ai Antichităţii, care călătoreau pe distanţe lungi pentru afaceri, sau de armenii şi evreii care au jucat acelaşi rol în perioada timpurie a Epocii Moderne. Diferenţa consta în aceea ca, în vreme ce sogdienii aveau mărfurile cu ei, ca să le vândă, omologii lor de mai târziu îşi vindeau serviciile şi contactele. Acestea fuseseră transformate în marfa tocmai pentru că se putea obţine o răsplată consistentă în schimbul lor. Dacă n-ar fi existat amatori să cumpere, neîndoios că lucrurile ar fi stat cu totul altfel. Dată fiind situaţia, amplasarea Persiei între Orient şi Occident, legând Golful Persic şi India de Arabia şi de Cornul Africii, plus accesul la canalul Suez făceau ca această ţară să fie curtată indiferent de costuri – chiar dacă scrâşnind din dinţi.

— >

Când Kitabgi l-a abordat pe Drummond-Wolff, prin care l-a cunoscut pe Knox D’Arcy, descris ca „un capitalist

de cel mai înalt rang”, a pus ochii nu pe sectorul persan al tutunului sau pe cel bancar, ci pe bogăţiile minerale ale Persiei. Iar Knox D’Arcy era persoana ideală cu care să discute. Mai dăduse o dată peste aur, în Australia; Kitabgi îi oferea şansa de a repeta acea experienţă; doar că, de data asta, miza era aurul negru.7

Existenţa unor zăcăminte considerabile de petrol în Persia nu era un secret pentru nimeni. Autorii bizantini ai Antichităţii Târzii scriau periodic despre forţa distrugătoare a „focului persan”, o substanţă pe bază de petrol brut – cel mai probabil, luat din infiltraţiile de suprafaţă ale ţiţeiului din nordul Persiei –, comparabilă cu „focul grecesc” pe care bizantinii îl făceau din scurgerile de ţâţei din zona Mării Negre.8

Primele studii geologice sistematice din anii 1850 semnalaseră probabilitatea unor zăcăminte substanţiale în subteran şi duseseră la acordarea unei serii de concesiuni către investitori, ispitiţi de perspectiva de a face avere într-un moment când pământul părea să-şi deşerte comorile în braţele căutătorilor norocoşi, pornind din Ţara Aurului, în California, şi până în bazinul Witwatersrand din sudul Africii.9 Baronul Paul Julius de Reuter, fondatorul agenţiei de ştiri omonime, a fost unul dintre cei care s-au grăbit să dobândească influenţă economică în Persia. În 1872, Reuter a obţinut „privilegiul exclusiv şi categoric” de a extrage orice îi stătea în putinţă din „minele de cărbune, fier, cupru, plumb şi petrol” de pe tot cuprinsul ţării, precum şi opţiuni de participare la construcţia de drumuri, lucrări publice şi alte proiecte de infrastructură.10

Dintr-un motiv sau altul, nimic din toate acestea nu s-a materializat. A existat o opoziţie locală acerbă în privinţa acordării de licenţe, având în prim-plan personaje populiste ca Sayyid Jamăl al-Din al-Afghâni, nemulţumit că „frâiele guvernării [sunt] date în mâinile duşmanilor islamului”. După cum scria unul dintre cei mai zgomotoşi critici ai concesiunilor: „Meleagurile islamului vor fi curând sub controlul străinilor, care le vor stăpâni după

bunul lor plac şi îşi vor face mendrele”.11 încă un factor perturbator era presiunea internaţională, din cauza căreia contractul iniţial de concesiune încheiat cu Reuter a fost declarat nul şi neavenit, la doar un an după ce fusese convenit.12

Deşi Reuter a obţinut o altă concesiune în 1889, care îi dădea drepturi asupra tuturor resurselor minerale ale Persiei, mai puţin asupra metalelor preţioase – în schimbul unor „cadouri” substanţiale, în bani, oferite şahului şi demnitarilor săi importanţi, precum şi al achitării unor redevenţe din profiturile viitoare –, aceasta a expirat, după ce strădaniile de a descoperi petrol care să poată fi exploatat în cantităţi mulţumitoare din punct de vedere comercial au eşuat, în perioada de timp agreată, de zece ani. Situaţia nu fusese deloc înlesnită de „starea de înapoiere a ţării şi [de] lipsa mijloacelor de comunicaţii şi transport”, aşa cum a recunoscut un afacerist britanic, ba chiar a fost înrăutăţită de „ostilitatea nemijlocită, opoziţia şi indignarea manifestate de înalţi oficiali ai guvernului persan”.13 Nici la Londra nu exista vreun sentiment de simpatie în acest sens. Orice iniţiativă de afaceri în această parte a lumii este supusă unor riscuri, remarca o minută internă; cei care se aşteaptă ca lucrurile să meargă la fel ca în Europa păcătuiesc prin neghiobie extremă. „Este numai vina lor”, dacă îşi văd aşteptările înşelate, se arăta cu răceală în document.14

Cu toate acestea, Knox D’Arcy a fost intrigat de propunerea pe care i-a făcut-o Kitabgi. El a studiat concluziile geologilor francezi care cercetaseră ţara aproape un deceniu şi a cerut opinii de la dr. Boverton Redwood, unul dintre experţii de frunte ai Marii Britanii în domeniul petrolului şi autor de manuale despre producţia de ţâţei, precum şi depozitarea, transportul, distribuţia şi utilizarea în siguranţă a ţiţeiului şi a produselor sale.15 Nu era nevoie de toate aceste cercetări, îl asigura între timp Kitabgi pe Drummond-Wolff, afirmând că „ne aflăm în prezenţa uneori surse de bogăţii [care sunt]

incalculabile”.16

Knox D’Arcy a fost îndeajuns de interesat de ce a văzut şi a auzit, aşa că a bătut palma cu cei de care avea nevoie pentru a câştiga o concesiune din partea şahului: Édouard Cotte, care îi servise drept agent reprezentant lui Reuter, deci era o figură familiară în cercurile persane, şi Kitabgi însuşi – în timp ce lui Drummond-Wolff i s-a promis o răsplată mai târziu, dacă proiectul avea succes. Mai departe, Knox D’Arcy s-a adresat celor din Foreign Office, ca să-şi dea binecuvântarea pe proiect, după care şi-a trimis reprezentantul, pe Alffed Marriott, la Teheran, cu o scrisoare oficială de prezentare, ca să înceapă negocierile.

Deşi scrisoarea în sine nu avea mare valoare, fiind o rugăminte ca persoanei care o prezintă să i se acorde asistenţa pe care o solicită, într-o lume unde semnalele puteau fi cu uşurinţă greşit interpretate, semnătura ministrului de externe era un atu redutabil, dând de înţeles că guvernul britanic susţine iniţiativa lui Knox D’Arcy.17 Marriott a făcut ochii mari de uimire în faţa Curţii monarhului persan. Tronul acestuia, scria Marriott în jurnalul personal, era „în întregime încrustat cu diamante, safire şi smaralde, şi are de-a stânga şi de-a dreapta păsări încărcate cu bijuterii (nu păuni)”; măcar, a fost el în măsură să relateze, şahul era „un ţintaş peste măsură de dibaci”.18

În fapt, munca propriu-zisă a fost făcută de Kitabgi, care, conform unei relatări, a reuşit să obţină „de o manieră foarte temeinică, sprijinul tuturor miniştrilor şi curtenilor principali ai şahului, fără să-l uite nici măcar pe servitorul care-i aduce Majestăţii Sale pipa şi cafeaua de dimineaţă” – un eufemism pentru mită. Lucrurile mergeau bine, i s-a spus lui Knox D’Arcy; părea foarte probabil ca „guvernul persan să acorde” concesiunea petrolului.19

Procedura de obţinere a acordului în scris a fost încâlcită. Obstacole nevăzute apăreau de nicăieri, obligând la trimiterea unor telegrame înapoi spre Londra, pentru a-i cere sfatul lui Knox D’Arcy – şi permisiunea de a mai pune

nişte bani la bătaie. „Sper să aprobaţi, altfel ar însemna să se piardă toată afacerea”, îl îndemna Marriott. „Nu vă faceţi scrupule, dinspre partea mea, dacă puteţi propune ceva pentru facilitarea treburilor”, a venit răspunsul.20 Knox D’Arcy voia să spună că era perfect mulţumit să desfacă larg băierile pungii şi că era dispus să facă orice era nevoie pentru a obţine ceea ce dorea. Ar fi fost imposibil de spus, când apăreau noi doleanţe sau se emiteau noi promisiuni, cine erau, cu adevărat, beneficiarii; umbla zvonul că ruşii ar fi prins de veste despre negocieri, care se presupunea că ar fi fost duse în secret, drept pentru care se lansau diverse piste false care să-i inducă în eroare.21

După care, aproape fără niciun avertisment, s-a primit anunţul (în timp ce Marriott era la un dineu în Teheran) că şahul semnase acordul de concesiune. În schimbul sumei de 20.000 de lire sterline, plus acţiuni valorând aceeaşi sumă, ce urmau a fi cesionate în momentul înfiinţării companiei, plus o redevenţă anuală de 16% asupra profitului net, Knox D’Arcy, prezentat în documentele aferente drept o persoană „independentă financiar, cu locuinţa la Londra, Grosvenor Square nr. 42”, primea drepturi generoase. I se acorda „un privilegiu special şi exclusiv de a căuta, a obţine, a exploata, a dezvolta, a prelucra în vederea comercializării, a transporta în alte locuri şi a vinde gaze naturale, ţâţei, asfalt şi ozocherită, pe întregul teritoriu al Imperiului Persan, pentru o perioadă de 60 de ani”. Pe deasupra, primea şi dreptul exclusiv de a instala conducte şi de a construi instalaţii de depozitare, de rafinare, de distribuţie şi de pompare.22

A urmat o proclamaţie din partea monarhului, care anunţa că Knox D’Arcy şi „toţi moştenitorii săi, însărcinaţii şi asociaţii” primiseră „puteri depline şi libertatea nelimitată pe o perioadă de şaizeci de ani, pentru a sonda, a perfora şi a executa foraje, după bunul plac, în adâncimea solului persan”, şi ruga stăruitor „toţi oficialii

acestui regat binecuvântat” să ajute un om care se bucura de „favoarea splendidei noastre curţi suverane”.23 Lui Knox D’Arcy i se înmânaseră cheile împărăţiei; întrebarea era dacă putea să găsească lacătul.

Cunoscătorii cu experienţă ai realităţilor de la Teheran nu erau convinşi de succesul acestei iniţiative. Chiar dacă „se descoperă ţâţei, aşa cum cred agenţii lor că se va întâmpla”, remarca Sir Arthur Hardinge, reprezentantul britanic în Persia, la orizont se prefigurau dificultăţi majore. Se cuvine amintit, a continuat el, că „solul Persiei, indiferent dacă ascunde sau nu petrol, a fost presărat în anii din urmă cu ruinele a mult prea multe planuri pline de speranţă în regenerarea comercială şi politică, încât ar fi hazardat să prezicem viitorul acestei recente întreprinderi”.24

Poate că şi şahul, în sinea lui, era convins că nu va ieşi mare lucru din toată afacerea, şi, ca atare, n-avea de ce să refuze nişte plăţi în avans, la fel cum procedase şi în trecut. Era cu siguranţă adevărat că Persia se afla la data respectivă într-o situaţie economică dezastruoasă: guvernul se confrunta cu o lipsă acută de fonduri, dând naştere unui deficit precar şi îngrijorător, deci merita să găsească soluţii şi să obţină bani din buzunarele adânci ale lui Know D’Arcy. Totodată, era un moment de intensă nelinişte în sânul Foreign Office-ului, care acorda mult mai puţină atenţie nou-primitei concesiuni, decât avansurilor pe care Teheranul le făcea, atât în direcţia Londrei, cât şi, îngrijorător, la adresa Sankt-Petersburgului, în anii dinaintea Primului Război Mondial.

Ruşii au reacţionat prost la vestea concesiunii lui Knox. Aproape reuşiseră să influenţeze procesul de atribuire, când şahul primise o telegramă personală de la ţar, care-l ruga să nu dea curs cererii.25 Pe Knox D’Arcy îl îngrijorase îndeajuns ideea că ruşii vor fi nemulţumiţi de încheierea acordului său de concesiune, încât aranjase să nu primească şi drepturile de exploatare asupra provinciilor din nord, pentru „a nu pricinui supărare”

puternicului vecin al Persiei. Din punctul de vedere al Londrei, grija cea mare era ca Rusia să nu încerce să recupereze pierderea de teren suferită, arătându-se mai conciliantă decât oricând cu şahul şi cu demnitarii lui.26 Aşa cum reprezentantul britanic de la Teheran îl avertizase pe lordul Lansdowne, atribuirea unei concesiuni putea să fie „urmată de repercusiuni politice şi economice”, dacă se descoperea petrol în orice fel de cantitate semnificativă.27 Nu se putea ascunde adevărul că presiunea urca vertiginos, în cadrul rivalităţii pentru influenţă şi resurse în regiunea Golfului Persic.

Pe termen scurt, lucrurile s-au detensionat, în mare parte fiindcă proiectul lui Knox D’Arcy părea sortit eşecului. Lucrările înaintau greoi, din cauza climei dificile, a numărului mare de sărbători religioase şi a descurajantei periodicităţi cu care sondele şi instalaţiile de foraj se defectau. Exista şi ostilitate făţişă, sub forma nemulţumirilor legate de salarii, de metodele de muncă şi de numărul mic al localnicilor angajaţi, în paralel cu nesfârşitele necazuri provocate de triburile locale, care voiau să li se cumpere bunăvoinţa.28 Knox D’Arcy a început să dea semne de nervozitate, îngrijorat de lipsa progresului şi de cheltuirea unor sume consistente. „Întârziere gravă”, a scris el într-o telegramă către echipa de foraj, la mai puţin de un an după acordarea concesiunii; „rog grăbiţi lucrurile”.29 O săptămână mai târziu, a mai trimis o depeşă: „Aveţi acces liber la puţuri?”, îşi întreba el, amărât, inginerul-şef. Catastifele arată mari cantităţi de ţevi, tubulatură, sape de sondă, oţel şi nicovale, expediate din Marea Britanie, alături de puşti, pistoale şi muniţie. Statele de plată din 1901 – 1902 indică, de asemenea, evoluţia ascendentă a fondurilor cheltuite pe salarii. Knox D’Arcy avea, probabil, sentimentul că-şi îngroapă banii în nisip.30

Dacă el era neliniştit, nu mai puţin erau şi bancherii lui de la Lloyds, care au devenit din ce în ce mai îngrijoraţi de dimensiunea descoperirii de cont a unui om despre care

ei presupuseseră că ar avea la dispoziţie sume nelimitate.31 Faptul că nu prea se putea arăta mare lucru care să justifice strădaniile depuse şi costurile ridicate ale lucrărilor înrăutăţea situaţia; Knox D'Arcy trebuia să-i convingă şi pe alţi investitori să cumpere acţiuni ale companiei de exploatare, şi, astfel, să mai reducă din presiunea exercitată asupra lichidităţilor sale personale, furnizând în acelaşi timp capitalul necesar pentru viitoare activităţi. Echipele lui de la faţa locului aduceau dovezi promiţătoare – dar acum avea nevoie de descoperirea unui zăcământ bogat.

Din ce în ce mai disperat, Knox D'Arcy a început să sondeze piaţa în căutarea unor potenţiali investitori sau chiar cumpărători pentru concesiunea lui, ducându-se la Cannes, ca să îl întâlnească pe baronul Alphonse de Rothschild, a cărui familie deţinea deja participării extinse în afacerile cu petrol din zona Baku. Acest contact a dat alarma la Londra, atrăgând în mod deosebit atenţia marinei britanice: Sir John Fisher, Prim-Lord al Forţelor Navale britanice, căpătase o credinţă nestrămutată că viitorul conflictului armat naval şi al stăpânirii mărilor aparţinea trecerii de la cărbune la petrol., Alimentarea cu petrol drept combustibil, îi scria el unui prieten în 1901, va revoluţiona în mod absolut strategia navală. E un caz de «Trezeşte-te, Anglie!»".32 în ciuda nereuşitei de până acum a lui D'Arcy, toate dovezile sugerau că Persia avea potenţialul de a deveni o sursă de petrol. Dacă aceasta putea fi înhăţată pentru uzul exclusiv al Marinei Regale Britanice, cu atât mai bine! Dar era esenţial să nu fie cedat unor mâini străine controlul asupra resurselor de acest fel.

Amiralitatea a intervenit pentru a mijloci o înţelegere între Knox D'Arcy şi o companie petrolieră scoţiană, care se bucurase de foarte mare succes în Birmania. După ce acesteia din urmă i s-a oferit, în 1905, un contract de aprovizionare a marinei cu 50.000 de tone de petrol pe an, directorii de la Burmah Oil Company au fost convinşi să cumpere o participaţie majoră, într-o asociere care a

primit denumirea de Concessions Syndicate. Nu au făcut-o din vreun simţ al datoriei patriotice, ci pentru că era o strategie de diversificare perfect raţională şi pentru că succesul anterior le dădea posibilitatea, de asemenea, să strângă mai mult capital. Chiar dacă D'Arcy a respirat oarecum uşurat, scriind că termenii pe care îi obţinuse „erau mai buni decât aş fi putut căpăta de la oricare altă companie", în continuare nu exista nicio garanţie a reuşitei – după cum a consemnat sec, în informările trimise acasă, veşnic scepticul reprezentant diplomatic britanic la Teheran. Să găseşti petrol era o problemă; să faci faţă tentativelor insistente de şantaj, încă una.33

Perfect adevărat, în următorii trei ani, noul parteneriat n-a prezentat nimic concret, ca rezultat al strădaniilor depuse. Puţurile care fuseseră forate nu au dat roade, în timp ce cheltuielile topeau încet şi sigur fondurile acţionarilor. În primăvara lui 1908, directorii de la Burmah Oil Company discutau pe faţă despre retragerea completă din Persia. La 14 mai 1908, ei i-au trimis vorbă lui George Reynolds, conducătorul operaţiunilor de la faţa locului şi un om pe care un colaborator al său l-a caracterizat drept foarte perseverent, hotărât şi făcut din „esenţă tare de stejar britanic", să se pregătească pentru abandonarea activităţii. I s-a dat ordin să foreze două puţuri care fuseseră amplasate la Masjed Soleymăn, până la o adâncime de 487 de metri. Dacă nu se găsea petrol, trebuia „să abandoneze operaţiunile, să închidă totul şi să încarce cât mai multe din utilajele folosite", pe care să le trimită apoi în Birmania, unde se vor dovedi mai folositoare.34

În timp ce misiva îşi urma drumul prin oficiile de poştă din Europa, Levant, şi apoi Persia, Reynolds îşi vedea de treaba lui, fără să aibă habar cât de aproape era de a-şi închide de tot prăvălia. Echipa lui a continuat să foreze, căznindu-se să găurească un strat de rocă atât de dură, încât şnecul sapei de sondă a ieşit din lăcaşul lui. Şnecul a rămas pierdut în gaura forajului zile întregi; timpul zbura

ca vântul, dar, în final, sondorii l-au găsit şi l-au prins înapoi în vârful sapei. Pe 28 mai, la ora patru dimineaţa, au dat de filonul principal, găsind petrol şi trimiţând aurul negru în jet arcuit spre cer. A fost o descoperire uriaşă.35

Arnold Wilson, un locotenent britanic care avea în sarcină paza şantierului, a trimis acasă o telegramă cifrată, care să dea vestea. Textul suna simplu: „Vezi Psalmul 104, versetul 15, a doua frază”.36 în acel verset, bunul Dumnezeu este rugat să facă pământul să dea untdelemn, ca să se înveselească feţele oamenilor. Descoperirea, i-a spus Wilson tatălui său, promitea recompense fabuloase pentru Marea Britanie – şi, să sperăm, a adăugat el, pentru inginerii „care au stăruit atât de îndelung, în ciuda onorabililor domni directori… în acest climat neprimitor”.37

Investitorii care au dat năvală în Anglo Persian Oil Company, societatea care controla drepturile de concesiune, după ce a avut loc oferta publică de acţiuni în 1909, îşi făceau socoteala că acel prim puţ de la Masjed Soleymăn nu era decât vârful vizibil al aisbergului şi că vor exista câştiguri grase în viitor. Fireşte, va fi nevoie de timp şi de bani, pentru a construi infrastructura necesară exportării petrolului, precum şi pentru a fora noi puţuri de extracţie şi a găsi alte câmpuri de exploatare. Şi nici administrarea lucrurilor nu era treabă uşoară, la faţa locului, acolo unde Arnold Wilson se plângea că-şi mănâncă timpul căznindu-se cu diferenţele culturale uriaşe dintre britanicii „care nu sunt în stare să spună ceea ce cred în sinea lor şi persanii, care nu întotdeauna cred în sinea lor ceea ce spun”. Britanicii, a spus Wilson, vedeau contractul ca pe o înţelegere opozabilă într-o instanţă de judecată; persanii îl vedeau, pur şi simplu, ca pe o declaraţie de intenţie.38

Chiar şi aşa, o conductă de transport a fost curând construită, ca să facă legătura între primul câmp de sonde şi insula Abadan din Shaţţ al-’Arab, care fusese aleasă ca amplasament pentru o rafinărie şi un centru de export.

Petrolul persan era dus astfel în golful Persic, unde putea fi încărcat în vapoare şi adus în Europa, pentru a fi vândut într-un moment când necesarul de energie al continentului intrase pe o curbă ascendentă. Conducta în sine era un simbol important, deoarece semnifica primul fir din ceea ce avea să devină un păienjeniş de conducte care împânzeau toată Asia, oferind o nouă formă şi o nouă viaţă vechiului Drum al Mătăsii.

Problemele deja mocneau. Descoperirea petrolului a făcut ca hârtia semnată de şah în 1901 să fie unul dintre cele mai importante documente ale secolului XX. Căci, în acelaşi timp în care punea bazele dezvoltării unei afaceri de multe miliarde de dolari – compania Anglo Persian Oii avea să devină în final British Petroleum –, a netezit calea şi pentru tulburări politice. Fiindcă, în baza acordului de concesiune, bijuteriile Coroanei persane fuseseră date pe mâna investitorilor străini, în ţară a apărut un sentiment profund şi chinuitor de ură faţă de lumea din exterior, ceea ce, mai departe, a dus la naţionalism, iar în ultimă instanţă, la suspiciune şi la respingerea Occidentului, care sunt cel mai elocvent exprimate în fundamentalismul islamic modern. Dorinţa de a obţine controlul asupra petrolului avea să fie cauza multor probleme din viitor.

La un nivel uman, concesiunea lui Knox D'Arcy este o uluitoare poveste despre iscusinţa în afaceri şi puterea de a triumfa contrar tuturor aşteptărilor; dar însemnătatea ei globală este la egalitate cu descoperirea lui Columb din 1492. Şi atunci, comori şi bogăţii imense fuseseră expropriate de conchistadori şi trimise acasă în Europa. Acelaşi lucru s-a întâmplat din nou. Un motiv a fost interesul manifestat de amiralul Fisher şi de Marina Regală, care au monitorizat atent situaţia din Persia. Când compania Anglo Persian Oii a întâmpinat probleme financiare, în 1912, Fisher n-a întârziat să intervină, îngrijorat că firma ar putea ajunge pe mâinile unor producători ca Royal Dutch/Shell, care îşi construiseră o reţea masivă de producţie şi de distribuţie a petrolului,

pornind de la o bază iniţială în Compania Olandeză a Indiilor de Est. Fisher s-a dus să discute cu Primul Lord al Amiralităţii, o stea politică în plină ascensiune la data aceea, pentru a-l convinge cât de important este ca motoarele navelor de luptă să fie convertite de la alimentarea pe bază de cărbune la cea cu petrol. Petrolul este viitorul, a declarat el; putea fi depozitat în cantităţi mari şi era ieftin. Lucrul cel mai important, totuşi, era că oferea navelor posibilitatea să se mişte mai repede. Războiul naval „este logică pură", a spus el. „Prima dintre toate necesităţile este VITEZA, ca să poţi lupta – *atunci când* doreşti, *acolo unde* doreşti şi *aşa cum* doreşti". Ar permite navelor britanice să facă manevre cu mai mare iuţeală decât navele inamice, ceea ce le-ar conferi un atu decisiv în bătălie.39 Ascultându-l pe Fisher, Winston Churchill a înţeles ce însemna acest lucru.

Trecerea la petrol ar fi însemnat că forţa şi eficienţa Marinei Regale ar fi fost ridicate „la un nivel categoric superior: nave mai bune, echipaje mai bune, economii superioare, forme mai incisive ale capacităţii de război". Ar fi însemnat, după cum remarcase Churchill, nimic mai puţin decât că în joc era puterea de a stăpâni mările şi oceanele.40 într-o vreme când presiunea creştea în relaţiile internaţionale, şi confruntarea părea din ce în ce mai probabilă, într-o formă sau alta, indiferent dacă în Europa sau în altă parte, un efort considerabil de analiză a fost dedicat modului în care acest avantaj putea fi definit şi formulat cu cele mai convingătoare argumente. În vara lui 1913, Churchill a prezentat un material în faţa cabinetului, intitulat „Aprovizionarea Marinei Majestăţii Sale cu combustibil petrol". Soluţia, a susţinut el, consta în achiziţionarea combustibilului prin contracte la termen, de la o gamă variată de furnizori, şi chiar preluarea „unui pachet de control în acţionariatul surselor de aprovizionare demne de încredere". Discuţia care a urmat nu a dus la nicio concluzie categorică. S-a admis însă, la modul general, că „Amiralitatea ar trebui să-şi asigure

sursele de petrol… din cea mai vastă zonă cu putinţă şi din cele mai numeroase surse de aprovizionare”.41

Nicio lună mai târziu, lucrurile se schimbaseră. Prim-ministrul era de părere, împreună cu miniştrii săi, că petrolul constituie „o necesitate vitală” pentru viitor. Ca urmare, el i-a spus regelui George al V-lea, în cadrul informărilor periodice despre evenimentele semnificative, că guvernul urmează să preia un pachet de control din capitalul companiei

Anglo Persian Oii, pentru a putea asigura „surse de aprovizionare demne de încredere”.42

Churchill s-a implicat foarte mult în acest proiect. Asigurarea aprovizionării cu petrol nu ţinea doar de marină; era vorba despre asigurarea viitorului Marii Britanii. Deşi era conştient că succesul imperiului avea la bază cărbunele, multe depindeau de petrol. „Dacă nu putem obţine petrol, le-a explicat el membrilor Parlamentului în iulie 1913, nu putem obţine porumb, nu putem obţine bumbac şi nu putem obţine o mie şi una de articole, necesare pentru păstrarea vigorii economiei Marii Britanii”. Trebuie acumulate rezerve, în caz de război; de asemenea, nu se putea avea încredere doar în piaţa liberă – pentru că devenea „o bătaie de joc pe faţă”, mulţumită străduinţei speculanţilor.43

Compania Aglo Persian Oii părea, deci, să ofere soluţia multor probleme. Concesiunea primită era „solidă de la un cap la altul” şi, cu suficiente fonduri investite, putea fi, probabil, „dezvoltată într-o întreprindere gigantică”, după spusele amiralului Sir Edmond Slade, fost director al serviciilor de informaţii navale şi şef al echipei operative însărcinate să cerceteze situaţia companiei. Controlul asupra acesteia, care va presupune o aprovizionare garantată cu petrol, ar fi o mană cerească pentru marina britanică. Cheia problemei, a conchis Slade, consta în a prelua pachetul majoritar de acţiuni „la un preţ foarte rezonabil”.44

Negocierile s-au derulat suficient de rapid, încât, în

vara lui 1914, guvernul britanic a putut prelua 51 % din capitalul în acţiuni – şi, odată cu acesta, controlul operaţional asupra companiei. Elocinţa lui Churchill în Camera Comunelor a dus la un vot în favoarea achiziţiei, cu o largă majoritate. Şi uite aşa, factorii de decizie, planificatorii şi militarii britanici puteau dormi acum liniştiţi, ştiind că aveau acces la nişte resurse de petrol, care ar fi putut să se dovedească vitale în orice conflict militar din viitor. Unsprezece zile mai târziu, Franz Ferdinand era împuşcat mortal la Sarajevo.

În agitaţia generală care a cuprins lumea, uşor s-a scăpat din vedere importanţa paşilor făcuţi de Marea Britanie pentru a-şi asigura necesarul de energie. De fapt, puţini şi-au dat seama ce fel de târguri se încheiaseră în culise. Căci, pe lângă cumpărarea unui pachet majoritar la Anglo Persian Oii, guvernul britanic căzuse de acord, în secret, asupra termenilor unei aprovizionări cu petrol pe douăzeci de ani, pentru amiralitate. Aceasta însemna că navele Marinei Regale, care au pornit pe mare în vara lui 1914, contau pe realimentarea cu combustibil, în cazul unui conflict de lungă durată cu Germania. Conversia la petrol a făcut ca vasele britanice să fie mai rapide şi mai bune decât rivalele lor; totuşi, cel mai important avantaj era că puteau rămâne mai mult timp în larg. Nu degeaba a ţinut lordul Curzon un discurs la Londra, în noiembrie 1918, la nici două săptămâni după agrearea armistiţiului, în care le-a spus celorlalţi participanţi la dineu: „Cauza Aliaţilor a plutit spre victorie pe un val de petrolM. Iar un cunoscut senator francez l-a aprobat, jubilând. Germania acordase prea multă atenţie fierului şi cărbunelui, a spus el, şi nu îndeajuns petrolului, care, aşa cum spunea el, era sângele pământului şi al victoriei.45

Era un sâmbure de adevăr aici. Căci, în timp ce atenţia istoricilor militari se concentrează asupra câmpurilor ucigaşe din Flandra, ceea ce s-a întâmplat în centrul Asiei a avut o importanţă crucială pentru deznodământul Războiului celui Mare – şi încă una şi mai

mare pentru perioada care a urmat. Când se trăgeau primele focuri de armă în Belgia şi în nordul Franţei, otomanii chibzuiau la ce rol ar trebui să joace ei în confruntarea care se extindea văzând cu ochii în Europa. Deşi sultanul rămânea neclintit la părerea că imperiul său trebuie să stea deoparte, alte voci se ridicau cu argumentul că direcţia optimă de acţiune ar fi cimentarea printr-o alianţă a legăturilor prin tradiţie strânse cu Germania. În vreme ce marile puteri ale Europei erau ocupate să-şi adreseze reciproc ultimatumuri şi să-şi declare război una alteia, Enver Paşa, nestatornicul ministru de război al otomanilor, l-a contactat pe comandantul statului-major al armatei din Bagdad pentru a-l avertiza în legătură cu ce ar putea să urmeze. „Războiul cu Anglia este acum o posibilitate", scria el. Dacă se declanşau ostilităţile, a continuat demnitarul turc, liderii arabi trebuie să se ridice şi să sprijine efortul armatei otomane în cadrul unui război sfânt. Populaţia musulmană a Persiei trebuie îndemnată la o revoluţie împotriva „stăpânirii ruseşti şi engleze".46

În tot acest context, nu este de mirare că, la câteva săptămâni după începerea războiului, o divizie britanică a fost trimisă din Bombay să apere Abadan, conductele şi câmpurile de petrol. După aceea, în noiembrie 1914, a fost ocupat oraşul Basra, expus pericolelor din punct de vedere al amplasării strategice. În timpul unei ceremonii de ridicare a drapelului, Sir Percy Cox le-a spus locuitorilor că „nicio urmă de administraţie turcească nu mai rămâne în acest loc. În locul ei, steagul britanic a fost instituit, sub care vă veţi bucura de beneficiile libertăţii şi ale justiţiei, atât în ce priveşte treburile religioase, cât şi pe cele seculare".47 Obiceiurile şi credinţele localnicilor nu aveau mare importanţă; în realitate, conta asigurarea accesului la resursele naturale ale regiunii.

Conştienţi de fragilitatea autorităţii lor în regiunea Golfului Persic, britanicii au dus tratative cu personalităţi marcante din lumea arabă, printre care Husayn, prinţul-

şerif al Meccăi, căruia i s-a oferit un târg ispititor: dacă Husayn „şi arabii, în general” acceptau să acorde sprijin împotriva turcilor, atunci Marea Britanie „va garanta independenţa, drepturile şi privilegiile principatului, împotriva tuturor agresiunilor străine din exterior, în particular, din partea otomanilor”. În plus, li s-a propus încă un avantaj, şi mai ademenitor: poate că venise timpul ca „un arab de viţă adevărată să-şi asume califatul la Meca sau la Medina”. Lui Husayn, apărător al oraşului sfânt Meca şi membru al tribului coraişiţilor, şi urmaş al lui Hăshim, străbunicul profetului Mahomed însuşi, i se oferea un imperiu în schimbul sprijinului său.48

Britanicii nu credeau nici ei cu adevărat în această promisiune şi nici n-ar fi putut-o duce la îndeplinire. Totuşi, odată cu începutul lui 1915, când lucrurile luaseră o întorsătură urâtă, erau pregătiţi să-i câştige bunăvoinţa lui Husayn, parţial pentru că triumful rapid în Europa nu se materializase, dar şi din cauză că otomanii începeau, în sfârşit, să contraatace poziţiile britanice din Golful Persic – şi, foarte îngrijorător, pe cele din Egipt, ameninţând canalul Suez, artera care permitea navelor venite dinspre răsărit să ajungă în Europa, cu câteva săptămâni mai repede decât dacă ar fi trebuit să înconjoare toată Africa. Ca să abată atenţia şi să irosească resursele otomanilor, britanicii au trimis trupe în estul Mediteranei, cu scopul de a mai deschide un front de luptă. Date fiind circumstanţele, părea de la sine înţeles că e bine să faci târguri cu oricine ar putea să mai uşureze presiunea pe forţele aliate – şi nu era mare lucru să promiţi marea cu sarea, când răsplata respectivă urma să vină doar cândva, eventual, în viitor.

Calcule similare s-au făcut la Londra şi în privinţa ascensiunii puterii ruseşti. Deşi grozăviile războiului au devenit cu repeziciune evidente, existau personaje influente în Marea Britanie care se temeau că războiul va lua sfârşit prea curând. Fostul prim-ministru Arthur Balfour era îngrijorat că o înfrângere rapidă a Germaniei

ar face ca Rusia să devină încă şi mai periculoasă, hrănindu-i în asemenea măsură ambiţiile, încât India ar putea fi pusă în pericol. Şi mai era o spaimă: Balfour auzise zvonuri potrivit cărora, prin câţiva indivizi cu bune legături la Sankt-Petersburg, existau discuţii pentru o înţelegere între Rusia şi Germania; ceea ce, socotea Balfour, ar fi fost un dezastru la fel de mare pentru Marea Britanie ca pierderea războiului.49

Temerile în privinţa Rusiei făceau ca asigurarea loialităţii acestei ţări să fie de o importanţă covârşitoare. Perspectiva unui control asupra Constantinopolului şi a Dardanelelor era momeala perfectă pentru păstrarea legăturilor care îi uneau pe Aliaţi şi atragerea atenţiei guvernului ţarist asupra unui subiect de o sensibilitate acută. Aşa măreaţă cum era, Rusia avea şi un călcâi al lui Ahile: lipsa unor porturi la mări calde, altele decât cele de la Marea Neagră, a cărei legătură cu Marea Mediterană se făcea întâi prin Bosfor şi apoi prin Dardanele – cele două strâmtori înguste care despart Europa de Asia, la cele două capete ale Mării Marmara. Aceste canale înguste de apă serveau drept punte vitală între grânarele din sudul Rusiei şi pieţele de export din străinătate, închiderea Dardanelelor, lăsând grâul să putrezească în depozite, dăduse o lovitură devastatoare economiei ruseşti în timpul Războaielor Balcanice din 1912 – 1913, ducând la discuţii despre declaraţii de război împotriva otomanilor care le controlau.50

Ruşii au fost încântaţi, prin urmare, când britanicii au ridicat problema viitorului Constantinopolului şi al Dardanelelor, la finele lui 1914. Aşa cum i-a informat ambasadorul Marii Britanii pe demnitarii ţarului, aceasta era „cea mai bogată răsplată a întregului război”. Controlul urma să fie predat Rusiei după terminarea războiului, deşi oraşul Constantinopol ar trebui să rămână un port liber „pentru mărfurile în tranzit spre şi dinspre teritorii exterioare Rusiei”, la care se adăuga concesia că „va exista libertate comercială pentru vasele comerciale

care trec prin strâmtori”.51

Deşi nu prea se vedeau semne de progres pe frontul de vest, ambele tabere suferind pierderi extraordinar de grele şi cu perspectiva altor ani de măcel în faţă, Aliaţii se aşezaseră deja la masă ca să-şi împartă între ei teritoriile şi sferele de interes ale rivalilor lor. Însă, culmea ironiei, Germania a fost cea acuzată de imperialism, împreună cu partenerii ei, după încheierea armistiţiului. La doar câteva luni de când începuse războiul, Aliaţii deja se gândeau cum să beneficieze de pe urma adversarilor învinşi.

Din acest punct de vedere, miza era mult mai mare decât să le ofere ruşilor autoritatea asupra Constantinopolului şi a Dardanelelor, căci, la începutul lui 1915, a fost instituită o comisie sub conducerea lui Sir Maurice de Bunsen, care să analizeze propunerile privind viitorul Imperiului Otoman, odată asigurată victoria. Stratagema era ca lucrurile să fie aranjate de aşa natură, încât să le convină celor care erau aliaţi în prezent, dar fuseseră rivali în trecut şi ar fi putut fi şi în viitor. Nimic nu trebuie să se întreprindă, scria Sir Edward Grey, încât să trezească bănuieli că Marea Britanie ar avea planuri cu Siria. „Ar însemna o ruptură cu Franţa, dacă am veni cu pretenţii în Siria şi Liban” – o regiune unde firmele franceze investiseră substanţial în secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea.52

Pentru a arăta, prin urmare, solidaritate cu Rusia, şi pentru a evita confruntarea cu Franţa legat de sfera acesteia de influenţă în Siria, s-a luat decizia debarcării unei forţe armate numeroase, cu soldaţi din Marea Britanie, Australia şi Noua Zeelandă, nu la Alexandretta (azi în sud-estul Turciei), aşa cum se plănuise iniţial, ci în peninsula Gallipoli de la gura strâmtorii Dardanele, care păzea accesul spre Constantinopol.53 Era un loc de debarcare care s-a dovedit a fi deosebit de nepotrivit pentru declanşarea unei ofensive majore, precum şi o capcană a morţii pentru mulţi dintre cei care au încercat să răzbească spre uscat, pieptiş, împotriva poziţiilor bine

întărite ale turcilor. Dezastruoasa campanie care a urmat şi-a avut originile în bătălia pentru instituirea controlului asupra reţelelor de comunicaţii şi comerţ care legau Europa de Orientul Apropiat şi de Asia.54

Viitorul Constantinopolului şi al Dardanelelor fusese bătut în cuie; acum venea rândul Orientului Mijlociu. Într-o serie de întâlniri din cea de-a doua jumătate a lui 1915 şi începutul lui 1916, Sir Mark Sykes, un parlamentar arogant care se bucura de simpatia lordului Kitchener, ministrul britanic de război, şi a lui François Georges-Picot, un diplomat francez cu nasul pe sus, au ciopârţit laolaltă regiunea. Cei doi au convenit asupra unei linii despărţitoare care pornea din Acra (în prezent, aproape de graniţa de nord a Israelului) şi ajungea, departe spre nord-est, până la frontiera cu Persia. Francezii erau lăsaţi să-şi vadă nestingheriţi de propriile planuri în Siria şi Liban, iar britanicii, de ale lor – în Mesopotamia, Palestina şi Suez.

Împărţirea prăzii în acest fel era primejdioasă, nu în ultimul rând pentru că, în alte locuri, se transmiteau mesaje contradictorii despre viitorul regiunii. Era vorba de Husayn, căruia în continuare i se oferea independenţă pentru arabi şi restituirea unui califat, cu el în frunte, şi de popoarele „Arabiei, Armeniei, Mesopotamiei, Siriei şi Palestinei”, despre care prim-ministrul britanic afirma public „că aveau dreptul la o recunoaştere a situaţiei lor naţionale separate” – aparent o promisiune de suveranitate şi de independenţă.55 Apoi, mai erau Statele Unite ale Americii, cărora britanicii şi francezii le dăduseră repetate asigurări că luptau „nu pentru interese egoiste, ci, mai presus de orice, pentru salvgardarea independenţei popoarelor, a dreptăţii şi a umanităţii”. Atât Franţa, cât şi Anglia susţineau cu însufleţire că sunt animate de scopuri nobile şi că năzuiesc să elibereze

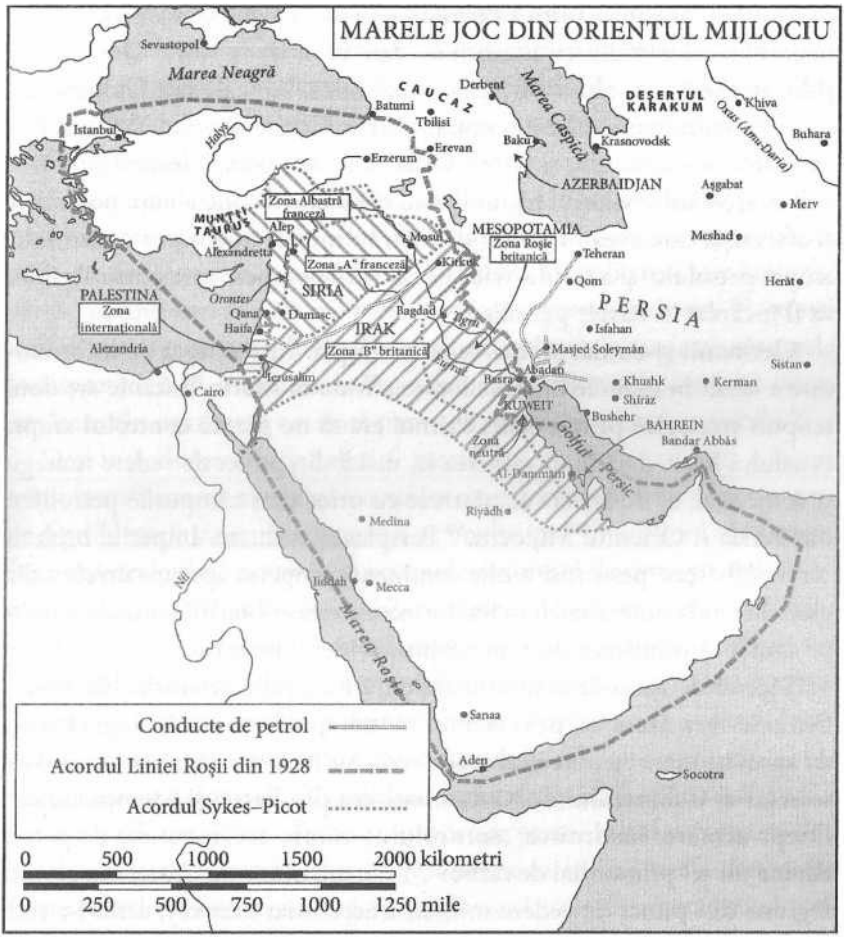

„Popoarele subjugate de tirania sângeroasă a turcilor", conform ziarului londonez *The Times*.56 „Nimic bun în toate acestea", scria Edward House, consilierul pentru politica externă al preşedintelui Wilson, atunci când a aflat despre înţelegerea secretă, de la ministrul de externe britanic. Francezii şi britanicii „fac [din Orientul Mijlociu] un viespar de războaie viitoare".57 Nu se înşela în această privinţă.

În realitate, Marea Britanie cunoştea miza jocului, mulţumită resurselor naturale descoperite în Persia şi pe care Mesopotamia părea, de asemenea, foarte probabil să le posede. Într-adevăr, o concesiune pentru petrol a

acesteia din urmă a fost aprobată (chiar dacă nu şi oficial ratificată) în ziua asasinării lui Franz Ferdinand, în 1914. Beneficiar a fost un consorţiu condus de Compania Turcă a Petrolului, în care Anglo Persian era acţionar majoritar, cu participaţii minoritare date celor de la Royal Dutch/Shell şi Deutsche Bank, plus o altă parte, mai mică, lui Calouste Gulbenkian, misit extraordinar şi plenipotenţiar, care mijlocise acordul.58 Orice li se va fi promis popoarelor şi ţărilor Orientului Mijlociu, adevărul era că, în culise, aspectul şi viitorul regiunii erau născocite de oficialităţi, politicieni şi afacerişti care aveau un singur lucru în minte: asigurarea controlului asupra petrolului şi a conductelor pe care să-l pompeze spre porturile unde va fi încărcat în navele petroliere.

Germanii şi-au dat seama ce se întâmplă. Într-o notă de informare care a căzut în mâinile britanicilor, se afirma că Marea Britanie are două scopuri strategice primordiale. Primul era să nu piardă controlul asupra canalului Suez, dată fiind valoarea sa, unică din punct de vedere strategic şi comercial; al doilea era să păstreze cu orice cost câmpurile petrolifere din Persia şi Orientul Mijlociu.59 Perspicace evaluare. Imperiul britanic care se lăbărţase peste mai multe continente acoperea aproape un sfert din glob. În ciuda numeroaselor climate, ecosisteme şi bogăţii naturale diferite pe care le cuprindea, exista un neajuns evident: petrolul.

Lipsită de zăcăminte însemnate pe vreunul din teritoriile ei, Marea Britanie avea şansa ca, prin război, să îndrepte lucrurile. „Singura sursă de aprovizionare cu potenţial mare, scria Sir Maurice Hankey, un pedant secretar al Cabinetului de Război, este cea din Persia şi Mesopotamia”. Drept urmare, instituirea „controlului asupra acestor surse de petrol devine un ţel primordial de război”.60 Nu era nimic de câştigat în această regiune din punct de vedere militar, a accentuat Hankey, când i-a scris premierului David Lloyd George în aceeaşi zi; însă Marea Britanie trebuie să acţioneze decisiv, dacă doreşte „să-şi

asigure preţioasele puţuri de petrol” din Mesopotamia.60

Puţini aveau nevoie să fie convinşi de aceste opinii. Înainte să se sfârşească războiul, ministrul britanic de externe vorbea în termeni categorici despre modul în care vedea viitorul ţării sale. Existau întrebări fără dubiu cu privire la dezmembrarea imperiilor rivale. „Puţin îmi pasă, le spunea el unor personaje importante, sub ce sistem păstrăm petrolul, indiferent dacă prin concesiune perpetuă sau orice altceva, dar îmi este perfect limpede că lucrul cel mai important pentru noi rămâne să avem la dispoziţie această bogăţie naturală”.62

Această atitudine hotărâtă avea motive întemeiate – ca şi neliniştea care pândea în spatele ei. La începutul lui 1915, Amiralitatea consuma 80.000 de tone de petrol pe lună. Doi ani mai târziu, ca rezultat al numărului mai mare de nave aflate în serviciu şi al utilizării motoarelor cu ardere pe motorină şi benzină, cantitatea crescuse de peste două ori, până la 190.000 de tone. Necesarul armatei terestre urcase într-o spirală şi mai spectaculoasă, după ce parcul de autovehicule, numărând abia 100 de bucăţi în uz în 1914, ajunsese la zeci de mii de maşini. În 1916, consumul epuizase cu totul rezervele de petrol ale Marii Britanii: stocurile, care atingeau 36 de milioane de galoane la 1 ianuarie, coborâseră la 19 milioane, şase luni mai târziu, scăzând apoi la 12, 5 milioane, după doar patru săptămâni.63 Atunci când o comisie guvernamentală a analizat cerinţele pentru următoarele douăsprezece luni, a constatat că, potrivit estimărilor, abia dacă vor exista jumătate din cantitatea necesară pentru a satisface cererea probabilă.64

Deşi introducerea raţionalizării petrolului, cu efect imediat, a ajutat totuşi la stabilizarea nivelului stocurilor, îngrijorarea pe mai departe, privind problemele de aprovizionare, l-a convins pe Primul Lord al Marinei Regale să dea ordin ca navele să petreacă maximum de timp posibil ancorate în port, în primăvara lui 1917, în timp ce viteza de croazieră în larg a fost limitată la cel

mult 37 de kilometri pe oră. Precaritatea situaţiei s-a văzut subliniată de proiecţiile pregătite în iunie 1917, care prognozau că, până la sfârşitul anului, Amiralitatea nu va mai avea în rezervă decât stocuri aferente unei perioade de şase săptămâni.65

Situaţia era agravată şi de faptul că Germania îşi perfecţiona submarine de război eficace. Marea Britanie importase petrol în mari cantităţi din Statele Unite ale Americii (şi la preţuri din ce în ce mai mari), dar multe dintre petroliere nu reuşiseră să ajungă la destinaţie. Germania reuşise să scufunde „atât de multe vase încărcate cu combustibil petrolier", scria Walter Page, ambasadorul american la Londra, în 1917, încât „această ţară se prea poate să ajungă curând într-o situaţie periculoasă".66 O revoluţie în tehnologie, care dădea motoarelor posibilitatea să funcţioneze cu viteză mai mare şi mai eficient, însoţise mecanizarea rapidă a mijloacelor de luptă după 1914. Ambele evoluţii avuseseră ca forţă motrice groaznicul război terestru din Europa. Dar mai departe, creşterea consumului făcea ca problema accesului la petrol, care reprezentase deja o preocupare serioasă înainte de declanşarea ostilităţilor, să devină un factor major – dacă nu chiar cel hotărâtor – în politica externă a Marii Britanii.

Unii politicieni britanici îşi făceau mari speranţe. Un administrator experimentat, Percy Cox, care fusese funcţionar public în estul Persiei şi cunoştea ţara bine, a sugerat, în 1917, că Marea Britanie avea şansa să obţină un control atât de strâns asupra Golfului Persic, încât ruşii, francezii, japonezii, germanii şi turcii puteau fi excluşi permanent din zonă.67 Ca urmare, deşi prăbuşirea Rusiei în revoluţie, în 1917, şi înţelegerea de pace cu Germania, la puţin timp după ce bolşevicii puseseră mâna pe putere, erau îngrijorătoare din perspectiva războiului purtat în Europa, cele două evenimente aduseseră cu ele o rază de speranţă în altă parte. Sub ocârmuirea autocrată, i-a spus lordul Balfour prim-ministrului britanic în vara lui 1918,

Rusia fusese „un pericol pentru vecinii ei, şi pentru niciunul dintre vecini atât de mult cât pentru noi”.68 Colapsul ei era o veste bună pentru interesele Marii Britanii în Orient. Astfel a apărut o reală şansă de întărire a controlului asupra întregului teritoriu care se întindea între Suez şi India, prin apărarea ambelor regiuni.

18

Drumul spre compromis

În Persia, britanicii ţineau cu tot dinadinsul să instaleze un conducător cu mână forte, care să le servească interesele. La puţină vreme, un personaj însemnat de la Curtea şahului le-a atras atenţia asupra prinţului Farman-Farma, cunoscut pentru vastele sale investiţii pe bursa londoneză şi, ca atare, interesat, pentru protejarea considerabilei sale averi, să contribuie la succesul Imperiului Britanic. Eforturi intense au fost depuse pentru instalarea sa în funcţia de prim-ministru. Însuşi reprezentantul diplomaţiei britanice la Teheran a cerut audienţă şahului în Ajunul Crăciunului, în 1915, pentru a-i expune clar cât de favorabil va fi văzută la Londra numirea lui Farman-Farma. „În viitor, schimbarea prim-ministrului este inevitabilă”, i s-a sugerat şahului, care a fost avertizat în legătură cu „elementele ostile” din guvernul de la Teheran. Şahul s-a lăsat convins cu uşurinţă: „A fost foarte de acord şi chiar a îndemnat la rezolvarea pe loc a chestiunii. El a promis că va insista pe lângă FI (Farman-Farma – *N. red.*) să accepte fără întârziere numirea în funcţie”.1 Câteva zile mai târziu, Farman-Farma devenea premier.

În Mesopotamia, a fost şi mai dificil, pentru că nu exista nicio personalitate locală dispusă să colaboreze. Britanicii luaseră problema în propriile mâini, trimiţând trupe staţionate la Basra, care să ocupe Bagdadul în primăvara lui 1917. Nimeni n-a stat să se gândească serios la ce se va întâmpla, după cum îi scria de la Londra lordul (anterior, Sir Charles) Hardinge lui Gertrude Bell, erudita călătoare şi savantă, cu minte sclipitoare şi plină de

vioiciune, care cunoştea regiunea mai bine decât oricine.

„Cu adevărat n-ar avea nicio importanţă, a dat el de înţeles, dacă am alege trei dintre cei mai graşi bărbaţi din Bagdad sau trei dintre bărbaţii cu cele mai lungi bărbi, care să fie prezentaţi ca simboluri ale cârmuirii arabe”. Britanicii nu aveau nevoie decât de un lider, oricare, căruia să-i poată explica avantajele cooperării cu forţele de ocupaţie; fireşte, în acelaşi timp, trebuia să-l mituiască generos.2

Existau totuşi alte chestiuni mai importante de rezolvat, cu o semnificaţie mai adâncă decât descâlcirea iţelor privind viitoarea configuraţie politică a regiunii. Personalităţi cunoscute din Marea Britanie susţineau deja revizuirea Acordului Sykes-Picot, când cerneala încă nu se uscase pe document. Dar nu din pricina vreunor mustrări de conştiinţă privind imperialismul făţiş al înţelegerii secrete, ci, mai degrabă, din cauza raportului întocmit de amiralul Slade, fostul director al serviciului de informaţii al Amiralităţii, care fusese responsabil cu evaluarea zăcămintelor petrolifere ale Persiei în 1913, iar la puţin timp după aceea devenise directorul companiei Anglo Persian Oii. Slade evidenţiase că „sub nicio împrejurare nu trebuie să ni se strice planurile în privinţa stăpânirii” câmpurilor de sonde persane, ceea ce se aplică în aceeaşi măsură şi altor părţi ale regiunii. Existau indicaţii, a adăugat el, privind prezenţa unor cantităţi însemnate de ţâţei în „Mesopotamia, Kuwait, Bahrain şi Arabia”. Slade recomanda insistent ca liniile de demarcaţie să fie trasate din nou, pentru ca o parte cât mai extinsă posibil din aceste teritorii să cadă în zona controlată de britanici. „Este important să ne asigurăm controlul asupra drepturilor de exploatare a petrolului din aceste locuri, astfel încât nicio altă Putere să nu le poată exploata în [propriul] avantaj”.3 Responsabilii din Foreign Office urmăreau cu nervozitate evoluţia situaţiei, adunând articole din ziarele europene care cereau pentru Germania „libertatea indispensabilă de circulaţie pe mare în Golful

Persic”, indicând că, cu cât Marea Britanie îşi securiza mai repede poziţia, cu atât mai bine.4

Spre finele lui 1918, la doar câteva săptămâni după încheierea războiului, Marea Britanie a obţinut ceea ce îşi dorea: premierul David Lloyd George l-a convins pe prim-ministrul francez, Georges Clemenceau, să amendeze acordul, astfel încât britanicii să primească Moşului şi zona învecinată acestuia. Parţial, acest lucru s-a obţinut prin exploatarea temerii că Marea Britanie ar crea dificultăţi Franţei, opunându-se protectoratului acesteia în Siria, dar şi dând de înţeles că sprijinul britanic în chestiunea regiunii Alsacia-Lorena, în cadrul negocierilor privind condiţiile acordului de pace, planificate să înceapă curând, nu era în niciun caz ceva cert.

— Ce vrei? l-a întrebat Clemenceau pe Lloyd George răspicat şi fără menajamente, la Londra.

— Eu vreau Moşului, a replicat premierul britanic.

— O să-l ai. Altceva?

— Da, a venit replica lui Lloyd. Vreau şi Ierusalimul.

Răspunsul a fost acelaşi:

— O să-l ai.

Clemenceau era „cât se poate de corect şi niciodată nu şi-a luat cuvântul înapoi”, îşi amintea un important funcţionar public care se bucura de încrederea lui Lloyd George.5

Altă ţintă identificată de britanici era Palestina, datorită localizării geografice, ca zonă-tampon împotriva oricărei ameninţări ce ar fi putut viza canalul Suez, acesta servind drept una dintre arterele vitale ale imperiului, intrate sub controlul britanicilor în 1888. Exact în acelaşi mod cum trupele britanice se îndreptaseră spre Bagdad, au pornit şi spre Palestina, dinspre sud, şi, cu totul improbabil, dinspre răsărit, cu T.E. Lawrence făcându-şi apariţia din deşert pentru a cuceri Aqaba în vara lui 1917. Câteva luni mai târziu, Ierusalimul a cedat, în ciuda contraatacurilor sălbatice lansate de Ajrmata a VII-a şi Armata a VIII-a otomane, conduse de generalul Erich von

Falkenhayn, care îndeplinise funcţia de şef de stat-major al armatei germane ceva mai devreme în cursul războiului. Generalul britanic Edmund Allenby a intrat în oraş mergând pe jos, în semn de respect, după ce capturase oraşul pe care premierul Marii Britanii îl numise „un dar de Crăciun pentru poporul britanic”.6

Palestina mai era importantă şi dintr-un alt motiv. Se amplificase îngrijorarea în legătură cu intensificarea emigraţiei evreieşti spre Marea Britanie, numărul celor care soseau doar din Rusia înmulţindu-se de cinci ori între 1880 şi 1920. La cumpăna dintre secolul al XIX-lea şi secolul XX, se purtaseră discuţii despre posibilitatea de a le oferi emigranţilor evrei pământ în Africa de Est şi de a-i încuraja să se stabilească acolo, dar, după izbucnirea războiului, atenţia se mutase asupra Palestinei. În 1917, într-o scrisoare din partea ministrului de externe, Arthur Balfour, către lordul Rothschild, publicată în ziarul *The Times*, se vorbea despre „[viziunea] favorabilă a Guvernului Majestăţii Sale asupra instituirii în Palestina a unui cămin pentru poporul evreu”.7 Cunoscută ca Declaraţia Balfour, ideea desemnării unor teritorii în care evreii să se stabilească a fost ceea ce autorul însuşi avea să descrie ulterior în Camera Lorzilor drept „o soluţie parţială la marea şi stăruitoarea problemă evreiască”.8

Deşi susţinerea activă a unei patrii pentru evreii europeni a atras atenţia, în mod perfect de înţeles, Marea Britanie îşi concentrase atenţia asupra Palestinei şi din cauza poziţiei strategice a regiunii faţă de câmpurile petrolifere, precum şi ca pună terminus al unei conducte care să facă legătura dintre acestea şi Marea Mediterană. Astfel, se putea economisi un ocol de câteva mii de kilometri, aşa cum au observat ulterior proiectanţii, oferind practic Marii Britanii „putere de control asupra producţiei unuia dintre cele mai bogate zăcăminte de petrol din lume”.9 Era imperativ, aşadar, ca Marea Britanie să capete influenţă în Palestina şi să deţină controlul asupra oraşului Haifa, cu portul său important şi adânc,

care îl făcea să fie locul ideal pentru încărcarea tancurilor petroliere britanice, şi ca traseul conductei de alimentare să ducă spre acest port – mai degrabă decât spre nord şi spre Siria, controlată de francezi.

Conform raţionamentului strategic al Britaniei de la vremea aceea, Haifa constituia un punct terminus perfect pentru petrolul adus prin conducte din Mesopotamia. Şi s-a dovedit corect. În 1940, peste 4 milioane de tone de petrol curgeau prin conducta construită după terminarea războiului – îndeajuns cât să aprovizioneze întreaga flotă mediteraneeană. Era, după cum a numit-o revista *Time*, „artera carotidă a Imperiului Britanic”.10 Cel mai mare imperiu din lume primea transfuzii masive cu sânge negru – petrolul pompat direct din inima lumii.

La începutul lui 1918, aşadar, toţi se gândeau deja demult la cum va arăta lumea postbelică şi cum se va împărţi prada victoriei. Problema era că târgurile încheiate între politicienii din cluburile capitalelor europene, diplomaţii susceptibili şi planificatorii înarmaţi cu hărţi şi creioane se deosebeau mult de realitatea existentă la faţa locului. Pe hârtie, planurile de împărţire a teritoriilor, în aşa fel încât interesele Marii Britanii şi ale Franţei să fie extinse şi protejate, arătau foarte bine, dar când interveneau aspectele practice, treburile începeau să se complice.

De pildă, în vara lui 1918, generalul britanic Lionel Dunsterville a primit ordinul să avanseze din nord-vestul Persiei spre Marea Caspică, în timp ce alţi ofiţeri superiori au fost trimişi să supravegheze Caucazul, cu misiunea de a-i împiedica pe turci să ocupe terenurile petrolifere din Azerbaidjan ori regiunea din sudul Mării Caspice sau să-şi adjudece controlul asupra căii ferate transcaspice care ducea spre graniţa afghană. A fost exemplul clasic de ambiţie a extinderii nemăsurate, o misiune cu totul imposibilă – şi încă una care s-a terminat, bineînţeles, cu un dezastru.

Forţele turce au avansat şi au înconjurat Baku,

prinzându-l pe Dunsterville în capcană timp de şase săptămâni, până să-i permită să se retragă. Oribile scene de măcel au urmat, când localnicii au pornit să-şi ia revanşa, după ce oraşul se predase.11

Panica i-a cuprins pe reprezentanţii Biroului pentru India din guvernul de la Londra, care, înnebuniţi, au cerut autorizaţia de a trimite agenţi în Asia Centrală, pentru a ţine sub observaţie ce se petrece acolo, în urma renaşterii forţelor turceşti şi a tulburărilor din Rusia, unde răscoalele şi demonstraţiile din districtul Samarkand, valea Fergana şi Taşkent au jucat un rol important în izbucnirea revoluţiei pe tot teritoriul imperiului.12 „Ca urmare a prăbuşirii guvernului central din Rusia şi a destrămării totale a disciplinei din armata rusă, îi scria ministrul de externe viceregelui, lordul Chelmsford, la începutul lui 1918, orice control efectiv asupra populaţiei indigene a Turkestanului a dispărut”.13

Ca reacţie la avertismentele că sentimentul antibritanic în rândul populaţiei musulmane a regiunii se înteţise, au fost trimişi emisari care să ţină sub observaţie ce se întâmplă şi să supravegheze răspândirea propagandei anglofile. Ofiţerii au fost expediaţi la Kashgar şi Mashhad ca să evalueze starea de spirit, în timp ce se purtau discuţii sinuoase dacă să fie sau nu trimise forţe armate în Afghanistan şi la Taşkent, sau dacă să fie aprobate planuri măreţe, cum ar fi încurajarea emirului din Afghanistan să avanseze spre vest şi să ocupe valea Murghab până la Merv.14 Noi idei, noi identităţi şi noi aspiraţii răsăreau peste tot în Ucraina, în Caucaz şi în Asia Centrală, după Revoluţia Rusă, pe măsură ce popoarele care cereau libertate de exprimare, dacă nu chiar autodeterminare, deveneau tot mai puternice.

Complicaţiile au apărut când cei care puseseră mâna pe putere în Rusia şi-au văzut visurile de revoluţie mondială zădărnicite în Europa şi, ca atare, şi-au întors atenţia spre Asia. Troţki, cuprins de entuziasm, ca de obicei, a adoptat cu elan ideea răspândirii revoluţiei

bolşevice în est. „Calea spre India ar putea foarte bine să fie mai uşor de parcurs, în împrejurările actuale, ba chiar să fie şi mai rapidă, decât cea care duce spre un soviet în Ungaria, scria el într-un raport ce a circulat printre tovarăşii săi de idei în 1919. Drumul spre Paris şi Londra trece prin oraşele din Afghanistan, Punjab şi Bengal”.15

Delegaţi din partea „maselor populare înrobite ale Persiei, Armeniei şi Turciei”, precum şi a celor din Mesopotamia, Siria, Arabia şi mai departe au fost convocaţi la un congres ţinut la Baku în 1920, unde unul dintre principalii demagogi bolşevici nu s-a ferit să se exprime pe şleau. „Avem acum în faţa noastră sarcina de a aprinde un război cu adevărat sfânta împotriva Occidentului, le-a spus celor din auditoriu. Venise momentul, a spus el, „să educăm masele Orientului cum să-i urască pe bogaţi şi să vrea să lupte împotriva lor”. Ceea ce însemna să lupte împotriva bogătaşilor „ruşi, evrei, nemţi, francezi… şi să organizeze un veritabil război sfânt al poporului, în primul rând împotriva imperialismului britanic”.16 Bătuse ceasul, adică, pentru o înfruntare deschisă şi faţă în faţă între Est şi Vest.

Mesajul a fost bine primit. Pe lângă delegaţii care au izbucnit în urale, mai erau şi cei care au trecut la fapte – intelectuali precum Muhammad Barakatullăh, care a scris despre îmbinarea „bolşevismului şi a naţiunilor islamice”, îndemnând la pătrunderea socialismului în toată Asia musulmană. Pe cuprinsul Asiei Centrale, s-au înfiinţat ziare, universităţi şi şcoli militare, care să se ocupe de populaţiile locale şi să le radicalizeze în continuare.17

Manifestând un surprinzător grad de flexibilitate, bolşevicii erau gata să facă un compromis cu oricine le-ar fi putut ajuta cauza. De exemplu, conducerea lor nu s-a dat în lături să-l abordeze pe regele afghan Amanullah, după ce acesta a căutat să se elibereze de influenţa britanică şi a lansat un atac împotriva britanicilor în India, la vest de Khyber. Deşi confruntarea militară a fost un fiasco, regimul bolşevic a fost perfect încântat să găsească un aliat în

Orient, trimiţându-i acestuia o ofertă de ajutor, împreună cu asigurări că eliberarea Orientului de imperialism constituia un element fundamental al programului revoluţionar – asigurări pe care un monarh în funcţie era puţin probabil să le găsească în întregime liniştitoare.

Îndrăzneala şi oportunismul ruşilor au stârnit îngrijorare în Marea Britanie, *The Times* informând despre „ameninţarea bolşevică la adresa Indiei – prin capul de pod afghan”. Britanicii au masat trupe spre nord, în Afghanistan, printre care s-a aflat şi un tânăr caporal pe nume Charles Kavanagh, ale cărui jurnale personale recent descoperite zugrăvesc o imagine vie a ceea ce a văzut – şi seamănă bine cu experienţele mai recente ale militarilor occidentali trimişi în aceeaşi regiune. Ambuscadele şi atacurile insurgenţilor erau un pericol zilnic, scria el. Bărbaţii afghani nu se sfiau să se îmbrace ca femeile, în rochii lungi, care le ascundeau şi feţele, şi puştile. Fereşte-te să dai mâna cu un localnic pe care nu-l cunoşti, scria el: „Îţi va apuca mâna întinsă cu mâna lui stângă, iar cu dreapta te va înjunghia”.18

Se prezentau viziuni diferite asupra viitorului, în perioada imediat următoare Primului Război Mondial. Se manifesta entuziasm faţă de ideea autodeterminării, promovată, cel puţin la început, de bolşevici. „Organizaţi-vă viaţa după cum doriţi voi înşivă şi fără niciun obstacol, declară Lenin. Aveţi dreptul să faceţi acest lucru. Fiţi convinşi că drepturile voastre, la fel ca acelea ale tuturor popoarelor Rusiei, sunt apărate de puterea deplină a revoluţiei şi a reprezentanţilor ei”.19 Această atitudine cuprindea şi vederi progresiste în privinţa egalităţii dintre cele două sexe: femeilor li s-a dat drept de vot în republicile sovietice kârgâză, turkmenă, ucraineană şi azeră – înainte ca măsuri asemănătoare să fie aplicate în Regatul Unit al Marii Britanii şi al Irlandei de Nord. Afişe lipite pe zidurile Taşkentului în 1920, scrise în uzbecă, înfăţişau un personaj aflat în faţa a patru siluete fantomatice cu văl pe faţă, îndemnând la emanciparea

femeilor musulmane: „Femei! Luaţi parte la alegerile pentru soviete!” 20

Acest progresism timpuriu postrevoluţionar contrasta flagrant cu atitudinea imperialistă a puterilor vest-europene şi cu hotărârea lor de a-şi păstra influenţa asupra activelor şi resurselor socotite vitale pentru interesele lor naţionale. Dintre toate, Marea Britanie era cea mai energică şi mai agresivă: mai presus de orice, ţinea cu tot dinadinsul să păstreze controlul asupra rezervelor de petrol. Întrucât avea trupe masate în teritoriu, Marea Britanie s-a bucurat de un avantaj iniţial important, ceea ce i-a permis să modeleze peisajul pe potriva necesităţilor sale. În cazul Mesopotamiei, s-a făurit o nouă ţară, căreia i s-a dat numele Irak. Era un talmeş-balmeş, încropit din trei foste provincii otomane, care se deosebeau profund între ele, din punctul de vedere al istoriei, religiei şi geografiei: Basra era orientată spre sud, înspre India şi Golful Persic; Bagdadul avea strânse legături cu Persia; Moşului era în mod natural legat de Turcia şi Siria.21 Soluţia găsită nu mulţumea pe nimeni, în afară de Londra.

Ţara era o construcţie şubredă – în cel mai bun caz. Britanicii au ajutat la instalarea aliatului de odinioară, Faisal – moştenitorul şerifului Meccăi – ca suveran, în parte ca răsplată pentru cooperarea lui din timpul războiului, în parte ca semn de compasiune pentru că fusese alungat din Siria, unde i se promisese iniţial tronul, şi în parte din lipsa oricărui alt candidat credibil. Faptul că Faisal era musulman sunnit, într-un loc unde populaţia indigenă era predominant şiită, a fost considerat un lucru ce putea fi netezit prin introducerea noilor simboluri ale naţiunii, cum ar fi ceremonialul de schimbare a gărzii, un nou steag (conceput de Gertrude Bell) şi un tratat care recunoştea „suveranitatea naţională” irakiană, dar îi obliga pe rege şi pe guvernul său la supunere faţă de britanici „în toate chestiunile importante”, inclusiv în domeniul relaţiilor externe şi al apărării. Anexe ulterioare au acordat

Marii Britanii dreptul să facă numiri în sistemul judecătoresc şi să impună consilieri financiari, care să administreze economia ţării.22 Această cârmuire imperială transmisă unui delegat era mai ieftină, din punct de vedere financiar, decât ocupaţia colonială efectivă, într-o vreme când Marea Britanie însăşi se confrunta cu datorii enorme, acumulate în timpul războiului – dar era mai ieftină şi politic. Peste 2000 de soldaţi britanici fuseseră ucişi în cursul tulburărilor civile şi al răzmeriţelor din Mesopotamia, în 1920.23

Eforturi concertate s-au depus pentru a impune o soluţie similară asupra Persiei. În 1919, s-a semnat un acord în baza căruia urmau să fie instalaţi consilieri britanici care să administreze atât finanţele naţionale, cât şi forţele armate, plus supravegherea proiectelor de infrastructură. Proiectul a fost prost primit în Persia şi în alte locuri. Deoarece Marea Britanie deţinea deja un pachet de acţiuni în compania Anglo Persian Oii, ruşii şi francezii erau îngrijoraţi că dominaţia asupra Persiei era prea puternică. Din cauza şpăgilor (sau a „comisioanelor”) plătite pentru obţinerea semnăturilor pe acord, au izbucnit proteste în Persia – nu în ultimul rând la adresa şahului însuşi. „Osânda veşnicei ruşini să i-o dea Domnul/Celui care a trădat împărăţia lui Săssân”, scria un poet renumit la data respectivă, invocând trecutul îndelungat şi glorios al Persiei; „spune-i stăruitorului Artaxerxe Longimanus/Că duşmanul i-a anexat ţara la Anglia”.24 Autorii criticilor de acest fel au ajuns la închisoare.25

Comisarul Poporului pentru politică externă al tinerei Uniuni Sovietice a reacţionat şi el cu furie: Marea Britanie „încearcă să prindă în laţ poporul persan şi să-l înrobească”. Era ruşinos, a afirmat el într-o declaraţie oficială, că ocârmuitorii acestei ţări „v-au vândut jefuitorilor englezi”.26 Reacţia Parisului a fost numai uşor diferită. Luaţi pe nepregătite de bătălia pentru ţâţei, după ce renunţaseră la Moşul aparent pentru nimic, francezii făcuseră presiuni să-şi instaleze propriii consilieri la

Teheran, care să le apere interesele naţionale. Chestiunea fusese expediată la repezeală de lordul Curzon, care abia a reuşit să-şi ascundă indignarea în faţa întrebării dacă va fi de acord cu o asemenea idee. Persia, i-a spus el lui Paul Cambon, ambasadorul francez la Londra, „a fost salvată din insolvenţă totală doar cu ajutorul Marii Britanii”. Franţa ar trebui să-şi vadă de treaba ei.27

Furia şi dorinţa de răzbunare i-au cuprins pe francezi. S-au acordat fonduri pentru publicarea de materiale propagandistice antibritanice în ziarele din Persia, în timp ce articole usturătoare în presa de acasă criticau dur acordul anglo persan – şi pe şahul Persiei. Acest pitic de o jumătate de centimetru, scria ziarul *Le Figaro* într-un articol invocat de toată lumea la Teheran, „şi-a vândut ţara pe o centimă”.28 Francezii se aflaseră în tabăra victorioasă a războiului, dar aliatul lor îi păcălise.

De fapt, britanicii erau năuciţi de solicitările şahului de a primi bani, care erau la fel de constante ca înainte de începerea războiului. Aceeaşi problemă o aveau şi cu prinţul Farman-Farma, a cărui performanţă ca prim-ministru se dovedise mai puţin reuşită decât speraseră britanicii. Informările trimise la Londra menţionau „lipsa lui de înclinaţie spre a munci cinstit” şi „rapacitatea” lui, ceea ce „făcea clar imposibilă menţinerea lui în continuare în funcţie”.29 Era nevoie de o persoană pe care să te poţi bizui mai mult.

Atunci a apărut omul potrivit, la locul potrivit. Reza Khan era „un bărbat bine clădit şi armonios alcătuit, plin de forţă şi cu o statură mult peste medie”, după cum îl descria aprobator Sir Percy Loraine, reprezentantul Marii Britanii la Teheran, într-un raport din 1922. Khan trece direct la subiect, continua informarea, „şi nu pierde timpul schimbând complimentele delicat formulate, dar perfect inutile, atât de dragi inimii persane”. Cu toate că Reza Khan era vădit „ignorant şi lipsit de educaţie”, pe Loraine l-a impresionat: „Stând de vorbă cu el, am avut mai degrabă impresia unui creier nefolosit, decât a unuia gol”.

Ceea ce i-a încântat pe cei din Foreign Office. „Evaluarea făcută de Sir P. Loraine lui Reza Khan este categoric încurajatoare", observa o oficialitate de la Londra într-o notă pe baza raportului. „Chiar dacă [nu] este complet lipsit de defectele compatrioţilor săi, pare să fie un om bine intenţionat". Originile sale rasiale au fost şi ele pozitiv primite: „Faptul că e pe jumătate caucazian [după mamă] este în favoarea lui", se consemna în altă parte. Pe scurt, era exact genul de om cu care britanicii considerau că pot să colaboreze.30

Părea să fie „un bărbat puternic şi neînfricat, care dorea din tot sufletul binele ţării sale", conform lui Sir Edmund Ironside, comandantul trupelor britanice trimise să apere nordul Persiei, când s-au înteţit temerile privind planurile Rusiei pentru regiunea din jurul Mării Caspice. Cât de mult sprijin i-au acordat britanicii lui Reza Khan şi ce rol au jucat ei în a-i permite să devină forţa reală din spatele tronului – pe care, în final, s-a şi instalat, ca şah, în 1925 – au fost chestiuni intens dezbătute. La data respectivă însă, mulţi dintre cei care urmăreau îndeaproape evenimentele nu aveau nicio îndoială privind contribuţia Marii Britanii ca făuritoare de regi.31 Reprezentantul american la Teheran, John Caldwell, a remarcat că Reza era atât de apropiat de britanici, încât era „practic un spion".32

*

Nu era o surpriză că americanii stăteau şi ei cu ochii aţintiţi pe această parte a lumii. Un raport emis de Divizia Planificare a Forţelor Navale ale Statelor Unite ale Americii din Europa, în 1918, avertiza asupra rivalităţii comerciale crescânde cu Marea Britanie. „Patru mari puteri au apărut în lume care să concureze cu Marea Britanie pentru adjudecarea supremaţiei comerciale", susţineau autorii documentului. Spania, Olanda, Franţa şi Germania fuseseră învinse de Marea Britanie. Statele Unite ale Americii erau „cea de-a cincea putere comercială, cea mai mare de până acum... Precedentul

istoric ne avertizează să urmărim îndeaproape" ce pune la cale Marea Britanie.33 Din cauza importanţei terenurilor petrolifere, acestei părţi a lumii i se acorda atenţie maximă.

Afirmaţia era cu atât mai adevărată, cu cât Statele Unite ale Americii deveneau tot mai îngrijorate de situaţia propriilor rezerve de petrol. Exact cum Marea Britanie îşi făcuse griji pentru resursele sale înainte de război, în America se amplifica neliniştea faţă de o posibilă penurie imediat după război. Curbele consumului în creştere erau un motiv de alarmă, la fel ca estimările privitoare la zăcămintele de ţâţei. Acestea aveau să se epuizeze în nouă ani şi trei luni, conform directorului Cadastrului Geologic al SUA. Lipsa „resurselor necesare pentru aprovizionare, în ţară şi dincolo de hotare", reprezenta o problemă majoră, recunoştea preşedintele Wilson.34

Din acest motiv, Departamentul de Stat a încurajat Standard Oil, una dintre cele mai mari companii americane din domeniu, să analizeze „posibilitatea încheierii unui acord cu guvernul Persiei, pentru dezvoltarea resurselor de ţâţei din nordul Persiei", în regiunea neacoperită de concesiunea anglo persană.35 Interesul nord-american a stârnit o reacţie promptă şi extaziată la Teheran: destul se tot amestecaseră Marea Britanie şi Rusia în Persia până acum, scria presa locală, compromiţând constant independenţa ţării. Statele Unite ale Americii, noul imperiu pe cale de apariţie, era cavalerul salvator perfect. „Dacă americanii, cu bunăstarea lor înfloritoare, stabilesc relaţii economice cu ţara noastră, declara plin de speranţă autorul unui articol din presa persană, atunci putem fi siguri că resursele noastre nu vor rămâne nefructificate şi că nu vom mai fi atât de loviţi de sărăcie".36 Marile speranţe de acest fel erau larg împărtăşite în toată ţara: telegramele au început să curgă spre capitală, întâmpinând cu bucurie perspectiva investiţiilor americane. Membrii misiunii americane la Teheran au observat, uimiţi, că acestea erau semnate de „cei mai

cunoscuţi clerici, de notabilităţi, de unii demnitari ai guvernului şi de comercianţi”.37

Britanicii au reacţionat cu furie, avertizând Departamentul de Stat în termeni fără echivoc ca interesul american faţă de ţiţeiul persan era nu doar prost primit, ci de-a dreptul ilegal. Deşi regiunea în cauză nu fusese inclusă în concesiunea companiei Anglo Persian Oii, britanicii au declarat că făcea obiectul unui acord separat, încheiat anterior între Persia şi Rusia, şi care nu fusese reziliat în mod corect. Ca atare, drepturile de explorare nu puteau fi vândute americanilor – şi nimănui altcuiva. Era un simplu vicleşug, care în final s-a dovedit ineficient, fiindcă persanii nu s-au sinchisit, ci au mers mai departe, acordând companiei americane Standard Oil o concesiune pe cincizeci de ani.38

Nu pentru prima oară, experienţa americană s-a dovedit a fi un fals început de nouă eră. În Persia, se nutrise speranţa că implicarea şi investiţiile Statelor Unite ale Americii vor oferi o reală alternativă la dominaţia britanicilor în regiune. Factori de ordin practic însă dictau ca orice operator petrolier să cadă la înţelegere cu Anglo Persian Oii, pentru a obţine accesul la infrastructura ei de transport al ţiţeiului. Mai mult decât atât, odată ce tratativele s-au pornit, speranţa a lăsat locul dezamăgirii. Americanii erau „mai britanici decât britanicii”, observa reprezentantul persan la Washington – şi nu o zicea sub formă de compliment. Se vădea, aşadar, conform unui editorial dur dintr-un ziar apărut la Teheran, că Statele Unite ale Americii şi Marea Britanie sunt o apă şi-un pământ: ambele ţări „se închinau la Zeul Aur şi îi sufocau pe cei slabi”, obsedate doar să-şi promoveze propriile interese şi „încercând să-şi împartă între ele nestemata” resurselor naţionale de petrol şi să le smulgă „din mâinile politicienilor necopţi la minte ai Persiei”.39

Se repeta povestea din urmă cu 400 de ani, când a fost descoperită America. Chiar dacă populaţiile băştinaşe nu fuseseră decimate, aşa cum s-a întâmplat pe vremea

spaniolilor, procesul a fost efectiv acelaşi: după ce au fost expropriate de către ţările Occidentului, bogăţiile au fost duse de pe un continent pe altul, cu beneficii minime pentru locuitorii acelor ţinuturi. Mai erau şi alte asemănări cu perioada lui Cristofor Columb. Exact cum Spania şi Portugalia îşi împărţiseră lumea prin Tratatul de la Tordesillas din 1494 şi prin cel de la Zaragoza, trei decenii mai târziu, puterile occidentale şi-au distribuit între ele resursele zonei geografice care se întindea între Mediterană şi Asia Centrală.

Teritoriile încercuite pe hartă cu creioane colorate au stat la baza unui acord între britanici şi francezi, cunoscut sub denumirea Acordul Liniei Roşii, care împărţea activele petroliere ale regiunii între compania

Anglo Persian Oii şi Compania Turcă a Petrolului (ai cărei acţionari majoritari erau cei de la Anglo Persian Oii – şi, implicit, guvernul britanic) şi care interzicea în mod oficial concurenţa între cele două părţi în teritoriile respective. Era o înţelegere importantă pentru Franţa, care pusese ochii pe o poziţie solidă şi sigură în Levant, dată fiind lunga istorie de legături economice şi substanţialele investiţii comerciale franceze, care datau de multe decenii. Exact cum procedaseră puterile iberice, Franţa şi Marea Britanie şi-au împărţit între ele controlul asupra activelor de valoare, de parcă ar fi fost o pradă revendicată de drept. Senzaţia tuturor a fost că se inaugura o altă epocă a imperiilor.

Dar, în curând, marile puteri ale lumii au realizat că lumea se schimbă – şi încă foarte repede. Era minunat să ai planuri elaborate, să obţii zăcămintele de ţâţei şi să preiei reţelele de conducte, însă acest lucru avea un preţ pentru britanici. În contextul creşterii accelerate a datoriilor publice, au avut loc discuţii chinuitoare şi anevoioase despre costul păstrării trupelor necesare pentru administrarea eficientă a Imperiului Britanic. Cheltuielile „nu mai pot fi susţinute”, recunoştea lordul Curzon. La aceeaşi concluzie a ajuns şi Winston Churchill,

devenit ministru al coloniilor, care a admis că „tot ce se întâmplă în Orientul Mijlociu este secundar faţă de reducerea cheltuielilor”.40

Această discrepanţă între ambiţie şi putinţă a fost o garanţie a dezastrului – o situaţie deja neplăcută, agravată de îndărătnicia diplomaţilor de rang înalt. Şeful misiunii britanice la Teheran, de exemplu, îi privea de foarte sus pe persani, despre care spunea, cu dispreţ, că „put” şi că sunt „nişte brute viclene”. La Bagdad, între timp, reprezentantul Londrei a pus să fie dărâmate mai multe case, pentru „lărgirea grădinilor ambasadei britanice” – lucru care, după cum a observat ironic un observator, „a îmbunătăţit fără îndoială aspectul unei reşedinţe deja splendide”, dar care „nu s-a bucurat chiar de aprobare deplină printre irakieni”.41 Din toate acestea se degaja un aer superior de îndreptăţire, sentimentul că prezentul şi viitorul acestor ţări stăteau fără putinţă de tăgadă în mâinile britanicilor. Puterea aparţinea factorilor de decizie de la Londra, pe care prea puţin îi preocupau interesele popoarelor din regiune, concentrându-se în schimb pe priorităţile economice şi strategice ale Marii Britanii. Bunăoară, numai în anii 1920, britanicii au fost fie direct responsabili, fie au sprijinit instalarea sau debarcarea şefilor de stat din Irak, Persia şi Afghanistan, în acelaşi timp în care s-au implicat şi în chestiunea titulaturii folosite de regele Egiptului după câştigarea independenţei, în 1922.42

Inevitabil, această atitudine a cauzat nemulţumiri care, în timp, au devenit greu de gestionat. Gertrude Bell avusese dreptate să prezică, nu mai departe de 1919, că se produce „o harababură îngrozitoare” în Orientul Apropiat şi că scenariul seamănă cu „un coşmar în care prevezi toate lucrurile oribile ce se vor întâmpla, dar nu poţi întinde mâna ca să le împiedici”.43 Marea Britanie făcea un joc periculos, alegând pe cine să susţină, şi când – şi unde – să intervină.

Popoare decepţionate de încălcarea promisiunilor

erau împrăştiate prin toată regiunea, din Levant spre răsărit. Angajamentele luate de a sprijini, de a ajuta şi de a proteja interesele populaţiilor locale au lăsat loc promovării şi apărării intereselor comerciale şi strategice ale Marii Britanii – chiar dacă aceasta însemna divizarea teritoriilor de-a lungul unor noi graniţe artificiale sau abandonarea unor comunităţi, cum ar fi creştinii asirieni din Irak, care s-au trezit într-o situaţie vulnerabilă, după împărţirea zonelor de influenţă făcută în Orientul Apropiat la sfârşitul Primului Război Mondial.44

În Irak, consecinţele au fost dezastruoase. Un nou feudalism a prins rădăcini, după ce potentaţilor locali li s-au acordat latifundii din terenul care aparţinuse statului în fostul Imperiu Otoman, ca răsplată pentru susţinerea mandatului britanic – ceea ce a redus mobilitatea socială, a adâncit inegalitatea în societate şi a înteţit sentimentele de nemulţumire ale comunităţilor rurale, care şi-au pierdut drepturile asupra pământului şi mijloacele de trai. În provincia Kut din estul Irakului, pe parcursul a trei decenii, două familii au putut să dobândească laolaltă peste două sute de mii de hectare de teren.45 Scenariul a fost foarte asemănător şi în Persia, unde avuţia rezultată din veniturile aduse de petrol s-a concentrat în mâinile şahului şi ale celor din anturajul lui. În această privinţă, informaţia că guvernul britanic deţine pachetul majoritar de acţiuni al companiei Anglo Persian Oii – care în anii 1920 avea aproape jumătate din veniturile ţării – a intensificat sentimentele hotărât antibritanice şi a alimentat valul de naţionalism.

Era, totodată, şi un semn al acelor vremuri, căci nemulţumiri împotriva colonialismului se manifestau în întregul imperiu. În 1929, în India, în cadrul adunării anuale de la Lahore a Congresului Naţional Indian, a fost iniţiată o „Declaraţie de Independenţă” („Purna Swaraj”), care afirma: „Guvernarea britanică din India nu doar că a privat poporul indian de libertate, dar s-a întemeiat pe exploatarea maselor”. India a fost ruinată şi „de aici

înainte trebuie să reteze legătura cu Marea Britanie şi să dobândească… independenţa deplină”. Sosise momentul pentru nesupunere civică.46

Era cu totul inevitabil ca aceste stări de spirit, în care se manifestau laolaltă sentimentul ruperii de vrajă, al dezgustului şi al frustrării din cauza lipsei drepturilor, să apară şi în alte părţi. Dar nemulţumirea crescândă din Orientul Mijlociu avea drept cauză, în parte, şi înţelegerea faptului că beneficiile pe care le anunţa descoperirea zăcămintelor de petrol se dovediseră atât de vagi. Companiile petroliere occidentale care controlau concesiunile se arătau dibace şi extrem de creative, când venea vorba despre plata redevenţelor. Exact la fel ca în zilele noastre, exista un păienjeniş de companii subsidiare, cu scopul de a folosi împrumuturi între firmele aceluiaşi proprietar pentru a crea pierderi, care să poată fi invocate pentru a reduce sau chiar a elimina cu totul profiturile declarate din activitatea societăţilor comerciale – obţinând astfel scăderea redevenţelor datorate în baza acordului de concesiune. Foarte profitabilă afacere. Ziarele publicau articole furioase care vorbeau despre „străinii [cărora li se permite] să stoarcă ţara de resursele ei de ţâţei şi să reducă deliberat veniturile Persiei, prin acordarea unor scutiri ilegale şi deloc necesare de taxe vamale”. Măcar lucrurile nu stăteau chiar atât de prost în Persia ca în ţara vecină, Irak, care era, în fapt, o colonie, chiar dacă nu se numea aşa.47

În încercarea de a stăvili valul crescând de mânie a locuitorilor, directorii companiei Anglo Persian Oii au pornit la ofensivă: au promis o sumedenie de noi beneficii, începând cu iniţiative educaţionale şi ajutor în modernizarea căilor ferate, şi terminând cu posibilitatea de a plăti redevenţe mai generoase. Era vădit incorect, se plângeau oficialităţile persane de rang înalt, ca guvernul Persiei să nu aibă nicio participaţie în afacerea petrolului. „Persanii, consemna un autor, considerau că pe pământul ţării lor a fost dezvoltată o industrie din care ei nu

deţineau, de fapt, nicio acţiune”; şi insistau pe faptul că nu este o chestiune de bani, dat fiind că „nicio recompensă financiară n-ar putea risipi acest sentiment” de înstrăinare.48 Preşedintele consiliului de administraţie de la Anglo Persian Oii, politicosul Sir John Cadman, a îndemnat la calm, sugerându-i omologului său din tabăra adversă, la masa negocierilor, că nu este în interesul nimănui ca presa să creeze „eronata şi dureroasa impresie” că afacerea nu este corectă şi echitabilă.49 Toate bune şi frumoase, i s-a spus; ceea ce ar fi în interesul tuturor era să existe un parteneriat. Aşa cum stăteau lucrurile, nu se prea depăşea stadiul de exploatare desăvârşită.50

Discuţiile prelungite despre condiţiile renegocierii concesiunii lui Knox D’Arcy n-au dus nicăieri. În cele din urmă, persanii au clacat. Chiar şi înainte de 1929, descoperirea unor zăcăminte de ţâţei în Mexic şi în

Venezuela (prospecţiunile în această din urmă ţară fiind conduse de George Reynolds, cel care forase puţul atât de important de la Masjed Soleymăn) a dus la o corecţie majoră, prin scăderea preţurilor petrolului. După crahul de pe Wall Street, care determinase o reducere drastică a cererii, persanii au luat lucrurile în propriile mâini. Într-un final, în noiembrie 1932, imediat după un declin accentuat al redevenţelor încasate, în condiţiile continuării şicanelor financiare, prin care cifrele detaliate erau deliberat ascunse autorităţilor de la Teheran, şahul a declarat că anulează concesiunea Knox D’Arcy, cu efect imediat.

E scandalos, s-au plâns diplomaţii britanici. „Dacă nu punem piciorul în prag de la bun început, era de părere un demnitar de rang înalt, vom avea necazuri mult mai mari cu persanii, în viitor”.51 Declaraţia era o ofensă „scandaloasă”, a spus un altul.52 În ochii britanicilor, contractul agreat cu trei decenii în urmă trebuia să rămână în vigoare, indiferent de situaţie. Adevărat, se asumaseră nişte riscuri financiare considerabile, pentru

demararea de la zero a afacerii cu petrol, şi la fel de adevărat era că fuseseră necesare investiţii masive pentru crearea unei infrastructuri care să facă posibilă exploatarea resurselor naturale. Chiar şi aşa, bogăţiile descoperite erau imense. Protestele care cereau o împărţire în mai mare măsură echitabilă a acestora erau, pur şi simplu, ignorate – în maniera marilor scandaluri bancare de la începutul secolului XXI, compania Anglo Persian Oii şi interesele care stăteau în spatele ei erau prea mari ca să fie lăsată de izbelişte.

În acest caz, totuşi, s-a găsit repede o soluţie de compromis, în mare parte pentru că Persia deţinea un redutabil instrument de negociere: puterea de a hărţui, de a împiedica şi de a stânjeni producţia de petrol, în scopul forţării unei renegocieri. În primăvara lui 1933, s-a ajuns la o nouă înţelegere. Delegaţia persană a avut întâlniri cu reprezentanţii companiei petroliere la hotelul Beau Rivage din Geneva; acestora din urmă li s-a explicat că persanilor le sunt bine cunoscute condiţiile unui acord recent pentru petrolul din Irak şi că solicită o înţelegere cel puţin în aceiaşi termeni. Propunerea iniţială – în care se solicitau cedarea de către Anglo Persian Oii a 25% din acţiuni, un venit anual garantat, o cotă-parte din profit şi reprezentare în consiliul de administraţie – a fost respinsă de Sir John Cadman, care a descris-o ca absurdă şi imposibilă.53

Deşi discuţiile care au urmat au fost perfect cordiale, a devenit curând limpede că eforturile de a evita o renegociere majoră vor eşua. În aprilie 1933, s-a convenit o nouă înţelegere. Avea să fie acordată mai multă atenţie „persanizării” afacerii cu petrol – adică urmau să fie angajaţi şi instruiţi profesional mai mulţi localnici, care să fie implicaţi în activitate la toate nivelurile, începând cu managementul superior şi până la posturile mai modeste. Regiunea acoperită de concesiune a fost drastic redusă, la doar un sfert din dimensiunea iniţială, chiar dacă în porţiunea „cea mai dulce şi zemoasă”; s-a căzut de acord asupra unei redevenţe fixe, care să acopere dezavantajul

schimbului valutar şi al fluctuaţiilor de preţ ale petrolului; a fost garantată o plată minimă anuală, indiferent de nivelul producţiei sau de preţurile de piaţă realizate; guvernul persan urma, de asemenea, să participe la beneficiile lărgite ale companiei Anglo Persian, primind o cotă-parte din profiturile pe care aceasta le obţinea în celelalte teritorii în care acţiona. Cadman nu a făcut niciun comentariu, când negociatorii persani i-au spus că trebuie să vadă în noul acord „un triumf personal pentru [el însuşi] şi colegii săi”. Notiţele pe care le-a scris îi dezvăluie reacţia: „Am simţit că fuseserăm jumuliţi bine de tot”.54

Persanii, precum şi alţii care urmăreau negocierile, au tras alte concluzii. Ei au înţeles că, dincolo de toată fanfaronada gălăgioasă, poziţia de negociere a Occidentului era subţire şi vulnerabilă. Cei care posedau resursele naturale puteau, până la urmă, să le forţeze mâna celor care deţineau concesiunea şi să-i oblige să se aşeze la masa tratativelor. Occidentul n-avea decât să se vaite şi să-şi smulgă părul din cap, fiindcă nouă zecimi din lege erau reprezentate de posesiune.

Aceasta a devenit una dintre temele principale ale celei de-a doua jumătăţi a secolului XX. Noi conexiuni îşi făceau apariţia, încălecând şira spinării Asiei. Un întreg păienjeniş se ţesea, dar nu din oraşe şi oaze, ci din conducte de transport, care făceau legătura între puţurile de petrol şi Golful Persic, iar începând cu anii 1930, şi Marea Mediterană. Bogăţiile naturale şi avuţia erau pompate prin aceste linii de legătură către porturi ca Haifa şi Abadan – locul unde, timp de peste cincizeci de ani, a funcţionat cea mai mare rafinărie din lume.

Controlul asupra acestei reţele era esenţial, după cum îşi dăduseră seama britanicii chiar înainte să izbucnească Primul Război Mondial. Pentru cei optimişti, situaţia părea încă să fie favorabilă. La urma urmei, în ciuda renegocierii concesiunilor, în 1933, se construiseră legături puternice cu această parte a lumii şi rămânea încă mult de câştigat din cooperarea cu cei ale căror bogăţii

deţineau o asemenea enormă importanţă – iar Marea Britanie, cu siguranţă, se afla într-o poziţie mai bună decât orice alt stat.

Însă realitatea era că vântul deja îşi schimbase direcţia. Puterea şi influenţa Occidentului erau în declin – şi părea cert că avea să se diminueze în continuare. Există un preţ care trebuie plătit pentru permanentul amestec în treburile interne ale altor state; există un preţ care trebuie plătit pentru remodelarea grădinilor ambasadei; şi există un preţ care trebuie plătit pentru faptul că nu prea joci niciodată după reguli. Preţul îl reprezintă rezerva, bănuiala şi neîncrederea.

Cele două perspective foarte diferite au fost perfect ilustrate în timpul unui dineu de la Bagdad, din 1920, chiar în timp ce atmosfera din Orientul Mijlociu şi cel Apropiat începea să se prefigureze destul de clar. Printre oaspeţi se număra şi Gertrude Bell, personalitate dinamică şi de o extraordinară inteligenţă, care fusese recrutată încă de timpuriu în Primul Război Mondial, ca să lucreze pentru serviciile secrete britanice, şi care era o perspicace observatoare a jocurilor politice din lumea arabă. Fiţi convinşi, i-a spus ea lui Ja’far al-Askarî, care urma curând să fie desemnat prim-ministru al nou-creatului stat Irak, că „independenţa completă este ceea ce noi [britanicii] ne dorim să vă dăm în cele din urmă”. „Stimată doamnă, a replicat el, independenţa completă nu se acordă niciodată – întotdeauna se obţine”.54 Pentru ţări precum Irak şi Persia, adevărata provocare era de a se elibera de amestecul altor state în treburile lor şi de a putea să-şi hotărască singure viitorul. Pentru Marea Britanie, provocarea era cum să le împiedice să îşi atingă obiectivul. Era un conflict ce aştepta să se declanşeze. Totuşi, mai întâi exista încă un dezastru care urma să aibă loc, din cauza competiţiei pentru resurse naturale. De data aceasta, nu de la petrol, ci de la grâu a pornit tăvălugul de neoprit al catastrofei.

19

Drumul grâului

Ty evista britanică *Homes & Gardens* se mândreşte de multă vreme cu JLV – poziţia privilegiată în avangarda modernistă a designului interior. După cum susţine autorul unei reclame apărute în paginile publicaţiei, „combinaţia perfectă între lucruri frumoase, case şi grădini magnifice din viaţa reală, sfaturi de la experţi şi informaţii practice este sursa supremă de inspiraţie în materie de decoraţiuni”. Numărul din noiembrie 1938 al revistei făcea risipă de laude la adresa unui bârlog montan care întrecea în detalii şic o cabană din Alpi. „Proiectul cromatic al întregii cabane, luminoasă şi aerisită, are la bază verde-jad pastel”, scria corespondentul revistei, însufleţit de pasiunea pentru vaze cu flori a proprietarului – care, întâmplător, era şi „decoratorul, constructorul şi tâmplarul, precum şi arhitectul casei”. Acuarelele lui atârnau pe pereţi în camerele de oaspeţi, alături de gravuri vechi. „Povestitor hâtru”, proprietarului îi plăcea să se vadă înconjurat de o mulţime sclipitoare de „străini talentaţi, cu deosebire pictori, muzicieni şi cântăreţi”, şi deseori aducea „artişti locali” care să dea reprezentanţii cu piese de Mozart sau de Brahms, ca divertisment după servirea mesei. Autorul articolului era foarte impresionat de Adolf Hider.1

Nouă luni mai târziu, la data de 21 august 1939, un apel aşteptat cu multă nerăbdare a sosit în centrala telefonică manuală, cu operator, despre care *Homes & Gardens* informase că se află în vecinătatea biroului său modern şi care îi permitea „Führerului” să fie în permanent contact cu „prietenii sau miniştrii săi”. În timpul mesei de seară, lui Hider i s-a înmânat un mesaj. Conform unuia dintre cei prezenţi, „a parcurs hârtia cu privirea, s-a uitat câteva clipe în gol, s-a înroşit la faţă, apoi a lovit atât de tare cu pumnul în masă, încât paharele s-au zguduit cu zgomot”. S-a întors spre oaspeţii săi şi a exclamat: „I-am dus de nas! I-am dus de nas!” 2 Apoi s-a aşezat să mănânce, neîndoios având în faţă obişnuita

„varietate impozantă de preparate vegetariene, savuroase şi pline de rafinament, un adevărat deliciu şi pentru privire, nu doar pentru papilele gustative”, admirate de gazetarul de la *Homes & Gardens*, care-l vizitase în urmă cu un an, şi gătite de Arthur Karmenberg, bucătarul personal al lui Hider – care deseori ieşea din bucătărie seara ca să cânte la acordeon.3

După încheierea mesei, Hider şi-a strâns musafirii la un loc şi le-a povestit că hârtia pe care el o ţine în mână conţine textul unui răspuns pe care îl aştepta de la Moscova. Stalin, incontestabilul stăpân al Uniunii Sovietice, consimţise să semneze un tratat de neagresiune cu Germania. „Sper, scria în telegramă, că [acesta] va duce la o îmbunătăţire hotărâtă a relaţiilor dintre cele două ţări ale noastre”.4 Două seri mai târziu, după ce vestea fusese anunţată, Hider şi anturajul lui stăteau pe terasă, privind spre valea de dedesubt. „Nici că se putea o punere în scenă mai nimerită a actului final din *Amurgul zeilor* \ observa Albert Speer, unul dintre fruntaşii nazişti.5

Ironia face că extraordinarul acord fusese stimulat de politica externă a Marii Britanii şi a Franţei. Amândouă ţările se străduiseră cu disperare să găsească modalităţi de a-l ţine în frâu pe cancelarul german, după ce deveniseră alarmate de jocul său politic, cu miză extraordinară, din anii 1930 – cu prea puţin succes. Atât de puţin, de fapt, încât Mussolini îi mărturisea ministrului său de externe, contele Ciano, că politicienii şi diplomaţii britanici sunt făcuţi din alt aluat decât „Francis Drakes” şi ceilalţi „aventurieri magnifici care au creat imperiul”; practic, sunt „vlăstarele obosite ale unui lung şir de oameni bogaţi şi îşi vor pierde imperiul”.6

În urma ocupării Cehoslovaciei de către Germania, s-a adoptat o atitudine mai dură. În după-amiaza zilei de 31 martie 1939, prim-ministrul Neville Chamberlain s-a ridicat în Camera Comunelor. „În eventualitatea oricărei acţiuni care ar ameninţa clar independenţa Poloniei, a spus el solemn, Guvernul Majestăţii Sale se va simţi obligat de

îndată să acorde Guvernului polonez tot sprijinul care-i stă în putere. Guvernului polonez i s-au dat asigurări în acest sens. Aş putea adăuga şi că Guvernul francez m-a autorizat să arăt limpede ca lumina zilei că are aceeaşi poziţie ca Guvernul Majestăţii Sale". 7

În loc să garanteze securitatea Poloniei, această declaraţie i-a pecetluit soarta. Deşi prim-ministrul a spus reprezentanţilor Camerei Comunelor că ministrul britanic de externe se întâlnise cu ambasadorul sovietic, Ivan Maiski, în aceeaşi dimineaţă, într-o încercare de a linişti lucrurile, asigurările oferite Poloniei au pus în mişcare un lanţ de evenimente care a dus direct spre câmpiile de grâne ale Ucrainei şi ale sudului Rusiei. Înfruntarea avea să ducă la moartea a milioane de oameni.8

Scopul fusese acela de a menţine Germania într-o stare de impas, folosind ameninţarea cu războiul, pentru a descuraja orice acţiune împotriva vecinului ei de la Răsărit. De fapt, după cum a înţeles repede Hitler, i se pusese o carte câştigătoare în mână – chiar dacă era nevoie de o neobrăzare ieşită din comun ca să o joace: i se dădea şansa de a încheia un târg cu sovieticii. Deşi URSS era, în multe privinţe, un rival neînduplecat al Germaniei naziste, brusc apăruse posibilitatea unei înţelegeri, din cauza amestecului Marii Britanii şi al altora. Stalin şi-a dat şi el seama cum se distribuiseră cărţile. Şi lui i se oferise o ocazie – una care, de asemenea, cerea un tupeu nemăsurat pentru a putea fi exploatată: să ajungă la o înţelegere cu Hider.

Ideea unei alianţe între cele două state nu părea nici plauzibilă, nici realistă. De când Hitler ajunsese la putere prin vot, în 1933, relaţiile dintre Germania şi URSS se deterioraseră puternic, prin campanii violente de presă în ambele ţări, care o descriau pe cealaltă ca fiind diabolică, neîndurătoare şi primejdioasă. Comerţul se prăbuşise aproape complet: în 1932, aproape 50% din totalul importurilor Uniunii Sovietice proveneau din Germania, în schimb, peste şase ani, ajungeau sub 5%.9 Dar, cu

garanţiile acordate Poloniei, cele două ţări aveau în sfârşit ceva în comun: dorinţa de a distruge statul prins la mijloc între ele.10

În primăvara lui 1939, s-a dus o febrilă activitate diplomatică, însărcinatul sovietic cu afaceri de la Berlin şi cel mai bun expert al germanilor pentru estul Europei s-au întâlnit ca să pregătească terenul în vederea îmbunătăţirii relaţiilor şi să caute posibile domenii de cooperare, inclusiv reluarea schimburilor comerciale. Aceste discuţii s-au înteţit rapid, duse mai departe la Moscova prin conversaţii între ambasadorul german şi Viaceslav Molotov, noul comisar al poporului pentru afaceri externe, al cărui predecesor, Maksim Litvinov, fusese îndepărtat din cauza originilor sale evreieşti – un obstacol, când stai de vorbă cu regimul german antisemit. Litvinov, „eminentul evreu, ţinta duşmăniei germanilor, a fost aruncat la gunoi ca o unealtă stricată… făcut pachet şi alungat de pe scena lumii, înapoi în anonimat, sărăcie şi supraveghere poliţienească", după cum scria Winston Churchill.11

În vară, lucrurile înaintaseră până la punctul în care Joachim von Ribbentrop, ministrul de externe german, a putut să trimită mesaje la Moscova în care să explice că, doar pentru că există mari diferenţe între naţional-socialism şi comunism, „nu este un motiv de duşmănie între ţările noastre". Dacă există o dorinţă de a purta discuţii, a sugerat el, atunci devine posibilă o şi mai mare apropiere. Esenţa problemei era Polonia: se putea încheia un târg prin care Polonia să fie dezmembrată şi împărţită între cele două ţări? 12

Chestiunea a fost preluată de Stalin personal. Polonia fusese o *bête noire* de la Revoluţie încoace. În primul rând, Tratatul de pace de la Versailles le acordase polonezilor o fâşie de teritoriu care aparţinuse Rusiei înainte de 1914; în al doilea rând, Polonia luase măsuri militare prin care ameninţase însăşi reuşita acaparării puterii de către bolşevici, în perioada imediat următoare după 1917. Teama de spionii polonezi a fost o caracteristică obişnuită

şi constantă a epurărilor sovietice din anii 1930, când milioane de oameni au fost arestaţi, dintre care sute de mii au fost executaţi. Cu nici doi ani înaintea negocierilor cu germanii, Stalin semnase cu mâna lui ordinele care cereau „lichidarea reţelei de spioni a Organizaţiei Militare Poloneze”, care au dus la arestarea altor zeci de mii de oameni, din care peste patru cincimi au fost împuşcaţi.13 Răspunsul lui la întrebarea germanilor despre cooperare, nu în ultimul rând cu privire la Polonia, a fost pozitiv şi încurajator.

I s-a dat curs imediat. La două zile după răspunsul lui Stalin, două avioane Focke-Wulf Condor aterizau la Moscova, întâmpinate de o gardă de onoare sovietică şi de două perechi de steaguri fluturând în vânt. Jumătate purtau imaginea cu secera şi ciocanul – unealta proletariatului urban şi cea a ţărănimii –, simbolul inconfundabil al comunismului, iar celelalte erau steagurile celui de-al Treilea Reich, al căror model fusese conceput de Hider însuşi – aşa cum a explicat chiar el în *Mein Kampfi* „în culoarea roşie putem vedea ideea socială a mişcării [naţional-socialiste], în culoarea albă, ideea naţionalistă, iar în zvastică, misiunea luptei pentru triumful rasei ariene”.14 într-una dintre cele mai neaşteptate şi extraordinare imagini ale secolului XX, steagul reprezentând comunismul şi cel reprezentând fascismul fluturau alături, când germanii au coborât din avioane. Delegaţia îl avea în frunte pe Ribbentrop, ministrul de externe al Germaniei, descris de un fost profesor drept „cel mai prost din clasă, vanitos şi obraznic cât cuprinde”, acum devenit mijlocitorul unui acord între nişte adversari înverşunaţi.15

Odată dus cu maşina la Kremlin ca să-i întâlnească pe Stalin şi pe Molotov, Ribbentrop şi-a exprimat nădejdea în crearea de bune relaţii. „Germania nu cere nimic de la Rusia – doar pace şi comerţ”, a spus ministrul nazist. Tipic pentru el, Stalin i-a răspuns fără ocolişuri: „De ani de zile ne împroşcăm unii pe ceilalţi cu hârdaie de scârnă, încât

propagandiştii noştri nu mai pridideşc să toarne. Iar acum, pe nepusă masă, vreţi ca popoarele noastre să creadă că e totul uitat şi iertat? Lucrurile nu merg chiar aşa de repede”.16

De fapt, au mers. În doar câteva ceasuri, ideile generale ale acordului fuseseră deja stabilite, cu un text agreat spre a fi făcut public, dar şi cu o anexă secretă, delimitând sferele de influenţă din zona baltică şi Polonia, în baza căreia se oferea, practic, mână liberă fiecărei părţi să invadeze şi să facă orice doreşte, cât timp nu depăşea linia de demarcaţie convenită. Satisfăcut, Stalin a cerut vodcă, la orele mici ale dimineţii, ca să ţină un toast. „Ştiu cât de mult îşi iubeşte *Volk*-ul german Führerul, a spus el, folosind cuvântul din limba germană. Aş vrea să închin paharul în sănătatea lui”. Au urmat alte runde de toasturi, în timp ce Molotov abia reuşea să-şi mascheze bucuria. „Măreţul nostru tovarăş Stalin a fost cel care a început această lovitură în relaţiile politice, a exclamat el, radiind de încântare, închin în sănătatea lui”.17

Euforia lui Stalin a continuat la vila lui din împrejurimile Moscovei, a doua zi, unde i s-au alăturat câţiva membri importanţi ai Biroului Politic – Politburo – pentru o partidă de vânătoare de raţe. Bineînţeles că totul e un joc la cacealma, a spus el, „ca să vedem cine poate păcăli pe cine. Ştiu ce pune Hider la cale. Crede că m-a dus de nas, dar, de fapt, eu l-am păcălit pe el”.18 Hider, bineînţeles, credea şi el exact acelaşi lucru. Când i s-a adus un bilet, aproape de miezul nopţii, în cabana sa idilică din Alpi, comunicându-i că fusese semnat acordul final, reacţia lui – la fel ca a lui Stalin – a fost cea a unui jucător convins că norocul îi surâde. „Am câştigat”, a declarat el triumfător.19

Liderul sovietic a căzut la înţelegere cu Germania ca să câştige timp. Stalin nu-şi făcea niciun fel de iluzii în privinţa lui Hider sau a ameninţării reprezentate de acesta într-un orizont mai lung de timp. Într-adevăr, la Congresul al XVII-lea al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice, în

1934, s-au recitat cu voce tare fragmente din *Mein Kampfy* pentru ilustrarea pericolelor ridicate de Germania şi de cancelarul ei. Stalin însuşi citise faimoasa operă a lui Hider, subliniind pasaje care explicitau necesitatea ca Germania să-şi extindă teritoriile în Răsărit.20 Uniunea Sovietică însă avea nevoie să-şi revină după o perioadă de frământări cronice. Foametea catastrofală, rezultatul unei politici mioape şi sângeroase, dusese la moartea a milioane de oameni, prin subnutriţie şi boală, la începutul anilor 1930. Nenorocirea a fost înspăimântătoare şi la o scară colosală. Un băiat care avea opt ani la acea vreme îşi va aduce aminte, ulterior, cum se uita la o colegă de şcoală din Harkov, care îşi pusese capul pe masă în timpul unei ore, părând să doarmă dusă; de fapt, murise de foame. Aveau s-o îngroape, ştia deja, „la fel cum i-au îngropat pe cei de ieri, şi de alaltăieri, şi din fiecare zi”.21

În anii care au urmat, societatea sovietică s-a devorat singură. Calitatea de activist cu vechime în cadrul Partidului Comunist nu a oferit niciun fel de protecţie, când Stalin a trecut la anihilarea celor mai importanţi rivali şi a foştilor săi tovarăşi de luptă. Într-o teatrală serie de procese-simulacru, ţinute la Moscova, inşi ale căror nume deveniseră cunoscute în orice casă de oameni obişnuiţi, şi nu doar în Uniunea Sovietică, ci şi pe plan internaţional, au fost acuzaţi că ar fi contrarevoluţionari, judecaţi şi condamnaţi la moarte. Personalităţi ca Grigori Zinoviev, Lev Kamenev, Nikolai Buharin şi Karl Radek, eroi ai Revoluţiei din 1917, s-au numărat printre cei mulţi trimişi la moarte, denunţaţi, în termeni neiertători, drept jigodii fasciste, terorişti degeneraţi şi scursuri ale societăţii, de procurorul general Andrei Vîşinski. Printr-o parodie de istorie intelectuală şi culturală, Vîşinski a fost apoi recompensat pentru atacurile lui otrăvite, Institutul de Drept şi Administraţie al Academiei Sovietice de Ştiinţe fiind rebotezat cu numele său.22

Atenţia s-a îndreptat apoi spre armată. Înaltul Comandament a fost nu atât decimat, cât anihilat, nimicit

printr-o logică perversă şi neîndurătoare: e de la sine înţeles că, dacă ofiţerii simpli se fac vinovaţi de nesupunere, atunci superiorii lor nu pot fi decât vinovaţi şi ei, de complicitate sau de neglijenţă. Astfel, o singură mărturisire, smulsă de la un om rupt în bătaie, a servit drept punct de pornire în dezlănţuirea unui val de arestări. Scopul, avea să depună mărturie ulterior un ofiţer al serviciilor secrete, era de a dovedi existenţa „unei conspiraţii militare în sânul Armatei Roşii, care să fi implicat cât mai mulţi participanţi cu putinţă”.23

Dintre cei 101 membri ai conducerii superioare a armatei, doar zece nu au fost arestaţi; dintre cei reţinuţi, doar nouă nu au fost împuşcaţi. Printre ei s-au numărat trei dintre cei cinci mareşali ai Uniunii Sovietice şi doi dintre amiralii ei, precum şi întregul personal superior al forţelor aeriene, fiecare şef de district militar şi aproape fiecare comandant de divizie. Armata Roşie a fost pusă în genunchi.24 Dată fiind situaţia, Stalin avea nevoie de un respiro ca să poată reconstrui ceea ce distrusese. Propunerea germanilor a fost mană cerească.

Hider, la rândul său, juca pe o miză mult mai mare. Era disperat să capete acces la bogăţii naturale absolut esenţiale, pentru ca Germania să-şi poată clădi o poziţie solidă şi de forţă, pe termen lung. Problema era că amplasarea geografică nu-i permitea cu uşurinţă accesul la Oceanul Atlantic şi la comerţul cu cele două Americi, Africa şi Asia; prin urmare, Hider şi-a întors privirile spre Răsărit. În spatele deciziei lui de împăcare cu Uniunea Sovietică era ideea că acordul îi va oferi acces la propriul Drum al Mătăsii.

După ce pactul a fost semnat, aşadar, Hider şi-a convocat generalii în cabana lui din Alpi, ca să le vorbească despre ceea ce conveniseră deja şi despre planul său. Rezemat de pianul cu coadă, a vorbit îndelung despre el însuşi. Poporul german era norocos să-l aibă, a declarat el, un bărbat în care îşi puteau pune deplina încredere. Dar acum, a continuat el, a venit momentul să

profite de ocazie. „Nu avem nimic de pierdut”, le-a spus ofiţerilor lui superiori; Germania nu poate supravieţui mai mult de câţiva ani în situaţia economică actuală; „nu avem de ales”, le-a spus el generalilor.25

O alianţă cu Uniunea Sovietică nu doar că va permite recuperarea teritoriilor răpite prin Tratatul de la Versailles; va garanta viitorul Germaniei. Totul se sprijinea pe reuşita Germaniei – şi era absolut vital să fie ţinut minte acest lucru, în orice moment. „Ferecaţi-vă sufletul în faţa milei, a spus el. Acţionaţi brutal. Optzeci de milioane de oameni trebuie să capete ceea ce este de drept al lor. Existenţa lor trebuie asigurată”.26 Vorbea despre invadarea Poloniei, dar şi despre noul început luminos care va rezulta din apropierea de Uniunea Sovietică. Pentru Hider, împăcarea cu Stalin însemna mai mult decât şansa de a ridica şi mai mult miza în acest joc politic prin care urmărea să-şi anihileze adversarul: îi oferea perspectiva bogăţiilor naturale. Deşi vorbise deseori despre *Lebensraum*, „spaţiu vital”, pentru poporul german, încă de la începuturile ascensiunii sale spre funcţia de acum, miza pusă în joc, le-a spus el generalilor săi, consta în câştiguri concrete: cereale, vite, cărbune, plumb şi zinc. În sfârşit, Germania putea fi liberă.27

Nu toţi cei care îl ascultau erau convinşi de teoria sa. Hitler a spus că războiul va dura şase săptămâni; mai degrabă şase ani, a mormăit ca pentru sine generalul Von Reichenau.28 Nici generalul Liebmann n-a fost impresionat. Discursul fusese unul lăudăros, neruşinat şi „de-a dreptul respingător”. Hitler era un ins care îşi pierduse orice simţ al responsabilităţii. Şi totuşi – aşa cum observă cel mai bun specialist contemporan în istoria Germaniei naziste –, nimeni n-a deschis gura ca să-l contrazică.29

Hitler era convins că descoperise un mod de a proteja viitorul Germaniei. Una din marile slăbiciuni era caracterul inadecvat al agriculturii germane. După cum sugerează studii recente, acesta era un sector care

avusese de suferit în anii 1930, când maşina de război germană a început să fie asamblată, consumând resurse, timp şi bani. În fapt, noua legislaţie a servit la reducerea sumelor investite în agricultură pe parcursul acestei perioade.30 Germania rămânea masiv dependentă de importuri, pentru că producţia internă nu era suficientă ca să asigure necesarul de consum.31 Stând de vorbă cu un diplomat de rang înalt, la Danzig, în august 1939, Hitler a adus în discuţie imposibilele sforţări la care fusese supusă Germania în timpul Primului Război Mondial – unul dintre obsedantele lui subiecte de discuţie. Acum însă el susţinea că deţine soluţia. Avem nevoie de Ucraina, „pentru ca nimeni să nu ne mai poată înfometa, aşa cum au făcut-o alţii în ultimul război".32

Ucraina, adică mai bine zis roadele solului mănos al acestei ţări, i-a fost oferită odată cu semnarea pactului de neagresiune din 1939. În lunile ce au urmat vizitei lui Ribbentrop în capitala rusă, oficialităţi naziste şi sovietice au făcut naveta între Moscova şi Berlin. Germanii erau încrezători că deschiderea putea fi transpusă într-un acord, mai ales cu privire la „toate problemele teritoriale, de la Marea Neagră până la ţinuturile baltice", după cum i-a spus Ribbentrop lui Molotov în august 1939.33 Discuţii ceva mai delicate s-au purtat pe seama condiţiilor pentru schimburile comerciale şi, mai presus de toate, a cantităţii şi preţului pentru grâul sovietic, petrolul şi alte resurse necesare invadării de către Germania a Poloniei şi pentru perioada imediat următoare. Stalin alimenta războiul lui Hitler.34

Alianţa i-a dat lui Hider încredere în sine şi promisiunea unor resurse naturale care să-i permită atacarea Poloniei, ştiind că poziţia lui din Răsărit este asigurată, în urma acordului cu Stalin („Pot garanta sub cuvânt de onoare că Uniunea Sovietică nu-şi va trăda partenera de înţelegere", a spus liderul sovietic când s-a semnat acordul).35 Dar, după cum bine şi-a dat seama unul dintre ofiţerii superiori ceva mai perspicace, acordul de

dezmembrare a Poloniei a făcut ca Germania să fie mai vulnerabilă, şi nu invers, prin aceea că frontiera sovietică fusese împinsă foarte departe înspre Apus; ar fi mai bine, a observat Franz Halder, să rămânem în termeni buni cu Rusia şi să ne concentrăm pe poziţiile britanice din Orientul Mijlociu şi din Mediterana.36

*

La 1 septembrie 1939, după doar vreo săptămână de la istoricul acord, trupele germane au năvălit peste graniţă, secerând în cale toate liniile de apărare ale polonezilor. În paralel cu acapararea teritoriului, pe măsură ce armata avansa în cerc în jurul Varşoviei, ţinta era decapitarea elitei poloneze. În viziunea lui Hitler, „numai o naţiune ale cărei eşaloane superioare sunt distruse poate fi împinsă în rândurile sclavilor". Ca atare, au fost luaţi în vizor ofiţerii şi oamenii de vază – de către aceia care ştiau pe cine să caute: cincisprezece din cei douăzeci şi cinci de comandanţi ai escadroanelor care primiseră ordin să identifice şi să anihileze „eşaloanele superioare ale societăţii" aveau doctorate, majoritatea în drept şi filosofie.37

Regruparea Germaniei şi a Uniunii Sovietice şi atacul împotriva Poloniei au prins Marea Britanie şi Franţa pe picior greşit. Deşi s-a declarat război, niciuna dintre cele două ţări nu le-a oferit polonezilor cine ştie ce sprijin militar sau logistic care să conteze. Aviaţia britanică militară, Royal Air Force, a întreprins, adevărat, câteva misiuni restrânse de bombardament, dar de departe cea mai uzuală încărcătură a avioanelor care survolau teritoriul german nu erau dispozitivele incendiare, ci manifestele de propagandă cu aspiraţii mai degrabă optimiste, dacă nu cumva de-a dreptul naive. „Avem motive întemeiate să credem că autorităţile germane se temeau de efectul propagandei noastre", se spunea în minuta chiar primului punct de pe ordinea de zi a şedinţei cabinetului de la începutul lui septembrie 1939. Faptul că „avioanele noastre au putut să zboare nestânjenite peste

tot nord-vestul Germaniei” nu se putea să nu aibă „un efect descurajator asupra moralului în rândurile poporului german”. Toată lumea a fost de acord că lansarea mai multor manifeste pe viitor e posibil să fie foarte eficientă.38

Între timp, mesaje de panică erau trimise spre Londra din India şi Asia Centrală – căci acordul semnat de Molotov şi de Ribbentrop nu doar că a asigurat un canal de aprovizionare cu resurse naturale esenţiale pentru Germania şi a pregătit declanşarea războiului în Europa. Ministrul plenipotenţiar britanic de la Kabul, Sir Kerr Fraser-Tytler, a avertizat că se speculează intens la faţa locului dacă Marea Britanie va oferi sprijin militar în eventualitatea unei invazii sovietice asupra Afghanistanului.39 Temerile acestea erau împărtăşite şi la nivelul Ministerului pentru India, al cărui secretar de stat a emis un document alarmist pentru Cabinetul de Război de la Londra, în care zugrăvea un tablou aproape fără speranţă al dispozitivelor de apărare indiene, îndeosebi al dotărilor artileriei antiaeriene, care se pare că ar fi constat în nimic altceva decât o singură baterie cu opt tunuri mici, cu ţeava de 76, 2 mm.40

Deşi autorităţile de la Londra priveau cu scepticism primejdia din Asia Centrală, în orizontul de timp al viitorului foarte apropiat, s-a admis că alianţa Germaniei cu Uniunea Sovietică reprezenta cu adevărat o ameninţare la adresa intereselor britanice din Răsărit. În primăvara lui 1940, s-a analizat cu multă atenţie ceea ce părea să fie o inevitabilă înfruntare directă. Aşa cum explicau membrii Statului-Major, într-un raport intitulat „Implicaţiile militare ale ostilităţilor cu Rusia în 1940”, adresat Cabinetului, era „puţin probabil ca guvernul sovietic să piardă prea mult timp în a trece la acţiune împotriva Indiei şi a Afghanistanului”, o evoluţie care ar fi creat „maxima deturnare de forţe a Aliaţilor”.41 După cum arăta, cu o cutremurătoare luciditate, alt raport, existau o sumedenie de alte moduri prin care cooperarea Germaniei cu Uniunea

Sovietică putea fi profund în detrimentul Aliaţilor: drepturile britanice în domeniul petrolier în Iran şi Irak erau potenţial vulnerabile şi ar fi putut fi pierdute, ba, mai rău, ar fi putut trece în mâinile inamicilor.42

Aceste temeri nu erau lipsite de temei. În anii 1930, germanii se arătaseră extrem de activi în Orientul Mijlociu şi în Asia Centrală: Lufthansa îşi crease o vastă reţea de zboruri comerciale în toată regiunea, iar companii ca Siemens şi Todt pătrunseseră serios în sectoarele industriale din Irak, Iran şi Afghanistan. Nenumărate poduri şi şosele fuseseră proiectate de inginerii germani şi construite tot de ei sau sub supravegherea lor. Infrastructura de telecomunicaţii fusese instalată de companii ca Telefunken, care constataseră că experienţa lor competentă este extrem de cerută.43 Toate aceste legături au făcut ca Germania să fie văzută cu ochi buni în întreaga regiune – idee întărită şi de modul cum era perceput Hitler în lumea islamică: un lider care nu se temea să ia decizii şi să lupte pentru crezul său. Mesajul acesta s-a văzut accentuat de cuibul de agenţi infiltraţi şi controlaţi de Abwehr, serviciile secrete militare ale Germaniei, care se ocupaseră cu hărnicie să creeze contacte şi să câştige sprijin în regiunea dintre estul Mediteranei şi lanţul himalayan.44

Într-adevăr, în ianuarie 1940, existau discuţii vii în interiorul înaltului Comandament german despre modul cum ar trebui încurajaţi sovieticii să intervină în Asia Centrală şi în India. Generalul Jodl, unul dintre cei mai respectaţi ofiţeri superiori ai Wehrmachtului, a trimis spre consultare planuri privind o operaţiune comună germano-sovietică de invazie în Orientul Mijlociu. Aceasta ar „necesita relativ puţin" efort, dar, în acelaşi timp, „ar crea un punct fierbinte ameninţător pentru Anglia".45 Un plan separat şi temerar de readucere la putere a regelui afghan Amanullah, care îşi stabilise reşedinţa la Berlin după ce fusese detronat, a fost, de asemenea, atent elaborat.46 Pe urmă, mai erau strădaniile de aţâţare a revoltelor în

regiunile sensibile din punct de vedere strategic. O variantă a lui Osama bin Laden a anilor treizeci, Mârzali Khan, cunoscut ca Fachirul din Ipi – un predicator ascet, pe cât de mistic, pe atât de însetat de sânge, şi conservator religios, dar revoluţionar social –, a fost considerat partenerul ideal pentru destabilizarea frontierei nord-vestice şi deturnarea atenţiei şi a resurselor britanicilor. O problemă a fost găsirea lui: era extrem de alunecos şi le scăpase printre degete britanicilor de nenumărate ori. O alta era să-l găsească fără să atragă atenţia: una din misiuni s-a sfârşit dezastruos, când doi agenţi germani, despre care Abwehrul crezuse că vor trece mai uşor neobservaţi dacă se deghizează în experţi de combatere a leprei, au fost răniţi, iar unul a murit, într-o ambuscadă organizată de armata afghană. După ce s-a reuşit, în sfârşit, să fie contactat, pretenţiile Fachirului din Ipi, în schimbul ajutorului dat împotriva britanicilor, au frizat absurdul.47

Constructorii germani de poduri se arătaseră nu mai puţin energici şi în alte locuri din regiune. Mulţi irakieni şi iranieni au fost fermecaţi de dinamismul şi de retorica lui Hitler. Exista o suprapunere firească, de exemplu, între antisemitismul profund al regimului nazist şi cel al unor eruditi islamici însemnaţi. Marele Muftiu al Ierusalimului, Muhammad al-Husayni, salutase cu bucurie ascensiunea celui la care, mai apoi, avea să facă referire cu titulatura onorifică „al-hajj Muhammad Hider”. Vederile antisemite ale liderului german dădeau apă la moară Marelui Muftiu, fericit să ceară moarte pentru toţi evreii, pe care îi numea „gunoaie şi seminţe ale răului”.48

În toată regiunea, admiraţia faţă de Germania mergea mult mai departe. Unii savanţi au scos în evidenţă similitudinile dintre ideologia pe care Hitler a impus-o Germaniei în anii 1930 şi un program asemănător, adoptat în Persia, pentru „purificarea” limbii şi a obiceiurilor persane, şi ca efort conştient de renaştere spirituală – la fel ca naziştii – într-o epocă de aur semilegendară. Într-

adevăr, hotărârea de schimbare oficială a numelui Persiei în Iran se presupune că a fost urmarea strădaniei diplomaţilor trimişi de Teheran la Berlin, de a-l convinge pe şah cât de importantă este ideea de „arianism” – şi moştenirea etimologică şi pseudoistorică comună de care noua identitate a Iranului s-ar putea servi ca punct de referinţă.49

Înfiinţarea Partidului Baas („al renaşterii”) din Irak, la fel, a datorat mult propagandei naziste şi ideii de renaştere.50 Pe urmă a mai fost şi dialogul grăitor dintre Hitler şi trimisul regelui saudit. „Noi îi privim pe arabi cu cea mai caldă simpatie, din trei motive, i-a spus Hitler trimisului diplomatic în 1939. În primul rând, nu urmărim niciun fel de pretenţii teritoriale pe pământurile arabe. În al doilea rând, avem aceiaşi duşmani. Iar în al treilea, şi unii, şi ceilalţi luptăm împotriva evreilor. Nu voi avea odihnă până ce nu va mai fi picior de evreu în Germania”.51

Aşadar, nu a fost deloc surprinzător că la Londra şi Paris s-au întocmit planuri după planuri prin care germanii şi sovieticii să fie stăviliţi. Comandantul Statului-Major General al francezilor, Maurice Gamelin, a cerut să se elaboreze proiecte pentru edificarea unor puncte întărite, ideal în Balcani, care să poată pună presiune pe Germania, la nevoie.52 Ideea a fost luată în serios, girată de prim-ministrul francez Édouard Daladier, înainte de a ieşi din graţii. A fost înlocuită de un plan îndrăzneţ de lansare a unui atac în Scandinavia, menit să întrerupă aprovizionarea Germaniei cu minereu de fier suedez – care a primit sprijinul entuziast al lui Winston Churchill, devenit acum Prim Lord al Amiralităţii. „Nimic n-ar fi mai ucigător… decât să oprim pentru trei sau chiar şase luni acest import”, scria Churchill. Marea Britanie „ar trebui să încalce neutralitatea Norvegiei” şi să mineze apele de coastă norvegiene. Luarea acestor măsuri ar ameninţa „capacitatea beligerantă [a Germaniei] şi… existenţa acestei ţări”.53

Sabotarea lanţului de aprovizionare a Germaniei se afla în centrul tuturor discuţiilor. Până la urmă, în primăvara lui 1940, atenţia s-a întors spre Baku. Şeful forţelor aeriene franceze, generalul Vuillemin, susţinea un plan prin care forţele Aliaţilor să poată folosi bazele din Orientul Mijlociu pentru a bombarda obiectivele inamice, în primul rând cele din Azerbaidjanul sovietic. Se afirma că escadroane pornite din bazele britanice aflate în Irak şi din bazele franceze amplasate în Siria ar fi putut să reducă producţia de petrol din Caucaz cu jumătate, pe parcursul a două până la trei luni. Conform variantei iniţiale a planului, atacul ar avea „repercusiuni decisive asupra Rusiei şi Germaniei”. Versiunile următoare promiteau estimări încă şi mai optimiste: mai puţine grupuri de atac ar aduce câştiguri similare, dar într-un răstimp mai scurt.54

Rezultatele unei bombardări a Caucazului ar fi dramatice, au fost de acord strategii britanici: va avea loc o perturbare imediată a „structurilor economice din industrie şi agricultură ale Rusiei, care vor fi puţin câte puţin paralizate şi împiedicate să funcţioneze. Acest lucru va elimina toate speranţele pe care şi le pusese Germania în a organiza pe criterii raţionale producţia rusească în beneficiul ei, şi, din acest punct de vedere, va avea o influenţă decisivă asupra deznodământului războiului”. Autorii francezi şi britanici ai planurilor au ajuns să fie convinşi că distrugerea instalaţiilor petroliere ale ruşilor era cel mai bun mod de a îndepărta ameninţarea ridicată de Germania.55

Planurile de acţiune comună de acest fel s-au văzut spulberate când Hitler a lansat un atac-fulger asupra Franţei. În ochii multora, asaltul german a părut să fie opera unui geniu tactic, luându-i pe francezi pe neaşteptate printr-o serie de operaţiuni uluitoare, meticulos planificate dinainte şi impecabil executate de o armată care era oţelită în bătălie şi avea o vastă experienţă de ocupare a unor ţări străine. De fapt, aşa cum arată

cercetări recente, succesul din Franţa s-a datorat în mare parte şansei. Nu doar o dată, Hitler şi-a pierdut cumpătul, ordonând trupelor să rămână pe poziţii, ca să constate apoi că dispoziţiile lui nu au ajuns la comandanţii de pluton decât după ce înaintaseră cu mulţi kilometri faţă de locul în care ar fi trebuit să se oprească. Heinz Guderian, un impetuos comandant de tancuri născut în Prusia, a fost chiar demis din funcţie pentru indisciplină, după ce continuase să avanseze – cu toate că ordinul de a rămâne pe poziţie probabil că nici nu ajunsese vreodată la el. În toată această perioadă, Hitler însuşi a început să se teamă atât de tare că trupele germane vor fi prinse într-o capcană – inexistentă –, încât a fost foarte aproape de o cădere nervoasă.56 înaintarea fulgerătoare a fost nemeritatul premiu al unui jucător care reuşise să câştige, în ciuda tuturor probabilităţilor.

În vestul Europei, epoca imperiilor apusese odată cu Primul Război Mondial. Acum, în loc să se stingă încet-încet, Germania era pe cale să aplice o lovitură în plin. În timp ce aviaţia regală britanică se pregătea să se ridice în văzduh, pentru a lua parte la Bătălia pentru Anglia, voci zgomotoase au anunţat sfârşitul unei ere. Ministrul plenipotenţiar german la Kabul anunţa tuturor că, până la sfârşitul verii, Hitler avea să intre în Londra. În pregătirea colapsului final al Imperiului Britanic, personajelor importante din guvernul afghan li se făceau propuneri concrete: dacă ţara lor abandona politica de neutralitate pe care o adoptase la începutul războiului, Germania promitea să le cedeze un teritoriu vast din nord-vestul Indiei, precum şi portul Karachi, după ce acestea vor fi cucerite. Era o ofertă ispititoare. Până şi trimisul britanic la Kabul recunoştea că nava britanică „părea pe cale să se scufunde”, iar ca să pariezi că „s-ar putea să

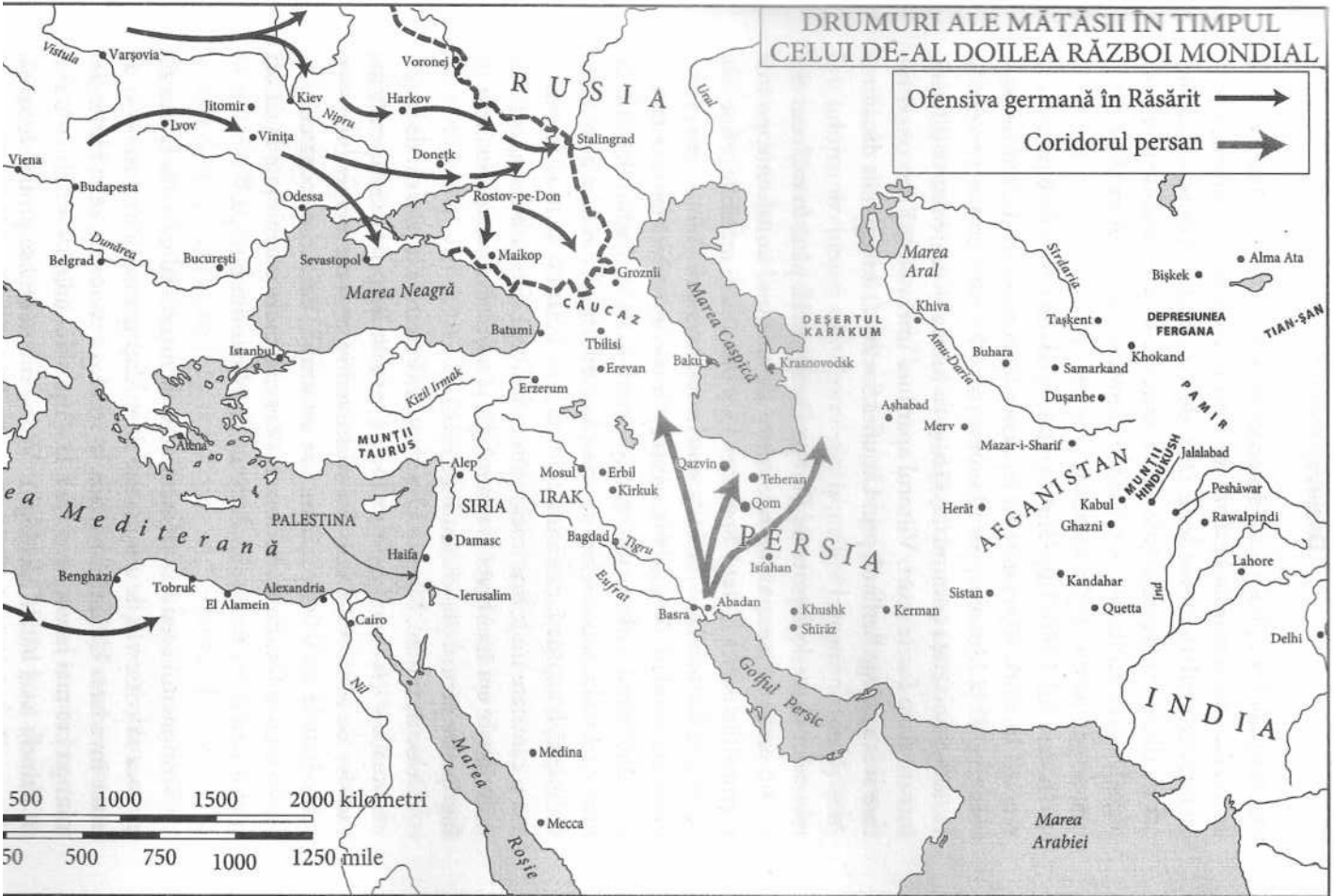
DRUMURI ALE MĂTĂSII ÎN TIMPUL CELUI DE-AL DOILEA RĂZBOI MONDIAL
Ofensiva germană în Răsărit
Coridorul persan
RUSIA
Vistula
Varşovia
Voronej
Jitomir
Kiev
Harkov
Nipru
Lvov
Viniţa
Stalingrad
Ural
Viena
Budapesta
Donetk
Odessa
Rostov-pe-Don
Dunărea
Belgrad
Bucureşti
Sevastopol
Maikop
Groznîi
CAUCAZ
Marea Neagră
Marea Aral
Sîrdaria
Alma Ata
Bişkek
Khiva
Taşkent
DEPRESIUNEA FERGANA
TIAN-ŞAN
DEŞERTUL KARAKUM
Amu-Daria
Buhara
Khokand
Samarkand
Batumi
Tbilisi
Erevan
Baku
Krasnovodsk
Marea Caspică
Istanbul
Kizil Irmak
Erzerum
Aşhabad
Merv
Dușanbe
PAMIR
Mazar-i-Sharif
Jalalabad
MUNŢII TAURUS
Atena
Alep
Mosul
Erbil
Kirkuk
Qazvin
Teheran
Qom
IRAK
SIRIA
PALESTINA
Marea Mediterană
Damasc
Haifa
Bagdad
Tigru
Eufrat
Isfahan
PERSIA
AFGANISTAN
MUNŢII HINDUKUŞ
Herât
Kabul
Ghazni
Peshāwar
Rawalpindi
Lahore
Benghazi
Tobruk
Alexandria
El Alamein
Ierusalim
Cairo
Abadan
Basra
Khushk
Shīrāz
Kerman
Sistan
Kandahar
Quetta
Ind
Delhi
Golful Persic
INDIA
Nil
Marea Roşie
Medina
Mecca
Marea Arabiei
500 1000 1500 2000 kilometri
50 500 750 1000 1250 mile

rămână pe linia de plutire", aveai nevoie de curaj şi credinţă. Măsurile cum ar fi reducerea costurilor de transport pentru recoltele de bumbac afghane au fost mai mult decât modeste, chiar de-a dreptul simbolice – trădând cât de limitate erau opţiunile Marii Britanii. În acest moment crucial, afghanii s-au ţinut tari – sau măcar au şovăit, nu s-au aruncat pe loc în braţele germanilor, legându-şi soarta de a lor.57

În vara lui 1940, Imperiul Britanic se zbătea din toate puterile să rămână în viaţă. O semnătură cu cerneală, la orele mici ale dimineţii, vara trecută la Moscova, pecetluind un acord între Germania nazistă şi Uniunea Sovietică comunistă, făcuse ca lumea să arate foarte diferită, într-un timp foarte scurt. Viitorul aparţinea unei noi serii de conexiuni, care aveau să lege Berlinul, prin Uniunea Sovietică, de regiunile din inima Asiei şi subcontinentul indian, şi care va schimba traseul comerţului şi al resurselor naturale departe de Europa Occidentală, până în mijlocul ei.

Această reorientare depinde totuşi de sprijinul consistent, pe mai departe, din partea Uniunii Sovietice. Deşi bunurile şi materiile prime s-au scurs spre Germania în lunile care au urmat invadării Poloniei, au existat destule dificultăţi. Negocierile aveau loc într-o atmosferă tensionată, mai ales când venea vorba despre grâu şi petrol – două mărfuri deosebit de solicitate. Stalin supraveghea personal lucrurile, hotărând dacă germanilor trebuie să îi acorde încărcătura solicitată, de 800.000 de tone de petrol, sau o cantitate mult mai mică, şi în ce condiţii. Discutarea expediţiilor individuale era încordată şi cronofagă, şi un motiv cvasipermanent de îngrijorare pentru planificatorii germani.58

Deloc de mirare, Ministerul german de Externe a înţeles cât de fragilă era situaţia şi a întocmit rapoarte în care se subliniau pericolele dependenţei excesive de Moscova. Dacă, din orişice motiv, ceva nu mergea bine – o schimbare la vârf, încăpăţânare sau un simplu dezacord

comercial –, Germania va fi expusă. Aceasta era cea mai mare ameninţare la adresa uluitorului şir de succese militare ale lui Hitler din Europa.59

Sentimentul acesta de frământare şi de incertitudine a dus la decizia ce avea să coste vieţile a milioane de soldaţi germani, de ruşi – şi de evrei: invadarea Uniunii Sovietice. În stilul său cunoscut, când Hitler şi-a anunţat cea mai recentă aventură, la sfârşitul lui iulie 1940, a îmbrăcat-o în hainele unei bătălii ideologice. Venise momentul să profite de şansă, i-a spus el generalului Jodl, pentru a elimina bolşevismul.60 De fapt, miza erau materiile prime şi, mai presus de orice, alimentele.

Pe parcursul celei de-a doua jumătăţi a anului 1940 şi la începutul anului 1941, nu doar militarilor li s-a cerut să elaboreze logistica invaziei, ci şi planificatorilor economici. Aceştia lucrau sub conducerea lui Herbert Backe, un specialist în agricultură, care se alăturase Partidului Naţional-Socialist la începutul anilor 1920 şi urcase constant în ierarhie, devenind un protejat al lui Richard Darré, ministrul pentru alimentaţie şi agricultură al Reichului. Devotamentul orb al lui Backe faţă de cauza nazistă, împreună cu expertiza sa în materie de agricultură, a făcut ca opiniile lui să influenţeze tot mai mult reformele din anii 1930, prin care s-au reglementat preţurile şi s-au impus plafoane atât pe piaţa importurilor, cât şi pe cea a exporturilor.61

Backe era obsedat de ideea că Rusia ar putea fi soluţia la problemele Germaniei. Pe măsură ce Imperiul Rus se mărise, stepele fuseseră transformate încet-încet, dintr-o împărăţie a păstorilor nomazi, într-un adevărat grânar: lanuri după lanuri, care se întindeau peste câmpiile netede cât vedeai cu ochii. Solul era extraordinar de mănos, mai ales în zonele unde pământul căpătase culoarea întunecată pe care i-o conferă bogăţia mineralelor sale. Membrii expediţiilor ştiinţifice pe care Academia Rusă de Ştiinţe le trimitea să exploreze regiunea lăudau fâşia de pământ care şerpuia de la Marea Neagră

până departe în inima Asiei Centrale şi explicau entuziasmaţi cât de favorabile sunt condiţiile pentru o agricultură intensivă, având culturi arabile foarte productive.62

Agricultura din sudul Rusiei şi Ucraina se dezvoltase cu o viteză uimitoare înainte de Revoluţia din 1917, fiind accelerată de creşterea cererii interne şi a exporturilor, precum şi de studiile ştiinţifice asupra soiurilor de grâu de cea mai bună calitate şi a metodelor de maximizare a randamentului, din terenuri pe care de milenii întregi le cutreieraseră păstorii nomazi şi animalele lor.63 Nimeni nu cunoştea mai bine decât Herbert Backe potenţialul stepelor care-şi extinseseră cu atâta rapiditate producţia între 1890 şi 1915: domeniul lui de competenţă, precum şi subiectul tezei sale de doctorat, era agricultura cerealieră rusă.64 Mărunt de statură, dar vânjos, purtând ochelari şi îmbrăcat întotdeauna la patru ace, Backe a condus colectivele de experţi care au elaborat planuri privind obiectivele şi scopurile pe care ar trebui să le urmărească o invazie. După cum i-a explicat apăsat lui Hider, cheia problemei era Ucraina: controlul asupra bogatelor câmpuri agricole, ce se întindeau din nordul Mării Negre până dincolo de Marea Caspică, „ne-ar elibera de orice presiune economică”.65 Germania ar fi „invincibilă”, dacă ar putea ocupa regiunile din Uniunea Sovietică unde se găseau „imense bogăţii”.66 S-ar termina cu dependenţa de bunăvoinţa şi capriciile conducătorilor sovietici; efectele blocadei britanice din Mediterana şi Marea Nordului ar fi mult diminuate. Aceasta era şansa de a asigura Germaniei accesul la toate resursele naturale de care avea nevoie.

Exact aşa a ajuns Hitler să vorbească despre miza jocului, după ce atacul a fost în cele din urmă lansat, în vara lui 1941. În timp ce trupele germane se mişcau cu o viteză uluitoare, în primele zile ale invaziei, Führerul nu-şi mai încăpea în piele de fericire. Germania nu va părăsi niciodată aceste pământuri nou-cucerite, a declarat el cu veselie: ele vor deveni „India noastră”, „Grădina noastră a

Edenului”.67

Joseph Goebbels, ministrul propagandei Reichului, nu avea nici el vreo îndoială că atacul ţintea cu precădere resursele, mai ales grâul şi alte cereale. Într-un articol scris în 1942, el a declarat, în stilul lui sec şi grosolan, că războiul fusese pornit pentru „grâu şi plin. e, pentru o masă bine garnisită la micul-dejun, prânz şi cină”. Acesta, şi nimic altceva, era obiectivul de război al Germaniei, a continuat el: capturarea „vastelor câmpuri din Răsărit, [care] unduiesc de grâne aurii, suficiente – mai mult decât suficiente – pentru a hrăni poporul nostru şi tot restul Europei”.68

În spatele afirmaţiilor de acest fel era o realitate stringentă, pentru că Germania s-a trezit din ce în ce mai des în criză de alimente şi materiale consumabile – livrările de cereale sovietice nereuşind să reducă lipsurile cronice în aprovizionare. În februarie 1941, de exemplu, la radioul german se difuzau emisiuni potrivit cărora penuria de alimente din toată Europa se datorează blocadelor comerciale impuse de britanici, anterior caracterizate drept „deranjament mintal” – sau „demenţă britanică”, aşa cum îi spuneau crainicii de la radio.69 în vara lui 1941, Goebbels consemna în jurnalul său personal că magazinele din Berlin aveau rafturile goale; să găseşti legume de vânzare era o raritate. În consecinţă, preţurile fluctuau, iar piaţa neagră înflorea, făcând să crească temerile populaţiei germane, care, deşi nu se agita încă, începea totuşi să se întrebe care erau avantajele expansiunii germane – o nemulţumire care îl făcea pe şeful propagandei lui Hider să se simtă indiscutabil neliniştit.70 După cum spunea un funcţionar: „bărbaţii şi femeile care muncesc peste măsură, până la epuizare”, din această parte a Germaniei, „nu văd de ce războiul trebuie împins încă şi mai departe în Asia şi Africa”. Vremurile fericite erau acum o amintire aproape uitată.71

Soluţia fusese furnizată de Backe şi cohorta lui de analişti. Backe îşi dăduse toată osteneala să consemneze

cu mâna lui deteriorarea situaţiei alimentare din Germania, în raportul său anual asupra aprovizionării de la sfârşitul lui 1940. Într-adevăr, într-o şedinţă organizată cu secretarii de stat, în ianuarie 1941, Hermann Göring, în calitatea lui de coordonator al Planului Cvadrienal, mersese chiar atât de departe, încât să avertizeze că nu peste mult timp se va impune raţionalizarea cărnii – o măsură respinsă cu veto în mod repetat, din teama de a nu pierde sprijinul populaţiei, nu doar în privinţa războiului, ci şi a nazismului.72

Propunerea lui Backe era radicală. Chiar dacă Uniunea Sovietică avea dimensiuni vaste şi caracteristici foarte variate din punctul de vedere al reliefului şi climei, putea fi totuşi împărţită în jumătate printr-o linie grosieră, în sud, acoperind Ucraina, sudul Rusiei şi Caucazul, se aflau câmpiile şi bogăţiile naturale care alcătuiau o zonă „de surplus”. La nord, adică Rusia nordică şi centrală, Belarus şi regiunea baltică, exista o zonă „de deficit”. După Backe, cei de o parte a liniei produceau mâncare; ceilalţi, din cealaltă parte a liniei, doar o consumau. Soluţia la problemele Germaniei consta în concentrarea pe prima zonă – şi pe ignorarea celeilalte. Zona „de surplus” trebuia să fie ocupată, iar producţia ei să fie dirijată spre Germania. Zona „de deficit” urma să fie separată de restul regiunilor, pur şi simplu; dacă şi cum va supravieţui nu era treaba germanilor. Pierderea ei nu putea fi decât în folosul Germaniei.

Intenţiile au fost explicate cu subiect şi predicat într-o şedinţă care a avut loc la Berlin cu doar câteva săptămâni înainte să fie lansată *Operaţiunea Barbarossa*, numele de cod atribuit invadării Uniunii Sovietice. La data de 2 mai, planificatorii au discutat priorităţile şi rezultatele aşteptate ale atacului: soldaţii armatei germane trebuie să ia tot ce se poate din locurile invadate, pentru a se hrăni, în timp ce avansează – tărâmul făgăduit avea să producă încă de la bun început. Wehrmachtul urma să fie aprovizionat de Rusia, din momentul în care soldaţii nemţi

treceau frontiera.

Efectul asupra celor care trăiau în zona „de deficit” a fost şi el consemnat în procesul-verbal al şedinţei. Aceştia urmau să fie eliminaţi dintr-o lovitură. Într-unul dintre cele mai înfiorătoare documente din istorie, se enunţă, pur şi simplu: „Drept rezultat, *x* milioane de oameni vor muri fără îndoială de foame, dacă din ţara lor se va scoate ceea ce ne este nouă necesar”.73 Pierderile acestea erau preţul care trebuia plătit pentru ca Germania să se poată hrăni. Aceste milioane de morţi erau pierderi colaterale, victime necesare pentru reuşita şi supravieţuirea Germaniei.

În continuarea şedinţei, s-a trecut la alte chestiuni logistice, care să asigure o derulare fără probleme a operaţiunii. Principalele artere ce făceau legătura între câmpiile agricole şi infrastructura de transport urmau să fie apărate, pentru ca mărfurile să poată fi trimise acasă, în Germania. A fost acordată o deosebită atenţie vestimentaţiei pe care urmau să o poarte în viitor cei desemnaţi să supravegheze culegerea recoltelor şi semănatul: banderole cu dungi gri-argintii peste îmbrăcămintea civilă. Aşa cum scria un cunoscut istoric, şedinţa a fost un exemplu de îmbinare a banalului cu intenţiile criminale.74

În cele trei săptămâni ce au urmat, s-a depus un efort concertat pentru cuantificarea numărului de victime probabile, pentru a se putea atribui un număr acelui „*x* milioane”, a căror moarte fusese previzionată în zona „de deficit”. La 23 mai, s-a emis un raport de douăzeci de pagini, care practic era o variantă actualizată a concluziilor la care deja se ajunsese. Regiunea „de surplus” a Uniunii Sovietice urma să fie separată, iar producţia ei de cereale şi de alte materii prime agricole, colectată şi dirijată spre Germania. Conform discuţiilor din şedinţa precedentă de la Berlin, populaţia locală urma să suporte consecinţele. Acestea erau explicitate acum în detaliu, cu definirea precisă a estimării anterioare şi făţişe a numărului probabil de morţi. „Multe zeci de milioane de

oameni din acest teritoriu vor deveni de prisos şi vor muri sau vor emigra în Siberia, scriau autorii raportului, încercarea de a salva populaţia de acolo de la moartea prin înfometare… nu poate fi decât în detrimentul aprovizionării Europei. Aceşti oameni nu dau posibilitatea Germaniei de a rezista până la sfârşitul războiului”.75 Atacul nu avea drept scop doar victoria în război. Era, la propriu, o chestiune de viaţă şi de moarte.

Deşi nu s-a păstrat o listă cu participanţii la şedinţa din 2 mai, semnătura lui Backe se găseşte peste tot, pe foile cu ordinea de zi şi concluziile. Hitler îl aprecia mai mult decât pe şefii săi, iar soţia lui Backe scria în jurnalul ei personal că liderul german suprem îi cerea sfatul soţului ei peste părerile tuturor celorlalţi, în timpul şedinţelor de planificare a invaziei. Apoi mai este introducerea revizuită a dizertaţiei sale doctorale, publicată până la urmă în vara lui 1941. Rusia nu reuşise să-şi folosească resursele naturale aşa cum se cuvine, scria el acolo; dacă Germania pune mâna pe ele, cu siguranţă ar şti să le folosească mai eficient.76

Dar mai grăitoare decât orice altceva a fost nota pe care a scris-o la 1 iunie 1941, cu trei săptămâni înainte de invazie. Ruşii, scria el, nu trebuie priviţi cu niciun fel de compătimire pentru ceea ce urmează să li se întâmple. „Rusul îndură de secole sărăcia, foamea şi lipsurile materiale… Nu încerca să aplici [drept unitate de măsură] modul de trai german şi să-l schimbi pe cel al rusului”. Stomacul rusului, scrie el mai departe, „se întinde oricât”. Mila pentru cei care aveau să moară de foame, aşadar, ar fi nelalocul ei.77 Claritatea raţionamentului său i-a impresionat pe ceilalţi, după cum remarca Goebbels în jurnalul lui personal, în timp ce se intensificau pregătirile pentru atacul asupra Uniunii Sovietice. Backe, scria el, „îşi domină departamentul ca un adevărat stăpân. Cu el, tot ce este posibil să se facă ajunge să se facă”.78

Cât de însemnată era sarcina ce le stătea în faţă şi-au dat seama toţi cei implicaţi. Va fi penurie de alimente în

iarna lui 1941, prezicea Goebbels în jurnalul lui, atât de gravă, încât celelalte perioade de foamete vor părea neînsemnate, prin comparaţie. Asta nu e problema noastră, a adăugat el, cu evidenta implicaţie că ruşii vor fi cei care vor suferi, nu nemţii.79 Presupunând că şi germanii ascultau informaţiile difuzate de radioul sovietic cu aceeaşi atenţie ca britanicii, Goebbels se va fi simţit, probabil, încurajat, cu trei zile înainte să înceapă invazia, de ştirea că „în Rusia centrală, lanurile sunt aidoma unor covoare verzi; în sud-est, grâul se coace" Culesul era pe cale să înceapă şi părea că va fi o recoltă record.80

Pe măsură ce pregătirile pentru atac intrau în etapa finală, soldaţilor de rând din armată, dar şi ofiţerilor lor superiori li se întipărea în minte miza aflată în joc. Conform spuselor lui Franz Halder, un militar bavarez de carieră care urcase neabătut pe treptele ierarhice ale Wehrmachtului, Hitler s-a arătat, ca de obicei, franc şi categoric. Aceasta este o bătălie până la capăt, le-a spus el generalilor săi în martie 1941. În Rusia, trebuie folosită forţa „în forma ei cea mai brutală". Trebuia să fie „un război de exterminare". „Comandanţii trupelor trebuie să fie conştienţi de problemele aflate în joc". În ceea ce priveşte Uniunea Sovietică, a spus Hitler, „severitatea de azi înseamnă blândeţea de mâine".81

Toate acestea au fost explicitate mai amănunţit în mai 1941, când varianta oficială a *Regulilor de comportament al trupelor în Rusia* (*Richtlinien jur dos Verhalten der Truppe în Russland*) a fost întocmită şi distribuită celor care urmau să ia parte la invazie. Acest regulament înşira pericolele la care germanii se puteau aştepta din partea „agitatorilor", a „partizanilor", a „sabotorilor" şi a evreilor, arătându-le limpede soldaţilor că nu trebuie să se încreadă în nimeni şi că nu trebuie să arate pic de milă.82 Au fost emise şi ordine care descriau cum urmează să fie exercitat controlul asupra teritoriilor cucerite, în caz de insurecţie sau de rezistenţă, se va apela la pedepse colective. Cei suspectaţi că acţionează

împotriva intereselor germane vor fi judecaţi pe loc şi împuşcaţi, în cazul în care sunt găsiţi vinovaţi, indiferent dacă sunt civili sau militari.83

În sfârşit, a fost emisă o serie de directive, printre care şi aşa-numitul „Ordin ai comisarilor" (*Kommissarbefehl*), care avertiza cu detalii respingătoare în privinţa situaţiilor ce vor urma: cel mai probabil, comportamentul inamicului avea să contravină principiilor dreptului internaţional şi ale umanităţii. Comisarii – denumire prin care se înţelegea elita politică sovietică – luptau în moduri care erau caracterizate ca „barbarie asiatică". Nu trebuia să li se arate niciun fel de milă.84

20

Drumul spre genocid

În perioada premergătoare invaziei germane în Uniunea Sovietică, mesajul către ofiţeri şi trupe era consecvent şi neîndurător: totul se bizuia pe capturarea grânarelor din sud. Soldaţii erau îndemnaţi să-şi imagineze că mâncarea de pe masa sovieticilor fusese luată de la gura copiilor germani.1 Comandanţii superiori le spuneau subordonaţilor că însuşi viitorul Germaniei depindea de reuşita lor. Aşa cum le-a zis generalul Erich Hoepner tanchiştilor săi din Grupul Panzer, într-un ordin operativ, imediat înainte să înceapă *Operaţiunea Barbarossa*, Rusia trebuia zdrobită – „cu asprime nemaiîntâlnită. Fiecare acţiune militară trebuie să fie condusă, în concepţie şi execuţie, cu o voinţă de fier, în scopul anihilării totale şi nemiloase a inamicului".2 Dispreţul faţă de popoarele slave, ura faţă de bolşevism şi antisemitismul curgeau prin venele corpului ofiţeresc. Aceste sentimente se amestecau, aşa cum scrie un respectat istoric, „ca o drojdie ideologică a cărei fermentaţie îi transforma acum cu uşurinţă pe generali în părtaşi la asasinatul în masă".3

În timp ce îndemna la punerea în aplicare a ororii, Hitler visa cu ochii deschişi la viitor: Crimeea va fi ca o Riviera pentru germani, medita el – o, ce minunat ar fi să legăm peninsula de la Marea Neagră cu ţara-mamă, printr-

o autostradă, astfel încât orice german să ajungă acolo în propria „Maşină Populară” (sau Volkswagen). Căzut în reverie, îşi dorea, pe jumătate în glumă şi pe jumătate în serios, să fie mai tânăr, ca să poată vedea cum se vor termina lucrurile; ce păcat, îşi zicea el, că nu va mai apuca timpurile palpitante din deceniile ce aveau să urmeze.4

Himmler contempla şi el o imagine ideală, în care vor exista „perle de oraşe” (*Siedlungsperlen*), locuite de colonişti şi înconjurate de sate unde fermierii germani vor fi la ei acasă, culegând cu spor recoltele aduse de solul negru şi roditor.5

Hitler şi cei mai apropiaţi colaboratori ai lui aveau două modele de referinţă pentru extinderea bazei de resurse naturale a Germaniei. Primul era Imperiul Britanic. Germania îşi va impune controlul asupra uriaşelor teritorii din Răsărit, exact cum procedase Marea Britanie pe subcontinentul indian. O mică populaţie de colonişti nemţi va conduce Rusia, în acelaşi mod cum câţiva britanici domneau în India Britanică (British Raj). Civilizaţia europeană va triumfa asupra unei culturi care era, pur şi simplu, inferioară. Britanicii din India erau constant invocaţi de conducătorii nazişti ca model pentru situaţia în care dominaţia la scară mare se putea realiza prin intermediul câtorva oameni.6

Dar mai era un model la care, de asemenea, Hitler făcea periodic referire, în care vedea similitudini şi spre care se întorcea în căutare de inspiraţie: Statele Unite ale Americii. Germania trebuia să facă exact ce le făcuseră amerindienilor coloniştii europeni din Lumea Nouă, i-a spus Hider lui Alfred Rosenberg, proaspăt numitul ministru al Reichului pentru Teritoriile Răsăritene Ocupate: populaţia locală trebuia împinsă afară – sau exterminată. Volga, a proclamat el, va fi Mississippiul Germaniei, adică frontiera dintre lumea civilizată şi haosul de dincolo de ea. Popoarele care colonizaseră Marile Câmpii ale Americii în secolul al nouăsprezecelea, spunea el, vor năvăli cu siguranţă în Răsărit. Germanii, olandezii,

scandinavii, ba chiar şi americanii înşişi, a prezis el sigur de sine, îşi vor găsi viitorul şi răsplata într-o nouă lume a oportunităţilor.7 O nouă ordine mondială avea să-şi facă apariţia, mulţumită lanurilor din Ucraina şi sudul Rusiei, care se întindeau până departe, spre est. Era sfârşitul visului american, a declarat Hider: „Europa – şi nu America – va fi de acum ţara tuturor posibilităţilor”.8

Entuziasmul lui nu se baza doar pe perspectivele promiţătoare ale fâşiei de pământ mănos de deasupra Mării Negre şi a Mării Caspice, căci semne venite din toate părţile indicau o mutaţie spectaculoasă în favoarea Germaniei. Una din părţile cleştelui german mergea spre centrul lumii dinspre nord, pe când cealaltă venea dinspre sud, prin Africa de Nord şi Orientul Mijlociu. O succesiune de victorii în deşerturile Africii de Nord, în 1941, îl aduseseră pe Rommel cu al său Afrika-Korps foarte aproape de Egipt şi, ca atare, în poziţia de a ameninţa crucialul canal Suez, exact când *Operaţiunea Barbarossa* se punea în mişcare. Prăbuşirea Franţei, între timp, deschisese posibilităţi noi pentru Luftwaffe: folosind bazele aeriene franceze din Siria şi din Levant, construite după acordurile semnate la încheierea Primului Război Mondial, raza de acţiune a armatei Germaniei se extindea şi mai mult.

Soarta lumii atârna de cel mai subţire fir de aţă. Întrebarea-cheie, se pare, avea ca obiect momentul invadării Uniunii Sovietice şi dacă Stalin putea fi luat prin surprindere. Era esenţial ca atacul să fie lansat după semănăturile de primăvară, dar înainte de seceriş, pentru ca trupele germane să poată profita de recolte, pe măsură ce avansau în Rusia. Negocierile cu Moscova din 1940 aduseseră deja în Germania transporturi de un milion de tone de cereale, cam tot atât de mult petrol şi cantităţi considerabile de minereu de fier şi mangan. Momentul era propice, mai ales că, în mai 1941, s-a preluat încărcătura unui nou transport uriaş de mărfuri.9

Alarmaţi de masarea trupelor germane în est, la

începutul verii, mareşalul Timoşenko, comisarul poporului pentru apărare, şi generalul Gheorghi Jukov i-au propus lui Stalin lansarea unui atac preventiv, urmat de o înaintare a trupelor, care să ducă la un asalt asupra Varşoviei, a nordului Poloniei şi a unei părţi din Prusia. Conform relatărilor din două izvoare istorice care se potrivesc aproape perfect, Stalin ar fi respins numaidecât planul. „Voi aţi înnebunit?”, se pare că ar fi întrebat Stalin, mânios. „Vreţi să-i provocaţi pe nemţi?” După care s-a întors spre Timoşenko: „Ia uitaţi-vă, toată lumea… Timoşenko e gras şi sănătos, şi are capul mare, dar se vede treaba că înăuntru e un creier mititel”. După care i-a ameninţat: „Dacă voi îi provocaţi pe nemţi la graniţă, dacă mişcaţi trupe fără permisiunea mea, atunci să ţineţi minte că vor cădea nişte capete!” Cu aceasta, s-a întors pe călcâie şi a ieşit, trântind uşa în urma lui.10

Stalin se gândea că Hider va ataca Rusia la un moment dat, dar era convins că nu va îndrăzni încă să o facă. De fapt, Stalin supraveghease personal comerţul cu administraţia nazistă, pentru a sta atent cu ochii pe nemţi, în timp ce armata sovietică trecea printr-un proces rapid de reconstrucţie şi de modernizare. Era atât de sigur de sine şi convins că are în mână toate atuurile, încât chiar şi atunci când s-au primit rapoarte ale agenţilor secreţi din Berlin, Roma şi chiar Tokyo – în plus faţă de avertismente şi semnale dinspre ambasadele străine la Moscova – despre iminenţa unui atac, pur şi simplu, nu le-a băgat în seamă.11 Atitudinea lui dispreţuitoare poate fi rezumată perfect în reacţia pe care a avut-o la raportul primit de la un spion din interiorul cartierului general al forţelor aeriene germane, cu doar cinci zile înainte să fie demarată invazia. „Poţi să-i spui «sursei»… să se ducă-n aia mă-sii, a mâzgălit el pe document. Asta nu e «sursă», e cineva care împrăştie dezinformare”.12

Nu toţi cei din jurul lui Stalin erau la fel de nepăsători ca liderul sovietic. Mişcările de trupe germane de la începutul lui iunie i-au determinat pe unii să susţină

că Armata Roşie ar trebui aşezată în poziţii defensive. „Avem un pact de neagresiune cu Germania, le-a replicat Stalin, parcă nevenindu-i să-şi creadă urechilor. Germania e blocată în războiul din vest şi sunt sigur că Hitler nu va îndrăzni să mai deschidă un al doilea front, atacând Uniunea Sovietică. Hitler nu e chiar atât de nebun şi îşi dă seama că Uniunea Sovietică nu e Polonia sau Franţa, şi nici măcar Anglia".13

În preajma datei de 21 iunie, era evident că se pune la cale ceva serios. Ambasadorul Suediei la Moscova, Vilhelm Assarsson, considera că există două variante: fie urmează să obţină un scaun în primul rând la o confruntare memorabilă între „Cel de-al Treilea Reich şi Imperiul Sovietic", cu urmări majore, fie nemţii se pregătesc să emită pretenţii în legătură cu „Ucraina şi puţurile de petrol din Baku". În acest ultim caz, îşi spunea el meditativ, s-ar putea să fie martor la „cel mai mare caz de şantaj din istoria lumii".14

Câteva ceasuri mai târziu, a devenit limpede că nu este un joc la cacealma. La ora 3: 45 dimineaţa, în 22 iunie 1941, Stalin a fost trezit din somn de un apel telefonic din partea generalului Jukov, care i-a spus că graniţele fuseseră încălcate în toate sectoarele şi că Uniunea Sovietică fusese atacată. La început, Stalin a refuzat să creadă ce se întâmplă, trăgând concluzia că era un gambit de-al lui Hider, având drept scop să smulgă cu forţa cine ştie ce înţelegere, probabil legat de schimburile comerciale. Târziu, încet-încet, s-a luminat, dându-şi seama că e vorba de o bătălie pe viaţă şi pe moarte. Năucit din cauza şocului, a alunecat într-o stare de apatie profundă, lăsând pe seama lui Molotov să facă anunţurile publice. „A avut loc un act de trădare nemaiîntâlnit în istoria naţiunilor civilizate", s-a auzit glasul grav al lui Molotov pe calea undelor radio. Dar să nu vă îndoiţi: „duşmanul va fi zdrobit şi victoria va fi a noastră". Nu s-a pomenit nimic de faptul că Uniunea Sovietică se culcase în pat cu dracul, iar acum venise timpul să plătească.15

Înaintarea trupelor germane a fost tenace şi nimicitoare – cu toate că forţele invadatoare nu erau nici chiar atât de bine pregătite, nici chiar atât de bine echipate, aşa cum s-a presupus adeseori.16 într-un răstimp de câteva zile, Minskul căzuse şi 400.000 de soldaţi sovietici au fost încercuiţi, fără putinţă de scăpare. Brest-Litovskul a fost izolat, apărătorii lui rămânând repede fără provizii, dar nu întotdeauna fără speranţă. „Eu mor, dar nu mă predau. Adio, ţara mea”, a scrijelit pe un zid un tânăr soldat, la 20 iulie 1941.17

În acest moment, Stalin începuse să priceapă amploarea a ceea ce se petrecea. La 3 iulie, el a ţinut un discurs radiodifuzat, în care vorbea despre invazia germană ca despre o chestiune „de viaţă şi de moarte pentru popoarele URSS-ului”. El i-a informat pe ascultători că invadatorii voiau să reinstaureze „ţarismul” şi „stăpânirea moşierilor”. Mai aproape de ţintă era afirmaţia lui că atacatorii intenţionau să facă rost de „robi” pentru prinţii şi baronii nemţi.18 Ceea ce era mai mult sau mai puţin corect – cât timp prinţii şi baronii însemnau oficialităţile Partidului Nazist şi industriaşii germani: nu după mult timp, trimiterea la muncă silnică a devenit ceva uzual pentru soldaţii sovietici capturaţi şi pentru populaţia locală. În scurtă vreme, peste 13 milioane de oameni au fost puşi să construiască drumuri, să muncească la câmp sau în fabrici, atât pentru regimul nazist în mod direct, cât şi pentru companii germane private – dintre care multe îşi continuă activitatea şi astăzi. Sclavia se întorsese în Europa.19

Pe parcursul verii lui 1941, trupele germane au părut cu totul de neoprit. În septembrie a căzut Kievul, după un asediu în care au fost capturaţi peste o jumătate de milion de soldaţi sovietici. Câteva săptămâni mai târziu, cele trei corpuri de luptă care acţionau ca nişte vârfuri de lance înfipte în inima Rusiei ajunseseră la Kalinin, Tuia şi Borodino – acolo unde se poticnise campania lui Napoleon în 1812. Dar germanii au continuat să răzbească prin

liniile de apărare. În octombrie, Moscova era în mare primejdie. Atât de mult crescuse neliniştea autorităţilor sovietice, încât s-au făcut planuri de evacuare a conducerii de partid şi de stat la Kuibîşev, vechea Samara, la peste 900 de kilometri depărtare în estul Moscovei, într-un cot pe care fluviul Volga îl face în drumul său spre Marea Caspică. Mumia lui Lenin a fost scoasă din Piaţa Roşie şi pusă la adăpost. S-au făcut pregătiri pentru plecarea din oraş a lui Stalin, numai că liderul sovietic s-a răzgândit în ultimul moment şi a hotărât să rămână – conform unor relatări, locomotiva trenului deja duduia, iar gărzile lui de corp erau pe peron, gata de plecare.20

În noiembrie, căzuse şi Rostov-pe-Don, ultima aşezare importantă înainte de Caucaz. La sfârşitul lunii, Grupurile 3 şi 4 Panzer se aflau la nici cincizeci de kilometri depărtare de Moscova. La 1 decembrie, o unitate de recunoaştere alcătuită din motociclişti a ajuns la nici zece kilometri de capitala sovietică.21 Hitler era euforic. Planul de a decapita Uniunea Sovietică prin doborârea Leningradului şi a Moscovei, în nord, fusese crucial pentru apărarea zonei „de surplus” din sud, pe termen lung, şi părea să meargă conform aşteptărilor. La două luni după declanşarea atacului, pe măsură ce liniile ruseşti erau împinse mult în spate, Hitler vorbea exaltat despre viitor. „Ucraina şi apoi bazinul Volgăi vor fi într-o zi grânarele Europei. Vom culege mult mai multe decât ceea ce creşte practic din pământ, a spus el în august 1941. Dacă într-o zi Suedia refuză să ne mai aprovizioneze cu minereu de fier, a continuat el, foarte bine. îl vom obţine din Rusia”.22

Între timp, echipele de constructori şi de specialişti tehnici înaintau şi ele spre est, în urma armatei. În septembrie 1941, un convoi al nou-createi unităţi Sonderkommando R (Unitatea Specială pentru Rusia) a pornit din Berlin spre Ucraina, cu obiectivul de a pune în practică o infrastructură funcţională în teritoriile nou-cucerite. Având în componenţă bucătării de campanie, birouri mobile, ateliere de reparaţii şi staţii radio de poliţie

în peste o sută de autovehicule, sarcina convoiului era de a pune la cale „cea mai radicală campanie de colonizare din istoria cuceririlor europene şi a edificării imperiilor”, aşa cum a caracterizat-o un istoric.23

Odată ajunşi la Odessa, pe malul Mării Negre, ofiţerii comandanţi – o adunătură pestriţă de mediocrităţi, inşi care voiau să scape de front şi inadaptaţi social – au ocupat cele mai frumoase şi elegante case din oraş, după care s-au pornit să înfiinţeze tot soiul de instituţii care afirmau fără echivoc intenţia unor planuri pe termen lung: biblioteci, muzicoteci, săli de lectură şi cinematografe, în care să ruleze filme germane triumfaliste.24

Invazia părea să fi fost o reuşită fără cusur. Aproape toată suprafaţa marcată pe hartă ca fiind desemnată pentru trimiterea de resurse naturale în Germania fusese cucerită în mai puţin de şase luni. Leningradul şi Moscova nu căzuseră încă, dar părea doar o chestiune de timp, până ce amândouă oraşele aveau să se predea. Şi din alte locuri veneau semnale promiţătoare. Deşi o răscoală din Irak fusese înăbuşită de o forţă armată britanică încropită în mare grabă – care a rechiziţionat autobuze de pe străzile oraşului Haifa, pentru a porni spre est ca să-i anihileze pe răsculaţi –, păreau să existe indicii că noii prieteni ai Germaniei din ţinuturile bogate în petrol de la sud de Marea Caspică vor izbândi curând.25

La data invadării Uniunii Sovietice, Hider îşi dăduse deja oficial binecuvântarea pentru ideea de independenţă a arabilor şi îi scrisese Marelui

Muftiu al Ierusalimului, ca să-şi exprime solidaritatea, lăudându-i pe arabi drept o civilizaţie străveche şi având în comun cu Germania aceiaşi duşmani: britanicii şi evreii.26 Cultivarea legăturilor cu lumea musulmană a mers chiar atât de departe, încât, din condeiul unui cadru universitar german, a ieşit un elogiu linguşitor, care, printre altele, preamărea Arabia ca pe „Cel de-al Treilea Reich în stil wahhabist[10]”.27

10 Wahhabismul este o doarmă islamică fondată de Muhammad ibn

Din punctul de vedere al Marii Britanii, aşadar, situaţia părea disperată. În Irak, dezastrul fusese evitat în ultimul moment, observa generalul Wavell, comandantul-şef din India, şi era vital să se ia măsuri pentru a se proteja Iranul, unde posibilitatea ca Germania să-şi extindă influenţa era o pură chestiune de noroc. „Este esenţial pentru apărarea Indiei, i-a scris el premierului Winston Churchill în vara lui 1941, ca nemţii să fie scoşi cu totul din Iran, acum. Dacă nu vom face acest lucru, se vor repeta evenimentele care în Irak au fost contracarate exact în ultima clipă".28

Wavell avea dreptate să fie preocupat de Iran, unde propaganda germană continuase neabătută de la începutul războiului. În vara lui 1941, relata unul dintre corespondenţii americani, tarabele din Teheran gemeau de exemplare ale revistei *Signal*, una dintre goarnele propagandistice ale lui Goebbels, în timp ce sălile de cinema unde rulau filme ca *Sieg im Westen* („Victorie în Vest"), sărbătorind grandios victoriile germane din Franţa şi Europa Occidentală, erau pline ochi.29

Atacul lui Hider împotriva Uniunii Sovietice a fost şi el primit cu frenezie în Iran. Conform unor relatări, mulţimi de oameni se adunau în Piaţa Sepah, din centrul Teheranului, ca să salute cu urale, una după alta, veştile despre căderea oraşelor sovietice în mâinile Wehrmachtului.30 Problema era că „iranienii sunt, în general, încântaţi de atacul german împotriva străvechiului lor duşman, Rusia", după cum îi informa Sir Reader Bullard, ambasadorul britanic, pe cei de la Londra, în zilele de după declanşarea invaziei.31

Simpatiile progermane erau larg răspândite în armată şi printre oamenii de pe stradă, a declarat Ann Lambton, distinsa specialistă în studii persane, când a fost întrebată ce părere are despre evenimentele în

---

Abd al-Wahhab (1703-1792), care pune accent pe cumpătare şi pe interpretarea literală a Coranului. A apărut într-un context în care comunităţii musulmanilor din Arabia i se reproşau decăderea morală şi greşelile politice. (N. red.)

desfăşurare. Sentimentele erau deosebit de intense mai ales în rândul „demnitarilor tineri, [care] tind să fie progermani şi să spere într-o victorie a Germaniei”.32 Ataşatul militar britanic era şi el cam de aceeaşi părere, comparând prin contrast impresia locală pozitivă despre Germania cu opiniile negative despre Marea Britanie. „Nu există deocamdată decât un număr mic [de oameni] care să fie cât de cât înclinaţi să susţină cauza britanică, dacă ar fi ca germanii să ajungă în Persia, în timp ce germanii, după cum se poate anticipa, ar găsi un grad considerabil de sprijin activ”.33 De aceeaşi părere era şi Erwin Ettel, ambasadorul Germaniei la Teheran, care şi-a informat şefii din Berlin că un atac britanic s-ar confrunta cu „rezistenţă militară dârză” şi ar avea drept consecinţă gestul şahului de a cere oficial ajutor din partea Germaniei.34

Teama că Iranul şi-ar putea pune soarta în mâinile lui Hitler a fost exacerbată şi de conştientizarea faptului că orice rezistenţă armată se năruia în faţa înaintării germane spre est. Atât de rapid avansau trupele nemţilor, încât generalul Auchinleck, până de curând comandant-şef în India şi proaspăt numit în fruntea Comandamentului pentru Orientul Mijlociu, a fost informat că trupele lui Hitler vor ajunge în Caucaz până la mijlocul lunii august 1941.35 Din punctul de vedere al Marii Britanii, era un dezastru. Germanii aveau nevoie disperată de petrol. Era destul de rău dacă puneau mâna pe bogăţiile din Baku şi din Caucaz. Dar, aşa cum observa Leopold Amery, secretarul de stat pentru India, şi mai rău ar fi fost dacă ajungeau „foarte aproape” de terenurile petrolifere din Iran şi Irak, unde, fără îndoială, ar fi făcut „tot soiul de nenorociri”.36 Cu alte cuvinte, părea nu doar că Germania ar fi găsit soluţia la problema care era „călcâiul lui Ahile” – accesul sigur şi permanent la petrolul necesar pentru a-şi alimenta navele, avioanele, tancurile şi alte autovehicule –, dar s-ar putea chiar să fie compromisă capacitatea Marii Britanii de a susţine efortul de război. Era absolut crucial, a conchis generalul Auchinleck, să se elaboreze un plan –

denumit *Operation Countenance* – pentru a apăra fâşia care se întindea dinspre Palestina spre Basra, şi apoi spre câmpurile de sonde din Iran.37

Importanţa Iranului era amplificată de poziţia strategică a ţării. Deşi Stalin bătuse palma cu Hitler în 1939, invazia germană în Uniunea Sovietică, doi ani mai târziu, o transformase pe aceasta din urmă într-un improbabil partener pentru britanici şi aliaţii lor. S-a anunţat la Washington, aşadar, că „Guvernul Statelor Unite ale Americii a decis să acorde toată asistenţa economică posibilă din punct de vedere practic pentru a întări capacitatea Uniunii Sovietice în lupta ei contra agresiunii armate".38 Această veste a fost cuplată cu asigurări date lui Stalin în particular de către ambasadorul american la Moscova, potrivit cărora Statele Unite ale Americii erau hotărâte „«fără rezerve» să-l înfrângă pe Hitler" şi erau pregătite să facă tot ce este nevoie pentru ca acest lucru să se întâmple.39

Se punea problema modului cum să fie duse armament şi material în Uniunea Sovietică. Transportul maritim spre porturile din Cercul Polar Arctic era dificil din punct de vedere logistic, iar în toiul iernii, chiar primejdios. În acelaşi timp, absenţa unor capacităţi portuare adecvate, altele decât la Vladivostok, în Răsărit, reprezenta o problemă cu nimic mai puţin complicată, nu în ultimul rând din cauza dominaţiei Japoniei în această zonă a Pacificului. Soluţia era evidentă: preluarea controlului asupra Iranului. Acest lucru îi va împiedica pe agenţii şi simpatizanţii progermani să câştige teren într-un moment crucial, va permite protejarea resurselor naturale pe care Aliaţii nu-şi îngăduiau sub nicio formă să le piardă şi va furniza cea mai bună şansă de coordonare a eforturilor de a opri înaintarea îndârjită a Wehrmachtului spre est.

Era o acţiune cu mai multe aspecte: se plia pe obiectivele de război ale Aliaţilor şi, în acelaşi timp, promitea şi recompense pe termen mai lung pentru

britanici şi, respectiv, sovietici – ocuparea Iranului ar fi dat fiecăreia dintre cele două tabere ceea ce jinduiau de multă vreme, adică influenţă politică, bogăţii naturale şi o poziţie strategică. Oportunităţi incitante fuseseră aruncate în aer, în urma deciziei lui Hitler de a se întoarce împotriva fostului său aliat de la Moscova.

În august 1941, Iranul a fost invadat concomitent de trupe britanice şi sovietice. Deosebirile de vederi au fost lăsate deoparte, pentru a se promova interesele reciproce dintr-o regiune care prezenta o profundă importanţă strategică şi economică. S-a sărbătorit îndelung, când soldaţii britanici şi cei sovietici au făcut joncţiunea la Qazvin, în nordul ţării, unde au făcut schimb de poveşti şi de ţigări. Corespondenţii străini care s-au întâlnit cu armata sovietică s-au trezit curând trataţi cu votcă, toastând în cinstea alianţei şi închinând paharul în sănătatea lui Stalin, apoi a lui Churchill, apoi a lui Molotov, apoi a lui Roosevelt, şi apoi din nou în cinstea aceloraşi, în aceeaşi ordine. „La sfârşitul a treizeci de toasturi cu votcă tare, scria un jurnalist american prezent la faţa locului, jumătate din corespondenţi căzuseră sub masă. Ruşii au continuat să bea”.40

Când şahul a ezitat să emită un ultimatum prin care să-i expulzeze pe cetăţenii germani, cu intrare imediată în vigoare, britanicii au început să difuzeze, la nou-înfiinţatul serviciu de radio BBC Persian Radio Service, informaţii (false), prin care şahul era acuzat că scosese bijuteriile Coroanei din capitală, că se folosise de oameni puşi să facă muncă forţată pentru propriile interese de afaceri şi că îşi udase grădinile personale cu apă din rezerva publică a Teheranului – reproşuri care deja circulau mai peste tot în opinia publică iraniană, conform spuselor lui Reader Bullard, consemnate în memoriile sale personale.41

Şahul a amânat decizia în faţa solicitărilor britanice, plângându-se preşedintelui Roosevelt că este supus unor „acte de agresiune” şi deplorând ameninţarea la adresa „justiţiei internaţionale şi a dreptului popoarelor la propria

libertate”. Toate bune şi frumoase, i-a replicat preşedintele american, dar şahul ar trebui să aibă în vedere că „este cert că acţiunile de cucerire efectuate de Germania vor continua şi se vor extinde dincolo de Europa, în Asia, în Africa şi chiar în cele două Americi”. Persia, cu alte cuvinte, se joacă cu focul, dacă are în vedere păstrarea unor bune relaţii cu Hitler.42 în final, britanicii au luat problema în propriile mâini şi au forţat abdicarea lui Reza Khan, de acum considerat o piatră de moară, şi l-au înlocuit cu fiul lui, Mohammed Reza, un playboy îmbrăcat ireproşabil din cap până-n picioare şi cu mare slăbiciune la romane poliţiste franţuzeşti, maşini de mare viteză şi femei uşoare.43

În ochii multor iranieni, un asemenea amestec din afară era intolerabil, în noiembrie 1941, mulţimi de oameni se adunau pe străzi ca să strige „Trăiască Hitler!” şi „Jos cu ruşii şi britanicii!”, ca să-şi arate dezgustul faţă de modul cum soarta ţării lor era decisă de nişte soldaţi văzuţi ca o forţă de ocupaţie.44 Acest război nu era al Iranului; disputele şi conflictele militare ale celui de-al Doilea Război Mondial nu aveau nimic de-a face cu locuitorii unor oraşe ca Teheran şi Ispahan, care se uitau cu gura căscată de uimire cum ţara lor e prinsă în încleştarea dintre puterile europene. Părerea lor nu a fost băgată în seamă.

După ce situaţia din Iran a fost adusă prin forţă sub control, s-au luat măsuri şi împotriva instalaţiilor franceze din Siria, după căderea Franţei, din cauza temerii că ar putea fi folosite împotriva Marii Britanii şi a aliaţilor ei din Orientul Mijlociu. Un escadron de avioane Hurricane a fost trimis în mare grabă de la Habbaniyah, una dintre bazele aeriene păstrate de britanici în Irak după terminarea Primului Război Mondial, ca să radă de pe faţa pământului bazele regimului de la Vichy. Printre cei care au participat la aceste raiduri, în a doua jumătate a lui 1941, se afla şi un tânăr pilot pe avioane de vânătoare, care mai târziu avea să-şi aducă aminte cum, survolând la mică înălţime, într-o duminică dimineaţă, a dat peste un cocktail, la care

aviatorii francezi se întreţineau cu „un cârd de fete în rochii viu colorate”, petrecerea fiind în toi. Peste tot au început să zboare pahare, sticle şi pantofi cu toc înalt, când avioanele de vânătoare britanice au atacat, şi musafirii s-au năpustit la adăpost.

Scena a fost „minunat de comică”, scria pilotul unui Hurricane – un anume Roald Dahl.45

Veştile care soseau la Berlin cam în aceeaşi perioadă păreau să fie neîncetat îmbucurătoare. Având în vedere că Uniunea Sovietică se afla la mare ananghie şi că apăruseră breşe în Persia, Irak şi Siria, existau toate motivele pentru a crede că Germania se afla în cursul unei serii de cuceriri comparabile cu cele ale marilor armii ale islamului din secolul al şaptelea sau ale celor mongole din timpul lui Genghis-Han şi ale moştenitorilor săi. Succesul era atât de aproape, încât mai că putea fi atins cu mâna.

Realitatea, totuşi, era cu totul diferită. Aşa spectaculoase cum păreau succesele militare ale germanilor, în Uniunea Sovietică şi în alte locuri, în acelaşi timp, ascundeau probleme. În primul rând, pierderile suferite în timpul înaintării înspre răsărit depăşeau cu mult numărul rezervelor trimise să-i înlocuiască pe cei căzuţi în luptă. Deşi victoriile aduceau cu sine un număr enorm de prizonieri, preţul plătit era adeseori foarte mare. Conform estimărilor generalului Halder, Wehrmachtul a pierdut peste 10% din efectiv în primele două luni de lupte, după demararea invaziei – adică peste 400.000 de soldaţi. Până la mijlocul lui septembrie, acest număr crescuse la peste 500.000, morţi şi răniţi.46

Ofensiva militară supunea totodată unei presiuni aproape de nesuportat liniile de aprovizionare. Penuria de apă potabilă a fost o problemă aproape de la bun început, ceea ce a dus, mai departe, la izbucnirea unor epidemii de holeră şi de dizenterie. Chiar şi înainte de sfârşitul lunii august, celor mai perspicace observatori le devenea tot mai clar că situaţia nu e chiar atât de roză pe cât părea: lipsa unor obiecte de strictă necesitate, cum ar fi lame de

ras, pastă de dinţi, periuţe, hârtie de scris, ace şi aţă, a fost remarcată încă din primele zile ale invaziei.47 Ploile neîncetate de la sfârşitul verii îi udau până la piele pe oameni şi le îmbiba echipamentul. „Nicio şansă să ne putem usca păturile, cizmele şi hainele, aşa cum se cuvine”, le scria un soldat rudelor de acasă.48 Vestea despre precaritatea condiţiilor a ajuns şi la Goebbels, care remarca în jurnalul lui personal că e nevoie de nervi de oţel pentru depăşirea dificultăţilor. La momentul potrivit, scria el, greutăţile de acum „vor părea ca nişte amintiri dragi”.49

Perspectivele din Orientul Apropiat şi cele din Asia Centrală erau şi ele la fel de flatante, dar înşelătoare. Cu tot optimismul din primele luni ale anului, Germania nu prea avea ce să arate în faţa entuziasmului popular cu care fusese întâmpinată promisiunea de a lega Africa de Nord de Siria şi Irakul de Afghanistan. Instituirea măcar a unei prezenţe semnificative, căci de control nu putea fi vorba, părea să fie mai degrabă o iluzie, decât o posibilitate reală.

Şi astfel, în ciuda extraordinarelor câştiguri teritoriale, înaltul Comandament german şi-a propus să ridice moralul în rândul trupelor, chiar în timp ce Moscova se clătina. La începutul lui octombrie 1941, feldmareşalul Von Reichenau, comandantul acelei părţi din Grupul de Armate Sud care avansase în zona „de surplus”, a emis un ordin prin care se străduia să le insufle soldaţilor săi un pic de dârzenie. Fiecare om, a declarat el solemn, era „purtătorul de stindard al unui ideal naţional, răzbunătorul tuturor bestialităţilor comise împotriva poporului german”.50 Toate bune şi frumoase, dar când oamenii îşi îndesau ghemotoace de ziare în cizme ca să nu le îngheţe picioarele, ar fi fost greu de văzut ce efect puteau avea vorbele înălţătoare asupra unor soldaţi ale căror membre degerau, dacă erau răniţi, şi cărora pielea degetelor le rămânea lipită de ţeava rece ca gheaţa a puştilor.51 După ce frigul muşcător pusese stăpânire în asemenea măsură, încât pâinea trebuia spartă cu toporul, Hider îi spunea

ministrului danez de externe, cu dispreţ în glas: „Dacă germanii nu mai sunt îndeajuns de puternici încât să fie gata să-şi dea sângele... atunci n-au decât să piară”.52 Substanţele chimice stimulatoare – cum ar fi pervitina, o substanţă organică distribuită în mari cantităţi soldaţilor de pe frontul estic, supuşi gerului nemilos – erau de mai mare ajutor pentru a-i însufleţi pe oameni, decât discursurile sforăitoare.53

Invazia s-a caracterizat şi prin grave probleme de aprovizionare. Se estimase că grupul ofensiv ce urma să încercuiască Moscova va avea nevoie de 27 de livrări de combustibil, cu trenul, în fiecare zi; în noiembrie, a primit trei – pe parcursul întregii luni.54 Economiştii americani care monitorizau războiul şi-au concentrat atenţia exact pe această problemă, în rapoartele intitulate „Poziţia militară şi economică a germanilor” şi „Problema de aprovizionare a germanilor pe frontul de est”. Ei au calculat că, pentru fiecare înaintare de 201 de kilometri, germanii ar avea nevoie de un plus de 35.000 de vagoane de marfa sau de o reducere cu 10.000 de tone în livrările zilnice către linia frontului. Viteza de înaintare se dovedea a fi o problemă majoră.55

Continuarea aprovizionării liniei frontului dinspre ariergardă dădea destule dureri de cap, dar exista o problemă şi mai presantă. Principiul călăuzitor din spatele invaziei fusese acela de separare a câmpiilor mănoase din Ucraina şi sudul Rusiei – aşa-numita „zonă de surplus”. Chiar şi când

Uniunea Sovietică făcea livrări de cereale, înainte să înceapă invazia, efectele războiului asupra ofertei de mărfuri şi asupra alimentaţiei oamenilor au fost mult mai pronunţate în Germania decât fuseseră, de exemplu, în Marea Britanie. În loc să fie stimulat de câştigurile din est, consumul zilnic de calorii, deja redus la sfârşitul lui 1940, a început să scadă şi mai mult.56 în fapt, cantităţile de cereale trimise spre Germania după ce *Operaţiunea Barbarossa* şi-a început desfăşurarea au fost mult mai

scăzute decât ce se importase din Uniunea Sovietică în perioada 1939 – 1941.57

Emisiunile radioului german au încercat să ridice moralul – şi să ofere încredere ascultătorilor. Germania avea altă dată suficiente rezerve de grâne, se spunea într-un buletin de ştiri din noiembrie 1941; „acum, în vreme de război, trebuie să ne descurcăm fără genul acesta de lux”. Dar sunt şi veşti bune, continua buletinul. Nu trebuie să ne temem de penuria şi de problemele ivite în timpul Primului Război Mondial. Spre deosebire de perioada dintre 1914 şi 1918, „poporul german se poate bizui pe autorităţile sale de control al comerţului cu alimente”.58

Simple vorbe în vânt, pentru că, de fapt, devenea limpede că preluarea controlului asupra unui rezervor de resurse naturale aparent fără fiind, în Răsărit, nu fusese decât o iluzie. Armata, care primise instrucţiuni să se hrănească din roadele pământului găsite la faţa locului, nu putea să facă acest lucru, abia reuşind să supravieţuiască şi trebuind să recurgă la rechiziţionarea de vite. În acelaşi timp, departe de a da un impuls situaţiei agricole de acasă, pământurile promise, în care îşi puseseră speranţele Hitler şi apropiaţii lui, se dovediseră a fi o povară suplimentară. Tactica pământului pârjolit, aplicată de sovietici, văduvise solul de mare parte din bogăţiile lui. În paralel, în sânul Wehrmachtului, priorităţile militare confuze şi contradictorii – exista o permanentă tensiune în privinţa deciziei de a se dirija oamenii, tancurile, resursele şi combustibilul spre centru, spre nord sau spre sud – semănau nemulţumiri care se vor dovedi ucigătoare. Estimările americanilor, făcute în primăvara lui 1942, despre randamentul agricol probabil din teritoriile cucerite de nemţi în sudul Uniunii Sovietice, au zugrăvit un tablou pesimist al recoltelor din Ucraina şi sudul Rusiei. În cel mai bun caz, sugera raportul estimativ, erau posibile două treimi din randamentul anterior invaziei. Chiar şi numai atât, şi tot ar fi însemnat un rezultat foarte bun.59

Cu toate câştigurile teritoriale realizate, aşadar,

campania din Răsărit nu reuşise să aducă nici ce se promisese, dar nici ce era necesar. După doar două zile de la debutul invaziei, Backe îşi prezentase proiecţiile privind cerinţele de grâu ca parte dintr-un plan economic pe patru ani. Germania se confrunta cu un deficit de 2, 5 milioane de tone pe an. Wehrmachtul trebuia să rezolve această problemă – şi să asigure milioane de tone de seminţe de floarea-soarelui pentru ulei şi milioane de capete de bovine şi porcine –, pentru ca germanii să se hrănească.60 Acesta a fost unul dintre motivele care l-au determinat pe Hider să le ordone generalilor săi „să radă de pe faţa pământului Moscova şi Leningradul”: voia „să preîntâmpine rămânerea acolo a unor oameni, pe care va trebui să-i hrănim în timpul iernii”.61

După ce preziseseră că milioane de oameni vor muri din pricina penuriei de alimente şi a foametei, germanii au început acum să se identifice şi ei cu cei care trebuiau să sufere. Primii la rând au fost prizonierii ruşi. Nu e nevoie să-i hrănim, scria Göring nepăsător; nu e ca şi cum ar trebui să ne supunem vreunei obligaţii internaţionale.62 La 16 septembrie 1941, el a dat ordin de retragere a raţiilor de hrană de la prizonierii de război „inactivi” – adică aceia care erau prea slăbiţi sau răniţi ca să poată munci ca sclavi. O lună mai târziu, după ce raţiile pentru prizonierii „activi” fuseseră deja reduse, au fost din nou diminuate.63 Efectul a fost devastator: până în februarie 1942, în jur de 2 milioane (dintr-un total de 3, 3 milioane) de prizonieri sovietici muriseră, în majoritate din cauza înfometării.64

Pentru a grăbi şi mai mult acest proces, s-au conceput noi metode de a elimina persoanele care trebuiau hrănite. Prizonierii de război au fost adunaţi cu sutele, pentru a se putea testa pe ei efectele pesticidelor folosite la dezinfectarea cazărmilor poloneze. Au fost derulate şi experimente privind efectul intoxicaţiei cu monoxid de carbon, folosindu-se camioane care aveau tuburi racordate la propriile ţevi de eşapament. Testele – care au avut loc în

toamna lui 1941 – au fost desfăşurate în locuri care aveau să capete curând notorietate pentru utilizarea aceloraşi metode, la o scară enormă: Auschwitz şi Sachsenhausen.65

Asasinatele în masă care au început la doar câteva săptămâni după demararea invaziei au fost o reacţie dezgustătoare la eşecul atacului german şi la înfiorătoarea inadecvare a planurilor economice şi strategice. Uriaşele grânare ale Ucrainei şi sudului Rusiei nu generaseră ceea ce se aşteptase de la ele. Şi a trebuit plătit un preţ imediat: nu deportarea sau emigrarea populaţiei locale, aşa cum menţionase Hider în conversaţie. Cu prea mulţi oameni şi hrană insuficientă, existau două ţinte evidente, care fuseseră demonizate în toate păturile sociale ale Germaniei, în toate mijloacele de comunicare şi în conştiinţa populară: ruşii şi evreii.

Caracterizarea slavilor ca fiind de rasă inferioară, imprevizibili şi capabili de suferinţă şi de violenţă fusese consecvent cultivată înainte de război. Deşi sarcasmul şi insultele se mai domoliseră după semnarea Pactului de neagresiune germano-sovietic, în 1939, odată începută invazia, se porniseră din nou. Aşa cum s-a argumentat în mod convingător, acest lucru a jucat un rol nemijlocit în genocidul la adresa ruşilor, care a început la sfârşitul verii lui 1941.66

Antisemitismul era şi mai puternic înrădăcinat în Germania, încă înainte de război. După spusele Kaizerului detronat, Republica de la Weimar fusese „pregătită de evrei, făcută de evrei şi întreţinută de banii evreilor”. Evreii erau ca ţânţarii, scria el în 1925, „o pacoste de care omenirea trebuie să scape, într-un fel sau altul… cred că lucrul cel mai bun ar fi folosirea gazului!” 67 O asemenea mentalitate nu era ceva neobişnuit. Evenimente cum ar fi Noaptea de Cristal (*Kristallnacht*), cu violenţă organizată şi coordonată împotriva evreilor, în noaptea de 9 spre 10 noiembrie 1938, au fost momente culminante ale unei retorici otrăvite, care vorbea în mod obişnuit cu dispreţ

despre populaţia evreiască: „Un parazit [care] se hrăneşte din carnea, productivitatea şi munca altor naţiuni”.68

Temerile crescânde faţă de ceea ce ar putea aduce după ele asemenea vorbe – şi fapte – îi convinseseră deja pe unii politicieni să ia în considerare noi alianţe. La începutul anilor 1930, David Ben-Gurion, ulterior ajuns prim-ministru al Israelului, primul care a ocupat această funcţie, a încercat să ajungă la un acord cu liderii arabi din Palestina, pentru a permite creşterea emigraţiei evreieşti. N-a obţinut nimic, în loc de aceasta fiind trimisă o misiune la Berlin, condusă de un arab presupus moderat, pentru a conveni cu regimul nazist în ce condiţii i-ar putea ajuta pe arabi să submineze interesele britanice din Orientul Mijlociu.69

Înainte să se termine prima lună de război, în septembrie 1939, se căzuse de acord asupra unui plan de strămutare a tuturor evreilor în Polonia. Pentru început, cel puţin, ideea pare să fi fost aceea de a aduna populaţia în masă, pentru a facilita eliminarea lor de pe teritoriul german prin emigraţie forţată. Realitatea este că, la sfârşitul anilor 1930, s-au elaborat planuri detaliate privind deportarea evreilor germani în Madagascar, o imbecilitate având aparent drept temei convingerea populară (dar eronată) a multor geografi şi antropologi de la sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului XX, potrivit căreia populaţia malgaşă băştinaşă a acestei insule din sud-vestul Oceanului Indian îşi are originile în vechiul popor israelit.70

Existaseră discuţii în Germania nazistă despre deportarea evreilor şi în alte locuri. De fapt, în mod pervers, Hider promovase ideea creării unui stat evreu în Palestina, timp de aproape două decenii. În primăvara lui 1938, el s-a pronunţat în favoarea unei politici de emigraţie a evreilor germani către Orientul Mijlociu şi de formare a unui nou stat care să le fie patrie.71 într-adevăr, spre finele deceniului 1930, o misiune la nivel înalt condusă de Adolf Eichmann chiar fusese trimisă să aibă

întrevederi cu agenţi sionişti în Palestina şi să discute cum s-ar putea ajunge la o soluţie convenabilă, care să rezolve, o dată pentru totdeauna, ceea ce era deseori numită „problema evreiască”. Cu o considerabilă ironie, soarta a făcut deci ca Eichmann – care ulterior avea să fie executat în Israel pentru crime împotriva umanităţii – să se trezească discutând posibilităţi de intensificare a emigraţiei evreilor dinspre Germania spre Palestina, lucru care părea să fie atât în interesul regimului nazist antisemit al Germaniei, cât şi în cel al conducătorilor comunităţii evreieşti din Ierusalim şi din împrejurimi.72

Cu toate că discuţiile nu au dus la nicio înţelegere, germanii au continuat să fie văzuţi ca potenţiali parteneri utili – chiar şi după izbucnirea războiului. În toamna lui 1940, Avraham Stern, iniţiatorul mişcării denumite Lehi[11], pe care autorităţile din Palestina au ajuns s-o cunoască sub denumirea Banda lui Stern, şi din ai cărei membri făcea parte şi viitorul prim-ministru al Israelului, Yitzhak Shamir, alături de părinţii fondatori ai Israelului, a trimis un mesaj unui diplomat german cu rang înalt din Beirut, cu o propunere radicală. „Ar putea exista interese comune”, începea mesajul, între Germania şi „realele aspiraţii naţionale ale poporului evreu”, pe care Stern (şi alţii) socoteau că-l reprezintă. Dacă „aspiraţiile mişcării israelite de eliberare sunt recunoscute”, continua mesajul, Stern se oferea „să ia parte activ în război alături de Germania”. Dacă evreii puteau fi eliberaţi prin crearea unui stat, Hitler ar avea cu siguranţă de câştigat: pe lângă „consolidarea poziţiei viitoare de putere a Germaniei în Orientul Mijlociu”, va duce totodată la „extraordinara întărire a temeiului moral” al celui de-al Treilea Reich „în ochii întregii omeniri”.73

Vorbe goale. De fapt, Stern se străduia să fie pragmatic – chiar dacă speranţele pe care el şi le punea într-o alianţă cu Germania nu erau împărtăşite de toţi

11 Acronim de la „Lohamei Herut Israel“ — „Luptătorii pentru libertatea Israelului“. {N. red.}

ceilalţi membri ai organizaţiei. „Tot ce vrem de la germani”, a spus el, la puţin timp după aceea, pentru a aduce lămuriri în privinţa atitudinii sale, este să aducă recruţi evrei în Palestina. Procedând astfel, „războiul împotriva britanicilor, pentru eliberarea pământului strămoşesc, va începe aici. Evreii vor ajunge să aibă un stat, iar germanii, cu această ocazie, se vor debarasa de o importantă bază britanică din Orientul Mijlociu, rezolvând totodată şi problema evreiască în Europa… „Părea logic – şi oribil: figuri importante şi reprezentative ale evreilor propunând de bunăvoie colaborarea cu cel mai mare antisemit al tuturor timpurilor, negociind cu criminalii autori ai Holocaustului, cu doar douăsprezece luni înainte să înceapă genocidul.74

În ceea ce-l priveşte pe Hitler, locul unde erau deportaţi evreii nu avea nicio importanţă, atât de intens era antisemitismul lui. Palestina nu era decât o regiune din multele luate în considerare, câteva din interiorul Rusiei fiind şi ele discutate la modul cel mai serios. „Nu contează unde îi trimiţi pe evrei”, i-a spus Hider lui Slavko Kvaternik, comandantul militar croat, în 1941. La fel de bine merge şi-n Siberia, şi-n Madagascar.75

Confruntată cu problemele cronice din Rusia, această atitudine nepăsătoare s-a înăsprit acum, devenind mai formală şi mai neîndurătoare, după ce planificatorii naziţti au înţeles că, odată evreii strânşi la un loc în lagăre, asasinarea lor în masă putea fi realizată cu mult mai mare uşurinţă.76 în faţa unui consum de resurse care deja erau insuficiente, n-a fost nevoie decât de un mic pas, pentru ca un regim sistematic antisemit să înceapă să se gândească la exterminare în masă. Evreii erau deja strânşi în lagăre, în Polonia; reprezentau ca atare o ţintă facilă şi gata pregătită, într-un moment când conducerea nazistă îşi dădea seama că are milioane de guri în plus de hrănit.

„Există un pericol iarna aceasta, scria Adolf Eichmann pe la mijlocul lui iulie 1941, ca evreii să nu mai poată fi hrăniţi cu toţii. Se impune să analizăm cu toată

seriozitatea dacă soluţia cea mai umană n-ar putea fi cumva aceea de a-i eutanasia pe acei evrei incapabili de muncă, printr-un soi sau altul de pregătire intensivă". 77 Bătrânii, infirmii, femeile şi copiii, precum şi cei „inapţi pentru muncă" au fost scoşi din schemă, fiind dispensabili: cu ei s-a făcut primul pas în înlocuirea cu cifre concrete a acelui *y*, *x* milioane" a căror moarte fusese atât de atent previzionată înainte de invadarea Uniunii Sovietice.

Aşa a demarat o serie de acţiuni de o amploare şi oroare fără precedent, ce a implicat transportarea unor fiinţe umane ca şi cum ar fi fost vite, către ţarcuri unde să poată fi împărţite pe categorii, în cele care vor munci ca sclavi şi cele ale căror vieţi erau considerate preţul supravieţuirii altora – sudul Rusiei, Ucraina şi stepele apusene au devenit cauza genocidului.

Incapacitatea pământului de a aduce grâu în cantităţile anticipate a fost o cauză directă a Holocaustului.

La Paris, unde poliţia îi înregistrase în secret pe străinii evrei şi neevrei încă de la sfârşitul deceniului 1930, procesul deportării a fost o simplă chestiune de consultare a indexului de evidenţă ce fusese predat ocupanţilor germani, urmată de trimiterea gărzilor care să reţină familii întregi, spre expediere în lagărele din est, în principal cele din Polonia.78 înregistrarea evreilor în alte ţări ocupate, cum ar fi Olanda, ca parte din amplul program de antisemitism nazist instituţionalizat, a făcut de asemenea ca procesul deportării celor acum identificaţi drept excedent faţă de nivelul necesar să fie înspăimântător de facil.79 După atacarea Uniunii Sovietice cu gândul la zonele de surplus, atenţia se învârtea acum în jurul surplusului de populaţie – şi cum să i se facă faţă.

Pe măsură ce speranţele privind rezultatele invaziei s-au văzut spulberate, elita nazistă a conchis că nu există decât o singură soluţie la problemele Germaniei. Într-o oglindire grotescă a şedinţei care avusese loc la Berlin în 2 mai 1941, o alta s-a petrecut nici opt luni mai târziu în

Wannsee, o suburbie plină cu verdeaţă a Berlinului. Din nou, subiectul de discuţie s-a învârtit în jurul problemei cuantificării a milioane de morţi. Denumirea dată concluziei la care s-a ajuns în dimineaţa geroasă a zilei de 20 ianuarie 1942 îţi dă fiori reci pe spinare. În ochii autorilor săi, genocidul evreilor era, pur şi simplu, răspunsul la o problemă. Holocaustul era „Soluţia Finală”.80

Nu după mult timp, tancuri, avioane, armament şi provizii luau drumul Moscovei dinspre Londra şi Washington, pe măsură ce riposta împotriva Germaniei a devenit mai viguroasă. Acestea erau reţele, rute de comerţ şi canale de comunicare care funcţionaseră încă din vremea Antichităţii, prin aşa-numitul Coridor Persan, ce se întindea pe uscat pornind din porturile de la Golful Persic, Abadan, Basra, Bushehr şi altele, prin interior, către Teheran, prin Arak şi Qom, şi, în final, prin Caucaz, ca să ajungă în Uniunea Sovietică. Se deschideau, de asemenea, rute şi prin Extremul Orient rusesc, către Asia Centrală.81

Vechile legături comerciale ale Rusiei cu Marea Britanie erau din nou activate, în pofida dificultăţilor întâmpinate: convoaiele din Oceanul Arctic care duceau provizii şi bogăţii naturale spre Murmansk şi nordul Rusiei fuseseră îndeajuns de supuse primejdiilor în secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea. Ca să procedezi la fel în raza de atac a submarinelor germane şi a crucişătoarelor masiv blindate ca *Tirpitz*şi *Bismarck*, care tratau coasta norvegiană a Mării Nordului ca pe terenul lor de patrulare, era nevoie de o extraordinară energie şi foarte mult curaj. Uneori, nici jumătate din numărul navelor pornite la drum nu reuşeau să ajungă la destinaţie şi înapoi – iar mulţi dintre marinarii care au slujit pe această rută nu au primit medalii pentru că şi-au făcut datoria sau pentru bravură, decenii la rând, după sfârşitul războiului.82

Încet, dar sigur, vântul şi-a schimbat complet direcţia, pe măsură ce nemţii erau împinşi înapoi dinspre centrul lumii. Pentru un moment, păruse că aventura lui

Hider va avea câştig de cauză: deja stăpân peste Europa în fapt, dacă nu şi cu numele, sforţarea lui de a deschide Asia Centrală dinspre nord şi dinspre sud părea să dea rezultate, când trupele lui au ajuns pe malurile Volgăi. Dar, unul câte unul, câştigurile s-au evaporat, pe măsură ce armata germană se vedea împinsă, brutal şi necontenit, înapoi spre Berlin.

Hider a căzut pradă deznădejdii, când a început să-şi dea seama ce se petrece. Un raport secret al britanicilor dezvăluia că, într-un discurs ţinut în 26 aprilie 1942, în ciuda aparentelor succese militare din Răsărit, liderul german trăda semne clare de paranoia şi fatalism, împreună cu dovezi tot mai evidente a ceea ce s-ar putea numi „complexul mesianic”.83 Dintr-o perspectivă psihologică, Hider avea o uimitoare capacitate de asumare a riscurilor, fiind un ins care se potrivea profilului de jucător compulsiv.84 Norocul începea, în sfârşit, să-l părăsească.

Soarta bătăliei a început să se întoarcă în vara lui 1942. Rommel fusese oprit la El-Alamein, punând capăt planurilor lui Muhammad al-Husaynt, care le spusese locuitorilor din Cairo să întocmească liste ale caselor şi locurilor unde munceau localnicii evrei, ca să poată fi adunaţi laolaltă şi exterminaţi, în camioanele de gazare meşterite de un ofiţer german fanatic, staţionat în zonă.85

Intrarea în război a Statelor Unite ale Americii a început să conteze cu adevărat după o perioadă de timp. împinşi să treacă la acţiune după şocul atacului japonezilor asupra bazei Pearl Harbor, americanii s-au pregătit pentru război pe două fronturi. Către mijlocul lui 1942, victoria obţinută în eroica bătălie de la Midway le-a dat americanilor posibilitatea să treacă la ofensivă în Oceanul Pacific, în timp ce mişcările masive de trupe de la începutul anului următor, în nordul Africii, Sicilia şi sudul Italiei, iar ulterior şi în alte părţi ale Europei, promiteau să întoarcă soarta războiului.86

Apoi, mai era şi situaţia de la Stalingrad. În

primăvara lui 1942, Hider aprobase o propunere cu numele de cod *Operaţiunea Albastra* CFallblau), conform căreia forţele germane urmau să înainteze brusc şi rapid prin sudul Rusiei, pentru a prelua controlul asupra câmpurilor petrolifere din Caucaz, devenite un obiectiv central al planurilor de război întocmite de cel de-al Treilea Reich. Ofensiva era ambiţioasă şi riscantă – iar victoria depindea de ea, după cum şi-au dat bine seama generalii de la vârful armatei germane şi Hider însuşi: „Dacă nu reuşesc să ajung la petrolul din Maikop şi Groznîi, a declarat liderul german, atunci trebuie să pun capăt războiului".87

Stalingradul reprezenta o mare problemă. Nu era esenţial să fie capturat oraşul ca atare, în ciuda prestigiului asociat denumirii sale. Deşi era un centru industrial important, însemnătatea lui decurgea din poziţia strategică, pe un cot al fluviului Volga: neutralizarea Stalingradului constituia o condiţie crucială pentru apărarea câştigurilor pe care germanii întrevedeau să le obţină în Caucaz. Însă, în toamna lui 1942, a devenit limpede că lucrurile luaseră o turnură complet defavorabilă. Ofensiva germană începuse târziu, şi nu după mult timp s-a împotmolit. Efective de oameni şi de artilerie, precum şi combustibil din ce în ce mai preţios – resurse pe care Berlinul nu-şi putea permite în niciun caz să le risipească – au fost consumate în cantităţi enorme la Stalingrad, ceea ce era foarte rău. Dar şi mai rău era faptul că atenţia se deturna de la obiectivul strategic primordial al campaniei: petrolul. Unii dintre colaboratorii apropiaţi ai lui Hider, cum ar fi Albert Speer, înţeleseseră ce însemnau întârzierile. Germania trebuia să câştige războiul „până la sfârşitul lui octombrie, înainte să înceapă iarna rusească, altfel l-am pierdut, o dată pentru totdeauna".88

Deşi mai erau încă multe de făcut, în termeni de planificare a modului cum pot fi smulse trupele germane din est şi din vest, şi a modului cum vor fi coordonate

braţele cleştelui care se va închide la Berlin, spre finalul lui 1942, gândurile noilor Aliaţi – Marea Britanie, Statele Unite ale Americii şi Uniunea Sovietică – se îndreptau spre viitor. Atunci când liderii celor trei ţări s-au întâlnit la Teheran, în 1943, la Ialta, în primăvara lui 1945, şi, în cele din urmă, la Potsdam, câteva luni mai târziu, era clar că efortul, cheltuiala şi trauma altei confruntări masive epuizaseră ţările din Europa Occidentală.

Devenise deja evident că vechile imperii trebuiau să-şi dea obştescul sfârşit; mai rămânea, pur şi simplu, de gestionat cât mai bine acest proces. Ca un semn al oboselii morale atotprezente, întrebarea la ordinea zilei era cum să se ia decizia cea mai puţin proastă – şi nici măcar acest lucru nu s-a reuşit cum se cuvine. În octombrie 1944, Churchill s-a întors acasă dintr-o vizită la Moscova, „revigorat şi întărit", aşa cum i-a mărturisit el lui Stalin, mulţumită „ospitalităţii ruseşti care este renumită, depăşindu-se pe sine". Minutele întocmite cu această ocazie consemnează interpretarea Concertului al treilea pentru pian al lui Rahmaninov şi ocaziile de „mici cumpărături", pe lângă o sumă întreagă de concluzii la care s-a ajuns în cadrul întâlnirilor. Ele nu prezintă discuţiile despre soarta Europei postbelice, care au fost scoase din rapoartele oficiale.89

Principiul integrităţii teritoriale a Poloniei, pe care Camera Comunelor jurase să o apere în 1939, a fost abandonat, graniţele acestei ţări fiind brutal modificate când Winston Churchill a decis că momentul era „propice pentru a trece la treabă" şi a folosit un creion cu mină albastră ca să marcheze contururile pe o hartă, mutând o treime din ţară în teritoriul german şi dând cadou altă treime Uniunii Sovietice; de asemenea, el a propus linii de divizare în zeci de alte ţări din centrul şi estul Europei, care ar fi putut fi reciproc satisfăcătoare – cum ar fi o împărţire de 90 la 10 în România, în favoarea influenţei URSS faţă de cea a Marii Britanii, şi o proporţie inversă în cazul Greciei; în Bulgaria, Ungaria şi Iugoslavia, urma să

se aplice o proporţie de 50 la 50. Până şi Churchill a admis că „maniera intempestivă” în care au fost decise destinele a „milioane de oameni” ar putea fi considerată „mai degrabă cinică”. Preţul păstrării bunăvoinţei lui Stalin a presupus sacrificarea libertăţii a jumătate din continentul european. „Hai să ardem hârtia”, i-a spus Churchill liderului sovietic suprem. „Ba nu, a replicat Stalin, păstraţi-o voi”.90

Churchill şi-a dat seama prea târziu de adevărata situaţie. Într-un faimos discurs ţinut la Fulton, în statul american Missouri, în 1946, el a avertizat că peste Europa va cădea o Cortină de Fier, remarcând că „toate capitalele vechilor state din Europa Centrală şi de Est, Varşovia, Berlin, Praga, Viena, Budapesta, Belgrad, Bucureşti şi Sofia” se află acum în sfera de influenţă a Uniunii Sovietice.91 Toate, în afară de Viena şi jumătate din Berlin, vor rămâne acolo. În cel de-al Doilea Război Mondial, se luptase pentru a opri umbra întunecată a tiraniei să cadă peste Europa; în cele din urmă, nimic nu s-a mai putut face sau nu s-a mai dorit să se facă pentru a opri căderea Cortinei de Fier.

Şi aşa a fost împărţită Europa în două, la sfârşitul celui de-al Doilea Război Mondial. Jumătatea vestică luptase cu mult curaj şi eroism; multe decenii după aceea, s-a felicitat singură pentru această realizare, de a fi combătut nazismul, fără a plăti pentru rolul pe care chiar ea îl jucase în geneza acestei ideologii. Şi n-a stat să se gândească prea mult nici la acea parte din continent care fusese cedată, în cadrul unei noi serii de acorduri şi înţelegeri de după sfârşitul războiului. Înfrângerea Germaniei avusese drept rezultat oboseala cronică postbelică, epuizarea economiei Marii Britanii şi a Franţei şi colapsul celei din Olanda, Belgia, Italia şi ţările scandinave. La aceste tulburări, s-au adăugat teama de cursa înarmărilor, care cel mai probabil presupunea cercetări extinse în domeniul armelor nucleare, dar şi frica de o confruntare directă. În contextul în care trupele

sovietice în Europa aveau un avantaj de 4 la 1 ca superioritate numerică faţă de armatele celorlalţi Aliaţi, plus amplasarea avantajoasă a unităţilor de tancuri, exista reala îngrijorare că ar putea izbucni noi ostilităţi, după capitularea Germaniei. Ca urmare, Churchill a dat ordin să se întocmească planuri de măsuri pentru situaţii neprevăzute, în eventualitatea în care înfrângerea lui Hitler n-ar fi făcut altceva decât să marcheze sfârşitul unui capitol, în loc să reprezinte punctul final în sine. Denumirea dată acestor planuri căuta să mascheze motivul pentru care se trecuse la elaborarea lor: *Operaţiunea Inimaginabil* (*Operation Unthinkable*) era eminamente imaginabilă în mintea strategilor britanici.92

Necesitatea pregătirii pentru situaţii neprevăzute avea temei solid în realitatea unei situaţii repede schimbătoare, pe măsură ce Germania se prăbuşea. Stalin adoptase o poziţie din ce în ce mai intransigentă, neîndoios stârnită de sentimentul că fusese trădat, în urma catastrofalei alianţe cu Hitler din 1939, dar şi ca rezultat al preţului uluitor de ridicat pe care Uniunea Sovietică trebuise să-l plătească – mai presus de toate, la Stalingrad şi Leningrad – pentru a supravieţui sălbaticului atac german.93 Din punctul de vedere al Moscovei, devenise important să fie construit un sistem de zone-tampon şi state-satelit, precum şi să fie creată şi întărită teama că, dacă Uniunea Sovietică se simţea ameninţată, va trece la orice fel de acţiune directă. Date fiind circumstanţele, schilodirea ţărilor din Vest, prin bombardarea şi chiar demolarea bazelor lor industriale, reprezenta o măsură logică de luat – la fel ca susţinerea financiară şi logistică a partidelor comuniste aflate în proces de formare. Aşa cum ne arată istoria, atacul este deseori cea mai bună formă de apărare.94

O consecinţă a fost că asuprirea hitleristă a fost considerată mai rea decât cea stalinistă. Relatarea conform căreia războiul este văzut ca un triumf în faţa tiraniei a fost selectivă, deoarece identifică un singur

inamic politic, în acelaşi timp în care glosează pe marginea defectelor şi a neajunsurilor prietenilor recenţi. Mulţi oameni din Europa Centrală şi de Est ar obiecta şi ar contrazice această poveste despre triumful democraţiei, subliniind preţul pe care l-au plătit, timp de multe decenii după război, cei care s-au trezit de partea greşită a unei linii de demarcaţie arbitrare. Europa Occidentală îşi avea însă propria istorie de protejat, iar aceasta însemna scoaterea în evidenţă a succeselor – şi păstrarea tăcerii asupra greşelilor şi a deciziilor care ar putea fi explicate ca aparţinând *Realpolitik-xAm*.

Un exemplu concludent în acest sens a fost decernarea Premiului Nobel pentru Pace, în 2012, Uniunii Europene: ce frumos că Europa, responsabilă pentru starea de război aproape perpetuă pe propriul continent, dar şi în tot restul lumii, timp de multe secole, a reuşit să evite orice conflict armat timp de mai multe decenii! În Antichitatea Târzie, echivalentul acestui gest ar fi fost să i se acorde premiul Romei la un secol după ce fusese arsă şi prădată de goţi, sau, eventual, Cruciaţilor după pierderea Acrei, pentru ca şi-au temperat retorica antimusulmană din lumea creştină. Faptul că armele au amuţit s-a datorat, probabil, în cea mai mare parte realităţii că nu mai rămăsese nimic pentru care să te lupţi, şi mai puţin geniului vizionar al unei pleiade de eminenţi făuritori ai păcii de la sfârşitului secolului XX şi începutul secolului XXI sau minunăţiei unei greoaie organizaţii internaţionale de state europene, ale cărei situaţii contabile nu au fost avizate de propriii auditori ani de zile.

O nouă lume începuse să-şi facă apariţia în 1914, când soarele a pornit să apună peste vestul Europei. Procesul s-a accelerat odată cu ostilităţile din 1939 – 1945, continuând şi după ce acestea luaseră sfârşit. Întrebarea era acum cine va controla imensele reţele de comerţ ale Eurasiei. Şi existau motive întemeiate să se analizeze cu mare atenţie această chestiune, căci s-a dovedit că pământul fertil şi nisipul auriu din inima lumii şi apele

Mării Caspice ascund mult mai multe decât s-ar putea crede la prima vedere.

21

Drumul spre Războiul Rece

Înainte ca cel de-al Doilea Război Mondial să se fi apropiat de sfârşit, lupta pentru controlul asupra centrului Asiei era în plină desfăşurare. Printr-un document intitulat grandilocvent „Pactul Tripartit", semnat în ianuarie 1942, Marea Britanie şi Uniunea Sovietică se angajau solemn „să apere poporul iranian de privaţiunile şi greutăţile rezultate ca urmare a războiului actual" şi să se asigure ca iranienii primesc suficientă hrană şi îmbrăcăminte. De fapt, aşa cum continua tratatul în mod explicit, chestiunea în cauză nu prea avea nicio legătură cu securitatea Iranului, ci avea ca unic scop rechiziţionarea infrastructurii ţării: tratatul declara, aşadar, că Marea Britanie şi Uniunea Sovietică vor putea să folosească drumurile, cursurile de apă, conductele de transport, aerodromurile şi staţiile de telegraf ale Iranului, după bunul lor plac.1 Aceasta nu era ocupaţie, se afirma în tratat; era ajutorul oferit unui aliat. Frumoase vorbe – dar mai degrabă eufemisme.

În mod evident, tratatul era menit să preîntâmpine expansiunea germană în Iran şi să dea posibilitatea aducerii de bunuri prin Golfiil Persic, pentru a-i ajuta pe Aliaţi. Unii însă erau de părere că britanicii aveau în vedere şi ceva câştiguri pe termen lung. Ministrul plenipotenţiar american la Teheran, Louis G. Dreyfus, de exemplu, a trimis periodic telegrame la Washington în care comenta pe seama cererilor din ce în ce mai agresive adresate şahului iranian şi a acuzaţiilor că ar exista o „coloană a cincea" în Iran, care acţionează împotriva intereselor britanice. „Sunt convins, scria el în august 1941, că britanicii folosesc [situaţia] ca pretext pentru ocuparea, în final, a Iranului şi exagerează în mod deliberat rolul" împrejurărilor actuale.2

Obiectivul Marii Britanii de a-şi menţine – şi întări – influenţa din Iran nu se vedea deloc înlesnit de

comportamentul oficialităţilor şi al trupelor faţă de localnici. Cu un deceniu înainte de război, un jurnalist scrisese un articol dur în acest sens, susţinând că iranienii sunt trataţi la fel de rău „cum se spune că i-ar fi tratat pe indieni Compania Indiilor de Răsărit, în urmă cu două sute de ani”.3 Animozităţile erau intensificate de modul în care ofiţerii britanici ţineau morţiş ca ofiţerii iranieni să-i salute când treceau pe lângă ei – fără ca gestului să i se răspundă la fel. Existau plângeri de peste tot că britanicii se comportă „ca stăpânii pe propria moşie, ca Omul Alb superior, şi că se poartă [cu iranienii] precum cu o populaţie colonizată”. Ceea ce contrasta flagrant cu atitudinea ofiţerilor sovietici, care se arătau rezervaţi, rareori ieşeau în lume şi nu cereau să li se dea onorul militar – cel puţin aşa susţine un ofiţer din serviciile secrete germane, staţionat în regiune.4

Atitudinea lui Sir Reader Bullard, ambasadorul britanic, în acel moment delicat, era tipică. Penuria de alimente şi inflaţia din perioada finală a războiului nu aveau nimic de-a face cu eşecul forţelor de ocupaţie sau cu dificultăţile logistice de întreţinere a Coridorului Persan pentru transportul armelor şi al altor bunuri către nord, venind dinspre Golf. Problema, scria Bullard, o constituie iranienii înşişi: „Persanul simte acum o dublă plăcere în a fura, a creşte preţurile până la nivel de înfometare şi aşa mai departe; întotdeauna poate să dea vina pe britanici”.5 Comentând pe seama „părerii proaste pe care mi-am format-o despre iranieni”, el adaugă frivol, într-una din misivele sale către Londra, că „majoritatea persanilor se vor reîncarna neîndoios în muşte de carne, într-o viaţă viitoare”.6 Depeşe ca acestea i-au atras atenţia lui Winston Churchill. „Oricât de natural ar fi dispreţul lui Sir Reader Bullard pentru toţi persanii, scria prim-ministrul, este în detrimentul misiunii sale şi în al intereselor noastre”.7

Asemenea convingeri – sentimentul că europenilor li se cuveneau toate drepturile şi că erau superiori localnicilor, adânc înrădăcinate în mentalul colectiv

britanic – agravau situaţia, fiind în flagrant contrast cu realitatea de la faţa locului, unde devenea tot mai clar că influenţa Marii Britanii în regiune era în pericol. Scene urâte s-au petrecut la Teheran în 1944, când ruşii au descoperit că se poartă negocieri pentru acordarea unei concesiuni în nordul Iranului către un consorţiu de companii petroliere americane. Conflictul a fost aţâţat şi de Partidul Tudeh, o adunătură de militanţi stângişti, ale căror intenţii favorabile reformei, redistribuirii avuţiei şi modernizării erau sprijinite de autorităţile de la Moscova. Atât de hotărâţi au fost sovieticii să întrerupă negocierile cu americanii, încât, în toiul acestor tensiuni, trupele ruseşti au ieşit în stradă alături de miile de demonstranţi, chipurile, ca să-i protejeze pe protestatari. Pentru mulţi oameni, a fost deranjant ca sovieticii să apeleze la forţă, pentru a-şi impune punctul de vedere şi a anula acordul de concesiune. Serghei Kavtaradze, comisarul sovietic adjunct pentru afaceri externe, a fost trimis de Stalin la Teheran ca să avertizeze, într-un mod violent, că vor exista consecinţe, dacă Uniunea Sovietică era provocată.8

Într-un moment de mare intensitate, responsabilitatea a căzut pe umerii lui Mohammed Mosaddeq, un politician abil, elocvent şi înfocat, care avea darul de-a capta spiritul vremii. Potrivit unei oficialităţi britanice, era un ins care arăta „ca un cal de trăsură, niţel surd, din care cauză te ascultă cu un aer încordat, dar altfel cu o faţă inexpresivă. Conversează, stând la o palmă de interlocutor, distanţă de la care emană un uşor iz de opiu. Comentariile lui sunt prolixe şi dă impresia că ar fi insensibil la argumente”.9 Mosaddeq era „un persan din şcoala veche”, conform unui portret din *The Observer*, care a fost adăugat în dosarele Foreign Office-ului, „politicos, împărţind cu dărnicie plecăciuni şi strângeri de mână”.10 De fapt, după cum s-a vădit în final, britanicii l-au subestimat grav.

Mosaddeq a expus, cu lux de amănunte, o viziune, schiţată pentru prima dată în parlament, la sfârşitul anului

1944, conform căreia Iranul nu poate şi nu trebuie să se lase manipulat şi terorizat de puterile externe. Concesiunea Knox D'Arcy şi modul cum se purta compania Anglo-Iranian (anterior, Anglo Persian) erau lecţii exemplare despre ce se întâmplă când liderii nu se arată îndeajuns de fermi. De nenumărate ori de-a lungul timpului, a spus el, Iranul fusese păcălit, exploatat şi folosit ca pion de state rivale, care nu aduseseră aproape niciun beneficiu poporului din această ţară. Era, pur şi simplu, greşit, ca Iranul să fie obligat să aleagă cu cine ar trebui să facă afaceri: „Lăsaţi-ne să negociem cu orice stat care doreşte să cumpere petrol, a declarat el, şi puneţi umărul la eliberarea ţării".11

Mosaddeq spunea ceea ce mulţi credeau de vreme îndelungată: era o ruşine ca bogăţiile aflate în subsolul ţării să aducă Iranului doar beneficii limitate. Greu de adus contraargumente împotriva unui asemenea raţionament. În 1942, de exemplu, guvernul britanic a încasat 6, 6 milioane de lire sterline ca taxe şi impozite pe activităţile companiei Anglo-Iranian; Iranul nu a încasat nici 60% din această sumă, ca redevenţe. În 1945, diferenţa a fost încă şi mai flagrantă. În timp ce la Londra s-au încasat vreo 16 milioane de lire sterline, ca taxe pe afaceri, la Teheran s-au colectat doar 6 milioane – cu alte cuvinte, un pic peste o treime.12 Nu era vorba doar despre bani; aşa cum observa un britanic bine informat, problema era că „niciun beneficiu material nu ar putea să compenseze sentimentul dezonorării şi al pierderii demnităţii".13

Iată o intuiţie neobişnuită, aşa cum a recunoscut chiar autorul ei în continuare. Laurence Elwell-Sutton studiase limba arabă la School of Oriental and African Studies, înainte de a deveni angajatul companiei Anglo-Iranian în Iran, înainte de cel de-al Doilea Război Mondial. Lingvist talentat, care căpătase o adevărată pasiune pentru cultura persană, Elwell-Sutton a fost stupefiat de modul grosolan în care angajaţii de la Anglo-Iranian îi tratau pe localnici. „Prea puţini europeni îşi dau silinţa să

afle” cum sunt persanii, părându-li-se mai uşor „să-i privească de sus pe «băştinaşi»… ca pe nişte sălbatici murdari şi cu obiceiuri bizare, care nu interesează pe nimeni, în afară poate de antropologi”, Antipatia rasială” nu se putea sfârşi decât cu un dezastru – „dacă ea nu dispare, a conchis el, atunci va dispărea această companie”.14

Date fiind împrejurările, nu este greu de înţeles cum reformatori ca Mosaddeq au dat avânt entuziasmului popular. Epoca imperiilor europene începuse de mult să apună – după cum se văzuse clar în Irak, unde Gertrudei Bell i s-a reamintit că independenţa nu este un cadou pe care să-l poată oferi Marea Britanie. Era firesc ca în Iran şi în alte locuri, ţările supuse dominaţiei şi influenţei masive din exterior să dorească să preia controlul asupra propriilor destine – un exemplu a apărut rapid, fiind urmat pe măsură ce războiul se desfăşura în continuare. Iar în acest timp, Marea Britanie a devenit un imperiu aflat la propriu în retragere, odată cu prăbuşirea Drumului său al Mătăsii.

Valurile de presiune militară din Asia au declanşat în Orient o serie de momente în genul celui petrecut la Dunkerque – cazuri de retragere haotică şi confuză, care au marcat dramatic finalul epocii de aur a Marii Britanii. Sute de mii de oameni au fugit din Birmania, când forţele japoneze, interesate să ocupe regiuni care prezentau de multă vreme un interes strategic şi economic pentru Tokyo, s-au împrăştiat în evantai pe cuprinsul Asiei de Sud-Est, căutând să profite de preocuparea britanicilor şi a francezilor faţă de problemele din Europa. Aliaţilor Germaniei din Orient nu le-a trebuit mult ca să realizeze că li se oferă ocazia de a permite Japoniei să exercite propriile ambiţii imperiale peste o zonă întinsă. Ca urmare, odată cu înaintarea armatei japoneze, mulţi asiatici au avut de suferit.

În jur de 80.000 de oameni au murit din cauza foametei şi a molimelor. Scenele petrecute în peninsula

malaeziană, când zeci de mii de locuitori s-au refugiat din Penang şi din Singapore, au fost la fel de dramatice – cei norocoşi au reuşit să scape înainte ca oraşul să fie cucerit. Câteva săptămâni mai târziu, o femeie nemăritată, care fusese evacuată în ultimul moment, scria că haosul retragerii britanice „sunt sigură că nu va fi niciodată uitat sau iertat” de cei care fuseseră prinşi în vâltoarea evenimentelor.15

Reculul britanicilor a continuat şi după ce ostilităţile din Europa şi din Pacific au luat sfârşit. Decizia de retragere completă din India a venit după trei decenii de concesii şi promisiuni, care aţâţaseră speranţele locuitorilor în privinţa autoguvernării, a autonomiei şi, până la urmă, a independenţei. La finalul războiului, administraţia britanică se destrăma cu repeziciune şi ameninţa să scape lucrurile de sub control, pe măsură ce luni întregi de tulburări, de demonstraţii împotriva imperiului şi de greve declanşate din acelaşi motiv au adus oraşele mari din nordul subcontinentului într-o stare de haos. Planurile iniţiale de a efectua o „retragere graduală” din India, prin care se încerca, totodată, şi protejarea minorităţii musulmane, au fost respinse de Londra, cu argumentul că erau prea costisitoare şi prea îndelungate.16 în loc de retragere pe etape, la începutul anului 1947 s-a anunţat că autorităţile britanice aveau să părăsească provincia în termen de şaisprezece luni, ceea ce a declanşat panica. A fost o decizie dezastruoasă, după cum i-a avertizat Winston Churchill, care îşi pierduse funcţia de premier în urma primelor alegeri postbelice, pe colegii lui parlamentari din Camera Comunelor. „Oare nu va fi o teribilă dezonoare asupra numelui şi istoriei noastre… dacă îngăduim ca o cincime din populaţia globului… să cadă în haos şi să fie ameninţată de masacre?” 17

Când aceste avertismente au fost ignorate, în India s-a dezlănţuit iadul pe pământ. În comunităţi care fuseseră stabile de foarte mult timp au izbucnit violenţe – familii

care locuiau de secole în aceleaşi sate şi orăşele s-au văzut nevoite să pornească într-una dintre cele mai mari migraţii în masă din istoria omenirii. Cel puţin 11 milioane de locuitori au trecut dincolo de noile graniţe ale Punjabului şi Bengalului.18 între timp, britanicii elaborau planuri detaliate de evacuare, în încercarea de a limita numărul propriilor cetăţeni supuşi riscului de a fi prinşi în încăierările de pe subcontinentul indian.19 Această preocupare nu s-a extins însă şi asupra populaţiei locale.

Aceeaşi situaţie s-a repetat şi în alte locuri, unde Marea Britanie se confrunta cu nenumărate crize succesive. În încercarea de a păstra echilibrul de forţe în împrejurări atât de delicate, aşa cum erau în Palestina, astfel încât să nu se piardă controlul asupra rafinăriei şi a portului din Haifa, să apere canalul Suez şi să menţină relaţii favorabile cu personalităţile de frunte ale lumii arabe, s-au întreprins măsuri active de stăvilire pe cât posibil a emigraţiei evreieşti din Europa. După ce serviciile secrete întocmiseră planuri de sabotare a vapoarelor care aduceau refugiaţi spre Palestina – dând vina pe o aparent puternică, dar inexistentă, în realitate, organizaţie teroristă arabă –, britanicii au trecut la operaţiuni mai directe.20

În vara lui 1947, s-a înregistrat cel mai neplăcut moment, după ce nave aflate în drum spre porturile franceze, pentru a îmbarca emigranţi evrei, au fost şicanate. Un asemenea vapor, pe care se aflau peste 4.000 de evrei, inclusiv femei însărcinate, copii şi mulţi bătrâni, a fost lovit cu etravele de distrugătoare britanice, în timp ce se deplasa spre est – cu toate că deja se luase decizia ca pasagerilor să li se refuze intrarea, odată ajunşi în Palestina.21 Tratarea de asemenea manieră a celor care supravieţuiseră lagărelor de concentrare sau îşi pierduseră rudele în Holocaust a afectat enorm imaginea Marii Britanii: era limpede că imperiul nu se va da în lături de la nimic, pentru a-şi apăra interesele în străinătate – şi fără să-i pese câtuşi de puţin de alte naţiuni.

Lipsa de tact a britanicilor a fost evidentă şi când s-au derulat negocierile cu ‘Abdullăh, suveranul Cisiordaniei, care a fost copleşit cu atenţie şi căruia i s-a promis sprijin militar, consfinţit prin acorduri secrete, pentru regimul lui de guvernământ, după câştigarea independenţei în 1946. ‘Abdullah a profitat de aceste asigurări pentru a demara un plan de extindere a teritoriului, care urmărea ocuparea întregii Palestine, după ce britanicii se vor fi retras – a obţinut aprobarea Londrei, dar în anumite condiţii.22 „Pare să fie lucrul evident de făcut, se pare că i-ar fi spus Ernest Bevin, ministrul de externe britanic, premierului lui ‘Abdullăh, dar să nu invadaţi zonele repartizate evreilor”.23 Indiferent ce sfaturi le-au fost oferite celor din Cisiordania, haosul în care a căzut încă o parte a lumii din care Marea Britanie se retrăgea a fost dovada incontestabilă a efectelor dăunătoare ale puterii imperiale europene. Războiul Arabo-Israelian din 1948 se prea poate să nu fi fost rezultatul unei politici a subînţelesului – dăm din cap, mai dăm un ghiont, mai facem cu ochiul –, ci chiar a reprezentat un vid de putere, generat în urma schimbării gărzilor.24

Situaţia era ceva mai bună în Irak, unde au avut loc tulburări după ce, în 1948, prim-ministrul Şâlih Jabr a negociat condiţiile în care britanicii îşi extindeau cu încă douăzeci şi cinci de ani dreptul de folosire a bazelor aeriene irakiene. Vestea acordului a dus la greve, revolte de stradă şi, în final, la demisia lui Jabr, care a fost alungat din sediul guvernului de o gloată furioasă.25 Animozitatea împotriva Marii Britanii fusese aţâţată de o serie de probleme, printre care ocuparea Bagdadului în timpul celui de-al Doilea Război Mondial şi percepţia că britanicii nu i-au susţinut pe arabi în Palestina, mai ales în contextul tentativelor Londrei de a staţiona trupe permanente în Irak. Toate acestea s-au văzut înrăutăţite de inflaţia galopantă şi de penuria de alimente care au urmat unor recolte proaste – rezultatul fiind, conform unui observator perspicace, că „situaţia internă din Irak era

periculoasă”.26 Ca urmare, Marea Britanie a luat măsuri pentru a-l ajuta pe „prim-ministrul irakian… să facă faţă nemulţumirilor populaţiei, acordându-i unele concesii”. Printre acestea s-a numărat oferta de a utiliza în comun baza aeriană de la Habbaniyah; irakienii ar trebui să fie mulţumiţi de acest „exemplu de cooperare de primă clasă”, au afirmat factorii de decizie de la Londra. Marea Britanie „nu este pregătită să facă [această ofertă] niciunui alt stat” – iar irakienii ar trebui să fie extrem de recunoscători că au şansa de a se simţi „superiori altor state din Orientul Mijlociu”.27

Situaţia era şi mai mult agravată de faptul că, la fel ca în cazul altor ţări, Irakul nu se prea alegea cu mare lucru de pe urma petrolului pompat din propriul subsol. În 1950, circa 90% dintre locuitorii Irakului erau analfabeţi. Mai rău, Marea Britanie era socotită răspunzătoare pentru exercitarea unei autorităţi nemiloase asupra acestui stat: de exemplu, când s-a pus problema unor împrumuturi cu ajutorul cărora să se construiască şi să se întreţină reţeaua de cale ferată, Marea Britanie a cerut drept garanţie rezervele Irakului. Exista pericolul cedării terenurilor petrolifere, în eventualitatea unei incapacităţi de plată a datoriei – aşa cum se întâmplase cu Suezul în secolul al XIX-lea, când controlul asupra canalului de o importanţă vitală pentru egipteni, şi asupra finanţelor sale, ajunsese în mâinile britanicilor.28 Marea Britanie s-a trezit într-o situaţie fără ieşire şi perdantă în orice variantă: îşi cheltuise tot capitalul politic şi nimeni nu mai avea încredere în ea. Atât de profundă era suspiciunea, încât până şi agenţii ca Middle East Anti-Locust Unit (MEALU), care se bucuraseră de un deosebit succes la momentul înfiinţării, în timpul războiului, au fost închise, iar angajaţii, concediaţi – dispăruse astfel un centru de competenţă tehnică, folositoare atât în lupta cu insectele dăunătoare, cât şi în efortul de protejare a resurselor alimentare.29 Statele din Orientul Mijlociu se manifestau tot mai agresiv împotriva Occidentului.

În acelaşi timp, Uniunea Sovietică trecea printr-o perioadă favorabilă. O nouă ofensivă propagandistică fusese declanşată în URSS, după înfrângerea Germaniei – rolul lui Stalin în izbucnirea războiului, ca aliat al lui Hitler, era pe furiş dat uitării, pentru a face loc altor teme, despre triumf şi împlinirea destinului.30 Revoluţia din 1917 nu reuşise să transforme lumea, aşa cum anticipaseră Marx şi discipolii lui; în schimb, treizeci de ani mai târziu, părea că a sosit clipa în care ideologia comunistă poate să se răspândească pe tot mapamondul şi să domine Asia, exact la fel cum făcuse islamul în secolul al VII-lea. Deja începuse să se propage prin China, unde promisiunile de egalitate, dreptate şi, mai presus de toate, cele legate de reforma agrară, i-au adus Partidului Comunist local susţinere populară, şi i-a dat posibilitatea să împingă înapoi forţele guvernamentale, ajungând, în cele din urmă, să le elimine cu totul din partea continentală a ţării.

Situaţii asemănătoare se înregistrau şi în alte state ale lumii, partidele de stânga începând să câştige tot mai mulţi simpatizanţi în Europa şi în Statele Unite ale Americii. Mulţi oameni au fost convinşi de un ideal care promitea armonia, în contrast cu ororile unui război ce culminaseră cu bombardarea oraşelor Hiroshima şi Nagasaki, unde fuseseră lansate bombe atomice – printre aceştia s-au numărat persoane care au lucrat în cadrul programului nuclear –, şi se simţeau deziluzionaţi de faptul că două teribile confruntări între naţiuni europene, în mai puţin de trei decenii, au avut consecinţe devastatoare în toată lumea.

Stalin a turnat cu dibăcie gaz peste acest foc şi i-a aţâţat flăcările, printr-o cuvântare larg difuzată în întreaga lume, în primăvara lui 1946. Al Doilea Război Mondial fusese inevitabil, a declarat el, „din cauza apariţiei factorilor economici şi politici mondiali specifici concepţiei moderne a capitalismului monopolist”.31 Cuvântarea lui a fost o declaraţie de intenţie: capitalismul dominase lumea

vreme prea îndelungată şi era vinovat pentru suferinţa, crimele în masă şi ororile celor două războaie din secolul XX. Comunismul era o reacţie logică la un sistem politic ce se dovedise viciat şi primejdios. Era un sistem nou, care punea accent pe asemănări, nu pe deosebiri, şi care înlocuia ierarhia cu egalitatea. Cu alte cuvinte, nu era doar o teorie atrăgătoare, ci o alternativă viabilă.

Nu demult, Churchill pusese în joc viitorul ţărilor care se aflau la vest de graniţele europene ale Uniunii Sovietice. „Sărmanul Neville Chamberlain credea că poate avea încredere în Hitler, i-a spus Churchill unui membru al ştaifului său, imediat după negocierile de la Ialta, unde se discutase despre înfăţişarea lumii postbelice. Se înşela. Dar eu nu cred că mă înşel în privinţa lui Stalin”.32 Într-adevăr, Chamberlain se înşelase; la fel şi Churchill – precum singur avea să recunoască foarte curând. Nimeni nu ştie „ce anume intenţionează… Rusia Sovietică să facă în viitorul apropiat”, a declarat el în 5 martie 1946, într-un discurs susţinut la Fulton, în statul Missouri. Dar concepţia sa expansionistă, axată pe ideea recrutării de adepţi, a remarcat politicianul britanic, demonstra că reprezintă o ameninţare pentru Occident. „De la Szczecin, la Marea Baltică, până la Triest, în Adriatica, pe continent a coborât o Cortină de Fier”.33

În balanţă atârna soarta centrului lumii. Iranul era punctul nodal al acestuia. Strategii americani erau convinşi că sovieticii voiau dominaţia totală asupra Iranului, datorită resurselor de petrol, dar şi pentru bazele sale navale şi pentru amplasarea în mijlocul unei reţele de rute aeriene internaţionale. Guvernul iranian acordase Statelor Unite ale Americii concesiunea pentru petrolul din nordul ţării numai după ce primise asigurări din partea ambasadorului american că ţara lui va oferi, la nevoie, sprijin militar, în eventualitatea în care forţele sovietice vor pătrunde în Iran, având în vedere opoziţia hotărâtă a Moscovei faţă de acordul de concesiune.34

În vara lui 1946, tensiunile s-au accentuat, după ce

Iranul a fost cuprins de un val de greve. În condiţiile în care zvonuri peste zvonuri circulau printre locuitorii Teheranului, se părea că însuşi viitorul ţării se afla în joc. Era limpede că autorităţile britanice, foarte interesate să-şi păstreze avantajele în regiune, nu puteau influenţa în mod decisiv evoluţia evenimentelor, acolo unde ar fi putut să conteze cu adevărat. Rapoartele agenţilor secreţi indicau cât de gravă era situaţia: se aştepta din moment în moment o intervenţie militară sovietică împotriva Iranului şi a Irakului şi se discuta despre planuri detaliate de invazie, inclusiv cu informaţii referitoare la „redutabila cavalerie sovietică, însoţită de forţe motorizate", care, în eventualitatea atacului, reprezentau, cel mai probabil, vârful de lance al ofensivei. Despre statul-major general sovietic se spunea că avea în vedere ocuparea Mosulului, fiind gata să instituie un „guvern popular iranian", imediat după răsturnarea de la putere a şahului. Apoi, conform rapoartelor britanice, avea să se recurgă la represalii împotriva demnitarilor fostului regim, ai cărui conducători vor fi etichetaţi drept „trădători şi colaboraţionişti". Paraşutişti sovietici erau gata să se lanseze în apropiere de Teheran, pentru a conduce un asalt ce urma să fie repede finalizat.35

Nelinişstea i-a cuprins pe cei de la Washington. Americanii urmăreau cu atenţie situaţia din Iran încă din decembrie 1942, când primii 20.000 de soldaţi ai Statelor Unite ale Americii sosiseră la Khorramshahr, în Golful

Persic, pentru a ajuta la îmbunătăţirea sistemului de transport iranian. În Teheran, cu scopul supravegherii operaţiunilor logistice, a fost construită o vastă tabără americană, care a devenit sediul central al Comandamentului SUA din Golful Persic.36 Britanicii şi sovieticii puneau pe primul loc propriile interese în Iran şi, în consecinţă, subminau permanent efortul de război, precum şi situaţia Iranului, în acelaşi timp. Asupra Iranului se acţiona din toate direcţiile, i-a raportat preşedintelui Roosevelt generalul Patrick Hurley.37

Iniţial, americanii trimişi în Iran ca să susţină şi să supravegheze liniile de aprovizionare în timpul războiului au suferit un şoc cultural. După cum a constatat generalul-maior Clarence Ridley, armata iraniană era prost instruită, insuficient echipată şi dotată şi, practic, incapabilă să lupte cu folos. Dacă Iranul dorea să ţină piept vecinilor ostili, era nevoie de investiţii masive pentru instruirea unei noi generaţii de ofiţeri şi pentru achiziţionarea unor materiale de bună calitate. Noului şah, a cărui dorinţă fierbinte era să modernizeze ţara, i-a plăcut ideea. Problema era, după cum i-a spus-o pe şleau consilierul său (american) pentru finanţe şi buget, că nu putea să organizeze armata după modelul celor din Vest: dacă fondurile erau dirijate spre cheltuieli militare, i s-a spus şahului, „nu prea mai rămâne mare lucru, în caz că mai rămâne, pentru agricultură, educaţie sau sănătate publică”.38

Insuficient pregătit, dezorganizat şi lipsit de putere, Iranul nu părea să aibă mari şanse de a ţine la respect Uniunea Sovietică, într-un moment în care fanfaronada ameninţătoare şi comportamentul lui Stalin îi îngrijorau profund pe americani. Unii dintre cei care ascultaseră cuvântarea lui Stalin au crezut că era o formă de „declarare a celui de-al Treilea Război Mondial”.39 George Kennan, însărcinatul cu afaceri al ambasadei SUA la Moscova, care fusese de faţă în perioada marilor epurări operate de Stalin, a ajuns la aceeaşi concluzie, avertizând, la începutul lui 1946, că se prefigurează o înfruntare mondială majoră. „La temelia viziunii nevrotice a Kremlinului despre politica internaţională”, scria el, se află „tradiţionalul şi instinctivul sentiment rusesc de nesiguranţă”. Uniunea Sovietică, a conchis el, este „o forţă politică hotărâtă”, dornică să se angajeze cu „fanatism” într-o competiţie cu Statele Unite ale Americii, până într-acolo încât ţelul ei era să se asigure că „armonia internă a ţării noastre a fost destrămată, modul nostru tradiţional de viaţă a fost distrus [şi] autoritatea internaţională a ţării

noastre s-a năruit”.40 >

*

Importanţa politică şi strategică a propulsat Iranul în prim-planul politicii externe a Statelor Unite ale Americii. Eforturi sistematice s-au depus pentru dezvoltarea rapidă a ţării. În 1949, postul de radio Vocea Americii a transmis în limba farsi către populaţia locală prima emisiune avându-l în program pe preşedintele Truman, care a amintit „legătura istorică de prietenie” dintre Iran şi SUA şi a promis sprijin pentru crearea unei „lumi prospere… şi care trăieşte în pace” şi libertate.41 Un an mai târziu, când a izbucnit Războiul din Coreea, s-a furnizat un ajutor concret. După cum informa Departamentul de Stat american, cu toate că economia în declin „nu ajunsese încă într-o situaţie catastrofală”, dacă nu i se oferea acum o susţinere puternică, exista riscul „unei dezintegrări complete a ţării şi a integrării ei, imediat sau ulterior, în lagărul sovietic”.42 Truman însuşi era de acord cu această posibilitate. „Dacă stăm deoparte, a observat el, [sovieticii vor] intra în Iran şi vor pune stăpânire pe întregul Orient Mijlociu”.43

Emisiunile difuzate la radio au devenit din ce în ce mai incisive. Iranienilor li se spunea că „naţiunile libere trebuie să rămână unite”, că „securitatea Statelor Unite ale Americii este strâns legată de securitatea altor naţiuni” şi că va continua să crească „puterea lumii libere”. Promisiunile se potriveau cu rapoartele care subliniau ameninţarea reprezentată de Uniunea Sovietică la adresa păcii mondiale şi arătau că „obiectivul liderilor comunişti este lichidarea totală a libertăţii omului”. Ba chiar susţineau că „profesorii sovietici trăiau în vagoane de marfa stricate, dezafectate şi trimise la casat, pentru că nu sunt socotite suficient de sigure ca să transporte vite”, şi că nu au încălzire, condiţii sanitare de bază şi nici apă curentă.44

Sprijinul financiar s-a intensificat. Fondurile alocate Iranului au crescut de aproape cinci ori pe o perioadă de

trei ani, de la 11, 8 milioane de dolari în 1950 până la 52, 5 milioane de dolari în 1953. Scopul americanilor era să stimuleze dezvoltarea economică a Iranului, să stabilizeze cultura politică, să pună bazele reformării statului, dar şi să furnizeze asistenţă militară şi tehnică pentru capacitatea de apărare a ţării. Acestea au fost primele etape din procesul de edificare a unui stat-client american în Orientul Mijlociu.45

Pe de-o parte, americanii înţelegeau că Marea Britanie nu mai era capabilă să ajute regimurile politice din regiune aşa cum o făcuse în trecut, iar, pe de altă parte, recunoşteau sincer că expansionismului sovietic trebuie să i se dea o replică. Totuşi, nu au fost singurele motive pentru care Iranului i s-a acordat o atenţie atât de mare. În 1943, de exemplu, în timpul unei conferinţe importante, organizată de liderii Aliaţilor la Teheran, nici Winston Churchill, nici preşedintele Roosevelt nu au catadicsit măcar să aibă întrevederi cu şahul iranian. Foarte simplu spus, amândoi credeau că ar fi fost o pierdere de vreme.46 La fel, în anul următor, americanii au ignorat Arabia Saudită. Deoarece era considerat un stat prea puţin important, preşedintele Roosevelt a nesocotit cererile saudiţilor de ajutor economic, din moment ce era o ţară „puţin cam la prea mare depărtare faţă de noi”; Roosevelt a sugerat că ar fi fost mai bine ca saudiţii să adreseze mesajele de îngrijorare şi solicitările lor Marii Britanii, nu Statelor Unite ale Americii.47 Când războiul a luat sfârşit, situaţia s-a schimbat mult: Arabia Saudită devenise „mai importantă pentru diplomaţia americană decât aproape oricare altă mică naţiune”.48 Motivul era petrolul.

În timpul războiului, un petrolist curajos, pe nume Everette Lee DeGolyer, care făcuse avere în industria americană a petrolului după ce studiase geologia în Oklahoma, a vizitat Orientul Mijlociu ca să evalueze terenurile petrolifere existente şi să-şi spună părerea privind potenţialul şi însemnătatea pe termen lung ale

resurselor naturale ale regiunii, atât în termeni absoluţi, cât şi în comparaţie cu zăcămintele din Golful Mexic, Venezuela şi Statele Unite ale Americii. Raportul lui, deşi presărat din belşug cu estimări prudente şi obiecţii, a fost uluitor. „Centrul de gravitaţie al producţiei mondiale de petrol se mută dinspre zona Golfului Mexic-Caraibi în Orientul Mijlociu – spre zona Golfului Persic – şi, cel mai probabil, acest fenomen va continua până când va fi definitiv”. 49 Unul dintre cei care l-au însoţit în călătorie pe DeGolyer a spus-o fără menajamente, când şi-a prezentat concluziile în faţa conducerii Departamentului de Stat: „Petrolul din această regiune este cel mai mare trofeu posibil din istorie”.50

Ceea ce nu a scăpat britanicilor, care au reacţionat cu invidie la perspectiva ca Statele Unite ale Americii să acorde mai multă atenţie întregii regiuni. Trebuie să li se spună americanilor să nu se amestece în treburile Orientului Mijlociu şi să nu pericliteze influenţa Marii Britanii, i-a spus lui Churchill un mare industriaş. „Petrolul este singurul bun de preţ care ne-a mai rămas după război, a recunoscut liderul politic britanic. Ar trebui să refuzăm să-l împărţim cu americanii”.51 Acest deziderat a fost formulat clar de lordul Halifax, ambasadorul britanic la Washington, care s-a simţit ofensat de modul în care oficialităţile Departamentului de Stat încercau să-i abată atenţia de la subiect. Factorii de decizie din Marea Britanie erau, de asemenea, îngrijoraţi de ceea ce se petrecea, temându-se că „Statele Unite ale Americii intenţionează să ne deposedeze de activele noastre petroliere din Orientul Mijlociu”.52 Prim-ministrul însuşi s-a implicat direct, trimiţându-i o telegramă preşedintelui Roosevelt, în care afirma: „Am privit cu anumite temeri” modul în care s-au desfăşurat negocierile; „puteţi fi sigur că îmi doresc să ajungem la ceea ce este corect şi cinstit între cele două ţări ale noastre”.53

Cu alte cuvinte, se căutau soluţii pentru împărţirea acestei zone cruciale a lumii între Marea Britanie şi

Statele Unite ale Americii. Problema s-a rezolvat în cadrul întrunirii dintre Halifax şi preşedintele Roosevelt: din punctul de vedere american, „petrolul din Persia era [britanic şi]… ambele părţi avem câte o cotă în Irak şi Kuweit, iar… cel din Bahrain şi Arabia Saudită este american”.54 Era o înţelegere asemănătoare cu acordul dintre Spania şi Portugalia, la sfârşitul secolului al XV-lea şi începutul secolului al XVI-lea, sau cu negocierile Aliaţilor în timpul celui de-al Doilea Război Mondial şi imediat după încheierea acestuia, când liderii statelor importante au împărţit cu grijă lumea în două.

Americanii şi britanicii au abordat în mod diferit această chestiune.

Din perspectiva SUA, problema-cheie era că preţul ţiţeiului se dublase între 1945 şi 1948 – în timp ce numărul autovehiculelor din Statele Unite ale Americii crescuse cu peste 50%, iar valoarea vânzărilor realizate de producătorii de autovehicule crescuse de şapte ori.55 În consecinţă, la început, americanii au apelat la un raţionament mai mult decât logic, de-a dreptul luminat: era inevitabil ca ţările care se trezeau binecuvântate cu resurse naturale şi curtate din toate părţile să nu încerce să obţină maximum de profit. Ca atare, era firesc să se renegocieze termenii concesiunilor petroliere – într-o manieră elegantă, cu graţie, nu sub ameninţarea forţei.

Existau deja nemulţumiri şi ameninţări cu naţionalizarea, care reflectau noua ordine a lumii. În primul rând, noile înţelegeri ce se încheiau cu ţările bogate în resurse de ţâţei erau tot mai generoase şi mai competitive – ca acelea încheiate de J. Paul Getty pentru o concesiune în Zona Neutră dintre Arabia Saudită şi Kuwait, prin care se plătea aproape dublul redevenţelor pe baril, în comparaţie cu ceea ce se plătea în alte părţi din Orientul Mijlociu, şi care a dat naştere la vrăjmăşie şi rivalitate în ţările unde se bătuse palma pentru alte condiţii, într-o fază anterioară. Din această cauză, statele

respective au devenit focare de nemulţumire faţă de modul cum se făcea exproprierea bogăţiilor, făcând să se înmulţească solicitările de naţionalizare; în plus, acest lucru le făcea şi vulnerabile la discursul comunist şi la avansurile din partea Moscovei.

A urmat o remarcabilă modificare a veniturilor, după ce Statele Unite ale Americii şi-au atenuat pretenţiile comerciale şi au renegociat un vraf de înţelegeri. În 1949, de exemplu, Trezoreria SUA a încasat 43 de milioane de dolari în taxe şi impozite de la Aramco, un consorţiu de companii petroliere occidentale, în timp ce Arabia Saudită primea 39 de milioane de dolari din aceeaşi sursă, ca venituri. Doi ani mai târziu, după schimbarea sistemului de creditare fiscală, prin care companiile puteau să-şi deducă cheltuielile, Aramco a plătit 6 milioane de dolari statului federal american, dar 110 milioane saudiţilor.56 A existat un efect de domino asupra altor concesiuni din Arabia Saudită, precum şi a celor din Kuwait, Irak şi alte locuri, restabilind condiţiile în favoarea cârmuitorilor locali şi ai guvernelor lor.

Despre acest moment al redirijării fluxurilor de valută, unii istorici au afirmat că a fost monumental, putând fi comparat cu transferul puterii dinspre Londra către India şi Pakistan.57 Dar impactul lui a fost în mare măsură similar descoperirii Americilor şi redistribuirii avuţiei globale, care i-a urmat. Corporaţiile occidentale ce controlau concesiunile, aproape în totalitate concentrate în Europa şi în Statele Unite ale Americii, au început să canalizeze bani lichizi spre Orientul Mijlociu, ceea ce a provocat o mutaţie a centrului de gravitaţie al lumii. Păienjenişul reţelelor de conducte care traversau regiunea în toate direcţiile şi legau Estul de Vest a inaugurat un nou capitol în istoria acestei regiuni. De data aceasta, nu mirodeniile şi mătăsurile, nici sclavii şi lingourile de argint traversau globul, ci petrolul.

Conducătorii britanici, care nu se pricepuseră să descifreze semnele prevestitoare la fel de bine ca omologii

lor americani, aveau însă alte idei. În Iran, compania Anglo-Iranian acţiona ca un paratrăsnet pentru critici. Nu era greu de înţeles de ce, dat fiind uriaşul dezechilibru dintre sumele plătite fiscului britanic şi redevenţele achitate Iranului.58 Deşi alte ţări din regiune se puteau plânge de lipsa avantajelor primite în schimbul aurului lor negru, amploarea inegalităţii din Iran făcea ca situaţia să pară deosebit de proastă. În 1950, în ciuda faptului că la Abadan funcţiona cea mai mare rafinărie din lume, oraşul în sine nu beneficia de mai multă electricitate decât o singură stradă din Londra. Abia vreo zecime din cei 25.000 de copii de vârstă şcolară putea să meargă la cursuri, atât de puţine şcoli existau.59

La fel ca în alte părţi ale lumii, Marea Britanie trebuia să iasă dintr-o dilemă din care nu avea scăpare: renegocierea condiţiilor concesionării petrolului ar fi fost cu desăvârşire imposibilă, după cum a observat abilul şi bine-informatul Dean Acheson, secretarul de stat american. Compania Anglo-Iranian era majoritar deţinută de guvernul britanic şi, ca atare, era văzută ca o reprezentantă nemijlocită a Marii Britanii şi a politicii sale externe – nu fără temei. Ca şi în cazul Companiei Indiilor de Răsărit, liniile de demarcaţie erau mult estompate, între interesele de afaceri ale companiei în sine şi cele ale guvernului britanic. Şi, în mod similar, Anglo-Iranian avea atât de multă putere, încât era efectiv „un stat în stat”, forţa ei fiind, „până la urmă, cea a Marii Britanii”.60 Dacă Anglo-Iranian dădea înapoi şi consimţea să încheie un târg mai avantajos pentru iranieni, a conchis Acheson, atunci „ar fi distrus şi ultima rămăşiţă de încredere în puterea Marii Britanii şi în lira sterlină”. În câteva luni, a prezis el, Marea Britanie va pierde toate bunurile din străinătate.61

Faptul că Londra se bizuia în mare măsură pe veniturile companiei Anglo-Iranian accentua precaritatea situaţiei, după cum a admis şi Acheson. „Marea Britanie se află în pragul falimentului”, scria acesta într-o telegramă diplomatică; fără „activele importante din străinătate şi

articolele invizibile din balanţa ei de plăţi… nu poate să supravieţuiască”. Tocmai de aceea britanicii se foloseau de toate tertipurile din arta diplomaţiei, emiţând rapoarte şi informări insistente, care scoteau permanent în evidenţă ameninţarea iminentă a unei invazii sovietice. Acheson, dinspre partea lui, nu credea o iotă din toate acestea. „Scopul principal al politicii britanice nu este să împiedice comunizarea Iranului”, în ciuda afirmaţiilor contrarii ale Marii Britanii; „ideea principală este să păstreze ceea ce ei cred că ar fi ultimul bastion al solvabilităţii britanice”.62

Situaţia s-a agravat apoi, când Irakului i s-au oferit condiţii noi în 1950, dar, în acelaşi timp, Iranului i-au fost refuzate, şi încă în mod evident. Faptul că Iraqi Oil Company era în parte deţinută de Anglo-Iranian a pus sare pe rană şi a provocat o reacţie furioasă în Iran. Politicienii naţionalişti au sărit ca arşi, ca să reclame gălăgios nedreptatea monopolului practicat de compania Anglo-Iranian, presărându-şi discursurile cu observaţii critice, care să provoace iritarea celor vizaţi. Corupţia din Iran era consecinţa directă a existenţei Anglo-Iranian, a afirmat un membru al Majlis[12] [13]-ului.63 Dacă nu se face nimic, curând se va ajunge în situaţia în care „femeilor li se va smulge *chidof-ul* de pe cap”, susţinea un demagog.64

Ar fi mai bine, spunea un altul, ca întreaga industrie petrolieră a Iranului să fie distrusă cu o bombă atomică, decât să li se permită celor de la Anglo-Iranian să exploateze poporul şi ţara.65 Mosaddeq a formulat chestiunea mai pe ocolite. Dacă devine prim-ministru, se spune că ar fi declarat, lui „nici nu îi trece prin cap să ajungă la vreo înţelegere cu britanicii”. În schimb, a continuat Mosaddeq, „ar astupa puţurile de petrol cu noroi şi pământ”.66

Retorica antibritanică mocnise vreme de o generaţie;

12 Termen de provenienţă arabă care înseamnă „consiliu“. în acest caz, se referă la parlamentul iranian. (N red.)

13 Val purtat de femeile musulmane pe cap, mai ales în Iran şi în câteva ţări din Asia Centrală. (N. red.)

acum, pătrundea în conştiinţa opiniei publice: Marea Britanie se afla la originea tuturor problemelor Iranului şi nu se putea avea încredere în ea. Nu ţinea seama decât de propriile interese şi era imperialistă în cel mai negativ sens al cuvântului. Suprapunerea identităţii iraniene peste sentimentul antioccidental al populaţiei a prins contur. Aveau să fie profunde implicaţii pe termen lung.

Mosaddeq a profitat din plin de acest moment. „Gata, ajunge, ne-am săturat”, a declarat el. Venise clipa să fie asigurată prosperitatea naţiunii iraniene şi „pacea mondială”. La sfârşitul lui 1950, a fost avansată propunerea radicală ca încasările să nu mai fie împărţite cu Anglo-Iranian, nici cu oricine altcineva, ci „industria petrolieră a Iranului să fie naţionalizată în toate regiunile ţării, fără excepţie”.67 Ayatolahul Kashani, un cleric populist care revenise doar de curând din exil şi era deja un critic bine-cunoscut şi vehement al Occidentului, şi-a dat din toată inima binecuvântarea pentru acest apel la acţiune, îndemnându-şi adepţii să folosească orice metodă pentru a produce schimbarea. După câteva zile, prim-ministrul iranian Ali Razmâră a fost asasinat; curând după aceea, şi ministrul educaţiei. Iranul se afla în pragul anarhiei.

Cele mai negre temeri ale Marii Britanii s-au văzut materializate când Mosaddeq însuşi a fost ales de Majlis în funcţia de premier, în primăvara lui 1951. El a propus o lege de naţionalizare a companiei Anglo-Iranian, cu intrare imediată în vigoare. Un dezastru, după cum au realizat şi presa de la Londra, şi cabinetul britanic. Era important, a declarat ministrul apărării, „să arătăm că nu [se poate] să fim călcaţi pe coadă la nesfârşit”. Dacă Iranului „i se îngăduie să scape nepedepsit”, a continuat el, „următorul pas ar putea fi tentativa de naţionalizare a canalului Suez”.68 S-au întocmit planuri de lansare a unor unităţi de paraşutişti în Iran, pentru apărarea rafinăriei din Abadan, dacă se dovedea necesar. Acestea erau ultimele zvârcoliri dinaintea morţii unui mare imperiu aflat în retragere, care

se agăţa cu disperare de gloria din trecut.

Mosaddeq a presat şi mai mult, acordându-le angajaţilor britanici de la Anglo-Iranian o săptămână ca să-şi facă bagajele şi să plece din Iran, în septembrie 1951. Mai mult, ayatolahul Kashani a proclamat o zi de „ură împotriva guvernului britanici Marea Britanie devenise ţapul ispăşitor pentru tot ceea ce era rău în Iran, inamicul care unea un spectru larg de convingeri politice. „Voi nici nu ştiţi ce vicleni sunt [britanicii], i-a spus Mosaddeq unui emisar american de rang înalt. Nu ştiţi cât de răi sunt. Nu ştiţi cum murdăresc ei tot ce ating".69 Discursuri în genul acestuia îl făceau foarte popular în ţara lui; de asemenea, l-au făcut faimos şi peste graniţă: în 1952, apărea pe coperta revistei *Time*, ca „Man of the Year".70

Încercarea neîndemânatică a Marii Britanii de a rezolva prin forţă situaţia nu a fost deloc de ajutor. Confruntat cu pierderea controlului nu doar asupra companiei Anglo-Iranian, ci şi asupra veniturilor pe care aceasta le aducea, guvernul britanic a adoptat soluţii de criză, instituind un embargo asupra tuturor livrărilor de petrol iranian. Spera să-i pricinuiască greutăţi lui Mosaddeq şi să-l silească să renunţe la decizia lui. Privarea Iranului de fonduri va avea curând efectul scontat, opina Sir William Fraser, ambasadorul britanic de la Teheran: „Când vor avea nevoie de bani, iranienii se vor târî la picioarele noastre, cerşind îndurare". Remarci ca acestea, care au apărut în presa de largă circulaţie, nu prea erau de natură să ajute cauza Marii Britanii, în ochii opiniei publice.71

În fapt, aceste comentarii au dus, pur şi simplu, la întărirea atitudinii îndârjite a iranienilor, până la punctul în care, spre sfârşitul lui 1952, britanicii nu mai erau chiar atât de încrezători că tactica sancţiunilor va da roade. Prin urmare, a fost abordată CIA, recent înfiinţată, pentru a elabora un plan „de acţiune politică prin care să fie îndepărtat premierul Mosaddeq [al Iranului]" – cu alte cuvinte, pentru regizarea în comun a unei lovituri de stat.

Nu era ultima oară când, în această parte a lumii, o schimbare de regim politic părea să fie soluţia problemei.

Oficialităţile americane au răspuns favorabil solicitării britanicilor. Agenţii operativi din Orientul Mijlociu deja primiseră mână liberă să ia în considerare soluţii neconvenţionale la problemele cu liderii locali, care fie nu erau suficient de prietenoşi cu Statele Unite ale Americii, fie păreau dornici să cocheteze cu Uniunea Sovietică. Un grup de tineri agenţi zeloşi, proveniţi din medii sociale privilegiate de pe coasta estică a SUA, fusese deja implicat într-un puci care a dus la răsturnarea conducerii statului sirian, în 1949, şi, trei ani mai târziu, la îndepărtarea corpolentului, coruptului şi imprevizibilului rege al Egiptului, Faruk I, în cadrul unei operaţiuni secrete numite *Project FI* (prescurtarea de la „Fat Fucker").72

Zelul unora ca Miles Copeland, Archie şi Kermit (Kim) Roosevelt, doi dintre nepoţii preşedintelui Theodore Roosevelt, amintea de sârguinţa agenţilor britanici din Asia Centrală, care, cu un secol în urmă, aveau impresia că pot să schimbe lumea, sau chiar de ardoarea unor colegi de breaslă din vremuri ceva mai apropiate de zilele noastre, care au socotit că transmiterea unor secrete către Uniunea Sovietică ar avea, de asemenea, efecte pozitive. După căderea guvernului sirian, de exemplu, tinerii americani au efectuat un tur al „castelelor cruciaţilor şi al locurilor aflate departe de căile bătătorite", admirând, pe drum, arhitectura şi atmosfera din Alep.73 Deciziile s-au luat rapid, din mers. „Care-i diferenţa, l-a întrebat Copeland pe severul Archie Roosevelt, un individ cu variate cunoştinţe din diverse domenii, dacă eu îmi inventez rapoartele, iar tu îi laşi pe agenţii tăi s-o facă? Măcar ale mele au sens!" 74 Modul în care aceşti agenţi umblau cu şmecherii a fost sesizat în Statele Unite ale Americii de un ofiţer superior din serviciile secrete, care i-a admonestat, spunându-le că „acţiunile neautorizate şi iresponsabile nu vor mai fi tolerate pe viitor".75 Cu toate acestea, când s-a pus problema situaţiei din Iran, opiniile

lor au avut mare trecere.

Lucrurile au început să se mişte după o şedinţă de rutină de la Washington, la sfârşitul lui 1952, când oficialităţi britanice care-şi exprimau deschis neliniştea în privinţa consecinţelor economice ale naţionalizării au atins o coardă sensibilă, în armonie cu preocuparea americanilor privind viitorul Iranului. Misiunea CIA de la Teheran avea temeri legate de Mosaddeq şi a trimis separat Washingtonului recomandarea ca Statele Unite ale Americii „să prefere un guvern succesor" în Iran. Strategii au conchis rapid că şahul trebuia implicat în complot, pentru a îndemna la unitate şi la calm, astfel încât îndepărtarea prim-ministrului să poată „da impresia de legalitate sau de semilegalitate".76

Sarcina persuadării şahului a fost un lucru uşor de zis, dar greu de făcut. Ins emotiv şi vanitos, acesta s-a panicat, când i s-a spus prima dată despre plan, botezat cu numele de cod *Operaţiunea Ajax*. Implicarea britanicilor, în particular, îl îngrijora, conform unuia dintre artizanii americani ai planului, care a remarcat că şahul „avea o spaimă patologică de «mâna lungă» a britanicilor" şi se temea că operaţiunea era o capcană. A fost nevoie să fie linguşit, intimidat şi avertizat: cuvinte-cheie au fost introduse ca din întâmplare în emisiuni BBC difuzate la Londra, ca să-l reasigure că operaţiunea fusese autorizată de la cel mai înalt nivel politic; o cuvântare radiodifuzată în care preşedintele Eisenhower promite explicit sprijinul american pentru Iran, de asemenea a ajutat la convingerea lui; în paralel, i s-a spus în persoană că, dacă nu-şi oferă sprijinul, Iranul va deveni o ţară comunistă – „a doua Coreea, după cum s-a exprimat Kim Roosevelt.77

Pentru a avea siguranţa că „opinia publică… se va inflama până la paroxism", în timpul pregătirilor acţiunii împotriva lui Mosaddeq, cu ajutorul sumelor de bani trimise de la Washington, au fost cultivate relaţiile cu anumite persoane în funcţii-cheie din Iran, cu scopul de a le întoarce împotriva prim-ministrului. Roosevelt le-a

acordat atenţie membrilor importanţi ai Majlis-ului, fiind aproape sigur că i-a şi mituit (scopul, scria el eufemistic, fiind acela de a-i „îndupleca" să-şi retragă sprijinul dat lui Mosaddeq).78

Bani s-au cheltuit cu nemiluita şi în alte locuri. Conform unui martor

ocular, fluxul de valută americană în Teheran a fost atât de mare, încât valoarea dolarului faţă denalul iranian a scăzut cu aproape 40% în vara lui 1953. Unele dintre aceste fonduri au fost cheltuite pentru organizarea de marşuri ale mulţimii pe străzile capitalei, pe care le-au pus la cale cei doi agenţi operativi principali ai CIA de la faţa locului. Au mai fost şi alţi destinatari notabili ai banilor – în primul rând, mullahi ca ayatolahul Kashani, ale cărui interese au fost apreciate ca fiind compatibile cu ale complotiştilor.79 învăţaţii musulmani ajunseseră la concluzia că, prin atitudinea antireligioasă, ideologia comunistă reprezenta un pericol pentru învăţătura islamului. Ca atare, apărea un teren comun evident unde CIA putea să cadă la înţelegere cu clericii, cărora li se prezenta cu emfază spectrul ameninţător al unui Iran comunist.80

După ce strategii britanici şi americani ajunseseră la un numitor comun în Beirut, în iunie 1953, s-a elaborat un plan pe care Winston Churchill, premierul britanic, l-a aprobat în primele zile ale lunii iulie, iar preşedintele american Eisenhower, câteva zile mai târziu. Ideile au fost rafinate apoi de agenţii serviciilor secrete, care doreau să-i convingă cât mai bine pe „persanii cam prolicşi şi deseori ilogici" că o schimbare de regim era dorită de Vest şi că trebuia să aibă loc în perfectă ordine şi fără accidente.81

În fapt, situaţia s-a complicat într-un mod spectaculos. Agenţii sub acoperire au fost deconspiraţi, iar punerea în practică a planului iniţial a eşuat, pe măsură ce haosul a cuprins ţara. Înspăimântat, şahul a fugit din ţară, nemaigăsindu-şi timp nici să-şi pună şosetele. În drum spre

Roma, s-a oprit la Bagdad, unde s-a întâlnit cu ambasadorul american în Irak, care a profitat de ocazie ca să-i facă o propunere: „I-am sugerat, pentru prestigiul lui din Iran, [să] nu pomenească niciodată că vreun străin ar fi jucat vreun rol în evenimentele recente”. Sugestia nu avea absolut nimic de-a face cu prestigiul şahului, ci privea în totalitate dorinţa SUA de a-şi păstra opţiunile deschise şi, mai presus de toate, reputaţia nepătată. Şahul, „epuizat după trei nopţi nedormite [şi] buimăcit de turnura evenimentelor”, abia dacă mai era în stare să judece limpede. Cu toate acestea, „a fost de acord”, a raportat ambasadorul, scăpat de o grijă.82

În timp ce şahul călătorea spre Italia şi se pregătea să trăiască în exil, emisiunile de radio iraniene difuzau materiale critice la adresa lui, iar presa scrisă îl jignea dur, numindu-l curvă de câine, prădător lacom şi hoţ.83 Tânăra lui soţie Soraya a fost mult timp traumatizată (mulţi iranieni spuneau cu voce joasă că avea mai puţin de nouăsprezece ani când s-a măritat, aşa cum declarase oficial). Ea îşi aminteşte cum se plimba pe Via Veneto, într-o rochiţă roşie cu buline albe, discutând despre atacurile duşmănoase ale politicienilor de la Teheran şi ascultându-l pe soţul ei cum vorbeşte trist despre cumpărarea unui mic petic de pământ, unde să înceapă o nouă viaţă – eventual în Statele Unite ale Americii.84

Greşeli şi nenorociri demne de o farsă de teatru s-au petrecut în perioada ce a urmat fugii şahului. În stradă au început să circule zvonuri că Mosaddeq vrea să urce pe tron, iar atitudinea tuturor s-a schimbat. Apoi, în doar câteva zile – împotriva tuturor previziunilor –, şahul era în drum spre ţara de baştină, oprindu-se la Bagdad doar cât să-şi îmbrace uniforma de comandant-şef al forţelor aeriene. Reîntorcându-se în splendoare şi glorie, el se prezenta nu ca un laş care dăduse bir cu fugiţii, ci ca un erou care revine pentru a readuce situaţia sub control. Mosaddeq a fost arestat, judecat şi condamnat la detenţie în izolare; apoi a fost trimis în exil, unde a murit, în

1967.85

Mosaddeq a plătit scump pentru proiectul său despre viitorul Orientului Mijlociu, în care influenţa Occidentului era nu doar mult atenuată, ci cu totul îndepărtată. Pornind de la propriile îndoieli şi reţineri referitoare la compania Anglo-Iranian, ajunsese să elaboreze o viziune despre Occident, care, în întregul ei, era atât negativă, cât şi dăunătoare. A devenit astfel sursa cea mai importantă a tulburărilor din Iran, îndeajuns de supărătoare pentru factorii de decizie britanici şi americani, încât să fie eliminat cu totul din viaţa politică. Protestele lui vehemente au apărut într-un moment când şi alţii deveneau contestatari aprigi ai controlului exercitat de occidentali asupra reţelelor ce legau Estul de Vest: în Egipt, animozitatea crescândă a dus la revolte antibritanice şi la cereri de evacuare a trupelor britanice din baza Suez. Un raport către statul-major al armatei americane, întocmit de un membru al Departamentului de Stat aflat în vizită la Cairo, era iară echivoc în privinţa situaţiei. „Britanicii sunt detestaţi, scria autorul raportului. Ura împotriva lor este generală şi intensă. Este împărtăşită de toţi locuitorii ţării”. Se impunea o soluţie urgentă.86

Vremurile se schimbau. Iar din acest punct de vedere, Mosaddeq a fost cel mai coerent dintre politicienii care exprimau viziunea despre o nouă eră – care presupunea retragerea Occidentului dinspre centrul Asiei. Deşi împrejurările precise ale debarcării lui de la putere au rămas necunoscute timp de decenii, din cauza serviciilor secrete care erau foarte atente la „consecinţele dăunătoare” pe care le-ar aduce desecretizarea informaţiilor, puţini s-au îndoit de faptul că eliminarea lui Mosaddeq n-ar fi fost orchestrată de puterile occidentale, în propriul interes.87 În consecinţă, Mosaddeq a devenit părintele spiritual al multor lideri din întreaga regiune. Deşi metodele, ţelurile şi ambiţiile unor politicieni atât de diferiţi, precum ayatolahul iranian Komeini, preşedintele irakian Saddam Hussein, Osama bin Laden şi talibanii

afghani, erau foarte variate, pe toţi i-a unit crezul fundamental că Occidentul este duplicitar şi răuvoitor şi că, pentru naţiunile din regiune, eliberarea trebuia să înceapă odată cu eliminarea influenţelor din afară. Existau diverse modalităţi pentru atingerea ţelului, dar, aşa cum s-a văzut în cazul lui Mosaddeq, cei care reprezentau o ameninţare pentru Occident trebuiau, inevitabil, să înfrunte consecinţele.

Psihologic vorbind, aşadar, lovitura de stat a fost un moment de răscruce. Şahul a tras toate concluziile greşite cu putinţă, minţindu-se singur că poporul iranian îl adoră. De fapt, exista în cel mai bun caz ambivalenţă în privinţa şahului, al cărui tată, ofiţer de cavalerie, urcase pe tron abia cu treizeci de ani în urmă. Fuga lui la Roma demonstrase o îngrijorătoare lipsă de verticalitate. Convingerea lui că era persoana potrivită să modernizeze ţara depindea de capacitatea lui de a descifra curentele politice predominante şi de a rămâne independent de orice intervenţie occidentală şi, mai presus de toate, de cea americană. Era o sarcină prea dificilă pentru un individ frivol, a cărui pasiune pentru plăcerile vieţii le oferea din plin argumente adversarilor săi şi îi lăsa prea puţin timp la dispoziţie pentru analize serioase.

Totuşi, mai mult decât orice altceva, lovitura de stat pusă la cale de CIA, în 1953, a inaugurat o nouă etapă în privinţa rolului Americii în Orientul Mijlociu. Iată cea de-a „două şansă” de a salva Iranul, s-a gândit John

Foster Dulles, noul secretar de stat, dornic să ia măsuri pentru ca Iranul să nu iasă de sub influenţa Occidentului.88 Dat fiind că „un Iran democratic şi independent [nu părea] să fie posibil în împrejurările actuale”, i-a spus şahului ambasadorul american, existau două variante: un „Iran nedemocratic şi independent” sau un „Iran permanent… nedemocratic şi independent, în spatele Cortinei de Fier”.89 Era antiteza specifică mesajului vehement, oficial, promovat de Occident, în lupta acestuia împotriva comunismului, în numele libertăţii

şi al democraţiei.

A fost punctul în care Statele Unite ale Americii au făcut pasul înainte în breşa creată; a fost punctul unde Statele Unite ale Americii au intrat serios în contact cu regiunea traversată de veacuri, în toate direcţiile, de Drumurile Mătăsii – şi momentul din care au încercat să-l controleze. Dar existau primejdii. Atunci când faci paradă de democraţie, dar, în acelaşi timp, aprobi şi chiar orchestrezi o schimbare de regim, rişti să te întovărăşeşti cu cine nu-ţi place. Ar putea fi periculos să joci la ambele capete – nu în ultimul rând pentru că, la momentul potrivit, vei pierde, în mod inevitabil, încrederea celorlalţi şi credibilitatea. În condiţiile în care steaua Marii Britanii apunea, multe depindeau de învăţămintele pe care America le va trage din ceea ce s-a întâmplat în 1953.

22

Drumul american al mătăsii

Preluând controlul în Orientul Mijlociu, Statele Unite ale Americii păşeau într-o nouă lume – în care existau tensiuni evidente între scopul promovării intereselor naţionale, pe de-o parte, şi sprijinirea unor regimuri şi conducători îndoielnici, pe de alta. La doar câteva săptămâni după înlăturarea lui Mosaddeq, Departamentul de Stat a contactat pe rând rând companiile petroliere americane, propunându-le să preia infrastructura şi puţurile de ţâţei anglo-iraniene. Prea puţine s-au arătat dornice, preferând să se ţină deoparte de situaţia incertă la care se aşteptau după revenirea şahului: faptul că acesta se gândea să-şi execute fostul prim-ministru pentru a calma situaţia nu era tocmai un semn încurajator.

Nu era de ajutor nici că producţia de petrol creştea prin alte zone sau că apăruseră noi oportunităţi pentru edificarea unor averi însemnate, care aveau, într-adevăr, să se dovedească mai mari decât cea făcută de Knox D’Arcy. Cu puţine săptămâni înainte de căderea lui Mosaddeq, o companie controlată de J. Paul Getty dăduse o lovitură uriaşă – descrisă drept „ceva între colosal şi

istoric” – în zona neutră dintre Arabia Saudită şi Kuwait. Prin comparaţie, implicarea în viaţa politică otrăvită a Teheranului era, firește, neatrăgătoare pentru o corporaţie. Totuşi, pentru guvernul SUA, nu era doar o prioritate, ci şi o necesitate: Iranul aproape că sistase exportul de ţâţei pe parcursul crizei de la începutul anilor 1950. Dacă producţia nu era reluată curând, economia ţării avea să se prăbuşească, ceea ce, foarte probabil, avea să deschidă uşa facţiunilor subversive, ce puteau împinge ţara către Uniunea Sovietică. Penuria de bunuri de consum şi creşterea preţurilor ar fi avut, totodată, un impact nedorit asupra Europei, care încerca să se refacă după război. Departamentul de Stat, aşadar, a început o campanie intensă de încurajare a producătorilor americani importanţi de a alcătui un consorţiu care să preia interesele anglo-iraniene, fiindcă ajunseseră la pesimista concluzie că, altfel, terenurile concesionate în Kuwait, Irak şi Arabia Saudită ar fi fost puse în pericol.

Guvernul american dorea să medieze conflictul, încercând să convingă corporaţiile să coopereze. Aşa cum zicea un director de companie cu experienţă, „dintr-un punct de vedere strict comercial, compania noastră nu are vreun interes anume” în a se implica în industria petrolieră iraniană; „în schimb, suntem conştienţi de importanţa intereselor de securitate. Aşadar, suntem pregătiţi să depunem toate eforturile rezonabile” pentru a ajuta. Nu ne-am fi pricopsit cu Iranul, s-a arătat de părere un alt afacerist din domeniu, dacă guvernul „nu ne-ar fi bătut la cap”.1

Eforturile de preluare a locului deţinut pe piaţă de Anglo-Iranian şi de menţinere a stabilităţii Iranului erau complicate de faptul că exact aceleaşi companii cărora li se ceruse să acţioneze ca instrumente ale politicii externe americane erau acuzate de Departamentul de Justiţie că încălcaseră legile antitrust. Întocmai cum mesajul care predica democraţia se dovedise mai degrabă adaptabil, şi aceste aduceri în faţa justiţiei erau de formă, spre a se

demonstra că legea americană era totuşi respectată: astfel încât, la solicitarea National Security Council, procurorul general a oferit garanţii că „aplicarea legilor antitrust ale Statelor Unite ale Americii contra companiilor petroliere ce alcătuiesc consorţiul poate fi socotită de importanţă secundară în raport cu interesele naţionale de securitate”, în primăvara lui 1954, companiile au primit garanţii pentru imunitate în faţa justiţiei. Atât de important era controlul asupra Iranului, încât administraţia SUA era pregătită să fie mai îngăduitoare în privinţa corectitudinii aplicării legilor.2

Încurajarea implicării companiilor petroliere americane în această regiune era doar o parte dintr-un plan vast de sprijinire a Iranului şi de a-l feri de influenţa Uniunii Sovietice. Eforturi concertate s-au întreprins pentru proiecte de dezvoltare socială, cu precădere în mediul rural. Cam trei sferturi din populaţie era formată din ţărani care nu deţineau niciun petic de pământ şi ale căror venituri erau minime. Erau prinşi într-o lume în care proprietarii de terenuri se opuneau reformelor agrare şi în care opţiunile erau limitate: dobânzile tipice la creditarea oferită micilor fermieri variau între 30 şi 75% – ceea ce împiedica mobilitatea socială.3

Fonduri substanţiale au fost alocate pentru rezolvarea unora dintre aceste probleme. Proiecte de microfinanţare pentru micii fermieri au fost iniţiate de Fundaţia Ford, cea mai mare organizaţie filantropică din America. Sprijinul pentru crearea de cooperative le-a permis sătenilor să treacă de la ineficienta comercializare a recoltelor lor de bumbac pe pieţele locale la vânzarea producţiei, cu preţuri semnificativ mai bune, intermediarilor din Europa. Şahul şi miniştrii săi au fost presaţi să se ocupe temeinic de conceptul de dezvoltare rurală, deşi cu efecte limitate, spre disperarea celor care încercau să-i convingă pe politicienii de la vârf că lipsa de angajare în lupta contra analfabetismului şi a inegalităţii în zonele rurale putea să aibă consecinţe pe termen lung.4

Au crescut şi ajutoarele directe de la guvernul american, de la o medie anuală de 27 de milioane de dolari în anii de dinaintea înlăturării lui Mosaddeq până la o cifră de cinci ori mai mare în anii care au urmat schimbării de regim.5 Statele Unite ale Americii au furnizat, totodată, subvenţii şi împrumuturi pentru finanţarea unui baraj uriaş pe râul Karaj, cam la 90 de kilometri de Teheran, cu scopul de a îmbunătăţi alimentarea cu electricitate şi cu apă potabilă a capitalei – dar şi de a servi ca simbol al modernizării şi progresului Iranului.6

Asemenea eforturi trebuie încadrate într-un context ceva mai general: în această regiune existau diverse încercări sistematice de întărire a altor state. Deşi bogăţia ţiţeiului iranian transformase ţara într-o miză deosebit de importantă pentru Occident, statele vecine, la rândul lor, creşteau în însemnătate strategică, datorită poziţiei pe care o ocupau în flancul sudic al Uniunii Sovietice, într-o perioadă în care Războiul Rece începea să se încingă.

În consecinţă, s-a edificat o centură de state între Mediterana şi munţii Himalaya, unde se aflau la putere guverne prooccidentale ce au primit un considerabil sprijin economic, politic şi militar din partea SUA. Aceste ţări – pe care severul secretar de stat John Foster Dulles le-a denumit Northern Tier – serveau trei scopuri: să fie o stavilă în calea expansiunii sovietice; să menţină în siguranţă regiunea din Golful Persic, o zonă bogată în resurse naturale, şi să asigure trimiterea de ţâţei către Occident, stimulând astfel refacerea economică a Europei şi, în acelaşi timp, asigurând venituri importante pentru stabilitatea regiunii; să ajute la crearea de staţii de ascultare şi de baze militare, în caz că sovieticii treceau la conflict deschis.

În 1949, de exemplu, un raport pregătit de Joint Chiefs of Staff al Asiei de Sud consemna că Pakistanul „ar putea fi necesar ca bază pentru operaţiuni aeriene asupra zonei centrale a URSS şi ca zonă de pregătire pentru forţe implicate în apărarea sau reluarea în posesie a zonelor

petroliere din Orientul Mijlociu” – documentul explica, în acelaşi timp, că era vorba despre un avanpost potrivit pentru desfăşurarea unor operaţiuni secrete împotriva Uniunii Sovietice.7 Aşadar, era vital ca Pakistanului, precum şi altor state din Northern Tier să li se ofere asistenţă, sau exista şansa ca regiunea întreagă să adopte o politică de neutralitate faţă de Occident, ori, „în cel mai rău caz, să intre în orbita sovietică”.8

Aceste nelinişti au influenţat politica americană şi occidentală pentru o mare parte a teritoriului asiatic în primul deceniu postbelic. În 1955, diverse ţări, începând cu Turcia, în vest, apoi Irak şi Iran, până în Pakistan, în est, au aderat la un angajament unic ce înlocuia reţeaua de alianţe dintre ele sau alianţele cu Marea Britanie – aceste state au semnat Pactul de la Bagdad. Deşi acordul, în baza căruia au fost schimbate garanţii reciproce, avea ca scop declarat „menţinerea păcii şi securităţii în Orientul Mijlociu”, în realitate, înţelegerea era menită să permită Occidentului să exercite influenţa asupra acestei regiuni de importanţă strategică şi economică vitală.9

În ciuda atenţiei cu care americanii au încercat să-şi asigure atitudinea favorabilă a guvernelor locale, anumite greşeli comise la Washington au creat oportunităţi pentru sovietici. La finele lui 1954, de exemplu, tatonarea discretă a Statelor Unite ale Americii de către conducerea afghană, care solicita asistenţă şi armament, a fost respinsă de Departamentul de Stat. Prinţului Naim, fratele prim-ministrului afghan, i s-a comunicat că, în loc să ceară arme, Afghanistanul ar trebui să se concentreze asupra unor probleme în teritoriile învecinate – de exemplu, rezolvarea disputelor cu Pakistanul, privitoare la frontieră. Acest răspuns lipsit de tact, care intenţiona să arate sprijinul americanilor pentru regimul de la Karachi, descris de un ataşat militar drept o regiune „de o importanţă strategică globală”, a avut imediat consecinţe nedorite.10

Nici nu ajunsese vestea la Kabul, că sovieticii au şi intrat în joc, oferind echipament militar şi fonduri de

dezvoltare – o propunere acceptată imediat. După o subvenţie iniţială de 100 de milioane de dolari, au urmat alte bonusuri, cu ajutorul cărora s-au construit poduri, s-au modernizat reţelele de comunicaţii şi s-a extins sistemul de drumuri – printre care, s-a dat în folosinţa autostrada Kandahar-Herât. Tot cu bani şi cu expertiză sovietică s-a construit tunelul Salang, lung de 2, 4 kilometri, pe o rută importantă spre nord, care făcea legătura între Afghanistan şi Asia Centrală sovietică.

Acest traseu, simbol al prieteniei afghano-sovietice, a fost principala cale de aprovizionare în anii 1980, după invadarea Afghanistanului. În mod ironic, s-a dovedit, totodată, o parte vitală a rutei de aprovizionare pe care, la începutul secolului XXI, au pătruns în ţară convoaiele Statelor Unite ale Americii şi ale aliaţilor lor: o autostradă care trebuia să întărească Afghanistanul împotriva Vestului a devenit punct nodal al eforturilor occidentalilor de a moderniza o ţară după chipul şi asemănarea lor.11

Această manevră iscusită i-a trezit la realitate pe americani – mai ales după ce o situaţie asemănătoare s-a petrecut câteva luni mai târziu, de data aceasta cu rezultate mai dramatice. La sfârşitul lui 1955, revoluţionarul Gamal Abdel Nasser, care jucase un rol remarcabil în lovitura de stat ce, cu trei ani mai devreme, dusese la înlăturarea lui Faruk I, regele Egiptului, cu sprijinul CIA, s-a adresat, la rândul său, Moscovei, cerând arme. Luate prin surprindere de solicitarea liderului egiptean, SUA s-au oferit să finanţeze construcţia unui imens baraj la Assuan, în colaborare cu Marea Britanie şi cu Banca Mondială – un proiect similar cu barajul de pe râul Karaj din Iran. Între Londra şi Washington, s-au purtat şi alte discuţii la nivel înalt, despre găsirea altor modalităţi prin care avântul lui Nasser să fie temperat: i s-au promis arme şi aplicarea unor presiuni asupra Israelului, astfel încât acest stat să accepte un tratat cu Egiptul, cu speranţa că relaţiile încordate dintre cele două ţări să fie îmbunătăţite.12

Nasser fusese iritat de apariţia Pactului de la Bagdad, pe care îl considera un impediment pentru unitatea arabilor şi un instrument occidental de menţinere a influenţei până în inima Asiei. Dacă banii şi sprijinul ar fi venit totuşi, poate că asta l-ar fi înduplecat – cel puţin pe termen scurt, însă fondurile promise au fost retrase în urma îngrijorării exprimate de anumiţi congresmeni americani, care credeau că, din cauza barajului, putea creşte producţia de bumbac, ceea ce ar fi dus la scăderea preţurilor şi, în consecinţă, i-ar fi afectat pe fermierii americani.13 Egoismul acesta s-a dovedit fatal; a fost picătura care a umplut paharul.

Expert în manevre politice, Nasser – descris de prim-ministrul britanic Anthony Eden ca dornic „să devină Napoleon al arabilor" – a escaladat situaţia.14 A răspuns tăios comentariului pompos al ministrului de externe britanic, care, în primăvara lui 1956, afirmase despre canalul Suez că „era parte integrantă a complexului petrolifer al Orientului Mijlociu" şi că era vital pentru interesele britanice, subliniind că, dacă aşa stăteau lucrurile, atunci Egiptul trebuia să primească o parte din profitul adus de canal – după cum şi statele producătoare de petrol îşi primeau redevenţele.15 îşi dădea prea bine seama că occidentalii n-aveau să se dea în lături de la nimic ca să-şi protejeze domeniul, dar socotise că naţionalizarea canalului avea să furnizeze un avantaj însemnat, pe termen lung, Egiptului.

În vreme ce analiştii americani calculau posibilul impact al închiderii canalului asupra preţului ţiţeiului, factorii de răspundere britanici adoptau o atitudine aproape fatalistă. „Adevărul este că suntem prinşi într-o dilemă teribilă, scria Harold Macmillan, şeful Trezoreriei, o persoană cu o imagine foarte bună şi cu relaţii. Dacă luăm măsuri ferme împotriva Egiptului şi, ca urmare, canalul e închis, conductele către Levant oprite, Golful Persic revoltat, iar producţia de ţâţei sistată, atunci Regatul Unit şi Europa Occidentală «au încurcat-o»".16 în

schimb, dacă nu se acţiona în niciun fel, Nasser ar fi câştigat disputa fără să mişte un deget, ceea ce ar fi avut consecinţe catastrofale altundeva: toate ţările din Orientul Mijlociu i-ar fi urmat exemplul şi şi-ar fi naţionalizat industria petrolieră.

Nasser a continuat politica lui Mosaddeq. Diplomaţi, politicieni şi agenţi ai serviciilor de informaţii occidentali au început să caute soluţii similare pentru problema lor: un lider ale cărui strategii se opuneau intereselor Vestului. N-a durat mult până când britanicii au luat în calcul „căi şi modalităţi de a răsturna regimul" 17. Aşa cum spunea un diplomat de la Londra, „s-ar putea să fim nevoiţi să scăpăm de Nasser"; prim-ministrul Anthony Eden nu dorea, pur şi simplu, să-l înlăture de la putere, ci îl voia mort.18 După ce mai multe runde de negocieri diplomatice n-au adus niciun rezultat, Anglia şi Franţa au ajuns la concluzia că o demonstraţie susţinută de forţă era necesară, pentru a le arăta liderilor din Orientul Mijlociu că acţiuni directe aveau să fie luate împotriva celor care îndrăzneau să se opună occidentalilor.

În 1956, la sfârşitul lunii octombrie, trupele britanice şi franceze au declanşat o intervenţie militară împotriva Egiptului, cu scopul de a apăra perimetrul canalului, în vreme ce aliaţii lor israelieni au lansat un atac în Peninsula Sinai, care să ajute la ţinerea sub control a Suezului şi să crească presiunea militară asupra lui Nasser. Invazia s-a transformat curând într-un eşec. Canalul Suez a fost închis după ce egiptenii au scufundat nave, barje şi vase de mentenanţă m şi pe lângă traseele de navigaţie, în vreme ce podul feroviar mobil de la El Fridan, la nord de Ismailia, a fost scufundat. Efectul celor aproximativ patruzeci şi nouă de obstacole s-a dovedit mai mare decât simpla blocare a canalului; s-a produs „o serioasă piedică în calea transportului normal de mărfuri", după cum se arăta într-un raport. Numărul de cargouri petroliere trimise către Europa de Vest s-a redus simţitor.

Erau de aşteptat şi alte consecinţe, concluziona CIA:

preţurile „multor mărfuri de bază din comerţul mondial” urmau să crească, la fel şi „şomajul în ţările Lumii Libere”, ale căror economii erau dependente de transporturile prin Suez. Impactul avea să fie simţit şi în Uniunea Sovietică: vasele ei comerciale ar fi trebuit să facă un ocol de 11 265 de kilometri în jurul Africii ca să ajungă la bazele din Marea Neagră, după ce reveneau din Orientul îndepărtat. Americanii priveau îngrijoraţi cum Moscova începuse să-şi mute încărcăturile esenţiale pe rute feroviare transasiatice, a căror importanţă creştea cu repeziciune.19

Deşi conştientiza starea de încordare din Egipt, administraţia Eisenhower a fost luată prin surprindere de intervenţia militară, fiindcă nu fusese consultată în privinţa planurilor de invazie. Preşedintele s-a făcut foc şi pară, mustrându-l cu asprime, personal, pe premierul britanic. Utilizarea forţei în zona canalului era un dezastru mediatic pentru autoproclamaţii paznici ai „lumii libere”, care arăta exact ca năvala tancurilor sovietice pe străzile Budapestei pentru a înăbuşi revoltele populare din Ungaria. Totuşi, până la urmă, acţiunea din Suez a deschis o nouă chestiune; a marcat momentul în care SUA trebuiau să aleagă între puterile occidentale, a căror poziţie dominantă o moştenise în secolul XX, şi lumea bogată în petrol a Orientului Mijlociu. Americanii au ales-o pe cea de-a doua.

Era esenţial, socotea preşedintele Eisenhower, ca „arabii să nu se supere pe noi toţi”. Fiindcă, dacă se supărau, petrolul din Orientul Mijlociu putea fi pierdut cu totul, atât din cauza închiderii canalului, cât şi din cauza opririi producţiei sau a embargourilor introduse într-o regiune care simpatiza în mod firesc cu Egiptul, atât de făţiş agresat. Aşa cum recunoscuse deja un important diplomat britanic, orice reducere a cantităţii de petrol furnizate ar fi avut consecinţe devastatoare. „Dacă ţiţeiul din Orientul Mijlociu îi este refuzat [Marii Britanii] vreme de un an sau doi, rezervele noastre de aur vor dispărea. Dacă rezervele de aur dispar, zona lirei sterline se

dezintegrează. Dacă zona lirei sterline se dezintegrează şi rămânem fără rezerve… Mă îndoiesc că vom fi în stare să plătim minimum necesar pentru apărarea noastră. Şi o ţară care nu se poate apăra e terminată".20 Era scenariul cel mai pesimist cu putinţă, aproape apocaliptic. Chiar şi aşa, după cum Eisenhower însuşi a recunoscut într-o discuţie particulară, era greu să rămâi „indiferent la situaţia financiară grea şi la problemele legate de combustibil ale Europei Occidentale". Totuşi, i-a scris lordului Ismay, primul secretar general al NATO, că era foarte important să nu „se intre în conflict cu lumea arabă".21

În practică, sfatul preşedintelui american însemna retragerea trupelor britanice şi franceze din Egipt. Pentru a pune capăt turbulenţelor din Egipt, americanii au amânat intenţionat punerea în aplicare a unui plan care prevedea trimiterea de petrol din SUA către vestul Europei. Convinse că economia britanică era în pragul colapsului şi că lira sterlină avea să se prăbuşească, autorităţile de la Londra au fost nevoite să se adreseze Fondului Monetar Internaţional pentru asistenţă. În nici patru decenii, Marea Britanie, stăpâna lumii, ajunsese o cerşetoare care se ruga pentru ajutor. Solicitarea adresată FMI a fost refuzată fără multă vorbă; adevărata umilinţă a fost însă retragerea silită a trupelor britanice, fără ca acestea să-şi fi dus la capăt misiunea de a lupta pentru una dintre cele mai preţioase nestemate ale Europei. Chemarea lor acasă, în viziunea presei mondiale, era semnul caracteristic al modului cum se schimbase lumea: India fusese abandonată; câmpurile petrolifere din Iran luate de sub stăpânirea britanică; acum se întâmpla acelaşi lucru şi în Suez. Demisia premierului Anthony Eden, la începutul lui 1957, nu era decât un paragraf în plus în capitolul final al morţii unui imperiu.22

În schimb, Statele Unite ale Americii erau conştiente de noile responsabilităţi ce le reveneau ca superputere în privinţa ţărilor aflate pe coloana vertebrală a Asiei.

Trebuia trasată o linie de demarcaţie, dar cu multă atenţie – aşa cum o demonstrase catastrofa din Suez. Prestigiul şi influenţa Marii Britanii scăzuseră spectaculos, deschizând posibilitatea ca flancul sudic, ce acţiona ca o piedică în faţa puterii Uniunii Sovietice, să „se prăbuşească total, din cauza răspândirii şi a succesului ideologiei comuniste în Orientul Mijlociu”, aşa cum a declarat preşedintele Eisenhower, la sfârşitul lui 1956.23

Pe deasupra, eşecul misiunii militare dăduse naştere unei atitudini antioccidentale în întregul Orient Mijlociu, unde demagogi naţionalişti, îmbărbătaţi de succesul lui Nasser, proclamau rezistenţa la ameninţarea militară europeană. În vreme ce popularitatea liderului egiptean creştea în regiune, au început să se manifeste idei despre naţionalismul arab şi, cu acestea, un sentiment tot mai intens că unificarea într-o singură entitate a tuturor arabilor ar fi creat o singură voce, ce putea echilibra balanţa în raport cu Occidentul, pe de-o parte, şi cu blocul sovietic, pe de alta.

Observatori atenţi prevăzuseră o asemenea posibilitate chiar înainte de lecţia de dibăcie politică oferită occidentalilor de către Nasser. Loy Henderson, ambasadorul SUA la Teheran, care înţelegea regiunea mai bine decât oricare alt compatriot de-al său, concluzionase că ideologia naţionalistă va deveni din ce în ce mai vehementă şi mai puternică. „Este aproape inevitabil, scria el în 1953, ca pe viitor… ţările Orientului Mijlociu… să se unească şi să aibă o strategie comună”.24 Nasser era liderul providenţial pe care îl aşteptase această mişcare.

Acţiunile lui Nasser au declanşat o schimbare semnificativă de atitudine în SUA, concretizată în Doctrina Eisenhower. Ştiind prea bine că Uniunea Sovietică abia aştepta să îşi extindă influenţa în Orientul Mijlociu, preşedintele american a declarat în faţa Congresului că era esenţial ca „golul existent” în această regiune să „fie umplut de Statele Unite ale Americii înainte de a fi ocupat de Rusia”. Era nu doar o decizie importantă pentru

interesele americane, a continuat el, ci vitală „pentru pacea lumii”.25 În consecinţă, i s-a solicitat Congresului să aprobe un buget ambiţios de ajutorare economică şi militară a regiunii, cerându-i-se şi autoritatea de a apăra orice ţară din zonă ameninţată de agresiune armată. Cu toate că scopul principal era ca SUA să dobândească influenţă înaintea Uniunii Sovietice, măsurile mai aveau şi rolul de alternativă la viziunea lui Nasser – o soluţie atrăgătoare pentru state ce puteau vedea beneficiile unor fonduri importante trimise de la Washington.26

Noua doctrină nu a convins pe nimeni. Israelienii au fost deranjaţi de încercările americanilor de îmbunătăţire a relaţiilor cu arabii şi au ignorat asigurările că vor avea şi ei de câştigat de pe urma sporirii rolului şi a prestigiului SUA.27 Era o atitudine normală, având în vedere mânia ce se învolbura de jur-împrejurul Israelului, mai ales în Arabia Saudită şi în Irak, după eşecul intervenţiei din Suez. Nu era de ajutor, firește, nici faptul că trupele israeliene participaseră la invazie alături de cele britanice şi franceze: însă cel mai important era că ţara devenea rapid un simbol al intervenţiilor din afară ale Vestului în treburile regiunii – şi, totodată, un prim beneficiar al acestora. Ca atare, glasuri tot mai iritate începeau să vocifereze, declarând că sprijinul acordat Israelului de către SUA era incompatibil cu asistenţa acordată arabilor.

Israelul devenise acum centrul de interes asupra căruia se concentra naţionalismul arab. Întocmai cum descoperiseră şi cruciaţii în Ţara Sfântă, cu sute de ani în urmă, simpla existenţă a unei entităţi statale constituite din locuitori consideraţi străini era un motiv pentru ca divergenţele dintre arabi să fie lăsate deoparte. La fel cum se întâmplase cu cruciaţii în trecut, Israelul îşi asuma rolul ambiguu şi deloc de invidiat de ţintă contra căreia se unesc mai mulţi duşmani.

Discursul antiisraelian a sporit în agresivitate când politicieni din Siria au trecut de partea lui Nasser şi a viziunii pe care o înjghebase acesta pentru o lume arabă

unită. La începutul lui 1958, o unificare formală cu Egiptul, a dus la crearea unui nou stat, Republica Arabă Unită, un început pentru o colaborare durabilă. Washingtonul privea cu neliniște desfășurarea evenimentelor. Ambasadorul Henderson avertizase că apariția unei singure voci arabe putea crea dificultăți – „efecte dezastruoase", cum le numea el. Statele Unite ale Americii se luptau cu urmările, iar la Departamentul de Stat se organizau dezbateri, multe dintre opinii fiind extrem de pesimiste. Un document elaborat de Bureau of Ne-ar Eastern, South Aslan and African Affairs sublinia cu neliniște că naționalismul radical al lui Nasser amenința să cuprindă regiunea, notând că „punctele forte" americane din Orientul Mijlociu fuseseră reduse sau neutralizate ca rezultat al succesului liderului egiptean în afacerea Suezului și al apropierii de Siria.28 Izbânzile lui Nasser aveau să pregătească, în mod inevitabil, calea spre comunism, concluziona John Foster Dulles, ministrul de externe și fratele mai vârstnic al lui Allen Dulles, șeful CIA. Era timpul să se ia măsuri clare și să „se pună saci de nisip, în jurul pozițiilor pe care trebuie să le apărăm".29

Starea de spirit s-a înrăutățit când întâmplări care semănau foarte bine cu o reacție în lanț s-au petrecut tot mai des în est, în Asia. Prima oară s-a întâmplat în Irak. Unificarea Egiptului și a Siriei a stârnit multe discuții în rândul elitei educate de la Bagdad, pentru care atracția față de mișcarea panarabă părea să sporească, indicând existența unei a treia căi, separată de soluțiile Washingtonului și ale Moscovei. Însă lucrurile au luat o întorsătură urâtă în capitală, în vara lui 1958, în condițiile unei simpatii tot mai pronunțate în favoarea lui Nasser, dublată de recrudescența sentimentelor antioccidentale, presărată cu un discurs agresiv la adresa Israelului. La 14 iulie, un grup de ofițeri irakieni de rang înalt conduși de Abdul Karim Qasim – pe care colegii săi de la o școală militară engleză îl porecliseră, în urmă cu două decenii, „îmblânzitorul de șerpi" – au declanșat o lovitură de

stat.30

Mărşăluind către palat la vremea micului dejun, complotiştii i-au strâns în curte pe membrii cei mai de vază ai familiei regale, printre care şi pe regele Faisal al II-lea, şi i-au executat. Corpul prinţului moştenitor Abd al-Ilha, un bărbat gânditor şi serios, a fost „târât pe stradă ca… al unui câine", apoi sfârtecat în bucăţi şi ars de gloata dezlănţuită. În ziua următoare, prim-ministrul irakian Nuri al-Said, politician cu state vechi de serviciu, care fusese martor al transformării Orientului Mijlociu, a fost prins pe când încerca să fugă, travestit în femeie, şi împuşcat mortal. Corpul i-a fost mutilat şi purtat triumfal prin Bagdad.31

Aceste evenimente anunţau creşterea aproape sigură a interesului Uniunii Sovietice în regiune. Aşa cum i-a spus liderul comunist Nikita Hruşciov preşedintelui John F. Kennedy la o întrevedere, în 1961, Iranul avea să cadă curând, ca un fruct putred, în mâinile sovieticilor – o perspectivă care părea posibilă, având în vedere că până şi şeful poliţiei secrete iraniene complota împotriva şahului. După ce tentativa de asasinare din partea Comitetului Securităţii Statului (mai bine cunoscut drept KGB) eşuase, serviciile secrete sovietice au căutat locuri pentru aterizare şi paraşutarea de muniţie în Iran – probabil că se aştepta aprobarea pentru instigarea unei revolte populare, menită să doboare monarhia.32

Situaţia nu era mai bună nici în Irak, despre care un politician american cu experienţă scria că „aproape sigur va evolua către preluarea puterii de către comunişti".33 Ca urmare, Vestul a încercat să se reconcilieze cu Nasser, care era văzut ca „răul cel mai mic". SUA s-au străduit să reia legăturile cu ingeniosul lider egiptean, care recunoştea că naţionalismul arab putea fi compromis de intensificarea „pătrunderii comuniste în Orientul Mijlociu" 34, aşa cum, chipurile, s-ar fi exprimat el. Colaborarea dintre americani şi egipteni a fost întărită de decizia noii conduceri a Irakului de a abandona principiile

panarabismului şi ideile politice ale lui Nasser, ceea ce a stârnit alte îngrijorări privitoare la intenţiile Uniunii Sovietice.35

Planurile de acţiune contra Bagdadului au fost trasate şi o comisie a fost numită, în SUA, pentru a găsi „mijloace vizibile sau discrete" de evitare a „preluării puterii de către comunişti în Irak". Din cauza restricţiilor puse asupra cercetării documentelor secrete, este greu de ştiut gradul de implicare a CIA în înlăturarea lui Qasim, prim-ministrul naţionalist care lichidase monarhia irakiană, pusă la cale la sfârşitul lui 1959. Unul dintre participanţii la evenimente, zgâriat pe picior în timpul confuziei iscate, s-a lăudat mai târziu cu meritele sale, mult exagerate, ca să dovedească dârzenia şi curajul personal. Numele său era Saddam Hussein.36

Nu se ştie sigur dacă a existat vreun sprijin pentru complotişti din partea SUA, deşi există documente care atestă că serviciile secrete americane avuseseră cunoştinţă de pregătirea puciului.37 Faptul că se elaborau planuri detaliate pentru eliminarea unor personaje-cheie din funcţii importante – de pildă, un colonel irakian, al cărui nume nu este menţionat, ar fi trebuit să primească o batistă contaminată cu o substanţă paralizantă – arată, totodată, că se făceau paşi hotărâţi pentru ca Bagdadul să nu intre cumva în orbita Moscovei.38 Poate că nu a fost o coincidenţă faptul că, în 1963, înlăturarea lui Qasim de la putere nu i-a surprins pe observatorii americani care, mai târziu, aveau să afirme că „agenţii CIA prevăzuseră totul în detaliu".39

Implicarea puternică a americanilor în Irak avea ca motiv principal dorinţa de a ţine Uniunea Sovietică departe de ţările din sud. Construirea de conexiuni peste centura întinsă pe Drumul Mătăsii era, în parte, o chestiune de prestigiu politic; SUA nu-şi permiteau să piardă în faţa unui rival care oferea o viziune cu totul opusă asupra lumii, în contrast evident cu principiile lor. Însă mai erau şi alte cauze pentru îndârjirea pe care au manifestat-o atunci

americanii.

În 1955, Moscova a decis să înfiinţeze o bază importantă de teste pentru rachete cu rază lungă de acţiune la Tiuratam, în Kazahstanul de azi, după ce se ajunsese la concluzia că stepa reprezenta mediul ideal unde se puteau amplasa antene de ghidaj, ce ar fi permis rachetelor să fie monitorizate fără obstrucţii în timpul zborului, fiind, totodată, suficient de izolată pentru a nu pune în pericol viaţa locuitorilor din marile oraşe. Cosmodromul din Baikonur, construit atunci, a devenit cea mai importantă bază sovietică pentru conceperea şi testarea proiectilelor balistice.40 Chiar înainte să fie dat în folosinţă, sovieticii lansaseră R_5, o rachetă cu rază de acţiune de cea o mie de kilometri, capabilă să transporte o focoasă nucleară. În 1957, modelul următor – R7, mult mai bine cunoscut ca SS6 „Sapwood”, un cod utilizat de NATO – avea raza de acţiune de opt mii de kilometri, sporind dramatic ameninţarea pe care o reprezenta Uniunea Sovietică pentru Occident.41

În anul următor, lansarea Sputnicului, primul satelit artificial al Pământului, şi intrarea în folosinţa aviaţiei sovietice a unei flote de bombardiere strategice TupolevTU-95 „Bear” şi Miasişcev 3M „Bison” 42[14] i-au convins pe strategii militari americani că era vital ca SUA să poată monitoriza testele cu rachete, să supravegheze strict creşterea capacităţii balistice, precum şi posibilele lansări de rachete ale inamicului. Adeseori, Războiul Rece duce cu gândul la Zidul Berlinului şi la Europa de Est, ca arenă principală pentru confruntarea dintre superputeri. Însă şahul Războiului Rece s-a jucat cu adevărat pe teritoriul aflat la sud de Uniunea Sovietică.

Valoarea strategică pentru Statele Unite ale Americii a ţărilor înşiruite în flancul sudic al URSS era de mult recunoscută. Acum, aceste state deveneau de o importanţă vitală. Bazele aeriene, staţiile de ascultare şi reţelele de

14 „Bear“, respectiv „Bison“ erau codurile folosite de NATO pentru a desemna cele două aparate de zbor. (N. red.)

telecomunicaţii din Pakistan au devenit o parte esenţială a strategiei de apărare a SUA. Când rachetele sovietice au devenit intercontinentale, baza aeriană Peshawar, din nordul ţării, furniza deja informaţii de securitate de o deosebită importanţă. Folosea ca punct de pornire pentru operaţiunile executate de avioane-spion U-2, care făceau misiuni de recunoaştere deasupra cosmodromului Baikonur şi a altor instalaţii militare majore, inclusiv uzina de procesare a plutoniului de la Celiabinsk. De la Peshăwar a pornit Gary Powers în nefericita misiune, în urma căreia a fost doborât în spaţiul aerian sovietic, lângă Sverdlovsk, în 1960, unul dintre cele mai palpitante incidente ale Războiului Rece.43

Este cât se poate de ironic faptul că obiectivele politice şi militare americane, vitale pentru apărarea lumii libere şi a valorilor democraţiei, au dus la rezultate foarte diferite în practică. Poziţia Statelor Unite ale Americii în această parte de lume era bazată pe o serie de lideri de mână forte, cu instincte nedemocratice şi metode nu foarte ortodoxe de rămânere la putere. În cazul Pakistanului, SUA s-au bucurat să aibă de-a face cu generalul Ayub Khan, după ce acesta condusese o lovitură de stat, în 1958, pe care o declarase, abil, „o revoluţie contra comunismului”, încercând astfel să-şi asigure sprijinul american. Generalul a reuşit să impună legea marţială fără să stârnească oprobriul sprijinitorilor săi occidentali, justificându-şi acţiunile ca „aspre doar pentru cei care au vrut să distrugă fibra morală a Pakistanului”.44 A fost ridicată în slăvi restaurarea unui „guvern funcţional şi constituţional”, deşi puţini îşi făceau iluzii că dictatura militară avea să fie provizorie – mai ales după ce Ayub a declarat că mai trebuiau să treacă „vreo câteva decenii” până ce standardele din educaţie ar fi fost suficient de ridicate pentru a se putea avea încredere în maturitatea politică a populaţiei.45 SUA au acceptat cu bucurie să furnizeze armament, în cantităţi mari, acestui aliat îndoielnic: proiectilele Sidewinder, avioanele de vânătoare şi

bombardierele tactice B-57 au fost doar câteva dintre echipamentele vândute cu aprobarea preşedintelui Eisenhower.46

Livrarea acestor echipamente militare a avut efectul de a creşte şi mai mult statutul şi puterea forţelor armate din Pakistan, unde mai bine de 65% din bugetul naţional era cheltuit pe apărare. Părea un preţ necesar pentru menţinerea la putere a prietenilor din această parte a lumii. Lansarea unor reforme sociale era riscantă şi ar fi durat mult, în comparaţie cu beneficiile imediate ce se puteau trage din colaborarea cu lideri autoritari şi cu elitele care îi înconjurau. Însă rezultatul a fost înăbuşirea democraţiei şi crearea de probleme profunde care aveau, cu timpul, să se agraveze.

Conducerea Afghanistanului a fost la fel de asiduu curtată; de exemplu, premierul Daoud Khan a fost invitat să efectueze o vizită de stat de două săptămâni în SUA, la sfârşitul anilor 1950. Atât de mare era dorinţa americanilor de a-i lăsa o bună impresie, încât, când a aterizat, a fost întâmpinat pe pistă de vicepreşedintele Nixon şi de ministrul de externe John Foster Dulles, fiind apoi primit cordial de preşedintele Eisenhower, nerăbdător să-l pună în gardă pe prim-ministrul afghan în privinţa ameninţărilor comuniste la care erau supuse ţările musulmane din Asia. Americanii iniţiaseră deja o serie de ambiţioase planuri de dezvoltare în Afghanistan, cum ar fi irigaţii extensive în valea Helmand şi o cutezătoare încercare de îmbunătăţire a sistemului educaţional. Au promis că se implică şi în alte programe, cu scopul de a contrabalansa substanţialele investiţii, împrumuturi şi proiecte de infrastructură sovietice aflate deja în desfăşurare.47

Problema, firește, era că nu le-a luat mult timp liderilor din ţările respective să-şi dea seama că puteau asmuţi cele două puteri una împotriva celeilalte – obţinând beneficii însemnate din ambele părţi. Într-adevăr, când preşedintele Eisenhower a vizitat Kabulul, la sfârşitul

anilor 1950, a fost întrebat franc dacă are de gând să furnizeze un ajutor financiar echivalent cu cel oferit de Moscova.48 Ar fi avut urmări un posibil refuz, dar şi un răspuns pozitiv.

Între timp, strategii americani fuseseră cuprinşi de agitaţie în legătură cu o tulburare gravă izbucnită în Iran, la sfârşitul anilor 1950, când şahul Reza Pahlavi şi-a manifestat intenţia de a îmbunătăţi relaţiile cu Moscova. Era consecinţa unei devastatoare campanii de propagandă, la radio, susţinută de Uniunea Sovietică, în care suveranul iranian era prezentat, fără pic de cruţare, drept o marionetă a Occidentului, muncitorii erau îndemnaţi să se răscoale şi să răstoarne despoticul său regim.49 A fost destul ca să-l convingă pe şah să abandoneze relaţia „de total antagonism" cu URSS şi să deschidă canale de comunicare şi de cooperare mai conciliante.50

Imediat, la Washington s-a tras un semnal de alarmă, deoarece strategii percepeau Iranul ca pe un pilon neclintit al intereselor americane în flancul sudic al Uniunii Sovietice. Pe la începutul anilor 1960, aşa cum se afirma într-un raport, „datorită poziţionării strategice între URSS şi Golful Persic, precum şi a rezervelor importante de ţâţei, este extrem de important pentru Statele Unite ale Americii ca prietenia, independenţa şi integritatea teritorială a Iranului să fie menţinute".51 Mijloace şi energii considerabile au fost, aşadar, investite pentru sprijinirea economică şi militară a Iranului şi pentru întărirea autorităţii interne a şahului.

Se socotea atât de important ca şahul să fie mulţumit, încât intoleranţa regimului său, corupţia endemică şi inevitabila stagnare economică au fost trecute cu vederea. Nu s-a spus şi nu s-a făcut nimic în legătură cu persecutarea minorităţilor religioase, cum erau, de pildă, cei din cultul Bahai, supuşi unor tratamente brutale în anii 1950.52 Nu se înregistrase vreun progres evident, deşi veniturile din petrol ale Iranului crescuseră abrupt, multiplicându-se de şapte ori doar între 1954 şi 1960.

Rudele şahului şi grupul numit informai în Iran „cele 1.000 de familii” puseseră mâna pe importuri, adunând averi pentru ei înşişi. împrumuturile cu dobânzi minuscule oferite de SUA serveau doar la umplerea buzunarelor celor puţini, în dauna săracilor, cărora le era din ce în ce mai greu să ţină pasul cu majorarea costurilor de trai – mai ales după recolta proastă din anii 1959 – 1960.53

Nu au fost de ajutor nici unele proiecte pe care SUA le concepuseră pentru stimularea economiei agrare, fiindcă au eşuat spectaculos. Încercările de înlocuire a seminţelor folosite tradiţional cu hibrizi moderni au fost dezastruoase, pentru că noile soiuri nu erau potrivite pentru acele terenuri şi le lipsea rezistenţa la boli şi la atacurile insectelor. Un plan menit să ajute dezvoltarea fermelor de pui iraniene, dar şi americane, prin introducerea puilor americani în Iran a avut, de asemenea, rezultate catastrofale, previzibile, de altfel, dată fiind lipsa hranei potrivite şi a vaccinărilor. Deoarece a fost neglijată problema pânzei freatice a Iranului, s-au săpat puţuri care au secat rezervoare subterane şi au afectat viabilitatea multor ferme de pe întregul cuprins al ţării.54

Asemenea proiecte contraproductive nu erau tocmai cele mai bune exemple de beneficii ale cooperării cu Occidentul, în general, şi cu SUA, în particular. Au furnizat, de asemenea, argumente pentru cei critici. Nimeni nu se arăta mai pornit pe regim decât un învăţat şiit, Ruhollán Musavi Khomeini, care dădea glas nemulţumirilor populaţiei în legătură cu salariile mici, lipsa progresului economic şi a dreptăţii sociale. „Excelenţa Voastră, domnule Şah, să vă dau o povaţă, declara ayatolahul într-un discurs deosebit de înflăcărat, pe la începutul anilor 1960. Lighioană jalnică, nu a venit vremea să stai un pic pe gânduri şi să cugeţi către ce te vor duce toate acestea?… Domnule Şah, vrei să spun că nu ai pic de credinţă şi să te scot în şuturi afară din Iran?” 55 A fost destul pentru a fi arestat, ceea ce a declanşat răzmeriţe în centrul Teheranului, unde mulţimea a scandat

„Khomeini sau moartea”. Aşa cum au consemnat rapoartele CIA, până şi unii dintre funcţionarii guvernului s-au alăturat demonstraţiilor împotriva regimului.56

În loc să urmeze sfatul contestatarilor săi, şahul i-a persecutat şi mai mult. Clericii din Iran, a anunţat el, cu o uluitoare lipsă de tact, cu ocazia unei vizite în oraşul sfânt Qom, erau „bărbaţi îmbătrâniţi şi ignoranţi, ale căror minţi au rămas în urmă cu câteva secole”.57 în loc să admită concesii sau să iniţieze reforme autentice, îşi consuma energia pe înăsprirea controlului asupra statului. Khomeini a fost silit să plece în exil, stabilindu-se pentru mai bine de un deceniu la Najaf, în Irakul învecinat, unde înflăcăratele denunţări ale şahului şi ale regimului său erau nu doar tratate cu bunăvoinţă, ci chiar încurajate.58

Mijloace substanţiale au fost consumate pentru întărirea poliţiei secrete iraniene, Savak, care a dobândit curând o groaznică reputaţie. Întemniţări fără proces, torturi şi execuţii au fost folosite pe scară largă pentru a face faţă criticilor şahului şi celor apropiaţi lor: în foarte rare cazuri, opozanţi norocoşi, a căror popularitate îi menţinea în atenţia publică – cum era cazul lui Khomeini –, au fost ţinuţi în arest la domiciliu ori exilaţi pentru a fi scoşi din viaţa politică.59 Utilizarea unor asemenea tactici în Uniunea Sovietică stârnea critici furtunoase în SUA, care le denunţa drept practici opuse democraţiei şi instrumente ale totalitarismului; în Iran, erau trecute cu vederea.

Ca să păstreze sprijinul şahului şi pentru a întări regimul său personal, banii continuau să curgă dinspre Washington spre Iran; cu ei s-a construit o reţea de autostrăzi, în lungime de 2414 kilometri, ce lega Golful Persic de Marea Caspică, şi un port important în ape la mare adâncime, la Bandar Abbas, s-a extins reţeaua de alimentare cu energie electrică, ba chiar s-au demarat câteva proiecte prestigioase în capitală, de pildă, crearea unei companii naţionale de transport aviatic. Pe parcursul acestui proces, cei mai mulţi dintre politicienii occidentali

au ignorat realitatea din ţară şi au văzut doar ceea ce voiau. Pentru mulţi experţi americani, Iranul părea un triumf total. Economia „unuia dintre cei mai devotaţi aliaţi ai Statelor Unite ale Americii în Orientul Mijlociu se dezvoltă cu rapiditate”, potrivit unui raport pregătit pentru preşedintele Johnson în 1968. Ritmul de creştere al PIB-ul Iranului era atât de rapid, încât devenise „una dintre poveştile de succes notabile” din istoria recentă.

Aceeaşi concluzie avea să fie trasă, cu şi mai multă emfază, patru ani mai târziu. După ce se sfârşise al Doilea Război Mondial, consemna ambasada americană, Statele Unite ale Americii fuseseră silite să mizeze pe Iran şi să adapteze ţara după chipul şi asemănarea proprie. „Jocul a meritat din plin – probabil mai mult decât în orice altă ţară în curs de dezvoltare care a beneficiat de investiţii americane similare”. Iranul era pe drumul cel bun, prezicea încrezător raportul, pe cale să ajungă „cea mai prosperă ţară din Asia, după Japonia – şi la egalitate cu multe ţări din Europa”.60

Exista şi o minoritate distinctă de persoane sceptice. Una dintre acestea era tânărul savant William Polk, care fusese chemat de administraţia Kennedy pe postul de consultant în domeniul politicii externe. Avea să fie violenţă, ba chiar revoluţie dacă şahul nu făcea reforme în viaţa politică, a avertizat acesta; când urmau să se dezlănţuie tulburările, n-avea să fie decât o chestiune de timp până ce forţele de securitate să refuze deschiderea focului asupra protestatarilor. Acum, opoziţia contra şahului se unea sub egida „puternicei instituţii islamice a Iranului”.61

Polk nu greşea defel. La acea vreme, totuşi, părea mai important ca aliatul împotriva comunismului să fie sprijinit în continuare, decât să fie constrâns să atenueze regimul autoritar. Iar şahul a iniţiat planuri tot mai grandioase, care au înrăutăţit şi mai mult situaţia. Fonduri imense au fost alocate domeniului militar, sumele destinate armatei crescând în Iran de la 293 de milioane de dolari în

1963 la 7, 3 miliarde, în mai puţin de cincisprezece ani. Ca urmare, forţele terestre şi aeriene ale ţării ajunseseră printre cele mai mari din lume.62 Iranul finanţa acest extraordinar efort, în parte, din ajutoarele militare şi împrumuturile nerambursabile primite de la SUA (care aveau, la rândul lor, de profitat, fiindcă mare parte din echipament era cumpărat de la furnizori americani din domeniul apărării). Însă Iranul mai beneficia şi de creşterea continuă a veniturilor din petrol – şi din mecanismul pus la cale de producătorii cei mai importanţi ai lumii pentru a acţiona ca un cartel, maximizându-şi astfel profitul.

Înfiinţarea Organizaţiei Ţărilor Exportatoare de Petrol (OPEC) în 1960 era menită să coordoneze comercializarea rezervelor de petrol pe piaţa deschisă. Ţinta era de a îngădui membrilor fondatori – Iran, Irak, Arabia Saudită, Kuwait şi Venezuela – să îşi alinieze interesele şi să-şi sporească veniturile, ţinând sub control cantitatea de ţâţei extras şi, în acest fel, controlând preţurile.63 Era următorul pas logic pentru ţările bogate în resurse naturale, dornice să scadă influenţa corporaţiilor occidentale, primind, în acelaşi timp, ajutor politic şi financiar de la guvernele vestice.

OPEC a inaugurat etapa acţiunilor hotărâte pentru diminuarea influenţei Occidentului, al cărui interes de a furniza combustibil ieftin şi din belşug pieţelor sale era mult diferit de al ţărilor bogate în zăcăminte de petrol şi gaze, dornice să obţină venituri cât mai mari cu putinţă. Oricât ar părea de ciudat, OPEC era rezultatul eforturilor unui şir ciudat de personaje: liderul sfidător Mosaddeq, demagogul populist Nasser, intransigentul Qasim şi exponentul mediilor antioccidentale din Iran, ayatolahul Khomeini. Toţi aceştia erau legaţi de încercările concertate de a-şi feri statele de copleşitoarele „atenţii” venite din exterior. OPEC nu era o mişcare politică: însă alinia ţări diverse şi le permitea să aibă un discurs unic, ceea ce însemna un pas hotărâtor în procesul de transfer al puterii

politice dinspre Europa şi Statele Unite ale Americii către guvernele locale.

Abundenţa petrolului în Iran, Irak, Kuwait şi Arabia Saudită şi creşterea cererii de combustibil la nivel global au dus, la mijlocul secolului XX, la o schimbare fundamentală a balanţei puterii. Schimbarea a devenit clară în 1967, când Nasser a lansat un atac-surpriză asupra Israelului. Arabia Saudită, Irakul şi Kuwaitul, cu sprijinul Algeriei şi al Libiei, două ţări din nordul Africii unde producţia de petrol începea să sporească, şi-au suspendat exporturile spre Marea Britanie şi Statele Unite ale Americii, pe care le socoteau state aliate ale Israelului. Rafinăriile fiind oprite şi conductele închise, un scenariu apocaliptic era pe cale să se înfiripe: declanşarea unei crize substanţiale de combustibil, creşterea ameţitoare a preţurilor şi destabilizarea economiei mondiale.

De fapt, consecinţele au fost minime – din cauză că pe câmpul de luptă asaltul lui Nasser a eşuat, dar mai ales fiindcă s-a întâmplat cu rapiditate: Războiul de Şase Zile s-a încheiat aproape înainte de a începe, iar Nasser şi naţionalismul arab au fost aduşi la realitate. Armata israeliană, dotată cu tehnologie occidentală şi beneficiind de sprijin politic, s-a dovedit a fi un formidabil adversar. Nici vestul şi nici aşa-zisul lor stat-marionetă din Orientul Mijlociu nu erau dispuşi să îndure, deocamdată, o lovitură decisivă.64

Vreme de două secole, marile puteri europene se zbătuseră şi se luptaseră între ele pentru influenţa asupra regiunii şi a pieţelor care legau Mediterana de India şi de China. Secolul XX a fost marcat de retragerea în umbră a Europei şi de trecerea bastonului de mareşal la Statele Unite ale Americii. În anumite privinţe, era cât se poate de logic ca o naţiune clădită din competiţia dintre Anglia, Franţa şi Spania să preia conducerea şi să încerce să păstreze controlul asupra inimii lumii. O provocare ce avea să se dovedească dificilă – mai ales că un nou Mare Joc era pe cale să înceapă.

23

Drumul rivalităţii superputerilor

Războiul din 1967 a fost un foc de avertisment, un caz de încordare a muşchilor. Un semn al vremurilor ce aveau să vină. Menţinerea»

puterii şi a influenţei în inima lumii avea să fie o provocare tot mai dificilă pentru statele din Vest. Pentru Marea Britanie a devenit o sarcină imposibilă. În 1968, prim-ministrul Harold Wilson a anunţat că Regatul Unit se va retrage din toate teritoriile aflate la est de canalul Suez, inclusiv din Golful Persic.1 Ţinea acum de SUA, ele însele rămăşiţe şi moştenitoare ale măreţei epoci imperiale europene, să-şi asume rolul principal ca factor de influenţă în Orientul Mijlociu.

O reţea complicată de presiuni venite din toate părţile demonstra că nu avea să fie ceva uşor de înfăptuit. De exemplu, în 1961, în Irak, regiuni vaste, ce făceau parte din concesiile oferite cu trei decenii în urmă consorţiului de producători occidentali, care alcătuiau Compania Petrolieră a Irakului, au fost naţionalizate, pe motiv că nu fuseseră exploatate. Atitudinea Bagdadului devenise şi mai rigidă după ce prim-ministrul Qasim fusese înlăturat din funcţie, şi apoi executat, în faţa camerelor de televiziune, „ca să vadă o lume întreagă”. Noul regim autoritar a declarat că se afla la conducerea „unei lupte făţişe pentru eliberarea naţiunilor arabe de sub dominaţia imperialismului occidental şi a exploatării de monopoliştii petrolului”, crescând peste noapte taxele de tranzit prin conducta Banias.2

Evoluţia evenimentelor trezise interesul sovieticilor. Schimbările din Orientul Mijlociu şi intensificarea sentimentelor antioccidentale fuseseră urmărite cu atenţie la Moscova. De la Războiul Arabo-Israelian din 1967, consemna un raport al CIA, URSS „a urmat un curs consecvent… căutând, ori de câte ori s-a ivit ocazia, să-şi extindă influenţa politică şi militară într-o zonă aflată tradiţional în sfera de interese a Rusiei”.3 Acum, Uniunea

Sovietică începea să profite cu entuziasm de oportunităţile ivite şi să-şi întindă propriile reţele şi legături din Mediterana până în Hindukush şi de la Marea Caspică până în Golful Persic.

În mare parte, aceste acţiuni erau urmarea manevrelor politice dintre cele două superputeri. Aparatul de propagandă transforma succesele mărunte în uriaşe victorii, cum s-a întâmplat în cazul sprijinului financiar şi tehnic acordat de sovietici pentru câmpul petrolifer Rumaila din Irak. Ziarul *Izvestia* a tipărit un articol extaziat, trâmbiţând un punct de cotitură în cooperarea dintre „arabi şi popoarele socialiste", fără a uita să remarce cât de dornică era URSS să dezvolte „o industrie naţională a petrolului pentru arabi". În contrast, continua autorul articolului, planurile occidentalilor „de a controla ţiţeiul arab sunt sortite eşecului".4

Anii 1960 au reprezentat o perioadă în care superputerile au încercat să-şi sporească semnificativ influenţa – şi nu doar către centrul Asiei. La începutul deceniului, sprijinul URSS pentru Cuba revoluţionară, inclusiv planul instalării pe insula din America Centrală a unor focoase nucleare, mai că a declanşat un război. După ce tensiunea a atins cote maxime, navele sovietice au fost în cele din urmă rechemate la bază, fără să depăşească perimetrul alcătuit din vasele marinei americane. Atitudinea belicoasă manifestată în Extremul Orient, în peninsula Coreea, la finele celui de-al Doilea Război Mondial, s-a făcut iarăşi simţită, de data aceasta în Vietnam, cu efecte în Cambodgia şi Laos, unde URSS s-a trezit încurcată într-un război urât şi costisitor, care multor americani le părea o bătălie între forţele lumii libere şi cele ale totalitarismului comunist. Preţul de sânge plătit nu i-a mulţumit însă pe unii dintre cetăţenii americani, iar deziluzia tot mai mare în privinţa Războiului din Vietnam a alimentat mişcările protestatare ce aveau să urmeze.

În vreme ce situaţia se înrăutăţea în Asia de Sud-Est, sovieticii încercau febril să obţină avantaje de pe urma

dezamăgirii tot mai mari în privinţa Statelor Unite ale Americii, ce ajunsese atât de puternică, încât ayatolahul Khomeini a declarat în 1964: „Să afle preşedintele american că în ochii poporului iranian este cel mai respingător membru al speciei umane”.5 Nu doar liderii opoziţiei, clericii şi demagogii populişti manifestau acest dispreţ. Când se referea la petroliştii britanici şi americani, preşedintele irakian utiliza termenul de „lipitori”, în vreme ce presa oficială de la Bagdad caracteriza Occidentul ca „imperialist”, „sionist” sau chiar „imperialist-sionist”.6

În ciuda ostilităţii unor asemenea afirmaţii şi a mediului prielnic în care ajungeau, atitudinea în privinţa Vestului nu era de fiecare dată negativă, în fapt, problema principală nu era duşmănia faţă de SUA şi, într-o mai mică măsură, Marea Britanie, pentru presupusul amestec al acestora în afacerile interne ale ţărilor ce se întindeau de la Mediterana către est şi pentru dorinţa lor de a umple buzunarele unei elite corupte. Mai degrabă, un astfel de discurs masca imperativele unei noi realităţi într-o regiune care, după ce timp de câteva secole decăzuse la statutul de periferie, îşi revenea acum ca rezultat al bogăţiilor naturale, al nenumăraţilor clienţi dispuşi să plătească pentru ele şi al cererilor aflate în creştere. Toate acestea alimentau ambiţii şi, mai ales, intenţia de a nu depinde de interese şi de influenţe externe. Apoi, era o ironie că se ivea un nou câmp de bătălie în care superputerile se luptau pentru a obţine poziţii favorabile într-un nou Mare Joc, căutând să-şi exploateze una alteia slăbiciunile.

Irak, Siria şi Afghanistan erau încântate că primiseră împrumuturi cu dobânzi mici ca să cumpere armament sovietic şi că li se trimiseseră consilieri şi tehnicieni de la Moscova, ca să le construiască instalaţii ce s-ar fi putut dovedi utile pentru ambiţiile lor strategice tot mai mari. Printre aceste construcţii se numărau portul de apă adâncă de la Umm Qase, în Golful Persic, precum şi cinci aeroporturi militare în Irak, despre care SUA şi-au dat repede seama că puteau fi folosite pentru „susţinerea

prezenţei navale sovietice în Oceanul Indian”.7

Era o stratagemă de-a Moscovei de a încheia propriile alianţe, care să rivalizeze cu ale americanilor. Aşa că, deloc surprinzător, manevrele sovieticilor erau identice cu ale Washingtonului după cel de-al Doilea Război Mondial, moment din care SUA aleseseră câteva locuri din care să supravegheze securitatea Golfului Persic şi a Oceanului Indian şi, totodată, să urmărească activitatea sovieticilor sau să înfiinţeze baze avansate de atac. Acum, sovieticii procedau în mod asemănător. Nave de război ale URSS au fost trimise în Oceanul Indian la sfârşitul anilor 1960, în sprijinul noilor regimuri revoluţionare ce luaseră puterea în Sudan, Yemen şi Somalia, după ani întregi de legături atent cultivate cu Moscova. Noile state prietene le ofereau sovieticilor posibilitatea strategică esenţială de a ajunge la Aden, Mogadishu şi Berbera.8 Aşadar, URSS avea capacitatea de a restricţiona accesul în canalul Suez, o situaţie de care strategii americani se temuseră de ani buni.9

CIA urmărea cu atenţie sprijinul sistematic oferit de sovietici în domenii precum pescuitul, agricultura şi altele, în întreaga zonă a Oceanului Indian, inclusiv în Africa de Est şi în regiunea Golfului Persic. Erau instruiţi pescari, se construiau rade portuare şi se vindeau sau se închiriau nave de pescuit la preţuri extrem de convenabile. Asemenea gesturi de bunăvoinţă îşi găseau răspuns în oferirea accesului neîngrădit în porturi din Irak, Mauritius şi Somalia, precum şi în Aden şi Sana’.10 în acelaşi timp, sovieticii au depus eforturi considerabile pentru a atrage Irakul şi India de partea lor. În cazul subcontinentului indian, URSS a furnizat armament ce reprezenta peste trei sferturi din valoarea importurilor militare comandate de guvernul de la New Delhi în anii.1960, iar cantităţile aveau să crească în deceniul următor.11 Printre produsele cumpărate se numărau şi unele dintre cele mai sofisticate piese din arsenalul Moscovei, inclusiv rachete Atoli şi Styx, avioane de vânătoare MIG-27 şi MIG-29 şi distrugătoare

eficiente, în vreme ce India primea, ca favor, o licenţă de producere a aeronavelor militare ce le fusese refuzată chinezilor.12

Naţiunilor din această parte a lumii li se părea firesc să caute aliaţi în toate direcţiile, iar această atitudine le aducea beneficii în continuare. În Afghanistan a apărut un cuvânt nou care descria practica de a căuta sprijin de la amândouă superputerile mondiale – *bi-tarafi* (literalmente, „în nicio parte") a devenit o strategie de politică externă prin care se dorea egalizarea contribuţiilor URSS cu ale SUA. Aşa cum scria un observator perspicace într-o lucrare publicată în 1973, ofiţerii armatei afghane, trimişi în programe de pregătire în URSS şi în SUA menite să creeze legături şi să stabilească relaţii cu viitori lideri, îşi comparau notiţele la întoarcerea în ţară. Cu precădere, aceşti ofiţeri aleşi pe sprânceană remarcau ceva: „Nici SUA, nici URSS nu erau paradisurile pe care aparatul lor de propagandă le prezentau lumii". În loc să fie câştigaţi ca noi adepţi de una dintre cele două superputeri, cei trimişi în străinătate pentru stagii de formare reveneau acasă cu ideea că Afghanistanul trebuia să rămână independent.13

Reacţii similare existau şi în Iran, unde şahul le spunea tuturor celor care voiau să-l asculte că era salvatorul ţării. „Viziunile mele au fost miracole care au salvat ţara, i-a declarat şahul unui jurnalist. Domnia mea a salvat ţara şi asta a fost cu putinţă fiindcă Dumnezeu a stat de partea mea". Când a fost întrebat de ce nimeni nu îndrăznea să-i menţioneze numele pe străzile din Teheran, liderul iranian a uitat să amintească de înfricoşătorul aparat al poliţiei de stat, care-l menţinea la putere. „Aş spune", a replicat el, că nu se vorbeşte despre şah „dintr-un respect exagerat".14

Liderul iranian avea aceeaşi atitudine de autoamăgire şi în privinţa comunismului. „Comunismul este împotriva legii, a declarat sfidător şahul în interviul său. Ca atare, un comunist nu este un deţinut politic, ci un

infractor de drept comun… sunt persoane pe care trebuie să le eliminăm”. Dar, la nici două propoziţii după aceea, afirma cu mândrie că Iranul se bucura de „relaţii diplomatice şi comerciale favorabile cu Uniunea Sovietică”.15 Poziţia sa spunea totul despre delicata balanţă din regiunea învecinată centrului Asiei, despre echilibrul ce trebuia păstrat în Războiul Rece. Şahul învăţase din propria experienţă că iritarea puternicilor vecini de la nord putea avea consecinţe grave. Era în interesul lui, aşadar, să primească sprijin de la americani şi vest-europeni, încercând, totodată, să-şi îmbunătăţească relaţia cu sovieticii. Ca urmare, nu a avut nicio problemă să ajungă la acorduri pentru achiziţionarea de lansatoare de grenade, artilerie antiaeriană şi artilerie grea de la Uniunea Sovietică şi să le permită specialiştilor sovietici să extindă cea mai mare uzină de prelucrare a oţelului din Isfahan.

Cu toate că aceste acţiuni indicau un realism politic justificat, în acelaşi timp sugerau şi dificultatea poziţiei în care se găseau ţările din regiune. Orice acord cu vreuna dintre superputeri stârnea reacţia celeilalte; orice încercare de a se ţine la distanţă putea avea consecinţe dezastruoase şi putea oferi, cu uşurinţă, o şansă liderilor opoziţiei politice. În 1968, o altă lovitură de stat dată în Irak a permis Uniunii Sovietice să întărească legături pe care le cultivase intens în ultimul deceniu. Totul s-a concretizat prin Tratatul de Prietenie şi Cooperare dintre cele două state, semnat în 1972 şi perceput la Londra drept o „alianţă cu Uniunea Sovietică”.16

Îngrijorarea americanilor că influenţa sovieticilor se întindea în teritorii tot mai îndepărtate a crescut din cauza unor evenimente petrecute în alte părţi ale Asiei. În 1971, autorităţile de la Moscova au semnat un tratat de pace, prietenie şi cooperare pe douăzeci şi cinci de ani cu India, în baza căruia urma să furnizeze ajutor economic, tehnologic şi militar. Situaţia era gravă în Afghanistan, unde, în 1973, Muhammad Dâwud, împreună cu diverşi

politicieni de stânga, a ajuns la putere în urma unei lovituri de stat. Câţiva lideri islamişti de prim rang fie au fost înlăturaţi, fie au fugit din ţară de teama măsurilor represive ale noului regim. Au fost bine întâmpinaţi în Pakistan, mai ales în aşa-numitele regiuni tribale din jurul Quettei, unde au primit sprijinul guvernului Zulfiqar Ali Bhutto, ce vedea în ei un instrument pentru destabilizarea noii administraţii afghane – şi o metodă simplă de a dobândi popularitate printre pakistanezii religioşi.

*

Senzaţia că ordinea lumii vechi se destrăma şi ca o lume nouă apărea era tot mai acută, pe măsură ce popoarele care trăiau în teritoriul cuprins între Marea Mediterană şi Munţii Himalaya se străduiau să-şi ia destinele în propriile mâini. Adevăratul moment al independenţei Irakului, avea să declare Saddam Hussein mai târziu, a fost naţionalizarea industriei sale petroliere – şi ţara a preluat controlul asupra destinului său în 1972. Duse erau zilele când occidentalii îşi impuneau stăpânirea asupra populaţiei locale. Timpul „dominaţiei străine şi al exploatării din afara ţării”, a spus el, „s-a sfârşit”.17

Petrolul apărea ca unul dintre motivele principale ale acestei mişcări de emancipare de sub influenţa copleşitoare a puterilor străine, declanşând o reacţie în lanţ, cu implicaţii profunde pe termen lung. O nouă serie de prefaceri politice a fost declanşată de lovitura de stat condusă de un ambiţios şi tânăr ofiţer al armatei libiene, o persoană „veselă, muncitoare şi conştiincioasă”, aşa cum o descrisese instructorul militar care-i supervizase pregătirea în Regatul Unit.18 Muammar al Gaddafi nu era, cu siguranţă, lipsit de calităţi. La începutul lui 1970, la puţină vreme după ce a luat puterea, a solicitat creşterea semnificativă a veniturilor de pe urma ţiţeiului provenit din Libia – care, în acea perioadă, reprezenta 30% din petrolul ce ajungea în Europa. „Fraţilor, se adresase el concetăţenilor, revoluţia nu poate permite ca poporul libian să rămână sărac, în vreme ce ei fac averi uriaşe de

pe urma petrolului. Avem oameni care trăiesc în colibe şi în corturi, în vreme ce străinul locuieşte în palate”. Alte ţări au trimis oameni pe lună, continuă Gaddafi; libienii sunt atât de exploataţi, încât nu au nici măcar apă şi curent electric.19

Companiile petroliere au reacţionat în mod vehement la auzul insistenţelor noului regim de a primi plăţi echitabile pentru ţâţei; dar s-au supus iute, după ce li s-a spus deschis că naţionalizarea nu era o opţiune – însă ar fi putut să fie. Unii au remarcat capacitatea liderului libian de a forţa renegocierea înţelegerii: în răstimp de câteva săptămâni, OPEC a început să preseze pentru venituri mai mari de la companiile occidentale, ameninţând să reducă producţia, pentru a obţine un nou acord. A fost, aşa cum s-a exprimat unul dintre directorii companiei Shell, momentul în care „avalanşa” s-a pornit.20

Rezultatele au fost spectaculoase. Preţul petrolului a crescut de patru ori în trei ani, punând o presiune imensă pe economiile ţărilor Europei şi ale Statelor Unite ale Americii, unde nivelul cererii şi consumului de petrol se afla în continuă creştere. Între timp, statele producătoare de petrol au primit cantităţi nesperate de bani lichizi. Veniturile naţiunilor din centrul Asiei şi din zona Golfului Persic crescuseră încet, dar sigur, aproape de îndată ce concesiunea lui Knox D’Arcy descoperise petrol, fiindcă acordurile au fost renegociate treptat, dar constant, în deceniile următoare, cu prevederi tot mai favorabile. Însă cele întâmplate în anii 1970 au avut proporţiile unui adevărat seism. Doar în 1972 – 1973, veniturile din petrol ale Iranului au crescut de opt ori. Pe parcursul unei decade, sumele obţinute de guvern s-au mărit de treizeci de ori.21 în Irak, creşterea a fost la fel de spectaculoasă: de cincizeci de ori între 1972 şi 1980, de la 575 de milioane de dolari până la 26 de miliarde.22

Toate acestea justificau, fireşte, plângerile legate de „mărirea dependenţei de petrol ca sursă de energie a Vestului industrializat”, aşa cum a scris, în 1973, un

demnitar american într-un raport pregătit pentru Departamentul de Stat.23 însă transferul de putere – şi de bani – către ţările aflate pe coloana vertebrală a Asiei era inevitabil. De neevitat era şi afirmarea puterii lumii islamice, îndată ce au crescut ambiţiile liderilor ei.

Toate aceste schimbări s-au concretizat în mod dramatic în eforturile continue ale statelor arabe de a distruge simbolul influenţei străine în Orientul Mijlociu: statul Israel. În octombrie 1973, forţele siriene şi egiptene au iniţiat *Operaţiunea Badr*, numită astfel după bătălia ce-i deschisese profetului Mahomed calea spre cucerirea oraşului sfânt Meca.24 Atacul nu doar că a luat prin surprindere apărarea israeliană, dar a prins şi superputerile pe picior greşit. Cu câteva ore înainte de începerea asaltului, un raport ai CIA afirma încrezător că „estimăm puţine şanse ca cele două armate să iniţieze o operaţiune militară contra Israelului", cu toate că se ştia despre mobilizarea trupelor siriene şi egiptene la graniţă; era vorba fie de exerciţii militare, concluziona raportul, fie de măsuri defensive, „de frica vreunei ofensive israeliene".25 Deşi unii susţineau că cei din KGB păruseră a fi mai bine informaţi despre aceste pregătiri, expulzarea în masă a observatorilor sovietici din Egipt, cu un an mai devreme, arată cât de puternică era nevoia de a tranşa situaţia la nivel local – mai degrabă decât într-o confruntare pentru supremaţie, în contextul general al Războiului Rece.26 De fapt, URSS se străduise să atenueze tensiunile din Orientul Mijlociu, printr-o „relaxare militară" în regiune.27

Consecinţele conflictului au afectat întregul mapamond. În Statele Unite ale Americii, nivelul de alertă militară a crescut la DEFCON-3, indicând că riscul unei lansări nucleare era considerat iminent – cel mai ridicat de la criza rachetelor cubaneze din 1962. În Uniunea Sovietică, s-a pus accent pe ţinerea sub control a situaţiei. Preşedintele Egiptului, Sadat, a fost presat, prin jocuri diplomatice ascunse opiniei publice, să fie de acord cu

încetarea focului, în vreme ce Andrei Gromîko, ministrul sovietic de externe – un excelent supravieţuitor pe scena politică –, a insistat personal pe lângă preşedintele Nixon şi noul său secretar de stat, Henry Kissinger, pentru o acţiune comună, în scopul prevenirii unei „adevărate conflagraţii", ce ar fi putut duce cu uşurinţă la extinderea conflictului.28

Adevărata semnificaţie a Războiului de Yom Kippur, numit astfel pentru că atacurile începuseră într-o zi de sărbătoare pentru evrei, nu a constat în încercarea Washingtonului şi a Moscovei de a conlucra şi nici în rezultatele spectaculoase ale celei mai mari întorsături militare de situaţie din istorie, în care Israelul avea să treacă, în doar câteva ore, de la ipostaza de învins la cea de învingător, zdrobind forţele invadatoare şi înaintând către Damasc şi Cairo. Cu adevărat remarcabil a fost modul în care lumea >

arabă a acţionat la unison – ca un califat, în practică, dacă nu şi în teorie. Artizanii acestei politici erau membrii dinastiei saudite, stăpânii Meccăi, care nu s-au mulţumit doar să vorbească deschis despre folosirea petrolului ca pe o armă, ci au şi acţionat. Din cauza reducerii producţiei, la care s-a adăugat şi instabilitatea politică, preţurile au crescut: aproape peste noapte, barilul de petrol a devenit de trei ori mai scump.

În vreme ce la benzinăriile americane se formau cozi, secretarul de stat Henry Kissinger se plângea de „şantajul politic" ce ameninţa stabilitatea ţărilor dezvoltate. Şocul a fost suficient de puternic pentru a stimula dezvoltarea de noi strategii care să reducă sau să elimine complet dependenţa de petrolul din Orientul Mijlociu. La 7 noiembrie 1973, preşedintele Nixon a ţinut un discurs televizat în care a anunţat o serie de măsuri menite să corecteze faptul că „în ultimii ani, cererile noastre de energie au început să depăşească rezervele disponibile". Ca atare, a afirmat cu solemnitate preşedintele, uzinele electrice aveau să fie convertite pe cărbune, „bogăţia

noastră naturală cea mai abundentă”. Combustibilul pentru avioane trebuia imediat restricţionat; toate vehiculele aflate în proprietate federală nu mai aveau voie să depăşească 80 de kilometri pe oră, „cu excepţia unor urgenţe”. „Pentru a ne asigura că există petrol suficient ca să ne ajungă pentru întreaga iarnă, a continuat Nixon, va fi esenţial ca noi toţi să trăim şi să muncim la temperaturi mai scăzute. Trebuie să cerem tuturor să-şi regleze termostatele din case cu cel puţin paisprezece grade mai jos, pentru a se obţine o medie, pe timpul zilei, de 20 de grade Celsius”. Dacă asta vă consolează întrucâtva, a adăugat preşedintele, „doctorul mi-a spus… că e mai sănătos să ai în locuinţă temperatura asta”.29

„Unii dintre voi s-ar putea întreba, a mai spus Nixon, dacă ne întoarcem cumva într-o altă epocă. Raţionalizarea benzinei, deficitul de petrol, reducerea limitei de viteză par să ţină de o existenţă pe care am lăsat-o în urmă odată cu Glen Miller şi războiul din anii patruzeci. Ei bine, de fapt, o parte a problemei noastre are la bază războiul – războiul din Orientul Mijlociu”. Era necesar, a anunţat Nixon, „un ţel naţional”, un plan ambiţios care să permită Statelor Unite ale Americii să-şi „satisfacă nevoile energetice fără să depindă de vreo sursă străină”. Programul preşedintelui, denumit „Project Independence”, ar fi trebuit să fie inspirat de „spiritul lui Apollo” (o referire la programul spaţial cu acelaşi nume) şi de Proiectul Manhattan, prin care Occidentul obţinuse tehnologia militară nucleară – şi capacitatea de a distruge lumea. Chiar dacă erau o superputere, SUA conştientizau propriile slăbiciuni. Venise vremea găsirii unor soluţii care să diminueze dependenţa de petrolul din Orientul Mijlociu, precum şi importanţa acestuia.30

Această întoarcere cu 180 de grade avea să producă nişte efecte secundare neaşteptate. Limitarea vitezei pe autostrăzi la 90 de kilometri pe oră, măsură care intenţiona să micşoreze consumul de carburant, a dus nu doar la diminuarea consumului de peste 150 de mii de

barili de petrol pe zi, ci şi la reducerea însemnată a numărului de accidente de circulaţie în toată ţara. Doar în decembrie 1973, statisticile Administraţiei Naţionale a Siguranţei Traficului sugerau o scădere a numărului de victime pe şosele cu peste 15%, ca urmare a limitării vitezei.31 Cercetări efectuate în statele Utah, Illinois, Kentucky, California şi altele au demonstrat clar efectul pozitiv pe care reducerea vitezei îl avea asupra salvării de vieţi omeneşti.32

Importanţa reducerii consumului energetic i-a determinat pe arhitecţii americani să înceapă proiectarea unor clădiri care puneau accent mai mare pe surse regenerabile de energie.33 A fost un moment de răscruce şi în domeniul construcţiilor de autovehicule alimentate electric, încurajându-se cercetările pentru stabilizarea şi eficientizarea unor sisteme aflate în competiţie, inclusiv electroliza apei şi bateriile solide şi lichide, ce au pus bazele tehnologiei maşinilor hibride care aveau să ajungă pe piaţă peste câteva decenii.34 Energia a devenit un subiect important în dezbaterile politice: Jimmy Carter, guvernatorul Georgiei – care avea să candideze apoi la preşedinţie –, a pledat insistent pentru „o strategie energetică naţională coerentă şi de lungă durată”.35 Congresul a acceptat investiţiile uriaşe în energia solară, în vreme ce se simţea un interes tot mai pronunţat şi pentru energia nucleară, percepută ca fiind sigură din punct de vedere tehnologic şi considerată drept o soluţie evidentă pentru problemele energetice.36

Creşterea preţurilor justifica acum prospectarea în regiuni unde producţia de petrol fusese până atunci nejustificată din punct de vedere comercial sau excesiv de scumpă – de pildă, în Marea Nordului şi în Golful Mexic. Platformele marine au dus rapid la progres tehnologic în prospectarea la mare adâncime şi la investiţii în infrastructură, conducte, foreze şi personal calificat.

Însă acestea nu erau soluţii imediate. Toate necesitau o perioadă de cercetare, investiţii şi, mai ales, timp.

Oprirea aerului condiţionat în clădirile statului, permiţând „o relaxare corespunzătoare a standardelor vestimentare pentru funcţionari” şi folosirea în comun a autovehiculelor, cerute de Nixon în memorandumul din iunie 1973, erau soluţii interesante, însă aveau şanse mici să rezolve problema.37 între timp, producătorii de petrol din Orientul Mijlociu profitau din plin de şansa lor. Nesiguranţa în privinţa aprovizionării a speriat pieţele, iar statele musulmane membre ale OPEC se foloseau de această stare ca de o „armă în bătălie”, potrivit expresiei folosite de regele Arabiei Saudite. Aşadar, preţurile au început să crească într-un ritm aproape de necontrolat. În ultimele şase luni ale lui 1973 preţurile au ajuns de la 2, 90 dolari pe baril până la 11, 65 dolari.38

Chiar şi după ce Războiul de Yom Kippur s-a sfârşit, după trei săptămâni de încleştări furibunde, lucrurile n-au mai revenit la normal. Redistribuirea capitalului provenit din Occident s-a intensificat: veniturile colective din petrol ale ţărilor producătoare au crescut de la 23 de miliarde în 1972 la 140 de miliarde de dolari cinci ani mai târziu.39 Oraşele au înflorit, transformate de afluxul de bani cu care s-au finanţat construcţiile de şosele, şcoli, spitale şi, în cazul Bagdadului, un nou aeroport, arhitectură monumentală, ba chiar şi un stadion proiectat de Le Corbusier. Atât de însemnate erau schimbările, încât o publicaţie japoneză specializată pe arhitectură asemăna transformarea capitalei irakiene cu cea a Parisului în secolul al XIX-lea, coordonată de baronul Haussmann.40 Fireşte, aceasta a servit la creşterea capitalului politic al liderilor: regimurile din jurul Golfului Persic puteau să lege acum, în mod grandios, noua bogăţie de puterea lor personală.

Nu a fost o coincidenţă, aşadar, că pe măsură ce sume imense de bani ajungeau în inima lumii, discursul elitei conducătoare locale devenea tot mai demagogic. Fondurile aflate la dispoziţia lor erau atât de însemnate, încât, deşi puteau fi folosite pentru furnizarea de pâine şi

circ în felul obişnuit al controlului autocratic, liderii ar fi avut, pur şi simplu, prea mult de pierdut dacă ar fi împărţit şi altora din putere. A urmat o sesizabilă încetinire în dezvoltarea democraţiei pluraliste, înlocuită cu acapararea controlului de grupuri mici de indivizi – fie înrudiţi cu liderul şi cu familia conducătoare, aşa cum s-a întâmplat în Arabia Saudită şi Iran, fie împărtăşind aceleaşi cauze politice, precum în Irak şi Siria. Conducerea dinastică a devenit o regulă, într-o perioadă când statele industrializate dărâmau bariere pentru a îmbunătăţi mobilitatea socială şi a trâmbiţa în toate zările meritele democraţiei liberale.

Redistribuirea capitalului către ţările bogate în petrol – cele mai multe situate în vecinătatea Golfului Persic – a venit cu preţul unei încetiniri cronice a economiilor din ţările dezvoltate, care, din cauza crizei generale, au suferit o stagnare, în vreme ce statele OPEC prosperau. Orientul Mijlociu era scăldat în bani, exact cum fusese Marea Britanie la apogeul gloriei sale, în secolul al XVIII-lea, când bogătaşii cheltuiau fără măsură. Anii 1970 au fost o decadă a opulenţei: Iran Air comanda avioane Concorde, iar importurile de bunuri de lux, precum instalaţii stereofonice şi tehnologii din domeniul televiziunii, creşteau odată cu numărul utilizatorilor, de la două milioane şi ceva în 1970 până la 15 milioane cu doar patru ani mai târziu.41 Cheltuielile pe mărfuri de lux nu cunoşteau nicio limită.

Aşa cum fusese cazul Europei medievale, care tânjise după ţesături fine, mirodenii şi obiecte preţioase din Răsărit, acum se punea problema dacă existau căi de plată alternative pentru mărfurile atât de solicitate. Cu un mileniu în urmă, către ţările musulmane se trimiseseră sclavi, din a căror vânzare se obţinuse o suplimentare a fondurilor de achiziţii. Cumpărarea aurului negru, acum, avea şi o parte întunecată: la schimb, se cereau arme şi tehnologie nucleară.

Guvernele naţionale au solicitat insistent să li se vândă arme prin intermediul unor companii cu capital de stat sau al unor corporaţii afiliate, care erau importanţi angajatori şi plătitori de taxe. La mijlocul anilor 1970, statele din Orientul Mijlociu au importat mai bine de jumătate din cantitatea de arme comercializate în întreaga lume. În Iran, cheltuielile de apărare s-au mărit de aproape zece ori în şase ani, din 1972 până în 1978, iar companiilor americane li s-a comandat armament, în aceeaşi perioadă, în valoare de aproape 20 de miliarde de dolari; cheltuielile militare totale în acest interval au fost estimate la peste 54 de miliarde de dolari – ajungând, în cele din urmă, să reprezinte aproape 16% din PIB.42

Şahul nu şovăia când era vorba de cumpărat arme. Era obsedat de avioane, rachete şi artilerie; odată, l-a întrebat pe ambasadorul britanic în Iran: „Câţi cai-putere are motorul unui tanc Chieftain?” – întrebare la care diplomatul nu a ştiut prea bine ce să răspundă.42 Toţi doreau să se implice în aceste afaceri, de la sovietici până la francezi, de la est-germani până la britanici. Fiindcă fondurile aflate la dispoziţie păreau nelimitate, se punea doar întrebarea care dintre sistemele de rachete sol-aer va fi cumpărat, ce dispozitive antitanc ar fi fost mai potrivite, care avioane de vânătoare vor fi achiziţionate – şi ce intermediar era de încredere pentru cei veniţi din afara unui sistem în care era dificil să te orientezi la început.

În Irak, cheltuielile militare au atins aproape 40% din bugetul naţional, crescând de peste şase ori între 1975 şi 1980. Puţini oameni îşi făceau griji în privinţa consecinţelor acestei adevărate curse a înarmării dintre Iran şi Irak sau dacă sumele tot mai mari cheltuite pe armament nu aveau să sporească primejdios influenţa armatei în ambele ţări. Dimpotrivă, atâta vreme cât exista cerere – şi se putea plăti –, ţările din Orientul Mijlociu şi din zona Golfului Persic nu au fost împiedicate cu niciun chip să acumuleze depozite imense de armament. Cu cât comanda Iranul mai multe tancuri Chieftain, Israelul –

avioane Mirage, Siria – interceptoare MIG-21 şi MIG-23, Irakul – tancuri sovietice T-72 şi Arabia Saudită – aparate de luptă F-5, cu atât era mai bine pentru economiile Angliei, Franţei, URSS-ului şi Statelor Unite ale Americii.44

Problema energiei nucleare a avut parte de aceeaşi abordare. La începutul secolului XXI, însăşi ideea că state precum Iranul ar putea să-şi dezvolte orice tip de capacităţi nucleare a devenit subiect al neîncrederii şi al condamnării internaţionale. Problema puterii nucleare a ajuns indisolubil legată de proliferarea armelor de distrugere în masă. Potenţialul nuclear al Irakului – şi imposibilitatea ca inspectorii de la Agenţia Internaţională pentru Energie Atomică să examineze construcţii, laboratoare şi centrifuge considerate, raportate sau cunoscute a se afla în ţară – a fost unul dintre argumentele fundamentale pentru justificarea invaziei din 2003, ce a dus la înlăturarea lui Saddam Hussein de la putere.

Întrebări analoge ridicate în privinţa aparentei intenţii a Iranului de a construi capacităţi nucleare şi a abilităţii acestui stat de a procesa materiale radioactive au provocat impulsuri similare. „Nu putem lăsa politica şi mitologia să umbrească realitatea”, susţinea secretarul de stat John Kerry în iarna lui 2013. „[Preşedintele Obama] este dispus şi a afirmat cu tărie că este pregătit să folosească forţa în ceea ce priveşte armamentul Iranului şi are la dispoziţie forţele şi armele necesare pentru atingerea acestui scop, dacă va fi necesar”.45 Ideea însăşi de a vrea să ai de-a face cu energia nucleară a început să fie văzută ca un pericol pentru securitatea regională şi mondială. Iranienii, afirma în 2005 vicepreşedintele Dick Cheney, „stau deja pe zăcăminte imense de petrol şi de gaz. Nimeni nu-şi dă seama la ce le-ar mai trebui şi putere nucleară ca să genereze energie”. „Pentru un producător de petrol de prim rang cum este Iranul, a fost de acord Henry Kissinger, energia nucleară este o păguboasă risipă de resurse naturale”.46

Cu decenii în urmă, ambii bărbaţi de stat vedeau lucrurile foarte diferit – la fel şi administraţiile succesive de la Casa Albă din perioada postbelică. În fapt, Statele Unite ale Americii au încurajat achiziţia de materiale nucleare printr-un program al cărui nume şi scopuri ar părea astăzi aproape comice: „Atoms for Peace”. Planul, conceput de administraţia Eisenhower, era menit să permită SUA să participe „la o colaborare atomică internaţională” şi avea ca scop, în cele din urmă, oferirea către guverne prietene a accesului la 40.000 de kilograme de uraniu-235 pentru cercetări în domeniul civil.47

Vreme de trei decenii, împărtăşirea de tehnologie, componente şi materiale nucleare a fost un punct fundamental al politicii externe a SUA – un atu major pentru cooperarea şi sprijinul altor state împotriva blocului sovietic. În condiţiile în care URSS ajunsese o forţă de temut în Asia şi în Golful Persic, americanii au simţit acut nevoia de a se asigura de sprijinul neclintit al şahului, care părea singurul lider din regiune pe care se putea pune bază – deşi alţii nu gândeau la fel: un demnitar saudit l-a avertizat pe ambasadorul american la Rivădh că şahul era „megaloman şi extrem de nestatornic”. Dacă Washingtonul nu pricepea asta, a adăugat sauditul, atunci „ceva este în neregulă cu spiritul de observaţie al americanilor”.48

Deşi existau şi sceptici care credeau că liderului iranian nu trebuie să i se dea „tot ce doreşte”, expansiunea puterii sovietice în zonă i-a convins pe unii demnitari americani – îndeosebi pe Kissinger – că trebuia să i se acorde sprijin sporit. Prin urmare, când şahul a vizitat Washingtonul, pe la mijlocul anilor 1970, memorandumul pregătit de Kissinger pentru preşedinte a atras atenţia asupra importanţei asistenţei vizibile pentru şah, numindu-l pe acesta „un om extraordinar de capabil şi de învăţat”, cu toate că laudele ascundeau nivelul cronic al corupţiei şi al ineficienţei regimului politic din Iran.49

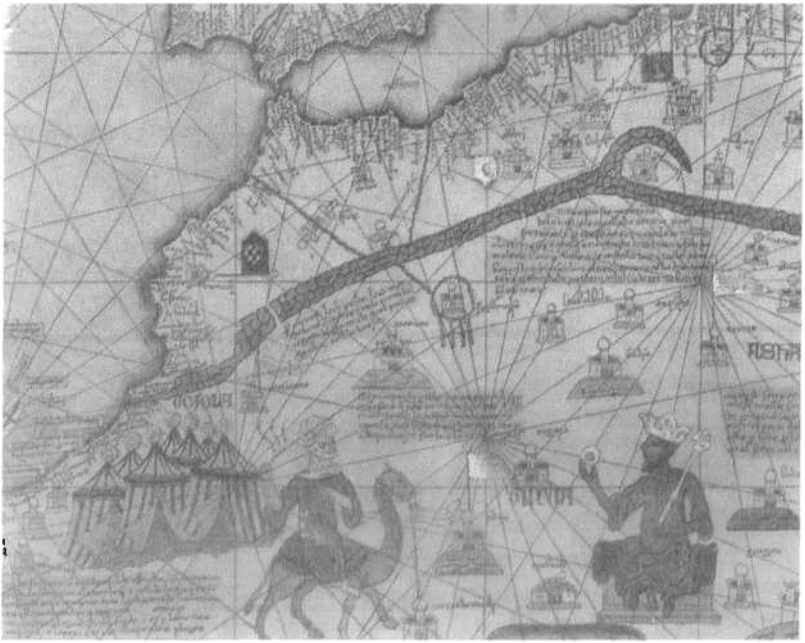

Aurul din vestul Africii era faimos în Mediterana. Măreţul rege malian, Manşa Musa, „cel mai bogat şi mai nobil” dintre cârmuitori, ţine în mână o pepită mare, în acest detaliu al Atlasului Catalan, din 1375.

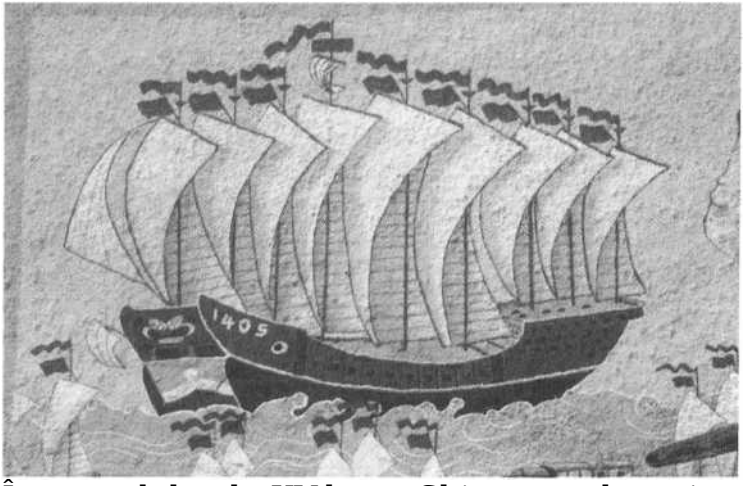

În secolul al XV-lea, China a devenit tot mai interesată de lumea de dincolo de Pacific. Amiralul chinez Zheng He a explorat Oceanul Indian şi coasta Africii de Est. Această pictură murală din altarul templului chinezesc

de la Penang, Malaysia, înfăţişează una dintre corăbiile sale.

Harta Oceanului Indian, a Golfului Persic şi a Golfului Bengalului, realizată de Jan Huygens van Linschoten, unul dintre cei mai respectaţi cartografi europeni.

Alianţa dintre Cortés şi Xicotencatl a dus la dispariţia aztecilor. Cortés a pretins că suferea de o boală care putea fi tratată doar cu aur.

Portul plin de agitaţie Calicut, din sud-vestul Indiei, la un secol după expediţia lui Vasco da Gama. La întoarcerea acasă, negustorii europeni care călătoreau în Asia puteau obţine profituri uriaşe din vânzarea bunurilor către noii îmbogăţiţi.

Epoca de aur olandeză: tabloul *Femeie citind o scrisoare la fereastră*, de Vermeer – în prim-plan, se poate observa un vas, colorat în albastru şi alb, în maniera ceramicii asiatice.

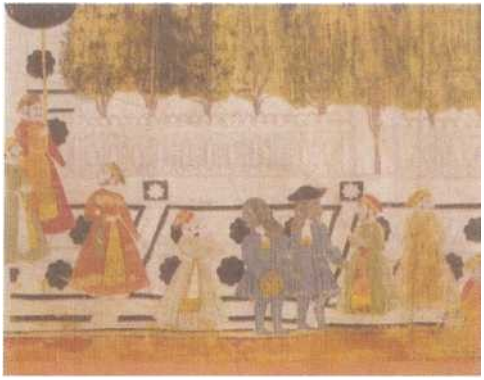

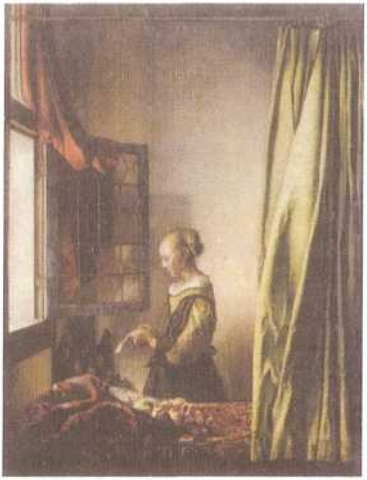

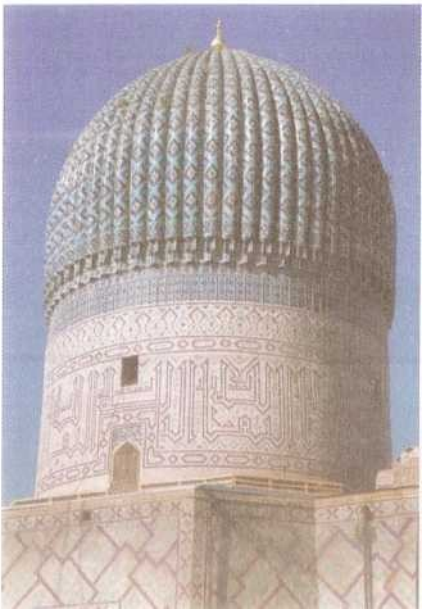

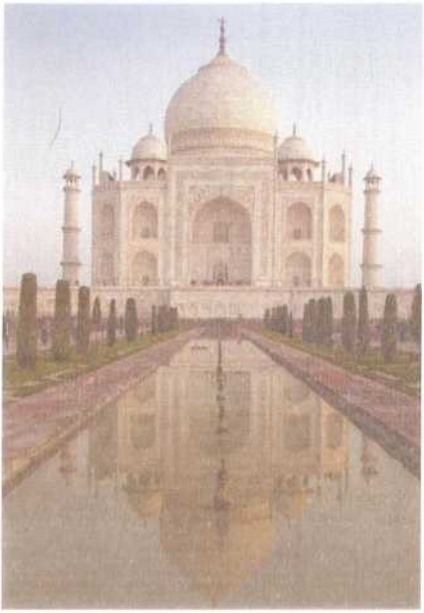

Taj Mahal, un simbol al dragostei – şi al valului de prosperitate din India în secolul al XVII-lea.

Uimitorul mausoleu Guri Mir din Samarkand, locul de odihnă al lui Timurlenk şi al urmaşilor săi.

Delegaţia olandeză primită la Uidapur de către Maharana Sangram Singh în 1711 (detaliu). Negocierea (şi reconfirmarea) privilegiilor comerciale era vitală pentru apărarea intereselor comerciale ale europenilor.

Mulţi dintre ofiţerii Companiei Indiei de Est s-au îmbogăţit. Sprijinul financiar acordat de guvernul britanic cu ocazia spectaculosului său faliment i-a nemulţumit pe mulţi dintre locuitorii coloniilor britanice. În 1773, în semn de protest, bărbaţi îmbrăcaţi ca nişte „piei roşii” au aruncat lăzi de ceai în apă, în portul Boston. Boston Tea Party a constituit un moment decisiv pentru declanşarea Războiului American de Independenţă.

Asasinarea lui Alexander Burnes, la Kabul, la 2 noiembrie 1841. Burnes fusese un popular comentator al chestiunilor din Asia Centrală.

Sir Edward Grey, ministrul de externe britanic la începutul Primului Război Mondial. Grey credea că menţinerea unor relaţii favorabile cu Rusia era vitală pentru interesele britanice în India şi în Golful Persic.

Herbert Backe, arhitectul planului de împărţire a Uniunii Sovietice în zone de „surplus” şi de „deficit”.

Se preconiza că milioane de oameni aveau să moară de foame.

Şahul Mozaffar od-Dân, ale cărui cereri pentru împrumuturi au creat probleme – şi oportunităţi – pentru autorităţile de la Londra şi de la Sankt-Petersburg.

Reşedinţa lui Hider de la munte, descrisă de revista *Homes and Gardens* ca „sursa supremă de inspiraţie în materie de decoraţiuni”. Pentru expansiunea germană către est, Hider s-a inspirat din istoria Indiei ocupate de

britanici – şi din stabilirea coloniştilor europeni în America. Volga, afirma el, avea să devină fluviul Mississippi al Germaniei, iar populaţia băştinaşă urma să fie alungată peste această frontieră.

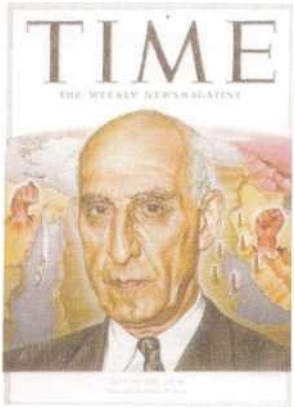

Deasupra: Muhammad Mosaddeq, Man of the Year în revista *Time*, 1952.

Muhammad Mosaddeq, prim-ministru al Iranului, care a fost îndepărtat de la putere printr-un complot pus la cale de CIA, în 1953. Despre el se spunea că răspândea „un uşor parfum de opiu”.

William Knox D’Arcy, „un capitalist de primă mână”, care a obţinut o concesiune în exclusivitate „pentru a sonda, a perfora şi a executa foraje în adâncimea solului persan” pe şaizeci de ani.

În dreapta: Şahul Iranului Reza Pahlavi şi soţia sa. „Viziunile mele erau miracole ce au salvat ţara”, i-a spus unui gazetar care l-a intervievat.

Întoarcerea în Iran a ayatollahului Khomeini, în 1979, a fost salutată de mulţimi care au sărbătorit frenetic la Teheran. BBC a estimat că cinci milioane de oameni au ieşit în stradă.

Saddam Hussein, purtând uniforma sa militară preferată. În 1960, unii britanici considerau că era un individ „cu care se putea face treabă”.

Osama bin Laden. Înainte de atacul din 11 septembrie 2001, rapoartele serviciilor secrete americane consemnau că numeroşi vorbitori de arabă din întreaga lume priveau cu simpatie opiniile sale – chiar dacă puţini dintre aceştia erau de acord cu metodele sale teroriste.

Centrul de Divertisment Khan Shatyr din Astana, Kazahstan. Cortul transparent realizat în manieră futurista adăposteşte un mall, săli de fitness şi cinematografe – şi o plajă.

Aeroportul Internaţional Heydar Aliyev din Baku, Azerbaidjan. Unul dintre nodurile de transport ultramoderne construite de-a lungul Noului Drum al Mătăsii.

Atât de dornici erau americanii să acorde sprijin pentru destabilizarea statului vecin Irak, încât au contribuit la stârnirea unei revolte în rândul kurzilor. Cu rezultate tragice, deoarece eşecul rebeliunii a dus la grele represalii asupra minorităţii kurde din nordul ţării. După ce alimentaseră aceste nemulţumiri, SUA au făcut un pas în spate şi au privit cum Iranul se arată dispus să negocieze. Nu peste mult timp, sacrificându-i pe kurzi, s-a ajuns la o înţelegere cu Irakul în privinţa unor chestiuni de natură teritorială, ce fuseseră multă vreme subiect de tensiune între cele două state.50 „Chiar şi ţinându-se cont că a fost o intervenţie neoficială, acţiunea noastră a dat dovadă de cinism”, concluziona Comisia Pike, într-un raport asupra diplomaţiei clandestine americane din anii 1970.51 Deloc surprinzător, după ce declarase că nu a avut suficient spaţiu în primul său volum de memorii pentru a discuta evenimentul sus-menţionat, Kissinger nu şi-a ţinut promisiunea de a-l trata în volumul al doilea.52

Şahul, în alte privinţe, îşi făcea şi el planuri de viitor. Îşi dăduse seama că febra petrolului de la începutul anilor 1970 n-avea să dureze o veşnicie şi că rezervele de ţâţei urmau, în cele din urmă, să sece – ceea ce ar fi lăsat sub semnul incertitudinii nevoile energetice ale Iranului însuşi. Cu toate că termostatele erau reglate de zor în SUA, cererea de petrol continua să crească, permiţând Iranului – şi altor ţări binecuvântate cu această bogăţie naturală – să se aştepte la profituri majore şi pe viitor. Puterea nucleară, conchidea un raport solicitat personal de şah, era „cea mai economică sursă de energie” care putea să asigure necesarul energetic al ţării. Pornindu-se de la dubla presupunere că preţul petrolului avea şi pe viitor să crească şi că dispozitivele, construcţiile şi întreţinerea lor aveau să se ieftinească, dezvoltarea unei industrii nucleare părea o mişcare logică – mai ales că acest proiect prestigios ar fi arătat şi cât de mult se modernizase Iranul.53 Şahul a supervizat personal proiectul, cerându-i doctorului Akbar Eternad de la nou-înfiinţata Organizaţie a

Energiei Atomice din Iran să-i raporteze direct lui.54

Primii la care s-a apelat au fost americanii. În 1974, s-a negociat un acord iniţial prin care SUA încuviinţa să vândă către Iran două reactoare şi uraniul îmbogăţit aferent. Înţelegerea a fost prelungită în 1975, când s-a ajuns la un tratat comercial de 15 miliarde de dolari, care includea garanţia că Iranului i se vor vinde opt reactoare, la preţul fix de 6, 4 miliarde de dolari.55 în următorul an, preşedintele Ford a aprobat o înţelegere care-i permitea Iranului să cumpere şi să opereze un sistem construit în SUA, care includea o instalaţie de reprocesare, ce putea să extragă plutoniu din combustibilul nuclear pentru reactor, permiţând astfel Teheranului să controleze „un ciclu de combustibil nuclear". Şeful administraţiei prezidenţiale n-a ezitat să aprobe această tranzacţie: în anii 1970 lui Dick Cheney nu i se părea dificil să-şi „dea seama" care erau intenţiile Iranului.

Achiziţiile făcute de şah de la americani erau parte a unui plan ambiţios şi mult mai vast, care se baza pe tehnologie, experţi şi materii prime provenite din alte ţări vestice. În 1975, au început lucrările la două reactoare presurizate cu apă, lângă Bushehr, în zona Golfului, după ce se semnaseră contracte cu Kraftwerk Union AG din Republica Federală Germania, care se angaja totodată să furnizeze combustibilul de pornire şi necesarul pe următorii zece ani. Mai multe scrisori de intenţie au fost semnate cu Kraftwerk, dar şi cu Brown Boveri şi cu Framatome din Franţa, în vederea construirii a încă opt reactoare, incluzând şi condiţia ca Iranului să-i fie furnizat uraniu îmbogăţit. Alte înţelegeri separate au fost încheiate pentru reprocesarea uraniului în Franţa, ce urma să fie trimis iarăşi în Teheran spre a fi îmbogăţit, şi apoi să fie reutilizat intern ori vândut unui terţ, la alegerea Iranului.56

Deşi Iranul era semnatar al Tratatului de Neproliferare Nucleară din 1968, se vorbea adesea în lumea serviciilor secrete despre programul de realizare a

unei arme nucleare clandestine – ceva nu tocmai surprinzător, dacă se ţinea cont că şahul declarase că Iranul vrea „neîndoielnic şi mai curând decât aţi putea crede” să-şi pună la punct capacităţile militare nucleare57. Un raport al CIA redactat în 1974, care analiza proliferarea nucleară în general, ajungea la concluzia că, deşi Iranul era într-un stadiu incipient, exista probabilitatea ca şahul să-şi atingă scopul pe la mijlocul anilor 1980 – „dacă mai trăieşte”.58

Şi alte ţări căutau să investească în tehnologie nucleară pentru uz civil, dar să atingă şi potenţial nuclear militar. În anii 1970, sub conducerea lui Saddam Hussein, Irakul a cheltuit enorm, cu scopul explicit de a construi bomba nucleară.59 Saddam, un lider ambiţios, îşi stabilise „un plan de producţie de şase bombe pe an”, potrivit doctorului Khidir Hamza, pus în fruntea programului în anii 1980. Acest ritm i-ar fi oferit Irakului, în două decenii, mai multe bombe nucleare decât avea China. Nu s-a precupeţit nicio cheltuială. Ingineri şi oameni de ştiinţă irakieni au fost trimişi în număr mare la specializare în străinătate, mai ales în Franţa şi Italia, în vreme ce acasă se făcea tot posibilul pentru a se utiliza programele civile ca să se obţină tehnologii, abilităţi şi infrastructura necesare pentru crearea unui arsenal nuclear.60

Irakienii erau decişi să facă tot ce era necesar. După ce cumpăraseră deja un reactor de cercetare de doi megawaţi de la Uniunea Sovietică, utilaj care se defectase în 1967, şi-au îndreptat atenţia către obţinerea unui reactor cu gaz-grafit şi a unei uzine de reprocesare, pentru plutoniul ce avea să fie produs. Când Franţa le-a respins solicitările, irakienii şi-au trimis agenţi în Canada, sperând să poată achiziţiona un reactor similar cu cel care îi permisese Indiei să testeze un dispozitiv nuclear în 1974. Francezii au reînceput negocierile, în urma cărora s-a ajuns la înţelegerea de construire a unui reactor Osiris şi a unui alt reactor mai mic, pentru cercetare, ambele alimentate cu uraniu potrivit pentru transformarea în

armament. Alte materiale esenţiale pentru dubla folosire au fost cumpărate din Italia, inclusiv compartimente de izolare şi dispozitive de separare şi de procesare, capabile să extragă plutoniu din uraniu iradiat, cu o capacitate de producţie de opt kilograme pe an.61

Puţini se îndoiau că irakienii aveau o agendă ascunsă şi că energia nu era singura lor preocupare. Israelienii, în special, le monitorizau cu multă îngrijorare progresul în domeniul nuclear, adunând informaţii detaliate despre programul militar al vecinilor lor – cu interes sporit faţă de uzina Tammuz de lângă Bagdad, la al-Tuwaitha, mai cunoscută sub numele de reactorul de la Osirak. Israelul investea mult, la rândul său, în propriul program de înarmare nucleară, precum şi într-un sistem de rachete modificate, de concepţie franceză, ce puteau lansa încărcături nucleare pe o rază de maximum 350 de kilometri.62 Deja în perioada Războiului de Yom Kippur din 1973, se credea că Israelul avea la dispoziţie un arsenal format din treisprezece dispozitive nucleare.63

Atunci când era nevoie, Occidentul închidea ochii. În Irak, de pildă, la începutul anilor 1970, britanicii au ajuns la concluzia că, „deşi represiv şi deloc plăcut, actualul guvern pare să păstreze bine controlul”. Era un regim politic stabil, cu care englezii, prin urmare, puteau să facă afaceri.64 La fel, nici activitatea Pakistanului – care a construit în anii 1970 buncăre subterane pentru a testa pe furiş şi, în cele din urmă, pentru a detona cu succes bomba nucleară – nu a fost verificată. Cinci tuneluri orizontale au fost săpate în inima unui masiv de granit din dealurile Ras Koh, în Belucistan, concepute fiecare să suporte o detonare de douăzeci de kilotone.65 Aşa cum au consemnat cu maliţiozitate oamenii de ştiinţă pakistanezi, „Occidentul era sigur că o ţară subdezvoltată ca Pakistanul n-ar fi putut niciodată stăpâni această tehnologie” şi totuşi, în acelaşi timp, ţările vestice au făcut „eforturi stăruitoare, intense, de a ne vinde totul…

Ne-au rugat, literalmente, să cumpărăm echipamente

de la ei”.66 Nu era, aşadar, greu de înţeles de ce retorica fermă împotriva proliferării a unor ţări precum SUA, Anglia şi Franţa, ce refuzau inspecţiile şi regulile Agenţiei Internaţionale pentru Energie Atomică, irita statele nevoite să desfăşoare în secret experimentele în domeniul nuclear; însă adevărata ipocrizie, până la urmă, consta în entuziasmul cu care ţările dezvoltate primeau bani gheaţă sau îşi asigurau accesul la petrol ieftin.

Au existat şi încercări, fără tragere de inimă, de restricţionam a accesului la echipament nuclear. În 1976, Kissinger a sugerat că Pakistanul ar fi trebuit să-şi potolească avântul manifestat în proiectul de reprocesare şi, în schimb, să se bazeze pe o centrală pe care o construiau SUA în Iran, parte a unui program conceput de Dick Cheney, ce prevedea ca respectiva centrală să servească nevoilor energetice ale întregii regiuni. Când preşedintele Pakistanului a refuzat oferta, americanii au ameninţat că vor anula ajutorul oferit ţării.67

Până şi Kissinger începea să se gândească dacă era înţelept ca unor guverne străine să li se permită accesul la tehnologii din domeniul energiei nucleare. „Sincer, m-am săturat de înţelegerea cu Iranul [pentru construirea de reactoare nucleare], a zis la o întrunire a Departamentului de Stat din 1976, în ciuda rolului central pe care-l jucase în negocieri. Am sprijinit-o, dar în orice regiune te-ai uita, vezi fraudă… Suntem singura ţară suficient de fanatică şi nerealistă, încât să acţioneze contrar interesului ei naţional”.68

Asemenea afirmaţii demonstrau că administraţia americană simţea că SUA erau într-o situaţie fără ieşire şi că opţiunile erau limitate. Ideea a fost clar exprimată de membrii National Security Council la sfârşitul anilor 1970, care aveau să declare că „Statele Unite ale Americii nu aveau nicio alternativă strategică evidentă la relaţia strânsă cu Iranul”, fiindcă îşi întrerupseseră legăturile cu celelalte state din zonă.69 Cu toate că regimul şahului era tot mai criticat în mass-media occidentală, în special din

cauza metodelor brutale ale poliţiei secrete Savak, guvernul american îi oferea sprijin politic în continuare, consistent şi făţiş. În 1977, în Ajunul Anului Nou, preşedintele Carter s-a deplasat la Teheran, fiind oaspete de onoare la dineul de sfârşit de an. „Iranul, a declarat preşedintele, este o insulă de stabilitate într-una dintre cele mai frământate zone ale lumii”. Şi era meritul „conducerii excepţionale a şahului”. Succesele ţării datorau mult „Majestăţii Voastre, cârmuirii voastre şi respectului, admiraţiei şi iubirii pe care v-o oferă poporul vostru”, a afirmat preşedintele.70

Era mai puţin un discurs măgulitor la ceas aniversar, cât o negare a realităţii, fiindcă nori de furtună se adunau, vizibili pentru toată lumea. În Iran, creşterea demografică, urbanizarea rapidă şi cheltuielile extravagante ale regimului represiv avuseseră un efect devastator. Se adăuga şi corupţia endemică – sute de milioane de dolari primiţi „comision” de familia regală şi de cei apropiaţi regimului pentru fiecare reactor în parte.71 La finele anilor 1970, situaţia în Teheran era neplăcută: mulţimi tot mai numeroase ieşeau în stradă pentru a protesta împotriva lipsei de dreptate socială, iar costul vieţii crescuse din cauza scăderii preţurilor la petrol, deoarece rezervele mondiale începeau să depăşească cererea.

Nemulţumirea crescândă a populaţiei s-a dovedit un instrument în mâinile ayatolahului Khomeini, exilat între timp la Paris, după ce fusese deportat din Irak, pe baza unei înţelegeri cu şahul, făcute în 1975. Khomeini – al cărui fiu mai mare a fost, probabil, asasinat de Savak, în 1977 – a preluat controlul asupra situaţiei, oferind o descriere a stării generale din Iran, în care identifica relele societăţii şi promitea, totodată, eradicarea lor. Era un orator strălucit, în stare să înţeleagă spiritul vremurilor, aşa cum fusese şi Mosaddeq cu trei decenii în urmă. Făcând apel la revoluţionarii de stânga, la islamiştii radicali şi la aproape toţi cei ce se aflau în afara cercului puterii, Khomeini a declarat că sosise clipa ca şahul să

renunţe la tron. O cârmuire înţeleaptă ar fi trebuit să emane de la poporul iranian şi de la Islam – nu de la şah.

Pentru a potoli temerile că Iranul avea să devină un stat religios, Khomeini a promis că predicatorii, clericii şi adepţii fanatici nu vor conduce ţara direct, ci vor oferi doar călăuzire. A stabilit patru principii pentru viitorul ţării: utilizarea legii islamice, eradicarea corupţiei, abolirea legilor nedrepte şi încetarea amestecului străin în afacerile interne ale Iranului. Nu era un manifest complicat – dar era eficient, deoarece se adresa mai multor categorii sociale şi surprindea problemele şi dificultăţile nu doar ale Iranului, ci ale întregului spaţiu musulman. Argumentul că averea încăpuse pe mâinile unei elite restrânse, pe spezele celor mulţi, nu era doar puternic, ci incontestabil. În anii 1970, peste 40% din populaţia ţării putea fi considerată subnutrită potrivit standardelor Organizaţiei Mondiale a Sănătăţii; inegalităţile erau larg răspândite, bogaţii se îmbogăţeau şi mai mult, iar starea săracilor nu se îmbunătăţea semnificativ.72 Poporul iranian trebuia să protesteze, a declarat Khomeini, şi să le ceară soldaţilor să li se alăture, „chiar dacă trag în voi şi vă ucid”. La nevoie, să moară, ca fraţi, mii dintre ai noştri. Dar să arătăm „că sângele este mai puternic decât sabia”.73

Deoarece situaţia devenea din ce în ce mai încordată, şahul – în care americanii îşi puseseră atâtea nădejdi – s-a dus pe aeroportul din Teheran, unde a oferit o scurtă declaraţie, spunând: „mă simt obosit şi am nevoie de odihnă”, înainte de a părăsi definitiv ţara la bordul unei aeronave.74 Se poate doar specula dacă ar fi putut preveni ceea ce s-a întâmplat după aceea. Este mai limpede însă cum au reacţionat faţă de situaţie unii lideri europeni. Schmidt, cancelarul Germaniei, l-a „atacat personal” pe Carter în timpul discuţiilor legate de Orientul Mijlociu, afirmând că „amestecul americanilor în regiune… cauzase probleme cu petrolul în întreaga lume”. Era, aşa cum s-a exprimat preşedintele american, „una dintre cele mai

proaste zile din cariera mea diplomatică”.75

SUA duseseră o politică de negare completă a realităţii şi nu ştiuseră să interpreteze semnele dezastrului. La începutul lui 1979, Washingtonul l-a trimis la Teheran pe generalul Robert Huyser, şeful Statului-Major al armatei SUA din Europa, pentru a-şi arăta sprijinul pentru şah şi, mai ales, să demonstreze armatei iraniene că americanii sprijineau în continuare regimul. Lui Huyser nu i-a luat mult timp până când şi-a dat seama că jocurile erau făcute deja – şi că viaţa lui era, posibil, în pericol. Din ceea ce văzuse în Iran, a înţeles că domnia şahului se sfârşise şi că nimic nu l-ar fi putut opri pe Khomeini.76

Planul politicii americane dăduse greş. Timp, efort şi mijloace fuseseră investite în Iran, precum şi în ţările învecinate, încă după cel de-al Doilea Război Mondial. Liderii locali fuseseră măguliţi şi li se făcuse pe plac, în vreme ce aceia nedispuşi să cedeze fuseseră înlăturaţi de la putere cu forţa ori fuseseră înlocuiţi. Metodele folosite pentru controlul complicatului mecanism al Asiei eşuaseră spectaculos. Statele occidentale, pentru a-l cita pe Sir Anthony Parsons, ambasadorul britanic la Teheran în acea perioadă, „se uitau prin telescopul potrivit… dar se concentrau pe ţinta greşită”.77 Mai mult decât atât, propaganda antiamericană unea aproape toate ţările din regiune. Siria şi Irakul îşi îndreptau privirile spre URSS; India era mai apropiată de Moscova decât de Washington, în vreme ce Pakistanul era dispus să accepte sprijinul americanilor numai în măsura în care îi convenea. Iranul, o piesă crucială din acest puzzle, părea pierdut. Situaţia semăna cu sfârşitul unei epoci, aşa cum afirma Khomeini într-un discurs din ultima parte a lui 1979: „Toate problemele Răsăritului îşi au originea în aceşti străini de la Apus şi, în acest moment, în America. […] Toate problemele noastre vin din America”.78

Pierderea puterii de către şah a stârnit panică la Washington – şi speranţă la Moscova. Prăbuşirea Iranului

părea un punct de cotitură plin de oportunităţi. Era aproape comic modul greşit în care occidentalii interpretaseră situaţia în Iran, dar şi în alte părţi – de pildă, în Afghanistan, unde ambasada americană de la Kabul raporta, în 1978, că relaţiile cu autorităţile locale erau excelente.79 într-adevăr, în optimista viziune americană, istoria recentă a Afghanistanului constituia o poveste de succes, aşa cum păruse şi Iranul în trecut: numărul de şcoli crescuse de zece ori începând din 1950; tot mai mulţi studenţi urmau discipline tehnice, precum medicina, dreptul şi ştiinţele; înflorise şi educaţia femeilor, odată ce crescuse sensibil numărul de fete care terminau ciclul şcolar primar. Circulau zvonuri că preşedintele Daoud, care luase puterea în 1973, ar fi fost recrutat de CIA şi că agenda progresistă pe care o urmărea era alcătuită din idei sugerate de americani. Deşi aceste calomnii s-au dovedit neadevărate, faptul că au fost cercetate de diplomaţi din Washington şi Moscova subliniază cât de intensă era competiţia dintre cele două superputeri – şi dorinţa de a juca versiunea cea mai nouă a Marelui Joc în Asia.80

Acum, era deosebit de important modul cum aveau să se aşeze lucrurile după scurta perioadă de turbulenţă. Părea limpede că Statele Unite ale Americii îşi cam pierduseră poziţia dominantă. Americanii pierduseră pariul pus pe şah şi pe Iran; erau şi alţii, de-a lungul vechilor Drumuri ale Mătăsii, dispuşi să facă oferte. În condiţiile revoluţiei din Iran şi ale relaţiilor excelente ale Irakului cu Uniunea Sovietică, SUA erau nevoite să gândească bine următoarea lor mutare, care s-a dovedit, în final, dezastruoasă.

24

Drumul spre catastrofă

Revoluţia din Iran a dărâmat castelul din cărţi de joc clădit de americani. Semnele indicând instabilitatea apăruseră cu ceva vreme în urmă. Corupţia regimului politic, combinată cu stagnarea economică, paralizia

politică şi brutalitatea poliţiei alcătuiseră o combinaţie neplăcută – invocată de politicienii care îl criticau pe şah, ale căror promisiuni de reformare a statului au fost bine primite.

Cei îngrijoraţi de situaţia din Iran deveneau şi mai neliniştiţi din cauza semnelor că URSS plănuia să profite de întorsătura evenimentelor. Acţiunile sovieticilor au continuat chiar şi după ce KGB şi-a pierdut principalul cap de pod în Iran, pe generalul Ahmad Mogharebi, socotit de Moscova „cel mai bun agent al Rusiei", care avea contacte în toate mediile elitei iraniene. El fusese arestat de Savak în 1977; poliţia secretă devenise suspicioasă în urma întâlnirilor frecvente pe care generalul le avea cu reprezentanţii KGB, de la care primea directive.1 Arestarea a dus însă la intensificarea activităţii sovieticilor.

Existau speculaţii că neobişnuitul flux de tranzacţii înnali iranieni de pe pieţele de valută elveţiene, în prima parte a anului 1978, se datorau serviciilor secrete sovietice; vizibila calitate grafică a broşurii distribuite de partidul de stânga Tudeh, numită *Navid*, i-a convins pe unii că aceasta era tipărită nu doar cu ajutor sovietic, ci chiar în ambasada sovietică din Teheran. În afara ţării, s-au înfiinţat tabere noi pentru antrenarea disidenţilor iranieni (printre alţii) în tactici de gherilă şi pentru învăţarea noţiunilor de doctrină marxistă, semn că Moscova se pregătea să umple orice gol de putere în eventualitatea căderii şahului.2 Acţiunile făceau parte dintr-un plan mai vast privind regiunea, care părea să treacă printr-o perioadă de schimbări. Ajutor suplimentar a fost furnizat şi preşedintelui Assad din Siria, deşi KGB îl considera „un megaloman şovin şi mic-burghez".3

Unii politicieni, care priveau de aproape desfăşurarea evenimentelor, erau convinşi că dezastrul pândeşte de după colţ. Pe la sfârşitul lui 1978, William Sullivan, ambasadorul SUA la Teheran, trimitea o telegramă la Washington intitulată „*Thinking the Unthinkable*\ în care îndemna la punerea de îndată în

aplicare a planurilor de urgenţă. Telegrama a fost ignorată – la fel şi recomandarea lui Sullivan, care propunea găsirea, cu prima ocazie, a „unui *modus vivendi* între armată şi liderii religioşi”. Cu alte cuvinte, sugera că SUA trebuiau să deschidă canale de comunicare cu ayatolahul Khomeini, înainte ca acesta să ia puterea.4 Cu toate acestea, demnitari influenţi de la Casa Albă credeau în continuare că Statele Unite ale Americii puteau controla situaţia, aşa că au menţinut sprijinul acordat şahului şi au fost de acord cu o propunere făcută la sfârşitul lui ianuarie 1979 de către prim-ministrul Shapur Bakhtiar, care era de părere că ayatolahul Khomeini trebuia arestat dacă punea piciorul în Iran.5

Inutilitatea şi îngustimea acestei perspective au devenit evidente în doar câteva zile. În 1 februarie 1979, ayatolahul Khomeini a aterizat la Teheran, la paisprezece ani după ce fusese exilat. O mulţime imensă l-a întâmpinat la aeroport şi l-a urmat în deplasarea sa către Cimitirul Martirilor, situat la optsprezece kilometri spre sud de Teheran, unde îl aşteptau încă 250.000 de adepţi. „Voi da cu pumnul în gura acestui guvern, a ameninţat sfidător ayatolahul. De acum înainte eu voi numi guvernul”. Relatând despre discursul său, BBC a estimat că 5 milioane de oameni umpluseră străzile la întoarcerea lui Khomeini în capitală.6

Lucrurile se mişcau iute; grăbiţi, susţinătorii lui Khomeini preluau controlul asupra ţării. În 11 februarie, ambasada SUA şi-a închis porţile, iar ambasadorul Sullivan a transmis la Washington următorul mesaj: „Armata se predă. Khomeini câştigă. Distrug toate documentele confidenţiale”. Trei zile mai târziu, materiale compromiţătoare încă erau făcute bucăţi, când militanţii au dat buzna în incinta ambasadei – deşi ordinea a fost restabilită repede de aghiotanţii lui Khomeini.7 În 16 februarie, ambasadorul Sullivan s-a întâlnit cu Mahdi Băzargân, nou-numitul premier, şi i-a spus acestuia că Statele Unite ale Americii nu aveau niciun interes să

intervină în treburile interne ale Iranului.8 în mai puţin de o săptămână, SUA au recunoscut oficial noul regim politic – care, în urma unui referendum, a declarat, la 1 aprilie, ca ţara avea să fie cunoscută de atunci încolo sub numele de „Republica Islamică a Iranului”. Un al doilea referendum, ţinut la sfârşitul anului, a ratificat o nouă constituţie, care susţinea că, pe viitor, „tot ceea ce ţine de domeniile civil, penal, financiar, economic, administrativ, cultural, militar, precum şi alte legi şi reglementări se va baza pe principii «islamice»”.9

Decenii întregi, americanii mizaseră foarte mult pe şah şi pe Iran. Acum, trebuiau să plătească scump pentru că pierduseră jocul. Revoluţia a trimis unde de şoc prin lumea întreagă, generând triplarea preţurilor la petrol. Efectul asupra economiilor mari consumatoare de combustibil din ţările dezvoltate a fost dezastruos, iar inflaţia ameninţa să se ridice la cote astronomice. Pe măsură ce apărea panica, existau temeri că această criză avea să se extindă: pe la sfârşitul lui iunie, un număr îngrijorător de benzinării de pe întregul teritoriu al SUA şi-au încetat activitatea din cauza lipsei de combustibil. Cota de popularitate a preşedintelui Carter a scăzut până la nivelul nemaiîntâlnit de 28% – cam cât avusese Nixon la apogeul scandalului Watergate.10 Deoarece campania de realegere a preşedintelui se apropia, se părea că schimbarea de regim de la Teheran avea să fie un factor important în rezultatele electorale viitoare.

Nu doar creşterea preţului la petrol ameninţa să afecteze economiile occidentale. La fel de mare impact aveau anularea în masă a comenzilor şi imediata naţionalizare a industriei. British Petroleum (BP), moştenitoarea concesiunii iniţiale a lui Knox D’Arcy, a fost forţată să admită o reorganizare majoră (şi să vândă acţiuni), după ce a pierdut dintr-odată câmpurile petrolifere, ce însemnau 40% din producţia mondială. Mai erau contractele pentru construcţii de oţelării, îmbunătăţiri de terminale pentru aeroporturi şi dezvoltare

portuară, la care s-a renunţat peste noapte, plus contractele pentru armament, anulate. În 1979, Khomeini a refuzat mărfuri din SUA în valoare de 9 miliarde de dolari, ceea ce a lăsat fabricile cu dureroase găuri contabile şi mari cantităţi de marfa în magazii, ce trebuia acum vândută pe alte pieţe, mai puţin dornice de militarizare decât fusese regimul iranian al şahului.11

Oricum, supraîncălzirea economiei Iranului, înainte de Revoluţie, dusese la încetinirea programului nuclear. Pierderile unor companii precum Creusot-Loire, Westinghouse Electric Corporation şi Kraftwerk Union – cu sediul în Franţa, SUA, respectiv Germania de Vest – au fost estimate la aproximativ 330 de miliarde de dolari.12 Unii s-au arătat admirabil de stoici în faţa condiţiilor neprielnice. „Nu trebuie să uităm cât de bine am dus-o pe vremea şahului, scria Sir Anthony Parsons, un diplomat cu multă experienţă în Orientul Mijlociu, ambasador al Marii Britanii la Teheran în perioada întoarcerii lui Khomeini. Afacerile şi comerţul britanic au obţinut sume imense de bani pe seama Iranului".13 Fără să mai spună, era clar însă că vremurile bune se sfârşiseră; mai bine se sărbătorea binele din trecut decât să se jelească viitorul.

Cu toate acestea, pentru SUA, miza depăşea criza economică şi politică declanşată în America. O oarecare consolare exista totuşi pentru americani: ayatolahul şi clericii săi respingeau politica ateistă a Uniunii Sovietice şi manifestau prea puţină simpatie – sau afinitate – pentru grupurile de stânga din Iran.14 Chiar dacă înlăturarea şahului nu dusese la câştiguri pentru URSS, SUA se simţeau obligate la defensivă; o serie de puncte strategice, altă dată sigure, deveniseră precare sau fuseseră pierdute de-a binelea.

După ce preluase puterea, Khomeini închisese imediat toate staţiile americane din Iran ce serveau ca sisteme de avertizare în eventualitatea unor atacuri nucleare sovietice, precum şi staţiile de ascultare ce monitorizau testele cu rachete din Asia Centrală. Astfel,

SUA erau private de mijloace vitale de strângere a informaţiilor despre rivala sa, tocmai într-un moment când acestea ar fi fost de o importanţă suplimentară, fiindcă americanii şi sovieticii purtau discuţii intense pentru limitarea numărului de lansatoare de rachete balistice la nivelul existent. Închiderea acestor staţii ce jucaseră un rol important în procesul de verificare ameninţa, aşadar, să compromită seria de înţelegeri privitoare la armamentul strategic, ce fusese negociată vreme de câţiva ani şi, totodată, să afecteze discuţii aflate în desfăşurare pe subiecte extrem de sensibile.

Aveau să treacă cel puţin cinci ani, a spus amiralul Stansfield Turner, directorul CIA, comisiei senatoriale pentru informaţii la începutul lui 1979, până să fie refăcută capacitatea de monitorizare a testelor cu rachete ale sovieticilor.15 O „adevărată prăpastie" se căscase în colectarea de date strategice ca rezultat al evenimentelor din Iran, nota Robert Gates, responsabilul CIA pentru URSS (şi, mai târziu, director al agenţiei şi secretar de stat). Eforturi „de o excepţională delicateţe" au fost întreprinse pentru construirea altor alianţe care să umple golul. Printre altele, s-au purtat discuţii la nivel înalt cu liderii chinezi, legate de construirea în vestul Chinei a unor staţii de ascultare care să le înlocuiască pe cele pierdute. Totul s-a pus la cale în timpul vizitei secrete a amiralului Turner şi a lui Gates la Beijing, în iarna anilor 1980 – 1981, călătorie despre care avea să se vorbească abia peste mulţi ani (deşi cu mici amănunte semnificative).16

Biroul de Operaţiuni Sigint (Signals Intelligence) a construit staţii la Qitai şi Korla, în Xianjing, unde operatori provenind de la Departamentul Tehnic al Statului-Major al Armatei de Eliberare Populară lucrau în strânsă colaborare cu tehnicieni şi consilieri americani.17 Cooperarea dintre armatele americană şi chineză era o consecinţă secundară a căderii regimului şahului.

Între timp, revoluţia iraniană, chiar dacă nu îi ajutase pe sovietici din punct de vedere politic, cu siguranţă o

făcuse din punct de vedere militar. În ciuda eforturilor de la ambasada americană din Teheran pentru distrugerea unor documente importante, viteza şi forţa schimbării care transformase ţara au dus la câteva pierderi păgubitoare. Şahul cumpărase o flotă de avioane F-14 Tomcat, împreună cu un sistem ultrasofisticat Phoenix de rachete aer-aer, unul sol-aer Hawk, plus diverse arme şi sisteme antitanc de înaltă tehnologie. Sovieticii au reuşit să obţină imagini clare şi de aproape, foarte valoroase, ba chiar, în unele cazuri, manuale de utilizare ale echipamentelor. Era vorba nu doar de o pierdere stânjenitoare, ci de o situaţie cu potenţiale implicaţii grave pentru securitatea naţională a Statelor Unite ale Americii, precum şi a aliaţilor lor.18

Autorităţile americane aveau sentimentul că ordinea lumii se prăbuşea – mai ales că schimbări se petreceau şi în alte părţi, nu doar în Iran. SUA urmăriseră cu atenţie evenimentele din Afghanistan, ţară a cărei importanţă strategică sporise şi mai mult în urma Revoluţiei lui Khomeini. În primăvara lui 1979, de exemplu, o echipă a CIA a analizat posibilitatea ca staţiile de supraveghere pierdute în Iran să fie instalate în Afghanistan.19 Problema era că şi în Afghanistan situaţia evolua foarte repede, într-un mod tot mai asemănător cu ceea ce se petrecea în Iran.

Tulburările începuseră când regele Zahir, iubitor al jocului de şah, fusese dat jos de nepotul său, Muhammad Dăwud, care preluase, în 1973, funcţia de preşedinte. Apoi, peste cinci ani, Dăwud însuşi a fost înlăturat, eveniment deloc surprinzător, dacă avem în vedere brutalitatea regimului său, care ajunsese să execute fără proces deţinuţi politici, întinşi cu faţa la pământ, în perimetrul rău-famatei şi suprapopulatei închisori Pul-i Charkhi, situată în apropierea Kabulului.20

Radicalii comunişti care luaseră locul lui Dăwud s-au dovedit la fel de nemiloşi – dar şi de un progresism neabătut: îşi stabiliseră o agendă ambiţioasă de modernizare a ţării. Sosise clipa, au declarat ei, să creştem nivelul alfabetizării, să anihilăm structura „feudală” a

sistemului tribal, să punem capăt discriminării etnice şi să le acordăm femeilor drepturi, inclusiv egalitate în privinţa educaţiei, siguranţa locului de muncă şi accesul la îngrijire medicală.21 Introducerea acestor schimbări însemnate a provocat o reacţie furioasă, în special în rândul clericilor musulmani; întocmai cum avea să se întâmple şi la începutul secolului XXI, încercările de reformă au izbutit doar să îi unească pe tradiţionalişti, proprietari de pământuri, lideri tribali şi mullahi întru cauza comună a apărării intereselor proprii.

Opoziţia a devenit iute gălăgioasă şi periculoasă. Prima revoltă majoră a avut loc în martie 1979, la Herât, în partea de vest a ţării, unde cei care proclamau independenţa naţională, întoarcerea la tradiţie şi respingerea influenţelor externe se simţeau încurajaţi de evenimentele din Iranul învecinat. Insurgenţii s-au îndreptat împotriva tuturor ţintelor – inclusiv asupra cetăţenilor sovietici din oraş, care au fost măcelăriţi de gloata dezlănţuită.22 Agitaţia s-a răspândit curând şi în alte oraşe, inclusiv la Jalălăbăd, unde unităţile militare afghane au refuzat să opună rezistenţă, preferând să întoarcă armele şi să-şi ucidă consilierii sovietici.23

URSS a răspuns cu precauţie acestor evenimente. Vârstnicii membri ai Politburo au concluzionat că era nevoie să li se furnizeze sprijin turbulenţilor şi degrabă vărsătorilor de sânge comunişti afghani aflaţi la putere, dintre care unii aveau relaţii vechi cu Uniunea Sovietică, pentru a-i ajuta să facă faţă agitaţiilor ce se întindeau acum şi în Kabul. O serie de măsuri au fost luate pentru întărirea regimului condus de preşedintele Nur Muhammad Taraki, bine privit la Moscova, socotit de unii un „Maxim Gorki afghan” pentru scrierile sale pe „teme ale socialismului ştiinţific” – un adevărat omagiu.24 Transporturi generoase de cereale şi de alimente au fost trimise peste graniţă, iar împrumuturile au fost scutite de dobânzi. Ca să sprijine colectarea de bani la bugetul de stat, sovieticii s-au oferit să plătească peste dublul sumei

achitate în urmă cu un deceniu pentru gazul afghan.25 Deşi solicitările pentru arme chimice şi gaze toxice au fost respinse, Moscova a furnizat totuşi sprijin militar, trimiţând 140 de piese de artilerie, 48.000 de puşti şi aproape o mie de lansatoare de grenade.26

Toate aceste gesturi au fost observate la Washington, unde implicaţiile „treptatei, dar inconfundabilei" implicări sovietice în Afghanistan au fost cântărite cu multă atenţie. Dacă URSS i-ar fi furnizat lui Taraki ajutor militar direct şi ar fi trimis trupe, remarca autorul unui raport la nivel înalt, aveau să apară consecinţe nu doar în Afghanistan, ci peste toată coloana vertebrală a Asiei, în Pakistan şi în China – consecinţe cu adevărat profunde.27 Incertitudinea în privinţa viitorului apropiat a devenit evidentă odată cu uciderea ambasadorului american la Kabul, în februarie 1979. La câteva zile după reîntoarcerea acasă a lui Khomeini, vehiculul blindat al ambasadorului Adolph Dubs a fost atacat ziua în amiaza mare, într-un loc ce semăna cu un punct de control al poliţiei. A fost dus la Kabul Hotel (în prezent, luxosul hotel Kabul Serena), unde a fost ţinut ostatic câteva ore, înainte de a fi omorât în timpul unei încercări eşuate de salvare.28

Deşi nu era limpede cine se aflase în spatele răpirii ambasadorului sau care fuseseră motivele, era destul pentru a încuraja Statele Unite ale Americii să se implice mai mult în cele ce se petreceau în ţară. Ajutoarele către Afghanistan au fost imediat sistate, oferindu-se sprijin anticomuniştilor şi altora care se opuneau noului guvern.29 Astfel, a început o lungă perioadă în care SUA, de bunăvoie, în mod activ, au căutat cooperarea cu islamiştii, a căror opoziţie la programul stângii politice era pe aceeaşi lungime de undă cu atitudinea americanilor. A durat două decenii până când preţul colaborării a devenit evident.

Această nouă abordare avea la bază temerea că Afghanistanul ar fi putut să cadă în mâna sovieticilor, care, pe la jumătatea lui 1979, păreau să pregătească o

intervenţie militară. Chestiunea intenţiilor URSS a ajuns un punct principal pe agenda serviciilor secrete americane şi subiect al nenumăratelor rapoarte ce subliniau ultimele evenimente – chiar dacă asta nu însemna că şi înţelegeau, de fapt, ce se întâmplă.30 Un raport prezentat membrilor National Security Council, cutidul „*Whatăre the Soviets Doing în Afghanistan*?! a prilejuit un răspuns plin de candoare: „Pur şi simplu, nu ştim".31 Era dificil de desluşit strategia Moscovei, în schimb, înlăturarea şahului însemna că Statele Unite ale Americii îşi pierduseră principalul aliat în regiune; exista posibilitatea îngrijorătoare ca, printr-un efect de domino, situaţia americanilor să aibă şi mai mult de suferit.

Sovieticii se temeau exact de acelaşi pericol. Evenimentele din Iran nu le-au adus niciun beneficiu, ba chiar au fost considerate în detrimentul URSS, fiindcă venirea lui Khomeini la putere a redus anumite oportunităţi, în loc să le sporească. Prin urmare, şefii armatei sovietice au elaborat planuri de rezervă în vederea trimiterii masive de trupe, în eventualitatea că ar fi fost nevoie de întărirea poziţiilor „guvernului naţiunii prietene a Afghanistanului", aşa cum s-a exprimat Leonid Brejnev, secretarul general al Partidului Comunist din Uniunea Sovietică. SUA au monitorizat mişcările de trupe la graniţa nordică a Iranului şi a Afghanistanului, descoperind astfel deplasarea unei unităţi Speţnaz[15] la Kabul, împreună cu un batalion de paraşutişti, despre care CIA a concluzionat că fuseseră trimişi să asigure securitatea bazei aeriene Bagram, punctul principal de intrare pentru proviziile furnizate de sovietici.32

În acest stadiu critic, totuşi, viitorul Afghanistanului a intrat brusc în joc. În septembrie 1979, în urma luptelor pentru putere, Hafizullah Amin, un om pe cât de ambiţios, pe atât de greu de desluşit, l-a înlăturat pe Nur

15 Acronim de la Voiska speţialnogo naznacenia (Trupe cu destinaţie specială), unităţi utilizate în misiuni de anihilare a organizaţiilor teroriste, de sabotaj fa. (N. red.)

Muhammad Taraki. În articolele de fond apărute în *Pravila*, ziarul oficial care reflecta linia politică a Politburo, fusese scos, în mod explicit, din rândul eventualilor lideri viabili.33 Acum, Amin era denunţat la Moscova drept inamic al revoluţiei, un om care căuta să se folosească de rivalităţile tribale pentru a-şi atinge scopurile personale, un „spion al imperialismului american".34 Sovieticii mai erau preocupaţi şi de informaţia tendenţioasă potrivit căreia Amin ar fi fost recrutat de CIA – un zvon răspândit din plin şi de duşmanii săi din Afghanistan.35 Din stenogramele întrunirilor Politburo-ului, reiese că liderii comunişti de la Moscova erau foarte îngrijoraţi de reorientarea lui Amin către SUA şi de eforturile depuse de americani pentru instalarea la Kabul a unui guvern care să le fie favorabil.36

Sovieticii deveneau din ce în ce mai preocupaţi de situaţie. Întâlnirile frecvente ale lui Amin cu şeful misiunii americane în Afghanistan de dinainte de puci păreau să indice că Washingtonul se repoziţiona după eşecul catastrofal al politicii sale în Iran. Când Amin a devenit tot mai dur în negocierile cu sovieticii, arătându-se, totodată, după luarea puterii, din ce în ce mai deschis pentru o înţelegere cu SUA, s-a dat consemnul trecerii la fapte.37

Potrivit acestei logici, dacă URSS renunţa acum la atitudinea sa fermă şi îşi părăsea aliaţii, avea să piardă influenţa, nu doar în Afghanistan, ci în întreaga regiune. Mai târziu, generalul Valentin Varennikov avea să-şi amintească faptul că ofiţerii superiori „erau preocupaţi că dacă trupele SUA erau împinse afară din Iran, aveau să-şi mute bazele în Pakistan şi, de acolo, să ia în stăpânire Afghanistanul".38

Schimbările petrecute în alte zone erau, de asemenea, îngrijorătoare pentru liderii sovietici şi lăsau impresia că URSS era împinsă, în mod hotărât, în defensivă. În Politburo s-a discutat despre îmbunătăţirea relaţiilor dintre Washington şi Beijing la sfârşitul anilor 1970, un alt domeniu în care, potrivit membrilor acestui

for, Moscova rămăsese în urmă.39

În decembrie 1979, activiştii cu vechime din conducerea partidului i-au spus lui Brejnev că SUA încercau să creeze un „nou Imperiu Otoman”, care s-ar fi extins prin Asia Centrală; aceste temeri erau amplificate şi de absenţa unui sistem solid de apărare antiaeriană de-a lungul frontierei sudice a Uniunii Sovietice. Era ca un pumnal implântat de americani în inima URSS-ului.40 Aşa cum declara Brejnev, la puţină vreme după aceea, într-un interviu în *Pravday* instabilitatea Afghanistanului reprezenta una „dintre cele mai mari ameninţări la adresa securităţii statului sovietic”.41 Era neapărată nevoie să se acţioneze.

La două zile după întâlnirea dintre Brejnev şi membrii conducerii sovietice, s-a dat ordinul conceperii unui plan de invazie bazat pe dislocarea iniţială a unui contingent de 75.000 – 80.000 de soldaţi. Generalul Nikolai Ogarkov, şeful statului-major, un ofiţer prudent din vechea şcoală militară sovietică, a reacţionat cu furie. Inginer de meserie, Ogarkov a argumentat că o asemenea forţă ar fi mult prea mică pentru a păstra controlul asupra cailor de comunicaţie şi pentru a ocupa unele puncte-cheie de pe întinsul ţării.42 Obiecţiile sale au fost respinse de Dmitri Ustinov, ministrul apărării, un supravieţuitor politic îmbătrânit în funcţie, dispus să facă afirmaţii bombastice despre cât de minunate erau forţele armate sovietice, ale căror capacităţi de luptă, se arăta el convins, puteau „îndeplini orice sarcină trasată de partid şi de popor”.43

Dacă el credea cu adevărat în ceea ce spunea era o altă chestiune; conta însă că Ustinov şi generaţia sa de veterani din cel de-al Doilea Război Mondial, care nu mai puteau înţelege schimbările rapide produse în lume, erau siguri că americanii intenţionau să-i înlăture pe sovietici. Se spune că, la sfârşitul lui 1979, Ustinov ar fi întrebat: „Dacă ei pot face toate aceste pregătiri sub nasul nostru, noi de ce să plecăm fruntea, să fim precauţi şi să pierdem Afghanistanul?” 44 La o şedinţă a Politburo din 12

decembrie, Ustinov împreună cu o clică de bătrâni încărunţiţi, precum Leonid Brejnev, Andrei Gromîko, Iuri Andropov şi Konstantin Cernenko, şi-au dat acordul pentru o intervenţie militară în Afghanistan.45 Nu fusese deloc o decizie simplu de luat, ar fi spus Brejnev, citat de *Pravday* câteva săptămâni mai târziu.46

La două săptămâni după această şedinţă, în Ajunul Crăciunului, forţele sovietice au trecut graniţa în cadrul *Operaţiunii Storm-333*. Nu era vorba despre o invazie, le-a declarat Ustinov comandanţilor care îşi conduceau dincolo de frontieră trupele, o afirmaţie ce avea să fie repetată iar şi iar de diplomaţii şi politicienii sovietici de-a lungul următoarei decade; era, mai degrabă, o încercare de a reface stabilitatea, într-un moment în care „situaţia politică şi militară în Orientul Mijlociu" era tulbure, şi un răspuns la solicitarea guvernului de la Kabul „de a furniza ajutor internaţional poporului afghan prieten".47

Din punctul de vedere al Washingtonului, momentul pica nespus de prost. În ciuda temerilor sovieticilor că SUA intenţionau să îşi extindă influenţa în Afghanistan, acum reieşea în mod clar starea de neputinţă a americanilor de a interveni în această regiune. După ce fugise din Teheran la începutul lui 1979, şahul se deplasase dintr-o ţară într-alta în căutarea unui domiciliu permanent. Prin toamnă, preşedintele Carter fusese încurajat de membri importanţi ai administraţiei sale să i se permită unui om pe moarte, care fusese prieten neabătut al Statelor Unite ale Americii, să primească îngrijiri medicale. În vreme ce propunerea era discutată* noul ministru de externe al lui Khomeini le-a spus consilierilor prezidenţiali, verde în faţă, că „astfel, deschideţi cutia Pandorei".48 Din documentele păstrate în arhivele Casei Albe reiese că preşedintele Carter era conştient de riscurile pe care şi le asuma permiţând intrarea şahului în SUA. „Ce o să mă mai sfătuiţi să fac dacă iranienii dau buzna în ambasada noastră şi ne iau oamenii ostatici?", a întrebat preşedintele, fără să primească vreun răspuns.49

În 4 noiembrie, la două săptămâni după ce şahul se internase la Corneli Medical Center din New York, un grup de studenţi militanţi iranieni au copleşit gărzile de la ambasada SUA din Teheran şi au preluat controlul asupra ambasadei, luând ostatici aproximativ şaizeci de diplomaţi. Deşi iniţial scopul pare să fi fost un protest scurt şi vehement legat de decizia de a-l primi pe şah pe teritoriul american, situaţia a escaladat rapid.50 La 5 noiembrie, ayatolahul Khomeini a comentat întâmplarea de la ambasadă. Nu şi-a măsurat vorbele, dar nici nu a îndemnat la calm. Ambasadele din Teheran, a declarat el, erau locuri unde „se ticluiau comploturi secrete" pentru a doborî Republica Islamică a Iranului. Păpuşarul acestor comploturi, a continuat Khomeini, era „America, marele Satan". A cerut apoi americanilor să-l „predea pe trădător", pentru ca acesta să fie adus înaintea justiţiei.51

Eforturile iniţiale ale Statelor Unite ale Americii de a detensiona situaţia au fost fie stupide, fie haotice. Unui emisar care aducea apelul personal al preşedintelui american adresat lui Khomeini i s-a refuzat categoric o audienţă cu ayatolahul, iar scrisoarea nu a mai fost transmisă; a ieşit la iveală că un alt diplomat fusese autorizat să deschidă discuţii cu Organizaţia pentru Eliberarea Palestinei (OEP), ai cărei membri se aflau în spatele unor atacuri precum masacrul de la Jocurile Olimpice din München şi al căror ţel principal era edificarea unui stat palestinian în dauna Israelului. Şi mai stânjenitoare decât dezvăluirea că SUA doreau ca OEP să mijlocească relaţia cu Iranul a fost vestea că iranienii înşişi le refuzaseră palestinienilor rolul de mediatori ai crizei.52

Preşedintele Carter a decis atunci să ia măsuri mai hotărâte, care nu doar să aducă o soluţie în criza ostaticilor, ci şi să fie o luare de poziţie: cu toate că şahul pierduse puterea, SUA rămâneau o forţă cu care nu era de glumit în centrul Asiei. La 12 noiembrie 1979, într-o încercare de a pune regimul lui Khomeini sub presiune financiară, a anunţat un embargou asupra ţiţeiului iranian.

„Nimeni, a declarat Carter în momentul când a făcut publice restricţiile de import, nu ar trebui să subestimeze hotărârea guvernului şi a poporului american”.53 Două zile mai târziu, preşedintele a mers şi mai departe, emiţând un ordin executiv de confiscare a unor bunuri iraniene în valoare de 12 miliarde de dolari. Aceste măsuri drastice au fost bine primite pe plan intern, iar Carter a avut parte de cea mai mare creştere a popularităţii preşedintelui, de la inventarea sondajelor Gallup.54

Totuşi, atitudinea dură a SUA a avut prea puţine urmări. Teheranul a declarat că embargoul nu avea nicio relevanţă. „Lumea întreagă are nevoie de petrol, a zis ayatolahul Khomeini într-un discurs ţinut la o săptămână după anunţul lui Carter. Lumea nu are nevoie de America. Alte ţări vor apela la noi, care avem petrol, şi nu la voi”.55 Oricum, din punct de vedere logistic, măsurile restrictive nu erau uşor de impus, deoarece ţiţeiul iranian trecea adesea pe la terţe părţi şi putea, astfel, să ajungă în SUA. Faptul că boicotul punea presiune pe cantităţile aflate pe piaţă ameninţa să ducă la o inevitabilă creştere a preţurilor – ceea ce le convenea iranienilor, fiindcă le mărea veniturile.56

Confiscarea proprietăţilor iraniene i-a speriat pe mulţi vorbitori de arabă, îngrijoraţi de precedentul declanşat de acţiunile americanilor. Situaţia exacerba neînţelegerile politice cu ţări precum Arabia Saudită, care nu vedea cu ochi buni mişcările politice ale Washingtonului în Orientul Mijlociu, mai ales în privinţa Israelului.57 Aşa cum concluziona un raport al CIA pregătit la câteva săptămâni după introducerea embargoului, „actualele noastre presiuni economice au puţine şanse să aibă vreun efect pozitiv; impactul lor, de fapt, ar putea fi negativ”.58

În plus, multe state vest-europene ezitau să fie angrenate în escaladarea conflictului cu Iranul. „Curând a devenit limpede, scria Carter, ca până şi cei mai apropiaţi aliaţi europeni n-aveau de gând să se supună riscurilor unui potenţial boicot al petrolului şi nici să-şi

primejduiască înţelegerile diplomatice de dragul ostaticilor americani”. Singura cale de a-i readuce la ordine era „ameninţarea directă cu alte măsuri luate de SUA”.59 Prin urmare, Cyrus Vance, secretarul apărării din administraţia Carter, a fost trimis în turneu politic prin Europa Occidentală cu mesajul că, dacă nu erau impuse sancţiuni Iranului, SUA aveau să acţioneze unilateral, ba chiar să mineze Golful Persic dacă era necesar.60 Fireşte, un atare gest ar fi avut urmări asupra preţurilor – aşadar, asupra economiilor dezvoltate. Ca să pună presiune pe Teheran, Washingtonul trebuia să-şi ameninţe propriii aliaţi.

În acest context tensionat, cu numeroase măsuri disperate, contraproductive şi nechibzuite, a sosit vestea că trupele sovietice pătrundeau în Afghanistan. Strategii americani au fost luaţi complet prin surprindere. Cu patru zile înainte de invazie, preşedintele Carter şi consilierii săi evaluaseră planuri de capturare a insulelor din Golful Persic, aparţinând Iranului, şi trecuseră în revistă posibilităţi militare şi operaţiuni secrete destinate înlăturării lui Khomeini. O situaţie care nu prevestea nimic bun devenise de-a dreptul gravă.61

Confruntate deja cu o dezastruoasă criză a ostaticilor, SUA erau forţate acum să ia notă de creşterea semnificativă a influenţei sovietice în regiune, în plus, punctul de vedere al Washingtonului semăna cu al Moscovei – un atac asupra Afghanistanului avea şanse mari să constituie debutul viitoarei expansiuni a uneia dintre superputeri în dauna celeilalte. Existau şanse mari ca, pe viitor, ruşii să-şi îndrepte atenţia asupra Iranului, unde agitatorii urmau să provoace tulburări, aşa cum sugera un raport al serviciilor secrete la începutul anilor 1980. Preşedintele american ar fi trebuit, prin urmare, să se gândească în ce condiţii „am putea fi pregătiţi să amplasăm forte americane în Iran”.62

Carter s-a dezlănţuit în discursul privind starea uniunii din 23 ianuarie 1980. Invazia sovietică în

Afghanistan însemna că o regiune „de uriaşă importanţă strategică” se afla acum sub ameninţare, a declarat acesta. Acţiunea întreprinsă de Moscova eliminase o regiune-tampon şi se apropiase periculos nu doar de un teritoriu în care „se află peste două treimi din ţiţeiul mondial exportabil”, ci şi cruciala strâmtoare Ormuz, „prin care trebuie să fie transportat mare parte din petrolul lumii”. A trecut, aşadar, la ameninţări prudent formulate. „Să ne clarificăm poziţiile, a spus preşedintele. O încercare a oricărei forţe externe de a obţine controlul asupra Golfului Persic va fi privită ca un asalt asupra intereselor vitale ale Statelor Unite ale Americii şi un asemenea asalt va fi respins prin orice mijloc necesar, inclusiv prin forţa militară”. Era o declaraţie sfidătoare, care surprindea perfect atitudinea faţă de petrolul din Orientul Mijlociu, mai întâi a britanicilor, apoi a americanilor: orice încercare de schimbare a statu-quo-ului avea să fie întâmpinată cu o rezistenţă feroce. Era politică imperială întru totul, mai puţin cu numele.63

Frazele bombastice ale lui Carter contrastau totuşi cu realitatea de pe teren. Între timp, negocierile cu iranienii pentru eliberarea ostaticilor continuaseră, însă aduceau din ce în ce mai mult cu o farsă. Nu doar că discuţiile erau purtate între delegaţi ai Teheranului şi un emisar al preşedintelui care purta perucă, mustaţă falsă şi ochelari, la unele întruniri, dar, pe măsură ce dialogul se desfăşura, Khomeini rostea discursuri despre „Statele Unite ale Americii, devoratoarea de lumi”, afirmând că „marelui Satan” trebuia să i se dea o lecţie.64

Până la urmă, în aprilie 1980, preşedintele Carter a găsit o soluţie pentru rezolvarea problemei şi a autorizat *Operaţiunea Eagle CLzw*, o misiune specială pentru salvarea ostaticilor din Teheran. A fost un eşec jenant. Opt elicoptere trimise de pe portavionul nuclear USS *Nimitz* ar fi trebuit să facă joncţiunea cu o echipă terestră, într-un punct de lângă Tabas, în centrul Iranului, şi ar fi trebuit să fie conduse de colonelul Charlie Beckwith şi de o nouă

unitate de elită, botezată Delta Force. Operaţiunea a început foarte prost: un elicopter s-a întors la bază din cauza condiţiilor meteo; altuia i s-a stricat elicea şi a fost abandonat intact, în vreme ce unui al treilea i s-au găsit defecţiuni la sistemul hidraulic. Beckwith a concluzionat că misiunea nu mai era viabilă şi a obţinut acceptul preşedintelui pentru anulare. În vreme ce elicopterele se întorceau pe *Nimitz*, unul s-a apropiat prea mult de un avion de realimentare C-130, provocând o explozie care a doborât ambele aparate de zbor, ucigând şi opt soldaţi.65

Era un dezastru pentru propaganda americană. Deloc surprinzător, Khomeini a descris tentativa eşuată drept un act de intervenţie divină.66 Alţii au privit cu amuzament stângăcia misiunii. Faptul că Statele Unite ale Americii nu reuşiseră să obţină eliberarea ostaticilor prin negocieri sau prin forţă spunea multe despre modul în care se schimba lumea. Chiar şi înainte de eşecul misiunii de salvare, unii dintre consilierii prezidenţiali au fost siguri că era nevoie de o acţiune decisă, care să înlăture impresia de neputinţă. „Trebuie să facem ceva”, declarase Zbigniew Brzezinski, consilier prezidenţial pe chestiuni de securitate naţională, pentru „a-i linişti pe egipteni, pe saudiţi şi pe ceilalţi din peninsulă, convingându-i ca SUA sunt gata să-şi demonstreze puterea”. Ceea ce însemna desfăşurarea „unei prezenţe militare vizibile în zonă, acum”.67

Totuşi, americanii nu erau singurii care încercau să reacţioneze la tumultuoasele evenimente, într-un mod care să le permită să-şi protejeze interesele şi reputaţia. La 22 septembrie, Irakul a declanşat un atac-surpriză asupra Iranului, bombardând aerodromuri şi lansând o ofensivă pe uscat din trei părţi, care ţinteau provincia Khuzestân şi oraşele Abadan şi Khurramshahr. Nu exista nicio îndoială, pentru iranieni, în privinţa responsabililor acestei agresiuni. „Mâinile Americii, a tunat Khomeini, au ieşit din mânecile lui Saddam”.68 Atacul, susţinea preşedintele Bani-Sadr, era rezultatul unui plan americano-irakiano-israelian, al cărui ţel era să alunge guvernul islamic, să

reinstaureze regimul şahului ori să divizeze Iranul în cinci republici separate. Oricum ar fi fost, pretindea el, Washingtonul „furnizase Irakului planul invaziei” 69.

Deşi unii analişti au susţinut ipoteza conform căreia Statele Unite ale Americii s-ar fi aflat în spatele atacului, iar alţii au preluat-o, există puţine probe concrete că aşa au stat, de fapt, lucrurile. Dimpotrivă, documentele – milioane de pagini, înregistrări audio şi stenograme recuperate din palatul prezidenţial din Bagdad, în 2003 – arată cu claritate că Saddam acţionase singur, alegând un moment oportun ca să lovească într-un vecin nestatornic, cu care avea socoteli de încheiat după ce fusese nedreptăţit de acesta, cu cinci ani în urmă, la negocierile privitoare la unele revendicări teritoriale.70 Din documente reiese că a existat o intensificare a efortului de strângere de informaţii de către serviciile secrete irakiene cu câteva luni înainte de atac, când Bagdadul plănuia invazia.71

Saddam era mânat de o puternică doză de nesiguranţă, la care se adăuga şi o pornire de megalomanie. Era obsedat de Israel şi de neputinţa arabilor de a învinge o ţară ce reprezenta „o prelungire a Statelor Unite ale Americii şi a englezilor”, plângându-se, totodată, că orice agresiune arabă la adresa Israelului ar fi dus la o răzbunare din partea Occidentului pe statul irakian. Dacă atacăm Israelul, şi-a avertizat el ofiţerii superiori, americanii „vor arunca asupra noastră bomba nucleară”. „Prima ţintă” a acţiunilor vest-europenilor, afirma el, „va fi Bagdadul, nu Damascul sau Ammanul”.72 În mintea lui Saddam, evenimentele se înlănţuiau în modul următor: un atac asupra Israelului ar fi dus la anihilarea Irakului, aşadar, era de preferat o ofensivă asupra Iranului.

Referirea la Israel şi la Iran se regăsea în retorica grandilocventă a lui Saddam şi a celorlalte oficialităţi ale regimului său, care susţineau cu încântare că Irakul îşi asumase calitatea de lider al arabilor de pretutindeni. Atacul din 1980 asupra Iranului a fost prezentat ca un

exemplu de luare în stăpânire a unor teritorii „furate” în timpul negocierilor teritoriale din 1975. Asta avea să-i îmbărbăteze pe alţii, le declara Saddam demnitarilor săi de rang înalt, şi să mobilizeze „întregul popor”, ale cărui pământuri fuseseră luate, să se ridice şi să ceară ce era al lor de drept – era un mesaj destinat, în special, palestinienilor.73 Saddam s-a convins singur că invadarea Iranului avea să sprijine cauza arabilor din întreaga lume. Având o asemenea logică perversă, nu era de mirare că prim-ministrul israelian Menahem Begin ajunsese să descrie Irakul drept „cel mai iresponsabil dintre regimurile arabe, cu excepţia, poate, al lui Gaddafi”.74

Pe Saddam îl iritase şi Revoluţia din Iran, făcându-l să mârâie că înlăturarea şahului şi venirea la putere a ayatolahului Khomeini fusese „o decizie pe deplin americană”. Tulburările interne erau parte a unui plan iscusit, a declarat el, care se folosea de clericii musulmani „pentru a-i speria pe locuitorii din zona golfului, astfel încât [americanii] să poată fi prezenţi şi să aranjeze situaţia din regiune aşa cum au chef.7$ Paranoia lui Saddam era presărată şi cu momente de perspicacitate veritabilă, ca atunci când liderul irakian a înţeles fără greş semnificaţia intrării sovietice în Afghanistan şi a urmărilor acesteia pentru Irak. Avea să procedeze URSS la fel, ca să-şi impună voinţa la Bagdad? a întrebat el; aveau să fie puse şi în Irak guverne-marionetă, mascate de pretinse intenţii de ajutorare? „în acest fel”, i-a luat el la întrebări pe sovietici, vă veţi purta şi cu „ceilalţi prieteni ai voştri pe viitor?” 76

Neîncrederea sa a crescut când URSS a încercat să tragă foloase de pe urma sentimentelor antiamericane din Iran şi l-a curtat pe Khomeini şi pe colaboratorii apropiaţi ai acestuia.77 Saddam şi-a dat seama că gestul acesta putea fi păgubitor şi că Moscova se putea debarasa de Irak în favoarea Iranului. „Pătrunderea sovietică în regiune… ar trebui controlată”, le-a spus el unor diplomaţi iordanieni în 1980.78 Simţindu-se tot mai izolat, era gata să le întoarcă

spatele prietenilor săi sovietici, care îl ajutaseră în momentul ascensiunii sale la putere, în anii 1970. Deziluzia lui Saddam a fost unul dintre motivele pentru care sovieticilor nu li s-a spus despre atacul iminent până cu o zi înainte de declanşarea acestuia – ceea ce a prilejuit un răspuns glacial de la Moscova.79 Deja, potrivit rapoartelor spionilor irakieni, faptul că Iranul suferea de o „teribilă criză economică" şi că nu era capabil „să se apere cu succes" reprezenta o ocazie prea bună ca să fie irosită.80

Căderea regimului şahului declanşase o reacţie în lanţ. La sfârşitul anului 1980, întregul centru al Asiei trepida. Viitorul Iranului, Irakului şi al Afghanistanului se afla în joc, depinzând de alegerile făcute de conducătorii lor şi de intervenţia forţelor externe. Era cu neputinţă să ghiceşti cum aveau să se desfăşoare evenimentele în ţările cu pricina, ca să nu mai vorbim de întreaga regiune. Statele Unite ale Americii au încercat să iasă treptat din această criză, manipulând toate taberele implicate în conflict. Rezultatele au fost dezastruoase; deşi era adevărat că seminţele antiamericanismului fuseseră plantate încă din prima jumătate a secolului XX, nu era nicicum inevitabil ca acestea să rodească fructele unei uri depline. Însă deciziile politice luate în ultimele două decenii ale secolului urmau să influenţeze atitudinea locuitorilor din întreaga zonă situată între Mediterana şi Munţii Himalaya.

Fără îndoială, la începutul anilor 1980, Statele Unite ale Americii aveau o sarcină dificilă. Pentru început, atacul irakian li s-a părut mană cerească strategilor americani, care vedeau în agresiunea lui Saddam Hussein o oportunitate pentru deschiderea de negocieri cu Teheranul. Consilierul de securitate al preşedintelui Carter, Brzezinski, nu a ascuns nimănui faptul că atacul irakian putea să aibă consecinţe pozitive, prin constrângerea exercitată asupra Iranului, cu scopul eliberării ostaticilor, potrivit celor spuse de un

experimentat consilier implicat în şedinţele de criză ţinute în această perioadă.81 Presiunile asupra regimului Khomeini erau amplificate de cunoaşterea faptului că, pentru a răspunde atacului, autorităţile de la Teheran aveau nevoie disperată de piese de schimb pentru echipamentele militare cumpărate mai demult de la Statele Unite ale Americii. Iranienilor li s-a spus că Washingtonul s-ar putea gândi să le furnizeze materialele respective – a căror valoare era de ordinul sutelor de milioane de dolari – dacă erau eliberaţi ostaticii. Teheranul s-a mulţumit să ignore această abordare, aprobată personal de preşedintele SUA.82 Nu era prima dată când Iranul era cu un pas înainte: agenţii săi avuseseră succes şi cumpăraseră de altundeva mult-doritele piese de schimb, inclusiv din Vietnam, care avea stocuri mari de echipament american capturat în timpul războiului.83

Un alt furnizor al Iranului era Israelul, care mergea pe principiul că Saddam Hussein trebuia oprit cu orice preţ. Posibilitatea ca iranienii şi israelienii să facă afaceri unii cu alţii era surprinzătoare, mai ales dacă se ţinea cont de modul defăimător în care Khomeini, în special, se exprima adesea despre evrei şi Israel. „Islamul şi poporul islamic şi-au găsit primul sabotor în poporul evreu, sursa tuturor defăimărilor şi a intrigilor împotriva musulmanilor”, scria ayatolahul în 1970.84 Acum, cele două state ajunseseră la o improbabilă cooperare din cauza intervenţiei militare a lui Saddam Hussein în zona golfului.

Acesta a fost unul dintre motivele pentru care discursul lui Khomeini îndreptat împotriva minorităţilor etnice şi religioase s-a mai atenuat pe la începutul anilor 1980, perioadă în care ajunsese să se refere la iudaism ca la o „religie onorabilă, răsărită în sânul oamenilor obişnuiţi” – deşi îl distingea de sionism, care, în ochii săi, era o mişcare politică (şi exploatatoare) opusă în esenţă religiei. Schimbarea de atitudine în chestiuni religioase a fost atât de profundă, încât Republica Islamică Iran a emis

chiar şi timbre poştale cu o siluetă a lui Iisus Christos şi un vers din Coran scris în armeană.85

Israelul şi Iranul cooperau nu doar în domeniul comerţului cu armament, ci şi în domeniul militar. O ţintă anume, de interes reciproc, era reactorul nuclear irakian de la Osirak. Potrivit unui ofiţer de servicii secrete, reprezentanţii iranieni şi israelieni abordaseră posibilitatea unui atac asupra reactorului în cadrul unor negocieri clandestine, la Paris, înainte chiar de declanşarea ofensivei irakiene.86 La mai puţin de o săptămână de la lansarea atacului, patru avioane de vânătoare iraniene F-4 Phantom au efectuat un raid îndrăzneţ, ţintind laboratoarele şi centrul de control al complexului nuclear. Opt luni după aceea, în iunie 1981, un pilot israelian a avut şi mai mult noroc, reuşind să provoace pagube însemnate la reactor şi stârnind pentru moment temerea că acesta avea să intre în stare critică.87

Atacul irakian asupra Iranului fusese plănuit pentru a obţine o victorie rapidă şi uşoară. În ciuda raidurilor întreprinse asupra reactorului, situaţia se prezenta promiţător, la început, din perspectiva Bagdadului. Însă, pe măsură ce timpul trecea, sorţii au început să încline spre Iran. URSS îl pedepsea pe Saddam pentru acţiunea sa unilaterală şi a refuzat să-i mai livreze echipamente şi arme. Liderul irakian era frustrat şi lipsit de opţiuni. Acceptând cu onestitate că războiul nu se desfăşura aşa cum ar fi fost de aşteptat, îşi aduna adesea colaboratorii, cărora li se plângea şi în faţa cărora invoca diverse conspiraţii internaţionale, imaginare, pentru a justifica insuccesele militare. Cert este că irakienii erau tot mai mult respinşi şi înfrânţi pe câmpul de bătălie. Odată, pe la mijlocul lui 1981, aproape deznădăjduit, Saddam le-a cerut generalilor săi: „Să încercăm şi noi să cumpărăm arme de pe piaţa neagră. Nu le putem obţine la fel ca iranienii?” 88

Iranul se dovedea, într-adevăr, plin de resurse, dârz şi din ce în ce mai ambiţios. Prin vara lui 1982, trupele iraniene reuşiseră nu doar să le oblige pe cele irakiene să

se retragă de pe teritoriul său, ci trecuseră ele însele graniţa în cealaltă direcţie. Un raport al serviciilor de informaţii, pregătit de National Security Agency din SUA în luna iunie a aceluiaşi an, descria fără echivoc situaţia de pe câmpul de luptă: „Irakul a pierdut, în principiu, războiul cu Iranul… Sunt prea puţine lucruri pe care irakienii le pot face, singuri sau împreună cu alţi arabi, pentru a schimba soarta conflictului”.89 În plin avânt, iranienii căutau acum să răspândească în alte ţări ideea de revoluţie islamică. Forţele radicale şiite din Liban şi organizaţii precum Hezbollah („Partidul lui Allah”) au primit fonduri şi sprijin logistic pentru a stârni revolte la Meca şi pentru a încerca o lovitură de stat în Bahrain. „Cred că iranienii reprezintă o ameninţare importantă, incontestabilă, pentru toate ţările din Orientul Mijlociu, ar fi spus, se pare, secretarul apărării, Caspar Weinberger, în iulie 1982; sunt o ţară condusă de o mână de nebuni”.90

Era, aşadar, ironic că dificultăţile tot mai mari cu care se confrunta Irakul lui Saddam Hussein au fost mană cerească pentru SUA. Deşi ostaticii de la ambasadă fuseseră în cele din urmă eliberaţi, după mai bine de un an, în urma unei înţelegeri făcute în culise, sfârşitul acestui joc de uzură nu marcase o îmbunătăţire a relaţiilor dintre americani şi iranieni. Sovieticii însă îl curtau în continuare pe Khomeini, fapt remarcat cu nelinişte de CIA. URSS părea într-o situaţie favorabilă, mai ales datorită aparentului succes înregistrat în Afghanistan, unde trupele Armatei Roşii ocupaseră oraşele, luaseră în stăpânire principalele căi de comunicaţie şi păreau, cel puţin din afară, stăpâne pe situaţie. Presiunea diplomatică exercitată asupra Uniunii Sovietice, printre care s-a numărat şi boicotarea Jocurilor Olimpice de la Moscova din 1980, nu a avut efectul scontat. Din punctul de vedere al Washingtonului, nu erau prea multe de sperat – până când experţii americani şi-au dat seama că exista totuşi o mişcare evidentă pe care ar fi putut-o face: să-l sprijine pe Saddam.

Aşa cum avea să afirme mai târziu secretarul de stat George Shultz, dacă Irakul se retrăgea în continuare, ţara ar fi putut cu uşurinţă să se prăbuşească – „un dezastru strategic pentru Statele Unite ale Americii”.91 Pe lângă furtuna pe care ar fi stârnit-o în Golful Persic şi în întregul Orient Mijlociu, faptul ar fi dus la o întărire a poziţiei Teheranului pe pieţele internaţionale ale petrolului. Încet dar sigur, ieşea la iveală o altă strategie.

Statele Unite ale Americii au decis să mizeze pe Irak; pe această porţiune a tablei de joc, şansele Washingtonului de a influenţa ce se petrecea în centrul Asiei erau mai mari. Sprijinul acordat lui Saddam era o metodă prin care americanii îşi menţineau influenţa în regiune şi, totodată, contracarau atât avansul luat de Iran, cât şi de Uniunea Sovietică.

Ajutorul a căpătat diverse forme. După ce Irakul a fost scos de pe lista ţărilor care ofereau sponsorizare teroriştilor, americanii au acţionat pentru relansarea economiei, oferind credite pentru sprijinirea sectorului agricol şi îngăduindu-i lui Saddam să cumpere mai întâi echipamente pentru uz civil, apoi tehnologie „cu dublă utilizare”, cum ar fi, de exemplu, camioane grele, ce puteau fi folosite pentru a transporta materiale pe front. Guvernele statelor vest-europene au fost îndemnate să vândă arme Bagdadului, în vreme ce diplomaţii Statelor Unite ale Americii se străduiau să convingă alte puteri regionale, precum Kuwaitul şi Arabia Saudită, să contribuie la finanţarea cheltuielilor militare ale Irakului. Informaţii culese de agenţi americani au fost transmise Bagdadului, adesea prin intermediul regelui Hussein al Iordaniei, un intermediar de încredere.92 Sub conducerea preşedintelui Reagan, administraţia SUA a ajutat şi la creşterea exporturilor de petrol irakian – şi, ca atare, a veniturilor rezultate din această activitate –, încurajând şi facilitând extinderea conductelor către Arabia Saudită şi Iordania, pentru a contracara problemele de tranzit prin Golful Persic cauzate de războiul cu Iranul. Era o măsură

menită să „refacă echilibrul în exportul de petrol dintre Iran şi Irak” – să egalizeze, cu alte cuvinte, situaţia de pe teren.93

În plus, pe la sfârşitul anului 1983, s-au luat măsuri pentru limitarea vânzărilor de arme şi piese de schimb către Iran, cu intenţia de a stopa progresul înregistrat de iranieni în domeniul militar, o iniţiativă numită *Operation Staunch*. Diplomaţii americani au fost instruiţi să solicite statelor în care îşi duceau activitatea să „se gândească la oprirea oricărui trafic de echipamente militare de orice origine care ar putea exista între ţara dumneavoastră şi Iran”, până când se ajungea la un acord de încetare a focului în Golf. Diplomaţii trebuiau să pună accent pe ideea că luptele „ameninţă interesele tuturor”; era obligatoriu, menţiona circulara, să „se diminueze capacitatea Iranului de a prelungi războiul”.94

Prin această măsură se urmărea şi obţinerea încrederii irakienilor şi a lui Saddam, care rămânea profund suspicios în privinţa SUA şi a intenţiilor americanilor, chiar şi după ce primise sprijin.95 Aşadar, la sfârşitul lui 1983, preşedintele Reagan l-a trimis la Bagdad pe ambasadorul plenipotenţiar

Donald Rumsfeld, cu scopul principal „de a iniţia dialogul şi de a stabili legături personale” cu Saddam Hussein. După cum apare în instrucţiunile primite de Rumsfeld, acesta trebuia să dea asigurări că SUA vor privi „orice înrăutăţire majoră a situaţiei Irakului drept o înfrângere strategică a Occidentului”.96 Misiunea lui Rumsfeld a fost socotită un succes notabil, atât de americani, cât şi de irakieni. Era, în plus, „o mişcare foarte reuşită” în opinia saudiţilor, preocupaţi, la rândul lor, de modul în care Khomeini răspândea principiile islamismului şiit în Orientul Mijlociu.97

Atât de importantă era înţelegerea cu Irakul, încât Washingtonul s-a arătat dispus să închidă ochii la folosirea armelor chimice de către Saddam, o ilegalitate care, potrivit unui raport, se petrecea „aproape zilnic”.98 Sigur,

trebuiau făcute eforturi pentru împiedicarea Irakului de a utiliza astfel de metode – dar în particular, pentru „a evita să surprindem neplăcut Irakul prin declaraţii publice”.99 S-a mai observat că, dacă ar fi fost criticat uzul de arme chimice (strict interzis de Protocolul de la Geneva din 1925), aceasta ar fi însemnat o victorie de propagandă pentru Iran şi n-ar fi făcut nimic pentru atenuarea tensiunilor. Americanii au încercat să blocheze transporturile de substanţe folosite pentru fabricarea iperitei şi au depus o dificilă muncă de lămurire, în încercarea de a-i presa pe irakieni să nu folosească arme chimice pe front – mai ales după ce Iranul s-a plâns la ONU, în octombrie 1983.100

Ş totuşi, când s-a ştiut limpede că gazul otrăvitor fusese folosit împotriva Iranului, în cursul ofensivei Badr din 1985, nicio critică nu a fost rostită în public – dacă nu punem la socoteală declaraţii lipsite de entuziasm, ce asigurau că SUA se opun cu tărie utilizării armelor chimice.101 Aşa stând lucrurile, era până la urmă stânjenitor că producţia irakiană de substanţe toxice, aşa cum a arătat un ofiţer superior american, avea de-a face cu materii prime ce proveneau „în principal, de la firme vest-europene, incluzând, posibil, şi filiale din străinătate ale firmelor americane”. Nu a durat mult până ce americanii aveau să-şi dea seama că acest fapt ridica deranjante semne de întrebare în privinţa complicităţii la achiziţiile lui Saddam şi la utilizarea armelor chimice.102

Treptat, până şi comentariile publice făcute în treacăt, ca şi întrevederile particulare cu înalţi demnitari irakieni privitoare la armele chimice au fost abandonate. La mijlocul anilor 1980, când rapoartele ONU au concluzionat că Irakul folosea arme chimice împotriva propriilor cetăţeni.

Statele Unite ale Americii au tăcut. Nu a existat nicio condamnare a acti

unilor brutale şi consecvente ale lui Saddam

împotriva populaţiei kurde din Irak. În rapoartele militare americane se consemna, pur şi simplu, că „agenţi chimici” erau folosiţi la scară largă împotriva unor obiective civile. Irakul era mai important pentru SUA decât principiile legislaţiei internaţionale – şi mai important decât victimele.103

În mod similar, prea puţine se rosteau ori se făceau pentru oprirea programului nuclear al Pakistanului, mulţumită creşterii valorii strategice a ţării în urma invaziei sovietice în Afghanistan. Pe tot globul, drepturile omului erau pe un îndepărtat loc doi, la distanţă mare de prioritatea intereselor americane. Lecţia Iranului prerevoluţionar nu fusese învăţată: SUA nu încercau, fireşte, să încurajeze relele purtări, însă era inevitabil să existe un cost în reputaţie şi un preţ pentru sprijinul acordat unor dictatori şi altor lideri dispuşi să-şi maltrateze popoarele proprii cu intenţia de a-şi provoca vecinii.104

Un asemenea caz era şi ajutorul oferit insurgenţilor din Afghanistan care se opuneau invaziei sovietice şi care erau cunoscuţi sub termenul-umbrelă de „mujahedini” în presa occidentală – literal, „luptători în războiul sfânt”. Erau, de fapt, o adunătură pestriţă, alcătuită din naţionalişti, foşti ofiţeri de armată, fanatici religioşi, lideri tribali, oportunişti şi mercenari. Mai erau, câteodată, şi rivali, aflaţi în competiţie pentru recruţi, bani şi arme, cum ar fi miile de puşti semiautomate şi aruncătoare de grenade RPG-7, furnizate de CIA, la începutul anilor 1980, şi aduse, mai ales, prin Pakistan.

În ciuda incoerenţei sale organizaţionale, rezistenţa contra colosului sovietic se dovedea sâcâitoare, constantă şi demoralizantă. Atacurile teroriste deveniseră un fapt cotidian în oraşele mari, de-a lungul autostrăzii Salang şi pe ruta ce ducea către sud, din Uzbekistan spre Herăt şi Kandahar, arterele principale care pompau în Afghanistan trupe şi echipament din URSS. Rapoartele trimise la Moscova au arătat că riscul de evenimente ostile crescuse

îngrijorător, precum şi dificultatea de a-i identifica pe făptaşi: insurgenţii fuseseră instruiţi, relata o dare de seamă, să se amestece cu localnicii pentru a nu fi detectaţi.105

Tot mai marele succes al rebelilor afghani era impresionant. În 1983, de exemplu, un raid condus de comandantul Jalaluddin Haqqani izbutise capturarea a doua tancuri T-55, împreună cu alte echipamente, printre care artilerie antiaeriană, lansatoare de rachete şi mortiere, pe care le-a adăpostit într-un adăpost fortificat de lângă Khost, aproape de frontiera cu Pakistanul. Acum, acestea erau folosite pentru atacarea convoaielor ce treceau prin zone expuse ale şoselelor, furnizând nepreţuite instrumente de propagandă şi convingând populaţia locală că armata puternicei URSS putea fi lovită.106

Asemenea reuşite ale rebelilor demoralizau trupele sovietice, care reacţionau cu brutalitate. Unii au scris despre „setea de sânge" şi despre dorinţa neostoită de răzbunare, după ce soldaţii şi-au văzut colegii şi camarazii ucişi şi răniţi. Represaliile au fost oribile – copii omorâţi, femei violate şi orice civil suspectat că ar fi mujahedin. Aceste grozăvii au creat un cerc vicios, făcând ca şi mai mulţi afghani să fie atraşi în lupta de gherilă.107 Comandanţii sovietici constatau cu tristeţe că Armata Roşie nu putea înfrânge un duşman lipsit de coordonare, care le scăpa mereu printre degete.108

Tăria insurgenţilor i-a impresionat pe americani, pentru care stăvilirea expansiunii sovietice în Afghanistan nu mai era un obiectiv. Pe la începutul lui 1985, se discuta despre înfrângerea URSS şi alungarea sovieticilor din ţară.109 în martie, preşedintele Reagan a semnat National Security Decision Directive 166, în care se afirma că, pentru SUA, „obiectivul final este înlăturarea forţelor sovietice din Afghanistan"; pentru îndeplinirea acestui deziderat, era necesară „îmbunătăţirea eficienţei militare a rezistenţei afghane".110 A devenit în curând clar la ce se

refereau americanii: o creştere semnificativă a cantităţii de arme furnizate rebelilor. Decizia a stârnit o lungă dezbatere despre oportunitatea furnizării lansatoarelor portabile Stinger – capabile să doboare avioane pe o rază de cinci kilometri, cu o precizie considerabil mai mare decât a altor arme de pe piaţă.111

Beneficiarii acestei noi politici erau persoane precum Jalaluddin Haqqani, ale cărui fapte de vitejie împotriva sovieticilor şi devoţiune religioasă l-au convins pe congresmenul american Charlie Wilson – mai târziu, personaj al peliculei hollywoodiene de succes *Războiul lui Charlie* (2007) – să-l descrie drept „bunătatea întruchipată". Deoarece a avut acces la echipamente numeroase şi valoroase, Jalaluddin a reuşit să controleze Afghanistanul de Sud, unde, datorită intransigenţei sale şi a succeselor militare, a primit după 1985 cantităţi impresionante de armament american. Aceasta nu însemna că avea vreun sentiment de loialitate faţă de SUA. Devenise, de fapt, un ghimpe în coastă: după 11 septembrie, a fost desemnat al treilea cel mai căutat om din Afghanistan.112

Americanii au sprijinit cam cincizeci de asemenea comandanţi, plătindu-le solde între 20.000 şi 100.000 de dolari pe lună, în funcţie de rezultate şi de poziţia în ierarhie. Şi din Arabia Saudită se trimiteau fonduri către mujahedini, ca urmare a simpatiei manifestate de saudiţi pentru discursul militant islamic, folosit de membrii rezistenţei antisovietice, şi din dorinţa de a-i ajuta pe musulmanii persecutaţi. Bărbaţii de origine saudită care-şi urmau conştiinţa şi se duceau să lupte în Afghanistan erau ţinuţi la mare preţ. Inşi ca Osama bin Laden – indivizi cu legături foarte bune, capabili să se exprime bine şi charismatici – aveau un rol perfect pentru a acţiona pe post de curele de transmisie pentru afluxul de bani venind de la binefăcătorii saudiţi; inevitabil, din cauza accesului lor la aceste mijloace au ajuns persoane influente în mişcarea mujahedinilor.113 Şi semnificaţia acestui fapt

avea să devină vizibilă abia mai târziu.

Sprijinul chinez pentru rezistenţă afghană avea, de asemenea, consecinţe pe termen lung. China îşi manifestase dezacordul cu privire la invazia sovietică, pe care o considera o politică expansionistă cu urmări periculoase. Mişcarea făcută de URSS în 1979 era „o ameninţare pentru pacea şi securitatea din Asia şi din întreaga lume", potrivit unui cotidian chinez din acea perioadă; Afghanistanul nu era adevărata ţintă pentru sovietici, care intenţionau să folosească ţara doar ca pe „o proptea, pentru a se năpusti asupra Pakistanului şi a întregului subcontinent".114

Cei care rezistau armatei sovietice erau cultivaţi asiduu şi de autorităţile de la Beijing, care, pe parcursul anilor 1980, le-au furnizat armament în cantităţi tot mai mari. Aşa că, atunci când trupele americane au capturat baze ale talibanilor şi ale organizaţiei al-Qaida la Tora Bora, în 2001, au descoperit grămezi de lansatoare de grenade şi de lansatoare de rachete chinezeşti, împreună cu mine şi puşti trimise în Afghanistan cu două decenii în urmă. Deşi, în cele din urmă, avea să regrete această decizie, China a încurajat, a recrutat şi a antrenat musulmani uiguri în Xianjing, pe care i-a ajutat apoi să intre în legătură cu mujahedinii şi să se alăture lor.115 începând de atunci, radicalizarea părţii de vest a Chinei a devenit o problemă.

Sprijinul consistent primit din afară a ajutat ca rezistenţa afghană să crească, în vreme ce sovieticii s-au trezit sub asalt, pierzând echipament, soldaţi şi bani. În august 1986, aproximativ 40.000 de tone de muniţie, valorând în jur de 250 de milioane de dolari, au fost aruncate în aer lângă Kabul. Trebuie menţionat şi succesul proiectilelor americane Stinger, care au doborât trei elicoptere MI-24 lângă Jalălăbăd, în 1986, dovedindu-se atât de eficiente, încât au schimbat maniera de acoperire aeriană folosită în Afghanistan: piloţii sovietici au fost siliţi să-şi modifice protocoalele de aterizare şi tot mai multe

misiuni aveau loc pe timp de noapte, pentru a permite aparatelor de zbor să încheie cu succes misiunea.116

La mijlocul anilor 1980, din punctul de vedere al Washingtonului, situaţia părea promiţătoare. Eforturile considerabile întreprinse pentru cultivarea lui Saddam Hussein şi pentru obţinerea încrederii Irakului erau încununate cu succes; situaţia din Afghanistan se îmbunătăţea, pe măsură ce sovieticii se retrăgeau în defensivă – şi, în cele din urmă, la începutul lui 1989, au fost alungaţi cu totul din ţară. Statele Unite ale Americii izbutiseră nu doar să zădărnicească încercările Moscovei de a-şi extinde influenţa şi autoritatea în centrul Asiei, dar şi să-şi creeze reţele noi, proprii, adaptându-se situaţiei de pe teren, când nu existase altă opţiune. Păcat doar, afirma un document al serviciilor de informaţii redactat în primăvara lui 1985, că, dată fiind „importanţa istorică şi geostrategică a Iranului", relaţiile dintre Washington şi Teheran erau atât de proaste.117 într-adevăr, cu un an în urmă, Iranul fusese desemnat oficial „stat care susţinea terorismul", ceea ce însemna că exporturile şi vânzările de arme erau puse sub interdicţie totală, iar livrarea echipamentelor folosind tehnologie cu dublă utilizare era strict controlată. Desigur, se adăugau o mulţime de restricţii economice şi financiare.

Tare neplăcut mai era, nota un alt raport scris cam în aceeaşi perioadă, că SUA nu aveau „cărţi de jucat" în afacerile cu Iranul; poate ar fi meritat luată în considerare „o politică mai îndrăzneaţă şi, probabil, mai riscantă", sugera autorul.118 Ar fi fost multe de câştigat pentru ambele părţi. Acum, în condiţiile în care Khomeini era bătrân şi suferind, Washingtonul dorea să-i identifice pe membrii noii generaţii de lideri care aveau să ajungă la putere. Potrivit unor note informative, exista o „facţiune moderată" în politica iraniană, dornică să colaboreze cu SUA şi să promoveze buna înţelegere dintre cele două state; contactarea acestor moderaţi ar fi ajutat la construirea de relaţii ce se puteau dovedi valoroase pe

viitor. Existau şi speranţe că Iranul ar fi putut ajuta la eliberarea ostaticilor occidentali care fuseseră capturaţi de combatanţi ai Hezbollah în Liban, la începutul anilor 1980.119

Şi din perspectiva Iranului, o abordare mai constructivă era atrăgătoare. Desfăşurarea evenimentelor din Afghanistan, unde interesele iraniene şi americane se potriveau, era un început promiţător, un semn că o cooperare era nu doar posibilă, dar ar fi putut fi chiar fructuoasă. În plus, Iranul dorea să-şi îmbunătăţească relaţiile şi din alte motive, printre care faptul că mai bine de 2 milioane de refugiaţi intraseră în ţară începând din 1980. Influxul acesta nu era uşor de absorbit, ceea ce însemna că autorităţile de la Teheran erau poate mai dispuse să cultive prietenii care ar fi redus instabilitatea politică în regiune.120 între timp, Iranului îi era dificil să procure echipament militar într-o vreme când luptele grele cu Irakul continuau. Cu toate că sorţii se întorseseră în favoarea lor şi cu toate că se aprovizionau de pe piaţa neagră, li se părea tot mai atrăgătoare ideea de a obţine arme şi piese de schimb de la Statele Unite ale Americii.121 Aşa că au fost iniţiate mişcări timide de deschidere a unor canale de comunicaţie.

Întâlnirile iniţiale au fost încordate, dificile şi stânjenitoare. Decişi să-i câştige pe iranieni de partea lor, americanii au prezentat „informaţii atât reale, cât şi înşelătoare” despre intenţiile sovieticilor în privinţa Iranului, concentrându-se, mai ales, asupra presupuselor planuri teritoriale sovietice legate denmde părţi ale ţării, într-un efort de a le sublinia iranienilor că relaţia favorabilă cu Statele Unite ale Americii avea beneficii evidente.122 Pe măsură ce discuţiile progresau totuşi, curgeau tot mai multe informaţii despre chestiuni care prezentau un interes special pentru americani – de pildă, valoarea combativă a echipamentului sovietic. Americanii urmăreau mereu cu luare aminte asemenea chestiuni şi plătiseră 5.000 de dolari ca să cumpere o armă de asalt

AK-74, capturată în Afghanistan, la puţină vreme după introducerea ei acolo de către armata sovietică.123 Americanii i-au ascultat cu atenţie pe luptătorii afghani evaluând meritele, limitările şi vulnerabilităţile tancului T-72 şi ale elicopterului de asalt MI-24 „Krokodil”; au aflat că sovieticii foloseau din belşug napalmul, precum şi gazele de luptă; au aflat şi că forţele speciale Speţnaz erau deosebit de eficiente, probabil ca rezultat al antrenamentului mai bun, în comparaţie cu cel primit de soldaţii obişnuiţi ai Armatei Roşii.124 Două decenii mai târziu, asta avea să fie un valoros punct de pornire.

Cele două ţări aveau o serie de interese comune. Declaraţiile negociatorilor iranieni, potrivit cărora „ideologia sovietică se opune direct Iranului”, îşi găsea echivalentul în atitudinea americanilor faţă de comunism, ce putea fi exprimată la fel de energic. Faptul că URSS oferea Irakului sprijin militar semnificativ, la acea vreme, era la fel de crucial. „Sovieticii, a zis unul dintre negociatori în timpul discuţiilor, ucid soldaţi iranieni”.125 Pe parcursul a doar câţiva ani, Iranul şi SUA nu trecuseră de la duşmănia de moarte la cea mai strânsă dintre prietenii, în schimb, erau din ce în ce mai dispuse să lase deoparte divergenţele şi să conlucreze în vederea unui scop comun. Încercarea de a găsi o metodă de a profita de rivalitatea dintre marile puteri era o strategie clasică, pe care generaţiile mai vechi de diplomaţi şi conducători iranieni ar fi recunoscut-o negreşit.

Dornici să cimenteze relaţia amicală, americanii au început să trimită arme Iranului, încălcând propriul embargo, în ciuda protestelor altor ţări. Unii demnitari se opuneau acestei decizii, inclusiv secretarul de stat George Shultz, care a remarcat că iniţiativa ar putea duce la o victorie a Iranului şi la „o gură de aer proaspăt pentru antiamericanismul din regiune”.126 Alţii argumentaseră deja că era în interesul SUA ca Iranul şi Irakul să se sleiască de puteri una pe cealaltă. Richard Murphy, unul dintre adjuncţii lui Schultz, afirmase la o audiere în

Congres, cu un an înainte, că „o victorie a oricăruia [Iran sau Irak] nu este nici posibilă militar şi nici de dorit din punct de vedere strategic” – idei care se regăsesc şi în discursurile altor oficialităţi cu experienţă de la Casa Albă.127

Primul transport de sisteme antitanc cu proiectil ghidat şi urmărire optică (TOW) a fost trimis în vara lui 1985. Armele au trecut pe la un intermediar dornic să-şi creeze relaţii cu Teheranul: Israel.128 Cordialitatea aceasta poate părea surprinzătoare din punctul de vedere al începutului secolului XXI, când liderii iranieni cer destul de adesea ca Israelul să fie „şters de pe hartă”. Dar, la mijlocul anilor 1980, legăturile erau atât de strânse, încât prim-ministrul israelian Yitzhak Rabin declara: „Israelul este cel mai bun prieten al Iranului şi nu intenţionăm să ne schimbăm opinia”.129

Intenţia Israelului de a participa la programul de furnizare a armamentului american se datora mult dorinţei de a menţine vie atenţia Irakului către vecinul său de la est, mai degrabă decât să se gândească la acţiuni altundeva. Existau totuşi importante sensibilităţi în privinţa aranjamentului cu Iranul. Propunerea americanilor presupunea ca Israelul să trimită artileria şi echipamentele americane la Teheran, înainte de a fi compensate de Washington. Ca urmare, guvernul israelian a cerut – şi a primit – confirmarea că tranzacţia fusese aprobată la cel mai înalt nivel în Statele Unite ale Americii. Avea, de fapt, aprobarea directă şi personală a preşedintelui Reagan.130

Între vara lui 1985 şi toamna lui 1986, Iranul a primit câteva încărcături masive din SUA, inclusiv peste 2000 de proiectile TOW, optsprezece lansatoare anti-aeriene Hawk şi două serii de piese de schimb pentru sistemele Hawk.131 Nu au fost trimise toate prin Israel, fiindcă nu peste mult timp pachetele au fost expediate direct, deşi pe parcurs situaţia s-a complicat şi mai mult, când sumele obţinute din vânzări au fost destinate mişcării Contras din

Nicaragua. De când avusese loc criza rachetelor cubaneze, Washingtonul se temuse de ameninţarea comunistă reprezentată de un stat aflat în vecinătatea sa şi era dornic să ajute financiar grupuri dinamice, capabile să combată propaganda şi politica de stânga – trecându-le cu vederea lipsurile. Contras, care constituiau, de fapt, un grup eterogen de rebeli care se încăierau crunt unii cu alţii, au beneficiat din plin de doctrina anticomunistă a americanilor – şi de orbirea politicii externe. Ca o reflectare în oglindă a modului diferit în care iniţiativele particulare şi publice ale SUA se desfăşurau în Orientul Mijlociu, forţele de opoziţie din America Centrală au primit ajutoare, în ciuda legislaţiei care interzicea cu străşnicie guvernului să acţioneze astfel.132

Povestea a luat sfârşit la finele lui 1986, când o serie de scurgeri de informaţii au dezvăluit ceea ce se petrecea. Scandalul ameninţa să ducă la demisia preşedintelui. La 13 noiembrie, Reagan a apărut la televizor pentru a se adresa naţiunii în legătură cu „o chestiune extrem de sensibilă şi de o profundă importanţă, care ţine de politica externă”. Era un moment de risc maxim, care necesita întregul său şarm pentru a fi gestionat. Preşedintele voia să evite să ceară scuze sau ca discursul lui să pară defensiv. Declaraţiile sale s-au referit la însemnătatea ţărilor din această regiune – şi nevoia ca America să aibă influenţă asupra lor cu orice preţ.

„Iranul, le-a spus telespectatorilor consternaţi, are una dintre cele mai dificile poziţii geografice din lume. Se află între Uniunea Sovietică şi accesul la apele calde ale Oceanului Indian. Geografia explică de ce Uniunea Sovietică a trimis o armată în Afghanistan pentru a stăpâni ţara respectivă şi, în caz că reuşeau, Iranul şi Pakistanul. Geografia Iranului îi oferă o poziţie deosebit de importantă, de unde adversarii ar putea interveni asupra tranzitului petrolului dinspre statele arabe ce mărginesc Golful Persic. În afara geografiei, rezervele de ţâţei ale Iranului sunt importante pentru sănătatea pe termen lung

a economiei mondiale”. Acesta era motivul pentru care se realizase „transferul unor cantităţi mici de armament defensiv şi de piese de schimb”, a mai zis. Fără să precizeze ce anume se trimisese în Iran, el a afirmat că „aceste colete modeste, puse laolaltă, ar încăpea uşor într-un singur avion de transport”. Reagan a mai adăugat că încercase doar să aducă „un sfârşit onorabil sângerosului război care durează de şase ani” între Iran şi Irak, cu scopul „eliminării terorismului sprijinit de stat” şi „pentru asigurarea revenirii în siguranţă acasă a tuturor ostaticilor”.133

Deşi îşi jucase bine rolul, Reagan nu a reuşit să împiedice spectaculoasa prăbuşire a reputaţiei Washingtonului, după ce s-a aflat că SUA vânduseră arme Iranului, se părea, direct ca marfa de schimb pentru ostaticii americani. Situaţia s-a agravat când a ieşit la iveală că cei implicaţi îndeaproape în afacerea Iran – Contras distruseseră documente ce demonstrau existenţa unor acţiuni secrete şi legale aprobate de preşedintele însuşi. Reagan a apărut în faţa unei comisii instituite pentru a descâlci iţele cazului, unde a declarat că memoria nu-i mai permite să-şi amintească dacă autorizase ori nu vânzările de arme către Iran. În martie 1987, a mai ţinut un discurs televizat, de data aceasta pentru a-şi exprima furia în privinţa „unor activităţi desfăşurate fără ştirea mea” – o declaraţie în care îşi cam bătea joc de adevăr, aşa cum observa acum Reagan însuşi. „Acum câteva luni am spus poporului american că nu am dat arme în schimbul ostaticilor. Inima şi cele mai bune intenţii ale mele încă îmi spun că e adevărat, însă faptele şi dovezile îmi spun că s-a întâmplat exact invers”.134

Stânjenitoarele dezvăluiri au avut consecinţe profunde asupra administraţiei Reagan. O serie întreagă de persoane cu greutate au fost puse sub acuzare, pentru fapte mergând de la conspiraţie până la mărturie mincinoasă şi ascunderea dovezilor. Printre aceştia s-au numărat Caspar Weinberger, secretarul apărării; Robert

McFarlane, consilier de securitate prezidenţial, precum şi succesorul său, John Poindexter; Elliott Abrams, secretar de stat adjunct pentru afaceri inter-americane; plus un grup de ofiţeri de rang înalt ai CIA, inclusiv Clair George, director adjunct operativ. Toţi aceşti demnitari cu funcţii importante demonstrau cât de departe era America dispusă să meargă pentru a-şi consolida poziţia în inima lumii.135

La fel a demonstrat şi faptul că acuzaţiile aveau să se dovedească mai mult sau mai puţin formale: personajele importante implicate în acest caz au primit graţieri, iar punerile sub acuzare au fost anulate de preşedintele George H.W. Bush în 1992, de Ajunul Crăciunului. „Elementul comun al intenţiilor lor – fie că au acţionat corect sau greşit –, scria în documentul emis de administraţia prezidenţială, a fost patriotismul”. Impactul asupra finanţelor personale, continua preşedintele, asupra carierelor şi a familiilor lor fusese „profund disproporţionat în raport cu orice nesăbuinţe sau greşeli de evaluare pe care le vor fi comis”. 136 Câţiva dintre cei graţiaţi fuseseră deja condamnaţi pentru acuzaţii mergând de la mărturie mincinoasă până la ascunderea informaţiilor de investigaţia membrilor Congresului, în vreme ce procesul lui Weinberger ar fi trebuit să înceapă în două săptămâni. Era un caz clasic de justiţie flexibilă, un fel de „scopul scuză mijloacele”. Ramificaţiile sale ajungeau până la mare distanţă de Washington.

Saddam Hussein s-a sufocat de furie când au apărut veştile despre afacerile SUA cu Iranul – într-o perioadă în care Irakul se credea sprijinit de Washington împotriva ţării vecine şi rivalei încrâncenate. Într-o serie de întruniri ţinute imediat după primul discurs televizat al lui Reagan, în noiembrie 1986, pentru discutarea celor rostite de preşedinte, Saddam s-a dezlănţuit, acuzând că vânzările de armament reprezentau o dezonorantă „înjunghiere pe la spate” şi afirmând că purtarea americanilor ridica un nou standard pentru „comportamentul rău şi imoral”.137 SUA

erau decise să „verse şi mai mult sânge irakian”, a concluzionat, în vreme ce alţii se arătau de acord că fusese dezvăluit doar vârful aisbergului. Era inevitabil, a afirmat un înalt demnitar, la câteva săptămâni după aceea, ca americanii să conspire în continuare împotriva Irakului; era o conduită tipică puterilor imperiale, se arăta de acord şi viceprim-ministrul Tariq Aziz.138 Furia şi sentimentul că Irakul fusese trădat erau făţişe. „Nu vă încredeţi în americani – americanii sunt mincinoşi – nu vă încredeţi în americani”, se aude o voce implorând pe casete audio recuperate din Bagdad la mai bine de douăzeci de ani după aceea.139

În urma scandalului „Irangate” unii şi-au pierdut funcţiile la Washington, însă în Irak urmarea a fost mai gravă: la mijlocul anilor 1980, aici a apărut mentalitatea de cetate asediată. Dezamăgiţi de SUA, Saddam şi ai săi vedeau peste tot numai conspiraţii. Liderul irakian a început să vorbească despre colaboraţionişti şi despre cum le va tăia gâturile dacă îi va descoperi: alte ţări arabe, ale căror relaţii cu Iran şi SUA păreau prea apropiate, au început brusc să fie privite cu adâncă suspiciune. Aşa cum concluziona un raport american la nivel înalt, după scandalul iranian, Saddam devenise convins că „Washingtonul nu prezenta încredere şi că îi pusese gând rău lui personal”.140

Părerea că Statele Unite ale Americii erau dispuse să mintă şi să înşele nu era tocmai nefondată. Americanii fuseseră pregătiţi să fie prieteni cu şahul; încercau acum să întărească legăturile cu regimul ayatolahului Khomeini. Un substanţial sprijin militar şi economic fusese oferit în Afghanistan unor indivizi respingători, doar pe baza îndelungatei rivalităţi dintre America şi URSS. Saddam însuşi fusese scos de la naftalină când le convenise strategilor de la Washington – şi sacrificat apoi, când nu le mai servea la nimic. Punerea intereselor americane pe primul loc nu era, în sine, o problemă; problema era că o politică externă dusă în stil imperial necesita mai multă

delicateţe – precum şi mai multă chibzuinţă asupra consecinţelor pe termen lung. În fiecare caz, în cadrul strădaniilor din cea de-a doua parte a secolului XX pentru controlarea ţărilor de pe Drumurile Mătăsii, americanii făcuseră afaceri, încheiaseră şi înţelegeri în pripă, rezolvând problemele de azi, fără să-şi facă griji în privinţa zilei de mâine, ba chiar, în unele cazuri, provocând situaţii încă şi mai grave. Obiectivul – alungarea sovieticilor din Afghanistan – fusese atins, însă nimeni nu se gândise prea mult la ce avea să urmeze.

Cruda realitate a lumii create de SUA devenise cât se poate de evidentă în Irak, la sfârşitul anilor 1980 şi 1990. Stânjeniţi, diplomaţii americani încercau să dreagă ce se mai putea drege după tărăboiul cu scandalul iranian, încercând să-şi „recapete credibilitatea în ochii statelor arabe”, aşa cum s-a exprimat secretarul apărării.141 În cazul Irakului, era vorba despre acordarea unor facilităţi extraordinare de creditare, iniţiative comerciale – implicând atenuarea restricţiilor legate de tehnologiile cu uz dual şi alte exporturi de aparatură sofisticată – şi finanţarea sectorului agricol, mult slăbit. S-au făcut eforturi, cu scopul de a se recâştiga încrederea lui Saddam.142 În realitate, la Bagdad gesturile erau înţelese cu totul diferit: deşi liderul irakian a acceptat favorurile oferite, credea că fac parte dintr-o capcană – poate o intervenţie militară, poate o încercare de a strânge şurubul, într-o perioadă când datoriile contractate pe parcursul războiului dintre Iran şi Irak deveneau o problemă spinoasă.

Irakienii erau „convinşi că Statele Unite ale Americii… luaseră Irakul în vizor, declara ambasadorul american la Bagdad. Se plângeau tot timpul de asta… Şi cred că Saddam Hussein credea cu adevărat în această posibilitate”.143 La sfârşitul lui 1989, printre demnitarii irakieni circulau zvonuri că SUA plănuiesc o lovitură de stat împotriva lui Saddam Hussein. Tariq Aziz i-a spus în faţă secretarului de stat al SUA, James Baker, că Irakul

avea dovezi potrivit cărora americanii complotau pentru a-l răsturna pe Saddam.144 Mentalitatea de cetate asediată se transformase într-o paranoia atât de acută, încât, orice ar fi făcut americanii, existau şanse mari să se interpreteze greşit.

Neîncrederea irakienilor nu era greu de înţeles – mai ales după ce împrumuturile garantate de Washington au fost brusc anulate în iulie 1990, când Congresul a oprit încercările Casei Albe de a sprijini financiar Bagdadul. Şi mai rău, pe lângă retragerea fondurilor de 700 de milioane de dolari, Irakului i-au fost impuse sancţiuni pentru că folosise în trecut gaze toxice de luptă. Din punctul de vedere al lui Saddam, era încă un caz de repetare a istoriei: americanii promiseseră una şi făcuseră alta – într-un mod atât de parşiv.145

Trupele irakiene începuseră deja să se concentreze în sudul ţării. „În mod normal, asta n-ar fi treaba noastră”, a declarat ambasadoarea americană la Bagdad, April Glaspie, în cadrul întâlnirii cu Saddam Hussein din 25 iulie 1990. Din stenograma „scăpată” în presă a întâlnirii dintre cei doi, unul dintre cele mai incriminatoare documente ale sfârşitului secolului trecut, reiese că diplomatul SUA i-a spus lui Saddam că are „instrucţiuni directe de la preşedintele Bush pentru a îmbunătăţi relaţiile cu Irakul”, subliniind admirativ „extraordinarele eforturi pe care le-aţi depus ca să vă reconstruiţi ţara”. În orice caz, a continuat Glaspie, „ştim că aveţi nevoie de fonduri”.

Irakul trecea prin vremuri grele, a admis Saddam, care s-a dovedit „cordial, rezonabil şi chiar plăcut pe parcursul întâlnirii”, potrivit unui memorandum separat, apărut în presă ulterior.146 Forajele orizontale de gaz, disputele prelungite legate de frontiere şi scăderea preţului ţiţeiului erau probleme economice ale ţării, a zis Saddam, precum şi datoriile contractate în războiul cu Iranul. Dar exista o soluţie, credea el. Preluarea controlului asupra fluviului navigabil Shaţţ al-Arab, o regiune pentru care Irakul era implicat într-o veche

dispută cu emiratul Kuwait, ar fi putut ajuta la rezolvarea unora dintre problemele curente. „Ce părere au Statele Unite ale Americii despre asta?”, a întrebat liderul irakian.

„Nu avem nicio părere despre conflictele dintre statele arabe, aşa cum este disputa dumneavoastră cu emiratul Kuwait”, a replicat ambasadoarea. Apoi a oferit lămuriri: „Secretarul de stat Baker mi-a cerut să pun accent pe declaraţia făcută Irakului, pentru prima oară, în anii 1960, conform căreia teritoriul Kuwaitului nu are legătură cu America”.147 Saddam ceruse permisiunea SUA şi permisiunea i se acordase. În următoarea săptămână, avea să invadeze Kuwaitul.

Consecinţele s-au dovedit catastrofale. Pe parcursul următoarelor trei decenii, relaţiile internaţionale aveau să fie influenţate de evenimente petrecute în ţări aflate pe coloana vertebrală a Asiei. Lupta pentru control şi influenţă în aceste ţări a dus la războaie, revolte şi terorism internaţional – dar a oferit, totodată, ocazii şi oportunităţi nu doar în Iran, Irak şi Afghanistan, ci şi în şirul de ţări ce se întindeau la est de Marea Neagră, din Siria până în Ucraina, din Kazahstan până în Kîrgîzstan, din Turkmenistan până în Azerbaidjan şi din Rusia până în China. Istoria lumii fusese mereu concentrată în aceste ţări. Dar, odată cu invadarea Kuwaitului, totul avea să ducă la apariţia unui nou Drum al Mătăsii.

25

Drumul spre tragedie

Invazia Irakului în Kuwait în 1990 a declanşat o extraordinară serie de evenimente, definitorii pentru sfârşitul secolului XX şi începutul secolului XXI. Cândva, Saddam le făcuse impresia britanicilor că ar fi „un tânăr prezentabil”, cu „un zâmbet cuceritor” şi lipsit de „afabilitatea superficială” a multora dintre colegii săi; îi plăcea să vorbească „fără să bată câmpii”. Era un bărbat „cu care, dacă ne-am vedea mai des, ar fi posibil să facem treabă” 1, concluziona la sfârşitul anilor 1960 ambasadorul britanic la Bagdad. Văzut de francezi ca un „De Gaulle

arab”, un tip al cărui „naţionalism şi socialism” stârniseră admiraţia preşedintelui Jacques Chirac, Saddam era o persoană pe care au fost dispuşi să parieze şi americanii, la începutul anilor 1980, în încercarea de a îmbunătăţi „poziţia SUA în regiune” 2, aşa cum s-a exprimat Donald Rumsfeld.

Atacul asupra Kuwaitului, din câte le-a spus Saddam Hussein celor mai apropiaţi consilieri în decembrie 1990, era o formă de autoapărare, în urma scandalului Irangate, când se aflase că SUA jucaseră la două capete.3 Nu aşa vedea lucrurile şi restul statelor lumii. Sancţiunile economice au fost aplicate rapid după invazie, iar americanii au cerut retragerea imediată a trupelor irakiene. Când Bagdadul s-a mulţumit să ignore presiunea diplomatică tot mai mare, s-au întocmit planuri pentru rezolvarea neîntârziată a situaţiei. La 15 ianuarie 1991, preşedintele George H.W. Bush a autorizat acţiunile militare „ca urmare a responsabilităţilor şi a autorităţii constituţionale ce-mi revin în calitate de preşedinte şi comandant suprem, conform legilor şi tratatelor Statelor Unite ale Americii”. Fraza de început a Decretului 54, care aproba folosirea forţei de către „forţele militare aeriene, maritime şi terestre ale SUA, în coordonare cu trupele partenerilor noştri de coaliţie”, nu menţiona nimic – ciudat lucru – despre agresiunea irakiană, încălcarea suveranităţii teritoriale a Kuwaitului sau dreptul internaţional. În schimb, într-o declaraţie care dădea tonul politicii externe americane pentru următoarele trei decenii, preşedintele a afirmat următoarele: „Accesul la petrolul Golfului Persic şi securitatea unor state-cheie din zonă sunt vitale pentru siguranţa naţională a SUA”.4 Invazia lui Saddam Hussein în Kuwait era o provocare directă aruncată puterii şi intereselor americane.

A urmat un asalt ambiţios, în care au fost implicate trupe provenind dintr-o vastă coaliţie de state, conduse de generalul Norman Schwartzkopfal cărui tată ajutase ca Iranul să treacă de partea Aliaţilor în cel de-al Doilea

Război Mondial şi jucase un rol important nu doar în *Operaţiunea Ajax*, prin care fusese înlăturat Mosaddeq, ci şi în formarea Savak, serviciul secret iranian ce terorizase populaţia ţării din 1957 până în 1979. Aviaţia aliată a ţintit baze de apărare importante, căi de comunicaţii şi fabrici de armament, în vreme ce forţele terestre au intrat în Irakul de Sud şi în Kuwait, în cadrul *Operaţiunii Furtuna în Deşert*. Expediţia a fost spectaculoasă şi, totodată, rapidă. La şase săptămâni de la începerea misiunii, în ianuarie 1991, preşedintele Bush a declarat încetarea focului, afirmând într-un discurs televizat din 28 februarie că „a fost eliberat Kuwaitul. Armata irakiană a fost înfrântă. Obiectivele noastre militare sunt îndeplinite. Kuwaitul este iarăşi în mâinile kuwaitienilor, care-şi controlează propriile destine”. Nu era însă „timp pentru euforie”, a continuat Bush. „Trebuie să privim acum dincolo de victorie şi de război”.5

Popularitatea lui Bush a crescut vertiginos, ridicându-se chiar mai sus de nivelul extraordinar atins de preşedintele Truman în ziua în care Germania se predase, în 1945.6 Una dintre cauze era că scopul războiului fusese clar definit şi repede atins, cu puţine pierderi omeneşti pentru statele din coaliţie. SUA nu aveau în vedere posibilitatea ca Saddam să fie înlăturat de la putere, dacă acesta din urmă înţelegea să nu utilizeze „arme chimice, biologice sau nucleare”, să nu finanţeze terorişti şi să nu distrugă câmpurile petrolifere kuwaitiene – situaţie în care, aşa cum spusese preşedintele Bush, „SUA îşi vor face un obiectiv precis din înlocuirea actualei conduceri a Irakului”.7

Decizia de a se pune capăt operaţiunilor militare cât mai curând cu putinţă a fost foarte bine primită în lumea arabă şi dincolo de aceasta – cu toate că forţele irakiene au sabotat totuşi multe puţuri de petrol şi le-au dat foc. Amănuntul acesta a fost ignorat, fiindcă un atac asupra capitalei irakiene ar fi fost o inacceptabilă „pervertire a misiunii”, aşa cum a scris Bush într-un volum publicat la

sfârşitul anilor 1990, avându-l coautor pe consilierul său pe probleme de securitate, Brent Scowcroft. În afară de stârnirea ostilităţii aliaţilor din lumea arabă şi din alte părţi, se acceptase ideea că extinderea războiului pe uscat în Irak şi „încercarea de a-l elimina pe Saddam" ar fi însemnat un preţ prea mare de plătit.8

„Am decis să nu avansăm spre Bagdad, a recunoscut Dick Cheney, secretarul apărării, într-un discurs ţinut în 1992 la Discovery Institute, fiindcă n-a făcut niciodată parte din obiectivul nostru. Nu era ţelul la care s-au angajat Statele Unite ale Americii, nu era ţelul la care s-a angajat Congresul, nu cu acest scop a fost organizată coaliţia". Plus că, a continuat Cheney, americanii nu voiau „să se încurce cu problema preluării şi guvernării Irakului". Eliminarea lui Saddam ar fi fost dificilă „şi m-am întrebat câte victime americane merită Saddam? Răspunsul a fost că nu prea multe", a recunoscut demnitarul SUA.9

Poziţia oficială a SUA era că se intenţionase oprirea ofensivei lui Saddam, nu alungarea sa de la putere. Însă, în realitate, chestiunea era mai complicată. În mai 1991, la doar câteva săptămâni de la încetarea focului, preşedintele Bush a aprobat un plan care să „creeze condiţiile pentru înlăturarea lui Saddam Hussein de la putere". Pentru a pune ideea în aplicare, a alocat o sumă substanţială pentru operaţiuni secrete: 100 de milioane de dolari.10 încă din anii 1920, americanii se implicaseră activ în ridicarea la putere a unor regimuri care îi avantajau din punct de vedere strategic. Acum, Washingtonul arăta iarăşi că era dispus să se gândească la o schimbare de regim, pentru a-şi impune influenţa în această parte a lumii.

Ambiţia Statelor Unite ale Americii era alimentată, în parte, de profundele schimbări geopolitice petrecute la începutul anilor 1990. Zidul Berlinului căzuse nu la mult timp de la invadarea Kuwaitului şi, în lunile ce au urmat înfrângerii Irakului, Uniunea Sovietică se prăbuşise. În 1991, de Crăciun, Mihail Gorbaciov şi-a dat demisia din

funcţia de preşedinte al Uniunii Sovietice, anunţând spargerea blocului sovietic în cincisprezece state independente. Lumea fusese martora unor „schimbări de proporţii aproape biblice”, a declarat preşedintele Bush în faţa Congresului, la câteva săptămâni după aceea. „Prin voia lui Dumnezeu, America a câştigat Războiul Rece”.11

În Rusia însăşi, a urmat o luptă acerbă pentru putere, care a dus la o criză constituţională şi la înlăturarea vechii gărzi, după ce tancuri ale armatei au ciuruit cu proiectile Casa Albă din Moscova, sediul guvernului rus, în 1993. Era o perioadă de schimbări majore şi în China, unde reformele introduse de Deng Xiaoping şi de alţii, după moartea lui Mao Zedong, în 1976 începeau să-şi arate efectele – transformând ţara dintr-o putere regională şi izolată într-una tot mai ambiţioasă din punct de vedere economic, militar şi politic.12 Opresivul regim de apartheid se clătina şi el, în fine, în Africa de Sud. Trâmbiţele libertăţii, păcii şi prosperităţii păreau să sune tare şi triumfător.

Lumea fusese cândva divizată în două, a declarat preşedintele Bush în faţa unei adunări comune a Senatului şi Camerei Reprezentanţilor. Exista acum „o singură putere de prim rang: Statele Unite ale Americii”.13 Occidentul câştigase. Unele abateri de la moralitate prin Irak erau de înţeles, când scopul suprem era răspândirea cât mai repede a stindardului şi darului cel mai de seamă al Imperiului American: democraţia.

Pe parcursul deceniului ce a urmat invaziei în Kuwait, aşadar, americanii au dus o politică în acelaşi timp ambiguă şi ambiţioasă. Se reluau idei precum eliberarea unor ţări ca Irakul şi răspândirea conceptelor şi a practicii democraţiei; însă, totodată, cu invidie şi uneori cu brutalitate, SUA căutau să-şi apere şi să-şi promoveze interesele cu aproape orice preţ, într-o lume ce se schimba atât de rapid. Rezoluţia 687 a ONU, ratificată după Războiul din Golf, cuprindea măsuri referitoare la suveranitatea kuwaitiană, dar aplica şi sancţiuni Irakului

pentru „vinderea sau furnizarea… de mărfuri sau produse, altele decât cele destinate medicinei şi sănătăţii”, „produsele alimentare” fiind, de asemenea, excluse.14 Măsurile erau menite să forţeze dezarmarea, inclusiv oprirea completă a programelor de armament biologic şi chimic, şi să preseze recunoaşterea suveranităţii Kuwaitului de către Irak. În condiţiile restricţiilor atât de vaste asupra exporturilor şi a tranzacţiilor financiare irakiene, impactul a fost devastator – mai ales asupra săracilor. Potrivit datelor apărute în revista *Lancet*, nu mai puţin de 500.000 de copii, pe lângă alte victime, muriseră în cinci ani din cauza subnutriţiei şi a bolilor, consecinţe directe ale politicii embargoului.15 în 1996, Leslie Stahl a intervievat-o pe Madeleine Albright, ambasadoarea americană la Organizaţia Naţiunilor Unite, în emisiunea *60 Minutes* difuzată la televiziune, afirmând că mai mulţi copii muriseră în Irak din pricina sancţiunilor decât la Hiroshima, în 1945. „Cred că este o alegere foarte grea”, a replicat Albright, care a adăugat: „Credem că preţul merită plătit”.16

Sancţiunile internaţionale nu au fost singurele măsuri luate împotriva Irakului. Imediat după intrarea în vigoare a acordului de încetare a focului, au fost impuse zone interzise survolului, la nord de paralela 36 şi la sud de paralela 32 – păzite de aproape 200.000 de soldaţi ai patrulelor aviatice americane, franceze şi britanice, pe parcursul anilor 1990.17 În principiu, aceste zone unde zborurile erau interzise, ce acopereau împreună peste jumătate din teritoriul irakian, fuseseră stabilite pentru protejarea minorităţii kurde din nord şi a populaţiei şiite din sud. Faptul că au fost impuse unilateral, fără un mandat de la Consiliul de Securitate al ONU, arăta că Occidentul era dispus să intervină în afacerile interne ale altei ţări şi să preia controlul asupra acesteia oricând îi convenea.18

În acest sens, o dovadă în plus o constituie apariţia decretului Iraq Liberation Act, în 1998, prin care

preşedintele Clinton a anunţat „strategia Statelor Unite ale Americii de sprijinire a eforturilor pentru înlăturarea de la putere în Irak a regimului Saddam Hussein şi pentru formarea unui guvern democratic, care să înlocuiască acel regim”.19 Clinton a mai anunţat că se puneau la dispoziţie 8 milioane de dolari pentru „opoziţia democratică irakiană”, cu scopul de a permite politicienilor izolaţi care i se opuneau lui Saddam „să se unească şi să lucreze împreună cu mai multă eficienţă”.20

Încercările americanilor şi ale aliaţilor lor de a obţine ceea ce voiau nu se limitau la Irak. Bunăoară, preşedintele Clinton a iniţiat discuţii şi cu liderii iranieni, într-o încercare de a deschide dialogul şi de a îmbunătăţi relaţiile bilaterale, ce se înrăutăţiseră grav după scandalul Irangate şi în urma regretabilei doborâri a unui avion iranian de pasageri, în 1988, de către nava militară USS *Vincennes*. Deşi este încă neclară măsura în care Teheranul a trecut la represalii, numeroase dovezi sugerează că unele atacuri teroriste i-au avut ca ţintă pe americani – printre care, posibil, şi doborârea avionului Pan Am 103 peste orăşelul Lockerbie, în decembrie 1988, sau bombardarea bazei americane de lângă Dhahran, în Arabia Saudită, în 1996.21

După ce o investigaţie americană a sugerat cu tărie implicarea iranienilor în atentatul de la Dhahran, preşedintele Clinton i-a trimis, printr-un intermediar, o scrisoare de protest preşedintelui Khatami, la sfârşitul anilor 1990. Iranienii au răspuns agresiv, respingând acuzele americane, potrivit cărora erau complici la moartea a nouăsprezece soldaţi, ca „incorecte şi inacceptabile”. În plus, în răspunsul lor, iranienii afirmau că era o dovadă de ipocrizie din partea americanilor să se declare indignaţi de atacuri teroriste, dat fiind faptul că nu făcuseră nimic ca să „pună sub acuzare ori să extrădeze cetăţenii americani uşor de identificat, responsabili pentru doborârea aeronavei civile iraniene” cu zece ani în urmă. Totuşi, atitudinea autorităţilor de la Teheran oferea

speranţe pentru viitor. Preşedintele să fie sigur, răspundeau acestea, că Iranul nu are „intenţii ostile în privinţa americanilor”, deoarece „poporul iranian nu doar că nu-i poartă duşmănie, dar şi respectă măreţul popor american”.22

Acest semnal pozitiv şi-a găsit ecoul şi în Afghanistan, unde canale de comunicaţie au fost deschise cu radicalii talibani, după ce liderul lor suprem, mullahul Omar, a stabilit legătura printr-un intermediar, în 1996. Din nou, semnele iniţiale se arătau promiţătoare. „Talibanii au o părere foarte bună despre SUA”, ar fi zis un conducător taliban, potrivit unui raport confidenţial al primei întâlniri, pregătită de ambasada SUA din Kabul; în plus, sprijinul furnizat de americani „în timpul jihadului antisovietic” nu fusese uitat. Mai mult decât orice, „talibanii vor relaţii bune cu Statele Unite ale Americii”.23 Mesajul acesta împăciuitor şi faptul că americanii aveau vechi prieteni şi contacte locale care s-ar fi putut dovedi folositoare pe viitor aduceau o rază de speranţă. Un asemenea amic era căpetenia Jalaluddin Haqqani, care avea legături cu CIA încă de pe vremea invaziei sovietice. Atitudinea lui (relativ) liberală în privinţa politicilor sociale şi a drepturilor femeilor a fost consemnată într-un memorandum ce sublinia creşterea importanţei sale printre talibani.24

În special, americanii erau preocupaţi de rolul Afghanistanului ca focar pentru militanţi şi terorişti. Talibanii ocupaseră Kabulul pe parcursul anului 1996, alarmând ţările învecinate, care se temeau de o posibilă instabilitate regională, de creşterea fundamentalismului religios şi de posibilitatea ca Rusia să fie interesată de o regiune din care abia se retrăsese, în urma prăbuşirii URSS.

Aceste îngrijorări au fost exprimate la nivel înalt, într-o întâlnire cu demnitari ai regimului taliban organizată la Kandahar, în octombrie 1996. Americanii au fost asiguraţi că taberele de antrenament pentru militanţi

fuseseră închise şi că urma să se permită accesul unor inspectori care să verifice. Oficialităţile talibane, printre care se număra şi mullahul Ghous, *de facto* ministrul taliban de externe, au răspuns încurajator când au fost întrebaţi despre Osama bin Laden, ale cărui activităţi stârneau tot mai multă îngrijorare spionajului american. CIA credea că bin Laden era responsabil pentru atacul asupra soldaţilor americani din Somalia, în 1992, pentru bombardarea Newârade Center din New York în 1993 şi pentru crearea unei „reţele de recrutare şi case conspirative ale al-Qaida în Egipt, Arabia Saudită şi Pakistan". Aşa cum se menţiona într-un raport al serviciilor secrete, era „unul dintre cei mai de seamă finanţatori ai activităţilor extremiste din lume".25

9

„Ar fi folositor, le-au spus delegaţilor afghani oficialităţile americane, dacă talibanii ne-ar putea spune unde se află el şi dacă s-ar asigura că nu poate desfăşura atacuri teroriste". Reprezentanţii afghani au răspuns că bin Laden era „un oaspete pentru noi, un refugiat" şi, prin urmare, exista obligaţia ca „musafirul să fie tratat cu respect şi ospitalitate", potrivit tradiţiei pasiunilor. „Talibanii, au adăugat ei, nu ar permite nimănui să le folosească teritoriul pentru activităţi teroriste". În orice caz, bin Laden promisese „că nu va comite" vreo asemenea faptă, câtă vreme avea să locuiască în Afghanistan, ba chiar se supusese când talibanii, ajunşi să-l suspecteze pentru că locuia în peşterile de la sud de Jalâlâbând, pe lângă Tora Bora, îi ceruseră să „se mute într-o casă obişnuită".26

Deşi era vorba doar de asigurări formale, acestea nu le-au părut americanilor suficient de răspicate, făcându-i să întoarcă foaia. „Omul ăsta e otravă, le-au zis cu emfază americanii emisarilor talibani. Toate statele, chiar mari şi puternice precum SUA, au nevoie de aliaţi. Afghanistanul, în special, are nevoie de prieteni". Era o avertizare: dacă bin Laden mai era implicat în vreun act terorist, vor exista

consecinţe. Răspunsul mullahului Rabbani, un demnitar cu rang înalt în conducerea talibană, a fost clar, repetând ceea ce spusese înainte. Discursul său integral a fost trimis la Washington şi expediat prin telegrame către misiunile diplomatice americane din Islamabad, Karachi, Lahore, Riyâdh şi Jiddah: „În această parte a lumii există o lege: când cineva caută adăpost ar trebui să i se ofere. Dar dacă sunt oameni care desfăşoară activităţi teroriste, ni-i puteţi arăta; nu ne-am pierdut minţile şi nu vom îngădui nimănui să desfăşoare asemenea activităţi murdare".27

Asigurările n-au fost niciodată testate pe deplin şi nici nu au fost luate prea mult în serios. În primăvara lui 1998, CIA lucra la un plan de capturare a teroriştilor, ce implica obţinerea de sprijin şi de cooperare de la „triburile" afghane, pentru o „operaţiune perfectă", aşa cum s-au exprimat strategii americani. „Planurile pentru capturare [a lui Osama bin Laden] merg bine", aprecia un raport al CIA redactat cu greu, prin luna mai; fusese ticluită o schemă „detaliată, atent gândită, realistă", deşi nu lipsită de riscuri. Dacă proiectul avea să fie aprobat, era o altă chestiune: unul dintre cei implicaţi a afirmat că existau „şanse 50 – 50 ca să-i dăm drumul". Şefii militari erau însă mai puţin optimişti. Comandantul Delta Force se pare că s-a arătat „nemulţumit" de unele detalii ale planului, în vreme ce comandantul Joint Special Operations credea că strategia CIA „e prea din cale afară". Deşi a existat o „repetiţie generală a operaţiunii" – care a decurs bine –, planul a fost abandonat.28

Înainte să se poată trece la o încercare clară de prindere a lui bin Laden, evenimentele au luat o întorsătură decisivă. La 7 august 1998, al-Qaida au bombardat simultan sediile ambasadelor americane din Nairobi şi Dar Es Salaam, adică cele mai mari oraşe din Kenya şi Tanzania, ucigând 224 de persoane şi rănind alte câteva mii. Bănuiala a căzut îndată pe bin Laden.

În nici două săptămâni, Statele Unite ale Americii au trecut la acţiune, lansând şaptezeci şi opt de rachete de

croazieră asupra a patru baze din Afghanistan, suspectate că ar aparţine al-Qaida. „Scopul nostru era să răspândim teroarea, a declarat preşedintele Clinton la 20 august, într-un discurs televizat. Misiunea noastră a fost clară: să izbim în reţeaua de grupări radicale, asociate şi finanţate de Osama bin Laden, în prezent, poate, cel mai important organizator şi finanţator din întreaga lume al terorismului internaţional”. Clinton – aflat în acel moment în mijlocul unui scandal sexual ce avea de-a face cu o stagiară, Monica Lewinsky, care ameninţa să-l ducă la pierderea funcţiei şi care necesitase un discurs televizat separat, în urmă cu trei zile – nu s-a consultat cu talibanii înainte de a încerca să-l elimine pe cel care se afla în spatele complotului. Încercând să prevină criticile, preşedintele a afirmat: „Vreau ca lumea să înţeleagă că acţiunile noastre nu au fost îndreptate împotriva islamului”. Dimpotrivă, a continuat Clinton, islamul e „o mare religie”.29

Încercările de prindere a lui Osama bin Laden se dovediseră fără succes, însă îi iritaseră şi pe talibani, care şi-au exprimat îndată furia în privinţa atacului produs pe teritoriul lor, împotriva unui oaspete a cărui vinovăţie în atacurile din Africa de Est nu fusese dovedită. Mullahul Omar a declarat că talibanii „nu îl vor preda pe bin Laden nimănui şi îl vor apăra până la moarte, cu orice preţ”.30 Aşa cum se preciza într-o analiză a serviciilor secrete americane, în lumea arabă exista o doză considerabilă de simpatie pentru bin Laden şi extremismul său, deoarece mesajul de „nedreptăţire şi victimizare” a musulmanilor se potrivea cu credinţa populară că „strategiile SUA sprijină regimuri corupte… şi sunt concepute să separe, să slăbească şi să exploateze lumea arabă”. Puţini musulmani susţin terorismul lui bin

Laden, concluziona raportul, însă „mulţi dintre aceştia îi împărtăşesc, cel puţin în parte, obiectivele politice”.31

Aceleaşi opinii le avea şi mullahul Omar însuşi, care într-o remarcabilă conversaţie purtată la telefon cu

reprezentanţii Departamentului de Stat din Washington, la trei zile după atacul cu rachete, a afirmat că „loviturile acestea se vor dovedi contraproductive şi vor stârni sentimente antiamericane în lumea islamică”. Pe parcursul acestui dialog recent desecretizat, singurul contact direct al liderului suprem afghan cu oficialităţile americane, mullahul Omar a remarcat „actualele dificultăţi interne” de care avea parte preşedintele Clinton – o referire la afacerea Lewinsky. Având această grijă în plus şi pentru a „reclădi popularitatea SUA în lumea islamică” după dezastruosul atac unilateral, a zis Omar, „Congresul ar trebui să-l forţeze pe Clinton să demisioneze”.32

Între timp, Wakil Ahmed Mutawakkil, un purtător de cuvânt afghan, denunţa atacurile cu rachete ale americanilor ca un atac asupra „întregului popor afghan”. Mulţimi numeroase se strânseseră pentru a protesta în Kandahar şi Jalâlăbăd după atac, potrivit lui Ahmed, care a discutat cu oficialităţile americane la puţină vreme după aceea. „Dacă talibanii ar fi putut răspunde cu atacuri similare asupra Washingtonului, a afirmat acesta, ar fi făcut-o”.33 Aşa cum s-a întâmplat şi în cazul lui Saddam Hussein, când aflase vestea că SUA vânduseră arme Iranului, pretinzând, în acelaşi timp, că sprijină Irakul, cel mai dureros era sentimentul trădării şi al făţărniciei: pe de-o parte, americanii trimiteau mesaje prieteneşti şi, pe de alta, acţionau cu brutalitate.

Wakil Ahmed şi-a exprimat indignarea în legătură cu subţirimea dovezilor prezentate de americani după atacurile militare. Conducerea talibană ştiuse mereu cu claritate că, dacă bin Laden ar fi fost descoperit că ticluieşte planuri teroriste din ascunzătoarea sa din Afghanistan, asupra lui aveau să fie luate măsuri.34 într-adevăr, mullahul Omar a cerut aproape imediat Departamentului de Stat dovezi consistente.35 Unii credeau că acuzaţiile erau praf în ochi, a zis demnitarul taliban, în vreme ce alţii subliniau că bin Laden „fusese cândva un luptător de guerilă sprijinit de SUA”. Americanii

prezentaseră doar „nişte hârtii”, care nu prea constituiau probe; o casetă video înmânată talibanilor cu promisiunea că ar „conţine ceva nou” se dovedise, pur şi simplu, jenantă – nu proba nimic.

Atacul, ce dusese la moartea unor afghani nevinovaţi şi la încălcarea suveranităţii statului afghan, era dezonorant, a mai spus Ahmed. Dacă americanii chiar voiau o soluţie la problema bin Laden, a concluzionat acesta, ar fi făcut bine să discute cu saudiţii şi chestiunea s-ar fi rezolvat în „câteva minute, nu ore”.36 În mod ironic, aceeaşi afirmaţie ajunsese pe căi separate la Washington, după cum arată numeroase mesaje diplomatice, rapoarte şi recomandări de câştigare a sprijinului regimului de la Riyâdh.37

Repercusiunile atacului american se dovedeau dezastruoase. După cum arăta un studiu relevant al serviciilor secrete despre al-Qaida, redactat un an mai târziu, în afara faptului că încercarea de a-l elimina pe bin Laden eşuase, atacul servise pentru a-l promova prin cea mai mare parte a lumii arabe, precum şi prin alte regiuni drept „un asuprit ţinând piept agresiunii disproporţionate”. Foarte periculoasă era perceperea tot mai intensă a „aroganţei culturale americane”; era la fel de îngrijorător, avertiza raportul, că atacul american „era îndoielnic din punct de vedere moral” şi că prezenta asemănări cu acţiunile săvârşite de bin Laden însuşi, în care victime nevinovate muriseră din cauza unor idei politice care justificau folosirea forţei. „Răspunsul prin atacul cu rachete... se poate să fi făcut, în cele din urmă, mai mult rău decât bine”. Statele Unite ale Americii trebuiau, de asemenea, să fie conştiente, adăuga profetic raportul, că raidurile aeriene aveau şanse mari să „provoace o nouă serie de atacuri teroriste cu bombe”.38

Chiar înainte să se întâmple asta, intervenţia eşuată a adus rezultate nedorite. Perspectiva conducerii talibane asupra lumii exterioare a devenit mai rigidă, fiindcă suspiciunile legate de duplicitatea Vestului prindea

rădăcini adânci. A apărut o mentalitate de cetate asediată, ce a servit la radicalizarea mediilor religioase, tot mai intolerante, precum şi la creşterea interesului pentru exportarea radicalismului islamist către alte regiuni ale lumii – cu toate că autorii unui raport al CIA din acea perioadă considerau că era puţin probabil că aşa ceva să poată fi realizat în mod eficient.39

Presiunile făcute de SUA au dus totuşi la transformarea politicienilor conservatori în fundamentalişti. Cei asemenea mullahului Rabbani, al doilea om din conducerea talibanilor şi şef al Shura (Consiliu) din Kabul, care se temea că rămânerea lui bin Laden în Afghanistan avea să adâncească izolarea internaţională a ţării, au pierdut teren în faţa mullahului Omar, a cărui strategie radicală de necooperare şi necapitulare s-a impus. În consecinţă, talibanii au început să fie tot mai înclinaţi spre propunerile agresive ale lui bin Laden de eliberare a musulmanilor din chingile Occidentului şi de reinstaurare a unei lumi premedievale, desprinsă parcă din literatura fantastică.40

Exact acesta a fost scopul atacurilor din 11 septembrie. Un raport al serviciilor secrete scris în 1999 notase deja că bin Laden avea „un egocentrism foarte pronunţat, considerându-se pe sine însuşi jucător pe o scenă istorica vastă şi străveche; se vede, de exemplu, ca rezistând noilor cruciaţi”.41 Era, aşadar, extrem de relevant că, în toate înregistrările audio şi video făcute după atacul asupra Turnurilor Gemene, bin Laden a amintit de cruciaţi şi de cruciade. Revoluţionarii aleg adesea să evoce un trecut idealizat, însă puţini privesc la evenimente petrecute cu o mie de ani în urmă, în căutarea de inspiraţie şi justificare a acţiunilor teroriste.

Cu câteva luni înainte de 11 septembrie, serviciile secrete au indicat tot mai grava ameninţare reprezentată de al-Qaida. Un memorandum cu menţiunea „doar pentru preşedinte”, cutidul rău-prevestitor „*Bin Ladin* [sic] *Determined to Strike în US*\ datat 6 august 2001,

transmitea concluziile FBI că informaţia strânsă în urma a „aproximativ 70 de investigaţii de teren”, desfăşurate pe întregul teritoriu al Statelor Unite ale Americii, „indică în această ţară tipare de activităţi care dau de bănuit, fiind corelate cu pregătiri pentru deturnări de avioane sau alte tipuri de atacuri”.42 între timp, americanii fuseseră suficient de îngrijoraţi, încât să permită continuarea negocierilor cu regimul de la Kabul, oferind asigurarea că „Statele Unite ale Americii nu aveau nimic cu talibanii înşişi şi nu voiau să-i distrugă pe aceştia”. Problema era bin Laden. Dacă se putea rezolva cumva cu el, considerau diplomaţii americani, „am putea avea un alt tip de relaţie”.43

Dar nu s-a rezolvat. La 8: 24, în dimineaţa zilei de 11 septembrie 2001, a devenit clar că ceva nu era deloc în regulă. Controlul de trafic aerian încerca să ia legătura cu zborul American Airlines de la Boston către Los Angeles de unsprezece minute, de când îi instruise pe piloţi să urce la 11.000 de metri altitudine. Când a venit în cele din urmă răspunsul, a fost unul neaşteptat: „Avem nişte avioane. Nu faceţi gălăgie şi o să fiţi în regulă. Ne întoarcem la aeroport”.44 La 8: 46, Ora Estică, Boeingul 767 a fost izbit în turnul nordic al World Trade Center. Apoi, în decurs de o oră şi şaptesprezece minute, alte trei avioane de pasageri care fuseseră deturnate s-au prăbuşit la rândul lor: United 175 a lovit turnul sudic al aceluiaşi World Trade Center; America 77 a fost direcţionat către Pentagon, în vreme ce US 93 s-a prăbuşit lângă Shanksville, Pennsylvania.45

Două mii nouă sute şaptezeci şi şapte de victime au murit la 11 septembrie, împreună cu nouăsprezece terorişti. Impactul psihologic al atacurilor, în urma cărora s-au prăbuşit Turnurile Gemene şi a fost afectată clădirea Pentagonului, a fost imens. Actele teroriste comise contra unor sedii de ambasade sau asupra trupelor americane dislocate peste graniţă erau şocante, însă atacul coordonat asupra unor ţinte din interiorul ţării avusese un efect devastator. Filmările apăsătoare şi teribile cu avioanele

lovind intenţionat construcţiile şi scenele de dezastru, haos şi tragedie produse după aceea cereau un răspuns imediat şi de proporţii monumentale. „Ne aflăm în căutarea celor aflaţi în spatele acestor acţiuni ticăloase”, a declarat preşedintele George W. Bush în discursul său televizat, difuzat în seara următoare atacurilor. „Am alocat toate mijloacele instituţiilor noastre de informaţii şi de investigaţii pentru a-i găsi pe cei responsabili şi pentru a-i aduce înaintea justiţiei. Nu vom face nicio distincţie, a avertizat Bush, între teroriştii care au comis aceste acte şi cei care îi adăpostesc”. 46

Lideri din toate părţile globului şi-au manifestat sprijinul faţă de americani – inclusiv, oarecum neaşteptat, din state precum Libia, Siria şi Iran, ţară al cărei preşedinte şi-a exprimat „adâncul regret şi profunda compasiune pentru victime”, adăugând că „este o datorie internaţională să încercăm stăvilirea terorismului”.47 A devenit îndată limpede că bin Laden se afla în spatele atacului – deşi ambasadorul taliban în Pakistan a pretins că acesta n-ar fi avut resursele necesare pentru executarea unui asemenea „plan bine pus la punct”.48 Wakil Ahmed Muttawakil a declarat pentru postul qatarian Al-Jazeera, a doua zi după atacuri, că talibanii „denunţă acest atac terorist, oricine ar fi în spatele lui”.49

La doar câteva ore de la atacuri, strategii s-au gândit pentru rezolvarea problemei bin Laden. Un plan de acţiune emis la data de 13 septembrie punea accent pe importanţa implicării Iranului şi a contactării autorităţilor din Turkmenistan, Uzbekistan, Kîrgîzstan şi China – ţări învecinate cu Afghanistanul. Planul presupunea „[re-l stimularea” acestora în săptămâna următoare, în ideea discutării unei viitoare acţiuni militare împotriva talibanilor.50 Primul pas al reacţiei la evenimentele din 11 septembrie era pregătirea ţărilor de pe Drumurile Mătăsii.

Unuia dintre vecinii Afghanistanului i s-a dat o atenţie aparte… Pakistanul avea simpatii şi legături strânse cu talibanii, care mergeau cu o generaţie în urmă,

dacă nu chiar cu două. În contextul atacului terorist, autorităţile de la Islamabad trebuiau să facă o alegere fără echivoc, i s-a spus şefului serviciului de informaţii pakistanez, între „alb şi negru… fără nuanţe de gri”. Ţara trebuia ori „să se alăture Statelor Unite ale Americii în lupta contra terorismului, ori să se situeze contra noastră”.51

În vreme ce piesele pentru asaltul asupra Afghanistanului erau aşezate pe poziţie, talibanilor li s-a dat un ultim şi sever avertisment – ce trebuia să le fie transmis fie de preşedintele Pakistanului, fie de şeful serviciului pakistanez de securitate – „Este în interesul nostru şi în interesul supravieţuirii voastre să ni-i predaţi pe toţi capii al-Qaida, să închideţi taberele de terorişti şi să permiteţi accesul SUA la locurile unde se află aceştia”. Răspunsul avea să fie „devastator” dacă „orice persoană sau grup având legături în vreun fel cu Afghanistanul” era implicat în atacurile teroriste asupra Americii. „Toţi stâlpii regimului taliban, zicea neprietenosul mesaj, vor fi distruşi”.53 Ultimatumul era bombastic şi clar: predaţi-l pe bin Laden sau suportaţi consecinţele.

Cu toate eforturile de a-l descoperi pe bin Laden şi de a distruge forţele al-Qaida, miza era mai mare decât o simplă vânătoare de oameni. De fapt, atenţia Washingtonului s-a întors iute către imaginea de ansamblu: stăpânirea fermă şi eficientă a centrului Asiei. Persoane influente argumentau că era nevoie de o remodelare profundă a ţărilor din regiune, care să permită ca interesele şi securitatea americană să fie radical îmbunătăţite.

Vreme de câteva decenii, Statele Unite ale Americii făcuseră pactul cu diavolul. Decenii întregi, inima Asiei fusese socotită de o importanţă unică – încât, după cel de-al Doilea Război Mondial, devenise ceva obişnuit să te referi la această regiune ca la una foarte importantă pentru securitatea naţională a SUA. Situarea sa între Est şi Vest îi sporea semnificaţia strategică în cadrul competiţiei

dintre superputeri, în vreme ce, din cauza bogăţiilor sale naturale – îndeosebi petrolul şi gazul –, evenimentele petrecute în ţările din zona Golfului Persic şi în statele învecinate contau cu adevărat pentru securitatea americană.

La 30 septembrie 2001, la trei săptămâni după atrocităţile din 11 septembrie, Donald Rumsfeld, secretarul apărării, i-a oferit preşedintelui propriile „opinii strategice" legate de ce puteau şi trebuiau să obţină Statele Unite ale Americii în viitorul apropiat, dintre „obiectivele războiului". „Nişte lovituri aeriene împotriva talibanilor şi al-Qaida sunt programate în curând", credea el, referindu-se la începutul „războiului", aşa cum l-a denumit el. Era important, scria secretarul, „ca statele să fie convinse ori constrânse să nu mai sprijine terorismul". În continuare, propunea câteva măsuri grave şi foarte cutezătoare. „Dacă războiul nu schimbă semnificativ harta politică a lumii, atunci Statele Unite ale Americii nu-şi vor atinge ţinta". Semnificaţia acestei fraze era explicată în rândurile următoare: „Guvernul [Statelor Unite ale Americii] ar trebui să aibă în vedere un ţel în următorii parametri: regimuri politice noi în Afghanistan şi într-o altă ţară-cheie (sau în două)".53 Nici nu trebuia să menţioneze la ce state se referea: Iran şi Irak.

Atacurile din 11 septembrie au transformat modul în care SUA interacţionau cu întreaga lume. Viitorul Americii depindea de asigurarea securităţii pe coloana vertebrală a Asiei, de la frontiera vestică a Irakului cu Siria şi Turcia până în Hindukush. Această viziune a fost prezentată cu emfază de preşedintele Bush în 2002, la sfârşitul lunii ianuarie. Între timp, talibanii fuseseră atacaţi în mod decisiv, alungaţi din oraşele mari, inclusiv din Kabul, la câteva săptămâni de la startul *Operaţiunii Enduring Freedom*, ce a implicat numeroase raiduri aeriene şi o deplasare masivă de forţe terestre. Deşi bin Laden era încă liber, preşedintele a dezvăluit, în discursul său despre starea uniunii, că avea în vedere scopuri mai ambiţioase.

Multe regimuri care, înainte de 11 septembrie, fuseseră ostile intereselor americane „au fost destul de liniştite de la 11 septembrie încoace, dar le cunoaştem adevărata natură”. Coreea de Nord, un stat infractor54[16] prin excelenţă, era unul dintre acestea. În realitate însă, atenţia era îndreptată spre ameninţarea reprezentată de alte două ţări: Iran şi Irak. Acestea, împreună cu regimul din Phenian, „constituie o axă a Răului, înarmându-se pentru a ameninţa pacea mondială”. Destructurarea acestei axe era o misiune crucială. „Războiul nostru împotriva terorii a început deja în forţă, se află însă doar la început”.

Hotărârea de a prelua iniţiativa era copleşitoare. În gândirea strategică a Statelor Unite ale Americii şi a aliaţilor lor, doborârea regimurilor socotite destabilizatoare şi periculoase constituia obiectivul primordial. Era prioritar să fie înlăturaţi de la putere acei lideri care reprezentau pericole evidente şi concrete, fără prea multă reflecţie la ce avea să se întâmple după aceea. Rezolvarea problemelor imediate era mai importantă decât consecinţele pe termen lung. Această atitudine a fost evidentă în planurile elaborate contra Afghanistanului, din toamna lui 2001. „Guvernul SUA nu ar trebui să-şi piardă vremea gândindu-se la situaţia de după înlăturarea talibanilor”, sugera un document emis după ce campania aeriană începuse deja. Înfrângerea talibanilor şi a organizaţiei al-Qaida era principalul deziderat; ce se întâmpla după aceea putea constitui o preocupare pentru mai târziu.55

Aceeaşi gândire pe termen scurt era evidentă şi în cazul Irakului. Se acorda atenţie doar modului cum trebuia alungat Saddam Hussein de la putere, fără să se elaboreze vreun plan pentru viitorul ţării. Dorinţa de a scăpa de Saddam fusese pe ordinea de zi încă de la începutul administraţiei Bush; Colin Powell, noul secretar de stat,

16 Rogue state, în original, în limba engleză — termen utilizat în teoria relaţiilor internaţionale pentru a desemna state care ameninţi pacea lumii. (N. red.)

ceruse clarificări despre „schimbarea strategiei SUA în Irak” la mai puţin de şaptezeci şi două de ore de la instalarea oficială a lui George Bush în funcţia de preşedinte – cu câteva luni înainte de atentatele din 11 septembrie.56 După comiterea atacurilor teroriste, atenţia s-a întors aproape instantaneu spre Saddam Hussein. Într-o perioadă când trupele americane păreau să controleze cu mână forte Afghanistanul, Departamentul Apărării trudea pentru pregătirea unei intervenţii militare masive asupra Irakului. Întrebarea era simplă, aşa cum indică limpede notele întâlnirii dintre Rumsfeld şi generalul Tommy Franks, şeful Comandamentului Central: „Cum [să] începem?” 57

Se luau în calcul trei factori care puteau declanşa invazia – toţi puteau justifica acţiunea militară. Poate că Saddam „fiice o mişcare contra kurzilor din nord?” se întreba Donald Rumsfeld în noiembrie 2001; poate există o „legătură cu atacurile din 11 septembrie sau cu atacurile cu antrax” (în urma trimiterii unor colete la câteva instituţii de presă şi la doi senatori americani în septembrie 2001); sau dacă ar fi existat o „dispută în privinţa inspecţiilor la arme de distrugere în masă?” Această din urmă posibilitate părea o pistă promiţătoare, după cum demonstrează comentariul ce o însoţeşte: „Să începem să ne gândim acum la solicitarea unor inspecţii”.58

Pe parcursul lui 2002 şi la începutul lui 2003, asupra Irakului s-au înteţit presiunile, chestiunea referitoare la armele chimice şi biologice căpătând un rol central. SUA au insistat foarte mult asupra acestei teme. În absenţa unor „dovezi incontestabile” a vreunei legături între 11 septembrie şi regimul de la Bagdad, consemna un raport, doar pe Tony Blair se putea pune bază ca să sprijine războiul, deşi „cu un substanţial cost politic”. Un alt raport sublinia faptul că „multe, dacă nu majoritatea ţărilor aliate sau având relaţii de prietenie cu SUA – mai ales din Europa – manifestă profunde îndoieli în privinţa… unui atac

deschis asupra Irakului". Ca atare, s-au depus eforturi pentru edificarea unui cadrul legal pentru iniţierea unui război, existând aşteptarea şi probabilitatea ca ONU să nu ofere un mandat clar pentru trecerea la acţiune.59

Un accent aparte a fost pus pe construirea unui dosar care să susţină că Irakul era nu doar hotărât să fabrice arme de distrugere în masă, dar că o făcea deja pe ascuns – obstrucţionându-i, totodată, pe inspectorii trimişi de Agenţia Internaţională pentru Energie Atomică (AIEA). În unele cazuri, situaţia a creat probleme chiar celor care se ocupau cu supravegherea activităţilor interzise – unora dintre ei le-a fost exagerat rolul, alţii au fost compromişi sau chiar supuşi unor riscuri. În primăvara lui 2002, de exemplu, José Bustani, directorul general brazilian al Organisation for the

Prohibition of Chemical Weapons, a fost dat afară în urma unei şedinţe speciale, ţinută cu uşile închise – era pentru întâia oară când şeful unei organizaţii internaţionale de anvergură era silit să renunţe la funcţia sa.59 Informaţii strânse din surse incerte, care adesea nu prezentau încredere, au fost scoase în evidenţă, iar speculaţiile au fost prezentate ca fapte, rezultat al hotărârii neabătute de a construi un caz împotriva lui Saddam şi a Irakului care să pară impenetrabil. „Fiecare afirmaţie pe care o fac astăzi, a declarat Colin Powell, la 5 februarie 2003, la reuniunea ONU, este întărită de surse, surse solide. Acestea nu sunt presupuneri. Vă oferim fapte concrete şi concluzii bazate pe informaţii solide".61

Însă nici vorbă să fie aşa ceva. Cu abia o săptămână în urmă, un raport al AIEA concluzionase că „nu am găsit până la ora actuală nicio dovadă că Irakul şi-ar fi reactivat, de la încercările din anii 1990, programul de înarmare nucleară", adăugând că „va fi nevoie de activităţi suplimentare de verificare".62 Cele scris în raport erau confirmate de o actualizare emisă în aceeaşi zi, 27 ianuarie 2003, de Hans Blix, şeful United Nations Monitoring, Verification and Inspection Commission (UNMOVIC), care

afirma că, deşi inspectorii se confruntaseră ocazional cu incidente de hărţuire, „Irakul, în general, a răspuns mai degrabă bine până acum” solicitărilor funcţionarilor ONU.63

Aşa cum avea să iasă mai târziu la iveală, nu exista nicio legătură între Saddam Hussein şi atacurile al-Qaida din 2001. Într-adevăr, milioanele de pagini recuperate din Bagdad în urma invaziei începute în 19 martie 2003 au dezvăluit prea puţine referiri la terorism care să dea de bănuit. Documentele întocmite de serviciul secret irakian sugerează mai degrabă că se depuseseră eforturi considerabile pentru a-i ţine în frâu pe inşi precum Abu Abbas, lider al OEP, care săvârşiseră nişte atacuri spectaculoase în anii 1980, punându-li-se în vedere că ţintele americane nu trebuiau sub niciun motiv atacate – cu excepţia unor eventuale atacuri ale SUA asupra Irakului.64

La fel, după cum ştim în prezent, aşa-zisul program complex şi vast de înarmare nucleară, ce părea atât de viu şi de real în minţile celor care vedeau în Irak o ameninţare asupra păcii regionale şi mondiale, era doar o plăsmuire. Containerele descrise de Colin Powell drept spaţii mobile de producere a armelor biologice „ascunse între pâlcuri mari de palmieri… şi deplasate, la perioade cuprinse între una şi patru săptămâni, pentru evitarea detectării”, s-au dovedit a fi baloane meteorologice – exact ceea ce spuseseră irakienii.65

Hotărârea de a se scăpa cu orice preţ de Saddam Hussein se completa cu ineficienta planificare, deja tradiţională, a măsurilor următoare. Schiţele şi cărţile apărute înainte şi după declanşarea invaziei prezentau un viitor idilic pentru Irakul eliberat. Ţiţeiul irakian, susţinea cu optimism un studiu important, era „un avantaj copleşitor”. Petrolul avea potenţialul să „aducă beneficii tuturor cetăţenilor până la ultimul, indiferent *de* etnie sau de orientare religioasă”.66 Presupunerea naivă că bogăţia avea să fie împărţită cu dragă inimă şi cu dreptate spune

multe despre aşteptările nerealiste în privinţa consecinţelor invaziei. Şi totuşi apărea acest laitmotiv omniprezent, prezentat ca o certitudine. „Irakul, spre deosebire de Afghanistan, este o ţară relativ bogată”, susţinea purtătorul de cuvânt al Casei Albe, Ari Fleischer, într-o scurtă informare pentru presă, din februarie 2003. Are „resurse naturale uriaşe, care aparţin poporului irakian. Aşadar, Irakul ar trebui să fie capabil, cu uşurinţă, să-şi poarte povara propriei reconstrucţii”. Idei aproape identice emitea şi Paul Wolfowitz, adjunctul lui Donald Rumsfeld, într-o audiere la comisia de control financiar a Camerei Reprezentanţilor, la opt zile după debutul invaziei, în martie 2003. Nu existau motive de îngrijorare, a insistat acesta, „avem de-a face cu o ţară care îşi poate finanţa propria reconstrucţie, şi încă destul de repede”. Veniturile din petrol, s-a grăbit Wolfowitz să prezică, aveau să aducă 50 până la 100 de miliarde de dolari pe parcursul următorilor „doi sau trei ani”.67

Ideea că înlăturarea lui Saddam avea să transforme Irakul într-o ţară unde curge lapte şi miere era doar o dorinţă deşartă. Când trupele SUA intraseră în Afghanistan, strategii americani notaseră solemni că America „nu trebuia să se mai dedice vreunei activităţi militare după înlăturarea talibanilor, fiindcă avea să fie angajată complet în eforturi antiteroriste în întreaga lume”.68 în Irak, aşteptările erau similare: ar fi fost necesari 270.000 de soldaţi pentru o invazie, potrivit planurilor trasate de Comandamentul Central; însă, peste trei ani şi jumătate, n-avea să mai fie nevoie de mai mult de 5.000 de soldaţi. Totul părea plauzibil în schiţele făcute în Power Point şi prezentate unora care vedeau ce voiau să vadă.69 Erau războaie de categorie uşoară, cu alte cuvinte, se puteau finaliza cu rapiditate şi permiteau un nou echilibru în acest pivot al Asiei.

Însă, în ambele cazuri, războaiele s-au dovedit lungi şi costisitoare. După ocuparea Bagdadului şi revoltele principale care au urmat acesteia, Irakul a fost cuprins

aproape în întregime de război civil, în vreme ce în Afghanistan, reacţia la intervenţia militară a fost la fel de ingenioasă şi de îndârjită cum fusese şi contra sovieticilor în anii 1980, Pakistanul furnizând, iarăşi, un sprijin crucial pentru luptătorii radicali din rezistenţă. Multe mii de soldaţi şi-au pierdut vieţile, iar peste 150 de mii au fost afectaţi de răni şi de afecţiuni în urma cărora sunt consideraţi invalizi în proporţie de cel puţin 70%.70 La aceasta se adaugă sutele de mii de civili afghani şi irakieni ucişi sau răniţi în acţiuni militare ori consideraţi – fiindcă se aflaseră la locul nepotrivit, în momentul nepotrivit şi fuseseră prinşi în schimburi de focuri, surprinşi în atacuri cu drone sau aruncaţi în aer de bombe artizanale – „pagube colaterale”.71

Costurile financiare creşteau cu repeziciune, devenind astronomice. O analiză recentă estimează că acţiunile militare din Irak şi Afghanistan au costat nu mai puţin de 6 trilioane de dolari – sau 75.000 de dolari de fiecare gospodărie americană, dacă se ţine cont de îngrijirea medicală pe termen lung şi de compensaţiile pentru invaliditate. Suma reprezintă cam 20% din creşterea datoriei naţionale a SUA între 2001 şi 2012.72

Faptul că efectul intervenţiilor fusese mult mai limitat decât se sperase nu face decât să înrăutăţească lucrurile. Prin 2011, preşedintele Obama renunţase aproape cu totul la Afghanistan, potrivit fostului său secretar al apărării, Robert Gates, care, cu ocazia unei şedinţe de la Casa Albă din martie 2011, şi-a dat seama cât de sumbre erau perspectivele. „Stând acolo, am realizat: preşedintele nu are încredere în comandantul lui [generalul Petraeus], nu-l suportă pe Karzai [preşedintele afghan], nu crede în propria-i strategie şi nu consideră că războiul ar fi al lui. Pentru el, se pune doar problema să scape de-acolo”.73 Este o idee care a fost reluată şi de preşedintele Karzai, care fusese ridicat la putere, sprijinit şi, după opinia multora, îmbogăţit de Occident. „Ca naţiune”, i-a declarat Karzai autorului William Dalrymple,

Afghanistanul avusese enorm de suferit din cauza politicii SUA; americanii „nu au luptat împotriva terorismului acolo unde se afla acesta, acolo unde se află încă. Au lovit în continuare în Afghanistan şi în poporul său”. Nu se putea spune altfel, a urmat Karzai, decât că „este o trădare”.74

Între timp, în Irak, pierderile de vieţi omeneşti, costurile uriaşe şi speranţele de viitor spulberate nu par a fi fost compensate de prea mari realizări. La zece ani după căderea lui Saddam Hussein, ţara se găsea în partea inferioară a clasamentelor cu indicatori ce măsoară tranziţia către o democraţie sănătoasă. În privinţa drepturilor omului, a libertăţii presei, a drepturilor minorităţilor, a corupţiei şi a liberei exprimări, Irakul nu are calificative mai bune decât avea pe vremea lui Saddam Hussein, ba chiar, în unele cazuri, acestea sunt şi mai slabe. Ţara a fost afectată de incertitudine şi de frământări, iar populaţiile minoritare au fost supuse unor turbulenţe extraordinare şi unor violenţe groteşti. Perspectivele nu sunt defel promiţătoare.

Apoi, firește, mai este şi efectul asupra reputaţiei Vestului, în general, şi asupra Statelor Unite ale Americii, în special. „Ar trebui să evităm pe cât posibil crearea unei imagini a americanilor ca ucigaşi de musulmani”, îl sfătuise Donald Rumsfeld pe preşedintele Bush, la două săptămâni după 11 septembrie.75 Această aparentă sensibilitate a fost repede înlocuită de imaginile deţinuţilor întemniţaţi fără proces în acea „ţară a nimănui” care este Guantânamo Bay – un loc ales tocmai pentru ca prizonierilor să li se poată refuza protecţia garantată de Constituţia SUA. Anchetele privind iniţierea Războiului din Irak în SUA şi Marea Britanie au descoperit că probele au fost greşit evaluate, manipulate şi modificate ca să sprijine decizii ce fuseseră deja luate în spatele uşilor închise. Eforturile de a controla mass-media irakiană în perioada de după înlăturarea regimului Saddam, în care conceptul de libertate avea să fie trâmbiţat de jurnalişti, folosind „informaţii aprobate de guvernul SUA” ca să scoată în

evidenţă „speranţele într-un viitor prosper şi democratic”, evocă amintirea comisarilor sovietici de altă dată, care permiteau apariţia în presă a unor materiale bazate nu pe realitate, ci pe vise.76

Mai sunt, de asemenea, şi extrădările neautorizate din punct de vedere legal, tortura la scară instituţională şi atacurile cu drone asupra unor personaje considerate – fără a exista neapărat şi probe – periculoase. Faptul că multe dintre aceste chestiuni pot fi dezbătute public demonstrează subtilitatea şi pluralismul Occidentului şi spaima provocată multora de ipocrizia mesajului despre primatul democraţiei, pe de-o parte, şi exercitarea puterii în manieră imperială, pe de alta. Unii au fost atât de scârbiţi, încât au permis „scurgerea” unor informaţii secretizate, ce au adus lămuriri în legătură cu modul cum au fost create aceste strategii ale statelor Occidentale: pragmatic, fără o pregătire în prealabil, adesea fără a lua în considerare dreptul internaţional şi justiţia. Occidentul nu apare defel într-o lumină favorabilă – fapt resimţit şi de serviciile de informaţii, care s-au chinuit să păstreze secretul asupra rapoartelor despre metodele de tortură şi utilizarea acestora la scară mare, chiar şi în momentul în care Senatul american însuşi le-a solicitat direct să le prezinte public.

Cu toate că mai sus au fost descrise îndeosebi eforturile de influenţare şi de modelare a Irakului şi Afghanistanului, este important să nu scăpăm din vedere încercările de a declanşa schimbări cu forţa în Iran. Acestea au inclus sancţiuni, aplicate cu mult dinamism de Washington, care, fără îndoială, s-au dovedit contraproductive. Aşa cum s-a întâmplat şi în cazul Irakului în anii 1990, este limpede că efectele sunt mai puternice şi mai pronunţate în ceea ce-i priveşte pe săraci, pe cei lipsiţi de putere şi marginalizaţi – înrăutăţindu-le încă şi mai mult soarta. Restricţionarea exporturilor de petrol ale Iranului are impact asupra nivelului de trai, nu doar al cetăţenilor iranieni, ci şi al unor popoare care

trăiesc în cealaltă parte a lumii. Având în vedere existenţa unei pieţe mondiale a energiei, preţurile la gaz, electricitate şi combustibil afectează fermieri în Minnesota, şoferi de taxi din Madrid, fete care studiază în Africa subsahariană şi cultivatori de cafea din Vietnam. Suntem afectaţi cu toţii, direct, de politicile dure, aplicate la mii de kilometri distanţă. Este uşor să uităm că, în lumea în curs de dezvoltare, câţiva centi pot face diferenţa dintre viaţă şi moarte; embargourile pot duce la dispariţia lentă a oamenilor care nu-şi pot spune păsul – mame din mahalalele din Mumbai, împletitori de coşuri din suburbiile oraşului Mombasa ori femei care încearcă să se opună mineritului ilegal în America de Sud. Toţi au de suferit doar pentru că Iranul trebuie forţat să renunţe la un program nuclear construit cu tehnologie americană şi vândut unui regim despotic, intolerant şi corupt, în anii 1970.

De altfel, americanii au spus răspicat, în repetate rânduri, că, în afară de presiunile diplomatice şi economice puse pe Teheran, iau în considerare folosirea forţei pentru a sili Iranul să renunţe la programul atomic. În perioada de sfârşit a ultimei administraţii Bush, Dick Cheney a pretins că făcuse presiuni puternice pentru a fi atacate dispozitive nucleare iraniene, deşi reactoare precum Bushehr sunt acum bine protejate de sisteme sofisticate de lansatoare ruseşti Tor sol-aer. „Am fost, probabil, un mai mare susţinător al acţiunii militare decât mulţi dintre colegii mei”, a recunoscut Cheney în 2009.77 Alţii l-au avertizat că aceste lovituri „preventive” ar înrăutăţi situaţia în regiune, în loc să o îmbunătăţească, ceea ce nu l-a împiedicat să revină, de mai multe ori, la ideea lui. Negocierile vor eşua dacă nu sunt dublate de ameninţarea acţiunilor militare, a zis în 2013, de pildă. „Îmi vine greu să-mi dau seama cum, în lipsa lor, vom reuşi să ne atingem obiectivele”, a declarat Cheney pentru postul ABC News.78

Ideea aceasta, potrivit căreia Occidentul trebuie să

ameninţe cu forţa – şi să fie dispus să o folosească – pentru a obţine ce vrea, este foarte des întâlnită la Washington. „Iranul va trebui să demonstreze că programul său este cu adevărat paşnic”, a declarat în noiembrie 2013 secretarul de stat John Kerry. Iranul să ţină minte, a avertizat el, că „preşedintele…

a subliniat ca nu renunţă la ameninţarea cu acţiunea militară”. Este un mesaj pe care l-a exprimat în repetate rânduri. „Opţiunea militară aflată la dispoziţia Statelor Unite ale Americii este pregătită”, a zis Kerry într-un interviu la postul de televiziune al-Arabiya, deţinut de saudiţi, în ianuarie 2014. La nevoie, a adăugat el, SUA vor „face ce trebuie să facă”.79 „Aşa cum am tot repetat pe parcursul mandatului meu prezidenţial, a subliniat preşedintele Obama, nu voi ezita să folosesc forţa, dacă este necesar pentru apărarea Statelor Unite ale Americii şi a intereselor sale”. 80

În ciuda ameninţărilor menite să oblige Iranul să participe la negocieri, SUA par să acţioneze în spatele scenei, pentru a căpăta oricum ceea ce-şi doresc. Cu toate că ar fi existat mai multe surse potenţiale pentru virusul Stuxnet, ce a atacat centrifugele de la centrala nucleară Natanz din Iran, apoi şi alte reactoare de pe cuprinsul ţării, nenumărate indicii sugerează că cyber-strategiile extrem de sofisticate care au avut ca ţintă programul nuclear iranian şi-ar putea avea originea în Statele Unite ale Americii – ba chiar direct la Casa Albă.81 Se pare că terorismul informatic este acceptabil, câtă vreme recurg la el serviciile de informaţii din Occident. La fel ca în cazul ameninţării Iranului cu utilizarea forţei, apărarea unei ordini mondiale care convine intereselor vestice nu este decât un nou capitol în încercarea de a-şi menţine o poziţie dominantă la străvechea răscruce a civilizaţiilor. Miza este prea mare pentru ca Occidentul să procedeze altfel.

Concluzii

Noul Drum al Mătăsii

În mare parte, sfârşitul secolului XX şi începutul

secolului XXI au reprezentat un dezastru pentru Statele Unite ale Americii şi pentru Europa, angrenate în competiţia fără sfârşit pentru păstrarea influenţei în teritoriile vitale care leagă Estul de Vest. Pe parcursul deceniilor recente, s-a remarcat lipsa de perspectivă a Occidentului în privinţa istoriei globale – a imaginii de ansamblu, a temelor generale şi a modelelor mai cuprinzătoare valabile în regiune. Pentru specialiştii în geostrategie, pentru politicieni, diplomaţi şi generali, problemele Afghanistanului, Iranului şi ale Irakului au părut distincte, separate şi doar vag legate unele de altele.

Şi totuşi, un pas făcut înapoi furnizează o perspectivă valoroasă, precum şi o înţelegere remarcabilă asupra situaţiei, permiţându-ne să vedem o regiune vastă, aflată în plină frământare. În Turcia, se duce o bătălie furibundă pentru sufletul ţării, iar accesul la serviciile de internet şi la reţelele de social media este restricţionat de un guvern el însuşi divizat în privinţa viitorului. Aceeaşi dilemă şi în Ucraina, unde diversele ideologii naţionale au sfâşiat ţara. Siria trece, de asemenea, prin experienţa traumatică a unor profunde schimbări, în vreme ce luptele dintre forţele conservatoare şi cele liberale au costuri imense. Caucazul a trecut, la rândul său, printr-o perioadă de tranziţie, în care s-au manifestat dificultăţi multiple legate de identitate şi naţionalism, îndeosebi în Cecenia şi în Georgia. Apoi, fireşte, mai este şi regiunea situată la est, unde „Revoluţia Lalelelor” din Kîrgîzstan, în 2005, a fost urmată de o lungă perioadă de instabilitate politică; ar mai fi şi Xinjiang, în China de vest, unde populaţia uigură e tot mai agitată şi ostilă faţă de autorităţi – atacurile teroriste au devenit atât de ameninţătoare, încât guvernul a decretat că oricine îşi lasă barba să crească ascunde intenţii criminale; s-a iniţiat chiar un program oficial, numit „Proiectul frumuseţea”, pentru a opri femeile să poarte vălul islamic.

În lume au loc şi alte acţiuni, aşadar, în afara intervenţiilor stângace ale occidentalilor în Irak şi

Afghanistan şi a presiunii folosite în Ucraina, Iran şi prin alte state. De la răsărit către apus, Drumurile Mătăsii se trasează iarăşi. E uşor să te simţi confuz şi nedumerit de tulburările şi violenţele din lumea islamică, de fundamentalismul religios, de ciocnirile dintre Rusia şi vecinii săi ori de provocările extremismului în provinciile vestice ale Chinei. Totuşi, suntem martori la durerile facerii unei regiuni care odată a dominat viaţa intelectuală, culturală şi economică şi care acum iese iarăşi la suprafaţă. Vedem semnele schimbării centrului de gravitaţie al lumii – şi revenirea lui către locul unde s-a aflat vreme de milenii.

Există câteva motive evidente pentru ceea ce se întâmplă în prezent. Cel mai important aspect, desigur, ţine de resursele naturale ale regiunii. Monopolizarea bogăţiilor Persiei, Mesopotamiei şi zonei Golfului a fost o prioritate pentru combatanţi pe parcursul Primului Război Mondial, iar eforturile pentru obţinerea celui mai mare premiu din istorie au influenţat atitudinea Occidentului faţă de această regiune încă de atunci. Acum, de fapt, ar exista şi mai multe motive de strădanie decât atunci când scara descoperirilor lui Knox D'Arcy a devenit pentru întâia oară vizibilă: rezervele de ţâţei combinate aflate doar sub Marea Caspică sunt de aproape două ori mai mari decât cele de pe întregul cuprins al Statelor Unite ale Americii.1 Din Kurdistan, unde se află depozite proaspăt descoperite, precum câmpul Taq Taq, cu o producţie care a crescut de la 2000 de barili pe zi, în 2007 până la 250.000 de barili pe zi, în prezent – cu o valoare de sute de milioane de dolari pe lună –, până la uriaşa rezervă Karaceaganak, de la frontiera Kazahstanului cu Rusia, unde s-ar afla aproximativ 12 trilioane de metri cubi de gaz natural, precum şi gaz lichefiat şi ţâţei, ţările din această regiune posedă imense bogăţii naturale.

Mai este apoi bazinul Doneţk, la frontiera estică a Ucrainei cu Rusia, faimos de multă vreme pentru depozitele de cărbune, estimate la aproximativ 10 miliarde

de tone. Este şi aceasta o arie a cărei importanţă creşte, pentru că acolo au fost găsite încă şi mai multe bogăţii minerale. Estimări geologice recente ale Serviciului Geologic al SUA sugerează prezenţa a 1, 4 miliarde de barili de petrol şi a 0,67 de bilioane de metri cubi de gaz natural, precum şi cantităţi considerabile de gaz natural lichefiat.2

La acestea se adaugă rezervele de gaz natural ale Turkmenistanului. Având, potrivit unor estimări, nu mai puţin de 19 bilioane de metri cubi de gaz natural sub pământ, ţara aceasta deţine practic locul patru în lume. Mai sunt, după aceea, minele din Uzbekistan şi Kîrgîzstan, o parte a centurii Tian-şan, depăşită doar de bazinul Witwatersrand din Africa de Sud în ceea ce priveşte mărimea depozitelor de aur. Ori beriliul, disprosiul şi alte „elemente rare" descoperite în Kazahstan, vitale pentru fabricarea telefoanelor mobile, a laptopurilor şi a bateriilor reîncărcabile, la fel ca uraniul şi plutoniul, esenţiale pentru energia atomică – şi pentru focoasele nucleare.

Chiar pământul în sine are valoare. Cândva, caii Asiei Centrale constituiau o marfă de preţ, apreciată la Curtea imperială a Chinei şi pe pieţele din Delhi, fiind la fel de faimoşi în cronicile din Kiev, ca şi în cele din Constantinopol şi Beijing. În prezent, părţi mari ale păşunilor de stepă au fost transformate, pentru a deveni grânarele uluitor de productive ale Rusiei sudice şi Ucrainei: într-adevăr, atât de fertil şi de căutat a ajuns cernoziomul (literal, „pământ negru"), încât o organizaţie neguvernamentală a aflată că anual, doar din Ucraina, este săpat şi exportat sol în valoare de aproape un miliard de dolari.3

Impactul instabilităţii, al frământărilor sau al războiului din regiune influenţează preţul petrolului la pompele din întreaga lume, dar, în acelaşi timp, afectează şi preţul tehnologiei pe care o folosim, ba chiar şi al pâinii pe care o mâncăm. În vara lui 2010, de exemplu, din cauza condiţiilor meteorologice nefavorabile s-a obţinut o recoltă

slabă în Rusia, mult sub necesarul de consum intern. De îndată ce deficitul a devenit evident, s-a pus imediat interdicţie pe exportul internaţional de cereale, după un preaviz de zece zile. Impactul asupra preţului mondial al cerealelor a fost instantaneu: acesta a crescut cu 15% în doar două zile.4 Tulburările din Ucraina, la începutul lui 2014, au avut urmări similare, ridicând forţat preţul grâului din pricina temerilor legate de efectul instabilităţii politice asupra producţiei agricole a celui de-al treilea exportator de grâu al lumii.

Situaţii asemănătoare se întâlnesc şi în cazul altor culturi, din alte regiuni ale lumii. Odinioară, Asia Centrală era faimoasă pentru portocalii lui Babur şi, mai târziu, pentru lalelele atât de preţuite în capitalele din întregul Occident european, încât la Amsterdam case întregi erau schimbate pe câte un singur bulb. Astăzi, ne războim cu macul: cultivarea sa, mai ales în Afghanistan, stă la baza modelelor de consum global al heroinei, căreia îi stabileşte preţul – având, fireşte, consecinţe şi asupra cheltuielilor rezultate din impactul dependenţei de substanţe interzise şi din reabilitarea persoanelor dependente de droguri, precum şi asupra costurilor luptei de combatere a crimei organizate.5

Este o parte a lumii care ar putea să pară stranie şi necunoscută Occidentului, ba chiar nepământeană, până la limita bizarului. În Turkmenistan, o uriaşă statuie de aur a preşedintelui, care se întoarce cu faţa după soare, a fost ridicată în 1998, în vreme ce, cu patru ani mai înainte, lunile anului au fost redenumite, iar aprilie (numită până atunci „*aprel*”) a devenit „Gurbansoltan”, după numele răposatei mame a liderului politic. În statul vecin Kazahstan, preşedintele Nursultan Nazarbaiev a fost reales în 2011, după ce a câştigat alegerile cu un impresionant 96% din voturi, iar telegrame diplomatice publicate în presă dezvăluie că vedete ale muzicii precum Elton John şi Nelly Furtado au cântat pentru familia prezidenţială în spectacole private, după ce li s-au făcut

oferte prea generoase pentru a fi refuzate.6 în Tadjikistan, după ce ţara a deţinut pentru scurtă vreme recordul pentru cel mai înalt catarg de steag din lume, atenţia s-a întors către construirea celui mai mare teatru din Asia Centrală, numai bun de pus alături de cea mai mare bibliotecă din regiune, de muzeul cel mai impozant şi de cel mai spaţios salon de ceai.7

Între timp, în Azerbaidjan, pe partea vestică a Mării Caspice, preşedintele Aliev – a cărui familie a fost comparată de diplomaţii americani cu „vestiţii naşi ai clanului Corleone" – a trebuit să se mulţumească cu doar 86% din voturi la ultimele alegeri, un procent parcă ceva mai puţin convingător. Aici, se spune, fiul conducătorului deţine un portofoliu de vile şi de apartamente în Dubai, care se ridică la frumoasa sumă de 45 de milioane de dolari – sau 10.000 de ani de venit mediu al unui cetăţean azer; nu-i deloc rău pentru un puşti de unsprezece ani.8 Iar în Iran, ceva mai la sud, preşedintele ţării a negat recent Holocaustul şi a acuzat „puterile şi despoţii occidentali" că ar fi inventat virusul HIV „ca să-şi poată vinde medicamentele şi echipamentele medicale ţărilor sărace".9

În concepţia occidentalilor, această regiune se caracterizează prin înapoiere, despotism şi violenţă. În 2011, secretarul de stat Hillary Clinton afirma că prea multă vreme centrul Asiei a fost „măcinat de conflict şi dezbinare", fiind un loc unde comerţul şi cooperarea au fost împiedicate de „bariere birocratice şi de alte obstacole, ridicate în calea circulaţiei bunurilor şi a persoanelor"; singura modalitate de a construi un „viitor mai bun pentru popoarele care trăiesc acolo" ar fi să se obţină stabilitatea şi securitatea pe termen lung. Doar atunci va fi posibil „să se atragă mai multe investiţii private", care, în viziunea ei cel puţin, sunt esenţiale pentru dezvoltarea socială şi economică.10

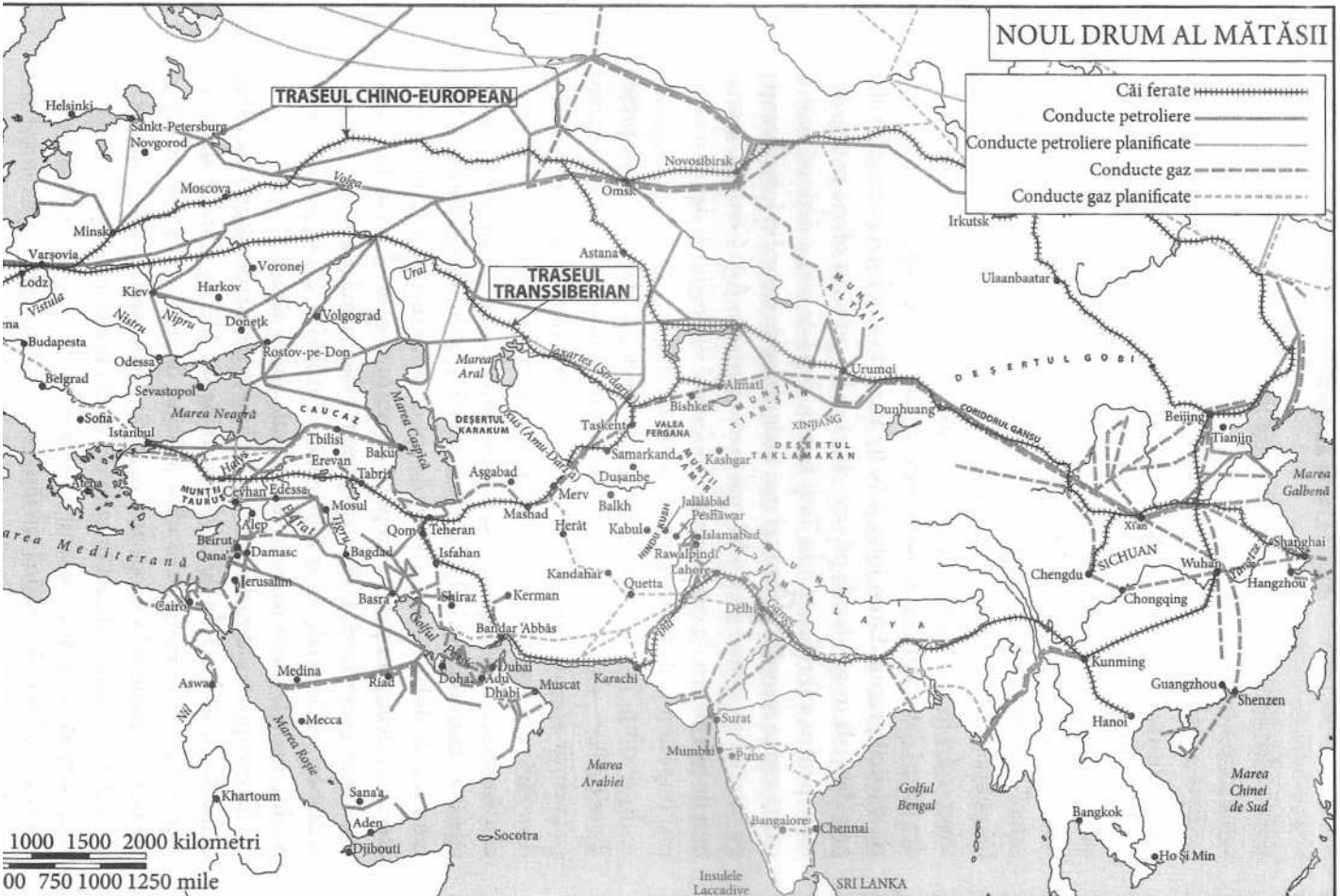
NOUL DRUM AL MĂTĂSII
Căi ferate
Conducte petroliere
Conducte petroliere planificate
Conducte gaz
Conducte gaz planificate
TRASEUL CHINO-EUROPEAN
TRASEUL TRANSSIBERIAN
Helsinki
Sankt-Petersburg
Novgorod
Moscova
Minsk
Varșovia
Lodz
Kiev
Harkov
Voronej
Volgograd
Donețk
Budapesta
Belgrad
Odessa
Sevastopol
Soția
Istanbul
Marea Neagră
Marea Mediterană
Beirut
Damasc
Qana
Ierusalim
Cairo
Alep
Mosul
Bagdad
Basra
Golful Persic
Aswan
Nil
Medina
Riad
Mecca
Marea Roșie
Khartoum
Sana'a
Aden
Djibouti
Socotra
Marea Arabiei
Golful Bengal
Bangalore
Chennai
Insulele Laccadive
SRI LANKA
Bangkok
Ho Și Min
Marea Chinei de Sud
Hanoi
Kunming
Guangzhou
Shenzen
Chengdu
Chongqing
SICHUAN
Wuhan
Hangzhou
Shanghai
Xian
Beijing
Tianjin
Marea Galbenă
Dunhuang
CORIDORUL GANSU
DEȘERTUL GOBI
Urumci
Irkutsk
Ulaanbaatar
Novosibirsk
Omsk
Astana
Almati
Bishkek
Taskent
Samarkand
Dușanbe
Kashgar
DEȘERTUL TAKLAMAKAN
VALEA FERGANA
XINJIANG
MUNȚII TIANȘAN
MUNȚII ALTAI
Marea Aral
DEȘERTUL KARAKUM
Asgabad
Merv
Balkh
Mashad
Herat
Kabul
Jalalabad
Peshawar
Islamabad
Rawalpindi
Lahore
Kandahar
Quetta
Karachi
Delhi
Surat
Mumbai
Pune
Dubai
Abu Dhabi
Doha
Muscat
Bandar 'Abbās
Shiraz
Kerman
Isfahan
Qom
Teheran
Tabriz
Baku
Erevan
Tbilisi
CAUCAZ
Marea Caspică
Ceyhan
Edessa
MUNȚII TAURUS
Halys
Tigru
Eufrat
Volga
Ural
Nistru
Nipru
Vistula
Iaxartes (Sîrdaria)
Amu-Daria (Amu-Darya)
HINDU KUSH
MUNȚII PAMIR
1000 1500 2000 kilometri
00 750 1000 1250 mile

*

În ciuda „caracterului lor diferit”, aceste pământuri au fost întotdeauna de o importanţă crucială în istoria globală, într-un mod sau altul, legând Răsăritul de Apus, servind ca spaţii de întrepătrundere a ideilor, a obiceiurilor şi a limbilor, din Antichitate până în zilele noastre. Iar astăzi Drumurile Mătăsii se edifică din nou – neobservate şi nebăgate în seamă de mulţi specialişti. Economiştii încă nu şi-au îndreptat atenţia asupra bogăţiilor ce se găsesc la suprafaţă şi în subteran, sub cursuri de apă sau îngropate în munţii din centurile ce leagă Marea Neagră, Asia Mică şi Levantul de Himalaya. În schimb, s-au concentrat asupra unor ţări fără legături istorice între ele, însă având date măsurabile aproximativ asemănătoare, precum BRICS (Brazilia, Rusia, India, China şi Africa de Sud), adesea înlocuite acum, fiindcă e mai la modă, de MIST (Malaysia, Indonezia, Coreea de Sud şi Turcia).11 De fapt, ar trebui să privim către adevăratul spaţiu mediteraneean, „centrul lumii”. Nu este vreun Est Sălbatic sau vreo Lume Nouă aşteptând să fie descoperită, ci o regiune cu o serie de legături care răsar din nou înaintea ochilor noştri.

Oraşele, cu aeroporturi noi, ansambluri turistice, hoteluri de lux şi clădiri aspectuoase, ridicându-se ca ciupercile după ploaie, înfloresc în ţări care descoperă că au la dispoziţie sume enorme pentru a-şi satisface fanteziile. În Ashabad, capitala Turkmenistanului, există un palat prezidenţial nou şi o arenă a sporturilor, construite cu sute de milioane de dolari, în vreme ce estimări prudente sugerează că în regiunea turistică Avaza, de pe coasta estică a Mării Caspice, s-au investit peste 2 miliarde de dolari în dotări de lux. Terminalul modern de la aeroportul internaţional Heydar Aliyev din Baku, impresionant prin uriaşii săi coconi de lemn şi pereţii concavi de sticlă, îi convinge pe călătorii care vin în Azerbaidjanul mustind de petrol de ambiţiile şi bogăţia ţării, la fel ca şi Sala de Cristal, un spaţiu destinat

concertelor, construit pentru găzduirea concursului Eurovision din 2012. Pe măsură ce oraşul Baku s-a dezvoltat, s-a diversificat şi oferta pentru călătorii care vor să viziteze ţara. Cei care rămân peste noapte în capitala Azerbaidjanului au de ales între hoteluri ca Hilton, Kempiński, Radisson, Ramada, Sheraton şi Hyatt Regency, pe lângă o sumedenie de alte hoteluri de tip boutique, nou-apărute. Şi acesta este doar începutul: numai în 2011, numărul camerelor de hotel din oraş s-a dublat, existând aşteptări ca cifrele să se dubleze iarăşi în următorii patru ani.12 Pe listă ar mai fi Irbâl, aşezare aproape necunoscută celor care nu au de-a face cu industria petrolului, dar care, de fapt, este cel mai mare oraş din

Kurdistanul irakian. Aici, preţurile la noul hotel Erbil Rotana sunt mai mari decât în majoritatea capitalelor europene şi în multe oraşe americane: o cameră simplă porneşte de la 290 de dolari pe noapte – preţ în care sunt incluse micul dejun şi accesul la spa (însă nu şi accesul la internet).13

Noi centre urbane majore au fost construite, printre ele incluzându-se chiar o nouă capitală – Astana, în Kazahstan, ridicată de la zero în mai puţin de douăzeci de ani. Acum, oraşul găzduieşte un spectaculos Palat al Păcii şi al Reconcilierii, proiectat de Norman Foster, la fel ca şi clădirea Bayterek, un turn înalt de 110 metri, în formă de copac, pe ale cărui ramuri stă un ou de aur. Vizitatorii sunt îndemnaţi să atingă o gravură ce reproduce forma palmei preşedintelui Kazahstanului şi să-şi pună o dorinţă. Pentru cei neavizaţi, locul arată ca un nou teritoriu de frontieră, unde miliardarii apăruţi peste noapte cumpără cele mai frumoase opere de artă puse la licitaţie la Londra, New York ori Paris şi se bucură să achiziţioneze proprietăţi imobiliare în întreaga lume la preţuri ce par incredibile rezidenţilor pe termen lung: pe piaţa imobiliară londoneză, sumele cheltuite în medie de cumpărătorii proveniţi din spaţiul fostelor republici sovietice sunt de aproape trei ori mai mari decât ale clienţilor din Statele Unite ale Americii

sau din China şi de patru ori mai mari decât ale cumpărătorilor locali.14 Una după alta, proprietăţi scumpe şi clădiri emblematice din Manhattan, Mayfair, Knightsbridge şi sudul Franţei sunt achiziţionate de magnaţi uzbeci ai cuprului, de nababi care şi-au făcut averile din exploatarea potasei în Urali şi de moguli ai petrolului din Kazahstan, dispuşi să plătească sume frumoase – şi, de obicei, în bani gheaţă. Unii îşi cheltuiesc averile pe fotbalişti de nivel mondial, ca de pildă Samuel Eto o, care a fost la un moment dat cel mai bine plătit fotbalist din lume, cumpărat de un oligarh de la Marea Caspică pentru a juca la Anji Mahacikala, un club din Daghestan; alţii nu se uită la bani când vine vorba de prestigiul ţării lor: Baku a găzduit Cupa Mondială de Fotbal Feminin la junioare, iar la festivitatea de deschidere a cântat Jennifer Lopez – diferenţă ca de la cer la pământ faţă de acelaşi eveniment ţinut cu doi ani în urmă în Trinidad-Tobago, unde o mică trupă de dans a fost urmărită de câteva sute de spectatori.15

Noi conexiuni se înfiripă de-a lungul coloanei vertebrale a Asiei, legând această regiune vitală la nord, sud, est şi vest, urmând numeroase şi variate trasee şi luând aspecte şi forme diverse – exact aşa cum se întâmplă de milenii întregi. La acestea se adaugă un nou tip de artere, precum Northern Distribution NetWork, o serie de coridoare de tranzit pentru transportul de „mărfuri neletale” către forţele americane şi ale coaliţiei din Afghanistan prin Rusia, Uzbekistan, Kazahstan, Kîrgîzstan şi Tadjikistan – dintre care unele folosesc infrastructura construită de sovietici în anii 1980, când zona se afla sub ocupaţia lor.16

Mai sunt apoi, fireşte, conductele de gaz şi petrol, care furnizează energie consumatorilor dornici şi capabili să plătească pentru ele în Europa, India, China şi restul lumii. Conductele străbat regiunea în toate direcţiile, legându-se la portul Ceyhan din sud-estul Turciei sau răsfirându-se prin Asia Centrală, ca să potolească nevoia

de combustibil fosil din China, pe măsură ce economia acesteia se dezvoltă. Sunt deschise şi interconectate pieţe noi, ce întăresc colaborarea dintre Afghanistan, Pakistan şi India, ale căror interese se aliniază îndeaproape când vine vorba de accesul la energie în cantităţi mai mari şi la preţuri mici printr-o conductă nouă de gaze naturale care va avea capacitatea de 27 de miliarde de metri cubi pe an. Traseul – urmând o autostrada de la câmpurile gazifere ale Turkmenistanului spre Herât şi Kandahar, apoi către Quetta şi Multă n – le-ar fi fost familiar negustorilor de cai sogdieni din urmă cu 2000 de ani şi la fel de uşor de recunoscut pentru constructorii de căi ferate şi planificatorilor strategici ai perioadei victoriene, pe cât le era poeţilor ce plecau să-şi găsească norocul la curtea medievală ghaznavidă.

Conducte deja existente şi altele aflate în stadiul de proiect leagă deopotrivă Europa de rezervele de petrol şi de gaze din centrul lumii – sporind importanţa politică, economică şi strategică a statelor exportatoare, dar şi a celor traversate de conducte: aşa cum a demonstrat deja Rusia, resursele energetice pot fi folosite ca armă, fie prin creşteri de preţ, fie, pur şi simplu, prin oprirea furnizării combustibilului către Ucraina. În condiţiile în care multe ţări europene puternice sunt dependente de gazul rusesc şi multe state se bazează pe trusturi la care Gazprom, compania rusească sprijinită de Kremlin, deţine acţiuni strategice, dacă nu chiar majoritare, este foarte probabil ca utilizarea energiei, a bogăţiilor naturale şi a conductelor ca arme economice, politice şi diplomatice să devină una dintre problemele secolului XXI. Este poate un semn prevestitor faptul că teza de doctorat a preşedintelui Putin a abordat subiectul planificării strategice şi al utilizării resurselor minerale ale Rusiei – deşi unii se cam îndoiesc de originalitatea tezei sale, ba chiar şi de veridicitatea decernării titlului de doctor.17

Gătre Răsărit, aceste conducte alimentează viaţa de mâine: China cumpără rezerve viitoare de gaz, pe baza

unui contract pe treizeci de ani, în valoare de 400 de miliarde de dolari. Această sumă uriaşă, din care o parte se va plăti în avans, oferă Chinei securitatea energetică după care tânjeşte, justificând astfel, din plin, costul estimativ de 22 de miliarde de dolari al unei conducte noi şi furnizând Rusiei, pe deasupra, libertate şi asigurări suplimentare în contactele cu vecinii şi cu rivalii săi. Nu este o surpriză, aşadar, că singurul membru al Consiliului de Securitate al ONU care nu a condamnat Rusia pentru acţiunile sale în timpul crizei ucrainene din 2014 a fost China; realitatea comerţului reciproc avantajos este mult mai atrăgătoare decât concesiile diplomatice făcute Occidentului.

Asemenea conductelor, liniile de transport terestru s-au extins cu o viteză incredibilă în ultimele trei decenii. Investiţii majore în căi ferate transcontinentale au dus deja la darea în folosinţă a unei rute comerciale de 11.000 de kilometri, Calea Ferată Internaţională Yuxinou, care se întinde din China până la un centru de distribuţie de lângă Duisburg, în Germania – vizitată de însuşi preşedintele Xi Jinping în 2014. Trenuri lungi de aproape un kilometru au început să transporte milioane de laptopuri, perechi de pantofi, haine şi alte mărfuri neperisabile într-o direcţie şi electronice, componente auto şi echipamente medicale în cealaltă, într-un voiaj care durează şaisprezece zile – semnificativ mai rapid decât ruta maritimă de la porturile chinezeşti la Pacific.

În contextul în care 43 de miliarde de dolari vor fi destinate investiţiilor pentru modernizarea liniilor ferate deja anunţate, unii prezic că numărul de containere transportate cu trenul anual va creşte de la 7.500 în 2012 la 7, 5 milioane în jurul anului 2020.18 Şi nu este decât începutul; se plănuieşte construcţia unor căi ferate care vor trece prin Iran, Turcia, Balcani şi Siberia, îndreptându-se spre Moscova, Berlin şi Paris, iar rute noi vor lega China de Pakistan şi Kazahstanul de India. Se vorbeşte chiar de un tunel lung de 300 de kilometri, săpat pe sub

strâmtoarea Bering, care va permite trenurilor să treacă din China prin Alaska şi să ajungă în Canada şi pe teritoriul continental al Statelor Unite ale Americii.19

Guvernul chinez construieşte atent şi în mod chibzuit căi de transport pentru a face legătura cu rezerve minerale, surse de energie şi pentru a obţine acces la oraşe, porturi şi oceane. Aproape că nu trece o lună fără să se anunţe finanţări la scară mare pentru îmbunătăţirea ori construcţia de la zero a infrastructurii care va face ca volumul mărfurilor transportate şi viteza de transport să crească rapid. China realizează aceste proiecte în parteneriat cu ţări al căror statut s-a schimbat de la „prietenie de nezdruncinat" la relaţii care pot rezista „în orice condiţii".20

Aceste prefaceri au dus deja la revenirea în atenţie a provinciilor din vestul Chinei. Fiindcă forţa de muncă este mai ieftină în interiorul ţării decât pe coastă, multe companii au început să-şi mute bazele mai aproape de poarta de acces prin Dzungaria – străvechiul punct de intrare în vestul ţării, prin care trec astăzi trenurile moderne. Hewlett Packard şi-a mutat producţia de la Shanghai la Chongqing, în sud-vest, unde fabrică acum 20 de milioane de laptopuri şi 15 milioane de imprimante pe an, dintre care multe produse sunt expediate către pieţele occidentale cu trenul. Alte companii gigantice, precum Ford Motor Company, le-au urmat exemplul. Ar mai fi şi cazul lui Foxconn, un important producător din domeniul IT şi furnizor de bază al companiei Apple, care şi-a mutat la Chengdu producţia din fostele fabrici aflate la Shenzhen.21

Au înflorit şi alte reţele de transport. Cinci zboruri pe zi îi duc pe oamenii de afaceri şi pe turişti din China în Alma-Ata, Kazahstan; oraşul Baku, din Azerbaidjan, are un trafic de treizeci şi cinci de avioane pe săptămână către şi dinspre Istanbul, precum şi spre multe oraşe din Rusia. Sosirile şi plecările din aeroporturi precum Ashabad, Teheran, Astana şi Taşkent demonstrează existenţa unei

vaste şi tot mai extinse reţele între oraşele din regiune – arătând, totodată, cât de puţin contact există cu Europa, o destinaţie spre care zborurile sunt rare, mai ales prin comparaţie cu cele către ţările din Golful Persic, India şi China.

Noi centre intelectuale de excelenţă apar, de asemenea, într-o regiune în care, cândva, trăiau cei mai de seamă învăţaţi ai lumii. În zona Golfului Persic au apărut campusuri noi, finanţate de conducerile locale ori de magnaţi şi administrate de Yale, Columbia şi alte universităţi din Occident; mai sunt şi Institutele Confucius, centre culturale non-profit care promovează limba şi cultura chineză, înfiinţate în toate ţările situate în spaţiul dintre China şi Mediterana, pentru a demonstra generozitatea şi bunăvoinţa Beijingului.

Se construiesc noi centre pentru arte, cum ar fi extraordinarul Muzeu Naţional al Qatarului, Muzeul Guggenheim din Abu Dhabi şi Muzeul de Artă Modernă din Baku – sau impozante clădiri noi, precum Biblioteca Naţională din Taşkent şi Catedrala Sameba din Tbilisi, plătită de miliardarul georgian Bidzina Ivanishvili, care a cumpărat tabloul *Dorn Maar*, de Picasso, cu 95 de milioane de dolari, la o licitaţie în 2006. Este o regiune revigorată şi restaurată la gloria-i de altă dată.

Case de modă occidentale precum Prada, Burberry şi Louis Vuitton construiesc magazine uriaşe şi au parte de vânzări spectaculoase în ţările Golfului Persic, în Rusia, China şi Estul îndepărtat (aşa încât, delicioasă ironie, ţesăturile fine şi mătăsurile sunt vândute înapoi către locurile lor de origine).22 îmbrăcămintea a fost întotdeauna un indicator al diferenţierii sociale, de la căpeteniile xiongnu de acum 2000 de ani până la bărbaţii şi femeile Renaşterii, cu 500 de ani în urmă. Apetitul insaţiabil de astăzi pentru mărcile cele mai exclusiviste are un bogat trecut istoric – şi este un indicator evident al apariţiei noilor elite, în ţări ale căror bogăţii şi importanţă sunt în creştere.

Pentru cei cu gusturi mai exotice şi mai periculoase, există un site ascuns unde armele, drogurile şi alte mărfuri pot fi comercializate anonim – al cărui nume a fost intenţionat ales pentru a evoca reţelele de comunicaţie şi de comerţ ale trecutului: Drumul Mătăsii. Cu toate că oamenii legii se găsesc într-un continuu joc de-a şoarecele şi pisica cu cei care născocesc tehnologii noi şi pentru controlul viitorului, bătălia pentru trecut devine şi ea o parte tot mai importantă a acestei ere noi în care trăim deja.

Nu doar că istoria va fi reexaminată şi reevaluată de dragul ei – deşi se va întâmpla şi acest fenomen în noile universităţi şi campusuri tot mai numeroase şi înfloritoare. Însă trecutul este un subiect încă viu de-a lungul Drumurilor Mătăsii. Lupta pentru sufletul islamului, între secte, lideri şi doctrine rivale, este la fel de intensă ca în secolele ce au urmat morţii profetului Mahomed, cu multe situaţii care depind de interpretarea trecutului; relaţiile dintre Rusia şi vecinii săi, pe de-o parte, şi cu lumea occidentală, pe de alta, s-au dovedit la fel de volatile şi de încordate. Vechi duşmănii şi ostilităţi pot fi iarăşi stârnite – sau domolite – prin evocarea unor evenimente istorice alese atent, când fie s-au plătit poliţe mai vechi, fie diferendele au fost lăsate deoparte. Înţelegerea importanţei şi a utilităţii vechilor legături din trecut poate fi de mare ajutor în edificarea viitorului – unul dintre motivele pentru care China investeşte atât de mult în asocierea imaginii sale cu Drumurile Mătăsii care se întind către vest constă în intenţia de a invoca o moştenire comună de schimburi comerciale şi intelectuale cu Occidentul.

Într-adevăr, China s-a aflat în fruntea revoluţiei comunicaţiilor din regiune, stimulând construirea de reţele fixe prin cablu ca şi de transmiţătoare de date ce permit viteze de descărcare dintre cele mai rapide din lume. Mare parte din infrastructură a fost construită de Huawei şi de ZTE, companii apropiate Armatei Populare de Eliberare a

Chinei, pe baza unor împrumuturi avantajoase furnizate de Banca de Dezvoltare a Chinei sau venite sub forma unor ajutoare interguvernamentale, ce au permis construirea unor facilităţi extrem de sofisticate în Tadjikistan, Kîrgîzstan, Uzbekistan şi Turkmenistan – ţări în care China, atrasă de stabilitatea politică a regiunii şi, mai ales, de bogăţia de resurse minerale, este dornică să investească pe termen lung. Îngrijorările legate de companiile de telecomunicaţii chineze au fost suficient de mari pentru a declanşa audieri în congresul SUA, care au ajuns la concluzia că Huawei şi ZTE „nu sunt de încredere", pe baza faptului că ar fi prea apropiate de China, „constituind astfel o ameninţare pentru Statele Unite ale Americii" – o concluzie paradoxală, dacă se ţine seama de dezvăluirea ce a urmat acestei condamnări, anume că National Security Agency (NSA) a pus la cale un program clandestin, numit *Operation Shotgiant*, pentru a se infiltra şi a accesa ilegal serverele Huawei.23

Tot mai intensa îngrijorare a Occidentului în privinţa Chinei nu este surprinzătoare, fiindcă o nouă reţea de comunicare chinezească, extinsă pe tot globul, este pe cale să fie construită. La mijlocul secolului XX, încă era posibil să porneşti pe mare din Southampton, Londra sau Liverpool şi să ajungi în cealaltă parte a lumii fără să părăseşti teritoriul britanic; mai întâi prin Gibraltar şi Malta, apoi prin Port Said; de acolo la Aden, Bombay şi Colombo, cu o escală în peninsula malaeză, şi, în cele din urmă, la Hong Kong. Astăzi a venit rândul chinezilor să procedeze într-un mod asemănător. Investiţiile chineze în Caraibe au crescut de peste patru ori între 2004 şi 2009, în vreme ce în regiunile de pe coasta Pacificului drumuri, arene sportive şi strălucitoare clădiri guvernamentale sunt construite cu ajutorul împrumuturilor sau prin investiţii directe ale Chinei. Şi Africa a avut parte de o importantă intensificare a activităţii chineze, deoarece China îşi construieşte o serie de capete de pod acolo, care s-o ajute să ia avans în Marile Jocuri aflate în desfăşurare – să

participe la competiţia pentru energie, resurse minerale, rezerve de hrană şi influenţă politică, într-o perioadă când schimbările de mediu vor avea, cel mai probabil, un impact semnificativ asupra tuturor acestora.

Perioada de glorie a Vestului este la răscruce, dacă nu cumva s-a şi sfârşit. În declaraţia introductivă a unei analize pregătite de Departamentul de Apărare al SUA în 2012, prima propoziţie a preşedintelui Obama a formulat în termeni clari viziunea pe termen lung asupra viitorului: „Naţiunea noastră se află într-un moment de tranziţie". Lumea se transformă sub ochii noştri, a continuat preşedintele, ceea ce „necesită o conducere care să se asigure că Statele Unite ale Americii vor rămâne cea mai mare forţă a libertăţii şi a securităţii pe care lumea a cunoscut-o vreodată".24 în practică, aşa cum a arătat clar textul evaluării, asta nu înseamnă altceva decât schimbarea totală a strategiei SUA. „Din necesitate, precizează textul, ne vom reorienta spre regiunea Asia-Pacific". În ciuda reducerii bugetare anuale pentru apărare de 500 de miliarde de dolari deja plănuite pentru următorul deceniu şi, foarte probabil, cu alte diminuări suplimentare, preşedintele Obama a ţinut să sublinieze că acestea „nu se vor face pe seama regiunii Asia-Pacific, care are o importanţă crucială".25 Dacă am putea sintetiza ceva mai frust raportul, am spune că, vreme de o sută de ani, Statele Unite ale Americii şi-au dedicat mare parte a atenţiei relaţiilor speciale cu ţări din Europa Occidentală; a venit acum timpul să se uite altundeva.

Aceeaşi concluzie a fost trasă, separat, de Ministerul britanic al Apărării, al cărui propriu raport recunoştea, la rândul său, că lumea trece printr-o perioadă de turbulenţă şi de transformare. Perioada de până în 2040 „va fi un timp al tranziţiei", notează autorul studiului, cu reţinerea atât de caracteristică a administraţiei britanice. Printre provocările ce urmează a fi înfruntate în deceniile următoare, declară raportul, se numără „realitatea schimbărilor climatice, rapida creştere a populaţiei,

diminuarea bogăţiilor naturale, radicalizarea ideologică şi mutaţiile în balanţa puterii de la Vest înspre Est”.26

Pe măsură ce „inima” lumii capătă formă, instituţii şi organizaţii ce formalizează relaţii pe întinderea acestei regiuni vitale capătă, la rândul lor, contur. Înfiinţată iniţial pentru a facilita colaborarea politică, economică şi militară dintre Rusia, Kazahstan, Kîrgîzstan, Tadjikistan, Uzbekistan şi China, Organizaţia pentru Cooperare de la Shanghai (SCO) devine tot mai influentă şi se transformă, treptat într-o alternativă la Uniunea Europeană. Deşi unii denunţă asociaţia drept „un vehicul pentru încălcarea drepturilor omului”, subliniind dezinteresul statelor membre de a respecta convenţiile ONU în privinţa torturii şi lipsa flagrantă de protecţie pentru minorităţi, alţii văd viitorul în această entitate, iar unor ţări precum Belarus şi Sri Lanka li s-a acordat permisiunea oficială de a asista la întruniri ca observatori.27 Această calitate nu este destul de mulţumitoare pentru Turcia, care pretinde să fie primită ca membru cu drepturi depline – dorind să se reorienteze în alte zone decât Europa. Ţara ar vrea să renunţe la solicitarea atât de mult amânată şi frustrantă de a intra în Uniunea Europeană, a anunţat prim-ministrul turc într-un interviu televizat din 2013, şi să-şi îndrepte privirile spre est; SCO, a declarat el, este „mai bună, mai puternică şi avem valori comune”.28

Aceste comentarii nu ar trebui, probabil, acceptate fără rezerve, fiindcă ţările şi naţiunile din această regiune a lumii folosesc de mult stratagema de a manipula oponenţii puternici şi de a jongla cu interesele antagoniste ale superputerilor spre propriul beneficiu. Cu toate acestea, nu este o coincidenţă că, în evaluarea unei noi ordini emergente a lumii, aceleaşi concluzii sunt trase la Washington, Beijing, Moscova şi în alte părţi. A venit vremea, a declarat secretarul de stat american în 2011, să „ne îndreptăm privirile spre un nou Drum al Mătăsii” care va ajuta regiunea, în întregul ei, „să înflorească”.29

Este o temă abordată şi de preşedintele chinez Xi

Jinping. Vreme de mai bine de 2000 de ani, popoarele care trăiesc în regiunea ce leagă Estul de Vest au reuşit să coexiste, să coopereze şi să înflorească în ciuda „diferenţelor de rasă, de credinţă şi de context cultural", a declarat liderul chinez la Astana, în timpul unui turneu în statele din centrul Asiei în toamna lui 2013. „Dezvoltarea de relaţii prieteneşti de cooperare între China şi ţările central-asiatice", a continuat acesta, este „o prioritate a politicii noastre externe". A venit vremea, a mai spus Xi Jinping, să strângem legăturile economice, să îmbunătăţim comunicarea, să încurajăm comerţul şi să intensificăm circulaţia monetară. A venit vremea pentru construirea unei „centuri economice a Drumului Mătăsii" – cu alte cuvinte, un Nou Drum al Mătăsii.30

Lumea dimprejurul nostru se schimbă. Pe măsură ce pătrundem într-o epocă în care dominaţia politică, militară şi economică a Occidentului este tot mai mult contestată, este tot mai pregnant sentimentul incertitudinii. Falsa deschidere a „Primăverii Arabe", care a promis un val de liberalism şi de democraţie, a făcut loc intoleranţei, suferinţelor şi fricii în întreaga regiune şi dincolo de aceasta, unde Statul Islamic din Irak şi Siria şi reţelele afiliate acestuia încearcă să preia controlul asupra teritoriului, a petrolului şi a minţilor locuitorilor. Puţini sunt cei care se îndoiesc că sunt de aşteptat şi alte seisme, nu în ultimul rând din cauza dramaticei scăderi a preţului petrolului, ce ameninţă stabilitatea statelor din zona Golfului Persic, Peninsula Arabică şi Asia Centrală, care se străduiesc să-şi echilibreze bugetele şi sunt silite să introducă măsuri de austeritate după ce generaţii au trăit pe seama bogatelor depozite de petrol şi de gaze. Criza economică şi instabilitatea politică merg mână în mână – şi arareori se sfârşesc repede şi cu bine.

La nordul Mării Negre, ocuparea Crimeii de către Rusia şi implicarea acesteia în conflictul ucrainean au destabilizat relaţiile dintre Moscova şi Washington, precum şi cu Uniunea Europeană – în contrast direct cu traiectoria

Iranului, multă vreme un stat paria, dar care acum pare să revină la rolul său tradiţional de punct de stabilitate, de la care ar putea să radieze pacea şi prosperitatea. Fireşte, mai este şi China, care trece clar printr-o etapă de tranziţie şi unde viteza fulminantă a creşterii economice din ultimele două decenii încetineşte treptat, la un nivel socotit în general „noua normalitate” – este o situaţie evidentă, dar nu dramatică. Modul în care China va gestiona relaţiile cu vecinii săi mai apropiaţi şi mai îndepărtaţi, precum şi rolul pe care îl va juca pe scena globală vor ajuta la modelarea secolului XXI.

Resursele imense pe care le alocă Xi Jinping viziunii denumite „One Belt, One Road”, expusă în 2013, sugerează în mod evident că statul chinez îşi face planuri pentru viitor. În alte zone, traumele şi dificultăţile, provocările şi problemele par a fi dureri ale facerii – semne că o nouă lume este zămislită sub ochii noştri. În vreme ce cugetăm la următoarea ameninţare ce ne-ar putea pândi, la soluţiile combaterii extremismului religios şi la modalităţi de negociere cu statele ce par dornice să ignore dreptul internaţional, la închegarea de relaţii între popoare, culturi şi regiuni pe care ne-am străduit prea puţin sau deloc să le înţelegem, reţele şi conexiuni se înfiripă rapid, ca nişte broderii, de-a lungul coloanei vertebrale a Asiei; ori sunt, mai degrabă, refăcute. Drumurile Mătăsii au prins iarăşi viaţă.

Note

Prefaţă

1 E. Wolf, Europe and the People without History, Berkeley, 1982, p. 5.

2 A. Herrman, „Die älteste türkische Weltkarte (1076 n. Chr.)”, *Imago Mundi*, 1/1, 1935, pp. 21 – 28, dar şi Mahmud al-Kashghari, *Diwăn lughăt alturk*: *Compendium of the Turkic Dialects*, redactata şi tradusă de R. Dankhoff şi J. Kelly, 3 volume, Cambridge, MA, 1982 – 1985, vol. 1, pp. 82 – 83. Pentru amplasarea oraşului, vezi V. Gonaceva, *Srednevekoviie gorodskie ţentri i arhitektumie ansambli*

Kirgizii, Frunze, 1983, în mod special, pp. 54 – 61.

3 Pentru creşterea cererii de bunuri de lux în China, vezi, de exemplu, Credit Lyonnais Securities Asia, *Dipped în Gold*: *Luxury Lifestyles în China*, 2011; pentru India, vezi Ministerul Afacerilor Interne, *Houselisting and Housing Census Data*, New Delhi, 2012.

4 Vezi, de exemplu, Transparency International, *Corru*ption *Perception Index 2013* (www.transparency.org); Reporters without Borders, *World Press Freedom Index 2013 – 2014* (www.rsf.org); Human Rights Watch, *World Report 2014* (www.hrw.org).

5 Geneza, 2: 8 – 9. În privinţa opiniilor despre locul în care s-ar afla Grădina Edenului, vezi J. Delumeau, *History of Paradise*: *The Garden of Eden în Myth and Tradition*, New York, 1995.

6 Despre Mohenjo-Daro şi alte oraşe, vezi J. Kenoyer, *Ancient Cities of the Indus Valley*, Oxford, 1998.

7 *Records of the Grand Historian by Sima Qian*, *Han Dynasty*, traducere de B. Watson, 2 vol., New York, 1971, 123, 2, pp. 234 – 235.

8 F. von Richthofen, „Über die zentralasiatischen Seidenstrassen bis zum 2. Jahrhundert, n. Chr.”, *Verhandlungen der Gesellschaft fur Erdkunde zu Berlin*, 4, 1877, pp. 96 – 122.

9 E. Said, *Orientalism*, New York, 1978. Vezi, de asemenea, reacţia deosebit de pozitivă şi puternic idealizată a filosofilor francezi, precum Foucault, Sartre şi Godard faţă de Orient şi, mai ales, faţă de China, în R. Wolin, *French*

Intellectuals, the Cultural Revolution and the Legacy of the 1960 s: The Windfrom the East, Princeton, 2010.

10 Băbur-Nâma, traducere de W. Thackston, *Memoirs of Babur*, *Prince and Emperor*, Londra, 2006, pp. 173 – 174.

11 W. Thackston, „Treatise on Calligraphic Aits: A Disquisition on Paper, Colors, Inks and Pens by Simi of Nishapur”, în M. Mazzaoui şi V. Moreen (editori),

Intellectual Studies on Islam: *Essays Written* în *Honor of Martin B. Dickinson*, Salt Lake City, 1990, p. 219.

12 Al-Muqaddasï, Ahsanu-t-taqàsïm fi mă rifati-l-aqàlïm, traducere de B. Collins, Best Division of Knowledge, Reading, 2001, p. 252; Ibn al-Faqïh, Kitàb al-buldàn, traducere de P. Lunde şi C. Stone, „Book of Countries", în Ibn Fadian and the Land of Darkness: Arab Travellers in the Far North, Londra.

2011, p. 113.

13 Apud N. di Cosmo, Ancient China and its Enemies: The rise of Nomadic Power în East Aslan History, Cambridge, 2002, p. 137.

14 De exemplu, S. Freud, *The Interpretation of Dreams*, ed. J. Strachey, New York, 1965, p. 564; J. Derrida, *Résistances de la psychanalyse*, Paris, 1996, pp. 8 – 14.

Capitolul i: Crearea Drumului Mătăsii

1 C. Rentrew, „Înception of Agriculture and Rearing in the Middle East", *C.R. Palevol*, 5, 2006, pp. 395 – 404; G. Algaze, *Ancient Mesopotamia at the Dawn of Civilization*: *The Evolution of an Urban Landscape*, Chicago, 2008.

2 Herodot, *Istorii*, 1.135, în *Herodotus*: *The Histories*, ed. şi tr. A. Godley, 4 volume, Cambridge, MA, 1982, vol. 1, pp. 174 – 176.

3 Vezi, în general, J. Curtis şi St. J. Simpson (editori), The World of Achaemenid Persia: History, Art and Society în Iran and the Ancient Near East, Londra, 2010.

4 Herodot, *Istorii*, 8.98, 4, p. 96; D. Graf, „The Persian Royal Road Sistem", în H. Sancisi-Weerdenburg, A. Kuhrt şi M. Root (editori), *Continuity and Change*, Leiden, 1994, pp. 167 – 189.

5 H. Rawlinson, „The Persian Cuneiform Inscription at Behistun, Decyphered and Translated", *Journal of the Royal Asiatic Society*, 11, 1849, pp. 1-192.

6 Ezdra, 1: 2. Vezi şi Isaia, 44: 24, 45: 3.

7 R. Kent, *Old Persian Grammar*, *Texts*, *Lexicon*, New Haven, 1953, pp. 142 – 144.

8 Herodot, *Istorii*, 1.135, 1, pp. 174 – 176.

9 *Ibid.*, 1.214, l, p. 268.

10 Eschil, *Perşii*. A se nota şi atitudini mai ambivalente, P. Briant, „History and Ideology: The Greeks and «Persian Decadence»”, în T. Harrison (ed.), *Greeks and Barbarians*, New York, 2002, pp. 193 – 210.

11 Euripide, *Bakhai*, în *Euripides*: *Bacchae*, *Iphigenia at Aulis*, *Rhesus*, ed. şi tr. D. Kovacs, Cambridge, MA, 2003, p. 13.

12 Plutarh, *Bioi Paraleloi*: *Alexandros*, pp. 32 – 33, în *Plutarch*'s *Lives*, ed. şi tr. B. Perrin, 11 volume, Cambridge, MA, 1914 – 1926, vol. 7, pp. 318 – 326. Purta un veşmânt norocos dacă ar fi să ne luăm după un faimos mozaic care decora cea mai impresionantă casă din Pompeii: A. Cohen, *Alexander Mozaic*: *Stories of Victory and Defeat*, Cambridge, 1996.

13 Quintus Curtius Rufus, *Historiae Alexandri Magni Macedonis*, 5.1, în *Quintus Curtius Rujus*: *History of Alexander*, ed. şi tr. J. Rolfe, 2 volume, Cambridge, MA, 1946, vol. 1, pp. 332 – 334.

14 M. Beard, „Was Alexander the Great a Slav?”, *Times Literary Supplement*, 3 iulie 2009.

15 Arrian, *Anabasis*, 6.29, în *Arrian*: *History of Alexander and Indicay* ed. şi tr. P. Brunt, 2 volume, Cambridge, MA, 1976 – 1983, vol. 2, pp. 192 – 194; Plutarh vorbeşte şi despre importanţa abordării pacifiste şi generoase a lui Alexandru, *Alexandros*, 59, 1, p. 392.

16 Arrian, *Anabasis*, 3.22, 1, p. 300.

17 Quintus Curtius Rufus, *Historiae*, 8.8, 2, p. 298.

18 A. Shahbazi, „Iranians and Alexander”, *American Journal of Ancient History*, 2/1, 2003, pp. 5 – 38. Vezi şi M. Olbryet, *Aleksander Wielki i swiat trański*, Gdańsk, 2004; M. Brosius „Alexander and the Persians”, în J. Roitman (ed.), *Alexander the Great*, Leiden, 2003, pp. 169 – 193.

19 Vezi înainte de toate P. Briant, *Darius dans* Tombrie *d'lexandre*, Paris, 2003.

20 Despre Huaxia, vezi C. Holcombe, *A History of*

East Asia: From the Origins of Civilization to the Twenty-First Century, Cambridge, 2010; despre zid, vezi A. Waldron, „The Problem of the Great Wall of China", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 43/2, 1983, pp. 643 – 663 şi, mai ales, di Cosmo, *Ancient China and its Enemies*.

21 Vezi cea mai recentă ediţie a cărţii lui J. Romm, *Ghost on the Throne*: *The Death of Alexander the Great and the War for Crown and Empire*, New York, 2011. S-a susţinut în repetate rânduri că Alexandru a murit de tifos, malarie, leucemie, otrăvire cu alcool (sau o boală provocată de consumul de alcool) sau de infectarea unei răni; unii au ajuns la concluzia că a fost ucis, A. Bosworth.

Alexanders Death: The Poisoning Rumors", în J. Romm (ed.), *The Landmark Arrian*: *The Campaigns of Alexander*, New York, 2010, pp. 407 – 411.

22 Vezi R. Waterfield, Dividing the Spoils: The War for Alexander the Greats Empire, Oxford, 2011.

23 K. Sheedy, „Magically Back to Life: Some Thoughts on Ancient Coins and the Study of Hellenistic Royal Portraits", în K. Sheedy (ed.), *Alexander and the Hellenistic Kingdoms*: *Coins, Image and the Creation of Identity*, Sydney, 2007, pp. 11 – 16; K. Erickson şi N. Wright, „The «Royal Archer» and Apollo in the East: Greco Persian Iconography in the Seleukid Empire", în N. Holmes (*ed.*) *Proceeding of the XIVth International Numismatic Congress*, *Glasgow*.

2011, pp. 163 – 168.

24 L. Robert, „De Delphes à l'Exus: inscriptions grecques nouvelles de la Bactriane", *Comptes Rendus de l'académie des Inscriptions*, 1968, pp. 416 – 457. Traducerea aparţine lui F. Holt, *Thundering Zeus*: *The Making of Hellenistic Bactria*, Londra, 1999, p. 175.

25 J. Jakobsson, „Who Founded the Indo-Greek Era of 186/5 BCE?", *Classical Quarterly*, 59/2, 2009, pp. 505 – 510.

26 D. Sick, „When Socrates Met the Buddha: Greek and Indian Dialectic în Hellenistic Bactria and India",

Journal of the Royal Asiatic Society, 17/3, 2007, pp. 253 – 254.

27 J. Derrett, „Early Buddhist Use of Two Western Themes", *Journal of the Royal Asiatic Society*, 12/3, 2002, pp. 343 – 355.

28 B. Litvinsky, „Ancient Tajikistan: Studies în History, Archaeology and Culture (1980 – 1991)", *Ancient Civilisations*, 1/3, 1994, p. 295.

29 S. Nath Sen, *Ancient Indian History and Civilisation*, Delhi, 1988, p. 184. Vezi şi R. Jairazbhoy, *Foreign Influence în Ancient India*, New York, 1963, pp. 48 – 109.

30 Plutarh, *Peri ţes Alexandrou tukhes he arête*, 5.4, în *Plutarch: Moralia*, ed. şi tr. F. Babitt et al., 15 volume, Cambridge, MA, 1927 – 1976, 4, pp. 392 – 396;

J. Derrett, „Homer în India: The Birth of the Buddha", *Journal of the Royal Asiatic Society*, 2/1, 1992, pp. 47 – 57.

31 J. Frazer, *The Fasti of Ovid*, Londra, 1929; J. Lallemant, „Une Source de l'Enéide: le Mahābhārata", *Latomus*, 18, 1959, pp. 262 – 287; Jairazbhoy, *Foreign Influence*, p. 99.

32 C. Baumer, The History of Central Asia: The Age of the Steppe Warriors, Londra, 2012, pp. 290 – 295.

33 V. Hansen, *The Silk Road*, Oxford, 2012, pp. 9 – 10.

34 Sima Qian, Records of the Grand Historian of China, 123, 2, p. 238.

35 Ibid. 129, 2, p. 440.

36 H. Cred, „The Role of the Horse în Chinese History", *American Historical Review*, 70, 1965, pp. 647 – 672. Pe pereţii peşterilor de la Dunhuang se pot vedea caii divini, T. Chang, *Dunhuang Art through the Eyes of duan Wenţie*, New Delhi, 1994, pp. 27 – 28.

37 Cele mai recente săpături ale mausoleului împăratului Wii din Xian au avut loc în 2011, *wczi Xinhua*, 21 februarie 2011.

38 Huan Kuan, Yan Ţie Lun, citat de Y. Yu, Trade and

Expansion în Han China: A Study in the Structure of Sino-Barbarian Economic Relations, Berkeley, 1967, p. 40.

39 De exemplu, Sima Qian, *Records of the Grand Historian of China*, 110, 2, pp. 145 – 146. Despre unele comentarii referitoare la educaţia, obiceiurile şi moda tribului *xiongnu*, vezi pp. 129 – 130.

40 Vezi Yu, Trade and Expansion în Han China, pp. 48 – 54.

41 Ibid., p. 47, n. 33; vezi şi R. McLaughlin, Rome and the Distant East: Trade Routes to the Ancient Lands of Arabia, India and China, Londra, 2010, pp. 83 – 85.

42 Sima Qian, Records of the Grand Historian of China, 110, 2, p. 143.

43 S. Durrant, The Cloudy Mirror: Tension and Conflict in the Writings of Sima Qian, Albany, NY, 1995, pp. 8 – 10.

44 Sima Qian, Records of the Grand Historian of China, 123, 2, p. 235.

45 E. Schäfer, The Golden Peaches of Samarkand: A Study of Tang Exotics, Berkeley, 1963, pp. 13 – 14.

46 Hansen, *Silk Road*, p. 14.

47 T. Burrow, A Translation of Kharoshthi Documents from Chinese Turkestan, Londra, 1940, p. 95.

48 Hansen, *Silk Road*, p. 17.

49 R. de Crespigny, Biographical Dictionary of Later Han to the Three Kingdoms (23 – 220 AD), Leiden, 2007.

50 M.R. Shayegan, Arsacids and Sasanians: Political Ideology în Post-Hellenistic and Late Antique Persia, Cambridge, 2011.

51 N. Rosenstein, Imperatoares vieţi: Military Defeat and Aristocratic Competition in the Middle and Late Republic, Berkeley, 1990; vezi S. Phang, Roman Military Service: Ideologies of Discipline in the Late Republic and Early Principate, Cambridge, 2008.

52 P. Heather, The Fall of the Roman Empire: A New History of Rome and the Barbarians, Oxford, 2006, p. 6. Despre interdicţiile impuse căsătoriilor, vezi şi S. Phang,

Marriage of Roman Soldiers (13 BC-AD 235): Law and Family in the Imperial Army, Leiden, 2001.

53 C. Howgego, „The Supply and Use of Money in the Roman World 200 B.C. to A.D. 300 Journal *of Roman Studies*, 82, 1992, pp. 4 – 5.

54 A. Bowman, Life and Letters from the Roman Frontier: Vindolanda and its People, Londra, 1994.

55 Diodor din Sicilia, *Bibliotheke Historike*, 17.52, în *The Library of History of Diodorus of Sicily*, ed. şi tr. C. Oldfather, 12 volume, Cambridge, MA, 1933 – 1967, vol. 7, p. 268. Specialiştii epocii moderne estimează că populaţia Alexandriei ar fi numărat jumătate de milion de locuitori. Vezi, în acest sens, R. Bagnall şi B. Frier, *The Demography of Roman Egypt*, Cambridge, 1994, pp. 54, 104.

56 D. Thompson, „Nile Grain Transport under the Ptolemies", în P. Gamsey, K. Hopkins şi C. Whittaker (editori), *Trade in the Ancient Economy*, Berkeley, 1983, pp. 70 – 71.

57 Strabon, *Geographika*, 17.1, în *The Geography of Strabo*, ed. şi tr. H. Jones.

8 volume, Cambridge, MA, 1917 – 1932, 8, p. 42.

58 Dio Cassius, *Historia Romană*, 51.21, în *Dios Roman History*, ed. şi tr. E. Cary, 9 volume, Cambridge, MA, 1914 – 1927, 6, p. 60; Suetoniu, *De Vita Cesarum. Divus Augustus*, 41, în *Suetonius*: *Lives of the Caesars*, ed. şi tr. J. Rolfe.

2 volume, Cambridge, MA, 1997 – 1998, 41, 1, p. 212; R. Duncan-Jones.

Money and Government in the Roman Empire, Cambridge, 1994, p. 21; M. Fitzpatrick, „Provincializing Rome: The Indian Ocean Trade Network and Roman Imperialism *Journal of World History*, 22.1, 2011, p. 34.

59 Suetoniu, *Divus Augustus*, 41, 1, pp. 212 – 214.

60 *Ibid.*, 28, 1, p. 192; Revendicările lui Augustus sunt susţinute prin dovezi arheologice, P. Zänker, *The Power of Images in the Age of Augustus*, Ann Arbor, 1989.

61 Despre impozitele percepute pe rutele

caravanelor: J. Thorley, „The Development of Trade between the Roman Empire and the East under Augustus", *Greece and Rome*, 16/2, 1969, p. 211; Jones, *History of Rome*, pp. 256 – 257, 259 – 260; R. Ritner, „Egypt under Roman Rule: The Legacy of Ancient Egypt", în *Cambridge History of Egypt*, 1, p. 10; N. Lewis, *Life în Egypt under Roman Rule*, Oxford, 1983, p. 180.

62 Vezi Lewis, Life în Egypt, pp. 33 – 34; Ritner, „Egypt under Roman Rule", în Cambridge History of Egypt, 1, pp. 7 – 8; A. Bowman, Egypt after the Pharaohs 332 BC-AD 642: From Alexander to the Arab Conquest, Berkeley, 1986, pp. 92 – 93.

63 Despre consemnarea naşterilor şi deceselor în Egipt în perioada romană, vezi R. Ritner, „Poli Tax on the Dead", *Enchoria*, 15, 1988, pp. 205 – 207. Despre recensământ, inclusiv data la care s-a efectuat, vezi J. Rist, „Luke 2: 2: Making Sense of the Date of Jesus' Birth", *Journal of Theological Studies*, 56/2, 2005, pp. 489 – 491.

64 Cicero, *Pro lege Manilia*, 6, în *Cicero*: *The Speeches*, ed. şi tr. H. Grose Hodge, Cambridge, MA, 1927, p. 26.

65 Salustiu, *Bellum Catilinae*, 11.5 – 6, în *Sallust*, ed. şi tr. J. Rolfe, Cambridge, MA, 1931, p. 20; A. Dalby, *Empire of Pleasures*: *Luxury and Indulgence in the Roman World*, Londra, 2000, p. 162.

66 F. Hoffman, M. Minas-Nerpel şi S. Pfeiffer, *Die dreisprachige Stele des C. Cornelius Gallus. Übersetzung und Kommentar*, Berlin, 2009, p. 5 şi urm. G. Bowersock „A Report on Arabia Provincia", *Journal of Roman Studies*, 61, 1971, p. 227.

67 *W*. Schoff, *Parthian Stations of Isidore of Charax*: *An Account of the Overland Trade between the Levant and India in the First Century BC*, Philadelphia, 1914. Adesea, s-a considerat că textul ar avea legătură cu rutele comerciale; Miliar confirmă că ipoteza nu este corectă: „Caravan Cities", p. 119 şi urm. Despre locul în care se afla Alexandropolis, vezi P. Fraser, *Cities of Alexander the*

Great, Oxford, 1996, pp. 132 – 140.

68 Strabon, *Geographica*, 2.5, 1, p. 454; Parker, „Ex Oriente”, pp. 64 – 66; Fitzpatrick, „Provincializing Rome”, pp. 49 – 50.

69 Parker, „Ex Oriente”, pp. 64 – 66; M. Vickers, „Nabataea, India, Gaul, and Carthage: Reflections on Hellenistic and Roman Gold Vessels and Red-Gloss Pottery”, *American Journal of Archaeology*, 98, 1994, p. 242; E. Lo Caseio, „State and Coinage in the Late Republic and Early Empire”, *Journal of Roman Studies*, 81, 1981, p. 82.

70 Apud G. Parker, *The Making of Roman India*, Cambridge, 2008, p. 173.

71 în H. Kulke D. Rothermund, *A History of India*, Londra, 2004, pp. 107 – 108.

72 L. Casson (ed.), The Periplus Maris Erythraei: Text with Introduction, Translation and Commentary, Princeton, 1989, vol. 48 – 49, p. 80; vol. 56, p. 84.

73 W. Wendrich, R. Tomber, S. Sidebotham, J. Harrell, R. Cappers şi R. Bagnall, „Berenike Crossroads: The Integration of Information”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 46.1, 2003, pp. 59 – 62.

74 V. Begley, „Arikamedu Reconsidered”, *American Journal of Archaeology*, 87/4, 1983, pp. 461 – 481; Parker, „Ex Oriente”, pp. 47 – 48.

75 Vezi T. Power, The Red Sea from Byzantium to the Caliphate, AD 500 – 1.000, Cairo, 2012.

7 Tacitus, *Annales*, ed. H. Heubner, Stuttgart, 1983, 2/33, p. 63.

77 Petronius, *Satyricon*, ed. K. Müller, München, 2003), 30 – 8, pp. 23 – 31; 55, p. 49.

78 Marţial, *Epigrams*, 5.37, în *Martial*: *Epigrams*, ed. şi tr. D. Shacideton Bailey, 3 volume, Cambridge, MA, 1993, vol. 1, p. 388.

79 Talmud Bavli, apud Dalby, Empire of Pleasure, p. 266.

80 Juvenal, *Satire*, 3, în *Juvenal and Persius*, ed. şi tr.

S. Braund, Cambridge, MA, 2004, pp. 172 – 174.

81 Casson, *Periplus Maris Erythraei*, vol. 49, p. 80; vol. 56, p. 84; vol. 64, p. 90.

82 Seneca, *De Beneficiis*, 7.9, în *Seneca*: *Moral Essays*, ed. şi tr. J. Basore, 3 volume, Cambridge, MA, 1928 – 1935, 3, p* 478.

83 Tacitus, *Annales*, 2.33, p. 63.

84 Pliniu cel Bătran, *Naturalis Historia*, 6.20, în *Pliny*: *The Natural History*, ed. şi tr. H. Rackham, 10 volume, Cambridge, MA, 1947 – 1952, 2, p. 378.

85 *Ibid.*, 6.26, p. 414.

86 *Ibid.*, 12.49, p. 62.

87 H. Harrauer şi P. Sijpesteijn, „Ein neues Dokument zu Roms Indienhandel, P. Vindob. G40822", *Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, phiihist. Kl.122*, 1985, pp* 124 – 155; vezi şi L. Casson, „New Light on Maritime Loans: P. Vindob. G 40822", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 84, 1990, pp. 195 – 206, şi E Millar, „Looking East from the Classical World", *International History Review** 20.3, 1998, pp. 507 – 531.

88 Casson, Periplus Maris Erythraei, 39, p. 74.

89 J. Teixidor, Un Port roman du désert: Palmyre et son commerce d'uguste à Caracalla, Paris, 1984; E. Will, Les Palmyréniens, la Venise des sables (ler siècle avant – Illème siècle après J. C), Paris, 1992.

90 Ammianus Marcellinus, *Rerum Gestarum Libri Qui Supersunt*, 14.3, în *Ammianus Marcellinus*, ed. şi tr. J. Rolfe, 3 volume, Cambridge, MA, 1935 – 1940, 1, p. 24.

91 J. Cribb, „The Heraus Coins: Their Attribution to the Kushan King Kujula Kadphises, c. ad 30 – 80", în M. Price, A. Burnett şi R. Bland (editori), *Essays în Honour of Robert Carson and Kenneth Jenkins*, Londra, 1993, pp. 107 – 134.

92 Casson, *Periplus Maris Erythraei*, vol. 43, pp. 76 – 78; voi. 46, pp. 78 – 80.

93 *Ibid*.9 vol. 39, p. 76; voi. 48 – 49, p. 81. Despre

Imperiul Kushan, vezi colecţia de eseuri din V. Masson, B. Puds, C. Bosworth et al. (editori), *History of Civilizations of Central Asia*, 6 volume, Paris, 1992? 2, pp. 247 – 396.

94 D. Leslie şi K. Gardiner, *The Roman Empire în Chinese Sources*, Roma, 1996), mai ales pp. 131 – 162; vezi şi R. Kauz şi L. Yingsheng, „Armenia în Chinese Sources", *Iran and the Caucasus*, 12, 2008, pp. 157 – 190.

95 Sima Qian, Records of the Grand Historian of China, 123, 2, p. 241.

96 Vezi şi B. Läufer, Sino-Iranica: Chinese Contributions to the History of Civilisation in Ancient Iran, Chicago, 1919, şi R. Ghirshman, Iran: From the Earliest Times to the Islamic Conquest, Harmondsworth, 1954.

97 Power, *Red Sea*, p. 58.

98 Schäfer, Golden Peaches of Samarkand, p. 1.

99 Faptul că delegaţii au adus carapace de ţestoasă, cornuri de rinocer şi fildeş ne arată că solii erau bine informaţi despre gusturile chinezilor: F. Hirth, *China and the Roman Orient*, Leipzig, 1885, pp. 42, 94. Vezi R. McLaughlin, *Rome and the Distant East*: *Trade Routes to the Ancient Lands of Arabia*, *India and China*, Londra, 2010.

100 Fitzpatrick, „Provincializing Rome", 36; Horace, *Odes*, 1.12, în *Horace*: *Odes and Epodes*, ed. şi tr. N. Rudd, Cambridge, MA, 2004, p. 48.

101 B. Isaac, The Limits of Empire: The Roman Army in the East, Oxford.

1990, p. 43; S. Mattem, Rome and the Enemy: Imperial Strategy in the Principate, Berkeley, 1999, p. 37.

102 Dio Cassius, 68.29, 8, pp. 414 – 416; H. Mattingly (ed.), *A Catalogue of the Coins of the Roman Empire in the British Museum*, 6 volume, Londra, 1940 – 1962, 3, p. 606. Despre Campania lui Traian, vezi J. Bennett, *Trajan*: *Optimus Princeps*, Londra, 1997, pp. 183 – 204.

103 Iordanes, Romană, în Iordanis Romană et Getica, pp. 34 – 35.

104 Lactanţiu, *De Mortibus Persecutorum*, ed. şi tr. J. Creed, Oxford, 1984, 5, p. 11.

105 A. Invernizzi, „Arsacid Palaces”, în I. Nielsen (ed.), *The Royal Palace Institution in the First Millennium BC*, Athens, 2001, pp. 295 – 312; idem, „The Culture of Nisa, between Steppe and Empire”, în J. Cribb şi G. Herrmann (editori), *After Alexander*: *Central Asia before Islam*: *Themes in the History and Archaeology of Western Central Asia*, Oxford, 2007, pp. 163 – 177. Nisa cea de multă uitată adăposteşte nenumărate forme de artă elenă. V. Pilipko, *Rospisi Staroi Nisî*, Taşkent, 1992; P. Bernard şi F. Grenet (editori), *Histoire des cultes de TAsie Centrale preislamique*, Paris, 1991.

106 Despre Characene, vezi L. Gregoratti, „A Parthian Port on the Persian Gulf: Characene and its Trade”, *Anabasis*, 2, 2011, pp. 209 – 229. Despre olărit, vezi, de exemplu, H. Schenk, „Parthian Glazed Pottery from Sri Lanka and the Indian Ocean Trade”, *Zeitschrift für Archäologie Aussereuropäischer Kulturen*, 2, 2007, pp. 57 – 90.

107 E Rahimi-Laridjani, Die Entwicklung der Bewässerungslandwirtschaft im Iran bis în Sasanidisch-frühislamische Zeit, Weisbaden, 1988; R. Gyselen, La Géographie administrative de l’empire sasanide: les témoignages sigilographiques, Paris, 1989.

108 A. Taffazoli, „List of Trades and Crafts in the Sassanian Period”, *Archaeologische Mitteilungen aus Iran*, 7, 1974, pp. 192 – 196.

109 T. Daryaee, Sahrestânâhă-i Ërânsahr: A Middle Persian Text on Late Antique Geography, Epic, and History, Costa Mesa, CA, 2002.

110 M. Morony, „Land Use and Settlement Patterns în Late Sasanian and Early Islamic Iraq”, în A. Cameron, G. King şi J. Haldon (editori), *The Byzantine and Early Islamic Near East*, 3 volume, Princeton, 1992 – 1996, 2, pp. 221 – 229.

111 R. Frye, „Sasanian Seal Inscriptions”, în R. Stiehl

şi H. Stier (editori), *Beiträge zur alten Geschichte und deren Nachleben*, 2 volume, Berlin, 1969 – 1970, 1, pp. 77 – 84; J. Choksy, „Ioan and Sales Contracts în Ancient and Early Medieval Iran", *Indo-Iranian Journal*, 31, 1988, p. 120.

112 T. Daryaee, „The Persian Gulf Trade în Late Antiquity", *Journal of World History*, 14/1, 2003, pp. 1-16.

113 Lactanţiu, *De Mortibus Persecutorum*, 7, p. 11.

114 *Ibid.*, 23, p. 36.

115 Muzeul de Arheologie Subacvatică de la Bodrum. Din câte ştiu eu, inscripţia, descoperită în 2011, urmează să fie publicată.

116 PseudoAurelius Victor, *Epitome de Caesaribus*, ed. M. Festy, Pseudo *Aurelius Victor*. *Abrégé de Césars*, Paris, 1999, 39, p. 41.

117 Suetoniu, Divus Julius, 79, în Lives of the Caesars, 1, p. 132.

118 Libanius, Antioch as a Centre of Hellenic Culture as Observând by Libanius, tr. A. Norman, Liverpool, 2001, pp. 145 – 167.

119 Despre negarea aspră a „mitului *translatio imperii*, vezi L. Grig şi G. Kelly (editori), *Two Romes*: *Rome and Constantinople în Late Antiquity*, Cambridge, 2012.

Capitolul 2: Drumul credinţelor

1 H. Falk, *Asökan Sites and Artefacts*: *A Source-book with Bibliography*, Mainz, 2006, p. 13; E. Seldeslachts, „Greece, the Final Frontier?

— The Westward Spread of Buddhism", în A. Heirman şi S. Bumbacher (editori), *The Spread of Buddhism*, Leiden, 2007, mai ales pp. 158 – 160.

2 Sick, „When Socrates Met the Buddha", p. 271; despre literatura Pali contemporană, vezi T. Hinüber, *A Handbook of Pali Literature*, Berlin, 1996.

3 G. Fussman, „The Mat *Devakula*: A New Approach to its Understanding", în D. Srivasan (ed.), *Mathura*: *The Cultural Heritage*, New Delhi, 1989, pp. 193 – 199.

4 De exemplu, R Rao Bandela, *Coin Splendour*: *A*

Journey into the Past, New Delhi, 2003, pp. 32 – 35.

5 D. MacDowall, „Soter Megas, the King of Kings, the Kushana", *Journal of the Numismatic Society of India*, 1968, pp. 28 – 48.

6 Vezi, de exemplu, descrierea din Psalmi: „Dumnezeul Dumnezeilor... Domnul Domnilor" (Psalmi, 136: 2 – 3), sau „Dumnezeul dumnezeilor şi Stăpânul stăpânilor" (Deuteronomul, 10: 17). Apocalipsa povesteşte cum va fi înfrântă bestia, pentru că mielul este „Domnul domnilor şi împăratul împăraţilor" (Apocalipsa, 17: 14).

7 The Lotus of the Wonderful Law or The Lotus Gospel: Saddharma Pundanka Sütra Miao-Fa Lin Hua Chung, tr. W. Soothill, Londra, 1987, p. 77.

8 X. Liu, Ancient India and Ancient China: Trade and Religious Exchanges AD 1 – 600, Oxford, 1988, p. 102.

9 Sukhävati-vyüha: Description of Sukhăvafi, the Land of Bliss, tr. F. Müller, Oxford, 1883, pp. 33 – 34; Lotus of the Wonderful Law, pp. 107, 114.

10 D. Schlumberger, M. Le Berre şi G. Fussman (editori), *Surkh Kotal en Bactriane*. vol. 1: *Les Temples*: *architecture*, *sculpture*, *inscriptions*, Paris, 1983; V. Gaibov, „Ancient Tajikistan Studies în History, Archaeology and Culture (1980 – 1991)", *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 1/3, 1995, pp. 289 – 304.

11 R. Salomon, Ancient Buddhist Scrolls from Gandhara, Seat de 1999.

12 J. Harle, The Art and Architecture of the Indian Subcontinent, New Haven.

1994, pp. 43 – 57.

13 Vezi, mai ales, E. de la Vaissière, *Sogdian Traders*: *A History*, Leiden, 2005.

14 K. Jettmar, „Sogdians in the Indus Valley", în P. Bertrand şi F. Grenet (editori), *Histoire des cultes de TAsie centrale prăistamique*, Paris, 1991, pp. 251 – 253.

15 C. Huart, Le Livre de Gerchăsp, pobne persan d'Asadi junior de Toüs, 2 volume, Paris, 1926 – 1929, 2, p. 111.

16 R. Gies, G. Feugere şi A. Conţin (editori), *Painted Buddhas of Xinjiang*: *Hidden Treasures from the Silk Road*, Londra, 2002; T. Higuchi şi G. Barnes, „Bamiyan: Buddhist Cave Temples în Afghanistan", *World Archaeology*, 27/2. 1995, p. 282 şi urm.

17 M. Rhie, Early Buddhist Art of China and Central Asia, vol. 1, Leiden, 1999; R. Wei, Ancient Chinese Architecture: Buddhist Buildings, Viena, 2000.

18 G. Koshelenko, „The Beginings of Buddhism în Margiana", *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, 14, 1966, pp. 175 – 183; R. Foltz, *Religions of the Silk Road*: *Premodem Patterns of Globalization*, ediţia a doua, Basingstoke, 2010, pp. 47 – 48; idem, „Buddhism in the Iranian World", *Muslim World*, 100/2 – 3, 2010, pp. 204 – 214.

19 N. Sims-Williams, „Indian Elements în Parthian and Sogdian", în R. Röhrborn şi W. Veenker (editori), *Sprachen des Buddhismus* în *Zentralasien*, Wiesbaden, 1983, pp. 132 – 141; W. Sundermann, „Die Bedeutung des Parthischen für die Verbreitung buddhistischer Wörter indischer Herkunft", *Altorientalische Forschungen*, 9, 1982, pp. 99 – 113.

20 W. Ball, „How Far Did Buddhism Spread West?", *Al-Râfidân*, 10, 1989, pp. l-ii.

21 T. Daryaee, Sasanian Persia: The rise and Fall of an Empire, Londra, 2009, pp. 2 – 5.

22 Foarte mulţi specialişti au scris despre problema continuităţii şi a schimbării. Vezi M. Cânepa, *The Two Eyes of the Earth*: *Art and Ritual of Kingship between Rome and Sasanian Iran*, Berkeley, 2009.

23 M. Cânepa, „Technologies of Memory in Early Sasanian Iran: Achaemenid Sites and Sasanian Identity", *American Journal of Archaeology*, 114/4, 2010, pp. 563 – 596; U. Weber, „Wahram II König der Könige von Eran und Anerae", *Iranica Antiqua*, 44, 2009, pp. 559 – 643.

24 Despre monedele sasanide în general, vezi R. Gobi, *Sasanian Numismatics*, Brunswick, 1971.

25 M. Boyce, Zoroastrians: Their Religious Belief and Practices, Londra, 1979.

26 R. Foltz, „Zoroastrian Attitudes toward Animals”, *Society and Animals*, 18, 2010, pp. 367 – 378.

27 The Book of the Counsel of Zartusht, 2 – 8, în R. Zaehner, The Teachings of the Magi: A Compendium of Zoroastrian Belief, New York, 1956, pp. 21 – 22. Vezi şi M. Boyce, Textual Sources for the Study of Zoroastrism, Manchester, 1984.

28 Vezi, de exemplu, M. Boyce, *Textual Sourcesfor the Study of Zoroastrism*, Manchester, 1984, pp. 104 – 106.

29 M. Boyce şi F. Grenet, *A History of Zoroastrism*, Leiden, 1991, pp. 30 – 33. Despre credinţa zoroastriană, inclusiv rugăciuni şi crez, vezi Boyce, *Textual Sources*, pp. 53 – 61; despre ritual şi practici religioase, vezi pp. 61 – 70.

30 J. Harmatta, „Late Bactrian Inscriptions”, *Acta Antiqua Hungaricae*, 17, 1969, pp. 386 – 388.

31 M. Back, „Die sassanidischen Staatsinschriften”, *Acta Iranica*, 18, 1978, pp. 287 – 288.

32 S. Shaked, „Administrative Functions of Priests in the Sasanian Period”, în G. Gnoli şi A. Panaino (editori), *Proceeding of the First European Conference of Iranian Studies*, 2 volume, Roma, 1991, 1, pp. 261 – 273; T. Daryaee, „Memory and History: The Construction of the Past în Late Antiquity”, *Name-ye Iran-e Bostan*, 1/2, 2001 – 2002, pp. 1-14.

33 Back, „Sassanidischen Staatsinschriften”, p. 384. Despre întreaga inscripţie, vezi M.-L. Chaumont, „L’Inscription de Kartir à la Ka bah de Zoroastre: text, traduction et commentaire”, *Journal Asiatique*, 248, 1960, pp. 339 – 380.

34 M.-L. Chaumont, La Christianisation de l’empire iranien, des origines aux grandes persécutions du TV siècle, Louvain, 1988, p. 111; G. Fowden, Empire to Commonwealth: Consequences of Monotheism în Late Antiquity, Princeton, 1993, pp. 28 – 29.

35 R. Merkelbach, *Mani und sein Religionssystem*, Opladen, 1986; J. Russell, „Kartir and Mani: A Shamanistic Model of their Conflict”, *Iranica Varia*: *Papers în Honor of Profesor Ehsan Yarshater*, Leiden, 1990, pp. 180 – 193;

S. Lieu, *History of Manicheanism in the Later Roman Empire and Medieval China*: *A Historical Survey*, Manchester, 1985. Pentru Shâpùr şi Mani, vezi M. Hutter, „Manichaeism in the early Sasanian Empire”, *Numen*, 40, 1993, pp. 2 – 15.

36 P. Gigoux (ed. şi tr.), *Les Quatre Inscriptions du mage Kirdir*, *textes et concordances*, Paris, 1991. De asemenea, C. Jullien şi F. Jullien, „Aux frontières de Tiranité: «nasraye» et «kristyone» des inscriptions du mobad Kirdir: enquête littéraire et historique”, *Numen*, 49/3, 2002, pp. 282 – 335; F. de Blois, *JSiaştănî* (NaÇœpaâoc) şi *hanïf* (èOvikôc): Studies on the Religious Vocabulary of Christianity and of Islam”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 65, 2002, pp. 7 – 8.

37 S. Lieu, „Captives, Refugees and Exiles: A Study of Cross-Frontier Civilian Movements and Contacts between Rome and Persia from Valerian to Jovian”, în P. Freeman şi D. Kennedy (editori), *The Defence of the Roman and Byzantine East*, Oxford, 1986, pp. 475 – 505.

38 A. Kitchen, C. Ehret, S. Assefa şi C. Mulligan, „Bayesian Phylogenetic Analysis of Semitic Languages Identifies an Early Bronze Age Origin of Semitic in the Near East”, *Proceedings of the Royal Society B*, 276.1668, 2009, pp. 2702 – 2710. Unii autori sugerează că limbile semitice ar avea rădăcini nord-africane. De exemplu: D. McCall, „The Afroasiatic Language Phylum: African în Origin, or Aslan?”, *Current Anthropology*, 39/1, 1998, pp. 139 – 144.

39 R. Stark, The rise of Christianity: A Sociologist Reconsiders History, Princeton, 1996, şi idem, Cities of God: The Real Story of How Christianity Became an Urban Movement and Conquered Rome, San Francisco, 2006. Recenziile şi metodologiile lui Stark s-au dovedit a fi

controversate, vezi Journal of Early Christian Studies, 6/2, 1998.

40 Pliniu cel Tânăr, „Letter 96”, ed. şi tr. B. Rădice, *Letters and Panegyricus*, *2* volume, Cambridge, MA, 1969, 2, pp. 284 – 286.

41 *Ibid*: „Letter 97”, 2, pp. 290 – 292.

42 J. Helgeland, R. Daly şi P. Patout Burns (editori), *Christians and the Military*: *The Early Experience*, Philadelphia, 1985.

43 M. Roberts, Poetry and the Cult of the Martyrs, Ann Arbor, 1993; G. de Ste Croix, Christian Persecution, Martyrdom and Orthodoxy, Oxford, 2006.

44 Tertulian, Apologia ad Nationes, 42, în Tertullian: Apology: De Spectaculis, ed. şi tr. T. Glover, Londra, 1931, p. 190; G. Stoumsa, Barbarian Philosophy: The Religious Revolution of Early Christianity, Tübingen, 1999, pp. 69 – 70.

45 Tertulian, *Apologul*, 8, p. 44.

46 W. Baum şi D. Winkler, *Die Apostolische Kirche des Ostens*, Klagenfurt, 2000, pp. 13 – 17.

47 S. Rose, Roman Edessa: Politics and Culture on the Eastern Frânges of the Roman Empire, 114 – 242 CE, Londra, 2001.

48 T. Mgaloblishvili şi I. Gagoshidze, „The Jewish Diaspora and Early Christianity în Georgia”, în T. Mgaloblishvili (ed.), *Ancient Christianity in the Caucasus*, Londra, 1998, pp. 39 – 48.

49 J. Bowman, „The Sassanian Church in the Kharg Island”, *Acta Iranicay* 1, 1974, pp. 217 – 220.

50 The Book of the Laws of the Countries: Dialogue on the Fate of Bardaisan of Edessa, tr. H. Drijvers, Assen, 1965, p. 61.

51 J. Asmussen, „Christians în Iran”, în *The Cambridge History of Iran*: *The Seleucid*, *Parthian and Sasanian Periods*, Cambridge, 1983, 3.2, pp. 929 – 930.

52 S. Brock, „A Martyr at the Sasanid Court under Vahran II Candida”, *Analecta Bollandiana*, 96/2, 1978, pp.

167 – 181.

53 Eusebius, Evaggelike Proparaskeus, ed. K. Mras, Eusebius Werke: Die Praeparatio Evangelica, Berlin, 1954, 1/4, p. 16; A. Johnson, „Eusebius' Praeparatio Evangelica as Literary Experiment", în S. Johnson (ed.), Greek Literature în Late Antiquity: Dynamism, Didacticism, Classicism, Aldershot.

2006, p. 85.

54 P. Brown, The Body and Society: Men, Women and Sexual Renunciation in Early Christianity, Londra, 1988; C. Wickham, The Inheritance of Rome: A History of Europe from 400 to 1.000, Londra, 2009, pp. 55 – 56.

55 B. Dignas şi E. Winter, *Rome and Persia în Late Antiquity*, Cambridge.

2007, pp. 210 – 232.

56 Vezi A. Sterk, „Mission from Below: Captive Women and Conversion on the East Roman Frontiers", *Church History*, 79/1, 2010, pp. 1 – 39.

57 Despre convertire, R. Thomson (ed. şi tr.), The Lives of St Gregory: The Armenian, Greek, Arabic and Syriac Versions of the History Attributed to Agathaneglos, Ann Arbor, 2010. În ceea ce priveşte îndelung dezbătută dată a convertirii, vezi W. Seibt, Die Christianisierung des Kaukasus: The Christianisation of Caucasus (Armenia, Georgia, Albania), Viena, 2002, şi M.-L. Chaumont, Recherches sur l'histoire d'rmenie, de Tavènement des Sassanides à la conversion du royaume, Paris, 1969, pp. 131 – 146.

58 Eusebiu din Cezarea, *Bios tou megalou Konstantinou*, ed. F. Winkelmann, *Über dos Leben des Kaisers Konstantin*, Berlin, 1992, 1.28 – 30, pp. 29 – 30. Despre convertirea lui Constantin şi despre convertire, în general, vezi colecţia de eseuri din N. Lenski (ed.), *The Cambridge Companion to the Age of Constantine*, Cambridge, 2012.

59 Sozomen, *Ekklesiastike Historia*, ed. J. Bidez, *Sozomenus: Kirchengeschichte*, Berlin, 1995, 2/3, p. 52.

60 Eusebius, Bios tou megalou Konstantinou, 2/44, p. 66.

61 A. Lee, „Tradiţional Religions”, în Lenski, *Age of Constantine*, pp. 159 – 180.

62 Codex Theodosianus, tr. C. Pharr, The Theodosian Code and Novels and the Simondian Constitutions, Princeton, 1952, 15/12, p. 436.

63 Eusebius, Bios tou megalou Konstantinou, 3.27 – 28, p. 96.

64 *Ibid.*, 3.31 – 32, p. 99.

65 P. Sarris, *Empires of Faith*, Oxford, 2012, pp. 22 – 23.

66 Eusebiu, *Vita Constantini*, 4.13, p. 125; traduceri în Dodgeon şi Lieu (editori), *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars A.D. 226 – 363*: *A Documentary History*, Londra, 1991, p. 152. Pentru dată, vezi G. Fowden.

Empire to Commonwealth: Consequences of Monotheism în Late Antiquity, Princeton, 1993, pp. 94 – 99.

67 J. Eadie, „The Transformation of the Eastern Frontier 260 – 305”, în R. Mathisen şi H. Sivan (editori), *Shifting Frontiers în Late Antiquity*, Aldershot, 1996, pp. 72 – 82; M. Konrad, „Research on the Roman and Early Byzantine Frontier în North Syria”, *Journal of Roman Archaeology*, 12, 1999, pp. 392 – 410.

68 Sterk, „Mission from Below”, pp. 10 – 11.

69 Eusebiu, *Vita Constantini*, 5/56, p. 143; 5/62, p. 145 – 146.

70 T. Barnes, „Constantine and the Christians of Persia”, *Journal of Roman Studies*, 75, 1985, p. 132.

71 Aphrahat, Demonstrations, M.-J. Pierre, Aphraate le sage person: les exposés, Paris, 1988 – 1989, nr. 5.

72 J. Walker, The Legend of Mar Qardagh: Narrative and Christian Heroism în Late Antique Iraq, Berkeley, 2006, 6, p. 22.

73 Vezi, în general, J. Rist, „Die Verfolgung der

Christen im spätkirchen Sasanidenreich: Ursachen, Verlauf, und Folgen", *Oriens Christianas*, 80, 1996, pp. 17 – 42. Mărturiile pun dificultăţi în ceea ce priveşte interpretarea: S. Brock, „Saints în Syriac: A Little-Tapped Resource", *Journal of East Christian Studies*, 16/2, 2008, mai ales, pp. 184 – 186.

74 J. Wiesehöfer, *Ancient Persia*, *500 BC to 650 AD*, Londra, 2001, p. 202.

Capitolul 3: Drumul către Orientul creştin

1 O. Knottnerus, „Malaria în den Nordseemarschen: Gedanken über Mensch und Umwelt", în M. Jakubowski-Tiessen şi J. Lorenzen-Schmidt, *Dünger und Dynamit*: *Beiträge zur Umweltgeschichte Schleswig-Holsteins und Dänemarks*, Neumünster, 1999, pp. 25 – 39; P. Sorrel et al., „Climate Variability in the Aral Sea Basin (Central Asia) during the Late Holocene Based on Vegetation Changes", *Quaternary Research*, 67/3, 2007, pp. 357 – 370; H. Oberhänsli et al., „Variability în Precipitation, Temperature and River Runoff în W. Central Asia during the Past 2000 Yrs", *Global and Planetary Change*, 76, 2011, pp.95 – 104; O. Savoskul şi O. Solomina, „Late-Holocene Glacier Variations in the Frontal and Inner Ranges of the Tian Shan, Central Asia", *Holocene*, 6/1, 1996, pp. 25 – 35.

2 N. Sims-Williams, „Sogdian Ancient Letter II", în A. Juliano şi J. Lerner (editori), *Monks and Merchants*: *Silk Road Treasures from Northern China*: *Gansu and Ningxia 4 th-7th Century*, New York, 2001, pp. 47 – 49. Vezi şi F. Grenet şi N. Sims-Williams, „The Historical Context of the Sogdian Ancient Letters", *Transition Periods în Iranian History*, *Studia Iranica*, 5, 1987, pp. 101 – 122; N. Sims-Williams, „Towards a New Edition of the Sogdian Letters", în E. Trembert şi E. de la Vaissière (editori), *Lesăogdiens en Chine*, Paris, 2005, pp. 181 – 193.

3 E. de la Vaissière, „Huns et Xiongnu", *Central Asiatic Journal*, 49/1, 2005, pp. 3 – 26.

4 P. Heather, *Empires and Barbarians*, Londra, 2009, pp. 151 – 188; A. Poulter, Cataclysm on the Lower Danube:

The Destruction of a Complex Roman Landscape", în N. Christie (ed.), *Landscapes of Change*: *Rural Evolutions in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, Aldershot, 2004, pp. 223 – 254.

5 Vezi F. Grenet, „Crise et sortie de crise en Bactriane-Sogdiane aux IVe-Ve's de n.è.: de l'héritage antique à l'adoption de modeles sassanides", în *La Persia e VAsia Centrale da Alessandro al X secolo. Atti dei Convegni Lincei*, 127, Roma, 1996, pp. 367 – 390; De la Vaissière, *Sogdian Traders*, pp. 97 – 103.

6 G. Greatrex şi S. Lieu, *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars*, *Part* II, *AD 363 – 630*, Londra, 2002, pp. 17 – 19; O. Maenchen-Helfen, *The World of the Huns*, Los Angeles, 1973, p. 58.

7 Deşi încă există dezbateri între specialişti legate de data la care a fost ridicată această construcţie, cele mai recente metode care apelează la datarea cu radiocarbon şi la datarea prin termoluminescenţă confirmă cu certitudine că acest fort uriaş a fost înălţat în această perioadă. Vezi J. Nokandeh et al., „Linear Barriers of Northern Iran: The Great Wall of Gorgan and the Wall of Tammishe", *Iran*, 44, 2006, pp. 121 – 173.

8 J. Howard-Johnston, „The Two Great Powers în Late Antiquity: A Comparison", în A. Cameron, G. King şi J. Haldon (editori), *The Byzantine and Early Islamic Near East*, 3 volume, Princeton, 1992 – 1996, vol. 3, pp. 190 – 197.

9 R. Blockley, „Subsidies and Diplomacy: Rome and Persia în Late Antiquity", *Phoenix*, 39, 1985, pp. 66 – 67.

10 Greatrex şi Lieu, *Roman Eastern Frontier*, pp. 32 – 33.

11 Vezi Heather, *Fall of the Roman Empire*, pp. 191 – 250.

12 St Jérôme, „Ad Principiam", *Select Letters of St Jérôme*, ed. şi tr. F. Wright, Cambridge, MA, 1933, 127, p. 462.

13 Iordanes, *Getica*, 30, în *Iordanis Romană et*

Getica, ed. T. Mommsen, Berlin, 1882, pp. 98 – 99.

14 J. Hill, Through the Jade Gate to Rome: A Study of the Silk Routes during the Late Han Dynasty, îşi to 2nd Centuries CE: An Annotated Translation of the Chronicle of the „Western Regions" from the Hou Hanshu, Charleston, NC, 2009.

15 Sarris, *Empires of Faith*, pp. 41 – 43.

16 Un document de la începutul secolului al IV-lea enumera triburile care au cotropit Imperiul Roman, A. Riese (ed.), *Geographi latini minores*, Hildesheim, 1964, pp. 1280 – 1289. Pentru un alt exemplu, Sidonius Apollinaris, „Panegyric on Avi tuş", în *Sidonius Apollinaris*: *Poems and Letters*, ed. şi tr. W. Anderson, 2 volume, Cambridge, MA, 1935 – 1956, 1, p. 146.

17 Ammianus Marcellinus, *Rerum Gestarum Libri XXX*, 31/2, 3, p. 382.

18 Priscus, Testimonia, fragmentul 49, ed. şi tr. R. Blockley, The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus, and Malchus, 2 volume, Liverpool, 1981 – 1983, vol. 2, p. 356.

19 Ammianus Marcellinus, *Rerum Gestarum Libri XXX*, 31/2, 3, p. 380.

20 D. Pany şi K. Wiltschke-Schrotta, „Artificial Cranial Deformation in a Migration Period Burial of Schwarzenbach, Central Austria", *VIAVIAS*, 2, 2008, pp. 18 – 23.

21 Prisais, *Testimonia*> fragmentul 24, 2, pp. 316 – 317. Despre succesele hunilor, Heather, *Fall of the Roman Empire*, pp. 300 – 348.

22 B. Ward-Perkins, *The Fall of Rome and the End of Civilization*, Oxford, 2005, p. 91 şi urm.

23 Salvian, *Œuvres*, ed. şi tr. C. Lagarrigue, 2 volume, Paris, 1971 – 1975, 2, 4/12. Traducere din E. Sanford, *The Government of God*, New York, 1930, p. 118.

24 Zosimus, *Historias Neas*, ed. şi tr. F. Paschoud, *Zosime*, *Histoire nouvelle*, 3 volume, Paris, 2000, 217, 1,

pp. 77 – 79.

25 Asmussen, „Christians în Iran”, pp. 929 – 930.

26 S. Brock, „The Church of the East in the Sasanian Empire up to the Sixth Century and its Absence from the Councils in the Roman Empire”, *Syriac Dialogue*: *First Non-Official Consultation on Dialogue within the Syriac Tradition*, Viena, 1994, p. 71.

27 A. Cameron şi R. Hoyland (editori), *Doctrine and Debate in the East Christian World300 – 1500*, Farnham, 2011, p. xi.

28 W. Bamstone, The Restored New Testament: A New Translation with Commentary, Including the Gnostic Gospels of Thomas, Mary and Judas, New York, 2009.

29 N. Tanner, *The Decrees of the Ecumenical Councils*, 2 volume, Washington, DC, 1990, 1; A. Cameron, *The Later Roman Empire*, *AD 28*4 – *430*, Londra, 1993, pp. 59 – 70.

30 Vezi P. Wood, The Chronicle of Seert. Christian Historical Imagination in Late Antique Iraq, Oxford, 2013, pp. 23 – 24.

31 S. Brock, „The Christology of the Church of the East in the Synods of the Fifth to Early Seventh Centuries: Preliminary Considerations and Materials”, în G. Dagras (ed.), *A Festschrift for Archbishop Methodios of Thyateira and Great Britain*, Atena, 1985, pp. 125 – 142.

32 Baum şi Winkler, *Apostolische Kirche*, pp. 19 – 25.

33 Sinodul din Dadjesus, *Synodicon orientale, ou Recueil de synods nestoriens*, ed. J. Chabot, Paris, 1902, pp. 285 – 298; Brock, „Christology of the Church of the East”, pp. 125 – 142; Brock, „Church of the East”, pp. 73 – 74.

34 Wood, *Chronicle of Seert*, pp. 32 – 37.

35 Sfântul Grigorie de Nazianz, *De Vita Sua*, în D. Meehan (tr.), *Saint Gregory of Nazianzus*: *Three Poems*, Washington, DC, 1987, pp. 133 – 135.

36 Sfântul Chirii din Alexandria, „Scrisoare către prefectul Paul”, în J. McEnerney (tr.), *Letters of St Cyril of*

Alexandria, *2* volume, Washington, DC, 1985 – 1987, 2, 96, pp. 151 – 153.

37 S. Brock, „From Antagonism to Assimilation: Syriac Attitudes to Greek Learning”, în N. Garsoian, T. Mathews şi T. Thomson (editori), *East of Byzantium*: *Syria and Armenia in the Formative Period*, Washington, DC, 1982, pp. 17 – 34; de asemenea, idem, „Christology of the Church of the East”, pp. 165 – 173.

38 R. Norris, *The Christological Controversy*, Philadelphia, 1980, pp. 156 – 157.

39 Brock, „Christology of the Church of the East”, pp. 125 – 142; vezi şi Baum şi Winkler, *Apostolische Kirche*, pp. 31 – 34.

40 E-C. Andreas, „Bruchstücke einer Pehlevi-Übersetzung der Psalmen aus der Sassanidenzeit”, *Sitzungsberichte der Berliner Akademie der Wissenschaften*, 1910, pp. 869 – 872; J. Asmussen, „The Sogdian and Uighur-Turkish Christian Literature în Central Asia before the Real râse of Islam: A Survey”, în L. Hercus, F. Kuiper, T. Rajapatirana şi E. Skrzypczak (editori), *Indological and Buddhist Studies*: *Volume în Honour of Profesor J.W. de Jong on his Sixtieth Birthday*, Canberra, 1982, pp. 11 – 29.

41 Sarris, *Empires of Faith*, p. 153.

42 Despre Consiliul din 553, R. Price, *The Acts of the Council of Constantinople of553*: *Edited with an introduction and notes*, 2 volume, Liverpool, 2009. Despre textul în siriacă, cu traducerea sa, vezi: S. Brock, „The Conversations with the Syrian Orthodox under Justinian (532)”, *Orientalin Christiana Periodica*, 47, 1981, pp. 87 – 121, şi idem, „Some New Letters of the Patriarch Severus”, *Studia Patristica*, 12, 1975, pp. 17 – 24.

43 Evagrius Scholasticus, *Ekklesiastike historia*, 5/1, *Ecclesiastical History of Evagrius Scholasticus*, tr. M. Whitby, Liverpool, 2005, p. 254.

44 Despre compilaţia de texte şi data acestora, vezi R. Lim, *Public Disputation*: *Power and Social Order în Late*

Antiquity, Berkeley, 1991, p. 227.

45 Sterk, „Mission from Below”, pp. 10 – 12.

46 Despre cei 300 martiri din Najran, vezi I. Shahid, „The Martyrdom of Early Arab Christians: Sixth Century Najran”, în G. Corey, P. Gillquist, M. Mackoul et al. (editori), *The First One Hundred Years*: *A Centennial Anthology Celebrating Antiochian Orthodoxy* în *North America*, Englewood, NJ, 1996, pp. 177 – 180. Despre călătoria lui Cosmas Indicopleustes, vezi S. Faller, *Taprobaneim Wandel der Zeit*, Stuttgart, 2000; H. Schneider, „Kosmas Indikopleustes, Christliche Topographie: Probleme der Überlieferung und Editions geschichte”, *Byzantinische Zweitschrift*, 99/2, 2006, pp. 605 – 614.

47 The History of Theophylact Simocatta: An English Translation with Introduction and Notes, ed. şi tr. M. Whitby şi M. Whitby, Oxford, 1986, 5/10, p. 147.

48 Vezi Wood, Chronicle of Seert, p. 23.

49 B. Spuler, *Iran în früh-islamischer Zeit*, Wiesbaden, 1952, pp. 210 – 213; P. Jenkins, *The Lost History of Christianity*, Oxford, 2008, pp. 14, 53; vezi şi S. Moffett, *A History of Christianity în Asia*, *2* volume, San Francisco, 1998; J. Asmussen, „Christians în Iran”, pp. 924 – 948.

50 A. Atiya, *A History of Eastern Christianity*, Londra, 1968, p. 239 şi urm.

51 Agathias, *Historion*, 2/28, *Agathias*: *Histories*, tr. J. Frendo, Berlin, 1975, P77.

52 Despre rugăciuni, vezi Brock, „Church of the East”, p. 76; despre alegere, vezi Sinodul lui Grigore I, *Synodicon orientale*, p. 471.

53 T. Daryaee (ed. şi tr.), Sahrestănihă-i Ërânsahr: A Middle Persian Text on Late Antique Geography, Epic and History, Costa Mesa, CA, 2002.

54 M. Morony, „Land Use and Settlement Patterns în Late Sasanian and Early Islamic Iraq”, în Cameron, King şi Haldon, The Byzantine and Early Islamic Near East, 2, pp.

221 – 229; E Rahimi-Laridjani, Die Entwicklung der Bewässerungslandwirtschaftim Iran bis Sasanidischftühislamischezeit, Weisbaden, 1988; R. Gyselen, La géographie administrative de l'empire sasanide: les témoignages sigilographiques, Paris, 1989.

55 P. Pourshariati, *Decline and Fall of the Sasanian Empire*: *The Sasanian-Parthian Confederacy and the Arab Conquest of Iran*, Londra, 2009, pp. 33 – 60. Vezi şi Z. Rubin, „The Reforms of Khusro Anushirwän", în Cameron, *Islamic Near East*, 3, pp. 225 – 297.

56 A. Taffazoli, „List of Trades and Crafts in the Sassanian Period", *Archaeobgische Mitteilungen aus Iran*, 7, 1974, pp. 192 – 196.

57 R. Frye, „Sasanian Seal Inscriptions", în R. Stiehl şi H. Stier, *Beiträge zur alten Gesichte und deren Nachleben*, 2 volume, Berlin, 1969 – 1970, 1, pp. 79 – 84; J. Choksy, „Ioan and Sales Contracts în Ancient and Early Medieval Iran", *Ineb-Iranian Journal*, 31, 1988, p. 120.

58 Daryaee, „Persian Gulf Trade", pp. 1-16.

59 E. de la Vaissière, *Histoire des marchands sogdiens*, Paris, 2002, pp. 155 – 161, 179 – 231. N. Sims-Williams, „The Sogdian Merchants în China and India", în A. Cadonna şi L. Lănciotti (editori), *Cina e Iran*: *da Alessandro Magno alla dinastia Tang*, Florenţa, 1996, pp. 45 – 67; J. Rose, „The Sogdians: Prime Movers between Boundaries", *Comparative Studies of South Asia*, *Africa and the Middle East*, 30/3, 2010, pp. 410 – 419.

60 F. Thierry şi C. Morrisson, „Sur les monnaies Byzantines trouvés en Chine", *Revue numismatique*, 36, 1994, pp. 109 – 145; L. Yin, „Western Turks and Byzantine Gold Coins Found în China", *Transoxiana*, 6, 2003; B. Marshak şi W. Anazawa, „Some Notes on the Tomb of Li Xian and his Wife under the Northern Zhou Dynasty at Guyuan, Ningxia and its Gold-Gilt Silver Ewer with Greek Mythological Scenes Unearthed There", *Cultura Antiqua*, *AHA*, 1989, pp. 54 – 57.

61 D. Shepherd, „Sasanian Art", în *Cambridge*

History of Iran, 3/2, pp. 1085 – 1086.

62 Despre Paşte, vezi Eusebius, *Vita Constantini*, 3/18, p. 90. Exemple de legi împotriva mariajelor mixte, în *Codex Theodosianus*, *16/7*, p. 466; 16/8, pp. 467 – 468.

63 L. Feldman, „Proselytism by Jews in the Third, Fourth and Fifth Centuries", *Journal for the Study of Judaism*, 24/1, 1993, pp. 9 – 10.

64 Ibid. 46.

65 P. Schäfer, *Jesus in the Talmud*, Princeton, 2007; P. Schäfer, M. Meerson şi Y. Deutsch (editori), *Toledot Yeshu* (*„The Life Story of Jesusu*) *Revisited*, Tübingen, 2011.

66 G. Bowersock, „The New Greek Inscription from South Yemen", în A. Sedov şi J.-F. Salles (editori), *Cănt*: *le port antique du Hadramawt entre la Méditerranée*, *TAfrique et Tinde*: *fouilles russes 1972, 1985 – 89\ 1991, 1993 – 94*, Tumhout, 2013, pp. 393 – 396.

67 J. Beaucamp, F. Briquel-Chatonnet şi C. Robin (editori), *Juif et chrétiens en Arabie aux Ve et Vie siècles*: *regards croisés sur les sources*, Paris, 2010; C. Robin, „Joseph, dernier roi de Himyar (de 522 à 525, ou une des années suivantes)", *Jerusalem Studies în Arabie and Islam*, 34, 2008, pp. 1-124.

68 G. Bowersock, The Throne of Adulis: Red Sea Wars on the Eve of Islam, Oxford, 2013, pp. 78 – 91.

69 Brock, „Church of the East", p. 73.

70 Walker, *The Legend of Mar Qardagk*, text, pp. 19 – 69.

71 Y. Saeki, *The Nestorian Documents and Relics în China*, a doua ediţie, Tokyo, 1951, pp. 126 – 127; D. Scott, „Christian Responses to Buddhism în PreMedieval Times", *Numen*, 32/1, 1985, pp. 91 – 92.

72 Vezi E. Pagels, The Gnostic Gospels, New York, 1979; H.-J. Klimkeit, Gnosis on the Silk Road: Gnostic Texts from Central Asia, San Francisco, 1993;

K. King, *What is Gnosticism*? Cambridge, MA, 2003.

73 P. Crone, „Zoroastrian Communism", *Comparative Studies* în *Society and History*, *561*4, 1994, pp. 447 – 462;

G. Gnoli, „Nuovi studi sul Mazdakismo”, în *Convegno internazionale*: *la Persia e Bisanzio*, Roma, 2004, pp. 439 – 456.

74 Hui Li, *Life of Hiuen-tsang*, tr. Samuel Beal, Westport, CT, 1973, p. 45.

75 *Ibid.*, p. 46; R. Foltz, „When was Central Asia Zoroastrian?”, *Mankind Quarterly*, 1988, pp. 189 – 200.

76 S. Beal, *Buddhist Records of the Western World*, New Delhi, 1969, pp. 44 – 46.

77 G. Mitchell şi S. Johar, „The Maratha Complex at Ellora”, *Modern Aslan Studies*, 28/1, 2012, pp. 69 – 88.

78 în anii 1970 s-au efectuat excavări şi studii de către echipe mixte din Japonia şi Afghanistan. Vezi T. Higuchi, *Japan-AJghanistan Joint Archaeological Survey 1974, 1976, 1978*, Kyōto, 1976 – 1980.

79 Despre datarea complexului Bamiyan la cca. 600, vezi D. Klimburg-Salter, „Buddhist Painting in the Hindu Kush c. Vllth to Xth Centuries: Reflections of the Co-existence of Prelslamic and Islamic Artistic Cultures during the Early Centuries of the Islamic Era”, în E. de la Vaissière, *Islamisation de TAsie Centrale*: *processus locaux d'acculturation du Vile au XIe siècle*, Paris, 2008, pp. 140 – 142; vezi şi F. Flood, „Between Cult and Culture: Bamiyan, Islamic Iconoclasm, and the Museum”, *Art Bulletin*, 84/4, 2002, p. 641 şi urm. Vezi şi L. Morgan, *The Buddhas of Bamiyan*, Londra, 2012.

80 Apud Power, *Redăea*, p. 58.

811. Gillman şi H.-J. Klimkeit, *Christians în Asia before 1500*, Ann Arbor, 1999, pp. 265 – 305.

82 G. Stroumsa, Barbarian Philosophy: The Religious Revolution of Early Christianity, Tübingen, 1999, pp. 80, 274 – 281.

83 J. Choksy, „Hagiography and Monotheism în History: Doctrinal Encounters between Zoroastrism, Judaism and Christianity”, *Islam and Christianr-Muslim Relations*, 14/4, 2010, pp. 407 – 421.

Capitolul 4: Drumul spre revoluţie

1 PseudoDionysius din Tel Mahre, *Chronicle (Known Also as the Chronicle of Zuqnin)*, partea a III-a, tr. W. Witaksowski, Liverpool, 1996, p. 77.

2 Procopius, *Hyper ton polemon*, 2.22 – 23, în *History of the Wars, Secret History Buildings*, ed. şi tr. H. Dewing, 7 volume, Cambridge, MA, 1, pp. 450 – 472.

3 M. Morony, „«For Whom Does the Writer Write?»: The First Bubonic Plaque Pandemic According to Syriac Sources", în K. Lester (ed.), *Plaque and the End of Antiquity*: *The Pandemic of541 – 750*, Cambridge, 2007, p. 64; D. Twitchett, „Population and Pestilence în T'ang China", în W. Bauer (ed.), *Studia Sino-Mongolica*, Wiesbaden, 1979, pp. 42, 62.

4 P. Sarris, Economy and Society in the Age of Justinian, Cambridge, 2006; idem, „Plaque în Byzantium: The Evidence of Non-Literary Sources", în Lester, Plaque and the End of Antiquity, pp. 119 – 134; A. Cameron, The Mediterranean World în Late Antiquity: AD 395 – 700, Londra, 1993, p. 113 şi urm.; D. Stathakopoulos, Famine and Pestilence in the Late Roman and Early Byzantine Empire: A Sistematic Survey of Subsistence Crises and Epidemics, Birmingham, 2004, pp. 110 – 165.

5 Sarris, *Empires of Faith*, p. 145 şi urm.

6 Procopius, *The Secret History*, tr. P. Sarris, Londra, 2007, p. 80.

7 Ioan din Efes, *Ecclesiastical History*, 6.24, tr. R.P. Smith, 1860, p. 429.

8 M.-T. Liu, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Turken (T'u-kiie)*, 2 volume, Wiesbaden, 2009, 1, p. 87. Şi J. Banaji, „Precious-Metal Coinages and Monetary Expansion în Late Antiquity", în F. De Romanis şi S. Sorda (editori), *Dal denarius al dinar*: *Voriente e la moneda romană*, Roma, 2006, pp. 265 – 303.

9 *The History of Menander the Guardsman*, tr. R. Blockley, Liverpool, 1985, pp. 121 – 123.

10 Ibid. pp. 110 – 117.

11 Sarris, *Empires of Faith*, pp. 230 – 231.

12 Menander the Guardsman, pp. 173 – 175.

13 Despre sursele de aici, Greatrex şi Lieu, *Roman Eastern Frontier*, *Part* II, pp. 153 – 158.

14 R. Thomson, The Armenian History Attributed to Sebeos. Parţi: Translation and Notes, Liverpool, 1999, 8, p. 9.

15 Agathias, *Historion*, 2.24, p. 72.

16 G. Fisher, „From Mavia to al-Mundhir: Arab Christians and Arab Tribes in the Late Antique Roman East", în I. Toral-Niehoff şi K. Dimitriev (editori), *Religious Culture în Late Antique Arabia*, Leiden, 2012, p. x; M. Maas, „«Delivered from their Ancient Customs»: Christianity and the Question of Cultural Change in Early Byzantine Ethnography", în K Mills şi A. Grafton (editori), *Conversion în Late Antiquity and the Early Middle Ages*, Rochester, NY, 2003, pp. 152 – 188.

17 R. Hoyland, „Arab Kings, Arab Tribes and the Beginings of Arab Historical Memory în Late Roman Epigraphy", în H. Cotton, R. Hoyland, J. Price şi D. Wasserstein (editori), *From Hellenism to Islam: Cultural and Linguistic Change in the Roman Near East*, Cambridge, 2009, pp. 374 – 400.

18 M. Whittow, „Rome and the Jafnids: Writing the History of a Sixth-Century Tribal Dynasty", în J. Humphrey (ed.), *The Roman and Byzantine Near East*: *Some Recent Archaeological Research*, Ann Arbor, 1999, pp. 215 – 233.

19 K. Atahmina, „The Tribal Kings în Prelslamic Arabia: A Study of the Epithet *malik* or *dhü al-tâj* in Early Arabic Traditions", *aFQanţara*, 19, 1998, p. 35; M. Morony, „The Late Sasanian Economic Impact on the Arabian Peninsula", *Năme-ye Imn-e Bastan*, 1.2, 201/2, pp. 35 – 36; I. Shahid, *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century*, 2 volume, Washington, DC, 1995 – 2009, 2.2, pp. 53 – 54.

20 Sarris, *Empires of Faith*, pp. 234 – 236.

21 Procopius, *Buildings*, 3.3, 7, pp. 192 – 194.

22 J. Howard-Johnston, Witnesses to a World Crisis: Historians and Histories of the Middle East in the Seventh

Century, Oxford, 2010, pp. 438 – 439.

23 Sinodul lui Grigore I, *Synodicon orientale*, p. 471. Vezi şi Walker, *Mar Qardagh*, pp. 87 – 89.

24 F. Conybeare, „Antiochos Strategos – Account of the Sack of Jerusalem în AD 614”, *English Historical Review*, 25, 1910, pp. 506 – 508, dar şi Howard-Johnston, *Witnesses to a World Crisis*, pp. 164 – 165. Despre propaganda, vezi J. Howard-Johnston, „Heraclius’ Persian Campaigns and the Revival of the Roman Empire”, *War în History*, 6, 1999, pp. 36 – 39.

25 *Chronicon Paschale*, tr. M. Whitby şi M. Whitby, Liverpool, 1989, pp. 161 – 162; Howard-Johnston, „Heraclius* Persian Campaigns”, 3; Sarris, *Empires of Faith*, p. 248.

26 Chronicon Paschale, pp. 158, 164.

27 Howard-Johnston, „Heraclius* Persian Campaigns”, p. 37.

28 încă nu s-a ajuns la un consens în privinţa datei exacte; R. Altheim-Stiehl, „Wiirde Alexandreia im Juni 619 n. Chr. durch die Perser Erobert?”, *Tyche*, 6, 1991, pp. 3 – 16.

29 J. Howard-Johnston, „The Siege of Constantinople în 626”, în C. Mango şi G. Dagron (editori), *Constantinople and its Hinterland*, Aldershot, 1995, pp. 131 – 142.

30 Howard-Johnston, „Heraclius’ Persian Campaigns”, pp. 23 – 24; C. Zuckerman, „La Petite Augusta et le Turc: Epiphania-Eudocie sur les monnaies d’Héraclius”, *Revue Numismatique*, 150, 1995, pp. 113 – 126.

31 Vezi N. Oikonomides, „Correspondence between Heraclius and Kavadh-Siroe in the *Paschal Chronicle* (628)”, *Byzantion*, 41, 1971, pp. 269 – 281.

32 Sebeos, Armenian History, 40, pp. 86 – 87; Theophanes, The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Ne-ar Eastern History, AD 284 – 813, tr. C. Mango şi R. Scott, Oxford, 1997, pp. 455 – 456.

33 *Chronicon Paschale*, pp. 166 – 167; Sebeos,

Armenian History, 38, pp. 79 – 81.

34 G. Dagron şi V. Déroche, „Juifs et chrétiens en Orient byzantin", *Travaux et Mémoires*, 11, 1994, p. 28 şi urm.

35 Cameron şi Hoyland, *Doctrine and Debate*, pp. xxi-xxii.

36 Scrisoarea episcopilor din Persia, *Synodicon orientale*, pp. 584 – 585.

37 Theophanes, *Chronicle*, p. 459; Mango, „Deux études sur Byzance et la Perse sassanide", *Travaux et Mémoires*, 9, 1985, p. 117.

38 B. Dois, „Plaguu fil *Ejiily* Islamic

Oriental Society, 94/3, 1974, p. 376; P. Sards, „The Justinianic Plaque: Origins and Effects", *Continuity and Change*, 17/2, 2002, p. 171.

39 Bowersock, Throne of Adulis, pp. 106 – 133. De asemenea, G. Liiling, Die Wiederentdeckung des Propheten Muhammad: cine Kritik am „christlichen „Abendland, Erlangen, 1981.

40 C. Robin „Arabia and Etiopia", în S. Johnson (ed.), *Oxford Handbook of Late Antiquity*, Oxford, 2012, p. 302.

41 Coran, 96.1, ed. şi tr. N. Dawood, The Koran: With a Paralel Translation of the Arabic Text, Londra, 2014.

42 Ibn Hisham, Sïratrasül Allah, tr. A. Guillaume, The Life of Muhammad: A Translation of Ishàqs Sïratrasül Allah, Oxford, 1955, p. 106; Coran, 81.23, p. 586.

43 Vezi H. Motzki, „The Collection of the *Qurâm* A Reconsideration of Western Views în Light of Recent Methodological Developments", *Der Islam* 78, 2001, pp. 1 – 34, dar şi A. Neuwirth, N. Sinai şi M. Marx (editori), *The Quran în Context*: *Historical and Literary Investigations into the Quranic Milieu*, Leiden, 2010.

44 *Coran*, 18.56, p. 299.

45 *Coran*, 16.98 – 99, p. 277.

46 De exemplu, *Coran*, 2.165; 2.197; 2.211.

47 Vezi, în primul rând, E Donner, Narratives of Islamic Origins: The Beginings of Islamic Historical

Writing, Princeton, 1998. Dar şi, de exemplu, T. Holland, in the Shadow of the Sword: The Battle for Global Empire and the End of the Ancient World, Londra, 2012.

48 E. El Badawi, The Qur an and the Aramaic Gospel Traditions, Londra, 2013.

49 E Crone, *Meccan Trade and the rise of Islam*, Princeton, 1977; şi R. Serjeant, „Meccan Trade and the rise of Islam: Misconceptions and Flawed Polemics\ *Joumal of the American Oriental Society*, 110.3, 1990, pp. 472 – 473.

50 C. Robinson, „The rise of Islam", în M. Cook et al. (editori), *The New Cambridge History of Islam, 6* volume, Cambridge, 2010, pp. 180 – 181; M. Kister, „The Struggle against Musaylima and the Conquest of Yamâma", *Jerusalem Studies în Arabic and Islam*, *2*7, 2002, pp. 1 – 56.

51 G. Heck, „«Arabia without Spices»: An Alternative Hypothesis: The Issue of «Makkan Trade and the rise of Islam»", *Journal of the American Oriental Society*, 123.3, 2003, pp. 547 – 576; J. Schiettecatte şi C. Robin, *UArabie à la veille de llslam*: *un bilan clinique*, Paris, 2009.

52 P. Crone, „Quraysh and the Roman Army: Making Sense of the Meccan Leather Trade", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 70.1, 2007, pp. 63 – 88.

53 Ibn al-Kalbi, Kitāb al-aşnăm, tr. N. Faris, The Book of Idols Being a Translation from the Arabic of the Kitāb al-aşnăm, Princeton, 1952, pp. 23 – 24.

54 *Curs**™ 33 – 3 p ¿/îi. *n* the New Alexander

Apocalyptic Prophecies during the Reign of Heraclius", pp. 81 – 94; W.E. Kaegi Jr, „New Evidence on the Early Reign of Heraclius", *Byzantinische Zeitschrift*, 66, 1973, pp. 308 – 330.

55 *Coran*, 47.15, p. 507.

56 *Coran*, 5.33, p. 112.

57 Coran, 4.56, p. 86. Vezi şi W. Shepard, Sayyid Quth and Islamic Activism: A Translation and Critical

Analysis of Sociallustice în Islam, Leiden, 2010. Vezi şi observaţiile mai importante despre sex şi justiţie socială din islamul timpuriu, A. Wahud, Qurăn and Woman: Rereading the Sacred Text from a Womans Perspective, Oxford, 1999.

58 *Coran*, 47.15, p. 507.

59 P. Crone, „The Religion of the Qur mic Pagans: God and the Lesser Deities", *Arabica*, 57, 2010, pp. 151 – 200.

60 R. Hoyland, „New Documentary Texts and the Early Islamic State", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 69.3, 2006, pp. 395 – 416. Despre data fugii lui Mahomed, A. Noth, *The Early Arabic Historical Tradition*: *A Source Critical Study*, Princeton, 1994, p. 40; M. Cook şi P. Crone, *Hagarism*: *The Making of the Islamic World*, Cambridge, 1977, pp. 24, 157.

61 Nikephoros din Constantinopol, *Chronographikon syntomon*, ed. şi tr. C. Mango, *Short History*, Washington, DC, 1990, pp. 68 – 69; Theophylact Simokatta, *History*, 3.17. Despre „identitatea" arabă dinaintea ascensiunii islamului, vezi A. Al-Azmeh, *The Emergence of Islam în Late Antiquity*, Oxford, 2014, p. 147; vezi şi W. Kaegi, „Reconceptualizing Byzantium's Eastern Frontiers", în Mathisen şi Sivan, *Shifting Frontiers*, p. 88.

62 *Coran*, 43.3, p. 488.

63 C. Robinson, „Râse of Islam", p. 181.

64 Mălik consemnează două variante asemănătoare, care, chipurile, demonstrează provenienţa comentariului: Mălik ibn Anas al- *Muwaţţa*, 45.5, tr. A. 'Abdarahman şi Y. Johnson, Norwich, 1982, p. 429.

65 *Coran*, 2.143 – 144, p. 21; dar şi al-Azmeh, *Emergence of Islamy* p. 419.

66 *Coran*, 22.27 – 29, pp. 334 – 335.

67 R. Frye, „The Political History of Iran under the Sasanians", în *Cambridge History of Iran*, 3.1, p. 178; Tabari, *The Battle ofal-Qădisiyyah and the Conquest of Syria and Palestine*, tr. Y. Friedmann, Albany, NY, 1992, pp.

45 – 46.

68 H. Kennedy, *The Great Arab Conquests*, Londra, 2007, pp. 103 – 105.

69 Tabari, Battle ofal-Qădisiyyah, p. 63.

70 Ibid.

71 *Coran*, 29.1 – 5, p. 395.

72 Crone, *Meccan Trade*, p. 245.

73 C. Robinson, *The First Islamic Empire*, în J. Arnason şi K. Raaflaub (editori), *The Roman Empire în Context*: *Historical and Comparative Perspectives*, Oxford, 2010, p. 239; G.-R. Puin, *DerDiwăn von Umăr Ibn* al-*Hattab*, Bonn, 1970; F. Donner, *The Early Islamic Conquests*, Princeton, 1981, pp. 231 – 232, 261 – 263.

74 Pourshariati, *Decline and Fall of the Sasanian Empire*, p. 161 şi urm. Vezi şi Donner, *Early Islamic Conquests*, pp. 176 – 190; Kennedy, *Arab Conquests*, pp. 105 – 107.

75 Referitor la data cuceririi Ierusalimului, P. Booth, *Crisis of Empire*: *Doctrine and Dissent at the End of Late Antiquity*, Berkeley, 2014, p. 243.

76 Sebeos, *Armenian History*, 42, p. 98.

77 Vezi Howard-Johnston, *Witnesses to a World Crisis*, pp. 373 – 375.

Capitolul 5: Drumul către armonie

1 Pentru text, F. Donner, Muhammad and the Believers: At the Origins of Islam, Cambridge, MA, 2010, pp. 228 – 232. Şi M. Lecker, The „Constitution of Medina”: Muhammad’s First Legal Document, Princeton, 2004.

2 Vezi importanta colecţie de eseuri coordonată de M. Goodman, G. van Kooten şi J. van Ruiten, *Abraham, the Nations and the Hagarites*: *Jewish, Christian and Islamic Perspectives on Kinship with Abraham*, Leiden, 2010.

3 Doctrina Iacobi, în Dagron şi Déroche, „Juifs et chrétiens”, p. 209. Traducerea lui R. Hoyland, Seeing Islam as Others Saw It: A Survey and Evaluation of Christian, Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam, Princeton, 1997, p. 57.

4 Vezi şi W. van Bekkum, „Jewish Messianic Expectations in the Age of Heraclius", în G. Reinink şi H. Stolte (editori), *The Reign of Heraclius (610 – 641): Crisis and Confrontation*, Leuven, 2002, pp. 95 – 112.

5 Dagron şi Déroche, „Juifs et chrétiens", pp. 240 – 247. Despre credibilitatea unei bune părţi a informaţiei din text, vezi Howard-Johnston, *Witnesses to a World Crisis, pp. 155 – 157; despre posibilul public şi scopul textului, D. Olster, Roman Defeat, Christian Response and the Literary Construction of the Jew, Philadelphia, 1994. Mai ales, Hoyland, Seeing Islam as Others Saw It.*

6 J. Reeves, Trajectories în Ne-ar Eastern Apocalyptic: A Postrabbinic Jewish Apocalypse Reader, Leiden, 2006, pp. 78 – 89; B. Lewis.) yAn Apocalyptic Vision of Islamic History", Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 13, 1950, pp. 321 – 330. Vezi şi S. Shoemaker, The Death of a Prophet: The End of Muhammad's Life and the Beginings of Islam, Philadelphia, 2012, pp. 28 – 33.

7 Canonici Hebronensis Tractatus de invention sanctorum patriarchum Abraham, Ysaac et Yacob, în Recueil des Historiens des Croisades: Historiens Occidentaux, 1, p. 309; traducere de N. Stillman, The Jews of Arab Lands: A History and Source Book, Philadelphia, 1979, p. 152.

8 M. Conterno, „«Labominio della desolazione nel luogo santo»: Pingresso di Umăr I a Gerusalemme nella *Cronografia* de Teofane Confessore e între cronache siriache", în *Quaderni di storia religioasa*, 17, 2010, pp. 9 – 24.

9 J. Binns, Ascetics and Ambassadors of Christ: The Monasteries of Palestine 314 – 631, Oxford, 1994; B. Worn, Asceticism and Christological Controversy în Fifth-Century Palestine: The Career of Peter the Iberian, Oxford, 2006; Cameron şi Hoyland, Doctrine and Debate, p. xXIX.

10 S. Brock, „North Mesopotamia in the Late Seventh Century: Book XV of John Bar Penkaye's Rish Melle",

Jerusalem Studies în Arabic and Islam, 9, 1987, p. 65.

11 Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, Séria 3, 64, pp. 248 – 251; Donner, Muhammad and the Believers, p. 114.

12 *Coran*, 2.87, p. 12.

13 *Coran*, 3.3, p. 49.

14 *Coran*, 2.42 – 43, p. 54.

15 Cameron şi Hoyland, *Doctrine and Debate*, p. XXXII.

16 *Coran*, 3.65, p. 57.

17 *Coran*, 3.103; 105, p. 62.

18 *Coran*, 2.62, p. 9, 5.69, p. 118.

19 R. Hoyland, în God's Path: The Arab Conquests and the Creation of an Islamic Empire, Oxford, 2015, pp. 224 – 229.

20 Robinson, „The rise of Islam", p. 186.

21 C. Luxenburg, *The Syro-Aramaic Reading of the Koran*: *A Contribution to the Decoding of the Language of the Koran*, Berlin, 2007; vezi şi D. King, „A Christian Qur an? A Study in the Syriac background to the language of the Qur an as presented in the work of Christoph Luxenberg", *Journal for Late Antique Religion and Culture*, 3, 2009, pp. 44 – 71.

22 *Coran*, 30.2 – 4, p. 403.

23 *Coran*, 30.6, p. 404.

24 T. Sizgorich, Violence and Belief în Late Antiquity: Militant Devotion in Christianity and Islam, Philadelphia, 2009, pp. 160 – 161.

25 R. Finn, Asceticism in the Graeco-Roman World, Cambridge, 2009.

26 *Coran*, 3.84, p. 60.

27 *Coran*, 10.19, p. 209.

28 Shoemaker, *Death of a Prophet*, pp. 18 – 72. Vezi R. Hoyland, „The Earliest Christian Writings on Muhammad: An Appraisal", în H. Motzki (ed.), *The Biography of Muhammad*: *The Issue of the Sources*, Leiden, 2000, în special, pp. 277 – 281; Cook,

„Muhammad”, pp. 75 – 76.

29 Sophronius din Ierusalim, „Logos eis to hagion baptisma”, în A. Papadopoulos-Kermeus, „Tou en hagiois patros hemon Sophroniou archiepiskopou Hierosolymon logos eis to hagion baptisma”, *Analekta Hierosolymitikes Stakhiologia's*, 5, Sankt-Petersburg, 1898, pp. 166 – 167.

30 G. Anvil, The Byzantine-Islamic Transition in Palestine: An Archaeological Approach, Oxford, 2014; R. Schick, The Christian Communities of Palestinefrom Byzantine to Islamic Rule, Princeton, 1995.

31 Al-Balädhuri, *Kitâb futûh al-buldân*, tr. P. Hitti, *The Origins of the Islamic State*, New York, 1916, 8, p. 187.

32 Ioan de Nikiu, *Khronike*, tr. R. Charles, *The Chronicle of John of Nikiu*, Londra, 1916, 120.17 – 28, pp. 193 – 194.

33 G. Garitte, „«Histoires édifiantes» géorgiennes”, *Byzantion*, 36, 1966, pp. 414 – 416; Holyand, *Seeing Islam*, p. 63.

34 Robinson, *First Islamic Empire*, p. 239 şi urm.

35 W. Kubiak, *Al-Fustiat, Its Foundation and Early Urban Development*, Cairo, 1987; N. Luz, „The Construction of an Islamic City în Palestine: The Case of Umayyad al-Ramla”, *Journal of the Royal Asiatic Society*, 7.1, 1997, pp. 27 – 54; H. Djaït, *Al-Küfa*: *naissance de la ville islamique*, Paris, 1986; D. Whitcomb, „The Misr of Ayla: New Evidence for the Early Islamic City”, în G. Bisheh (ed.), *Studies* in the *History and Archaeology of Jordan*, Amman, 1995, pp. 277 – 288.

36 J. Conant, *Staying Roman*: *Conquest and Identity în Africa and the Mediterranean*, *439 – 700*, Cambridge, 2012, pp. 362 – 370. Vezi P. Grossman, D. Brooks-Hetistrom şi M. Abdal-Rassul, „The Excavation in the Monastery of Apa Shnute (Dayr Anba Shinuda) at Suhag”, *Dumbarton Oaks Papers*, 58, 2004, pp. 371 – 382; E. Bolman, S. Davis şi G. Pyke, „Shenoute and a Recently Discovered Tomb Chapel at the White Monastery”, *Journal*

of Early Christian Studies, 18.3, 2010, pp. 453 – 462; despre Palestina, L. di Segni, „Greek Inscriptions in Transition from the Byzantine to the Early Islamic Period", în Hoyland, *Hellenism to Islam*, pp. 352 – 373.

37 N. Green, „The Survival of Zoroastrism în Yazăd", *Iran*, 28, 2000, pp. 115 – 122.

38 A. Tritton, The Caliphs and their Non-Muslim Subjects: A Critical Study of the Covenant of Umăr, Londra, 1970; Hoyland, God's Path, mai ales pp. 207 – 231.

39 N. Khairy şi A.-J. 'Amr, „Early Islamic inscribed Pottery Lamps from Jordan", *Levant*, 18, 1986, p. 152.

40 G. Bardy, „Les Trophées de Damas: controverse judéo-chrétienne du Vile siècle", *Patrobgia Orientalis*, 15, 1921, p. 222.

41J. John's, „Archaeology and the History of Early Islam: The First Seventy Years", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 46.4, 2003, pp. 411 – 436; A. Oddy, „The Christian Coinage of Early Muslim Syria", *ARAM*, 15, 2003, pp. 185 – 196.

42 E. Whelan, „Forgotten Witnesses: Evidence for the Early Codification of the Qur an", *Joumal of the American Oriental Society*, 118.1, 1998, pp. 1-14; W. Graham şi N. Kermani, „Recitation and Aesthetic Reception", în J. McAuliffe (ed.), *The Cambridge Companion to the Quran*, Cambridge, 2005, pp. 115 – 143, S. Blair, „Transcribing Gods Word: Quran Codices în Context", *Journal of Quranic Studies*, 10.1, 2008, pp. 72 – 97.

43 R. Hoyland, „Jacob of Edessa on Islam", în G. Reinink şi A. Cornelis Klugkist (editori), *After Bardasian*: *Studies on Continuity and Change în Syriac Christianity*, Leuven, 1999, pp. 158 – 159.

44 M. Whittow, The Making of Orthodox Byzantium, 600 – 1025, Londra, 1996, pp. 141 – 142.

45 R. Hoyland, „Writing the Biography of the Prophet Muhammad: Problems and Sources", *History Compass*, 5.2, 2007, pp. 593 – 596. Vezi, de asemenea, I. şi W. Schulze, „The Standing Caliph Coins of al-Jazira: Some

Problems and Suggestions", *Numismatic Chronicle*, 170, 2010, pp. 331 – 353; S. Heidemann, „The Evolving Representation of the Early Islamic Empire and its Religion on Coin Imagery", în A. Neuwirth, N. Sinai şi M. Marx (editori), *The Quran* în *Context*: *Historical and Literary Investigations into the Quranic Milieu*, Leiden, 2010, pp. 149 – 195.

46 B. Flood, The Great Mosque of Damascus: Studies on the Makings of an Umayyad Visual Culture, Leiden, 2001.

47 John's, „Archaeology and History of Early Islam", pp. 424 – 425. Vezi şi Hoyland, *Seeing Islam*, în special, pp. 550 – 553, 694 – 695, şi, în general, P. Crone şi M. Hinds, *God's Caliph*: *Religious Authority in the First Centuries of Islam*, Cambridge, 1986.

48 O. Grabar, *The Dôme of the Rock*, Cambridge, MA, 2006, pp. 91 – 92.

49 Ioan din Damasc, *On Heresies*, tr. F. Chase, *The Fathers of the Church*, Washington, DC, 1958, 101, p. 153; Sarris, *Empires of Faith*, p. 266.

50 De exemplu, M. Bennett, Fighting Techniques of the Medieval World AD 500-AD 1500: Equipment, Combat Skills and Tactics, Staplehurst, 2005.

51 P. Reynolds, *Trade in the Western Mediterranean, AD 400 – 700*: *The Ceramic Evidence*, Oxford, 1995; S. Kinsley, „Mapping Trade by Shipwrecks", în M. Mundell Mango (ed.), *Byzantine Trade, 4 th-zh Centuries*, Farnham, 2009, pp. 31 – 36. Vezi M. McCormick, *Origins of the European Economy*: *Communications and Commerce, AD 300 – 900*, Cambridge, 2001; Wickham, *Inheritance of Rome*, mai ales pp. 255? i urm.

52 De la Vaissière, *Sogdian Traders*, pp. 279 – 286.

53 Al-Ya'qubi şi al-Baladhurl, apud J. Banaji, „Islam, the Mediterranean and the rise of Capitalism", *Historical Materialism*, 15, 2007, pp. 47 – 74, mai ales pp. 59 – 60.

54 Despre instituţiile slabe din lumea sogdiană de atunci, vezi De la Vaissière, *Marchands sogdiens*, pp. 144 –

176.

55 Vezi şi E Grenet şi E. de la Vaissière, „The Last Days of Panjikent", *Silk Road Art and Archaeology*, 8, 2002, pp. 155 – 196.

56 Vezi şi J. Karam Skaff, Sui-Tang China and Its Turko-Mongol Neighbours: Culture, Power, and Connections, 580 – 800, Oxford, 2012.

57 D. Graff, „Strategy and Contingency in the Tang Defeat of the Eastern Turks, 629 – 30", în N. di Cosmo (ed.), *Warfare în Inner* Aslan *History*, *500 – 1800*, Leiden, 2002, pp. 33 – 72.

58 De la Vaissière, *Sogdian Traders*, pp. 217 – 220.

59 C. Mackerras, The Uighur Empire According to the Tang Dynastic Histories, Canberra, 1972; T. Allsen, Commodity and Exchange in the Mongol Empire: A Cultural History of Islamic Textiles, Cambridge, 1997, p. 65.

60 C. Beckwith, „The Impact of Horse and Silk Trade on the Economics ofi ang China and the Uighur Empire: On the Importance of International Commerce in the Early Middle Ages", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 34, 1991, pp. 183 – 198.

61 J. Kolbas, „Khukh Ordung: A Uighur Palace Complex of the Seventh Century", *Journal of the Royal Asiatic Society*, 15.3, 2005, pp. 303 – 327.

62 L. Albaum, Balalâk-Tepe: k istorii materiavnoi kuâturi i iskusstra Toharistana, Taskent, 1960; E Starr, Lost Enlightenment: Central Asia's Golden Age from the Arab Conquest to Tamerlane, Princeton, 2014, pp. 104.

63 A. Walmsley şi K. Damgaard, „The Umayyad Congregaţional Mosque of Jerash în Jordan and its Relationship to Early Mosques", *Antiquity*, 79, 2005, pp. 362 – 378; I. Roll şi E. Ayalon, „The Market Street at Apollonia – Arsuf, *BASOR*, 267, 1987, pp. 61 – 76; K. al-As ad şi Stepniowski, „The Umayyad *suq* în Palmyra", *Damazener Mitteilungen*, 4, 1989, pp. 205 – 223; R. Hillenbrand, „Anjar and Early Islamic Urbanism", în G.-P.

Brogiolo şi B. Ward-Perkins (editori), *The Idea and Ideal of the Town between Late Antiquity and the Early Middle Ages*, Leiden, 1999, pp. 59 – 98.

64 Hilâl al-şâbi\ Rusum dar al-khilăfah, în The Rules and Regulations of the Abbasid Court, tr. E. Salem, Beirut, 1977, pp. 21 – 22.

65 Ibn al-Zubayr, Kitāb al-hadâvă wa altuhaf, în Book of Gifts and Ranties: Selections Compiled in the Fifteenth Century from an Eleventh-Century Manuscript on Gifts and Treasures, tr. G. al-Qaddurul, Cambridge, MA, 1996, pp. 121 – 122.

66 B. Lewis, Islam: From the Prophet Muhammad to the Capture of Constantinople, New York, 1987, pp. 140 – 141.

67 Muqaddasi, Best Divisions for Knowledge, p. 60.

68 *Ibid.*, pp. 107, 117, 263.

69 J. Bloom, Paper before Print: The History and Impact of Paper in the Islamic World, New Haven, 2001.

70 Muqaddasi, *Best Divisions for Knowledge*, pp. 6, 133 – 134, 141.

71 *Two Arabic travel books*: *Accounts of China and India*, ed. şi tr. T. Mackintosh-Smith şi J. Montgomery, New York, 2014, p. 37.

72 *Ibid.*, pp. 59, 63.

73 J. Stargardt, „Indian Ocean Trade in the Ninth and Tenth Centuries: Demand, Distance, and Profit", *South Aslan Studies*, 30.1, 2014, pp. 35 – 55.

74 A. Northedge, „Thoughts on the Introduction of Polychrome Glazed Pottery in the Middle East", în E. Villeneuve şi P. Watson (editori), *La Céramique byzantine et proto-islamique en Syrie-Jordanie (IVe-VIIIe siècles apr*. J.-C.), Beirut, 2001, pp. 207 – 214; R. Mason, *Shine Like the Sun*: *Lustre-Painted and Associated Pottery from the Medieval Middle East*, Toronto, 2004; M. Milwright, *An Introduction to Islamic Archaeology*, Edinburgh, 2010, pp. 48 – 49.

75 H. Khalileh, Admiralty and Maritime Laws in the

Mediterranean Sea (ca 800 – 1050): The Kitâb Akriyat al Sufun vis-à-vis the Nomos Rhodion Nautikos, Leiden, 2006, pp. 212 – 214.

76 Muqaddasï, Best Divisions for Knowledge, p. 347.

77 Daryaee, „Persian Gulf Trade", pp. 1-16; Banaji, „Islam, the Mediterranean and the rise of Capitalism", pp. 61 – 62.

78 E. Grube, Cobalt and Lustre: The First Centuries of Islamic Pottery, Londra, 1994; O. Watson, Ceramics from Islamic Lands, Londra, 2004.

79 Du Huan, Jinxing Ji, apud X. Liu, *The Silk Road în* World *History*, Oxford.

2010, p. 101.

80 Kitâb al-Tăj (fi akhlăq al-mulük), în Le Livre de la couronne: ouvrage attribute a Gahiz, tr. C. Pellat, Paris, 1954, p. 101.

81 Despre preluarea unor idealuri sasanide, Walker, *Qardagh*, p. 139. Despre scenele de vânătoare reproduse pe pereţii palatelor de lângă Teheran, vezi D. Thompson, *Stucco from* Chal *Tarkhan-Eshqabad ne-ar Rayy*, Warminster, 1976, pp. 9 – 24.

82 D. Gutas, *Greek Thought*, *Arabic Culture*: *The Graeco-Arabic Translation Movement în Baghdad and Early Abbasid Society* (*2* nd-*4th*/*8 th-lOth Centuries*), Londra, 1998; R. Hoyland, „Theonmestus of Magnesia, Hunayn ibn Ishaq and the Beginings of Islamic Veterinary Science", în R. Hoyland şi P. Kennedy (editori), *Islamic Reflections*, *Arabic Musings*, Oxford, 2004, pp. 150 – 169; A. McCabe, *A Byzantine Encyclopedia of Horse Medicine*, Oxford, 2007, pp. 182 – 184.

83 V. van Bladel, „The Bactrian Background of the Barmakids", în A. Akasoy, C. Burnett şi R. Yoeli-Tialim, *Islam and Tibet*: *Intera*ctions *along the Musk Route*, Farnham, 2011, pp. 82 – 83; Gutas, *Greek Thought*, *Arabic Culture*, p. 13.

84 Vezi P. Pormann şi E. Savage-Smith, *Medieval Islamic Medicine*, Edinburgh, 2007; Y. Tabbaa, „The

Funcţional Aspects of Medieval Islamic Hospitals", în M. Boner, M. Ener şi A. Singer (editori), *Poverty and Charity în Middle Eastern Contexts*, Albany, NY, 2003, pp. 97 – 98.

85 Pormann şi Savage-Smith, *Medieval Islamic Medicine*, p. 55.

86 E. Lev şi L. Chipman, „A Fragment of a Judaeo-Arabic Manuscript of Sâbür b. Sahis Al-Aqrăbădhân al-şaghâr Found in the Taylor – Schechter Cairo Genizah Collection", *Medieval Encounters*, 13, 2007, pp. 347 – 362.

87 Ibn al-Haytham, The Optics ofibn al-Haytham, Books I-III: On Direct Vision, tr. A. Sabra, 2 volume, Londra, 1989.

88 W. Gohiman, The Life of Ibn Sina: A Critical Edition and Annotated Translation, New York, 1974, p. 35.

89 Al-Jahiz, *Kitāb* al-*Hayawan*, apud Pormann şi Savage-Smith, *Medieval Islamic Medicine*, p. 23.

90 Mahsati, *Mahsati Ganjavi*: *la luna e leperle*, tr. R. Bargigli, Milan, 1999; vezi şi F. Bagherzadeh, „Mahsati Ganjavi et les potiers de Rey", în *Varia Turcica*, 19, 1992, pp. 161 – 176.

91 Augustin, *The Confessions of St Augustine*, tr. F. Sheed, New York, 1942, p. 247.

92 Al-Mas'udl, apud Gutas, *Greek Thought, Arabic Culture*, p. 89.

93 Muqaddasi, Best Divisions for Knowledge, p. 8.

94 M. Barrucând şi A. Bednorz, *Moorish Architecture* în *Andalusia*, Köln, 1999, p. 40.

95 Vezi, de exemplu, M. Dickens, „Patriarch Timothy II and the Metropolitan of the Turks", *Journal of the Royal Asiatic Society*, 20.2, 2010, pp. 117 – 139.

96 Conant, *Staying Roman*, pp. 362 – 370.

97 Narshakhi, The History of Bukhara: Translatedfrom a Persian Abridgement of the Arabic Original by Narshakhi, tr. N Frye, Cambridge, MA, 1954, pp. 48 – 49.

98 A. Watson, *Agricultural Inovation in the Early Islamic World*, Cambridge, 1983; T. Glick, „Hydraulic

Technology în al-Andalus", în M. Morony (ed.), *Production and the Exploitation of Resources*, Aldershot, 2002, pp. 327 – 339.

Capitolul 6: Drumul blănurilor

1 W. Davis, Readings în Ancient History: Illustrative Extracts from the Sources, 2 volume, Boston, 1912 – 1913, 2, pp. 365 – 367.

2 Ibn Khurradädhbih, *Kitāb al-masdlik wa-l-mamälik*, tr. Lunde şi Stone, „Book of Roads and Kingdoms", în *Ibn Fadian and the Land of Darkness*, pp. 99 – 104.

3 E. van Donzel şi A. Schmidt, Gog and Magog in Early Christian and Islamic Sources: Sallams Quest for Alexander's Wall, Leiden, 2010; vezi şi F. Sezgin, Anthropogeographie, Frankfurt, 2010, pp. 95 – 97; I. Kraciovski, Arabskaia geograficeskaia literatura, Moscova, 2004, mai ales pp. 138 – 141.

4 A. Gow, „Gog and Magog on *Mappaemundi* and Early Printed World Maps: Orientalizing Ethnography in the Apocalyptic Tradition", *Journal of Early Modern History*, 2/1, 1998, pp. 61 – 62.

5 Ibn Fadian, *Book of Ahmad ibn Fadian*, tr. Lunde şi Stone, *Land of Darkness*, p. 12.

6 Ibid. pp. 23 – 24.

7 *Ibid.*, p. 12; despre Tengri, vezi U. Harva, *Die Religiösen Verstellungen der altaischen Völker*, Helsinki, 1938, pp. 140 – 153.

8 R. Mason, „The Religious Beliefs of the Khazars", *Ukrainian Quarterly*, 51.4, 1995, pp. 383 – 415.

9 Vezi, prin urmare, şi un contraargument recent, despre sufism şi lumea nomazilor, J. Paul, „Islamizing Sufis în PreMongol Central Asia", în De la Vaissière, *Islamisation de l'Asie Centrale*, pp. 297 – 317.

10 Abu Hamid al-Gharnätl, Tuhfat al-albăb wa-nukhbat al-i jăb wa-Rihlab ila Ürubbah wa-Äsiyah, tr. Lunde şi Stone, „The Travels", în Land of Darkness, p. 68.

11 A. Khazanov, „The Spread of World Religions în Medieval Nomadic Societies of the Eurasian Steppes", în

M. Gervers şi W. Schlepp (editori), *Nomadic Diplomacy, Destruction and Religion from the Pacific to the Adriatic*, Toronto, 1994, pp. 11 – 34.

12 E. Seldeslachts, „Greece, the Final Frontier? The Westward Spread of Buddhism", în A. Heirman şi S. Bumbacher (editori), *The Spread of Buddhism*, Leiden, 2007; R. Bulliet, „Naw Bahar and the Survival of Iranian Buddhism", *Iran*, 14, 1976, pp. 144 – 145; Narshakhi, *History of Bukhara*, p. 49.

13 Constantin Porfirogenetul, *De Administrând-o Imperio*, ed. G. Moravesik, tr. R. Jenkins, Washington, DC, 1967, 37, pp. 166 – 170.

14 Ibn Fabian, „Book of Ahmad ibn Fadian", p. 22. Unii specialişti minimalizează importanţa transhumantei în stepe; de exemplu, B. Zakhoder, *Kaspiiskii svodsvedenii o Vostocinoi Evrope*, 2 volume, Moscova, 1962, 1, pp. 139 – 140.

15 D. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, Princeton, 1954, p. 83;

L. Baranov, Tavrika v epohu rannego srednevekovia (saltovo-maiatskaia kul tura), Kiev, 1990, pp. 76 – 79.

16 A. Martínez, „Gardâzi's Two Chapters on the Turks", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 2, 1982, p. 155; T. Noonan, „Some Observations on the Economy of the Khazar Khaganate", în P. Golden, H. Ben-Shammai şi A. R6 na-Tas (editori), *The World of the Khazars*, Leiden, 2007, pp. 214 – 215.

17 Baranov, *Tavrika*, pp. 72 – 76.

18 Al-Muqaddasi, în *Land of Darkness*, pp. 169 – 170.

19 Abü Hämid, „Travels", p. 67.

20 McCormick, Origins of the European Economy, pp. 369 – 384.

21 J. Howard-Johnston, „Trading în Fur, from Classical Antiquity to the Early Middle Ages", în E. Cameron (ed.), *Leather and Fur: Aspects of Early Medieval Trade and Technology*, Londra, 1998, pp. 65 – 79.

22 Mas üdi, *Kitâb al-tanbih wa-al-ishrâf*, tr. Lunde şi

Stone, „The Meadows of Gold and Mines of Precious Gems”, *Land of Darkness*, p. 161.

23 Muqaddasi, *Ahsanu-t-taqăsim şi mă rifati-l-aqălim*, tr. Lunde şi Stone, „Best Divisions for the Knowledge of the Provinces”, *Land of Darkness*, p. 169.

24 Abu Hämid, „Travels”, p. 75.

25 R. Kovalev, „The Infrastructure of the Northern Part of the «Fur Road» between the Middle Volga and the East during the Middle Ages”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 11, 2000 – 2001, pp. 25 – 64.

26 Muqaddasi, Best Division of Knowledge, p. 252.

27 Ibn al-Faqih, *Land of Darkness*, p. 113.

28 Al-Muqaddasï, Best Division of Knowledge, p. 245.

29 Pentru o analiza generală recenta, vezi G. Mako, „The Possible Reasons for the Arab-Khazar Wars”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 17, 2010, pp. 45 – 57.

30 R.-J. Lilie, Die byzantinische Reaktion auf die Ausbreitung der Araber Studien zur Strukturwandlung des byzantinischen Staates im 7. und 8. Jahrhundert, München, 1976, pp. 157 – 160; J. Howard-Johnston, „Byzantine Sources for Khazar History”, în Golden, Ben-Shammai şi Rona-Tas, World of the Khazars, pp. 163 – 194.

31 Căsătoria fiicei împăratului Heraclius cu kaganul triburilor turcice în punctul culminant al confruntării cu perşii, la începutul secolului al VII-lea, a fost singura excepţie. Vezi C. Zuckermann, „La Petite Augusta et le Turc: Epiphania-Eudocie sur les monnaies d’Héraclius”, *Revue numismatique*, 150, 1995, pp. 113 – 126.

32 Ibn Fadlàn, „Book of Ahmad ibn Fadian”, p. 56.

33 Dunlop, History of the Jewish Khazars, p. 141.

34 Vezi P. Golden, „The Peoples of the South Russian Steppes”, în *The Cambridge History of Early Inner Asia*, Cambridge, 1990, pp. 256 – 284; A. Novoselţev, *Khazarskoie gosudarstvo i ego roi v istorii Vostocinoi Evropï Kavkaza*, Moscova, 1990.

35 P. Golden, „Irano-Turcica: The Khazar Sacral Kingship”, *Acta Orientalia*, 60/2, 2007, pp. 161 – 194. Unii

specialişti consideră că rolul kaganului s-a schimbat ca urmare a prefacerilor din domeniul credinţelor şi al practicilor religioase din această perioadă. Vezi, de exemplu, J. Olsson, „Coup d'état, Coronation and Conversion: Some Reflections on the Adoption of Judaism by the Khazar Khaganate", *Journal of the Royal Asiatic Society*, 23/4, 2013, pp. 495 – 526.

36 R. Kovalev, „Commerce and Caravan Routes along the Northern Silk Road (Sixth-Ninth Centuries). Part I: The Western Sector", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 14, 2005, pp. 55 – 105.

37 Mas üdï, „Meadows of Gold", pp. 131, 133; Noonan, „Economy of the Khazar Khaganate", p. 211.

38 Istakhri, *Kitàb suwar al-aqalim*, tr. Lunde şi Stone, „Book of Roads and Kingdoms", în *Land of Darkness*, pp. 153 – 155.

39 J. Darrouzès, *Notiţiae Episcopatuum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris, 1981, pp. 31 – 32, 241 – 242, 245.

40 Istakhri, „Book of Roads and Kingdoms", pp. 154 – 155.

41 Mason, „The Religious Beliefs of the Khazars", p. 411.

42 C. Zuckerman, „On the Date of the Khazars' Conversion to Judaism and the Chronology of the Kings of the Rus Oleg and Igor: A Study of the

Anonymous Khazar Letter from the Genizah of Cairo", *Revue des Études Byzantines*, 53, 1995, p. 245.

43 *Ibid.*, pp. 243 – 244. Despre preluarea unor idei din scrierile lui Constantin, P. Meyvaert şi P. Devos, „Trois énigmes cyrillo-méthodiennes de la «Légende Italique» résolues grâce à un document inédit", *Analecta Bollandiana*, 75, 1955, pp. 433 – 440.

44 P. Lavrov (ed.), Materialipo istorii vozniknoveniia drevnişei slavianskoi pizmennosti, Leningrad, 1930, p. 21; F. Buder, „The Representation of Oral Culture in the Vita Constantini? Slavic and East European Review, 39/3, 1995,

p. 372.

45 „The Letter of Rabbi Hasdai”, în J. Rader Marcus (ed.), *The Jew in the Medieval World*, Cincinanţi, 1999, pp. 227 – 228. Vezi şi N. Golb şi O. Pritsak (editori), *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*, Londra, 1982.

46 „The Letter of Joseph the King”, în J. Rader Marcus (ed.), *The Jew in the Medieval World*, p. 300. Despre dezbateri în privinţa datei şi a contextului, vezi P. Golden, „The Conversion of the Khazars to Judaism”, în Golden, Ben-Shammai şi Rona-Tas, *World of the Khazars*, pp. 123 – 162.

47 R. Kovalev, „Creating «Khazar Identity» through Coins – the «Special Issue» Dirhams of 837/8”, în F. Curta (ed.), *East Central and Eastern Europe in the Early Middle Ages*, Ann Arbor, 2005, pp. 220 – 253. Despre schimbarea practicilor funerare, V. Petrukhin, „The Decline and Legacy of Khazaria”, în P. Urbanczyk (ed.), *Europe around the Year 1.000*, Varşovia, 2001, pp. 109 – 122.

48 *Coran*, 2.285, p. 48; 3.84, p. 60.

49 Zuckerman, „On the Date of the Khazars* Conversion”, p. 241. Vezi, de asemenea, Golb şi Pritsak, *Khazarian Hebrew Documents*, p. 130.

50 Mas üdl, „Meadows of Gold”, p. 132; despre elitele iudaice, Mason, „The Religious Beliefs of the Khazars”, pp. 383 – 415.

51 Pritsak şi Golb, *Khazarian Hebrew Documents*; Mas üdï, „Meadows of Gold”, p. 133; Istakhri, „Book of Roads and Kingdoms”, p. 154.

52 Ibn Khurradădhbih, „Book of Roads and Kingdoms”, p. 110.

53 Ibid. pp. 111 – 112.

54 *Ibid.*, p. 112.

55 Ibn al-Faqïh, „Book of Countries”, p. 114.

56 Liutorând din Cremona, un călător ajuns la Constantinopol în secolul X, a crezut că denumirea dată populaţiei *Rus** provenea de la termenul grecesc *rousious* („roşu”), tocmai din cauza culorii specifice, roşiatice, a

părului acestora, *The Complete Works of Liudprand of Cremona*, tr. P. Squatriti, Washington, DC, 2007, 5.15, p. 179. De fapt, termenul provine de la cuvintele scandinave *roprsmenn* şi *roi-Sr*, care înseamnă „a vâsli". S. Ekbo, „Finnish Ruotsi and Swedish Roslagen – What Sort of Connection?", *Medieval Scandinavia*, 13, 2000, pp. 64 – 69; W. Duczko, *Viking Rus*: *Studies on the Presence of Scandinavians* în *Eastern Europe*, Leiden, 2004, pp. 22 – 23.

57 S. Franklin şi J. Shepard, *The Emergence of Rus***750 – 1200*, Londra, 1996.

58 Constantin Porfirogenetul, *De Administrând-o Imperio*, 9, pp. 58 – 62.

59 De Administrând-o Imperio, 9, p. 60.

60 Ibn Rusta, *Kitäb al-a läq an-nafisa*, tr. Lunde şi Stone, „Book of Precious Gems", în *Land of Darkness*, p. 127.

61 Ibn Fadian, „Book of Ahmad ibn Fadian", p. 45.

62 Ibn Rusta, „Book of Precious Gems", p. 127.

63 Ibn Fadlän, „Book of Ahmad ibn Fadian", pp. 46 – 49.

64 A Winroth, *The Conversion of Scandinavia*, New Haven, 2012, pp. 78 – 79.

65 M. Bogucki, „The Begining of the Dirham Import to the Baltic Sea and the Question of the Early Emporia", în A. Bitner-Wroblewska şi U. Lund-Hansen (editori), *Worlds Apart*? *Contacts across the Baltic Sea in the Iron Age*: *Network Denmark-Poland 2005 – 2008*, Copenhaga, 2010, pp. 351361. Despre Suedia, vezi I. Hammarberg, *Byzantine Coin Finds în Sweden*, 1989; C. von Heijne, *Särpräglat*. *Vikingatida och tidigmedeltida myntfyndfran Danmark*, *Skäne*, *Blekinge och Halland* (ca *800 – 1130*), Stockholm, 2004.

66 T. Noonan, „Why Dirhams First Reached Russia: The Role of Arab-Khazar Relations in the Development of the Earliest Islamic Trade with Eastern Europe", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 4, 1984, pp. 151 – 182, şi, mai ales,

idem, „Dirham Exports to the Baltic in the Viking Age”, în K. Jonsson şi B. Maimer (editori), *Sigtuna Papers: Proceedings of the Sigtuna Symposium on Viking-Age Coinage 1 – 4 June 1989*, Stockholm, 1990, pp. 251 – 257.

Capitolul 7: Drumul sclavilor

1 Ibn Rusta, „Book of Precious Gems”, pp. 126 – 127.

2 Ibid.

3 De Administrând-o Impieri, 9, p. 60.

4 Ibn Fadlän, „Book of Ahmad ibn Fadlän”, p. 47.

5 D. Wyatt, Slaves and Warriors în Medieval Britain and Ireland, 800 – 1200, Leiden, 2009.

6 L. Delisle (ed.), Littérature latine ethistoire du moyen äge, Paris, 1890, p. 17.

7 Vezi J. Henning, „Strong Rulers – Weak Economy? Rome, the Carolingians and the Archaeology of Slavery in the First Millennium AD”, în J. Davis şi M. McCormick (editori), *The Long Morning of Medieval Europe*: *New Directions in Early Medieval Studies*, Aldershot, 2008, pp. 33 – 53; despre Novgorod, vezi H. Birnbaum, „Medieval Novgorod: Political, Social and Cultural Life în an Old Russian Urban Community”, *California Slavic Studies*, 1992, 14, p. 11.

8 Adam din Bremen, *History of the Archbishops of Hamburg Bremen*, ed. şi tr. F. Tschan, New York, 1959, 4.6, p. 190.

9 B. Hudson, Viking Pirates and Christian Princes: Dynasty, Religion and Empire in the North Atlantic, Oxford, 2005, p. 41; în general, vezi şi S. Brink, Vikingamas salvar: den nordiska träldomen underyngre jämälder och äldsta medeltid, Stockholm, 2012.

10 T. Noonan, „Early Abbasid Mint *Output*”, *Journal of Economic and Social History*, 29, 1986, pp. 113 – 175; R. Kovalev, „Dirham Mint Output of Şamanid Samarqand and its Connection to the Beginings of Trade with Northern Europe (10th Century)”, *Histoire & Mesure*, 17/3 – 4, 2002, pp. 197 – 216; T. Noonan şi R. Kovalev, „The Dirham Output and Monetary Circulation of a Secondary

Şamanid Mint: A Case Study of Balch", în R. Kiernowski (ed.), Moneda *Mediavalis*: *Studia numizmatyczne i historyczne ofiarowane Profesorowi Stanistawowi Suchodolskiemu w 65. rocznict urodzin*, Varşovia, 2002, pp. 163 – 174.

11 R. Segal, Islams Black Slaves: The Other Black Diaspora, New York, 2001, p. 121.

12 Ibn Hawqal, *Kitāb şuratal-ard*, apud D. Ayalon, „The Maruluks of the Seljuks: Islam's Military Might at the Crossroads", *Journal of the Royal Asiatic Society*, 6/3, 1996, p. 312. Din acest moment, voi folosi termenul de „turci" şi nu „triburile turcice", pentru a face diferenţa dintre popoarele din stepe şi strămoşii Turciei moderne.

13 W. Scheidel, „The Roman Slave Supply", în K. Bradley, P. Cardedge, D. Eltis şi S. Engerman (editori), *The Cambridge* World *History of Slavery*, 3 volume, Cambridge, 2011 –, 1, pp. 287 – 310.

14 Vezi E Caswell, The Slave Girls of Baghdad. The Qiyan in the Early Abbasid Era, Londra, 2011, p. 13.

15 Tacitus, *Annals*, 15.69, p. 384.

16 Ibn Buţlân, *Taqwim al-şihha*, apud G. Vantini, *Oriental Sources concerning Nubia*, Heidelberg, 1975, pp. 238 – 239.

17 Kaykävüs ibn Iskandar ibn Qäbüs, ed. şi tr. R. Levy, *Naşihatnăma known as Qäbüs-näma*, Londra, 1951, p. 102.

18 Ibid.

19 D. Abulafia, „Asia, Africa and the Trade of Medieval Europe", în M. Postan, E. Miller şi C. Postan (editori), *Cambridge Economic History of Europe*: *Trade and Industry in the Middle Ages*, Cambridge, 1987, p. 417. Vezi şi D. Mishin, „The Saqaliba Slaves in the Aghlabid State", în M. Sebök (ed.), *Annual of Medieval Studies at CEU1996/1997*, Budapesta, 1998, pp. 236 – 244.

20 Ibrahim ibn Ya qüb, tr. Lunde şi Stone, în *Land of Darkness*, pp. 164 – 165. Despre rolul esenţial al Pragăi în comerţul cu sclavi, vezi D. Trestik, „«Eine große Stadt der

Slawen namens Prag»: Staaten und Sklaven în Mitteleuropa im 10. Jahrhundert", în P. Sommer (ed.), *Boleslav* îi *der tschechische Staat um das Jahr 1.000*, Praga, 2001, pp. 93 – 138.

21 Ibn al-Zubayr, *Book of Gifts and Ranties*, pp. 91 – 92. Vezi A. Christys, „The Queen of the Franks Offers Gifts to the Caliph Al-Muktafi", în W. Davies şi P. Fouracre (editori), *The Languages of Gift in the Early Middle Ages*, Cambridge, 2010, pp. 140 – 171.

22 Ibrahim ibn Yaqüb, pp. 162 – 163.

23 R. Naismith, „Islamic Coins from Early Medieval England", *Numismatic Chronicle*, 165, 2005, pp. 193 – 222; idem, „The Coinage of Offa Revisited", *British Numismatic Journal*, 80, 2010, pp. 76 – 106.

24 M. McCormick, „New Light on the «Dark Ages»: How the Slave Trade Fuelled the Carolingian Economy", *Past & Present*, 177, 2002, pp. 17 – 54; vezi J. Henning, „Slavery or Freedom? The Causes of Early Medieval Europe's Economic Advancement", *Early Medieval Europe*, 12/3, 2003, pp. 269 – 277.

25 Ihn Khurradädhbih, „Book of Roads and Kingdoms", p. 111.

26 Ibn Hawqal, *Kitân sürat al-ard*, tr. Lunde şi Stone, „Book of the Configuration of the Earth", în *Land of Darkness*, p. 173.

27 *Ibid*. De asemenea, Al-Muqaddasi, *Land of Darkness*, p. 170.

28 Al-Jähiz, *Kitāb* al-*Hayawăn*, apud C. Verlinden, *LEsclavage dans leurope medieval*, 2 volume, Brugge, 1955 – 1977, 1, p. 213.

29 Ibid.

30 Verlinden, *Esclavage*, 2, pp. 218 – 230, 731 – 732; W. Phillips, *Slavery from Roman Times to the Early Transatlantic Trade*, Manchester, 1985, p. 62.

31 H. Loyn şi R. Percival (editori), The Reign of Charlemagne: Documents on Carolingian Government and Administration, Londra, 1975, p. 129.

32 În Germania, se obişnuia acelaşi lucru, forma de salut *servus* fiind destul de răspândită.

33 Adam din Bremen, Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum, tr. T. Reuter, History of the Archbishops of Hamburg-Bremen, New York, 2002, 1, pp. 39 – 41.

34 *Pactum Hlotharii I*, în McCormick, „Carolingian Economy", p. 47.

35 G. Luzzato, An Economic History of Italy from the Fall of the Roman Empire to the Sixteenth Century, tr. P. Jones, Londra, 1961, pp. 35, 51 – 53; Phillips, Slavery, p. 63.

36 McCormick, „Carolingian Economy", pp. 48 – 49.

37 Hudüd al – (Ăl-am în The Regions of the World: A Persian Geography 372 AH-982AD, tr. V. Minorsky, ed. C. Bosworth, Londra, 1970, pp. 161 – 162.

38 Ibn Fadlän, „Book of Ahmad ibn Fadian", p. 44; Ibn Khurradädhbih, „Book of Roads and Kingdoms", p. 12; Martínez, „Gardâzi's Two Chapters on the Turks", pp. 153 – 154.

39 *Russian Primary Chronicle*, tr. S. Cross şi O. Sherbowitz-Wetzor, Cambridge, MA, 1953, p. 61.

40 *Annales Bertiniani*, ed. G. Waitz, Hanovra, 1885, p. 35.

41 Mas üdl, „Meadows of Gold", pp. 145 – 146; Ibn Hawqal, „Book of the Configuration of the Earth", p. 175.

42 Ibn Hawqal, „Book of the Configuration of the Earth", p. 178.

43 R Kovalev, „Mint Output în Tenth Century Bukhara: A Case Study of Dirham Production with Monetary Circulation in Northern Europe", *Russian History/Histoire Russe*, 28, 2001, pp. 250 – 259.

44 Russian Primary Chronicle, p. 86.

45 Ibid. p. 90.

46 H. Halm, *Das Reich des Mahdi. Der Aufstieg der Fatimiden (875 – 973)*, München, 1991; E Akbar, „The Secular Roots of Religious Dissidence in Early Islam: The

Case of the Qaramita of Sawad Al-Kufa", *Journal of the Institute of Muslim Minority Affairs*, 12/2, 1991, pp. 376 – 390. Despre istoria califatului în aceasta perioadă, vezi M. van Berkel, N. El Cheikh, H. Kennedy şi L. Oşti, *Crisis and Continuity at the Abbasid Court*: *Formal and Informal Politics in the Caliphate ofal-Muqtadir*, Leiden, 2013.

47 Bar Hebraeus, *Kiăbă d-maktbânüt zabné*, E. Budge (ed. şi tr.), *The Chronography of Gregory Abul Faraj*, 2 volume, Oxford, 1932, 1, p. 164.

48 Matei din Edessa, *The Chronicle of Matthew of Edessa*, tr. A. Dostourian, Lanham, 1993, 1/1, p. 19; M. Canard, „Baghdad au IVe siècle de l'Hégire (Xe siècle de l ere chrétienne)", *Arabica*> 9, 1962, pp. 282 – 283. Vezi R. Bulliet, *Cotton*, *Climate*, *and Camels in Early Islamic Iran*: *A Moment în World History*, New York, 2009, pp. 79 – 81; R. Ellenblum, *The Collapse of the Eastern Mediterranean*: *Climate Change and the Decline of the East*, *950 – 1072*, Cambridge, 2012, pp. 32 – 36.

49 Ellenblum, Collapse of the Eastern Mediterranean, pp. 41 – 43.

50 C. Mango, The Homilies of Photius Patriarch of Constantinople, Cambridge, MA, 1958, pp. 88 – 89.

51 Russian Primary Chronicle, pp. 74 – 75.

52 Shepard, „The Viking Rus and Byzantium", în S. Brink şi N. Price (editori), *The Viking World*, Abingdon, 2008, pp. 498 – 501.

53 Vezi, de exemplu, A. Poppe, „The Building of the Church of St Sophia în *Kiev*", *Journal of Medieval History*, *71*1, 1981, pp. 15 – 66.

54 Shepard, „Viking Rus", p. 510.

55 T. Noonan şi R. Kovalev, „Prayer, Illumination and Good Times: The Export of Byzantine Wine and Oil to the North of Russia în PreMongol Times", *Byzantium and the North*. *Acta Fennica*, 8, 1997, pp. 73 – 96; M. Roslund, „Broşamen vom Tisch der Reichen. Byzantinische Funde aus Lund und Sigtuna (ca 980 – 1250)", în M. Müller-Wille (ed.), *Rom und Byzanz im Nordem*. *Mission und*

Glaubensweschel im Ostseeraum während des 8 – 14 Jahrhunderts, Stuttgart, 1997, 2, pp. 325 – 385.

56 L. Golombek, „The Draped Universe of Islam", în P. Parsons Souček (ed.), *Content and Context of Visual Arts in the Islamic World: Papers from a Colloquium în Memory of Richard Ettinghausen*, University Park, PA, 1988, pp. 97 – 114. Despre producţia de textile din Antiohia după 1098, vezi T. Vorderstrasse, „Trade and Textiles from Medieval Antioch", *Al-Masāq*, *221*2, 2010, pp. 151 – 171.

57 D. Jacoby, „Byzantine Trade with Egypt from the Mid-Tenth Century to the Fourth Crusade", *Thesaurismata*, 30, 2000, p. 36.

58 V. Piacentini, „Merchant Families in the Gulf: A Mercantile and Cosmopolitan Dimension: The Written Evidence", *ARAM*, 11 – 12, 1999 – 2000, pp. 145 – 148.

59 D. Goitein, A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza, 6 volume, Berkeley, 1967 – 1993, 4, p. 168; Jacoby, „Byzantine Trade with Egypt", pp. 41 – 43.

60 Nâşir-i Khusraw, *Safamâma*, tr. W. Thackston, *Năşer-e Khosraw's Book of Travels*, Albany, NY, 1986, pp. 39 – 40.

61 Jacoby, „Byzantine Trade with Egypt", p. 42; S. Simonsohn, *The Jews of Sicily 383 – 1300*, Leiden, 1997, pp. 314 – 316.

62 M. Vedeler, *Silk for the Vikings*, Oxford, 2014.

63 E. Braţe şi E. Wessén, *Sveriges Runinskrifter*: *Södermanlands Runinskrifter*, Stockholm, 1924 – 1936, p. 154.

64 S. Jansson, *Vastmanlands runinskrifter*, Stockholm, 1964, pp. 6 – 9.

65 G. Isitt, „Vikings in the Persian Gulf, *Journal of the Royal Asiatic Society*, 17/4, 2007, pp. 389 – 406.

66 P. Frankopan, „Levels of Contact between West and East: Pilgrims and Visitors to Constantinople and Jerusalem in the 9 th-zh Centuries", în S. Searight şi M.

Wagstaff (editori), *Travellers* in the *Levant*: *Voyagers and Visionaries*, Durham, 2001, pp. 87 – 108.

67 Vezi J. Wordey, Studies on the Cult of Relics în Byzantium up to 1204, Farnham, 2009.

68 S. Blöndal, *The Varangians of Byzantium*, tr. B. Benedikz, Cambridge, 1978; J. Shepard, „The Uses of the Franks în llth-Century Byzantium", *Anglo-Norman Studies*, 15, 1992, pp. 275 – 305.

69 P. Frankopan, The First Crusade: The Callfrom the East, Londra, 2012, pp. 87 – 88.

70 H. Hoffmann, „Die Anfänge der Normannen în Süditalien", Quellen und Forschungen aus Italienischen Archiven und Bibliotheken, 47, 1967, pp. 95 – 144; G. Loud, The Age of Robert Guiscard: Southern Italy and the Norman Conquest, Singapore, 2000.

71 Al – Utbî, Kitâb-i Yamini, tr. J. Reynolds, Historical memoirs of the amic Sabaktagin, and the sultán Mahmud of Ghazna, Londra, 1868, p. 140. Vezi, în general, C. Bosworth, The Ghaznavids, 994 – 1040, Cambridge, 1963.

72 A. Shapur Shahbâzi, *Ferdowsi*: *A Critical Biography*, Costa Mesa, CA, 1991, mai ales pp. 91 – 93; vezi G. Dabiri, „The Shahnama: Between the Şamanids and the Ghaznavids", *Iranian Studies*, 43/1, 2010, pp. 13 – 28.

73 Y. Bregel, „Turko-Mongol Influences în Central Asia", în R. Canfield (ed.), *Turko Persia în Historical Perspective*, Cambridge, 1991, p. 53 şi urm.

74 Herrman, „Die älteste türkische Weltkarte", pp. 21 – 28.

75 Yüsuf Khâşş Häjib, Kutadgu Bilig, tr. R. Dankoff, Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turko-Islamic Mirror for Princes, Chicago, 1983, p. 192.

76 Despre ascensiunea selgiucizilor, vezi C. Lange şi S. Mecit (editori), *The Seljuqs*: *Politics*, *Society and Culture*, Edinburgh, 2011.

77 Despre contradicţiile din aceste surse istorice, vezi O. Safi, *Politics of Knowledge în* Pre*Modem Islam*: *Negoţiating Ideology and Religious Inquiry*, Chapel Hill,

NC, 2006, pp. 35 – 36.

78 Dunlop, *History of the Jewish Khazars*, p. 260; A. Peacock, *Early Seljuq History*: *A New Interpretation*, Abingdon, 2010, pp. 33 – 34; Dickens, „Patriarch Timothy", pp. 117 – 139.

79 Aristakes din Lastivert, Patmut (iwn Aristakeay Vardapeti Lastivertts woy, tr. R. Bedrosian, Aristakes Lastiverteis History, New York, 1985, p. 64.

80 Pentru o colecţie de texte referitoare la izvoarele istorice despre bătălia de la Manzikert, vezi C. Hillenbrand, *Turkish Myth and Muslim Symbol*, Edinburgh, 2007, p. 26 şi urm.

81 Frankopan, *First Crusade*, pp. 57 – 86.

82 *Ibid.*, p. 13 – 25.

83 Bernold din Constanţa, *Die Chroniken Bertholds von Reichenau und Bernolds von Konstanz*, ed. I. Robinson, Hanovra, 2003, p. 520.

84 Frankopan, *First Crusade*, pp. 1 – 3, 101 – 113.

85 *Ibid.*, passim. Despre teama de Apocalipsă, vezi J. Rubenstein, *Armies of Heaven*: *The First Crusade and the Quest for Apocalypse*, New York, 2011.

Capitolul 8: Drumul către paradis

1 Albert din Aachen, *Historia Iherosolimitana*, ed. şi tr. S. Edgington, Oxford, 2007, 5.45, p. 402; Frankopan, *First Crusade*, p. 173.

2 Raymond din Aguilers, *Historia Francorum qui ceperunt Jerusalem*, tr. J. Hill şi L. Hill, *Le „Liber de Raymond d'guilers*, Paris, 1969, 14, p. 127. Pentru expediţie şi Cruciade în general, C. Tyerman, *Gods War*: *A New History of the Crusades*, Londra, 2006.

3 Fulcher din Chartres, *Gesta Francorum Iherusalem Peregrinantium*, tr. F. Ryan, *A History of the Expedition to Jerusalem 1095 – 1127*, Knoxville, 1969, 1, 27, p. 122. Sunt multe de învăţat din cele mai recente cercetări despre legătura dintre sănătatea mentală şi violenţa extremă în luptă. De exemplu, R. Ursano et al., „Posttraumatic Stress Disorder and Traumatic Stress: From Bench to Bedside,

from War to Disaster", *Annals of the New York Academy of Sciences*.

1208, 2010, pp. 72 – 81.

4 Ana Comnena, *Alexias*, tr. P. Frankopan, *Alexiad*, Londra, 2009, 13.11, pp. 383 – 384; despre întoarcerea lui Bohemund în Europa, L. Russo, „Il viaggio di Boemundo-d'Altavilla în Francia", *Archivio storico italiano*, 603, 2005, pp. 3 – 42; Frankopan, *First Crusade*, pp. 188 – 189.

5 R. Chazan, „«Let Not a Reînant or a Residue Escape»: Millenarian Enthusiasm in the First Crusade", *Speculum*, 84, 2009, pp. 289 – 313.

6 Al-Harawi, Kitâb al-ishârât ilă mă rifat al-zivărăt, în A. Maalouf, The Crusade through Arab Eyes, Londra, 1984, p. XIII. Vezi şi Ibn al-Jawzi, al-Muntazam fi tărâkh al-muluk wa-al-umam, în C. Hillenbrand, The Crusades: Islamic Perspectives, Edinburgh, 1999, p. 78. În general, vezi P. Cobb, The Race for Paradise: An Islamic History of the Crusades, Oxford, 2014.

7 Relatări despre suferinţe în S. Eidelberg (tr.), *The Jews and the Crusaders*, Madison, 1977. Vezi M. Gabriele, „Against the Enemies of Christ: The Role of Count Emicho in the Anti-Jewish Violence of the First Crusade", în M. Frassetto (ed.), *Christian Attitudes towards the Jews in the Middle Ages*: *A Casebook*, Abingdon, 2007, pp. 61 – 82.

8 Frankopan, *First Crusade*, pp. 133 – 135, 167 – 171; J. Pryor, „The Oath of the Leaders of the Crusade to the Emperor Alexius Comnenus: Fealty, Homage", *Parergon*, Seria nouă, 2, 1984, pp. 111 – 141.

9 Raymond din Aguilers, *Le „Liber*, 10, pp. 74 – 75.

10 Frankopan, *First Crusade*, mai ales p. 186 şi urm.

11 Ibn al-Athïr, Al-Kâmilfi l-ta rikh, tr. D. Richards, The Chronicle of Ihn al-Athir for the Crusading Period from al-Kămilfi l-ta râkh, Aldershot, 2006, p. 13.

12 Jacoby, „Byzantine Trade with Egypt", pp. 44 – 45.

13 S. Goitein, *A Mediterranean Society*, 1, p. 45.

14 A. Greif, „Reputation and Coalitions in Medieval Trade: Evidence on the Maghribi Traders", *Journal of*

Economic History, 49.4, 1989, p. 861.

15 Ibn Khaldün, Dâwăn al-mubtada, tr. V. Monteil, Discours sur l'histoire universelle (al-Muqaddima), Paris, 1978, p. 522.

16 Frankopan, *First Crusade*, pp. 29 – 30.

17 E. Occhipinti, *Italia dei communi. Secoli XI-XIII*, 2000, pp. 20 – 21.

18 J. Riley-Smith, *The First Crusaders, 1095 – 1131*, Cambridge, 1997, p. 17.

19 Călugărul din Lido, Monachi Anonymi Littorensis Historia de Translatio Sanctorum Magni Nicolai, în Recueil des Historiens des Croisades: Historiens Occidentaux, 5, pp. 272 – 275; J. Prawer, The Crusaders Kingdom: European Colonialism in the Middle Ages, Londra, 2001, p. 489.

20 Codice diplomatico della repubblica di Genova, 3 volume, Roma, 1859 – 1940, l, p. 20.

21 B. Kedar, „Genoa's Golden Inscription in the Church of the Holy Sepulchre: A Case for the Defence", în G. Airaldi şi B. Kedar (editori), *Icomuni italiani nel regno crociato di Gerusalemme*, Genoa, 1986, pp. 317 – 335. Vezi şi

M.-L. Favreau-Lilie, care susţine că acest document ar fi putut fi falsificat ulterior, *Die Italiener im Heiligen Land vom ersten Kreuzzug bis zum Tode Heinrichs von Champagne (1098 – 1197)*, Amsterdam, 1989, p. 328.

22 Dandolo, *Chronica per externum descripta*, *Rerum Italicarum Scriptoares*, 25 volume, Bologna, 1938 – 1958, 12, p. 221. Vezi şi Călugărul din Lido, *Monachi Anonymi*, pp. 258 – 259.

23 M. Pozza şi G. Ravegnani, *I Trattati con Bisanzio 992 – 1198*, Veneţia, 1993, pp. 38 – 45. Despre data la care au fost acordate concesiunile, asupra căreia s-a hotărât cu mult timp în urmă, în anii 1080, vezi P. Frankopan, „Byzantine Trade Privileges to Venice in the Eleventh Century: The Chrysobull of 1092", *Journal of Medieval History*, 30, 2004, pp. 135 – 160.

24 Călugărul din Lido, *Monachi Anonymi*, pp. 258 – 259; Dandolo, *Chronica*, p. 221. Vezi şi D. Queller şi I. Katele, „Venice and the Conquest of the Latin Kingdom of Jerusalem”, *Studi Veneziani*, 21, 1986, p. 21.

25 F. Miklósich şi J. Müller, *Acta et Diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, 6 volume, Venepa, 1860 – 1890, 3, pp. 9 – 13.

26 R.-J. Lilie, *Byzantium and the Crusader States, 1096 – 1204*, tr. J. Morris şi J. Ridings, Oxford, 1993, pp. 87 – 94; „Noch einmal zu den Thema «Byzanz und die Kreuzfahrerstaaten»”, *Poikila Byzantină*, 4, 1984, pp. 121 – 174. Despre tratatul de la Devol, *Alexiad*, XII.24, pp. 385 – 396.

27 S. Epstein, *Genoa and the Genoese*: *958 – 1528*, Chapel Hill, NC, 1996, pp. 40 – 41; D. Abulafïa, „Southern Italy, Sicily and Sardinia in the Medieval Mediterranean Economy”, în idem, *Commerce and Conquest in the Mediterranean*, *Aldershot*, 1993, 1, pp. 24 – 27.

28 T. Asbridge, „The Significance and Causes of the Battle of the Field of Blood”, *Journal of Medieval History*, 23/4, 1997, pp. 301 – 316.

29 Fulcher din Chartres, *Gesta Francorum*, p. 238.

30 G. Tafel şi G. Thomas, *Urkunden zur älteren handeis und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, 3 volume, Viena, 1857, 1, p. 78; Queller şi Katele, „Venice and the Conquest”, pp. 29 – 30.

31 Tafel şi Thomas, *Urkunden*, 1, pp. 95 – 98; Lilie, *Byzantium and the Crusader States*, pp. 96 – 100; T. Devaney, „«Like an Ember Buried în Ashes»: The Byzantine-Venetian Conflict of 1119 – 1126”, în T Madden, J. Naus şi V. Ryan (editori), *Crusades – Medieval Worlds* în *Conflict*, Farnham, 2010, pp. 127 – 147.

32 Tafel şi Thomas, *Urkunden*, 1, pp. 84 – 89. Vezi şi J. Prawer, „The Italians in the Latin Kingdom”, în idem, *Crusader Institutions*, Oxford, 1980, p. 224; M. Barber, *The Crusader States*, Londra, 2012, pp. 139 – 142; J. Riley-Smith, „The Veneţian Crusade of 1122 – 1124”, în Airaldi şi

Kedar, *I Comuni Italiani*, pp. 339 – 350.

33 G. Bresc-Bautier, Le Cartulaire du chapitre du Saint-Sépulcre de Jérusalem, Paris, 1984, pp. 51 – 52.

34 Bernard din Clairvaux, *The Letters of St Bernard of Clairvaux*, ed. şi tr. B. James şi B. Kienzle, Stroud, 1998, p. 391.

35 Annali Genovesi de Caffaro e dei suoi Conţinutatori, 1099 – 1240, 5 volume, Genova, 1890 – 1929, 1, p. 48.

36 D. Abulafïa, The Great Sea: A Human History of the Mediterranean, Londra, 2011, p. 298. Vezi idem, „Christian Merchants in the Almohad Cities", Journal of Medieval Iberian Studies, 2, 2010, pp. 251 – 257; O. Constable, Housing the Stranger in the Mediterranean World: Lodging, Trade and Travel în Late Antiquity and the Middle Ages, Cambridge, 2003, p. 278.

37 P. Jones, The Italian City State: From Commune to Signoria, Oxford, 1997. Vezi M. Ginatempo şi L. Sandri, L'Italia dette città: ilpopolamento urbano tra Medioevo e Rinascimento (secoli XIII-XVI), Florenta, 1990.

38 Usâma b. Munqidh, Kitâb al-ïtibàr, tr. P. Cobb, The Book of Contemplation: Islam and the Crusades, Londra, 2008, p. 153.

39 V. Lagardère, *Histoire et société en Occident musulman: analyse du Miyar d'al-Wansharisi*, Madrid, 1995, p. 128; D. Valerian, „Ifrïqiyan Muslim Merchants in the Mediterranean at the End of the Middle Ages", *Mediterranean Historical Review*, 14.2, 2008, p. 50.

40 *Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum*, ed. şi tr. R. Hill, Londra, 1962, 3, p. 21.

41 Vezi C. Burnett (ed.), Adelard of Bath: An English Scientist and Arabist of the Early Twelfth Century, Londra, 1987; L. Cochrane, Adelard of Bath: The First English Scientist, Londra, 1994.

42 Adelard din Bath, Adelard of Bath, Conversations with his Nephew: On the Same and the Different, Questions on Natural Science and on Birds, ed. şi tr. C.

Burnett, Cambridge, 1998, p. 83.

43 A. Pym, Negoţiating the Frontier: Translators and Intercultures în Hispanic History, Manchester, 2000, p. 41.

44 T. Burman, Reading the Qur an în Latin Christendom, 1140 – 1560, Philadelphia, 2007.

45 P. Frankopan, „The Literary, Cultural and Political Context for the Twelfth-Century Commentary on the *Nicomachean Ethics*, în C. Barber (ed.), *Medieval Greek Comentaries on the Nicomachean Ethics*, Leiden, 2009, pp. 45 – 62.

46 Abulafia, *Great Sea*, p. 298.

47 A. Shalem, Islam Christianised: Islamic Portable Objects in the Medieval Church Treasuries of the Latin West, Frankfurt-am-Main, 1998.

48 Vorderstrasse, „Trade and Textiles from Medieval Antioch", pp. 168 – 171; M. Meuwese „Antioch and the Crusaders în Western Art", în *East and West in the Medieval Mediterranean*, Leuven, 2006, pp. 337 – 355.

49 R. Falkner, „Taxes of the Kingdom of Jerusalem", în Statistical Documents of the Middle Ages: Translations and Reprintstrom the Original Sources of European History, 3: 2, Philadelphia, 1907, pp. 19 – 23.

50 C. Cahen, *Makhzumiyyat*: *études sur l'histoire économique et financière de l'Égypte medievale*, Leiden, 1977; Abulafia „Africa, Asia and the Trade of Medieval Europe", pp. 402 – 473.

51 S. Stern, „Ramisht of Siraf: A Merchant Millionaire of the Twelfth Century", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 1 /2, 1967, pp. 10 – 14.

52 T. Madden, „Venice and Constantinople în 1171 and 1172: Enrico Dandolo's Attitudes towards Byzantium", *Mediterranean Historical Review*, 8/2, 1993, pp. 166 – 185.

53 D. Nicol, Byzantium and Venice: A Study în Diplomatic and Cultural Relations, Cambridge, 1988, p. 107.

54 P. Magdalino, „Isaac II, Saladin and Venice", în J.

Shepard (ed.), *The Expansion of Orthodox Europe*: *Byzantium, the Balkans and Russia*, Aldershot, 2007, pp. 93 – 106.

55 Ibn Shaddäd, *Life of Saladin by Baha* ad-*Din*, Londra, 1897, pp. 121 – 122; G. Anderson, „Islamic Spaces and Diplomacy în Constantinople (Tenth to Thirteenth Centuries C.E.)", *Medieval Encounters*, 15, 2009, pp. 104 – 105.

56 Ana Comnena, *Alexiad*, X.5, p. 277.

57 Ibn Jubayr, *Rihlat Ibn Jubayr*, tr. R. Broadhurst, *The Travels of Ibn Jubayr*, Londra, 1952, p. 315.

58 *Ibid*. Vezi şi C. Chism, „Memory, Wonder and Desire in the Travels of Ibn Jubayr and Ibn Battuta", în N. Paul şi S. Yeager (editori), *Remembering the Crusades*: *Myth, Image and Identity*, Cambridge, 2012, pp. 35 – 36.

59 Ibn al-Athïr, *Chronicle*, pp. 289 – 290; Barber, *Crusader States*, p. 284.

Barber, Crusader States, pp. 296 – 297; Imäd al-Din, al-Fath al-qussi fi l-fath al-qudsi, tr. H. Massé, Conquête de la Syrie et de la Palestine par Saladin, Paris, 1972, pp. 27 – 28.

61 Barber, *Crusader States*, pp. 305 – 313; T. Asbridge, *The Crusades*: *The War for the Holy Land*, Londra, 2010, pp. 342 – 364.

62 J. Riley-Smith, *The Crusades*: *A History*, Londra, 1987, p. 137.

63 J. Phillips, *The Crusades 1095 – 1197*, Londra, 2002, pp. 146 – 150;

J. Phillips, Holy Warriors: A Modern History of the Crusades, Londra, 2009, pp. 136 – 165.

64 Geoffrey de Villehardouin, „The Conquest of Constantinople", în *Chronicles of the Crusades*, tr. M. Shaw, Londra, 1963, p. 35.

65 William din Tyre, *Chronicon*, ed. R. Huygens, 2 volume, Tumhout, 1986, 2, p. 408; J. Phillips, *The Fourth Crusade and the Sack of Constantinople*, Londra, 2004, pp. 67 – 68.

66 D. Queller şi T. Madden, „Some Further Arguments în Defence of the Venetians on the Fourth Crusade”, *Byzantion*, 62, 1992, p. 438.

67 T. Madden, „Venice, the Papacy and the Crusades before 1204”, în S. Ridyard (ed.), *The Medieval Crusade*, Woodbridge, 2004, pp. 85 – 95.

68 D. Queller şi T. Madden, *The Fourth Crusade*: *The Conquest of Constantinople*, Philadelphia, 1997, p. 55 şi urm.

69 Tafel şi Thomas, *Urkunden*, 1, pp. 444 – 452.

70 Robert din Clari, *La Conquête de Constantinople*, ed. P. Lauer, Paris, 1924, pp. 71 – 73.

71 Niketas Khoniates, *Khronike diegesis*, ed. J. van Dieten, *Nicetaie Choniataie Historia*, New York, 1975, pp. 568 – 577.

72 P. Riant, *Exuviae sacrae constantinopolitanae*, 2 volume, Geneva, 1876, l, pp. 104 – 105.

73 Khoniates, *Khronike*, p. 591. Pentru o reevaluare importantă a pagubelor din oraf, vezi T. Madden, „The Fires of the Fourth Crusade în Constantinople, 1203 – 1204: A Damage Assessment”, *Byzantinische Zeitschrifi*, 84/85, 1992, pp. 72 – 93.

74 Vezi M. Angold, *The Fourth Crusade*, 2003, pp. 219 – 267; dar şi D. Perry, „The *Translatio Symonensis* and the Seven Thieves: Veneţian Fourth Crusade *Furia Sacra* Narrative and the Looting of Constantinople”, în T. Madden (ed.), *The Fourth Crusade*: *Event, Aftermath and Perceptions*, Aldershot, 2008, pp. 89 – 112.

75 R. Gallo, „La tomba di Enrico Dandolo în Santa Sofia a Constantinople”, *Rivista Mensile della Città di Venezia*, 6, 1927, pp. 270 – 283; T. Madden, *Enrico Dandolo and the rise of Venice*, Baltimore, 2003, pp. 193 – 194.

76 Michael Khoniates, *Michaelis Choniataie Epis Pulae*, ed. F. Kolovou, Berlin, 2001, Scrisorile 100, 145, 165; T. Shawcross, „The Lost Generation (c. 1204 – c. 1222): Political Allegiance and Local Interests under the

Impact of the Fourth Crusade", în J. Herrin şi G. Saint-Guillain (editori), *Identities and Allegiances in the Eastern Mediterranean after 1204*, Farnham, 2011, pp. 9 – 45.

77 Tafel şi Thomas, *Urkunden*, 1, pp. 464 – 488; N. Oikonomides, „La Décomposition de l'Empire byzantin à la veille de 1204 et les origines de l'Empire de Nicée: à-propos de la «Partitio Romaniae»", în *XV Congrès international d'études byzantines*, Atena, 1976, 1, pp. 3 – 22.

78 C. Otten-Froux, „Identities and Allegiances: The Perspective of Genoa and Pisa", în Herrin şi Saint-Guillan, *Identities and Allegiances*, p. 265 şi urm.; vezi G. Jehei, „The Struggle for Hegemony in the Eastern Mediterranean: An Episode in the Relations between Venice and Genoa According to the Chronicles of Ogerio Pane", *Mediterranean Historical Review*, 11/2, 1996, pp. 196 – 207.

79 F. Van Tricht, The Latin Renovatio of Byzantium: The Empire of Constantinople (1204 – 1228), Leiden, 2011, mai ales p. 157 şi urm.

80 Vezi S. McMichael, „Francis and the Encounter with the Sultan [1219]", în *The Cambridge Companion to Francis of Assisi*, ed. M. Robson, Cambridge, 2012, pp. 127 – 142; J. Tolan, *Saint Francis and the Sultan*: *The Curious History of a Christian-Muslim Encounter*, Oxford, 2009.

81 Delumeau, *History of Paradise*, pp. 71 – 96.

82 M. Gosman, „La Légende du Prêtre Jean et la propagande au près des croisés devant Damiette (1228 – 1221)", în D. Buschinger (ed.), *La Croisade*: *réalités et fictions*. *Actes du colloque d'miens 18 – 22 marş 1987*, Göppinger, 1989, pp. 133 – 142; J. Valtrovà, „Beyond the Horizons of Legends: Tradiţional Imagery and Direct Experience în Medieval Accounts of Asia", *Numen*, 57, 2010, pp. 166 – 167.

83 C. Beckingham, „The Achievements of Prester John", în C. Beckingham şi B. Hamilton (editori), *Prester John, the Mongols and the Ten Lost Tribes*, Aldershot,

1996, pp. 1 – 22; P. Jackson, *The Mongols and the West*, Londra, 2005, pp. 20 – 21.

84 F. Zarncke, „Der Priester Johannes II", Abhandlungen der Königlich Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften, Philhist. KL, 8, 1876, p. 9.

85 Jackson, *Mongols and the West*, pp. 48 – 49.

Capitolul 9: Drumul spre iad

1 Hetbum, Patmich T'at arats, La fior des estoires de la terre d'Orient, în Recueil des Historiens des Croisades: Historiens Arméniens, nr. 1, p. x.

2 Atamalik Juvaynï, *Ta rïx-i Jahăn-Gusă*, tr. J. Boyle, în *Genghis Khan*: *The History of the World-Conqueror*, 2 volume, Cambridge, MA, 1958, vol. 1.

1, pp. 21 – 22.

3 Pentru semnificaţia titlului „Genghis", vezi I. de Rachewiltz, „The Title Cinggis Qan/Qayan Re-examined", în W. Hessig şi K. Sangster (editori), *Gedanke und Wirkung*, Wiesbaden, 1989, pp. 282 – 288; T. Allsen, „The rise of the Mongolian Empire and Mongolian Rule în North China", în *The Cambridge History of China*, 15 volume, Cambridge, 1978 –, vol. 6, pp. 321 şi urm.

4 *The Secret History of the Mongols*, tr. I. de Rachewiltz, 2 volume, Leiden, 2004, vol. 1, p. 13.

5 Allsen, „Râse of the Mongolian Empire", pp. 321 şi urm.; G. Németh, „Wanderungen des mongolischen Wortes *Ndkür* «Genosse»", în *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, nr. 3, 1952, pp. 1 – 23.

6 T. Allsen, „The Yuan Dynasty and the Uighurs of Turfan in the 13th Century", în M. Rossabi (ed.), *China among Equals*: *The Middle Kingdom and its Neighbors*, *10 th-14th Centuries*, Berkeley, 1983, pp. 246 – 248.

7 P. Golden, „«I Will Give the People unto Thee»: The Cinggisid Conquests and their Aftermath in the Turkic World", *Journal of the Royal Asiatic Society*, nr. 10/1, 2000, p. 27.

8 Z. Buniatov, *Gosudarstvo Khorezmsahov-Anuşteginidov*, Moscova, 1986, pp. 128 – 132; Golden,

„Cinggisid Conquests”, p. 29.

9 Juvaynï, *History of the World Conqueror*, vol. 16, 1, p. 107.

10 Ibn al-Athïr, în B. Spider, *History of the Mongols*, Londra, 1972, p. 30.

11 D. Morgan, *The Mongols*, Oxford, 1986, p. 74.

12 Nasawî, Sirat al-şultăn Jalâl al-Dïn Mangubirti, tr. O. Houdas, Histoire du sultan Djelâl ed-Din Mankobirtiprince du Khârezm, Paris, 1891, 16, p. 63.

13 K. Raphael, „Mongol Siege Warfare on the Banks of the Euphrates and the Question of Gunpowder (1260 – 1312)”, *Journal of the Royal Asiatic Society*, nr. 19/3, 2009, pp. 355 – 370.

14 A. Waley (trad.), The Travels of an Alchemist: The Journey of the Taoist, Ch angeh9 un, from China to the Hindukush at the Summons of Chingiz Khan, Recorded by his Disciple, Li Chih-ch ang, Londra, 1931, pp. 92 – 93.

15 Vezi lucrarea de pionierat a lui Allsen, Commodity and Exchange şi G. Lane, Early Mongol Rule în Thirteenth-Century Iran: A Persian Renaissance, Londra, 2003.

16 Juvaynï, *History of the World Conqueror*, vol. 27, 1, pp. 161 – 164.

17 J. Smith, „Demographic Considerations in Mongol Siege Warfare”, *Archivum Ottomanicum*, 13, 1994, pp. 329 – 334; idem, „Mongol Manpower and Persian Population”, *Journal of Economic and Social History of the Orient*, nr. 18/3, 1975, pp. 271 – 299; D. Morgan, „The Mongol Armies în Persia”, *Der Islam*, nr. 56/1, 2009, pp. 81 – 96.

18 A. Nasonov (ed.), Novgorodskaia Pervaia Letopis starsego i mladşego isvodov, Leningrad, 1950, p. 61.

19 *Ibid.*, pp. 74 – 77.

20 E. Petruhov, Serapion Vladimirskii, russkii propovedenik XIII veka, Sankt-Petersburg, 1888, anexă, p. 8.

21 Deşi comentatorii medievali au făcut o legătură între tătari şi Tartar, primul termen era folosit în stepe ca referire la triburi nomade, fiind, cel mai probabil, derivat

din cuvântul tungus „*ta-ta*”, însemnând „a târî” sau „a trage”. Vezi S. Akiner, *Religious Language of a Belarusian Tătar Kit ab*, Wiesbaden, 2009, pp. 13 – 14.

22 Jackson, *Mongols and the West*, pp. 59 – 60; D. Sinor, „The Mongols in the West”, *Journal of Aslan History*, nr. 33/1, 1999, pp. 1 – 44.

23 C. Rodenburg (ed.), MGHE – pistulae saeculi XIII e regestispontificum Romanorum selectae, 3 vol., Berlin, 1883 – 94, 1, p. 723; Jackson, Mongols and the West, pp. 65 – 69.

24 P. Jackson, „The Crusade against the Mongols (1241Y, *Journal of Ecclesiastical History*, nr. 42, 1991, pp. 1-18

25 H. Dörrie, „Drei Texte zur Geschichte der Ungam und Mongolen. Die Missionreisen des fr. Julianus O.P. ins Ural-Gebiet (1234/5) und nach Rußland (1237) und der Bericht des Erzbischofs Peter über die Tataren”, *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften în Göttingen*, *philhist*. *Klasse*, nr. 6, 1956, p. 179; vezi şi Jackson, *Mongols and the West*, p. 61.

26 Arhidiaconul Toma, *Historia Salonitanorum atque Spălatinorum pontificum*, ed. und trans. D. Krabic, M. Sokol şi J. Sweeney, Budapesta, 2006, p. 302; Jackson, *Mongols and the West*, p. 65.

27 S-au păstrat copii ale acestor două scrisori: C. Rodenberg (ed.), *Epistolae saeculi XII e regestis pontificum romanorum*, 3 volume, Berlin, 1883 – 1894, vol. 2, p. 72; voi. 3, p. 75.

28 Valtrovră, „Beyond the Horizons of Legends”, pp. 154 – 158.

29 William of Rubruck, *The Mission of Friar William de Rubruck*, tr. P. Jackson, ed. D. Morgan, Londra, 1990, vol. 28, p. 17.

30 *Ibid.*, vol. 2, pp. 72, 76; vol. 13, p. 108; Jackson, *Mongols and the West*, p. 140

31 Giovanni da Pian del Carpine, *Sinica Franciscana*: *Itinera et reldtiones fratrum minorum saeculi XVII et XIV*,

ed. A. van den Wyngaert, 5 volume, Florenţa, 1929, vol. 1, pp. 60, 73 – 75.

32 Giovanni da Pian del Carpine, *Ystoria Mongolarum*, Florenţa, 1929, pp. 89 – 90.

33 „Letter of the Great Khan Güyüg to Pope Innocent IV (1246)", în I. de Rachewiltz, *Papal Envoys to the Great Khans*, Stanford, 1971, p. 214 (cu diferenţe).

34 C. Dawson, Mongol Mission: Narratives and Letters of the Franciscan Missionaries în Mongolia and China in the Thirteenth and Fourteenth Centuries, Londra, 1955, pp. 44 – 45.

35 R Jackson, „World-Conquest and Local Accommodation: Threat and Blandishment în Mongol Diplomacy", în J. Woods, J. Pfeiffer, S. Quinn şi E. Tucker (editori), *History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and the Middle East*: *Studies în Honor of John E. Woods*, Wiesbaden, 2006, pp. 3 – 22.

36 R. Thomson, „The Eastern Mediterranean in the Thirteenth Century: Identities and Allegiances. The Peripheries; Armenia", în Herrin şi Saint-Gobain, *Identities and Allegiances*, pp. 202 – 204.

37 J.-L. van Dieten, „Das Lateinische Kaiserreich von Konstantinopel und die Verhandlungen über kirchliche Wiedervereinigung", în V. van Aalst şi

K. Ciggaar (editori), *The Latin Empire*: *Some Contributions*, Hernen, 1990, pp. 93 – 125.

38 William of Rubruck, *Mission of Friar William*, vol. 33, p. 227.

39 George Pachymeres, *Chronicon*, ed. and tr. A. Faillier, *Relations historiques*, 2 vol., Paris, 1984, 2, pp. 108 – 9; J. Langdon, „Byzantium's Iniţial Encounter with the Chinggisids: An Introduction to the Byzantino-Mongolica", *Viator*, nr. 29, 1998, pp. 130 – 133.

40 'Abdallah b. Fadialläh Wasşâf, Tarjiyat al-amşâr wa-taiziyat al-aşâr, în Spuler, History of the Mongols, pp. 120 – 121.

41 Allsen, Commodity and Exchange, pp. 28 – 29.

42 J. Richard, „Une Ambassade mongole a Paris en 1262”, *Journal des Savants*, nr. 4, 1979, pp. 295 – 303; Jackson, *Mongols and the West*, p. 123.

43 N. Nobutaka, „The Rank and Status of Military Refugees in the Maruluk Army: A Reconsideration of the *Wăfidiyah*”, *Maruluk Studies Review*, nr. 10/1, 2006, pp. 55 – 81; R. Amitai-Preiss, „The Remaking of the Military Elite of Maruluk Egypt by al-Nâşir Muhammad b. Qaläwün”, *Studia Islamică*, nr. 72, 1990, pp. 148 – 150.

44 P. Jackson, „The Crisis in the Holy Land în 1260”, *English Historical Review*, nr. 95, 1980, pp. 481 – 513.

45 R. Amitai-Preiss, Mongols and Maruluks: The Maruluk-Ilkhanid War, 1260 – 1281, Cambridge, 1995.

46 Jüzjäni, Tabakăt-i-Năşiri, tr. H. Raverty, A generat history of the Muhammadan dynasties of Asia, including Hindustan, from 810 A.D. to 1260 A.D., and the irruption of the infidel Mughals into Islam, Calcutta, 1881, nr. 23/3 – 4, pp. 1104, 1144 – 1145.

47 L. Lockhart, „The Relations between Edward I and Edward II of England and the Mongol Il-Khans of Persia”, *Iran*, nr. 6, 1968, p. 23. Despre expediţie, C. Tyerman, *England and the Crusades*, *1095 – 1588*, Londra, 1988, pp. 124 – 132.

48 W. Budge, The Monks of Kublai Khan, Emperor of China, Londra, 1928, pp. 186 – 187.

49 S. Schein, „Gesta Dei per Mongolos 1300: The Genesis of a Non-Event”, *English Historical Review*, nr. 94/272, 1979, pp. 805 – 819.

50 R. Amitai, „Whither the Ilkhanid Army? Ghazan’s First Campaign into Syria (1299 – 1300)”, în di Cosmo, *Warfare în Inner Aslan History*, pp. 221 – 264.

51 William Blake, „Jerusalem”. Legendele referitoare la Iosif din Arimateea, despre care se spune că ar fi vizitat insulele britanice, au circulat în Anglia încă din Evul Mediu: W. Lyons, *Joseph of Arimathea*: *A Study în Reception History*, Oxford, 2014, pp. 72 – 104.

Capitolul io: Drumul morţii şi al distrugerii

1 S. Karpov, „The Grain Trade in the Southern Black Sea Region: The Thirteenth to the Fifteenth Century”, *Mediterranean Historical Review*, nr. 8/1, 1993, pp. 55 – 73.

2 A. Ehrenkreutz, „Strategic Implications of the Slave Trade between Genoa and Maruluk Egypt in the Second Half of the Thirteenth Century”, în A. Udovitch (ed.), *The Islamic Middle East, 700 – 1900*, Princeton, 1981, pp. 335 – 343.

3 G. Lorenzi, Monumenti per servire alla storia del Palazzo Ducale di Venezia. Parte I: dal 1253 al 1600, Veneţia, 1868, p. 7.

4 „Anonimo genovese”, în G. Contini (ed.), *Poeţi del Duccento*, 2 vol., Milano, 1960, vol. 1, pp. 751 – 759.

5 V. Cilocitan, *The Mongols and the Black Sea Trade* in the *Thirteenth and Fourteenth Centuries*, Leiden, 2012, pp. 16, 21; S. Labib, „Egyptian Commercial Policy in the Middle Ages”, în M. Cook (ed.), *Studies in the Economic History of the Middle East*, Londra, 1970, p. 74.

6 Vezi D. Morgan, „Mongol or Persian: The Government of Il-khanid Iran”, *Harvard Middle Eastern and Islamic Review*, 3, 1996, pp. 62 – 76 şi, mai ales, Lane, *Early Mongol Rule în Thirteenth-Century Iran*.

7 G. Alef, „The Origin and Development of the Muscovite Poştal Sistem”, *Jahrbücherfur Geschichte Osteuropas*, 15, 1967, pp. 1-15.

8 Morgan, The Mongols, pp. 88 – 90; Golden, „Cinggisid Conquests”, pp. 38 – 40; T. Allsen, Mongol Imperialism: The Policies of the Grand Qan Mongke în China, Russia and the Islamic Lands, 1251 – 1259, Berkeley, 1987, pp. 189 – 216.

9 Juvaynt, History of the World Conqueror, 3, 1, p. 26.

10 Procesul începuse deja pe la mijlocul secolului al XIII-lea, potrivit relatărilor unor misionari şi soli. Vezi G. Guzman, „European Clerical Envoys to the Mongols: Reports of Western Merchants în Eastern Europe and

Central Asia, 1231 – 1255", *Journal of Medieval History*, 22/1, 1996, pp. 57 – 67.

11 William of Rubruck, *Mission of Friar William*, 35, pp. 241 – 242.

12 J. Ryan, „Preaching Christianity along the Silk Route: Missionary Outposts in the Tartar «Middle Kingdom» in the Fourteenth Century", *Journal of Early Modern History*, 2/4, 1998, pp. 350 – 373. Pentru Persia, vezi R. Lopez, „Nuove luci sugli italiani în Estremo Oriente prima di Colombo", *Studi Colombian*! 3, 1952, pp. 337 – 398.

13 Dawson, *Mission to Asia*, pp. 224 – 226; de Rachewiltz, *Papal Envoys*, pp. 160 – 178; vezi şi J. Richard, *La Papauté et les missions d'Orient au moyen âge (XIIIe-XVe siècles)*, Roma, 1977, pp. 144 şi urm. Giovanni îi învinuieşte pe nestorieni pentru faptul că nu s-au făcut mai multe convertiri, susţinând ca aceştia l-ar fi acuzat de spionaj şi de practicarea magiei: rivalităţile dintre creştini se făceau simţite în China, la fel cum se întâmplase în Persia şi prin alte locuri.

14 P. Jackson, „Hülegü Khan and the Christians: The Making of a Myth", în

J. Phillips şi P. Edbury (editori), *The Experience of Crusading*, 2 vol., Cambridge, 2003, vol. 2, pp. 196 – 213; S. Grupper, „The Buddhist Sanctuary-Vihara of Labnasagut and the Il-qan Hülegü: An Overview of Il-Qanid Buddhism and Related Matters", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 13, 2004, pp. 5 – 77; Foltz, *Religions of the Silk Road*, p. 122.

15 S. Hackel, „Under Pressure from the Pagans?

— The Mongols and the Russian Church", în J. Breck şi J. Meyendorff (editori), *The Legacy of St Vladimir*: *Byzantium*, *Russia*, *America*, Crestwood, NY, 1990, pp. 47 – 56; C. Halperin, „Know Thy Enemy: Medieval Russian Familiarity with the Mongols of the Golden Borde", *Jahrbücher fur Geschichte Osteuropas*, 30, 1982, pp. 161 – 175.

16 D. Ostrowski, *Muscovy and the Mongols*: *Cross-*

*Cul*tural *Lnfluences on the Steppe Frontier*, *1304 – 1589*, Cambridge, 1998; M. Bilz-Leonardt, „Deconstructing the Myth of the Tartar Yoke", *Central Aslan Survey*, 27/1, 2008, pp. 35 – 36.

17 R. Hartwell, „Demographic, Political and Social Transformations of China, 750 – 1550", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 42/2, 1982, pp. 366 – 369; R. von Glahn, „Revisiting the Song Monetary Revolution: A Review Essay", *International Journal of* Aslan *Studies*, 1/1, 2004, p. 159.

18 Vezi, de exemplu, G. Wade, „An Early Age of Commerce în Southeast Asia, 900 – 1300 *CSL*", *Journal of Southeast Asia Studies*, 40/2, 2009, pp. 221 – 265.

19 S. Kumar, „The Ignored Elites: Turks, Mongols and a Persian Secretarial Class in the Early Delhi Sultanate", *Modern Aslan Studies*, 43/1, 2009, pp. 72 – 76.

20 P. Buell, E. Anderson şi C. Perry, A Soup for the Qan: Chinese Dietary Medicine of the Mongol Era as Seen în Hu Szu-huis Yin-shan Cheng-yao, Londra, 2000.

21 P. Buell, „Steppe Foodways and History", *Aslan Medicine*, *Tradition and Modernity*, 2/2, 2006, pp. 179 – 180, 190.

22 P. Buell, „Mongolian Empire and Turkization: The Evidence of Food and Foodways", în R. Amitai-Preiss (ed.), *The Mongol Empire and its Legacy*, Leiden, 1999, pp. 200 – 223.

23 Allsen, *Commodity and Exchange*, pp. 1 – 2, 18; J. Paviot, „England and the Mongols (c. 1260 – 1330)", *Journal of the Royal Asiatic Society*, 10/3, 2000, pp. 317 – 318.

24 P. Freedman, „Spices and Late-Medieval European Ideas of Scarcity and Value", *Speculum*, 80/4, 2005, pp. 1209 – 1227.

25 S. Halikowski-Smith, „The Mystification of Spices in the Western Tradition", *European Review of History*: *Revue Européenne d'Histoire*, 8/2, 2001, pp. 119 – 125.

26 A. Appadurai, „Introduction: Commodities and the

Politics of Value, în A. Appadurai (ed.), *The Social Life of Things*: *Commodities* în *Cultural Perspective*, Cambridge, 1986, pp. 3 – 63.

27 Francesco Pegolotti, *Lihro di divisamenti di paesi (e di misure di mercatantie)*, tr. H. Yule, *Cathay and the Way Thither*, 4 volume, Londra, 1913 – 1916, vol. 3, pp. 151 – 155. Vezi şi J. Aureli, „Reading Renaissance Merchants' Handbooks: Confronting Professional Ethics and Social Identity", în J. Ehmer şi C. Lis (editori), *the idea of Work* în *Europefrom Antiquity to Modern Times*, Farnham.

2009, pp. 75 – 77.

28 R. Prazniak, „Siena on the Silk Roads: Ambrozio Lorenzetti and the Mongol Global Century, 1250 – 1350 u, *Journal of World History*, 21/2, 2010, pp. 179 – 181; M. Kupfer, „The Lost Wheel Map of Ambrogio Lorenzetti", *Art Bulletin*, *im*, 1996, pp. 286 – 310.

29 Ibn Baţţ Oţa, al-*Rihla*, traducere de H. Gibb, *The Travels ofibn Battuta*, 4 vol., Cambridge, 1994, vol. 4, 22, pp. 893 – 894.

30 E. Endicott-West, „The Yuan Government and Society", *Cambridge History of China*, vol. 6, pp. 599 – 560.

31 Allsen, Commodity and Exchange, pp. 31 – 39.

32 C. Salmon, „Les Persans à l'extrémité orientale de la route maritime (Ile A.E.

— XVIIe siècle)", *Archipel*, 68, 2004, pp. 23 – 58; de asemenea.

L. Yingsheng, „A Lingua Franca along the Silk Road: Persian Language în China between the 14th and the 16th Centuries", în R. Kauz (ed.), *Aspects of the Maritime Silk Roadfrom the Persian Gulf to the East China Sea*, Wiesbaden.

2010, pp. 87 – 95.

33 F. Hirth şi W. Rockhill, Chau Ju-Kua: His Work on the Chinese and Arab Trade in the Twelfth and Thirteenth Centuries, Entitled Chu-fan-chi, Sankt-Petersburg, 1911,

pp. 124 – 125, 142 – 143, 151.

34 Vezi R. Kauz, „The Maritime Trade of Kish during the Mongol Period", în L. Komaroff (ed.), *Beyond the Legacy of Genghis Khan*, Leiden, 2006, pp. 51 – 67.

35 în limba română, vezi Marco Polo, *Milionul*, *cartea minunatelor călătorii ale lui Marco Polo*, traducere de Romolo Ottone, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1958; vezi şi Ibn Baţţixta, 22, *Travels*, vol. 4, p. 894.

36 Pentru informaţii referitoare la Marco Polo, vezi J. Critchley, *Marco Polos Book*, Aldershot, 1992, şi, mai recent, H. Vogel, *Marco Polo was în China*: *New Evidence from Currencies, Salts and Revenues*, Leiden, 2013.

37 C. Wake, „The Great Ocean-Going Ships of Southern China in the Age of Chinese Maritime Voyaging to India, Twelfth to Fifteenth Centuries", *International Journal of Maritime History*, 9/2, 1997, pp. 51 – 58.

38 E. Schäfer, „Tang", în K. Chang (ed.), *Food în Chinese Culture: Anthropological and Historical Perspective*, New Haven, 1977, pp. 85 – 140.

39 V. Tomalin, V. Sevakumar, M. Nair şi P. Gopi, „The Thaikkal-Kadakkarapally Boat: An Archaeological Example of Medieval Ship Building in the Western Indian Ocean", *International Journal of Nautical Archaeology*, 33/2, 2004, pp. 253 – 263.

40 R. von Glahn, Fountain of Fortune: Money and Monetary Policy în China 1.000 – 1700, Berkeley, 1996, p. 48.

41 A. Watson, „Back to Gold – and Silver", Economic History Review, 20/1, 1967, pp. 26 – 27; I. Blanchard, Mining, Metallurgy and Minting in the Middle Age: Continuing Afro-European Supremacy, 1250 – 1450, Stuttgart, 2001, 3, pp. 945 – 948.

42 T. Sargent şi E Velde, *The Big Problem of Small Change*, Princeton, 2002, p. 166; J. Deyell, „The China Connection: Problems of Silver Supply în Medieval Bengal", în J. Richards (ed.), *Precious Metals in the Later Medieval and Early Modern World*, Durham, NC, 1983; M.

Allen, „The Volume of the English Currency, 1158 – 1470”, *Economic History Review*, 54/4, 2001, pp. 606 – 607.

43 O demonstrează foarte clar cazul Japoniei în secolul al XIV-lea. Vezi A. Kuroda, „The Eurasian Silver Century, 1276 – 1359: Commensurability and Multiplicity”, *Journal of Global History*, 4, 2009, pp. 245 – 269.

44 V. Fedorov, „Plaque în Camels and its Prevention in the USSR”, *Bulletin of the World Health Organisation*, 23, 1960, pp. 275 – 281. Pentru experimente mai timpurii, vezi, de exemplu, A Tseiss, „Infektionnâie zabolevaniia u verbliudov, neizvestnogo de sik por porishozdeniia”, *Vestnik mikrobiologii, epidemiologii i parazitologii*, 7/1, 1928, pp. 98 – 105.

45 Boccaccio, *Decameronul*, traducere în română de Eta Boeriu, ESPLA, Bucureşti, 1957.

46 T. Ben-Ari, S. Neerinckx, K. Gage, K. Kreppel, A. Laudisoit et al., „Plaque and Climate: Scales Matter”, *PLOS Pathog*, *719*, 2011, pp. 1 – 6. Vezi, totodată, B. Krasnov, I. Hohlova, L. Fielden şi N. Burdelova, „Efect of Ar Temperature and Humidity on the Survival of Prelmaginal Stages of Two Flea Species (Siphonaptera: Pulicidae)”, *Journal of Medical Entomology*, 38, 2001, pp. 629 – 637; K. Gage, T. Burkot, R. Eisen şi E. Hayes, „Climate and Vector-Borne Diseases”, American *Journal of Preventive Medicine*, 35, 2008, pp. 436 – 450.

47 N. Stenseth, N. Sarnia, H. Viljugrein, K. Kausrud, M. Begon et al., „Plaque Dynamics are Driven by Climate Variation”, *Proceeding of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 103, 2006, pp. 13110 – 13115.

48 Unii specialişti sugerează că identificarea cea mai timpurie ar proveni de pe pietrele funerare dintr-un cimitir aflat în estul Kîrgîzstanului, datând din anii 1330. S. Berry şi N. Gulade, „La Peste noire dans l’Occident chrétien et musulman, 1347 – 1353”, *Canadian Bulletin of Medical History*, 25/2, 2008, p. 466. Totuşi, acest lucru se bazează pe o neînţelegere. Vezi J. Norris, „East or West? The

Geographic Origin of the Black Death", *Bulletin of the History of Medicine*, 51, 1977, pp. 1 – 24.

49 Gabriele *de* Mussis, „Historia de Morbo", în *The Black Death*, tr. R. Horrox, Manchester, 2001, pp. 14 – 17; M. Wheelis, „Biological Warfare at the 1346 Siege of Caffa", *Emerging Infectious Diseases*, 8/9, 2002, pp. 971 – 975.

50 M. de Piazza, *Chronica*, în Horrox, *Black Death*, pp. 35 – 41.

51 „Anonimalle Chronicle", în Horrox, *Black Death*, p. 62.

52 John din Reading, „Chronica", în Horrox, *Black Death*, p. 74.

53 Ibn al-Wardi, „Risâlat al-naba' an al-waba", citat de B. Dols, *The Black Death in the Middle East*, Princeton, 1977, pp. 57 – 63.

54 M. Dods, „Ibn al-Wardi's «Risalah al-naba» an al-waba", în D. Kouymjian (ed.), *Ne-ar Eastern Numismatics, Iconography, Epigraphy and History*, Beirut, 1974, p. 454.

55 B. Dols, Black Death in the Middle East, pp. 160 – 161.

56 Boccacio, *Decameronul*.

57 de Mussis, *Historia de Morho*, p. 20; „Continuation Novimontensis", în *Monumenta Germaniae Historica, Scriptoares*, 9, p. 675.

58 John Clynn, „Annalium Hibernae Chronicon", în Horrox, *Black Death*, p. 82.

59 Louis Heylgen, Brève Chronicon Clerici Anonymi, în Horrox, Black Death, pp. 41 – 42.

60 Horrox, *Black Death*, pp. 44, 117 – 118; Dols, *Black Death in the Middle East*, p. 126.

61 Bengt Knutsson, „A Little Book for the Pestilence", în Horrox, *Black Death*, p. 176; John din Reading, *Chronica*, pp. 133 – 134.

62 S. Simonsohn (ed.), The Apostolic See and the Jews: Documents, 492 – 1404, Toronto, 1988, 1, nr. 373.

63 Vezi, în general, O. Benedictow, *The Black Death*,

1346 – 1353: The Complete History, Woodbridge, 2004, pp. 380 şi urm.

64 O. Benedictow, „Morbidity în Historical Plaque Epidemics", *Population Studies*, 41, 1987, pp. 401 – 431; idem, *What Disease was Plaque*? *On the Controversy over the Microbiological Identity of P*laque *Epidemics of the Past*, Leiden, 2010, mai ales, pp. 289 şi urm.

65 Petrarca, *Epistolae*, în Horrox, *Black Death*, p. 248.

66 „Historia Roffensis", în Horrox, *Black Death*, p. 70.

67 S. Pamuk, „Urban Real Wages around the Eastern Mediterranean în Comparative Perspective, 1100 – 2000", *Research* în *Economic History*, 12, 2005, pp. 213 – 232.

68 S. Pamuk, „The Black Death and the Origins of the «Great Divergence» across Europe, 1300 – 1600", *European Review of Economic History*, 11, 2007, pp. 308 – 309; S. Epstein, *Freedom and Growth*: *The rise of States and Markets în Europe*, *1300 – 1750*, Londra, 2000, pp. 19 – 26. Vezi şi M. Bailey, „Demographic Decline în Late Medieval England: Some Thoughts on Recent Research", *Economic History Review*, 49, 1996, pp. 1-19.

69 H. Miskimin, The Economy of Early Renaissance Europe, 1300 – 1460, Cambridge, 1975; D. Herlihy, The Black Death and the Transformation of the West, Cambridge, 1997.

70 D. Herlihy, „The Generation in Medieval History", *Viator*, 5, 1974, pp. 347 – 364.

71 Pentru criza din Egipt şi Levant, vezi A. Sabra, *Poverty and Charity în Medieval Islam*: *Maruluk Egypt 1250 – 1517*, Cambridge, 2000.

72 DeWitte, „Mortality Risk and Survival in the Aftermath of the Medieval Black Death", *Plos One*, 9/5, 2014, pp. 1 – 8. Pentru îmbunătăţirea dietelor, vezi T. Stone, „The Consumption of Field Crops în Late Medieval England", în C. Woolgar, D. Serjeantson şi T. Waldron (editori), *Food în Medieval England*: *Diet and Nutrition*,

Oxford, 2006, pp. 11 – 26.

73 Epstein, *Freedom and Growth*, pp. 49 – 68; Van Bavel, „People and Land: Rural Population Developments and Property Structures in the Low Countries, c. 1300 – c. 1600", *Continuity and Change*, 17, 2002, pp. 9 – 37.

74 Pamuk, „Urban Real Wages", pp. 310 – 311.

75 Anna Bijns, „Unyoked is Best! Happy the Woman without a Man", în

K. Wilson, *Women Writers of the Renaissance and Reformation*, Athens, 1987, p. 382. Vezi, totodată, T. de Moor şi J. Luiten van Zanden, „Girl Power: The European Marriage Pattern and Labour Markets in the North Sea Region in the Late Medieval and Early Modern Period", *Economic History Review*, 2009, pp. 1 – 33.

76 J. de Vries, „The Industrial Revolution and the Industrious Revolution", *Journal of Economic History*, 54/2, 1994, pp. 249 – 270; J. Luiten van Zanden, „The «Revolt of the Early Modernists» and the «First Modern Economy»: An Assessment", *Economic History Review*, 55, 2002, pp. 619 – 641.

77 E. Ashtor, „The Volume of Mediaeval Spice Trade", *Journal of European Economic History*, 9, 1980, pp. 753 – 757; idem, „Profits from Trade with the Levant in the Fifteenth Century", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 38, 1975, pp. 256 – 287; Freedman, „Spices and Late Medieval European Ideas", pp. 1212 – 1215.

78 Pentru importurile veneţiene de pigmenţi, vezi L. Matthew, „«Vendecolori a Venezia»: The Reconstruction of a Profession", *Burlington Magazine*, 114/1196, 2002, pp. 680 – 686.

79 Marin Sanudo, „Laus Urbis Venetaie", în A. Aricô (ed.), *La città di Veneţia* (*De origine, situ et magistratibus Urbis Venetaie*) *1493 – 1530*, Milano, 1980, pp. 21 – 23; pentru schimbările spaţiului interior în această perioadă, vezi R. Good, „Double Staircases and the Vertical Distribution of Housing în Venice 1450 – 1600",

Architectural Research Quarterly, 39/1, 2009, pp. 73 – 86.

80 B. Krekic, „LAborition de F esclavage à Dubrovnik (Raguse) au XVe siècle: mythe ou réalité?”, *Byzantinische Forschungen*, 12, 1987, pp. 309 – 317.

81 S. Mosher Stuart, „Dowry Increase and Increment în Wealth în Medieval Ragusa (*Dubrovnik*)”, *Journal of Economic History*, 41/4, 1981, pp. 795 – 811.

82 M. Abraham, Two Medieval Merchant Guilds of South India, New Delhi, 1988.

83 Ma Huan, Ying-yai sheng-lan, tr. J. Mills, *The Overall Survey of the Oceans Shores*, Cambridge, 1970, p. 140.

84 T. Sen, „The Formation of Chinese Maritime Networks to Southern Asia, 1200 – 1450”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 49/4, 2006, pp. 427, 439 – 440; H. Ray, *Trade and Trade Routes between India and China*, c. *140 BC-AD 1500*, Calcutta, 2003, pp. 177 – 205.

85 H. Tsai, *The Eunuchs in the Ming Dynasty*, New York, 1996, p. 148; T. Ju-kang, „Cheng Ho’s Voyages and the Distribution of Pepper în China”, *Joumal of the Royal Asiatic Society*, 2, 1981, pp. 186 – 197.

86 W. Atwell, „Time, Money and the Weather: Ming China and the «Great Depression» of the Mid-Fifteenth Century”, *Journal of Asia Studies*, 61/1, 2002, p. 86.

87 T. Brook, The Troubled Empire: China in the Yuan and Ming Dynasties, Cambridge, MA, 2010, pp. 107 – 109.

88 Ruy González de Clavijo, „Embajada aâamorlan”, tr. G. Le Strange, în *Embassy to Tamerlane 1403 – 1406*, Londra, 1928, 11, pp. 208 – 209.

89 *Ibid.*, 14, p. 270.

90 *Ibid.*, pp. 291 – 292. Pentru diseminarea viziunii lui Timur Lenk asupra artei şi arhitecturii, vezi T. Lentz şi G. Lowry, *Timur and the Princely Vision*: *Persian Art and Culture in the Fifteenth Century*, Los Angeles, 1989, pp. 159 – 232.

91 Khvand Mir, „Habibus-siyar”, tom III, ed. şi tr. W.

Thackston, *The Reign of the Mongol and the Turk*, 2 volume, Cambridge, MA, 1994, vol. 1, p. 294; D. Roxburgh, „The «Journal» of Ghiyath al-Din Naqqash, Timurid Envoy to Khan Baligh, and Chinese Art and Architecture", în L. Saurma-Jeltsch şi A. Eisenbeiss (editori), *The Power of Things and the Flow of Cultural Transformations*: *Art and Culture between Europe and Asia*, Berlin, 2010, p. 90.

92 R. Lopez, H. Miskimin şi A. Udovitch, „England to Egypt, 1350 – 1500: Long-Term Trends and Long-Distance Trade", în M. Cook (ed.), *Studies in the Economic History of the Middle East from* the rise *of Islam to the Present Day*, Londra, 1970, pp. 93 – 128; J. Day, „The Great Bullion Famine", *Past & Present*, 79, 1978, pp. 3 – 54; J. Munro, „Bullion Flows and Monetary Contraction in Late-Medieval England and the Low Countries", în J. Richards (ed.), *Precious Metals in the Later Medieval and Early Modern Worlds*, Durham, NC, 1983, pp. 97 – 158.

93 R. Huang, Taxation and Governmental Finance în Sixteenth-Century Ming China, Cambridge, 1974, pp. 48 – 51.

94 T. Brook, The Confusions of Pleasure: Commerce and Culture în Ming China, Berkeley, 1998.

95 N. Sussman, „Debasements, Royal Revenues and Inflation in France during the Hundred Years War, 1415 – 1422", *Journal of Economic History*, 53/1, 1993, pp. 44 – 70; idem, „The Late Medieval Bullion Famine Reconsidered", *Journal of Economic History*, 58/1, 1998, pp. 126 – 154.

96 R. Wicks, „Monetary Developments în Java between the Ninth and Sixteenth Centuries: A Numismatic Perspective", *Indonesia*, 42, 1986, pp. 59 – 65; J. Whitmore, „Vietnam and the Monetary Flow of Eastern Asia.

Thirteenth to Eighteenth Centuries", în Richards, *Precious Metal*, pp. 363 – 93; J. Deyell, „The China Connection: Problems of Silver Supply în Medieval Bengal", în Richards, *Precious Metal*, pp. 207 – 227.

97 Atwell, „Time, Money and the Weather”, pp. 92 – 96.

98 A. Vasiliev, „Medieval Ideas of the End of the World: West and East”, *Byzantion*, 16, 1942 – 1943, pp. 497 – 499; D. StrémooukhoíF, „Moscow the Third Rome: Sources of the Doctrine”, *Speculum*, 1953, p. 89; „Drevnie russkie pashalii na os muiu tisiahu let ot sotvereniia mira”, *Pravoslavnii-Sobesednik*, 3, 1860, pp. 335 – 334.

99 A. Bernáldez, *Memorias de los reyes católicos*, ed. M. Gómez-Moreno şi J. Carriazo, Madrid, 1962, p. 254.

100 I. Aboab, Nomología, o Discursos legales compuestos, Amsterdam, 1629, p. 195; D. Altabé, Spanish and Portuguese Jewry before and ajier 1492, Brooklyn, 1983, p. 45.

101 Freedman, „Spices and Late Medieval European Ideas”, pp. 1220 – 1227.

102 V. Flint, The Imaginative Landscape of Christopher Columbus, Princeton, 1992, pp. 47 – 64.

103 C. Delaney, „Columbuss Ultimate Goal: Jerusalem”, *Comparative Studies în Society and History*, 48, 2006, pp. 260 – 262.

104 Ibid. pp. 264 – 265; M. Menocal, The Arabic Role în Medieval Literary History: A Forgotten Heritage, Philadelphia, 1987, p. 12. Pentru textul scrisorilor de prezentare, vezi S. Morison, Journals and Other Documents on the Life and Voyages of Christopher Columbus, New York, 1963, p. 30.

Capitolul II Drumul aurului

1 O. Dunn şi J. Kelley (editori şi traducători), *The Diario of Christopher Columbus***First Voyage to America, 1492 – 1493*, Norman, OK, 1989, p. 19.

2 Ibn al-Faqân, în N. Levizion şi J. Hopkins (editori), *Corpus of Early Arabic Sources for West African History*, Cambridge, 1981, p. 28.

3 R. Messier, *The Almoravids and the Meanings of Jihad*, Santa Barbara, 2010, pp. 21 – 34. Vezi şi idem, „The Almoravids: West African Gold and the Gold Currency of

the Mediterranean *Basin*", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, nr. 17, 1974, pp. 31 – 47.

4 V. Monteil, „Routier de FAfrique blanche et noire du Nord-Ouest: al-Bakri (cordue 1068)", *Bulletin de TInstitut Fundamental d'înque Noire*, nr. 30/1, 1968, p. 74; I. Wilks, „Wangara, Akan and Portuguese in the Fifteenth and Sixteenth Centuries. 1. The Matter of Bitu", *Journal of African History*, nr. 23/3, 1982, pp. 333 – 334.

5 N. Levizion, „Islam în West Africa", în W. Kasinec şi M. Polushin (editori), *Expanding Empires*: *Cultural Interaction and Exchange în World Societies from Ancient to Early Modern Times*, Wilmington, 2002, pp. 103 – 114; T. Lewicki, „The Role of the Sahara and Saharians in the Relationship between North and South", în M. El Fasi (ed.), *Africa from the Seventh to Eleventh Centuries*, Londra, 1988, pp. 276 – 313.

6 S. Modylissoko, „L'Intelligentsia de Tombouctou aux 1 se et 16 e siècles", *Présence Africaine*, nr. 72, 1969, pp. 48 – 72. Manuscrisele au fost catalogate în secolul al XVI-lea de Muhammad al-Wangari şi formează o parte a magnificei colecţii ce aparţine, până în prezent, descendenţilor săi; informaţiile potrivit cărora documentele ar fi fost distruse de tuaregi în 2012 s-au dovedit eronate.

7 Ibn Facil Allāh al-'Umărï, *Masălik al-abşărfi mamălik al-amşăr*, traducere de Levizion şi Hopkins, *Corpus of Early Arabic Sources*, pp. 270 – 271. Scăderea valorii aurului este observată peste tot de autorii contemporani; pentru o opinie diferită, vezi W. Schultz, „Manşa Musas Gold în Maruluk Cairo: A Reappraisal of a World Civilizations Anecdote", în J. Pfeiffer şi S. Quinn (editori), *History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and the Middle East*: *Studies în Honor of John E. Woods*, Wiesbaden, 2006, pp. 451457.

8 Ibn Baţţiiţa, *Travels*, vol. 25, 4, p. 957.

9 B. Kreutz, „Ghost Ships and Phantom Cargoes: Reconstructing Early Amalfitan Trade", *Journal of*

Medieval History, nr. 20, 1994, pp. 347 – 357; A. Fromherz, „North Africa and the Twelfth-Century Renaissance: Christian Europe and the Almohad Islamic Empire”, *Islam and Christian Muslim Relations*, nr. 20/1, 2009, pp. 43 – 59; D. Abulafia, „The Role of Trade în Muslim-Christian Contact during the Middle Ages”, în D. Agius şi R. Hitchcock (editori), *The Arab Influence în Medieval Europe*, Reading, 1994, pp. 1 – 24.

10 Vezi lucrarea de pionierat a lui M. Horton, *Shanga*: *The Archaeology of a Muslim Trading Community on the Coast of East Africa*, Londra, 1996; vezi şi S. Guérin, „Forgotten Routes? Italy, Ifriqiya and the Trans Saharan Ivory Trade”, *Al-Masăq*, nr. 25/1, 2013, pp. 70 – 91.

11 D. Dwyer, *Fact and Legend in the Catalan Atlas of 1375*, Chicago, 1997; J. Messing, „Observations and Beliefs: The World of the Catalan Atlas”, în J. Levenson (ed.), *Circa 1492*: *Art in the Age of Exploration*, New Haven, 1991, p. 27.

12 S. Halikowski Smith, „The Mid-Atlantic Islands: A Theatre of Early Modern Ecocide”, *International Review of Social History*, nr. 65, 2010, pp. 51 – 77; J. Lucio de Azevedo, *Epocas de Portugal Económico*, Lisabona, 1973, pp. 222 – 223.

13 F. Barata, „Portugal and the Mediterranean Trade: A Prelude to the Discovery of the «New World»”, *Al-Masăq*, nr. 17/2, 2005, pp. 205 – 219.

14 „Scrisoarea regelui Dinis al Portugaliei, 1293”, în J. Marques, *Descobrimentos Portugueses – Documentos para a sua Historia*, 3 volume, Lisabona, 1944 – 1971, vol. 1, nr. 29; pentru rutele mediteraneene, vezi C.-E. Dufourcq, „Les Communications entre les royaumes chrétiens et les pays de l’Occident musulman dans les derniers siècles du Moyen Âge”, *Les Communications dans la Péninsule Ibérique au Moyen Âge*. *Actes du Colloque*, Paris, 1981, pp. 30 – 31.

15 Gomes Eanes de Zurara, *Cronica da Tomada de Ceuta*, Lisabona, 1992, pp. 271 – 276; A. da Sousa,

„Portugal”, în P. Fouracre et al. (editori), *The New Cambridge Medieval History*, 7 volume, Cambridge, 1995 – 2005, vol. 7, pp. 636 – 637.

16 A. Dinis (ed.), *Monumenta Henricina*, 15 volume, Lisabona, 1960 – 1974, vol. 12, pp. 73 – 74, traducere de P. Russell, *Prince Henry the Navigator*: *A Life*, New Haven, 2000, p. 121.

17 P. Hair, The Founding of the Castelo de São Jorge da Mina: An Analysis of the Sources, Madison, 1994.

18 J. Dias, „As primeiras penetrates portuguesas em África”, în L. de Albequerque (ed.), *Portugal no Mundo*, 6 volume, Lisabona, 1989, vol. 1, pp. 281 – 289.

19 M.-T. Seabra, *Perspectives da colonizând-o portuguesa na costa occidental Africană*: *andlise organizacional de S. Jorge da Mina*, Lisabona, 2000, pp. 80 – 93; Z. Cohen, „Administraţilo das ilhas de Cabo Verde e seu Distrito no Segundo Século de Colonizadlo (1560 – 1640)”, în M. Santos (ed.), *Historia Geralde Cabo Verde*, 2 volume, 1991, vol. 2, pp. 189 – 224.

20 L. McAlister, *Spain and Portugal in the New World, 1492 – 1700*, Minneapolis, MN, 1984, pp. 60 – 63; J. O’Callaghan, „Castile, Portugal, and the Canary Islands: Claims and Counterclaims”, *Viator*, nr. 24, 1993, pp. 287 – 310.

21 Gomes Eanes de Zuara, Crónica de Guiñé, traducere de C. Beazley, The chronicle of the discovery and conquest of Guinea, 2 volume, Londra, 1896 – 1899, 18, vol. 1, p. 61. Pentru Portugalia în această perioadă, vezi M.-J. Tavares, Estudos de História Monetdria Portuguesa (1383 – 1438), Lisabona, 1974; F. Barata, Navegando, comércio e relagóes politicos: os portgueses no Mediterráneo occidental (1385 – 1466), Lisabona, 1998.

22 Gomes Elnes de Zurara, *Chronicle*, 25, vol. 1, pp. 81 – 82. Pentru comentarii despre această sursă complexă, L. Barreto, „Gomes Eanes de Zurara e o problemă da Crónica da Guiñé”, *Studia*, nr. 47, 1989, pp. 311 – 369.

23 A. Saunders, A Social History of Black Slaves and

Freemen în Portugal, 1441 – 1555, Cambridge, 1982; T. Coates, Convicts and Orphans: Forces and State-Sponsored Colonizers in the Portuguese Empire, 1550 – 1755, Stanford, 2001.

24 Gomes Eanes de Zurara, *Chronicle*, 87, vol. 2, p. 259.

25 *Ibid.*, 18, vol. 1, p. 62.

26 H. Hart, Sea Road to the Indies: An Account of the Voyages and Exploits of the Portuguese Navigators, Together with the Life and Times of Dom Vasco da Gama, Capitao Mór, Viceroy of India and Count of Vidiqueira, New York, 1950, pp. 44 – 45.

27 Gomes Eanes de Zurara, *Chronicle*, 87, vol. 2, p. 259.

28 J. Cortés López, „El tiempo africano de Cristóbal Colón", *Studia Histórica*, nr. 8, 1990, pp. 313 – 326.

29 A. Brásio, *Monumenta Missionaria Africană*, 15 volume, Lisabona, 1952, vol. 1, pp. 84 – 85.

30 Ferdinand Columbus, *The Life of the Admiral Christopher Columbus by his Son Ferdinand*, traducere de B. Keen, New Brunswick, NJ, 1992, p. 35; C. Delaney, *Columbus and the Questfor Jerusalem*, Londra, 2012, pp. 48 – 49.

31 C. Jane (editor şi traducător), *Select Documents Illustrating the Four Voyages of Columbus*, 2 volume, Londra, 1930 – 1931, vol. 1, pp. 2 – 19.

32 O. Dunn şi J. Kelley (editori şi traducători), *The Diario of Christopher Columbus's First Voyage to America, 1492 – 3*, Norman, OK, 1989, p. 67.

33 *Ibid.*, pp. 143 – 145.

34 W. Phillips şi C. Rahn Phillips, *Worlds of Christopher Columbus*, Cambridge, 1992, p. 185. Pentru publicarea scrisorii în întreaga Europă, R. Hirsch, „Printed Reports on the Early Discoveries and their Reception", în M. Allen şi R. Benson (editori), *First Images of America*: *The Impact of the New World on the Old*, New York, 1974, pp. 90 – 91.

35 M. Zamora, „Christopher Columbus «Letter to the Sovereigns»: Announcing the Discovery", în S. Greenblatt (ed.), *New World Encounters*, Berkeley, 1993, p. 7.

36 Delaney, Columbus and the Quest for Jerusalem, p. 144.

37 Bartolomé de las Casas, *Historia de las Indias*, 1.92, traducere de P. Sullivan, *Indian Freedom*: *The Cause of Bartolomé de las Casas*, *1484 – 1566*, Kansas City, 1995, pp. 33 – 34.

38 E. Vilches, „Columbus Gift: Representations of Grace and Wealth and the Enterprise of the Indies", *Modern Language Notes*, nr. 119/2, 2004, pp. 213 – 214.

39 C. Sauer, *The Early Spanish Main*, Berkeley, 1966, p. 109.

40 L. Formisano (ed.), *Letterstrom a New World*: *Amerigo Vespuccis Discovery of America*, New York, 1992, p. 84; M. Perri, „«Ruined and Lost»: Spanish Destruction of the Pearl Coast in the Early Sixteenth Century", *Environment and History*, nr. 15, 2009, pp. 132 – 134.

41 Dunn şi Kelley, The Diario of Christopher Columbus's First Voyage, p. 235.

42 Ibid. pp. 285 – 287.

43 Ibid. *pp*. 235 – 237.

44 Bartolomé de las Casas, *Historia*, 3.29, p. 146.

45 Francisco López de Gomara, *Cortés*: *The Life of the Conqueror by his Secretary*, traducere de L. Byrd Simpson, Berkeley, 1964, vol. 27, p. 58.

46 Bernardino de Sahagun, Florentine Codex: General History of the Things of New Spain. Book 12, traducere de A. Anderson şi C. Dibble, Santa Fé, NM, 1975, p. 45; R Wright (trad.), Stolen Continents: Five Hundred Years of Conquest and Resistance in the Americas, New York, 1992, p. 29.

47 S. Gillespie, *The Aztec Kings*: *The Construction of Rulership* în *Mexican History*, Tucson, AZ, 1989, pp. 173 – 207; C. Townsend, „Burying the White Gods: New Perspectives on the Conquest of México", *American*

Historical Review, nr. 108/3, 2003, pp. 659 – 687.

48 Un desen păstrat acum la Huntington Art Gallery din Austin, Texas, îl înfăţişează pe Cortés întâmpinându-l pe Xicotencad, conducătorul din Tlaxcala, care spera să primească sprijin de la noii sosiţi pentru a-şi întări puterea în America Centrală.

49 J. Ginés de Sepúlveda, *Demócrates Segundo o de la Justas causas de la Guerra contra Ios indios*, editor A. Losada, Madrid, 1951, pp. 35, 33. Comparaţia cu maimuţele a fost ştearsă din manuscrisul folosit de Losada, A. Pagden, *Natural Fall of Man*: *The American Indian and the Origins of Comparative Ethnology*, Cambridge, 1982, p. 231, n. 45.

50 Sahagún, *Florentine Codex*, 12, p. 49; Wright (tr.), *Stolen Continents*, pp. 37 – 38.

51 Sahagun, *Florentine Codex*, 12, pp. 55 – 56.

521. Rouse, The Tainos: Rise and Decline of the People who Greeted Columbus, New Haven, 1992; N.D. Cook, Born to Die: Disease and New World Conquest, 1492 – 1650, Cambridge, 1998.

53 R. McCaa, „Spanish and Nahuatl Views on Smalipox and Demographic Catastrophe în México", *Journal of Interdisciplinary History*, nr. 25, 1995, pp. 397 – 431. În general, vezi A. Crosby, *The Columbian Exchange*: *Biological and Cultural Consequences of 1492*, Westport, CT, 2003.

54 Bernardino de Sahagun, *Historia general de las cosas de Nueva España*, Ciudad de México, 1992, p. 491; López de Gomara, *Life of the Conqueror*, 141 – 2, pp. 285 – 287.

55 Cook, *Born to Die*, pp. 15 – 59. De asemenea, Crosby, *Columbian Exchange*, pp. 56, 58; C. Merbs „A New World of Infectious Disease", *Yearbook of Physical Anthropology*, nr. 35/3, 1993, p. 4.

56 Fernández de Enciso, Suma de geografia, citat de E. Vilches, New World Gold: Cultural Anxiety and Monetary Disorder in Early Modern Spain, Chicago, 2010,

p. 24.

57 V. von Hagen, *The Aztec*: *Man and Tribe*, New York, 1961, p. 155.

58 P. Creza de León, *Crónica del Perú*, traducere de A. Cook şi N. Cook, *The Discovery and Conquest of Perú*, Durham, NC, 1998, p. 361.

59 Pentru Diego de Ordis, vezi C. García, *Vida del Comendador Diego de Ordaz*, *Descubridor del Orinoco*, Ciudad de México, 1952.

60 A. Barrera, „Empire and Knowledge: Reporting from the New World", *Colonial Latin American Review*, nr. 15/1, 2006, pp. 40 – 41.

61 H. Rabe, Deutsche Geschichte 1500 – 1600. Das Jahrhundert der Glaubensspaltung, München, 1991, pp. 149 – 153.

62 „Scrisoarea lui Pietro Pasqualigo", în J. Brewer (ed.), *Letters and Papers*, *Foreign and Domestic*, *of the Reign of Henry VIII*, 23 volume, Londra, 1867, vol. 1, l, pp. 116 – 117.

63 Pentru Anne Boleyn, în Calendar of State Papers and Manuscripts, Relating to English Affairs, Existing in the Archives and Collections of Venice, and in Other Libraries of Northern Italy, ed. R. Brown et al., 38 volume, Londra, 1970, vol. 4, p. 824.

64 Francisco López de Gomara, *Historia general de las Indias*, ed. J. Gurría Lacroix, Caracas, 1979, vol. 1, p. 7.

65 Pedro Mexía, *Historia del emperador Carlos V*, ed. J. de Mata Carrizo, Madrid, 1945, p. 543. Vezi şi Vilches, *New World Gold*, p. 26.

66 E Ribeiro da Silva, Dutch and Portuguese în Western Africa: Empires, Merchants and the Atlantic Sistem, 1580 – 1674, Leiden, 2011, pp. 116 – 117; Coates, Convicts and Orphans, pp. 42 – 62.

67 E. Donnan (ed.), *Documents Illustrative of the History of the Slave Trade to America*, 4 volume, Washington, DC, 1930, vol. 1, pp. 41 – 42.

68 B. Davidson, The Africa Past: Chronicles from

Antiquity to Modern Times, Boston, 1964, pp. 194 – 197.

69 Bräsio, *Missionaria Africană*, vol. 1, pp. 521 – 527.

70 A. Pagden, Spanish Imperialism and the Political Imagination: Studies în European and Spanish-American Social and Political Theory, 1513 – 1830, New Haven, 1990.

71 „Scrisoarea lui Manoel da Nobrega", citată de T. Botelho, „Labour Ideologies and Labour Relations in Colonial Portuguese America, 1500 – 1700", *International Review of Social History*, nr. 56, 2011, p. 288.

72 M. Cortés, Brève compendio de la sphère y el arte de navegar, citat de Vilches, New World Gold, pp. 24 – 25.

73 R. Pieper, Die Vermittlung einer neuen Welt: Amerika im Nachrichtennetz des Habsburgischen Imperiums, 1493 – 1598, Mainz, 2000, pp. 162 – 210.

74 Diego de Haëdo, *Topografia e historia general de Arge*, traducere de H. de Grammont, *Histoire des rois dyAlger*, Paris, 1998, vol. 1, p. 18.

75 E. Lyon, The Enterprise of Florida: Pedro Menéndez de Avilés and the Spanish Conquest of 1565 – 1568, Gainesville, FI, 1986, pp. 9 – 10.

76 José de Acosta, Historia natural y moral de las Indias, în Vilches, New World Gold, p. 27.

Capitolul 12: Drumul argintului

1 H. Miskimin, *The Economy of Later Renaissance Europe, 1460 – 1600*, Cambridge, 1977, p. 32; J. Munro, „Precious Metals and the Origins of the Price Revolution Reconsidered: The Conjecture of Monetary and Real Forces in the European Inflation of the Early to Mid-lbth Century", în C. Núñez (ed.), *Monetary History în Global Perspective, 1500 – 1808*, Sevilla, 1998, pp. 35 – 50; H. Inalcık, „The Ottoman State: Economy and Society, 1300 – 1600", în H. Inalcık şi D. Quataert (editori), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300 – 1914*, Cambridge, 1994, pp. 58 – 60.

2 P. Spufford, *Money and its Use în Medieval Europe*, Cambridge, 1988, p. 377.

3 Ch'ce P'u, *Ch'ce Pus Diary*: *A Record of Drifting Across the Sea*, tr. J. Meskill, Tucson, AZ, 1965, pp. 93 – 94.

4 Vélez de Guevara, *El diablo conjuelo*, citat în R. Pike, „Seville in the Sixteenth Century", *Hispanic American Historical Review*, 41/1, 1961, p. 6.

5 Francisco de Arino, *Succesos de Sevilla de 1592 a 1604*, în ibid. pp. 12 – 13; Vilches, *New World Gold*, pp. 25 – 26.

6 G. de Correa, Lendas de India, 4 volume, Lisabona, 1858 – 1864, vol. 1, p. 7; A. Baião şi K. Cintra, Asia de João de Barros: dos feitos que os portugueses fi zeram no descombrimento e conquista dos mares e terras de Oriente, 4 volume, Lisabona, 1988 –, 1, pp. 1 – 2.

7 A. Velho, *Roteiro da Primeira Viagem de Vasco da Gama*, ed. N. Águas, Lisabona, 1987, p. 22.

8 S. Subrahmanyam, *The Career and Legend of Vasco da Gama*, Cambridge, 1997, pp. 79 – 163.

9 Velho, Roteiro de Vasco da Gama, pp. 54 – 55.

10 *Ibid.*, p. 58.

11 S. Subrahmanyam, „The Birth-Pangs of Portuguese Asia: Revisiting the Fateful «Long Decade» 1498 – 1509", *Journal of Global History*!, 2007, p. 262.

12 Velho, Roteiro de Vasco da Gama, p. 60.

13 Vezi Subrahmanyam, *Vasco da Gama*, pp. 162 – 163, 194 – 195

14 Scrisoarea regelui Manuel, citată de Subrahmanyam, *Vasco da Gama*, p. 165.

15 B. Diffie şi G. Winius, Foundations of the Portuguese Empire, 1415 – 1580, Oxford, 1977, pp. 172 – 174; M. Newitt, Portugal în European and World History, 2009, pp. 62 – 65; Delaney, Columbus and the Quest for Jerusalem, pp. 124 – 125; J. Brotton, Trading Territories: Mapping the Early Modern World, Londra, 1997, pp. 71 – 72.

16 M. Guedes, „Estreito de Magelhâes", în L. Albuquerque şi F. Domingues (editori), *Dicţionário de*

historia dos deosebrimentos portugueses, 2 volume, Lisabona, 1994, vol. 2, pp. 640 – 644.

17 M. Newitt, A History of Portuguese Overseas Expansion, 1400 – 1668, Londra, 2005, pp. 54 – 57; A. Teixeira da Mota (ed.), A viagem de Fernio de Magalhaes e a questao das Mo lucas, Lisabona, 1975.

18 R. Finlay, „Crisis and Crusade in the Mediterranean: Venice, Portugal, and the Cape Route to India (1498 – 1509)", *Studi Veneziani*, 28, 1994, pp. 45 – 90.

19 Girolamo Prinli, *I Diarii di Girolamo Prinli*, traducere de D. Weinstein, *Ambassador from Venice*, Minneapolis, 1960, pp. 29 – 30.

20 „La lettre de Guido Detti", în P. Teyssier şi P. Valentin, Voyages de Vasco da Gama: Relations des expeditions de 1497 – 1499 et 1502 – 1503, Paris, 1995, pp. 183 – 188.

21 „Relazione delle Indie Orientali di Vicenzo Quirini nel 1506", în E. Albéri, *Le relazioni degli Ambasciatori Veneti al Senato durante îl secolo decimosesto*, 15 volume, Florenţa, 1839 – 1863, 15, pp. 3 – 19; Subrahmanyam, „Birth-Pangs of Portuguese Asia", p. 265.

22 P. Johnson Brummett, *Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery*, Albany, NY, 1994, pp. 33 – 36; Subrahmanyam, „Birth-Pangs of Portuguese Asia", p. 274.

23 G. Ramusio, „Navigazione verso le Indie Orientali di Tomé Lopez", în M. Milanesi (ed.), *Navigazioni e viaggi*, Torino, 1978, pp. 683 – 693; Subrahmanyam, *Vasco da Gama*, p. 205.

24 D. Agius, „Qalhat: A Port of Embarkation for India", în S. Leder, H. Kilpatrick, B. Martel-Thoumian şi H. Schonig (editori), *Studies în Arabic and Islam*, Leuven, 2002, p. 278.

25 C. Silva, O Fundaţior doestado Portugues da India, D. Francisco de Almeida, 1457 (?) – 1510, Lisabona, 1996, p. 284.

26 J. Aubin, „Un Nouveau Classique: l'anonyme du British Museum", în J. Aubin (ed.), Le Latin et Vastrolabe: recherches sur le Portugal de la Renaissance, son expansion en Asie et les relations internationales, Lisabona, 1996, vol. 2, p. 553; S. Subrahmanyam, „Letters from a Sinking Sultan", în L. Thomasz (ed.), *Aquem e Alem da Taprobana*: *Estudos Luso-Orientais a Memâria de Jean Aubin e Denys Lombard*, Lisabona, 2002, pp. 239 – 269.

27 Silva, *Fundaţior de „Estado Portugues da indiau*, pp. 387 – 388. Pentru ţintele şi strategiile portugheze în Atlantic, Golful Persic şi dincolo, vezi E Bethencourt şi D. Curto, *Portuguese Oceanic Expansion, 1400 – 1800*, Cambridge, 2007.

28 G. Scammell, The First Imperial Age: European Overseas Expansion, *c. 1400 – 1715*, Londra, 1989, p. 79.

29 A. Hamdani, „An Islamic Background to the Voyages of Discovery", în S. Khadra Jayyusi (ed.), *The Legacy of Muslim Spain*, Leiden, 1992, p. 288. Pentru importanţa Malaccăi înainte de cucerirea portugheza, K. Hall, „Local and International Trade and Traders in the Straits of Melaka Region: 600 – 1500", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 47/2, 2004, pp. 213 – 260.

30 S. Subrahmanyam, „Commerce and Conflict: Two Views of Portuguese Melaka in the 1620 su, *Journal of Southeast Asian Studies*, 19/1, 1988, pp. 62 – 79.

31 Atwell, „Time, Money and the Weather", p.100.

32 P. de Vos, „The Science of Spices: Empiricism and Economic Botany in the Early Spanish Empire", *Journal of World History*, 17/4, 2006, p. 410.

33 Umăr ibn Muhammad, Rawd al-ătir fi nuzhat al-khăţir, traducere de R. Burton, The Perfumed Garden of the Shaykh Nefzawi, New York, 1964, p. 117.

34 E Lane, „The Mediterranean Spice Trade: Further Evidence of its Revival in the Sixteenth Century", *American Historical Review*, 45/3, 1940, pp. 584 – 585; M. Pearson, *Spices in the Indian Ocean World*, Aldershot,

1998, p. 117.

35 Lane, „Mediterranean Spice Trade”, pp. 582 – 583.

36 S. Halikowski Smith, „«Profits Sprout Like Tropical Plants»: A Fresh Look at What Went Wrong with the Eurasian Spice Trade, c. 1550 – 1800”, *Journal of Global History*, 3, 2008, pp. 390 – 391.

37 „Scrisoarea lui Alberto da Carpi”, în K. Setton, *The Papacy and the Levant, 1204 – 157*1, 4 volume, Philadelphia, 1976 – 1984, vol. 3, p. 172, n. 3.

38 P. Allen, *Opus Epistolarum Desiderii Erasmi Roterodami*, 12 volume, Oxford, 1906 – 1958, 9, p. 254; J. Tracy, *Emperor Charles V, Impresario of War*, Cambridge, 2002, p. 27.

39 A. Clot, *Suleiman the Magnificent*: *The Man, his Life, his Epoch*, traducere de M. Reisz, New York, 1992, p. 79. Vezi şi R. Finlay, „Prophecy and

Politics în Istanbul: Charles V, Sultan Suleyman and the Habsburg Embassy of 1533 – 1534”, *Journal of Modern History*, 3, 1998, pp. 249 – 272.

40 G. Casale, „The Ottoman Administration of the Spice Trade in the Sixteenth Century Red Sea and Persian Gulf*, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 49/2, 2006, pp. 170 – 198.

41 L. Riberio, „O Primeiro Cerco de Din”, *Studia*, 1, 1958, pp. 201 – 295; G. Casale, *The Ottoman Age of Exploration*, Oxford, 2010, pp. 56 – 75.

42 G. Casale, „Ottoman *Guerre de Course* and the Indian Ocean Spice Trade: The Career of Sefer Reis”, *Itinerario*, 32/1, 2008, pp. 66 – 67.

43 *Corpo diplomatic portuguez*, J. da Silva Mendès Leal şi J. de Freitas Moniz (editori), 14 volume, Lisabona, 1862 – 1910, vol. 9, pp. 110 – 111.

44 Halikowski Smith, „Eurasian Spice Trade”, p. 411; J. Boyajian, *Portuguese Trade în Asia under the Habsburgs, 1580 – 1640*, Baltimore, 1993, pp. 43 – 44 şi tabelul 3.

45 Casale, „Ottoman Administration of the Spice

Trade", pp. 170 – 198; vezi şi N. Stensgaard, The Aslan Trade Revolution of the Seventeenth Century: The East India Companies and the Decline of Caravan Trade, Chicago, 1974.

46 S. Subrahmanyam, „The Trading World of the Western Indian Ocean, 1546 – 1565: A Political Interpretation", în A. de Matos şi L. Thomasz (edit.), *A Carreira da India e as Rotas dos Estreitos*, Braga, 1998, pp. 207 – 229.

47 S. Pamuk, „In the Absence of Domestic Currency: Debased European Coinage in the Seventeenth-Century Ottoman Empire", *Journal of Economic History*, 57/2, 1997, pp. 352 – 353.

48 H. Crane, E. Akin şi G. Necipoglu, *Sinans Autobiographies: Five Sixteenth-Century Texts*, Leiden, 2006, p. 130.

49 R. McChesney, „Four Sources on Shah Abbass Building of Isfahan", *Muqarnas*, 5, 1988, pp. 103 – 134; Iskandar Munshl, „*Tärik-e älamärä-ye Abbas*? traducere de R. Savory, *History of Shah Abbas the Great*, 3 volume, Boulder, C0,1978, p. 1038; S. Blake, „Shah Abbas and the Transfer of the Safavid Capital from Qazvin to Isfahan", în A. Newman (ed.), *Society and Culture in the Early Modern Middle East: Studies on Iran in the Safavid Period*, Leiden, 2003, pp. 145 – 164.

50 M. Dickson, „The Canons of Painting by şădiqi Bek", în M. Dickson şi S. Cary Welch (editori), *The Houghton Shahnameh*, 2 volume, Cambridge, MA, 1989, vol. 1, p. 262.

51 A. Taylor, Book Arts of Isfahan: Diversity and Identity în Seventeenth-Century Persia, Malibu, 1995.

52 H. Cross, „South American Bullion Production and Export, 1550 – 1750", în Richards, *Precious Metals*, pp. 402 – 404.

53 A. Jara, „Economia minera e historia economică hispano-americană", în *Tres ensayos sobre economia minera hispano-americană*, Santiago, 1966.

54 A. Attman, *American Bullion în European World Trade, 1600 – 1800*, Göteborg, 1986, pp. 6, 81; H-Sh. Chuan, „The Inflow of American Silver into

China from the Late Ming to the Mid-Ch'ing Period Journal of the Institute of Chinese Studies of the Chinese University of Hong Kong, vol. 2, 1969, pp. 61 – 75.

55 B. Karl, „«Galanterie di cose rare...»: Filippo Sassettis Indian Shopping List for the Medici Grand Duke Francesco and his Brother Cardinal Ferdinando", *Itinerario*, 32/3, 2008, pp. 23 – 41. Pentru o relatare contemporana despre societatea azteca, Diego Duran, *Book of the Gods and Rites and the Ancient Calendar* traducere de F. Horcasitas şi D. Heyden, 1971, pp. 273 – 274.

56 J. Richards, *The Mughal Empire*, Cambridge, 1993, pp. 6 – 8.

57 *Bdbur-Nama*, pp. 173 – 174. Vezi şi D.F. Ruggles, *Islamic Gardens and Landscapes*, Philadelphia, PA, 2008, p. 70.

58 *Bdbur-Nama*, p. 359.

59 Ibn Battuta, *Travels*, 8, 2, p. 478.

60 J. Gommans, *Mughal Warfare*: *Indian Frontiers and High Roads to Empire*, *1500 – 1700*, Londra, 2002, pp. 112 – 113. Pentru dimensiunea cailor indieni, J. Tavernier, *Travels în India*, ed. V. Ball, 2 volume, Londra, 1889, 2, p. 263. Pentru caii din Asia Centrala, vezi J. Masson Smith, „Mongol Society and Military in the Middle East: Antecedents and Adaptations", în Y. Lev (ed.), *War and Society* in the *Eastern Mediterranean*, *7 th15th Centuries*, Leiden, 1997, pp. 247 – 264.

61 L. Jardine şi J. Brotton, *Global Interests*: *Renaissance Art between East and West*, Londra, 2005, pp. 146 – 148.

62 J. Gommans, „Warhorse and Post-Nomadic Empire în Asia, c. 1.000 – 1800", *Journal of Global History*, 2, 2007, pp. 1 – 21.

63 Vezi S. Dale, Indian Merchants and Eurasian

Trade, 1600 – 1750, Cambridge, 1994, pp. 41 – 42.

64 Citat de M. Alam, „Trade, State Policy and Regional Change: Aspects of Mughal-Uzbek Commercial Relations, c. 1550 – 1750”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, *571*5, 1994, pp. 221; vezi şi C. Singh, *Region and Empire*: *Punjab in the Seventeenth Century*, New Delhi, 1991, pp. 173 – 203.

65 J. Gommans, Mughal Warfare: Indian Frontiers and Highroads to Empire, 1500 – 1700, Londra, 2002, p. 116.

66 D. Washbrook, „India in the Early Modern World Economy: Modes of Production, Reproduction and Exchange”, *Journal of Global History*, *2, 2007*, pp. 92 – 93.

67 Scrisoarea lui Duarte de Sande, în *Documenta Indica*, J. Wicki şi J. Gomes (editori), 18 volume, Roma, 1948 – 1988, 9, p. 676.

68 R. Foltz, „Cultural Contacts between Central Asia and Mughal India”, în S. Levi (ed.), *India and Central Asia*, New Delhi, 2007, pp. 155 – 175.

69 M. Subtelny, „Mirak-i Sayyid Ghiyas and the Timurid Tradition of Landscape Architecture”, *Studia Iranica*, 24/1, 1995, pp. 19 – 60.

70 J. Westeoat, „Gardens of Conquest and Transformation: Lessons from the Earliest Mughal Gardens în India”, *Landscape Journal*, 10/2, 1991, pp. 105 – 114;

F. Ruggles, „Humayuns Tomb and Garden: Typologies and Visual Order”, în A. Petruccioli (ed.), *Gardens in the Time of the Great Muslim Empires*, Leiden, 1997, pp. 173 – 186. Pentru influenţa Asiei Centrale, a se vedea mai ales M. Subtelny, „A Medieval Persian Agricultural Manual în Context: The Irshad al-Zira’a în Late Timurid and Early Safavid Khorasan”, *Studia Iranica*, 22/2, 1993, pp. 167 – 217.

71 J. Westeoat, M. Brand şi N. Mir, „The Shedara Gardens of Lahore: Site Documentation and Spaţial Analysis”, *Pakistan Archaeology*, 25, 1993, pp. 333 – 366.

72 M. Brand şi G. Lowry (editori), *Fatephur Sikri*, Bombay, 1987.

73 W. Begley şi Zi Desai (editori şi traducători), *The Shah Jahan Nama of Inayat Khan*, Delhi, 1990, pp. 70 – 71.

74 J. Hoil, *The Book of Chilám Balam of Chumayel*, traducere de R. Roys, Washington, DC, 1967, pp. 19 – 20.

75 Scrisoarea lui John Newberry, în J. Courtney Locke (ed.), *The First Englishmen în India*, Londra, 1930, p. 42.

76 Samuel Purchas, *Hakluytus post humus, or, Purchas His Pilgrimes*, 20 volume, Glasgow, 1905 – 1907, 3, p. 93; G. Scammell, „European Exiles, Renegades and Outlaws and the Maritime Economy of Asia, c. 1500 – 1750", *Modern Aslan Studies*, 26/4, 1992, pp. 641 – 661.

77 L. Newsom, „Disease and Immunity in the PreSpanish Philippines", *Social Science & Medicine*, 48, 1999, 1833 – 1850; idem, „Conquest, Pestilence and Demographic Collapse in the Early Spanish Philippines", *Journal of Historical Geography*, 32, 2006, pp. 3 – 20.

78 Antonio de Morga, în W. Schurz, *The Manila Galleon*, New York, 1959, pp. 69 – 75; vezi şi Brook, *Confusions of Pleasure*, pp. 205 – 206.

79 D. Irving, Colonial Counterpoint: Music from Early Modern Manila, Oxford, 2010, p. 19.

80 Pentru criza otomană, vezi Pamuk, „In the Absence of Domestic Currency", pp. 353 – 358.

81 W. Barrett, „World Bullion Flows, 1450 – 1800", în J. Tracy (ed.), *The rise of Merchant Empires*: *Long-Distance Trade in the Early Modern Worlds, 1350 – 1750*, Cambridge, 1990, pp. 236 – 237; D. Flynn şi A Girăldez, „Born with a «Silver Spoon»: The Origin of World Trade în 1571", *Journal of World History*, 6/2, 1995, pp. 201 – 221; J. TePaske, „New World Silver, Castile, and the Philippines, 1590 – 1800", în Richards, *Precious Metals*, p. 439.

82 P. D'Elia, Documenti originali concernenţi Matteo Ricci e la storia delle prime relazioni trateuropa e la Cina (1579 – 1615), 4 volume, Roma, 1942, vol. 1, p. 91.

83 Brook, *Confusions of Pleasure*, pp. 225 – 226.

Pentru atitudinea chinezilor în privinţa obiectelor vechi şi a trecutului, vezi C. Clunas, *Superfluous Things*: *Material Culture and Social Status* in Early *Modern China*, Cambridge, 1991, pp. 91 – 115.

84 W. Atwell, „International Bullion Flows and the Chinese Economy *circa* 1530 – 1650", *Past & Present*, 95, 1982, p. 86.

85 Richard Hakluyt, The Principal Navigation, Voyages, Traffiques, & Discoveries of the English Nations, 12 volume, Glasgow, 1903 – 1905, vol. 5, p. 498.

86 C. Boxer, *The Christian Century în Japan*, *1549 – 1650*, Berkeley, 1951, pp. 425 – 427. Vezi, mai ales, R. von Glahn, „Myth and Reality of Chinas Seventeenth-Century Monetary Crisis", *Journal of Economic History*, 56/2, 1996, pp. 429 – 454; D. Flynn şi A. Giraldez,» Arbitrage, China and World Trade in the Early Modern Period *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 6/2, 1995, pp. 201 – 221.

87 C. Clunas, Empire of Great Brightness: Visual and Material Cultures of Ming China, 1368 – 1644, Londra, 2007; Brook, Confusions of Pleasure.

88 *The Plum in the Golden Vase*, *or*, *Chin Pâng Mei*, traducere de D. Roy, 5 volume, Princeton, 1993 – 2013. Vezi şi N. Ding, *Obscene Things*: *Sexual Politics în Jin Ping Mei*, Durham, NC, 2002.

89 C. Cullen, „The Science/Technology Interface în Seventeenth-Century China: Song Yingxing on *Qi* and the *Wu Xing*, *Bulletin of the School of Oriental and Alrican Studies*, 53/2, 1990, pp. 295 – 318.

90 W. de Bary, „Neo-Confucian Cultivation and the Seventeenth-Century Enlightenment", în de Bary (ed.), *The Unfolding of Neo-Confucianism*, New York, 1975, pp. 141 – 216.

91 însăşi Harta Selden este posibil să fi fost capturată în acest mod: R. Batchelor, „The Selden Map Rediscovered: A Chinese Map of East Aslan Shipping Routes, c. 1619", *Imago Mundi*: *The* International *Journal*

for the History of Cartography, 65/1, 2013, pp. 37 – 63.

92 W. Atwell, „Ming Observations of Ming Decline: Some Chinese Views on the «Seventeenth Century Crisis» în Comparative Perspective", *Journal of the Royal Asiatic Society*, 2, 1988, pp. 316 – 348.

93 A. Smith, An Inquiry into the nature and Causes of the Wealth of Nations [Avuţia naţiunilor, traducere de Monica Mitarcă, Editura Publica, Bucureşti, 2011].

Capitolul I 3: Drumul spre Europa Nordica

1 José de Acosta, *Natural and Moral History of the Indies*, Durham, NC, 2002, p. 179.

2 „Regnans in excelsis", în R. Miola (ed.), Early Modern Catholicism: An Anthology of Primary Sources, Oxford, 2007, pp. 486 – 488; P. Holmes, Resistance and Compromise: The Political Thought of the Elizabethan Catholics, Cambridge, 2009.

3 D. Loades, The Making of the Elizabethan Navy 1540 – 1590: From the Solent to the Armada, Londra, 2009.

4 C. Knighton, „A Century on: Pepys and the Elizabethan Navy", *Transactions of the Royal Historical Society*, nr. 14, 2004, pp. 143 – 144; R. Barker, „Fragments from the Pepysian Library", *Revista da Universidade de Coimbra* „nr. 32, 1986, pp. 161 – 178.

5 M. Oppenheim, A History of the Administration of the Royal Navy, 1509 – 1660, Londra, 1896, pp. 172 – 174; N. Williams, The Maritime Trade of the East Anglian Ports, 1550 – 1590, Oxford, 1988, pp. 220 – 221.

6 C. Martin şi G. Parker, *The Spanish Armada*, Manchester, 1988;

G. Mattingly, *The Armada*, New York, 2005.

7 E. Bovill, „The *Madre de Dios*, *Mariner's Mirror*, nr. 54, 1968, pp. 129 – 152; G. Scammell, „England, Portugal and the Estado da India, c. 1500 – 1635", *Modern Aslan Studies*, nr. 16/2, 1982, p. 180.

8 R. Blacker (ed.), *The Portable Hakluyú Voyages*, New York, 1967, p. 516; J. Parker, *Books to Build an*

Empire, Amsterdam, 1965, p. 131; N. Matar, *Turks, Moors, and Englishmen in the Age of Discovery*, New York, 1999.

9 N. Matar, Britain and Barbary, 1589 – 1689, Gainesville, FI, 2005, p. 21; Merchant of Venice, I, 1.

10 C. Dionisotti, „Lepanto nella cultura italiana del tempo", în G. Benzoni (ed.), *IIM – editerráneo nella seconda meta del 500 alia luce di Pepanto*, Florenţa, 1974, pp. 127 – 151; I. Fenlon, „«În destructione Turcharum»: The Victory of Lepanto în Sixteenth-Century Music and Letters", în E. Degreda (ed.), *Andrea Gabrieli e ilsuo tempo*: *Atti del Convengo internazionale* (*Venezia 16 – 18 setiembre 1985*), Florenţa, 1987, pp. 293 – 317; I. Fenlon, „Lepanto: The Arts of Celebration in Renaissance Venice", *Proceedings of the British Academy*, nr.

73, 1988, pp. 201 – 236.

11 S. Skilliter, „Three Letters from the Ottoman «Sultana» Safiye to Queen Elizabeth 1", în S. Stern (ed.), *Documents from Islamic Chanceries*, Cambridge, MA, 1965, pp. 119 – 157.

12 G. MacLean, *The rise of Oriental Travel*: *English Visitors to the Ottoman Empire*, *1580 – 1720*, Londra, 2004, pp. 1 – 47; L. Jardine, „Gloriana Rules the Waves: Or, the Advantage of Being Excommunicated (and a Woman)", *Transactions of the Royal Historical Society*, nr. 14, 2004, pp. 209 – 222.

13 A. Artner (ed.), Hungary as „Propugnaculum „of Western Christianity: Documentstrom the Vatican Secret Archives (ca 1214 – 1606), Budapesta, 2004, p. 112.

14 Jardine, „Gloriana Rules the Waves", p. 210.

15 S. Skilliter, William Harborne and the Trade with Turkey 1578 – 1582: A Documentary Study of the First Anglo-Ottoman Relations, Oxford, 1977, p. 69.

16 *Ibid.*, p. 37.

17 L. Jardine, Worldly Goods: A New History of the Renaissance, Londra, 1996, pp. 373 – 376.

18 *Merchant of Venice*, II.7; *Othello*, 1.3. William Shakespeare, *The Merchant of Venice*. *Neguţătorul din*

Veneţia. *Paralel Texts*, traducere în româneşte de Scarlat Ion Ghica, 1885; William Shakespeare, *Othello*. *Paralel Texts*, traducere în româneşte de P.R. Carp, 1868. Coordonatori C. George Săndulescu şi Lidia Vianu, Editura online a Universităţii Bucureşti, 2016, http://editura.mide.ro.

19 J. Grogan, The Persian Empire in English Renaissance Writing 1549 – 1622, Londra, 2014.

20 A. Kapr, Johannes Gutenberg: Persönlichkeit und Leistung, München, 1987.

21 E. Shaksan Bumas, „The Canibal Butcher Shop: Protestant Uses of Las Casas's «Brevísima Relación» în Europe and the American Colonies", *Early American Literature*, nr. 35.2, 2000, pp. 107 – 136.

22 A. Hadfield, „Late Elizabethan Protestantism, Colonialism and the Fear of the Apocalypse", *Reformation*, nr. 3, 1998, pp. 311 – 320.

23 R. Hakluyt, „A Discourse on Western Planting, 1584", în E. Taylor (coord.), *The Original Writings and Correspondence of the Two Richard Hakluyts*, 2 volume, Londra, 1935, vol. 2, pp. 211 – 326.

24 M. van Gelderen, The Political Thought of the Dutch Revolt, 1555 – 1590, Cambridge, 2002.

25 „The First Voyage of the right worshipfull and valiant knight, Sir John Hawkins", în C. Markham (coord.), *The Hawkins Voyages*, Londra, 1878, p. 5. Tot aici, Kelsey, *Sir John Hawkins*, pp. 52 – 69.

26 Hakluyt „A Discourse on Western Planting", 20, p. 315.

27 Vezi J. McDermott, Martin Frobisher: Elizabethan Privateer, New Haven.

2001.

28 Calendar of State Papers and Manuscripts, Venice, 6. i, p. 240.

29 P. Busev, Istoriia posovtv i diplomaticeskih otnosenii russkogo i transkogo gosudarstv v 1586 – 1612 gg, Moscova, 1976, pp. 37 – 62.

30 R. Hakluyt, *The principal navigations, voyages, traffßques and discoveries of the English nations*, 12 volume, Glasgow, 1903 – 1905, vol. 3, pp. 15 – 16; R. Ferrier, „The Terms and Conditions under which English Trade was Transacted with Safavid Persia", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, nr. 49/1, 1986, pp. 50 – 51; K. Meshkat, „The Journey of Master Anthony Jenkinson to Persia, 1562 – 1563", *Journal of Early Modern History*, nr. 13, 2009, pp. 209 – 228.

31 S. Cabot, „Ordinances, instructions and aduertisements of and for the direction of the intended voyage for Cathaye", 22, în Hakluyt, *Principal navigations*, vol. 2, p. 202.

32 Vilches, *New World Gold*, p. 27.

33 A. Romero, S. Chilbert şi M. Eisenhart, „Cubaguas Pearl-Oyster Beds: The First Depletion of a Natural Resource Caused by Europeans in the American Continent", *Journal of Political Ecology*, nr. 6, 1999, pp. 57 – 78.

34 M. Drelichman şi H.-J. Voth, „The Sustainable Debts of Philip îi A Reconstruction of Spains Fiscal Position, 1560 – 1598", *Centre for Economic Policy Research*, Discussion Paper DP6611, 2007.

35 D. Fischer, *The Great Wave*: *Price Revolutions and the Rhythm of History*, Oxford, 1996. De asemenea, D. Flynn, „Sixteenth-Century Inflation from a Production Point of View", în E. Marcus şi N. Smukler (editori), *Inflation through the Ages*: *Economic, Social, Psychological, and Historical Aspects*, New York, 1983, pp. 157 – 169.

36 O. Gelderblom, Cities of Commerce: The Instituţional Foundations of International Trade in the Low Countries, 1250 – 1650, Princeton, 2013.

37 J. Tracy, A Financial Revolution in the Habsburg Netherlands: Renten and Renteniers in the County of Holland, 1515 – 1565, Berkeley, 1985.

38 O. van Nimwegen, „Deser landen crijehsvolcku.

Het Staatse leger en de militarie revoluţies 1588 – 1688, Amsterdam, 2006.

39 J. Israel, The Dutch Republic: Its râse, Greatness and Fall 1477 – 1806, Oxford, 1995, pp. 308 – 312.

40 W. Fritschy, „The Efficiency of Taxation in Holland”, în O. Gelderblom (ed.), *The Political Economy of the Dutch Republic*, 2003, pp. 55 – 84.

41 C. Koot, Empire at the Periphery: British Colonists, Anglo-Dutch Trade, and the Development of the British Atlantic, 1621 – 1713, New York, 2011, pp. 19 – 22; E. Sluitter, „Dutch-Spanish Rivalry in the Caribbean Area”, Hispanic American Historical Review, nr. 28/2, 1948, pp. 173 – 178.

42 Israel, *Dutch Republic*, pp. 320 – 321.

43 M. Echévarria Bacigalupe, „Un notable episodio en la guerra economică hispano-holandesa: El decreto Guana 1603”, *Hispania: Revista española de historia*, nr. 162, 1986, pp. 57 – 97; J. Israel, *Empires and Entrepots*: *The Dutch*, *the Spanish Monarchy and the Jews*, *1585 – 1713*, Londra, 1990, p. 200.

44 R. Unger, „Dutch Ship Design in the Fifteenth and Sixteenth Centuries”, *Viator*, nr. 4, 1973, pp. 387 – 415.

45 A. Saldanha, „The Itineraries of Geography: Jan Huygen van Linschoten’s Itinerario and Dutch Expeditions to the Indian Ocean, 1594 – 1602”, *Annals of the Association of American Geographers*, nr. 101/1, 2011, pp. 149 – 177.

46 K. Zandvliet, Mapping for Money: Maps, Plâns and Topographic Paintings and their Role în Dutch Overseas Expansion during the 16th and 17th Centuries, Amsterdam, 1998, pp. 37 – 49, 164 – 189.

47 E. Beekman, Paradiizen van Weeler. Koloniale Literatuur uit Nederlands-Indië, 1600 – 1950, Amsterdam, 1988, p. 72.

48 D. Lach, *Asia in the Making of Europe*, 3 volume, Chicago, 1977, vol. 2, pp. 492 – 545.

49 O. Gelderblom, „The Organization of Long-

Distance Trade în England and the Dutch Republic, 1550 – 1650", în Gelderblom, *Political Economy of the Dutch Republic*, pp. 223 – 254.

50 J.-W. Veluwenkamp, „Merchant Colonies in the Dutch Trade Sistem (1550 – 1750)", în K. Davids, J. Fritschy şi R Klein (editori), *Kapitaal, ondernemerschap en beleid Studies over economie en poliţiek în Nederland, Europe en Aziëvan 1500 tot heden*, Amsterdam, 1996, pp. 141 – 164.

51 Apud C. Boxer, *The Dutch în Brazil1624 – 1654*, Oxford, 1957, pp. 2 – 3.

52 Mai multe despre Goa la începutul secolului al XVII-lea, în A. Gray şi

H. Bell (editori), The Voyage of François Pyrard of Laval to the East Indies, the Maldives, the Moluccas and Brazil, 2 volume, Londra, 1888, vol. 2, pp. 2 – 139.

53 J. de Jong, De waaier van het fortuin. De Nederlands în Asië de Indonesiche archipel, 1595 – 1950, Zoetermeer, 1998, p. 48.

54 K. Zandvliet, The Dutch Encounter with Asia, 1600 – 1950, Amsterdam.

2002, p. 152.

55 Vezi culegerea de eseuri în lucrarea coordonată de J. Postma (ed.), *Riches from Atlantic Commerce*: *Dutch Transatlantic Trade and Shipping*, *1585 – 1817*, Leiden, 2003.

56 J. van Dam, *Gedateerd Delfts aardwek*, Amsterdam, 1991; idem, *Dutch Delftware 1620 – 1850*, Amsterdam, 2004.

57 A. van der Woude, „The Volume and Value of Paintings în Holland at the Time of the Dutch Republic", în J. de Vries şi D. Freedberg (editori), *Art în History*, *History în Art*: *Studies* în *Seventeenth-Century Dutch Culture*, Santa Monica, 1991, pp. 285 – 330.

58 Vezi, în general, S. Schama, *The Embarrassment of Riches*, New York, 1985; S. Slive, *Dutch Painting*, *1600 – 1800*, New Haven, 1995.

59 T. Brook, Vermeers Hat: The Seventeenth Century and the Dawn of the Global World, Londra, 2008, pp. 5 – 83.

60 R Temple (ed.), The Travels of Peter Mundy în Europe and Asia, 1608 – 1667, 5 volume, Cambridge, 1907 – 1936, pp. 70 – 71; J. de Vries, The Industrious Revolution: Consumer Behavior and the Household Economy, 1650 to the Present, Cambridge, 2008, p. 54.

61 J. Evelyn, E. de Beer (editor), *Diary of John Evelyn*, 6 volume, Oxford, 1955, vol. 1, pp. 39 – 40.

62 Vezi C. van Strien, British Travellers în Holland during the Stuart Period: Edward Browne and John Locke as Tourists in the United Provinces, Leiden, 1993.

63 G. Scammell, „After da Gama: Europe and Asia since 1498", *Modern Aslan Studies*, nr. 34/3, 2000, p. 516.

64 Pedro de Creza de Léon, *The Incas of Pedro de Creza de Léon*, 1959, 52, p. 171.

65 *Ibid.*, 55, pp. 177 – 178.

66 S. Hill (ed.), Bengal în 1756 – 7: A Selection of Public and Private Papers Dealing with the Affairs of the British în Bengal during the Reign of Siraj-uddaula, 3 volume, Londra, 1905, vol. 1, pp. 3 – 5.

67 P. Perdue, „Empire and Nation in Comparative Perspective: Frontier Administration in Eighteenth-Century China", *Journal of Early Modern History*, nr. 5/4, 2001, p. 282; C. Tilly (ed.), *The Formation of National States în Western Europe*, Princeton, 1975, p. 15.

68 P. Hoffman, „Prices, the Military Revolution, and Western Europe's Comparative Advantage în Violence", *Economic History Review*, nr. 64/1, 2011, pp. 49 – 51.

69 Vezi, de exemplu, A. Hall, *Isaac Newton*: *Adventurer* în *Thought*, Cambridge, 1992, pp. 152, 164 – 166, 212 – 216; L. Debnath, *The Legacy of Leonhard Euler*: *A Tricentennial Tribute*, Londra, 2010, pp. 353 – 358; P.-L. Rose, „Galileo's Theory of Ballistics", *The British Journal for the History of Science*, nr. 4/2, 1968, pp. 156 – 159? i, în general, S. Drake, *Galileo at work*: *His Scientific*

Biography, Chicago, 1978.

70 T. Hobbes, *Leviathan*, editor N. Malcolm, Oxford, 2012.

71 A. Carlos şi L. Neal, „Amsterdam and London as Financial Centers in the Eighteenth Century", *Financial History Review*, nr. 18/1, 2011, pp. 21 – 27.

72 M. Bosker, E. Buringh şi J. van Zanden, „From Baghdad to London: The Dynamics of Urban Growth and the Arab World, 800 – 1800", *Centre for Economic Policy Research*, Paper, 6833, 2009, pp. 1 – 38; W. Fritschy, „State Formation and Urbanization Trajectories: State Finance in the Ottoman Empire before 1800, as Seen from a Dutch Perspective", *Journal of Global History*, nr. 4, 2009, pp. 421 – 422.

73 E. Kuipers, Migrantenstad: Immigraţie en Sociale Verboudingen în 17 e-Eeuws Amsterdam, Hilversum, 2005.

74 W. Fritschy, „A «Financial Revolution» Reconsidered: Public Finance în Holland during the Dutch Revolt, 1568 – 1648", *Economic History Review*, nr. 56/1, 2003, pp. 57 – 89; L. Neal, *The rise of Financial Capitalism*: *International Capitalism in the Age of Reason*, Cambridge, 1990.

75 P. Malanima, *Neconomia italiana*: *dalla crescita medievale alia crescita contemporánea*, Bologna, 2002; idem, „The Long Decline of a Leading Economy: GDP în Central and Northern Italy, 1300 – 1913", *European Review of Economic History*, nr. 15, 2010, pp. 169 – 219.

76 S. Broadberry şi B. Gupta, „The Early Modern Great Divergence: Wages, Prices and Economic Development în Europe and Asia, 1500 – 1800", *Economic History Review*, nr. 59/1, 2006, pp. 2 – 31; J. van Zanden, „Wages and the Standard of Living în Europe, 1500 – 1800", *European Review of Economic History*, nr. 3, 1999, pp. 175 – 197.

77 Sir Dudley Carleton, „The English Ambassadors Notes, 1612", în D. Chambers şi B. Pulían (editori), *Venice*: *A Documentary History*, *1450 – 1630*, Oxford, 1992, pp. 3 –

4.

78 G. Bistort (ed.), *ÎI magistrate alie pompe nella repubblica di Venezia*, Veneţia, 1912, pp. 403 – 405, 378 – 381.

79 E. Chaney, *The Evolution of the Grand Tour*: *Anglo-Italian Cultural Relations since the Renaissance*, Portland, OR, 1998. Pentru preţurile operelor de arta, vezi F. Etro şi L. Pagani, „The Market for Paintings in Italy during the Seventeenth Century", *Journal of Economic History*, nr. 72/2, 2012, pp. 414 – 438.

80 Vezi, de exemplu, C. Vout, „Treasure, Not Trash: The Disney Sculpture and its Place in the History of Collecting", *Journal of the History of Collections*, nr. 24/3, 2012, pp. 309 – 326. Tot aici V. Colţman, *Classical Sculpture, and the Culture of Collecting în Britain since 1760*, Oxford, 2009.

81 C. Hanson, The English Virtuoso: Art, Medicine and Antiquarianism in the Age of Empiricism, Chicago, 2009.

82 Vezi, în general, P. Ayres, Classical Culture and the Ideas of Rome în Eighteenth-Century England, Cambridge, 1997.

Capitolul 14: Drumul spre imperiu

1 D. Panzac, „International and Domestic Maritime Trade in the Ottoman Empire during the 18th Century", *International Journal of Middle East Studies*, 24/2, 1992, pp. 189 – 206; M. Genţ, „A Study of the Feasibility of Using Eighteenth-Century Ottoman Financial Records as an Indicator of Economic Activity", în lucrarea coordonată de H. tslamoglu-lnan (ed.), *The Ottoman Empire and the World-Economy*, Cambridge, 1987, pp. 345 – 373.

2 Vezi şi S. White, The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire, Cambridge, 2011.

3 T. Kuran, „The Islamic Commercial Crisis: Instituţional Roots of Economic Underdevelopment in the Middle East", *Journal of Economic History*, 63/2, 2003, pp. 428 – 431.

4 M. Kunt, The Sultans Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government\ 1550 – 1650, New York, 1983, pp. 44 – 56.

3 Schama, Embarrassment of Riches, pp. 330 – 335.

6 Thomas Mun, *England's Treasure by Foreign Trade*, Londra, 1664, citat în cartea lui de Vries, *Industrious Revolution*, p. 44.

7 C. Parker, The Reformation of Community: Social Welfare and Calvinist Charity în Holland, 1572 – 1620, Cambridge, 1998.

8 S. Pierson, „The Movement of Chinese Ceramics: Appropriation in Global History", *Journal of World History*, 23/1, 2012, pp. 9 – 39; S. Iwanisziw, „Intermarriage în Late-Eighteenth-Century British Literature: Currents în Assimilation and Exclusion", *Eighteenth-Century Life*, 31/2, 2007, pp. 56 – 82; F. Dabhoiwala, *The Origins of Sex*: *A History of the First Sexual Revolution*, Londra, 2012.

9 W. Bradford, *History of Plymouth Plantation, 1606 – 1646*, ed. W. Davis, New York, 1909, pp. 46 – 47.

10 Pentru exodul către America de Nord, vezi A. Zakai, *Exile and Kingdom*: *History and Apocalypse in the Puritan Migration to America*, Cambridge, 1992; pentru dezbaterea originilor sărbătorii de Ziua Recunoştinţei, vezi G. Hodgson, *A Great and Godly Adventure*: *The Pilgrims and the Myth of the First Thanksgiving*, New York, 2006.

11 K. Chaudhari, The Trading World of Asia and the English East India Company, Cambridge, 2006.

12 Gelderblom, „The Organization of Long-Distance Trade", pp. 232 – 234.

13 S. Groenveld, „The English Civil Wars as a Cause of the First Anglo-Dutch War, 1640 – 1652", *Historical Journal*, 30/3, 1987, pp. 541 – 566. Pentru rivalitatea anglo-olandeză din această perioadă, vezi L. Jardine, *Going Dutch*: *How England Plundered Holland's Glory*, Londra, 2008.

14 S. Pincus, Protestantism and Patriotism: Ideologies and the Making of English Foreign Policy, 1650

– 1668, Cambridge, 1996. Vezi şi C. Wilson, Projit and Power: A Study of England and the Dutch Wars, Londra, 1957.

15 J. Davies, Gentlemen and Tarpaulins: The Officers and Men of the Restoration Navy, Oxford, 1991, p. 15.

16 J. Glete, Navies and Nations: Warships, Navies and State Building în Europe and America, 1500 – 1860, 2 volume, Stockholm, 1993, pp. 192 – 195.

17 Cartea lui Witsen, *Aeloude en Hedendaegsche Scheeps-bouw en Bestier*, publicată în 1671, a fost cea mai influentă lucrare a epocii. Pentru exemplarul lui Pepys, vezi N. Smith et al., *Catalogue of the Pepys Library at Magdalene Collège*, Cambridge, vol. 1, 1978, p. 193. Diaristul a jucat un rol important în înfiinţarea Christ's Hospital, care rămâne una dintre instituţiile de învăţământ de frunte ale Marii Britanii: E. Pearce, *Annals of Christs Hospital*, Londra, 1901, pp. 99 – 126; pentru noile modele de proiectare, vezi B. Lavery (ed.), *Deane*'s *Doctrine of Naval Architecture, 1670*, Londra, 1981.

18 D. Benjamin şi A. Tifrea, „Learning by Dying: Combat Performance in the Age of Sail", *Journal of Economic History*, 67/4, 2007, pp. 968 – 1.000.

19 E. Lazear şi S. Rosen, „Rank-Order Tournaments as Optimum Labor Contracts", *Journal of Political Economy*, 89/5, 1981, pp. 841 – 864; vezi şi D. Benjamin şi C. Thornberg, „Comment: Rules, Monitoring and Incentives in the Age of Sail", *Explorations in Economic History*, 44/2, 2003, pp. 195 – 211.

20 J. Robertson, „The Caribbean Islands: British Trade, Settlement, and Colonization", în lucrarea coordonată de L. Breen (ed.), *Converging Worlds*: *Communities and Cultures în Colonial America*, Abingdon, 2012, pp. 176 – 217.

21 P. Stern, „Rethinking Instituţional Transformation in the Making of Empire: The East India Company în Madras", *Journal of Colonialism and Colonial History*, 9/2, 2008, pp. 1-15.

22 H. Bowen, The Business of Empire: The East India Company and Imperial Britain, 1756 – 1833, Cambridge, 2006.

23 H. Bingham, „Elihu Yale, Governor, Collector and Benefactor", *American Antiquarian Society*. *Proceedings*, 47, 1937, pp. 93 – 144; idem, *Elihu Yale*: *The American Nabob of Queen Square*, New York, 1939.

24 J. Osterhammel, *China unddie Weltgesellschafi*, 1989, p. 112.

25 Vezi, de exemplu, E Perkins, *Leibniz and China*: *A Commerce of Light*, Cambridge, 2004.

26 Citat de S. Mentz, The English Gentleman Merchant at Work: Madras and the City of London 1660 – 1740, Copenhaga, 2005, p. 162.

27 Procopius, *The Wars*, 8/20, 5, pp. 264 – 266.

28 K. Matthews, „Britannus/Britto: Roman Ethnographies, Native Identities, Labels and Folk Devils", în lucrarea coordonată de A. Leslie, *Teoretical Roman Archaeology and Architecture*: *The Third Conference Proceedings*, 1999, p. 15.

29 R. Fogel, „Economic Growth, Population Theory, and Physiology: The Bearing of Long-Term Processes on the Making of Economic Policy", *American Economic Review*, 84/3, 1994, pp. 369 – 395; J. Mokyr, „Why was the Industrial Revolution a European Phenomenon?", *Supreme Court Economic Review*, 10, 2003, pp. 27 – 63.

30 J. de Vries, „Between Purchasing Power and the World of Goods: Understanding the Household Economy in Early Modern Europe", în lucrarea coordonata de J. Brewer şi R. Porter (editori), *Consumption and the World of Goods* (1993), pp. 85 – 132; idem, *The Industrious Revolution*; H.-J. Voth, „Time and Work în Eighteenth-Century London", *Journal of Economic History*, 58, 1998, pp. 29 – 58.

31 N. Voigdânder şi H.-J. Voth, „Why England? Demographic Factors, Structural Change and Physical Capital Accumulation during the Industrial Revolution",

Journal of Economic Growth, 11, 2006, pp. 319 – 361; L. Stone, „Social Mobility în England, 1500 – 1700”, *Past & Present*, 33, 1966, pp. 16 – 55; vezi şi P. Fichtner, *Protestantism and Primogeniture in Early Modern Germany*, Londra, 1989, pentru o evaluare a legăturii dintre religie şi primogenitură.

32 K. Karaman şi S. Pamuk, „Ottoman State Finances în European Perspective, 1500 – 1914” *Journal of Economic History*, 70/3, 2010, pp. 611 – 612.

33 G. Ames, „The Role of Religion in the Transfer and rise of Bombay”, *Historical Journal*, 46/2, 2003, pp. 317 – 340.

34 J. Flores, „The Sea and the World of the Mutasaddi: A Profile of Port Officials from Mughal Gujarat (c. 1600 – 1650) *Journal of the Royal Asiatic Society*, 3/21, 2011, pp. 55 – 71.

35 Tuzuk i-Jahăngiri, traducere de W. Thackston, The Jahangirnama: Memoirs of Jahangir, Emperor of India, Oxford, 1999, p. 108.

36 A. Loomba, „Of Gifts, Ambassadors, and Copy-cats: Diplomacy, Exchange and Difference in Early Modern India”, în lucrarea coordonată de B. Charry şi G. Shahani (editori), *Emissaries in Early Modern Literature and Culture*: *Mediation*, *Transmission*, *Trafic*, *1550 – 1700*, Aldershot, 2009, pp. 43 – 45 şi passim.

37 Rev. E. Terry, *A Voyage to East India*, Londra, 1655, p. 397, citat de T. Foster, *The Embassy of Sir Thomas Roe to India*, Londra, 1926, pp. 225 – 226, n. 1. Când a vizitat Surat, călătorul Peter Mundy a văzut două păsări dodo, care se poate să fi fost şi cadouri din partea negustorilor dornici să intre în graţiile lui Jahangir: *Travels of Peter Mundy*, vol. 2, p. 318.

38 L. Blusse, Tribuutaan China. Vier eeuwen Nederlands-Chinese betrekkingen, Amsterdam, 1989, pp. 84 – 87.

39 Pentru lista cadourilor, vezi J. Vogel (ed.), *Joumaal van Ketelaars hofreis naarden Groot Mogol te Lahore*, The

Hague, 1937, pp. 357 – 393; A. Topsfield, „Ketelaars Embassy and the Farengi Theme in the Art of Udaipur”, *Oriental Art*, 30/4, 1985, pp. 350 – 367.

40 Pentru detalii despre ceremonia cântarului, vezi *Shah Jahan Nama*, p. 28; de la Jean de Thevenot, care a călătorit în India în secolul al XVII-lea, s-a păstrat o descriere foarte plastică a ceremoniei, în S. Sen, *Indian Travels of Thevenot and Care-i*, New Delhi, 1949, 26, pp. 66 – 67.

41 P. Mundy, *Travels*, pp. 298 – 300.

42 N. Manucci, A Pepys of Mogul India, 1653 – 1708: Being an Abridged Edition of the „Storia de Mogor” of Niccolao Manucci, New Delhi, 1991, pp. 197, 189.

43 J. Gommans, „Mughal India and Central Asia in the Eighteenth Century: An Introduction to a Wider Perspective”, *Itinerario*, 15/1, 1991, pp. 51 – 70. Pentru plata tributului, vezi J. Spain, *The Pathan Borderland*, The Hague, 1963, pp. 32 – 34; vezi şi C. Noelle, *State and Tribe în Nineteenth-Century Afghanistan*: *The Reign of Amir Dost Muhamad Khan* (*1826 – 1863*), Londra, 1997, p. 164.

44 S. Levi, „The Ferghana Valley at the Crossroads of World History: The rise of Khoqand 1709 – 1822”, *Journal of Global History*, 2, 2007, pp. 213 – 232.

45 S. Levi, „India, Russia and the Eighteenth-Century Transformation of the Central Aslan Caravan Trade”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 42/4, 1999, pp. 519 – 548.

46 Vezi I. McCabe, *Shah's Silk for Europe's Silver*: *The Eurasian Trade of the Julfa Armenians în Safavid Iran and India*, *1530 – 1750*, Adanta, 1999. Vezi şi B. Bhattacharya, „Armenian European Relationship în India, 1500 – 1800: No Armenian Foundation for European Empire?”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 48/2, 2005, pp. 277 – 322.

47 S. Delgoda, „«Nabob, Historian and Orientalist»: Robert Orme: The Life and Career of an East India Company Servant (1728 – 1801)”, *Journal of the Royal*

Asiatic Society, 2/3, 1992, pp. 363 – 364.

48 Citat în articolul lui T. Nechtman, „A Jewel in the Crown? Indian Wealth în Domestic Britain in the Late Eighteenth Century", *Eighteenth-Century Studies*, 41/1, 2007, p. 73.

49 A. Bewell, *Romanticism and Colonial Disease*, Baltimore, 1999, p. 13.

50 T. Bowrey, Geographical Account of Countries around the Bay of Bengal 1669 to 1679, ed. R Temple, Londra, 1905, pp. 80 – 81.

51 C. Smylitopoulos, „Rewritten and Reused: Imagining the Nabob through «Upstart Iconography»", *Eighteenth-Century Life*, 32/2, 2008, pp. 39 – 59.

52 R Lawson, *The East India Company*: *A History*, Londra, 1993, p. 120.

53 Nechtman, „Indian Wealth în Domestic Britain", p. 76.

54 E. Burke, *The Writings and Speeches of Edmund Burke*, ed. W. Todd, 9 volume, Oxford, 2000, 5, p. 403.

55 D. Forrest, *Tea for the British*: *The Social and Economic History of a Famous Trade*, Londra, 1973, „Tea Consumption in Britain", anexa 2, tabelul 1, p. 284.

56 Pentru Bengal, vezi R. Datta, Society, Economy and the Market: Commercialization in Rural Bengal, c. 1760 – 1800, New Delhi, 2000; R. Harvey, Clive: The Life and Death of a British Emperor, Londra, 1998.

57 P. Marshall, East India Fortunes: The British în Bengal in the Eighteenth Century, Oxford, 1976, p. 179.

58 J. McLane, Land and Local Kingship în Eighteenth-Century Bengal, Cambridge, 1993, pp. 194 – 207.

59 Vezi N. Dirks, Scandal of Empire: India and the Creation of Imperial Britain, Cambridge, MA, 2006, pp. 15 – 17.

60 P. Lawson, The East India Company: A History, New York, 1993.

61 J. Fichter, Se Great a Proffit: How the East Indies Trade Transformând Anglo-American Capitalism,

Cambridge, MA, 2010, pp. 7 – 30.

62 în scrisorile lor, locuitorii din Boston s-au plâns luni de zile după aceea că „gustul peştelui lor era alterat”, existând temeri că ceaiul „se poate să fi contaminat apa din golf, aşa încât peştii să se fi îmbolnăvit, cam la fel cum corpul omenesc capătă tulburări nervoase”, *Virginia Gazette*, 5 mai 1774.

63 Citat de Dirks, *Scandal*, p. 17.

Capitolul i 5: Drumul spre criză

1 K. Marx, Secret Diplomatic History of the Eighteenth Century, ed. L. Hutchinson, Londra, 1969.

2 A. Kappeler, „Czarist Policy toward the Muslims of the Russian Empire”, în A. Kappeler, G. Simon şi G. Brunner (editori), *Muslim Communities Reemerge*: *Historical Perspectives on Nationality, Politics, and Opposition in the Former Soviet Union and Yugoslavia*, Durham, NC, 1994, pp. 141 – 156; de asemenea, D. Brower şi E. Lazzerini, *Russia's Orient*: *Imperial Borderlands and Peoples, 1700 – 1917*, Bloomington, în 1997.

3 Cele mai bune studii generale despre expansiunea Rusiei sunt M. Khodarkovsky, *Russia's Steppe Frontier*: *The Making of a Colonial Empire, 1500 – 1800*, Bloomington, în 2002; J. Kusber, „«Entdecker» und «Entdeckte»: Zum Selbstrerstănânis von Zar und Elite im ffiihneuzeitlichen Moskauer Reich zwischen Europa und Asien”, *Zeitschrift für Historische Forschung*, 34, 2005, pp. 97 – 115.

4 J. Bell, Travels from St Petersburg în Russia to Various Parts of Asia, Glasgow, 1764, p. 29; M. Khodarkovsky, Where Two Worlds Met: The Russian State and the Kalmyk Nomads 1600 – 1771, Londra, 1992.

5 A. Kahan, „Natural Calamities and their Efect upon the Food Supply în Russia”, *Jahrbûcherfur Geschichte Osteuropas*, 16, 1968, pp. 353 – 377; J. Hit de *The Service City*: *State and Townsmen în Russia, 1600 – 1800*, Cambridge, MA, 1979, pp. 3 – 16; P. Brown, „How Muscovy Governed: Seventeenth-Century Russian Central

Administration", *Russian History*, 36, 2009, pp. 467 – 468.

6 L. de Bourrienne, *Memoirs of Napoleon Bonaparte*, ed. R. Phipps, 4 volume, New York, 1892, vol. I, p. 179.

7 J. Cole, Napoleons Egypt: Invading the Middle East, New York, 2007, pp. 213 – 215.

8 C. de Gardane, *Mission du Général Gardane en Perse*, Paris, 1865. Despre istoria Franţei şi a Persiei în această perioadă, în general, şi despre încercarea francezilor de a folosi Persia ca un teritoriu care să facă legătura cu India, vezi I. Amâni, *Napoléon et la Perse*: *les relations franco persanes sous le Premier Empire dans le contexte des rivalités entre la France et la Russie*, Paris, 1995.

9 Ouseley către Wellesley, 30 aprilie 1810, FO 60/4.

10 Ouseley către Wellesley, 30 noiembrie 1811, FO 60/6.

11 Pentru acest episod, vezi A. Barrett, „A Memoir of Lieutenant-Colonel Joseph d'Arcy, R.A., 1780 – 1848", *Iran*, 43, 2005, pp. 241 – 247.

12 *Ibid.*, pp. 248 – 253.

13 Ouseley către Castlereagh, 16 ianuarie 1813, FO 60/8.

14 Abul Hassan către Castlereagh, 6 iunie 1816, FO 60/11.

15 A. Postnikov, „The First Russian Voyage around the World and its Influence on the Exploration and Development of Russian America", *Terrae Incognitaie*, 37, 2005, pp. 60 – 61.

16 S. Fedorovna, Russkaia Amerika v zapiskah K T Hlebnikova, Moscova, 1985.

17 M. Gammer, „Russian Strategy in the Conquest of Chechnya and Dagestan, 1825 – 59", în lucrarea coordonată de M. Broxup (ed.), *The North Caucasus Barrier*: *The Russian Advance towards the Muslim World*, New York, 1992, pp. 47 – 61; pentru Şamil, vezi S. Kaziev, *Imam* Shamil Moscova, 2001.

18 Pentru ediţii în limba engleză ale poemelor, vezi

M. Pushkin, *Eugene Onegin and Four Tales from Russia's Southern Frontier*> traducere de R. Clark, Londra, 2005, pp. 131 – 140; L. Kelly, *Lermontov: Tragedy in the Caucasus*, Londra, 2003, pp. 207 – 208.

19 M. Orlov, Kapituliaţiia Parija. Politiceskie socinenniia. Piş mă, Moscova, 1963, p. 47.

20 P. Chaadev, *Lettresphilosophiques*, 3 volume, Paris, 1970, pp. 48 – 57.

21 S. Becker, „Russia between East and West: The Intelligentsia, Russian National Identity and the Aslan Borderlands", *Central* Aslan *Survey*, 10/4, 1991, pp. 51 – 52.

22 T. Levin, *The Hundred Thousand Fools of God*: *Musical Travels în Central Asia*, Bloomington, în 1996, pp. 13 – 15; în limba română, titlul poemului simfonic al lui Borodin s-a tradus *Prin stepele Asiei Centrale*.

23 J. MacKenzie, *Orientalism*: *History*, *Theory and the Arts*, Manchester, 1995, pp. 154 – 156.

24 F. Dostoievskii, *What is Asia to Us*? traducere şi editare de M. Hauner, Londra, 1992, p. 1.

25 Broxup, North Caucasus Barrier, p. 47; J. Baddeley, The Russian Conquest of the Caucasus, Londra, 1908, pp. 152 – 163.

26 L. Kelly, Diplomacy and Murder în Teheran: Alexandre Griboyedov and Imperial Russia's Mission to the Shah of Persia, Londra, 2002. Pentru opiniile lui Griboedov, vezi S. Şostakovici, Diplomatisceskaia deiatel nost, Moscova, 1960.

27 „Peridskoe posolstro v Rossii 1828 goda", *Russkii Arkhiv*, 1, 1889, pp. 209 – 260.

28 Apud W. Dalrymple, *Return of a King*: *The Battlefor Afghanistan*, Londra, 2013, pp. 50 – 51.

29 J. Norris, The First Afghan War 1838 – 42, Cambridge, 1967; M. Yapp, Strategies of British India: Britain, Iran and Afghanistan 1798 – 1850, Oxford, 1980, pp. 96 – 152; C. Allworth, Central Asia: A Century of Russian Rule, New York, 1967, pp. 12 – 24.

30 Palmerston către Lamb, 22 mai 1838, Beauvale Papers, MS 60466; D. Brown, *Palmerston*: *A Biography*, Londra, 2010, p. 216.

31 Palmerston către Lamb, 22 mai 1838, apud D. Brown, *Palmerston*: *A Biography*, Londra, 2010, p. 216.

32 Palmerston către Lamb, 23 iunie 1838, în *ibid.*, pp. 216 – 217.

33 S. David, Victoria's Wars: The rise of Empire, Londra, 2006, pp. 15 – 47; A. Burnes, Travels into Bokhara. Being an account of a Journey from India to Cabool, Tartary and Persia, 3 volume, Londra, 1834. Despre asasinarea lui Burnes, vezi Dalrymple, Return of a King, pp. 30 – 35.

34 W. Yapp, „Disturbances în Eastern Afghanistan, 1839 – 42", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 25/1, 1962, pp. 499 – 523; idem, „Disturbances în Western Afghanistan, 1839 – 42", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 26/2, 1963, pp. 288 – 313; Dalrymple, *Return of a King*, pp. 378 – 388.

35 A. Conoly către Rawlinson, 1839; vezi S. Brysac şi K. Mayer, *Tournament of Shadows*: *The Great Game and the Race for Empire* în *Asia*, Londra, 2006.

36 „Proceedings of the Twentieth Anniversary Meeting of the Society", *Journal of the Royal Asiatic Society*, *1*, 1843, pp. x-xi. Pentru Stoddart, Conolly şi ceilalţi la fel ca ei, vezi P. Hopkirk, *The Great Game: On Secret Service în High Asia*, Londra, 2001.

37 H. Hopkins, *Charles Simeon of Cambridge*, Londra, 1977, p. 79.

38 J. Wolff, Narrative of a Mission to Bokhara: In the Years 1843 – 1845, 2 volume, Londra, 1845; pentru Wolff însuşi, vezi H. Hopkins, Sublime Vagabond: The Life of Joseph Wolff – Missionary Extraordinary, Worthing, 1984, pp. 286 – 322.

39 A. Levşin, Opisanie Kirgiz-Kazach în ili Kirgiz-kaisatskih, ord i stepei, Almati, 1996, 13, p. 297.

40 Burnes, *Travels into Bokhara*, 11, 2, p. 381.

41 R. Shukla, Britain, India and the Turkish Empire, 1853 – 1882, New Delhi, 1973, p. 27.

42 O. Figes, *Crimea*: *The Last Crusade*, Londra, 2010, p. 52.

43 Pentru Franţa, vezi M. Racagni, „The French Economic Interests in the Ottoman Empire", *International Journal of Middle East Studies*, 11/3, 1980, pp. 339 – 376.

44 W. Baumgart, *The Peace of Paris 1856*: *Studies în War*, *Diplomacy and Peacemaking*, traducere de A. Pottinger Saab, Oxford, 1981, pp. 113 – 116, 191 – 194.

45 K. Marx, The Eastern Question: A Reprint of Letters Written 1853 – 1856 Dealing with the Events of the Crimean War, Londra, 1969; idem, Dispatches for the New York Tribune: Selectedlournalism of Karl Marx, F. Wheen şi J. Ledbetter (editori), Londra, 2007.

46 G. Ameil, I. Nathan şi G.-H. Soutou, *Le Congrès de Paris (1856)*: *un événementfondateur*, Bruxelles, 2009.

47 P. Levi, „Îl monumento dell'unità Italiana", *La Lettura*, 4 aprilie 1904; T. Kirk, „The Political Topography of Modern Rome, 1870 – 1936: Via XX Septembre to Via delPImpero", în lucrarea coordonată de D. Caldwell şi

L. Caldwell (editori), Rome: Continuing Encounters between Past and Present, Farnham, 2011, pp. 101 – 128.

48 Figes, *Crimea* „pp. 411 – 424; Baumgart, *Peace of Paris*, pp. 113 – 116.

49 D. Moon, The Abolition of Serfdom în Russia, 1762 – 1907, Londra, 2001, p. 54.

50 E. Brooks, „Reform in the Russian Army, 1856 – 1861", *Slavic Review*, 43/1, 1984, pp. 63 – 82.

51 Pentru iobăgia din Rusia, vezi T. Dennison, *The Institutional Framework of Russian Serfdom*, Cambridge, 2011. Pentru criza bancară, vezi S. Hoch, „Bankovskii krizis, krest lanskaia reforma i vâkupnaia operaţiia v Rossii, 1857 – 1861", în lucrarea coordonată de L. Zaharova, B. Eklof şi J. Bushnell (editori), *Velikie reformi v Rossii, 1856 – 1874*, Moscova, 1991, pp. 95 – 105.

52 în 1856, Nikolai Miliutin, ministru adjunct al

afacerilor interne, avertizase că abolirea iobăgiei era nu doar o prioritate, ci o necesitate. El atrăsese atenţia că exista pericolul unor răscoale şi chiar al unei revoluţii, în zonele rurale, dacă nu se luau măsuri: *Gosudarstvennîi arhiv Rossiiskoi Federaţii*, 722, op. 1, d. 230, citat de L. Zaharova, „The Reign of Alexander îi A Watershed?", în *The Cambridge History of Russia*, ed. D. Lieven, Cambridge, 2006, p. 595.

53 V. Fedorov, *Istoriia Rossii XIX naceala XX u*, Moscova, 1998, p. 295; P. Gatrell, „The Meaning of the Great Reforms în Russian Economic History", în B. Eklof, J. Bushnell şi L. Zaharova (editori), *Russids Great Reforms, 1855 – 1881*, Bloomington, în 1994, p. 99.

54 N. Ignat ev, *Missiia v Khivu*i *Buharu v 1858 godu*, Sankt-Petersburg, 1897, p. 2.

55 Ibid.

56 Alcock către Russell, 2 august 1861, FO Confidenţial Print 1009 (3), FO 881/1009.

57 A. Grânev, „Russian Poliţarism as the Main Reason for the Selling of Alaska", în K. Matsuzato (ed.), *Impenology*: *From Empirical Knowledge to Discussing the Russian Empire*, Sapporo, 2007, pp. 245 – 258.

Capitolul i6: Drumul spre război

1 W. Mosse, „The End of the Crimean Sistem: England, Russia and the Neutrality of the Black Sea, 1870 – 1871", *Historical Journal*, 4/2, 1961, pp. 164 – 172.

2 *Spectator*, 14 noiembrie 1870.

3 W. Mosse, „Public Opinion and Foreign Policy: The. British Public and the War-Scare of November 1870", *Historical Journal*, 6/1, 1963, pp. 38 – 58.

4 Rumbold către Granville, 19 martie 1871, FO 65/820, nr. 28, p. 226; Mosse, „End to the Crimean Sistem", p. 187.

5 Lord Granville, Camera Lorzilor, 8 februarie 1876, Hansard, 227, 19.

6 Regina Victoria către Disraeli, Hughenden Papers, 23 iulie 1877; L. Knight, „The Royal Titles Act and India",

Historical Journal, 11/3, 1968, p. 493.

7 Robert Lowe, Camera Comunelor, 23 martie 1876, Hansard, 228, pp. 515 – 516.

8 Sir William Fraser, Camera Comunelor, 16 martie 1876, Hansard, 228, 111; Benjamin Disraeli, Camera Comunelor, 23 martie, Hansard, 227, 500.

9 Knight, „Royal Titles Act", p. 494.

10 L. Morris, „British Secret Service Activity în Khorasan, 1887 – 1908", *Historical Journal*, 27/3, 1984, pp. 662 – 670.

11 Disraeli către Salisbury, 1 aprilie 1877, W. Monypenny şi G. Buckle (editori), *The Life of Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield*, Londra, 1910 – 1920, 6, p. 379.

12 B. Hopkins, „The Bounds of Identity: The Goldsmid Mission and Delineation of the Perso-Afghan Border in the Nineteenth Century\ *Journal of Global History*, 2/2, 2007, pp. 233 – 254.

13 R. Johnson, „«Russians at the Gates of India»? Planning the Defence of India, 1885 – 1900", *Journal of Military History*, 67/3, 2003, p. 705.

14 *Ibid.*, pp. 714 – 718.

15 Planul generalului Kuropatkin pentru o înaintare rusească în India, iunie 1886, CID 7D, CAB 6/1.

16 Johnson, „«Russians at the Gates of India»", pp. 734 – 739.

17 G. Curzon, Russia în Central Asia în 1889 and the Anglo-Russian Question, Londra, 1889, pp. 314 – 315.

18 A. Morrison, „Russian Rule în Turkestan and the Example of British India, c. 1860 – 1917", *Slavonic and East European Review, zA*! *A*, 2006, pp. 674 – 676.

19 B. Penaţi, „Notes on the Birth of Russian Turkestan's Fiscal Sistem: A View from the Fergana *Oblast*, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 53, 2010, pp. 739 – 769.

20 D. Brower, „Russian Roads to Meca: Religious Tolerance and Muslim Pilgrimage in the Russian Empire",

Slavic Review, 55/3, 1996, pp. 569 – 570.

21 M. Terentiev, *Rossiia iAngliia v Srednei Azii*, Sankt-Petersburg, 1875, p. 361.

22 Morrison, „Russian Rule în Turkestan", pp. 666 – 707.

23 *Dnevnik RA. Valueva, ministra unutrennih del*, ed. P. Zaioncikovski, 2 volume, Moscova, 1961, 2, pp. 60 – 61.

24 M. Sladkovski, History of Economic Relations between Russia and China: From Modernization to Maoism, New Brunswick, 2008, pp. 119 – 129; C. Paine, Imperial Rivals: China, Russia and their Disputed Frontier, 1858 – 1924, New York, 1996, p. 178.

25 B. Ananich şi S. Beliaev, „St Petersburg: Banking Center of the Russian Empire", în W. Brumfield, B. Ananich şi Y. Petrov (editori), *Commerce în Russian Urban Culture, 1861 – 1914*, Washington, DC, 2001, pp. 15 – 17.

26 P. Stolîpin, Reci v Gosudarstvennoi Dume (1906 – 1911), Petrograd, 1916, p. 132.

27 E. Backhouse şi J. Blood, *Annals and Memoirs of the Court of Peking*, Boston, 1913, pp. 322 – 331.

28 M. Moşca, From Frontier Policy to Foreign Policy: The Question of India and the Transformation of Geopolitics în Qing China, Stanford, CA, 2013.

29 R. Newman, „Opium Smoking în Late Imperial China: A Reconsideration", *Modern Aslan Studies*, 29/4, 1995, pp. 765 – 794.

30 J. Polachek, *The Inner Opium War*, Cambridge, MA, 1991.

31 C. Pagani, „Objects and the Press: Images of China în Nineteenth-Century Britain", în J. Codell (ed.), *Imperial Co-Histories: National Identities and the British and Colonial Press*, Madison, NJ, 2003, p. 160.

32 Memorandumul lordului Northbrook către Cabinet, 20 mai 1885, FO 881/5207, nr. 29, p. 11. Vezi şi I. Nish, „Politics, Trade and Communications in East Asia: Thoughts on Anglo-Russian Relations, 1861 – 1907", *Modern Aslan Studies*, 21/4, 1987, pp. 667 – 678.

33 D. Drube, *Russo-Indian Relations*, *1466 – 1917*, New York, 1970, pp. 215 – 216.

34 Lord Roberts, „The North-West Frontier of India. An Address Delivered to the Officers of the Eastern Command on 17th November, 1905”, *Royal United Services Institution Journal*, 49/334, 1905, p. 1355.

35 Rezumatul broşurii lui Rittich, „Railways în Persia”, partea I, p. 2, Sir Charles Scott către marchizul de Salisbury, Sankt-Petersburg, 2 mai 1900, FO 65/1599. Tot aici vezi şi P. Kennedy şi J. Siegel, *Endgame*: *Britain*, *Russia and the Final Struggle for Central Asia*, Londra, 2002, p. 4.

36 „Memorandum by Mr. Charles Hardinge”, p. 9, către marchizul de Salisbury, Sankt-Petersburg, 2 mai 1900, FO 65/1599.

37 Foreign Secretary, Simla, către reprezentantul politic rezident din Golful Persic, iulie 1899, FO 60/615.

38 R. Greaves, „British Policy în Persia, 1892 – 1903 11”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 28/2, 1965, pp. 284 – 288.

39 Durand către Salisbury, 27 ianuarie 1900, FO 60/630.

40 Nota viceregelui despre Seistan, 4 septembrie 1899, FO 60/615, p. 7. Pentru propunerea privind noile reţele de comunicaţii, vezi „Report on Preliminary Survey of the Route of a Telegraph Line from Quetta to the Persian Frontier”, 1899, FO 60/615.

41 R. Greaves, „Sistan în British Indian Frontier Policy”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 49/1, 1986, pp. 90 – 91.

42 Lordul Curzon către lordul Lansdowne, 15 iunie 1901, Lansdowne Papers, apud Greaves, „British Policy în Persia”, p. 295.

43 Lordul Salisbury către lordul Lansdowne, 18 octombrie 1901, Lansdowne Papers, apud Greaves, „British Policy în Persia”, p. 298.

44 Lordul Ellenborough, Camera Lorzilor, 5 mai

1903, Hansard, 121, p. 1341.

45 Lordul Lansdowne, Camera Lorzilor, 5 mai 1903, Hansard, 121, p. 1348.

46 Greaves, „Sistan în British Indian Frontier Policy”, pp. 90 – 102.

47 Interesele britanice în Persia, 22 ianuarie 1902, Hansard, 101, pp. 574 – 628; Earl of Ronaldshay, Camera Comunelor, 17 februarie 1908, Hansard, 184, pp. 500 – 501.

48 Regele Edward VII către Lansdowne, 20 octombrie 1901, citat de S. Lee, *King Edward VII*, 2 volume, New York, 1935 – 1937, 2, pp. 154 – 155.

49 S. Gwynn, *The Letters and Friendships of Sir Cecil Spring-Rice*, 2 volume, Boston, 1929, 2, p. 85; M. Habibi, „France and the Anglo-Russian Acords: The Discreet Missing Link”, *Iran*, 41, 2003, p. 292.

50 Raportul Committee Appointed to Consider the Military Defence în India, 24 decembrie 1901, CAB 6/1; K. Neilson, *Britain and the Last Tsar*: *British Policy and Russia*, *1894 – 1917*, Oxford, 1995, p. 124.

51 Stevens către Lansdowne, 12 martie 1901, FO 248/733.

52 Morley către Minto, 12 martie 1908, citat de S. Wolpert, *Morley and India*, *1906 – 1910*, Berkeley, 1967, p. 80.

53 W. Robertson către DGMI, secret, 10 noiembrie 1902, Robertson Papers, 1/2/4, în Neilson, *Britain and the Last Tsar*, p. 124.

54 S. Cohen, „Mesopotamia în British Strategy, 1903 – 1914”, *International Journal of Middle East Studies*, 9/2, 1978, pp. 171 – 174.

55 Neilson, *Britain and the Last Tsar*, pp. 134 – 135.

56 *The Times*, 21 octombrie 1905.

57 H.-U. Wehler, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, 5 volume, München, 2008, vol. 3, pp. 610 – 612.

58 C. Clark, The Sleepwalkers: How Europe Went to War în 1914, Londra.

2012, p. 130.

59 F. Tomaszewski, A Great Russia: Russia and the Triple Entente, 1905 – 1914, Westport, CT, 2002; M. Soroka, Britain, Russia and the Road to the First World War: The Fateful Embassy of Count Aleksandr Benckendorjfi 1903 – 16), Farnham, 2011.

60 Minuta lui Grey, FO 371/371/26042.

61 G. Trevelyan, *Grey of Fallodon*, Londra, 1937, p. 193.

62 Hardinge către de Salis, 29 decembrie 1908, Hardinge MSS, vol. 30.

63 K. Wilson, „Imperial Interests in the British Decision for War, 1914: The Defence of India în Central Asia", *Review of* International *Studies*, 10, 1984, pp. 190 – 192.

64 Nicolson către Hardinge, 18 aprilie 1912, Hardinge MSS, vol. 92.

65 Grey către Nicholson, 19 martie 1907; Memorandum, Sir Edward Grey, 15 martie 1907, FO 418/38.

66 Clark, Sleepwalkers, pp. 85, 188; H. Afflerbach, Der Dreibund Europäische Grossmachtund Allianz-politik vor dem Ersten Weltkrieg, Viena, 2002, pp. 628 – 632.

67 Grey către Nicolson, 18 aprilie 1910, în lucrarea coordonată de G. Gooch şi H. Temperley (editori), *British Documents on the Origins of the War, 1898 – 1914*, 11 volume, Londra, 1926 – 1938, vol. 6, p. 461.

68 Apud B. de Siebert, *Entente Diplomacy and the World*, New York, 1921, p. 99.

69 I. Klein, „The Anglo-Russian Convention and the Problem of Central Asia, 1907 – 191 *A*", *Journal of British Studies*, 11.1, 1971, pp. 140 – 143.

70 Grey către Buchanan, 18 martie 1914, Grey MSS, FO 800/74, pp. 272 – 273.

71 Nicolson către Grey, 24 martie 1909, FO 800/337, p. 312; K. Wilson, *The Policy of the Entente*: *Essays on the Determinants of British Foreign Policy*, Cambridge, 1985,

p. 38.

72 Nicolson către Grey, 24 martie 1909, FO 800/337, p. 312.

73 Apud N. Ferguson, *The Pity of War*, Londra, 1998, p. 73.

74 Apud K. Wilson, *Empire and Continent*: *Studies în British Foreign Policy from the 1880's to the First World War*, Londra, 1987, pp. 144 – 145; G. Schmidt, „Contradictory Postures and Conflicting Objectives: The July Crisis", în G. Scholigen, *Escape into War*? *The Foreign Policy of Imperial Germany*, Oxford, 1990, p. 139.

75 Apud R. MacDaniel, The Shuster Mission and the Persian Constituţional Revolution, Minneapolis, 1974, p. 108.

76 T. Otte, The Foreign Office Mind: The Making of British Foreign Policy, 1965 – 1914, Cambridge, 2011, p. 352.

77 Bertie către Mallet, 11 iunie 1904, în replica la Mallet către Bertie, 2 iunie 1904, FO 800/176.

78 Planul Schlieffen este controversat din două motive: în primul rând, din cauza contextului său şi a datei precise a redactării, iar în al doilea rând, în privinţa rolului pe care l-a avut în pregătirea Primului Război Mondial. Vezi G. Gross, „There was a Schlieffen Plan: New Sources on the History of German Military Planning", *War* în *History*, 15, 2008, pp. 389 – 431; T. Zuber, *Inventing the Schlieffen Plan*, Oxford, 2002; idem, *The Real German War Plan*, Stroud, 2011.

79 J. Sanborn, *Imperial Apocalypse*: *The Great War and the Destruction of the Russian Empire*, Oxford, 2014, p. 25. Pentru Planul 19 şi variantele lui, vezi şi I. Rostunov, *Russkifronptervoi mirovoi voini*, Moscova, 1976, pp. 91 – 92.

80 Kaizerul Wilhelm către Morley, 3 noiembrie 1907, citat de Cohen, „British Strategy în Mesopotamia", p. 176. Pentru implicarea Kaizerului în chestiunea căii ferate, vezi J. Rohl, *Wilhelm* II *Into the Abyss of War and Exile*, *1900* –

1941, traducere de S. de Bellaique şi R. Bridge, Cambridge, 2014, pp. 90 – 95.

81 R. Zileh, Die Reichsbank und die finanzielle Kriegsvorbereitung 1907 bis 1914, Berlin, 1987, pp. 83 – 88.

82 A. Hitler, *Mein Kampf*, Londra, 2007, p. 22. Vezi B. Rubin şi W. Schwanitz, *Nazis*, *Islamists*, *and the Making of the Modern Middle East*, New Haven, 2014, pp. 22 – 25.

83 D. Hoffmann, Der Sprung ins Dunkle oder wie der /. Weltkrieg enifesselt wurde, Leipzig, 2010, pp. 325 – 330; de asemenea, A. Mombauer, Helmuth von Moltke and the Origins of the First World War, Cambridge, 2001, pp. 172 – 174.

84 R. Musil, „Europäertum, Krieg, Deutschtum", *Die neue Rundschau*, 25, 1914, p. 1303.

85 W. Le Queux, *The Invasion of 1910*, Londra, 1906; Andrew, *Defence of the Realm*, p. 8; Ferguson, *Pity of War*, pp. 1-11.

86 „Britain scared by Russo-German deal", *New York Times*, 15 ianuarie 19JLL. Vezi şi D. Lee, *Europe's Crucial Years*: *The Diplomatic Background of World War I*, *1902 – 1914*, Hanovra, NH, 1974, pp. 217 – 220.

87 A. Mombauer, Helmuth von Moltke and the Origins of the First World War, Cambridge, 2001, p. 120.

88 R. Bobroff, Roads to Glory: Late Imperial Russia and the Turkish Straits, Londra, 2006, pp. 52 – 55.

89 Grigorevich către Sazonov, 19 ianuarie 1914, în *Die Internationalen Beziehungen im Zeitalter des Imperialismus*, 8 volume, Berlin, 1931 – 1943, seria 3, 1, pp. 45 – 47, apud Clark, *Sleepwalkers*, p. 485. Vezi şi M. Aksakal, *The Ottoman Road to War în 1914*: *The Ottoman Empire and the First World War*, Cambridge, 2008, pp. 42 – 56.

90 S. McMeekin, *The Russian Origins of the First World War*, Cambridge, MA, 2011, pp. 29, 36 – 38.

91 Girs către Sazonov, 13 noiembrie 1913, apud McMeekin, *Russian Origins*, pp. 30 – 31.

92 W. Kämpen, Studien zur deutschen Türkeipolitik in der Zeit Wilhelms II, Kiel, 1968, pp. 39 – 57; M. Fuhrmann, Der Traum vom deutschen Orient: Zwei deutsche Kolonien im Osmanischen Reich, 1851 – 1918, Frankfurt-am-Main, 2006.

93 Vezi J. Röhl, *The Kaiser and bis Court*: *Wilhelm Hand the Government of Germany*, traducere de T. Cole, Cambridge, 1996, pp. 162 – 189.

94 Nicolson către Goschen, 5 mai 1914, FO 800/374.

95 Pentru transfuzie, A. Huştin, „Principe dune nouvelle méthode de transfusion muqueuse", *Journal Médical de Bruxelles*, 2, 1914, p. 436; pentru incendiile de pădure, vezi Z. Frenkel, „Zapiski o jiznennom puţi", *Voprosî istorii*, 1 2007, p. 79; pentru fotbalul german, C. Bausenwein, *Was ist Was*: *Fusballbuch*, Nürnberg, 2008, p. 60; A. Meynell, „Summer în England, 1914", în *The Poems of Alice Meynell: Complete Edition*, Oxford, 1940, p. 100.

96 H. Pogge von Strandmann, „Germany and the Coming of War", în R. Evans şi H. Pogge von Strandmann (editori), *The Coming of the First World War*, Oxford, 2001, pp. 87 – 88.

97 T. Ashton şi B. Harrison (editori), The History of the University of Oxford.

8 volume, Oxford, 1994, vol. 8, pp. 3 – 4.

98 Pentru detalii privind antrenamentul asasinilor, tentativele de asasinat împotriva lui Franz Ferdinand şi moartea lui, vezi documentele procesului lui Princip şi al complicilor săi, *The Austro-Hungarian Red Book*, secţiunea 2, anexele 1-13, nr. 20 – 34, 1914 – 1915.

99 Clark, *Sleepwalkers*, p. 562.

100 E. Grey, *Twenty-Five Years*, *1892 – 1916*, New York, 1925, p. 20.

101 I. Hull, „Kaiser Wilhelm II and the «Liebenberg Circle»", în lucrarea coordonată de J. Röhl şi N. Sombart (editori), *Kaiser Wilhelm* II *New Interpretations*, Cambridge, 1982, pp. 193 – 220; H. Herwig, „Germany", în lucrarea coordonată de R. Hamilton şi H. Herwig, *The*

Origins of the First World War, Cambridge, 2003, pp. 150 – 187.

102 Conversaţie cu Sazonov, relatată de V. Kokovţov, *Out of my Past*: *The Memoirs of Count Kokovtsov*, *Russian Minister of Finance*, *1904 – 1914*, ed. H. Fisher, Oxford, 1935, p. 348.

103 Biroul Levantului către Lecomte, 2 iulie 1908, Archives des Ministres des Affaires Étrangères: correspondance politique et commerciale (nouvelle série) 1897 – 1918. Perse, vol. 3, folio 191.

104 Clark, *Sleepwalkers*, pp. 325 – 326.

105 Clerk, „Anglo Persian Relations in Persia", 21 iulie 1914, FO 371/2076/ 33484.

106 Buchanan către Nicolson, 16 aprilie 1914, în Gooch şi Temperley, *British Documents*, 10/2, pp. 784 – 785.

107 Buchanan către Grey, 25 iulie 1914, în Gooch şi Temperley, *British Documents*, 11, p. 94.

108 „Memorandum communicated to Sir G. Buchanan by M. SazonoP, 11 iulie 1914, în FO 371/2076; M. Paléologue, *La Russie des tsars pendant la grande guerre*, 3 volume, Paris, 1921, vol. 1, p. 23.

109 K. Jarausch, „The Illusion of Limited War: Bethmann Holiwegs Calculated Risk, July 1914", *Central European History*, 2, 1969, 58; idem, *The Enigmatic Chancellor*: *Bethmann Holiwegand the Hubris of Imperial Germany*, Londra, 1973, p. 96.

110 J. McKay, Pioneers for Profit: Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization, 1885 – 1913, Chicago, 1970, pp. 28 – 29. Vezi şi D. Lieven, Russia and the Origins of the First World War, Londra, 1983; O. Figes, A People's Tragedy: The Russian Revolution, 1891 – 1924, London, 1996, pp. 35 – 83.

111 D. Fromkin, „The Great Game în Asia", *Foreign Affairs*, 1980, p. 951; G.D. Clayton, *Britain and the Eastern Question*: *Missolonghi to Gallipoli*, Londra, 1971, p. 139.

112 E. Vandiver, Stand in the Trench, Achilles:

Classical Receptions in British Poetry of the Great War, Oxford, 2010, pp. 263 – 269.

113 H. Strachan, *The Outbreak of the First World Wir*, Oxford, 2004, pp. 181 şi urm.

114 W. Churchill, *The World Crisis*, *1911 – 1918*, *with New Introduction by Martin Gilbert*, New York, 2005, pp. 667 – 668; pentru opinii despre familia Churchill, Hardinge către O'Beirne, 9 iulie 1908, Hardinge MSS 30.

115 E. Campion Vaughan, *Some Desperate Glory*, Edinburgh, 1982, p. 232.

116 HM Stationery Office, Statistics of the Military Efforts of the British Empire during the Great War, 1914 – 1920, Londra, 1922, p. 643.

117 Grey către Goschen, 5 noiembrie 1908, FO 800/61, p. 2.

118 Rupert Brooke către Jacques Raverat, 1 august 1914, în G. Keynes (ed.), *The Letters of Rupert Brooke*, Londra, 1968, p. 603.

119 W. Letts, „The Spires of Oxford", în *The Spires of Oxford and Other Poems*, New York, 1917, pp. 3 – 4.

120 The Treaty of Peace between the Allied and Associated Powers and Germany, Londra, 1919.

121 Sanborn, *Imperial Apocalypse*, p. 233.

122 H. Strachan, *Financing the First World War*, Oxford, 2004, p. 188.

123 Ibid. Vezi şi K. Burk, Britain, America and the Sinews of war, 1914 – 1918, Boston, 1985; M. Horn, Britain, France and the Financing of the First World War, Montreal, 2002, pp. 57 – 75.

124 Vezi, mai presus de toate, Strachan, *Financing the First World War*, vezi şi Ferguson, *Pity of war*, îndeosebi pp. 318 şi urm., precum şi B. Eichengreen, *Golden Fetters*: *The Gold Standard and the Great Depression*, *1919 – 1939*, Oxford, 1992.

Capitolul 17: Drumul spre aurul negru

1 D. Carment, „D'Arcy, William Knox", în lucrarea coordonată de B. Nairn şi G. Serie (editori), *Australian*

Dictionary of Biography, Melbourne, 1981, 8, pp. 207 – 208.

2 J. Banham şi J. Harris (editori), *William Morris and the Middle Ages*, Manchester, 1984, pp. 187 – 192; L. Parry, „The Tapestries of Sir Edward Burne-Jones", *Apollo*, 102, 1972, pp. 324 – 328.

3 National Portrait Gallery, NPG 6251, 14, 15.

4 Pentru date referitoare la contextul economic, vezi R. Ferrier şi J. Bamburg, *The History of the British Petroleum Company*, 3 volume, Londra, 1982 – 2000, vol. 1, pp. 29 şi următoarele.

5 S. Cronin, „Importing Modernity: European Military Missions to Qajar Iran", *Comparative Studies în Society and History*, 50/1, 2008, pp. 197 – 226.

6 Lansdowne către Hardinge, 18 noiembrie 1902, în A. Hardinge, *A Diplomatist in the East*, Londra, 1928, pp. 286 – 296. Vezi şi R. Greaves, „British Policy în Persia, 1892 – 1903 IT, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 28/2, 1965, pp. 302 – 303.

7 Wolff către Kitabgi, 25 noiembrie 1900, concesiunea D'Arcy; dosarul Kitabgi şi corespondenţa privind revendicările lui Kitabgi, BP 69454.

8 Vezi, în general, Th. Korres, *Hygron pyr*: *ena hoplo* ţes *Vizantines nautikes taktikes*, Salonic, 1989; J. Haldon, „A Possible Solution to the Problem of Greek Fire", *Byzantinische Zeitschrift*, 70, 1977, pp. 91 – 99; J. Partington, *A History of Greek Fire and Gunpowder*, Cambridge, 1960, pp. 1 – 41.

9 W. Loftus, „On the Geology of Portions of the Turco Persian Frontier and of the Districts Adioining", *Quarterly Journal of the Geologual Society*, 11, 1855, pp. 247 – 344.

10 M. Elm, Oil, Power, and Principle: Irans Oil Nationalization and its Afiermath, Syracuse, 1992, p. 2.

11 Scrisoarea lui Sayyid Jamel al-Den al-Afghene către Multahid, în E. Browne, *The Persian Revolution of 1905 – 1909* Londra, 1966, pp. 18 – 19.

12 P. Kazemzadeh, Russia and Britain în Persia, 1864

– 1914: A Study în Imperialism, New Haven, 1968, pp. 122, 127.

13 Griffin către Rosebery, 6 decembrie 1893, FO 60/576.

14 Minuta lui Currie, 28 octombrie 1893, FO 60/576.

15 J. de Morgan, „Notes sur les gâtes de Naphte de Kend-e-Chirin (Gouvernement de Ser-i-Paul) w, *Annales des Mines*, 1892, pp. 1-16; idem, *Mission scientifique en Perse*, 5 volume, Paris, 1894 – 1905; B. Redwood, *Petroleum*: *Its Production and Use*, New York, 1887; J. Thomson şi B. Redwood, *Handbook on Petroleum for Inspectors under the Petroleum Acts*, Londra, 1901.

1 (* Kitabgi către Drummond-Wolff, 25 decembrie 1900, dosarul Kitabgi şi corespondenţa privind revendicările lui Kitabgi, BP 69454.

17 Gosselin către Hardinge, 12 martie 1901, FO 248/733; Marriott menţionează scrisoarea de prezentare în jurnalul său personal, 17 aprilie 1901, BP 70298.

18 Jurnalul personal al lui Marriott, pp. 16, 25, BP 70298.

19 Hardinge către Lansdowne, 12 mai 1901, FO 60/640; jurnalul personal al lui Marriott, BP 70298.

20 Marriott către Knox D'Arcy, 21 mai 1901, BP 70298; Knox D'Arcy către Marriott, 23 mai 1901, BP 70298.

21 Ferrier şi Bamberg, History of the British Petroleum Company, pp. 33 – 41.

22 *Ibid.*, anexa 1, pp. 640 – 643.

23 N. Fatemi, *Oil Diplomacy*: *Powder Keg în Iran*, New York, 1954, p. 357.

24 Hardinge către Lansdowne, 30 mai 1900, FO 60/731.

25 Jurnalul personal al lui Marriott, 23 mai 1901, BP 70298.

26 Knox D'Arcy către Lansdowne, 27 iunie 1901, FO 60/731; Greaves, „British Policy în Persia", pp. 296 – 298.

27 Hardinge către Lansdowne, 30 mai 1900, FO

60/731.

28 Ferrier şi Bamberg, *British Petroleum*, pp. 54 – 59.

29 D'Arcy către Reynolds, 15 aprilie 1902, BP H12/24, p. 185.

30 Registrul scrisorilor, Concesiunea persană, 1901 – 1902, BP 69403.

31 Bell către Jenkin, 13 iulie, Registrul încasărilor, BP 69531.

32 A. Marder (ed.), *Fear God and Dread Nought*: *The Correspondence of Admiral the First Sea Lord Lord Fisher of Kilverstone*, 3 volume, Cambridge, MA, 1952, 1, p. 185. Despre aceasta şi despre folosirea petrolului în Marea Britanie înainte de Primul Război Mondial, vezi Yergin, *The Prize*, pp. 134 şi următoarele.

33 Dosarul Kitabgi şi corespondenţa privind revendicările lui Kitabgi, BP 69454; Hardinge către Grey, 23 decembrie 1905, FO 416/26; T. Corley, *A History of the Burmah Oil Company*, *1886 – 1924*, Londra, 1983, pp. 95 – 111.

34 Ferrier şi Bamberg, *British Petroleum*, pp. 86 – 88.

35 Ibid.

36 A. Wilson, South West Persia: Letters and Diary of d Young Political Officer, 1907 – 1914, Londra, 1941, p. 42.

37 Ibid.

38 *Ibid.*, p. 103; Corley, *Burmah Oil Company*, pp. 128 – 145.

39 Fisher, Fear God and Dread Nought, 2, p. 404.

40 Churchill, *World Crisis*, pp. 75 – 76.

41 „Oil Fuel Supply for His Majesty's Navy", 19 iunie 1913, CAB 41/34.

42 Asquith către regele George al V-lea, 12 iulie 1913, CAB 41/34.

43 Churchill, Camera Comunelor, 17 iulie 1913, Hansard, 55, 1470.

44 Slade către Churchill, 8 noiembrie 1913, „Anglo Persian Oil Company. Proposed Agreement, December 1913", ADM 116/3486.

45 Apud D. Yergin, *The Prize*: *The Epic Quest for Oil*, *Money and Power*, 3 ed., New York, 2009, p. 167.

46 Apud M. Aksakal, „«Holy War Made in Germany?» Ottoman Origins of the Jihad”, *War în History*, 18/2, 2011, p. 196.

47 F. Moberly, History of the Great War Based on Official Documents: The Campaign în Mesopotamia 1914 – 1918, 4 volume, Londra, 1923, vol. 1, pp. 130 – 131.

48 Kitchener către Înălţimea Sa Şeriful Abdalla, anexă la scrisoarea lui Cheetham către Grey, 13 decembrie 1914, FO 371/1973/87396. Tot aici, E. Karsh şi I. Karsh, „Myth in the Desert, or Not the Great Arab Revolt”, *Middle Eastern Studies*, 33/2, 1997, pp. 267 – 312.

49 J. Tomes, Balfour and Foreign Policy: The International Thought of a Conservative Statesman, Cambridge, 1997, p. 218.

50 Soroka, Britain, Russia and the Road to the First World War, pp. 201 – 236; Aksakal, Ottoman Road to War.

51 „Russian War Aims”, notă trimisă de ambasada britanică la Petrograd către guvernul Rusiei, 12 martie 1917, în F. Golder, *Documents of Russian History 1914 – 1917*, New York, 1927, pp. 60 – 62.

52 Grey către McMahon, 8 martie 1915, FO 800/48. Pentru investiţiile franceze dinainte de război, vezi M. Raccagni, „The French Economic Interests in the Ottoman Empire”, *International Journal of Middle East Studies*, 11/3, 198, pp. 339 – 376; V. Geyikdagi, „French Direct Investments in the Ottoman Empire Before World War 1”, *Enterprise & Society*, 12/3, 2011, pp. 525 – 561.

53 E. Kedourie, in the Anglo-Arab Labyrinth: The McMahon-Husayn Correspondence and its Interpretations, 1914 – 1939, Abingdon, 2000, pp. 53 – 55.

54 Vezi P. Hart, *Gallipoli*, Londra, 2011.

55 *The Times*, *7* ianuarie 1918.

56 *The Times*, 12 ianuarie 1917.

57 C. Seymour (ed.), *The Intimate Papers of Colonel House*, 4 volume, Cambridge, MA, 1928, 3, p. 48.

58 Yergin, *The Prize*, pp. 169 – 172.

59 „Petroleum Situation in the British Empire and the Mesopotamia and Persian Oilfields", 1918, CAB 21/119.

60 Hankey către Balfour, 1 august 1918, FO 800/204.

61 Hankey către premier, 1 august 1918, CAB 23/119; V. Rothwell, „Mesopotamia în British War Aims, 1914 – 1918", *The Historical Journal*, 13/2, 1970, pp. 289 – 290.

62 Minute ale Cabinetului de Război, 13 august 1918, CAB 23/42.

63 G. Jones, „The British Government and the Oil Companies 1912 – 24: The Search for an Oil Policy", *Historical Journal*, 20/3, 1977, p. 655.

64 Petrol Control Committee, Second Report, 19 decembrie 1916, Board of Trade, POWE 33/1.

65 „Rezerves of Oil Fuel în U.K. and general position 1916 to 1918", minuta semnata de M. Seymour, 1 iunie 1917, MT 25/20; Jones, „British Government and the Oil Companies", p. 657.

66 B. Hendrick, *The Life and Letters of Walter H. Page, 2* volume, Londra, 1930, vol. 2, p. 288.

67 „Eastern Report, No 5", 28 februarie 1917, CAB 24/143.

68 Balfour către Lloyd George, 16 iulie 1918, Lloyd George Papers, F/3/3/18.

Capitolul i8: Drumul spre compromis

1 Marling către Foreign Office, 24 decembrie 1915, FO 371/2438/198432.

2 Hardinge către Gertrude Bell, 27 martie 1917, Hardinge MSS 30.

3 Slade, „The Political Position in the Persian Gulf at the End of the War", 4 noiembrie 1916, CAB 16/36.

4 Europäische Staats und Wirtschafts Zeitung, 18 august 1916, CAB 16/36.

5 Hankey Papers, 20 decembrie 1918; însemnare din 4 decembrie 1918, 1/6, Churchill Archives Centre, Cambridge; E.P. Fitzgerald, „Frances Middle Eastern

Ambitions, the Sykes-Picot Negotiations, and the Oil Fields of Moşul, 1915 – 1918", *Journal of Modern History*, *66*/4, 1994, pp. 694 – 725; D. Styan, *France and Iraq*: *Oil*, *Arms and French Policy-Making in the Middle East*, Londra.

2006, pp. 9 – 21.

6 A. Roberts, A History of the English-Speaking Peoples since 1900, Londra.

2006, p. 132.

7 The Times, 7 noiembrie 1917. Despre Samuel, vezi S. Huneidi, A Broken Trust: Herbert Samuel, Zionism and the Palestinians, Londra, 2001.

8 Lordul Balfour, Camera Lorzilor, 21 iunie 1922, Hansard, 50, pp. 1016 – 1017.

9 „Report by the Sub-Committee", Imperial Defence, 13 iunie 1928, CAB 24/202.

10 Time, 21 aprilie 1941; J. Barr, A Line in the Sand: Britain, France and the Struggle that shaped the Middle East, Londra, 2011, p. 163.

11 A. Arslanian, „Dunstersvilles Adventures: A Reappraisal", *International Journal of Middle East Studies*, 12/2, 1980, pp. 199 – 216; A. Simonian, „An Episode from the History of the Armenian-Azerbaijani Confrontation (January-February 1919)", *Iran & the Caucasus*, 9/1, 2005, pp. 145 – 158.

12 Sanborn, *Imperial Apocalypse*, pp. 175 – 183.

13 Secretarul de stat către viceregе, 5 ianuarie 1918, citat de L. Morris, „British Secret Missions în Turkestan, 1918 – 1919" „*Journal of Contemporary History*, *121*2, 1977, pp. 363 – 379.

14 Vezi Morris, „British Secret Missions", pp. 363 – 379.

15 L. Troţki, Comitetul Central al Partidului Comunist Rus, 5 august 1919, în J. Meijer (ed.), *The Trotsky Papers*, *2* volume, The Hague, 1964, vol. 1, pp. 622, 624.

16 *Congress of the East*, *Baku*, *September 1920*, traducere de B. Pearce, Londra, 1944, pp. 25 – 37.

17 L. Murawiec, *The Mind of Jihad*, Cambridge, 2008,

pp. 210 – 223. Pentru un cadru general, vezi Ansari, „Panlslam and the Making of Early Indian Socialism”, *Modern Aslan Studies*, 20, 1986, pp. 509 – 537.

18 Caporalul Charles Kavanagh, jurnal personal nepublicat, Cheshire Regiment Museum.

19 Pobeda oktiabrskoi revoliuţii v Uzbekistane: zbomik dokumentov, 2 volume, Taşkent, 1963 – 1972, vol. 1, p. 571.

20 Afişul este reprodus în cartea lui D. King, Red Star over Russia: A Visual History of the Soviet Union from 1917 to the Death of Stalin, Londra, 2009, p. 180.

21 M. MacMillan, Peacemakers: Six Months that Changed the World, Londra, 2001, p. 408.

22 Tratatul cu Majestatea Sa regele Faisal, 20 octombrie 1922, Command Paper 1757; Protocolul din 30 aprilie 1923 şi acordurile anexa la Tratatul cu regele Faisal, Command Paper 2120. Pentru noile ceremonialuri, vezi E. Podeh, „From indifference to Obsession: The Role of National State Celebrations in Iraq, 1921 – 2003”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, 37/2, 2010, pp. 185 – 186.

23 B. Busch, *Britain, India and the Arabs, 1914 – 1921*, Berkeley, 1971, pp. 408 – 410.

24 H. Katouzian, „The Campaign against the Anglo-Iranian Agreement of 1919”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, 25/1, 1998, p. 10.

25 H. Katouzian, „Nationalist Trends în Iran, 1921 – 6”, *International Journal of Middle Eastern Studies*, 10/4, 1979, p. 539.

26 Apud H. Katouzian, Iranian History and Politics: The Dialectic of State and Society, Londra, 2003, p. 167.

27 Curzon către Cambon, 11 martie 1919, FO 371/3859.

28 Vezi Katouzian, „The Campaign against the Anglo-Iranian Agreement”, p. 17.

29 Marling către Foreign Office, 28 februarie 1916, FO 371/2732. Vezi şi D. Wright, „Prince ‘Abd ul-Husayn

Mârza Framan-Farma: Notes from British Sources", *Iran*, 38, 2000, pp. 107 – 114.

30 Loraine către Curzon, 31 ianuarie 1922, FO 371/7804.

31 M. Zirinsky, „Imperial Power and Dictatorship: Britain and the rise of Reza-Shah, 1921 – 1926", *International Journal of Middle East Studies*, 24/4, 1992, pp. 639 – 663.

32 Caldwell către secretarul de stat, 5 aprilie 1921, în M. Gholi Majd, *From Qajar to Pahlavi*: *Iran*, *1919 – 1930*, Lanham, MA, 2008, pp. 96 – 97.

33 „Planning Committee, Office of Naval Operations to Benson", 7 octombrie 1918, în M. Simpson (edănglo-*American Naval Relations*, *1917 – 19*, Aldershot, 1991, pp. 542 – 543.

34 Apud Yergin, *The Prize*, p. 178.

35 Apud M. Rubin, „Stumbling through the «Open Door»: The US în Persia and the Standard-Sinclair Oil Dispute, 1920 – 1925", *Iranian Studies*, 28.3/4, 1995, p. 206.

36 Ibid. p. 210.

37 Ibid.

38 Ibid. p. 209.

39 *Ibid.*, p. 213.

40 M. Gilbert, *Winston S. Churchill*, 8 volume, Londra, 1966 – 1988, vol. 4, p. 638.

41 Vezi M. Zirinsky, „Imperial Power and Dictatorship: Britain and the rise of Reza Shah, 1921 – 1926", *International Journal of Middle East Studies*, 24/4, 1992, p. 650; H. Mejeher, *Imperial Quest for Oil*: *Iraq 1910 – 1928*, Londra, 1976, p. 49.

42 Despre Egipt, vezi A. Maghraoui, Liberalism without Democracy: Nationhood and Citizenship în Egypt, 1922 – 1936, Durham, NC, 2006, pp. 54 – 55.

43 Citat de M. Fitzherbert, The Man Who was Greenmantle: A Biography of Aubrey Herbert, Londra, 1985, p. 219.

44 S. Pedersen, „Getting Out of Iraq – în 1932: The League of Nations and the Road to Normative Statehood”, *American Historical Review*, 115/4, 2010, pp. 993 – 1.000.

45 Y. Ismael, The rise and Fall of the Communist Party of Iraq, Cambridge.

2008, p. 12.

46 Pentru declaraţia Purna Swaraj, M. Gandhi, *The Collected Works of Mahatma Gandhi*, 90 volume, New Delhi, 1958 – 1984, vol. 48, p. 261.

47 Apud Ferrier şi Bamberg, *British Petroleum*, pp. 593 – 594.

48 „*A* Record of the Discussions Held at Lausanne on 23rd, 24th and 25th August, 1928”, BP 71074.

49 Cadman către Teymourtache, 3 ianuarie 1929, BP 71074.

50 Raportul Young asupra discuţiilor de la Lausanne, BP HI6/20; vezi şi Ferrier şi Bamberg, *British Petroleum*, pp. 601 – 617.

51 Minuta lui Vansittart, 29 noiembrie 1932, FO 371/16078.

52 Hoare către Foreign Office, 29 noiembrie 1932, FO 371/16078.

53 Jurnalul personal al lordului Cadman, BP 96659/002.

54 Notele lui Cadman despre Geneva şi Teheran, BP 96659.

55 G. Bell, *Gertrude Bell*: *Complete Letters*, Londra, 2014, p. 224.

Capitolul 19: Drumul grâului

1 „Hiders Mountain Home”, *Homes & Gardens*, noiembrie 1938, pp. 193 – 195 [*în umbra lui Hitler*: *memorii*, trducere din lb. germană de Ion Nastasia şi Şerban Nastasia, vol. 1 – 2, Editura Nemira, Bucureşti, 1997].

2 A. Speer, *Inside the Third Reich*, traducere de R. şi C. Winston, New York.

1970, p. 161.

3 *Ibid*. Despre obiceiul lui Karmenberg de a cânta la acordeon, vezi C. Schröder, *Ei War mein Chef. Aus den Nachlaß der Sekretärin von Adolf Hitler*, München, 1985, pp. 54, 58

4 JL H orgreäves, Blitzkrieg Unleashed: The German Invasion of Poland, Londra, 2008, p. 66; H. Hegner, Die Reichskanzlei 1933 – 1945: Anfang und Ende des Dritten Reiches, Frankfurt-am-Main, 1959, pp. 334 – 337.

5 Speer, Inside the Third Reich, p. 162.

6 M. Muggeridge, *Cianos Diary, 1939 – 1943*, Londra, 1947, pp. 9 – 10.

7 Dezbatere în Camera Comunelor, 31 martie 1939, Hansard, 345, p. 2415.

8 Ibid., p. 2416; vezi G. Roberts, The Unholy Alliance: Stalins Pact with Hitler, Londra, 1989; R. Moorhouse, The Devils Alliance: Hitlers Pact with Stalin, Londra, 2014.

9 L. Bezymenskii, Stalin und Hitler. Pokerspiel der Diktatoren, Londra, 1967, pp. 186 – 192.

10 J. Herf, The Jewish Enemy: Nazi Propaganda during World War Hand the Holocaust, Cambridge, MA, 2006.

11 W. Churchill, *The Second World War, 6* volume, Londra, 1948 – 1953, vol. 1, p. 328.

12 Bezymenskii, *Stalin und Hitler*, pp. 142, 206 – 209.

13 T. Snyder, Bloodiands: Europe between Hitler and Stalin, Londra, 2010, pp. 81, 93.

14 Apud E. Jäckel şi A. Kahn, *Hitler*: *Sämtliche Aufzeichnungen, 1905 – 1924*, Stuttgart, 1980, p. 186.

15 J. Weitz, Hitlers Diplomat: The Life and Times of Joachim von Ribbentrop, New York, 1992, p. 6.

16 S. Sebag Montefiore, *Stalin*: *The Court of the Red Tsar*, Londra, 2004, p. 317 [*Stalin*: *curtea ţarului roşu*, Editura Polirom, Iaşi, 2014].

17 Hegner, *Die Reichskanzlei*, pp. 337 – 338, 342 – 343; pentru tratat şi anexa lui secretă, vezi *Documents on German Foreign Policy, 1918 – 1945*, Seria D, 13 volume,

Londra, 1949 – 1964, vol. 7, pp. 245 – 247.

18 Sebag Montefiore, *Stalin*, p. 318.

19 N. Khrushchev, *Khrushchev Remembers*, traducere de S. Talbott, Boston, MA, 1970, p. 128.

20 Bezymenskii, *Stalin und Hitler*, pp. 21 – 22; D. Volkogonov, *Stalin*: *Triumph and Tragedy*, New York, 1991, p. 352.

21 L. Kovalenko şi V. Maniak, 33 i: Golod: Narodna kniga-memorial", Kiev, 1991, p. 46, în Snyder, *Bloodiands*, p. 49; vezi şi pp. 39 – 58.

22 Pentru Vişinski şi procesele-spectacol, vezi A. Vaksberg, *Stalins Prosecutor*: *The Life of Andrei Vyshinsky*, New York, 1990 şi N. Werth et al. (editori), *The Little Black Book of Communism*: *Crimes*, *Terror*, *Repression*, Cambridge, MA, 1999.

23 M. Jansen şi N. Petrov, Stalins Loyal Executioner: People's Commissar Nikolai Ezhov, 1895 – 1940, Stanford, 2002, p. 69.

24 V. Rogovin, *Parţiia Rasstrelianih*, Moscova, 1997, pp. 207 – 219; Bezymenskii, *Stalin und Hitler*, p. 96; Volkogonov, *Stalin*, p. 368.

25 „Speech by the Führer to the Commanders în Chief4, 22 august 1939, în *Documents on German Foreign Policy*, Series D, vol. 7, pp. 200 – 204; I. Kershaw, *Hitler*, *1936 – 45*: *Nemesis*, Londra, 2001, pp. 207 – 208.

26 „Second speech by the Führer", 22 august 1939, în *Document> on Gprinan Foreign Policy*, *1918 – 1945*, Series D, p. 205.

27 „Speech by the Führer to the Commanders în Chief4, p. 204.

28 K.-J. Müller, *Das Heer und Hitler*: *Armée und nationalsozialistisches Regime 1933 – 1940*, Stuttgart, 1969, p. 411, n. 153; Müller nu furnizează dovezi.

29 W. Baumg-rt, „Zur Ansprache Hitlers vor den Führern der Wehrmacht am 22. August 1939. Eine quellenkritische Untersuchung", *Viertejahreshefte für Zeitgeschichte*, 16, 1968, p. 146; Kershaw, *Nemesis*, p.

209.

30 G. Corni, Hitler and the Peasants: Agrarian Policy of the Third Reich, 1930 – 39, New York, 1990, pp. 66 – 115.

31 Vezi, de exemplu, R.-D. Müller, „Die Konsequenzen der «Volksgemeinschaft»: Ernährung, Ausbeutung und Vernichtung", în W. Michalka (ed.), *Der Zweite Weltkrieg. Analysen-Grundzüge-Forschungsbilanz*, Weyarn.

1989, pp. 240 – 249.

32 A. Kay, Exploitation, Resettlement, Mass Murder: Political and Economic Planning for German Occupation Policy in the Soviet Union, 1940 – 1941, Oxford, 2006, p. 40.

33 A. Bondarenko (ed.), *God krizisa*: *1938 – 1939*: *dokumenti i materiali v dvuh tomah*, 2 volume, Moscova, 1990, vol. 2, pp. 157 – 158.

34 E. Ericson, Feeding the German Eagle: Soviet Economic Aici to Nazi Germany, 1933 – 1941, Westport, CT, 1999, pp. 41 şi următoarele.

35 A. Bullock, *Hitler*: *A Study în Tyranny*, Londra, 1964, p. 719 (*Adolf Hitler*, Editura Elit, f.l., f.a.].

36 S. Fritz, Ostkrieg: Hitlers War of Extermination in the East, 2011, p. 39.

37 C. Browning, The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939-March 1942, Lincoln, NE, 2004, p. 16; Snyder, Bloodiands, p. 126.

38 Cabinetul de Război, 8 septembrie 1939, CAB 65/1; A. Prazmowska, *Britain, Poland and the Eastern Front, 1939*, Cambridge, 1987, p. 182.

39 Legaţia Britanica la Kabul către Foreign Office de la Londra, Katodon 106, 24 septembrie 1939, citat de M. Hauner, „The Soviet Threat to Afghanistan and India, 1938 – 1940", *Modern Aslan Studies*, 15/2, 1981, p. 297.

40 Hauner, „Soviet Threat to Afghanistan and India", p. 298.

41 Raportul Comisiei Statului-Major, „The Military

Implications of Hostilities with Russia în 1940", 8 martie 1940, CAB 66/6.

42, Apreciation of the Situation Created by the Russo-German Agreement", 6 octombrie 1939, CAB 84/8; vezi aici M. Hauner, *India* în *Axis Strategy*: *Germany*, *Japan and Indian Nationalists in the Second World War*, Stuttgart, 1981, mai ales pp. 213 – 237.

43 Hauner, *India în Axis Strategy*, pp. 70 – 92.

44 M. Hauner, „Anspruch und Wirklichkeit: Deutschland also Dritte Macht în Afghanistan, 1915 – 39", în K. Kettenacker et al (editori), *Festschrift für Paul Kluge*, München, 1981, pp. 222 – 244; idem,» Afghanistan before the Great Powers-JL93 & – 45", *International Journal of Middle East Studies*, 14/4, 1982, ppi 481482.

45 „Policy and the War Effort in the East", 6 ianuarie 1940, *Documents on German Foreign Policy*, *1918 – 1945*, Series D, vol. 8, pp. 632 – 633.

46 „Memorandum of the Aussenpolitisches Amt", 18 decembrie 1939, *Documents on German Foreign Policy*, *1918 – 1945*, Series D, vol. 8, p. 533; Hauner, *India în Axis Strategy*, pp. 159 – 172.

47 M. Hauner, „One Man against the Empire: The Faqir of Ipi and the British în Central Asia on the Eve of and during the Second World War", *Journal of Contemporary History*, 16/1, 1981, pp. 183 – 212.

48 Rubin şi Schwanitz, *Nazis*, *Islamists*, p. 4, n. 13.

49 S. Hauser, „German Research on the Ancient Near East and its Relation to Political and Economic Interests from Kaiserreich to World War 11", în W. Schwanitz (ed.), *Germany and the Middle East*, *1871 – 1945*, Princeton, 2004, pp. 168 – 169; M. Ghods, *Iran* in the *Twentieth Century*: *A Political History*, Boulder, C0,2009, pp. 106 – 108.

50 Rubin şi Schwanitz, *Nazis*, *Islamists*, p. 128.

51 Apud *ibid.*, p. 5.

52 T. Imlay „A Reassessment of Anglo-French Strategy during the Phony War, 1939 – 1940", *English*

Historical Review, 119/481, 2004, pp. 337 – 338.

53 Minuta personală a Primului Lord, 17 noiembrie 1939, ADM 205/2. Vezi, aici, Imlay, „Reassessment of Anglo-French Strategy", pp. 338, 354 – 359.

54 Imlay, „Reassessment of Anglo-French Strategy", p. 364.

55 CAB 104/259, „Russia: Vulnerability of Oil Supplies", JIC (39) 29 revise, 21 noiembrie 1939; Imlay, „Reassessment of Anglo-French Strategy", pp. 363 – 368.

56 Despre Guderian şi accesele repetate de descurajare ale lui Hider, vezi K.H. Frieser, *Blitzkrieg-Legende. Der Westfeldung 1940*, München, 1990, pp. 240 – 243, 316 – 322.

57 Vezi M. Hauner „Afghanistan between the Great Powers, 1938 – 1945", *International Journal of Middle East Studies*, 14/4, 1982, p. 487; pentru propunerea de reducere a costurilor de transport, vezi Ministry of Economic Warfare, 9 ianuarie 1940, FO 371/24766.

58 Ericson, *Feeding the German Eagle*, pp. 109 – 118.

59 Fritz, *Ostkrieg*, pp. 38 – 41.

60 J. Förster, „Hitlers Decision în Favour of War against the Soviet Union", în H. Boog, J. Förster et al. (editori), *Germany and the Second World War*, vol. 4: *The Attack on the Soviet Union*, Oxford, 1996, p. 22; vezi şi Kershaw, *Nemesis*, p. 307.

61 Corni, Hitler and the Peasants, pp. 126 – 127, 158 – 159, 257 – 260. Vezi şi H. Backe, Die Nahrungsfreiheit Europas: Großliberalismus in der Wirtschaft, Berlin, 1938.

62 V. Gnuceva, „Materiali dlia istorii ekspediţii nauk v XVIII i XX vekah", *Trudi Arhiva Akademii Nauk SSSR*, 4, Moscova, 1940; mai ales pp. 97 – 108.

63 M. Stroganova (ed.), *Zapovedniki evropeiskoi ceasti RSFSR*, Moscova, 1989; C. Kremenetski, „Human Impact on the Holocene Vegetation of the South Russian Plain", în J. Chapman şi P. Dolukhanov (editori), *Landscapes în Flux*: *Central and Eastern Europe în*

Antiquity, Oxford, 1997, pp. 275 – 287.

64 H. Backe, Die russische Getreidewirtschaft als Grundiage der Landund Volkswirtschaft Rußlands, Berlin, 1941.

65 Bundesarchiv-Militärarchiv, RW 19/164, fo'. 126, citat de Kay, *Exploitation*, pp. 211, 250.

66 Citat de A. Hillgruber, *Hitlers Strategie*: *Politik und Kriegführung 194*0 – *1941*, Frankfurt-am-Main, 1965, p. 365.

67 „Geheime Absichtserklärungen zur künftigen Ostpolitik: Auszug aus einem Aktenvermerk von Reichsleiter M. Bormann vom 16.7.1941", în G. Uebershär şi W. Wette (editori), *Unternehmen Barbarossa*: *Der deutsche Überfall auf die Sowjetunion*, *1941*: *Berichte*, *Anaylsen*, *Dokumente*, Paderborn, 1984, pp. 330 – 331.

68 G. Corni şi H. Gies, *Brot – Butter – Kanonen*. *Die Emährungswirtschaft în Deutschland unter der Diktatur Hitlers*, Berlin, 1997, p. 451; R.-D. Müller, „Das «Unternehmen Barbarossa» als wirtschaldicher Raubkrieg", în Uebershär şi Wette, *Unternehmen Barbarossa*, p. 174.

69 Emisiune la radioul german, 27 februarie 1941, Propaganda Research Section Papers, 6 decembrie 1940, Abrams Papers, 3 f 65; 3 f 8/41.

70 *Die Tagebücher von Joseph Goebbels*, ed. E. Fröhlich, 15 volume, München, 1996, 28 iunie 1941, *Teill*, 9, p. 409; 14 iulie, *Teil* II, 1, pp. 63 – 64.

71 Kershaw, *Nemesis*, pp. 423 – 424.

72 Corespondenţa privată a lui Backe, apud G. Gerhard, „Food and Genocide: Nazi Agrarian Politics in the Occupied Territories of the Soviet Union", *Contemporary European History*, 18/1, 2009, p. 56.

73 „Aktennotiz über Ergebnis der heutigen Besprechung mit den Staatssekretären über Barbarossa", în A. Kay, „Germany's Staatssekretäre, Mass Starvation and the Meeting of 2 May \9AY\ *Journal of Contemporary History*, 41/4, 2006, pp. 685 – 686.

74 Kay, „Mass Starvation and the Meeting of 2 May 1941”, p. 687.

75 „Wirtschaftspolitische Richtlinien fâir Wirtschaftsorganisation Ost, Gruppe Landwirtschaft”, 23 May 1941, *in Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Inter*nationalen *Militärgerichtshof Nürnberg 14 November 1945 – 1 October 194*6, 42 volume, Nürnberg, 1947 – 1949, vol. 36, pp. 135 – 137. Un raport similar a fost emis trei săptămâni mai târziu, în 16 iunie, Kay, *Exploitation*, pp. 164 – 167.

76 Backe, *Die russische Getreidewirtschafi*, apud Gerhard, „Food and Genocide”, pp. 57 – 58; vezi şi Kay, „Mass Starvation”, pp. 685 – 700.

77 H. Backer” 12 Gebote für das Verhalten der Deutschen im Osten und die Behandlung der Russen”, în R. Rürup (ed.), *Der Krieg gegen die Sowjetunion 1941 – 1945*: *Eine Dokumentation*, Berlin, 1991, p. 46; Gerhard, „Food and Genocide”, p. 59.

78 Die Tagebücher von Joseph Goebbels, 1 mai 1941, Teil I, 9, pp. 283 – 284.

79 *Ibid.*, 9 iulie 1941, *Teil* II, 1, pp. 33 – 34.

80 Emisiune la radioul rus, 19 iunie 1941, Propaganda Research Section Papers, Abrams Papers, 3 f 24/41.

81 F. Halder, *The Halder War Diary*, 30 martie 1941, C. Burdick şi H.-A. Jacobsen (editori), Londra, 1988, pp. 345 – 346.

82 19 May 1941, Verbrechen der Wehrmacht: Dimensionen des Vernichtungskrieges 1941 – 1945. Ausstellungskatalog, Hamburg, 2002, pp. 53 – 55.

83, Ausübund der Kriegsgerichtsbarkeit im Gebiet «Barbarossa» und besondere Maßnahmen Truppe”, 14 mai 1941, în H. Bucheim, M. Broszat, J.-A. Jacobsen şi H. Krasunick, *Anatomie des SS-Staates*, 2 volume, Olten, 1965, vol. 2, pp. 215 – 218.

84 „Richdinien für die Behandlung politischer Kommissare”, 6 iunie 1941, în Bucheim et al., *Anatomie*

des SS-Staates, pp. 225 – 227.

Capitolul 20: Drumul spre genocid

1 C. Streit, Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941 – 1945, Stuttgart, 1978, pp. 143, 153.

2 Apud Kershaw, *Nemesis*, p. 359.

3 *Ibid.*, p. 360.

4 Ibid., pp. 400, 435.

5 W. Lower, Nazi Empire Building and the Holocaust în Ukraine, Chapel Hill, NC, 2007, pp. 171 – 177.

6 A. Hitler, *Monologe im Führer-Hauptquartier 1941 – 1944*, ed. W. Jochmann, Hamburg, 1980, 17 – 18 septembrie 1941, pp. 62 – 63; Kershaw, *Nemesis*, p. 401.

7 Apud Kershaw, *Nemesis*, p. 434.

8 Hider, *Monologe*, 13 octombrie 1941, p. 78; Kershaw, *Nemesis*, p. 434.

9 Ericson, *Feeding the German Eagle*, pp. 125 şi urm.

10 V. Anfilov, „... Razgovor zakoncilsia ugrozoi Stalina", *Voenno-istoriceski Jumal*, 3, 1995, p. 41; L. Bezimenski, „O «plane» Jukova ot 15 maia 1941 g.", *Novaia Noveşia Istoriia*, 3, 2000, p. 61. Vezi şi E. Mawdsley, „Crossing the Rubicon: Soviet Plâns for Offensive War în 1940 – 1941", *International History Review*, 25, 2003, p. 853.

11 D. Murphy, What Stalin Knew: The Enigma of Barbarossa, New Haven, 2005.

12 R. Medvedev şi Z. Medvedev, *The Unknown Stalin*: *His Life*, *Death and Legacy*, Londra, 2003, p. 226.

13 G. Jukov, *Vospominaniia i rasmisleniia*, 3 volume, Moscova, 1995, vol. 1, p. 258.

14 Assarasson către Stockholm, 21 iunie 1941, citat de G. Gorodetsky, *Grand Delusion*: *Stalin and the German Invasion of Russia*, New Haven, 1999, p. 306.

15 *Dokumenti unesneipolitiki SSSR*, 24 volume, Moscova, 1957 –, 23.2, pp. 764 – 765.

16 A. Tooze, The Wages of Destruction: The Making and Breaking of the Nazi Economy, New York, 2006, pp.

452 – 460; R. di Nardo, Mechanized Juggernaut or Military Anachronism? Horses and the German Army of World War II, Westport, CT, 1991, pp. 35 – 54.

17 Apud Beevor, *Stalingrad*, Londra, 1998, p. 26.

18 Stalin, O Velikoi Otecestvennoi voine Sovestkogo Soiuza, Moscova, 1944, P-11

19 A. von Plato, A. Leh şi C. Thonfeld (editori), Hitlers Slaves: Life Stories of Forced Labourers în Nazi-Occupied Europe, Oxford, 2010.

20 E. Radzinsky, *Stalin*, Londra, 1996, p. 482 [*Stalin*, Editura Aquíla '93, 2003]; N. Ponomariov, apud I. Kershaw, *Fateful Choices: Ten Decisions that Changed the World, 1940 – 1941*, Londra, 2007, p. 290.

21 Fritz, *Ostkrieg*, p. 191.

22 H. Trevor-Roper, Hitlers Table Talk, 1941 – 1944: His Private Conversations, Londra, 1953, p. 28.

23 W. Lower, „«On Him Rests the Weight of the Administration»: Nazi Civilian Rulers and the Holocaust în Zhytomyr", în R. Brandon şi W. Lower (editori), *The Shoah în Ukraine*: *History*, *Testimony*, *Memorialization*, Bloomington, în 2008, p. 225.

24 E. Steinhart, „Policing the Boundaries of «Germandom» in the East: SS Ethnic German Policy and Odessas «Volksdeutsche», 1941 – 1944", *Central European History*, 43/1, 2010, pp. 85 – 116.

25 W. Hubatsch, Hitlers Weisungen für die Kriegführung 1939 – 1945. Dokumente des Oberkommandos der Wehrmacht, München, 1965, pp. 139 – 140.

26 Rubin şi Schwanitz, *Nazis*, *Islamists*, pp. 124, 127.

27 Ibid., p. 85; H. Lindemann, Der Islam im Aufbruch, în Abwehr und Angriff, Leipzig, 1941.

28 Churchill, *Second World War*, 3, p. 424.

29 A. Muchie, „War în Iran: British Join Soviet Allies", *Life*, 26 ianuarie 1942, p. 46.

30 R. Sanghvi, *Aryamehr*: *The Shah of Iran*: *A Political Biography*, Londra, 1968, p. 59; H. Arfa, *Under*

Five Shahs, Londra, 1964, p. 242.

31 Bullard către Foreign Office, 25 iunie 1941, în R. Bullard, *Letters from Teheran*: *A British Ambassador în World War* II *Persia*, ed. E. Hodgkin, Londra, 1991, p. 60.

32 Lambton către Bullard, 4 octombrie 1941, FO 416/99.

33 Rezumat de informaţii secrete pentru 19 – 30 noiembrie, 2 decembrie 1941, FO 416/99.

34 „Minister în Iran to the Foreign Ministry", 9 iulie 1941, *Documents on German Foreign Policy*, *1918 – 1945*, Series D, 13, pp. 103 – 104.

35 P. Dharm şi B. Prăsăd (editori), Official History of the Indian Armed Forces in the Second World War, 1939 – 1945: The Campaign în Western Asia, Calcutta.

1957, pp. 126 – 128.

36 Apud J. Connell, *Waved*; *Supreme Commander*, Londra, 1969, pp. 23 – 24.

37 R. Stewart, Sunrise at Abadan: The British and Soviet Invasions of Iran, 1941, New York, 1988, p. 59, n. 26.

38 „Economic Assistance to the Soviet Union", *Departament of State Bulletin*, 5, 1942, p. 109.

39 R. Sherwood, *The White House Papers of Harry L. Hopkins*, 2 volume, Washington, DC, 1948, 1, pp. 306 – 309.

40 Muchie, „War în Iran", pp. 40 – 44.

41 Bullard, *Letters*, p. 80.

42 Reza Shah Pahlavi către Roosevelt, 25 august 1941; Roosevelt către Reza Shah Pahlavi, 2 septembrie 1941, apud M. Majd, *August 1941*: *The Angb-Russian Occupation of Iran and Change of Shahs*, Lanham, MD, 2012, pp. 232 – 233; Stewart, *Abadan*, p. 85.

43 J. Buchan, Days of God: The Revolution in Iran and its Conséquences, Londra, 2012, p. 27.

44 Ataşat militar, „Intelligence summary 27", 19 noiembrie 1941, FO 371/27188.

45 R. Dahl, *Going Sob*, Londra, 1986, p. 193.

46 F. Halder, *Kriegtagebuch*: *tägliche Aufzeichnungen des Chefs des Generalstabes des Heeres, 1939 – 1942*, ed. H.-A. Jacobson şi A. Philippi, 3 volume, Stuttgart, 1964, vol. 3, 10 septembrie 1941, p. 220; 17 septembrie 1941, p. 236.

47 D. Stahel, Kiev 1941: Hitler's Battlefor Supremacy in the East, Cambridge, 2012, pp. 133 – 134

48 H. Pichler, Truppenarzt und Zeitzeuge. Mit der 4. SS-Polizei-Division an vorderster Front, Dresda, 2006, p. 98.

49 Die Tagebücher von Joseph Goebbels, 27 august 1941, Teil II, 1, p. 316.

50 Apud Beevor, *Stalingrad*, pp. 56 – 57.

51 Fritz, *Ostkrieg*, pp. 158 – 159.

52 A. Hillgruber, Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler: Vertrauliche Aufweichungen 1939 – 1941, München, 1969, p. 329.

53 W. Kemper, „Pervitin – Die Endsieg-Droge", în W. Pieper (ed.), Afos/j *on Speed*: *Drogen im Dritten Reich* Lohrbach, 2003, pp. 122 – 133.

54 R.-D. Müller, „The Failure of the Economic «Blitzkrieg Strategy»", în H. Boog et al. (editori), *The Attack on the Soviet Union*, vol. 4 al lucrării *Germany and the Second World War*, W. Deist et al. (editori), 9 volume, Oxford, 1998, pp. 1127 – 1132; Fritz, *Ostkrieg*, p. 150.

55 M. Guglielmo, „The Contribution of Economists to Military Intelligence during World War II", *Journal of Economic History*, 66/1, 2008, îndeosebi pp. 116 – 120.

56 R. Overy, War and the Economy in the Third Reich, Oxford, 1994, pp. 264, 278; J. Barber şi M. Harrison, The Soviet Home Front, 1941 – 1945: A Social and Economic History of the USSRin World War II, New York, 1991, pp. 78 – 79.

57 A. Milward, *War*, *Economy and Society*, *1939 – 45*, Berkeley, 1977, pp. 262 – 273; Tooze, *Wages of Destruction*, pp. 513 – 551.

58 Emisiune a radioului german, 5 noiembrie 1941,

Propaganda Research Section Papers, Abrams Papers, 3 f 44/41.

59 „Gains of Germany (and her Allies) through the Occupation of Soviet Territory", în Coordinator of Information, *Research and Analysis Branch*, *East European Section Report*, 17 (martie 1942), pp. 10 – 11.

60 „Reich Marshal of the Greater German Reich", a unsprezecea şedinţa a Consiliului General, 24 iunie 1941, citat de Müller, „Failure of the Economic «Blitzkrieg Strategy»", p. 1142.

61 Halder, *Kriegstagebuch*, 8 iulie 1941, 3, p. 53.

62 C. Streit, „The German Army and the Politics of Genocide", în G. Hirschfeld (ed.), *The Policies of Genocide*: *Jews and Soviet Prisoners of war în Nazi Germany*, Londra, 1986, pp. 8 – 9.

63 J. Hürter, Hitlers Heerführer. Die deutschen Oberbefehlshaber im Krieg gegen die Sowjetunion 1941/1942, München, 2006, p. 370.

64 Streit, *Keine Kameraden*, p. 128; vezi şi Snyder, *Bloodiands*, pp. 179 – 184.

65 R. Overmans, „Die Kriegsgefangenenpolitik des Deutschen Reiches 1939 bis 1945", în J. Echternkamp (ed.), *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*, 10 volume, München, 1979 – 2008, 9/2, p. 814; Browning, *Origins of the Final Solution*, p. 357; Snyder, *Bloodiands*, pp. 185 – 186.

66 K. Berkhoff, „The «Russian» Prisoners of war în Nazi-Ruled Ukraine as Victims of Genocidal Massacre", *Holocaust and Genocide Studies*, 15/1, 2001, pp. 1 – 32.

67 Röhl, *The Kaiser and his Court*, p. 210. Despre atitudinea Kaizerului faţă de evrei, vezi L. Cecil, „Wilhelm II und die Juden", în W. Mosse (*zà*), *Juden im Wilhelminischen Deutschland*, *1890 – 1914*, Tübingen, 1976, pp. 313 – 348.

68 Discursul lui Hitler în Reichstag, 30 ianuarie 1939, în Verhandlungen des Reichstags, Stenographische Berichte 4. Wahiperiode 1939 – 1942, Bad Feilnbach.

1986, p. 16.

69 Rubin şi Schwanitz, *Nazis*, *Islamists*, p. 94.

70 H. Jansen, *Der Madagaskar-Plan*: *Die beabsichtigte Deportation der europäischen Juden nach Madagaskar*, München, 1997, îndeosebi pp. 309 – 311. Pentru teoriile despre malgaşi, vezi E. Jennings, „Writing Madagascar Back into the Madagascar Plan, *Holocaust and Genocide Studies*, 21/2, 2007, p. 191.

71 F. Nicosia, „Für den Status-Quo: Deutschland und die Palästinafrage in der Zwischenkriegszeit", în L. Schatkowski Schilcher şi C. Scharf (editori), *Der Nahe Osten in der Zwischenkriegszeit 1919 – 1939. Die Interdependenz von Politik, Wirtschafi und Ideologie*, Stuttgart, 1989, p. 105.

72 D. Cesarani, *Eichmann*: *His Life and Crimes*, London, 2004, pp. 53 – 56.

73 Apud D. Yisraeli, The Palestinian Problem în German Politics, 1889 – 1945, Ramat-Gan, 1974, p. 315.

74 J. Heller, The Stern Gang: Ideology, Politics and Terror, 1940 – 1949, Londra, 1995, pp. 85 – 87.

75 T. Jersak, „Blitzkrieg Revisited: A New Look at Nazi War and Extermination Planning", *Historical Journal*, 43/2, 2000, p. 582.

76 Vezi, mai întâi de toate, G. Aly, „«Judenumsiedlung»: Überlegungen zur politischen Vorgeschichte des Holocaust", în U. Herbert (ed.), *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939 – 1945: neue Forschungen und Kontroversen*, Frankfurt-am-Main, 1998, pp. 67 – 97.

77 Streit, „The German Army and the Politics of Genocide", p. 9; Fritz, *Ostkrieg*, p. 171.

78 J.-M. Belière şi L. Chabrun, *Les Policiers français sous VOccupation, dyaprèx les archives inédites de Tépuration*, Paris, 2001, pp. 220 – 224; P. Griffioen şi R. Zeller, „Anti-Jewish Policy and Organization of the Deportations in France and the Netherlands, 1940 – 1944: A Comparative Study", *Holocaust and Genocide Studies*,

20/3, 2005, p. 441.

79 L. de Jong, Het Koninkrijk der Nederlanden în de Tweede Wereldoorlog, 14 volume, Haga, 1969 – 1991, 4, pp. 99 – 110.

80 Despre consfătuirea de la Wannsee, vezi C. Gerlach, „The Wannsee Conference, the Fate of German Jews, and Hitler's Decision în Principle to Exterminate All European Jews", *Journal of Modern History*, 70, 1998, pp. 759 – 812; Browning, *Origins of the Final Solution*, pp. 374 şi urm.

81 R. Coakley, „The Persian Corridor as a Route for Aici to the USSR", în M. Blumenson, K. Greenfield et al., *Command Decisions*, Washington, DC, 1960, pp. 225 – 253; de asemenea, T. Motter, *The Persian Corridor and Aici to Russia*, Washington, DC, 1952.

82 Despre convoaie, vezi R. Woodman, *Arctic Convoys*, *1941 – 1945*, Londra, 2004.

83 J. MacCurdy,» Analysis of Hitlers Speech on 26th April 1942", 10 iunie 1942, Abrams Archive, Churchill Collège, Cambridge.

84 E. Schwaab, Hitlers Mind: A Plunge into Madness, New York, 1992.

85 Rubin şi Schwanitz, *Nazis*, *Islamists*, pp. 139 – 141. Şi, pe această temă, în general, vezi M. Carver, *EIAJ – amein*, Londra, 1962.

86 Despre prezenţa SUA în Pacific, vezi H. Willmott, The Second World War in the Far East, Londra, 2012; vezi, de asemenea, A. Kernan, The Unknown Battle of Midway: The Destruction of the American Torpedo Squadrons, New Haven, 2005.

87 Apud Fritz, *Ostkrieg*, p. 235; despre context, pp. 231 – 239.

88 *Ibid* „pp. 261 – 270; Speer, *Inside the Third Reich*, p. 215.

8 Despre vizita la Moscova din octombrie 1944, vezi CAB 120/158.

90 M. Gilbert, *Churchill*: *A Life*, Londra, 1991, p. 796;

R. Edmonds, „Churchill and Stalin”, în R. Blake şi R. Louis (editori), *Churchill*, Oxford, 1996, p. 320. De asemenea, Churchill, *Second* World *War*, 6, pp. 227 – 228.

91 W. Churchill, „The Sinews of Peace”, 5 martie 1946, în J. Müller (ed.), *Churchilâs „Iron Curtain* Speech Fifty Years Later*, Londra, 1999, pp. 8 – 9.

92 D. Reynolds, From World War to Cold War: Churchill, Roosevelt, and the International History of the 1940 s, Oxford, 2006, pp. 250 – 253.

93 M. Hastings, All Hell Let Loose: The World at War, 1939 – 1945, Londra, 2011, pp. 165 – 182 [Iadul dezlănţuit Al Doilea Război Mondial văzut de contemporani (1939 – 1945) Editura Corint, Bucureşti, 2018]; Beevor, Stalingrad, passim.

94 Vezi A. Applebaum, Iron Curtain: The Crushing of Eastern Europe, 1944 – 56, Londra, 2012.

Capitolul 21: Drumul spre Războiul Rece

1 A. Millspaugh, Americans în Persia, Washington, DC, 1946, Anexa C; B. Kuniholm, The Origins of the Cold War in the Near East: Great Power Conflict and Diplomacy în Iran, Turkey and Greece, Princeton, 1980, pp. 138 – 143.

2 Ministrul plenipotenţiar în Iran (Dreyfus) către Secretarul de Stat, 21 august 1941, *Foreign Relations of the United States*, *Diplomatic Papers 1941, 7* volume, Washington, DC, 1956 – 1962, 3, p. 403.

3 Ali Dashti, însemnare din decembrie 1928, apud Buchan, *Days of God*, p. 73.

4 B. Schulze-Holthus, *Frührot în Persien*, Esslingen, 1952, p. 22. Schulze-Holthus a fost trimis în Iran de către Abwehr (serviciul secret al armatei germane), în calitatea de viceconsul în oraşul Tabriz. El a rămas în Teheran pe durata războiului, sub o identitate falsă, căutând să obţină sprijin printre facţiunile ostile Aliaţilor. Vezi aici şi S. Seydi, „Intelligence and Counter-Intelligence Activities în Iran during the Second World War”, *Middle Eastern Studies*, 46/5, 2010, pp. 733 – 752.

5 Bullard, *Letters*, p. 154.

6 *Ibid.*, p. 216.

7 *Ibid.*, p. 187.

8 C. de Bellaique, Patriot of Persia: Muhammad Mosaddeq and a Very British Coup, Londra, 2012, pp. 120 – 123.

9 Shepherd către Furlonge, 6 mai 1951, FO 248/1514.

10 *The Observer*, 20 mai 1951, FO 248/1514.

11 Apud Bellaique, *Patriot of Persia*, p. 123, n. 12.

12 Buchan, *Days of God*, p. 82.

13 L. Elwell-Sutton, *Persian Oil*: *A Study în Power Politics*, Londra, 1955, p. 65.

14 Ibid.

15 C. Bayly şi T. Harper, *Forgotten Armies*: *The Fall of British Asia*, *1841 – 1945*, Londra, 2004, pp. 182, 220.

161. Chawla, „Wavells Breakdown Plan, 1945 – 47: An Appraisal”, *Journal of Punjabi Studies*, 16/2, 2009, pp. 219 – 234.

17 W. Churchill, dezbateri în Camera Comunelor, 6 martie 1947, Hansard, 434, pp. 676 – 677.

18 Vezi L. Chester, Borders and Conflict în South Asia: The Radelijfe Boundary Commission and the Partition of the Punjab, Manchester, 2009. De asemenea, A. von Tunzelmann, Indian Summer: The Secret History of the End of an Empire, Londra, 2007.

19 I. Talbot, „Safety First: The Security of Britons în India, 1946 – 1947”, *Transactions of the RHS*, 23, 2013, pp. 203 – 221.

20 K. Jeffrey, MI6: The History of the Secret Intelligence Service, 1909 – 1949, Londra, 2010, pp. 689 – 690.

21 N. Rose, >yA Senseless, Squalid War: Voices from Palestine 1890 s-1948, Londra, 2010, pp. 156 – 158.

22 A. Halamish, The Exodus Affair: Holocaust Survivors and the Struggle for Palestine, Syracuse, NY, 1998.

23 Apud J. Glubb, *A Soldier with the Arabs*, Londra, 1957, pp. 63 – 66.

24 E. Karsh, *Rethinking the Middle East*, Londra, 2003, pp. 172 – 189.

25 F. Hadid, *Iraq's Democratic Moment*, Londra, 2012, pp. 126 – 136.

26 Beeley către Burrows, 1 noiembrie 1947, FO 371/61596/E10118.

27 Copie telegrama, 29 iulie 1947; Busk către Burrows, 3 noiembrie 1947, FO 371/61596.

28 K. Kwarteng, Ghosts of Empire: Britain's Legacies in the Modern World, Londra, 2011, p. 50.

29 B. Uvarov şi A. Waterston, „MEALU General Report of Anti-Locust Campaign, 1942 – 1947", 19 septembrie 1947, FO 371/61564.

30 N. Turnarkin, „The Great Patriotic War as Myth and Memory", *European Review*, 11/4, 2003, pp. 595 – 597.

31 Stalin, „Reci na predvâbornom sobranii izbirătelei Stalinskogo izbiraternogo okruga goroda Moskvî", în Stalin, *Socineniia*, ed. R. McNeal, 3 volume, Stanford, CA, 1967, vol. 3, p. 2.

32 B. Pimlott (ed.), *The Second World War Diary of Hugh Dalton, 1940 – 45*, Londra, 1986, 23 februarie 1945, comentariu pe marginea textului, p. 836, n. 1.

33 Se pare ca aceste cuvinte le-a rostit Churchill, în timpul călătoriei cu trenul spre Fulton, J. Ramsden, „Mr Churchill Goes to Fulton", în Müller, *Churchills „Iron Curtain" Speech*: *Fifty Years Later*, p. 42. Despre această temă, în context mai larg, vezi P. Wright, *Iron Curtain*: *From Stage to Cold War*, Oxford, 2007.

34 B. Rubin, The Great Powers in the Middle East, 1941 – 1947: The Road to the Cold War, Londra, 1980, pp. 73 şi urm.

35 „Soviet Military and Political Intentions, Spring 1949", raportul nr. 7453, 9 decembrie 1948.

36 K. Blake, The US-Soviet Confrontation in Iran

1945 – 62: A Case in the Annals of the Cold War, Lanham, MD, 2009, pp. 17 – 18.

37 „General Patrick J. Hurley, Personal Representative of President Roosevelt, to the President", 13 mai 1943, *FRUS*, *Diplomatic Papers 1943*: *The Near East and Africa*, 4, pp. 363 – 370.

38 Millspaugh, *Americans în Persia*, p. 77.

39 A. Offner, Another Such Victory: President Truman and the Cold War, 1945 – 53, Stanford, 2002, p. 128.

40 „The Chargé in the Soviet Union (Kennan) to the Secretary of State", 22 februarie 1946, *FRUS 1946*: *Eastern Europe*, *the Soviet Union*, 6, pp. 696 – 709.

41 D. Kisatsky, „Voice of America and Iran, 1949 – 1953: US Liberal Developmentalism, Propaganda and the Cold War", *Intelligence and National Security*, 14/3, 1999, p. 160.

42 „The Present Crisis în Iran, undated paper presented in the Departament of State", *FRUS*, *1950*: *The Near East*, *South Asia*, *and Africa*, 5, pp. 513, 516.

43 M. Byrne, „The Road to Intervention: Factors Influencing US Policy toward Iran, 1945 – 53", în M. Găsiorowski şi M. Byrne (editori), *Mohammad Mosaddeq and the 1953 Coup în Iran*, Syracuse, NY, 2004, p. 201.

44 Kisatsky, „Voice of America and Iran", pp. 167, 174.

45 M. Găsiorowski, US Foreign Policy and the Shah: Building a Client State în Iran, Ithaca, NY, 1991, pp. 10 – 19.

46 Buchan, *Days of God*, pp. 30 – 31.

47 Apud Yergin, *The Prize*, p. 376.

48 A. Miller, Search for Security: Saudi Arabian Oil and American Foreign Policy 1939 – 1949, Chapel Hill, NC, 1980, p. 131.

49 E. DeGolyer, „Preliminary Report of the Tehnical Oil Mission to the Middle East", *Bulletin of the American Association of Petroleum Geologists*, 28, 1944, pp. 919 – 923.

50 „Summary of Report on Ne-ar Eastern Oil”, 3 februarie 1943, în Yergin, *The Prize*, p. 375.

51 Beaverbrook către Churchill, 8 februarie 1944, apud K. Young, *Churchill and Beaverbrook*: *A Study în Friendship and Politics*, Londra, 1966, p. 261.

52 Foreign Office, notă informativă, februarie 1944, FO 371/42688.

53 Churchill către Roosevelt, 20 februarie 1944, FO 371/42688.

54 Halifax către Foreign Office, 20 februarie 1944, FO 371/42688; Z. Brzezinski, *Strategic Vision*: *America and the Crisis of Global Power*, New York, 2012, p. 14.

55 Historical Statistics of the United States: Colonial Times to 1970, Washington, DC, 1970; Yergin, The Prize, p. 391.

56 Yergin, *The Prize*, p. 429.

57 W. Louis, The British Empire in the Middle East, 1945 – 51: Arab Nationalism, the United States and Postwar Imperialism, Oxford, 1984, p. 647.

58 Yergin, *The Prize*, p. 433.

59 Bellaique, *Patriot of Persia*, p. 118. Vezi şi M. Crinson „Abadan: Planning and Architecture under the Anglo-Iranian Oil Company”, *Planning Perspectives*, 12/3, 1997, pp. 341 – 359.

60 S. Marsh „Anglo-American Crude Diplomacy: Multinaţional Oil and the Iranian Oil Crisis, 1951 – 1953”, *Contemporary British History Journal*, 21/1, 2007, p. 28; J. Bill şi W. Louis, *Musaddiq*, *Iranian Nationalism*, *and Oil*, Austin, TX, 1988, pp. 329 – 330.

61 „The Secretary of State to the Departament of State”, 10 noiembrie 1951, *FRUS*, *1952 – 1954*: *Iran*, *1951 – 1954*, 10, p. 279.

62 Ibid.

63 R. Ramazani, Iran’s Foreign Policy, 1941 – 1973: A Study of Foreign Policy în Modernizing Nations, Charlottesville, 1975, p. 190.

64 Bellaique, *Patriot of Persia*, p. 150.

65 Yergin, *The Prize*, p. 437.

66 Apud J. Bill, The Eagle and the Lion: The Tragedy of American-Iranian Relations, New Haven, 1988, p. 84.

67 Correspondence between His Majesty's Government in the United Kingdom and the Persian Government and Related Documents Concerning the Oil Industry în Persia, February 1951 to September 1951> Londra, 1951, p. 25.

68 Shinwell, Comitetul Comandanţilor de Stat-Major, Anexă confidenţială, 23 mai 1951, DEFE 4/43; despre presa britanică din această perioadă, vezi Bellaique, *Patriot of Persia*, pp. 158 – 159.

69 S. Arjomand, The Turban for the Crown: The Islamic Revolution in Iran, Oxford, 1988, pp. 92 – 93.

70 *Time*, 7 ianuarie 1952.

71 Elm, Oii, Power, and Principie, p. 122.

72 M. Holland, America and Egypt: From Roosevelt to Eisenhower, Westport, CT, 1996, pp. 24 – 25.

73 H. Wilford, Americas Great Game: The CIA's Secret Arabists and the Shaping of the Modern Middle East, New York, 2013, p. 73.

74 Ibid. p. 96.

75 Ibid.

76 D. Wilber, Clandestine Services History: Overthrow of Premier Mosaddeq of Iran: November 1952 – August 1953, 1969, p. 7, National Security Archive.

77 *Ibid.*, pp. 22, 34, 33.

78 Vezi S. Koch, „Zendebad, Shah!": The Central Intelligence Agency and the Fall of Iranian Prime Minister Mohammed Mosaddeq, August 1953, 1998, National Security Archive.

79 M. Găsiorowki, „The Causes of Iran's 1953 Coup: A Critique of Darioush Bayandor's Iran and the CIA", *Iranian Studies*, 45/5, 2012, pp. 671 – 672; W. Louis, „Britain and the Overthrow of the Mosaddeq Government", în Găsiorowski şi Byrne, *Mohammad Mosaddeq*, pp. 141 – 142.

80 Wilber, Overthrow of Premier Mosaddeq, p. 35.

81 *Ibid.*, p. 19.

82 Berry către Departamentul de Stat, 17 august 1953, National Security Archive.

83 Despre radio, vezi M. Roberts „Analysis of Radio Propaganda in the 1953 Iran Coup", *Iranian Studies*, 45/6, 2012, pp. 759 – 777; despre presa scrisă, vezi Bellaique, *Patriot of Persia*, p. 232.

84 Despre Roma, vezi Soraya Estandiary Bakhtiary, *Le Palais des solitudes*, Paris, 1992, pp. 165 – 166. Vezi şi Buchan, *Days of God*, p. 70.

85 Bellaique, *Patriot of Persia*, pp. 253 – 270.

86 „Substance of Discussions of State – Joint Chiefs of Staff Meeting", 12 decembrie 1951, *FRUS*, *1951*: *The Near East and Africa*, 5, p. 435.

87 „British-American Planning Talks, Summary Record", 10 – 11 octombrie 1978, FCO 8/3216.

88 „Memorandum of Discussion at the 160th Meeting of the National Security Council, 27 august 1953, *FRUS*, *1952 – 1954*: *Iran*, *1951 – 1954*, 10, p. 773.

89 „The Ambassador în Iran (Henderson) to Departament of State", 18 septembrie 1953, *FRUS*, *1952 – 1954*: *Iran*, *1951 – 1954*, 10, p. 799.

Capitolul 22: Drumul american al mătăsii

1 The International Petroleum Cartel, the Iranian Consortium, and US National Security, Congresul Statelor Unite, Senat, Washington DC, 1974, pp. 57 – 58; Yergin, The Prize, p. 453.

2 Bill, *The Eagle and the Lion*, p. 88; „Memorandum of the discussion at the 180th meeting of the National Security Council", 14 ianuarie 1954, *FRUS*, *1952 – 1954*: *Iran*, *1951 – 1954*, 10, p. 898.

3 M. Găsiorowski, US Foreign Policy and the Shah: Building a Client State în Iran, Ithaca, NY, 1991, pp. 150 – 151.

4 V. Nemehenok, „«That. Se Fair a Thing Should Be. Se Frail»: The Ford Foundation and the Failure of Rural

Development în Iran, 1953 – 1964”, *Middle East Journal*, *GUI*, 2009, pp. 261 – 273.

5 Ibid., 281; Găsiorowski, *US Foreign Policy*, pp. 53, 94.

6 C. Schayegh, „Iran’s Karaj Dam Affair: Emerging Mass Consumerism, the Politics of Promise, and the Cold War in the Third World”, *Comparative Studies în Society and History*, 54/3, 2012, pp. 612 – 643.

7 „Memorandum from the Joint Chiefs of Staff4, 24 martie 1949, *FRUS*, *1949*: *The Near East*, *South Asia*, *and Africa*, 6, pp. 30 – 31.

8 „Report by the SANACC [State-Army-Navy-Air Force Co-ordinating Committee] Subcommittee for the Near and Middle East44, *FRUS*, *1949*: *The Near East*, *South Asia*, *and Africa*, 6, p. 12.

9 Vezi, în general, B. Yesilbursa, Baghdad Pact: Anglo-American Defence Policies in the Middle East, 1950 – 1959, Abingdon, 2005.

10 R. McMahon, The Cold War on the Periphery: The United States, India and Pakistan, New York, 1994, pp. 16 – 17.

11 P. Tomsen, The Wars of Afghanistan: Messianic Terrorism, Tribal Conflicts and the Failures of the Great Powers, New York, 2011, pp. 181 – 182.

12 R. McNamara, Britain, Nasser and the Balance of Power in the Middle East, 1952 – 1967, Londra, 2003, pp. 44 – 45.

13 A. Moncrieff, *Suez*: *Ten Years After*, New York, 1966, pp. 40 – 41; D. Kunz, *The Economic Diplomacy of the Suez Crisis*, Chapel Hill, NC, 1991, p. 68.

14 Eden către Eisenhower, 6 septembrie 1956, FO 800/740.

15 M. Heikal, *Nasser*: *The Cairo Documents*, Londra, 1972, p. 88.

16 H. Macmillan, „Diary44, 25 august 1956, în A. Horne, *Macmillan*: *The Official Biography*, Londra, 2008, p. 447.

17 Citat de McNamara, Britain, Nasser and the Balance of Power, p. 46.

18 McNamara, Britain, Nasser and the Balance of Power, pp. 45, 47.

19 „Effects of the Closing of the Suez Canal on Sino-Soviet Bloc Trade and Transportation44, Office of Research and Reports, Central Intelligence Agency, 21 februarie 1957, Freedom of Information Act Electronic Reading Room, Central Intelligence Agency.

20 Kirkpatrick către Makins, 10 septembrie 1956, FO 800/740.

21 Papers of Dwight David Eisenhower: The Presidency: The Middle Way, Baltimore, 1970, 17, p. 2415.

22 Vezi, aici, W. Louis şi R. Owen, Suez 1956: The Crisis and its Conséquences, Oxford, 1989; P. Hahn, The United States, Great Britain, and Egypt, 1945 – 1956: Strategy and Diplomacy in the Early Cold War, Chapel Hill, NC, 1991.

23 Eisenhower către Dulles, 12 decembrie 1956, în P. Hahn, „Securing the Middle East: The Eisenhower Doctrine of 1957", *Presidential Studies Quarterly*.

36/1, 2006, p. 39.

24 Citat de Yergin, *The Prize*, p. 459.

25 Hahn, „Securing the Middle East44, p. 40.

26 Vezi, mai ales, S. Yaqub, Containing Arab Nationalism: The Eisenhower Doctrine and the Middle East, Chapel Hill, NC, 2004.

27 R. Popp,» Accommodating to a Working Relationship: Arab Nationalism and US Cold War Policies in the Middle East44, *Cold War History*, 10/3, 2010, p. 410.

28 „The Communist Threat to Iraq", 17 februarie 1959, *FRUS*, *1958 – 1960*: *Near East Region*; *Iraq*; *Iran*; *Arabian Peninsula*, 12, pp. 381 – 388.

29 S. Blackwell, British Military Intervention and the Strugglefor Jordan: King Hussein, Nasser and the Middle East Crisis, Londra, 2013, p. 176; „Memorandum of Conference with President Eisenhower", 23 iulie 1958,

FRUS, 1958 – 1960: Near East Region; Iraq; Iran; Arabian Peninsula, 12, p. 84.

30 „Iraq: The Dissembler”, *Time*, 13 aprilie 1959.

31 „Middle East: Revolt în Baghdad”, *Time*, 21 iulie 1958; J. Romero, *The Iraqi Revolution of 1958*: *A Revolutionary Quest for Unity and Security*, Lanham, MD, 2011.

32 C. Andrew şi V. Mitrohin, *The KGB and the World*: *The Mitrokhin Archive* II, Londra, 2005, pp. *273 – 274*; W. Shawcross, *The Shah's Last Râde*, Londra, 1989, p. 85.

33 OIR Report, 16 ianuarie 1959, citat de Popp, „Arab Nationalism and US Cold War Policies”, p. 403.

34 Yaqub, Containing Arab Nationalism, p. 256.

35 W. Louis şi R. Owen, A Revolutionary Year: The Middle East în 1958, Londra, 2002.

36 E Matar, Saddam Hussein: The Man, the Cause and his Future, Londra, 1981, pp. 32 – 44.

37 „Memorandum of Discussion at the 420th Meeting of the National Security Council”, 1 octombrie 1959, *FRUS*, *1958 – 1960*: *Near East Region*; *Iraq*; *Iran*; *Arabian Peninsula*, 12, p. 489, n. 6.

38 Incidentul a fost dezvăluit pe parcursul investigaţiilor din 1975, privitoare la utilizarea asasinatului ca instrument politic de către serviciile secrete ale Statelor Unite ale Americii. Colonelul, care nu este numit, ar fi fost, se pare, împuşcat de un pluton de execuţie în Bagdad, înainte ca planul cu batista să poată fi aplicat: *Alleged Assassination Plots Involving Foreign Leaders*, *Interim Report of the Select Committee to Study Governmental Operations with Respect to Intelligence Activities*, Washington DC, 1975, p. 181, n. 1.

39 H. Rositzke, The CIA's Secret Operations: Espionage, Counterespionage and Covert Action, Boulder, C0,1977, pp. 109 – 110.

40 A. Siddiqi, Challenge to Apollo: The Soviet Union and the Space Race, 1945 – 1974, Washington, DC, 2000; B. Şertok, Raketi i liudi: Fili Podlipki Tiuratam, Moscova,

1996.

41 A. Siddiqi, *Sputnik and the Soviet Space Challenge*, Gainesville, FI, 2003, pp. 135 – 138.

42 G. Laird, *North American Air Defense*: *Past, Present and Future*, Maxwell, AL, 1975; S. Zăloga, „Most Secret Weapon: The Origins of Soviet Strategic Cruise Missiles, 1945 – 1960", *Journal of Slavic Military Studies*, 6/2, 1993, pp. 262 – 273.

43 D. Kux, The United States and Pakistan, 1947 – 2000: Disenchanted Allies, Washington, DC, 2001, p. 112; N. Polmar, Spyplane: The U-2 History Declassified, Osceola, WI, 2001, pp. 131 – 148.

44 Karachi către Washington, 31 octombrie 1958, *FRUS*, *1958 – 60*: *South and Southeast Asia*, 15, p. 682.

45 Stenograma discuţiei dintre Eisenhower şi Ayub, 8 decembrie 1959, *FRUS*, *1958 – 60*: *South and Southeast Asia*, 15, pp. 781 – 795.

46 R. Barrett, The Greater Middle East and the Cold War: US Foreign Policy under Eisenhower and Kennedy, Londra, 2007, pp. 167 – 168.

47 Nota Departamentului de Stat, 21 iulie 1958.

48 Kux, United States and Pakistan, pp. 110 – 111.

49 V. Nemehenok, „În Search of Stability amici Chaos: US Policy toward Iran, 1961 – 63", *Cold WarHistory*, 10/3, 2010, p. 345.

50 Nota CIA, 7 februarie 1961; A. Rubinstein, Soviet Foreign Policy toward Turkey, Iran and Afghanistan: The Dynamics of Influence, New York, 1982, pp. 67 – 68.

51 National Security Council Report, Statement of US Policy to Iran, 6 iulie 1960, *FRUS, 1958 – 1960*: *Near East Region*; *Iraq*; *Iran; Arabian Peninsula*, 12, pp. 680 – 688.

52 M. Moment, „The Babi and the Baha-i Community of Iran: A Case of «Suspended Genocide»?", *Journal of Genocide Research*, 7/2, 2005, pp. 221 – 242.

53 E. Abrahamian, *Iran between Two Revolutions*, Princeton, 1982, pp. 421 – 422.

54 J. Freivalds, „Farm Corporations in Iran: An Alternative to Tradiţional Agriculture”, *Middle East Journal*, 26/2, 1972, pp. 185 – 193; J. Carey şi A. Carey, „Iranian Agriculture and its Development: 1952 – 1973”, *International Journal of Middle East Studies*, 7/3, 1976, pp. 359 – 382.

55 H. Ruhani, *Nehzat-e Imam-e Khomeini*, 2 volume, Teheran, 1979, vol. 1, p. 25.

56 Nota CIA, 5 mai 1961, apud Nemehenok, „În Search of Stability”, p. 348.

57 Gahnamye panjah sal Shahanshahiye Pahlavi, Paris, 1964, 24 ianuarie 1963.

58 Vezi D. Brumberg, Reinventing Khomeini: The Struggle for Reform în Iran, Chicago, 2001.

59 D. Zahedi, The Iranian Revolution: Then and Now, Boulder, C0,2000, p. 156.

60 „United States Support for Nation-Building”, 1968; US Embassy Teheran to State Departament, 4 mai 1972, ambele citate de R. Popp, „An Application of Modernization Theory during the Cold War? The Case of Pahlavi Iran”, *International History Review*, 30/1, 2008, pp. 86 – 87.

61 Polk către Mayer, 23 aprilie 1965, apud Popp, „Pahlavi Iran”, p. 94.

62 Zahedi, *Iranian Revolution*, p. 155.

63 A. Danielsen, *The Evolution of OPEC*, New York, 1982; F. Parra, *Oil Politics*: *A Modern History of Petroleum*, Londra, 2004, pp. 89 şi urm.

64 Vezi, mai ales, M. Oren, Six Days of War: June 1967 and the Making of the Modern Middle East, Oxford, 2002.

Capitolul 23: Drumul rivalităţii superputerilor

1 P. Pham, Ending „East of Suez”: The British Decision to Withdraw from Malaysia and Singapore, 1964 – 1968, Oxford, 2010.

2 G. Stocking, Middle East Oil: A Study în Political and Economic Controversy, Nashville, ÎN, 1970, p. 282; H.

Astarjian, The Struggle for Kirkuk: The rise of Hussein, Oil and the Death of Tolerance în Iraq, Londra, 2007, p. 158.

3 „Moscow and the Persian Gulfe, Intelligence Memorandum, 12 mai 1972, *FRUS*, *1969 – 1976*: *Documents on Iran and Iraq*, *1969 – 72*, E-4, p. 307.

4 *Izvestia*, 12 iulie 1969.

5 Buchan, *Days of God*, p. 129.

6 Kwarteng, *Ghosts of Empire*, pp. 72 – 73.

7 Departamentul de Stat către ambasada din Franţa, discuţie între Davies şi Lopinot despre Irak şi Golful Persic, 20 aprilie 1972, *FRUS*, *1969 – 1976*: *Documents on Iran and Iraq*, *1969 – 1972*, E-4, p. 306.

8 G. Payton, „The Somali Coup of 1969: The Case for Soviet Complicity", *Journal of Modern African Studies*, 18/3, 1980, pp. 493 – 508.

9 Popp, „Arab Nationalism and US Cold War Policies", p. 408.

10 „Soviet aici and trade activities in the Indian Ocean Area", raport al CIA, S-6064, 1974; V. Goşev, *SSSR i stranî Persidskogo zaliva*, Moscova, 1988.

11 US Arms Control and Disarmament Agency, *World Military Expenditure and Arms Transfers*, *1968 – 1977*, Washington, DC, 1979, p. 156; R. Menon, *Soviet Power and the Third World*, New Haven, 1986, p. 173; despre Irak, vezi A. Fedcenko, *Irak v borbe za nezavisimost*\ Moscova, 1970.

12 S. Mehrotra, „The Political Economy of Indo-Soviet Relations", în R. Cassen (ed.), *Soviet Interests in the Third World*, Londra, 1985, p. 224; L. Racioppi, *Soviet Policy towards South Asia since 1970*, Cambridge, 1994, pp. 63 – 65.

13 L. Dupree, *Afghanistan*, Princeton, 1973, pp. 525 – 526.

14 „The Shah of Iran: An Interview with Mohammad Reza Pahlavi", *New Atlantic*, 1 decembrie 1973.

15 Ibid.

16 Boardman către Douglas-Home, august 1973, FCO

55/1116. Vezi şi O. Freedman, „Sovieţ Policy towards Baathist Iraq, 1968 – 1979”, în R. Donaldson (ed.), *The Soviet Union in the Third World*, Boulder, C0,1981, pp. 161 – 191.

17 Saddam Hussein, *On Oil Naţionalisation*, Bagdad, 1973, pp. 8, 10.

18 R. Bruce St. John, *Libya*: *From Colony to Revolution*, Oxford, 2012, pp. 138 – 139.

19 Gaddafi, „Address at Tubruq”, 7 noiembrie 1969, în „The Libyan Revolution in the Words of its Leaders”, *Middle East Journal*, 24/2, 1970, p. 209.

20 Ibid., pp. 209 – 210; M. Ansell şi M. al-Arif, The Libyan Revolution: A Sourcebook of Legal and Historical Documents, Stoughton, WI, 1972, p. 280; Multinaţional Corporations and United States Foreign Policy, 93rd Congressional

Hearings, Washington, DC, 1975, 8, pp. 771 – 773, apud Yergin, *The Prize*, p. 562.

21 E Halliday, *Iran*, *Dictatorship and Development*, Harmondsworth, 1979, p. 139; Yergin, *The Prize*, p. 607.

22 P. Marr, *Modern History of Iraq*, Londra, 2004, p. 162.

23 Ambasada din Tripoli către Washington, 5 decembrie 1970, apud Yergin, *The Prize*, p. 569.

24 G. Hughes, „Britain, the Transatlantic Alliance, and the Arab-Israeli War of *Y*) *iy*, *Journaloflold War Studies*, 10/2, 2008, pp. 3 – 40.

25 „The Agranat Report: The First Parţial Report”, *Jerusalem Journal of International Relations*, 4/1, 1979, p. 80. Vezi şi U. Bar-Joseph, *The Watchman Fell Asleep*: *The Surprinse of Yom Kippur and its Sources*, Albany, NY, 2005, mai ales pp. 174 – 183.

26 A. Rabinovich, The Yom Kippur War: The Epic Encounter that Transformând the Middle East, New York, 2004, p. 25; Andrew şi Mitrokhin, The Mitrokhin Archive II, p. 160.

27 G. Golan, „The Soviet Union and the Yom Kippur

War", în P. Kumaraswamy, *Revisiting the Yom Kippur War*, Londra, 2000, pp. 127 – 152; idem, „The Cold War and the Soviet Attitude towards the Arab-Israeli Conflict", în N. Ashton (ed.), *The Cold War in the Middle East: Regional Conflict and the Superpowers, 1967 – 1973*, Londra, 2007, p. 63.

28 H. Kissinger, *Years of Upheaval*, Boston, 1982, p. 463.

29» Address to the Nation about Policies to Deal with the Energy Shortages", 7 noiembrie 1973, *Public Papers of the Presidents of the United States* [*PPPUS*\: *Richard M. Nixon, 1973*, Washington, DC, 1975, pp. 916 – 917.

30 *Ibid*. \ Yergin, *The Prize*, pp. 599 – 601.

31 D. Tihansky, „Impact of the Energy Crisis on Traffic Accidents", *Transport Research*, 8, 1974, pp. 481 – 483.

32 S. Godwin şi D. Kulash, „The 55 mph Speed Limit on US Roads: Issues Involved", *Transport Reviews*: *A Transnational Transdisciplinary Journal*, 8/3, 1988, pp. 219 – 235.

33 Vezi, de exemplu, R. Knowles, *Energy and Form*: *Approach to Urban Growth*, Cambridge, MA, 1974; P. Steadman, *Energy, Environment and Building*, Cambridge, 1975.

34 D. Rand, „Battery Sistems for Electric Vehicles – a State-of-the-Art Review", *Journal of Power Sources*, 4, 1979, pp. 101 – 143.

35 Discurs la un seminar despre energie, 21 august 1973, apud E.S. Godbold, *Jimmy and Rosalynn Carter*: *The Georgian Years, 1924 – 1974*, Oxford, 2010, p. 239.

36 J.G. Moore, „The Role of Congress", în R. Larson şi R. Vest, în *plementation of Solar Thermal Technology*, Cambridge, MA, 1996, pp. 69 – 118.

37 Preşedintele Nixon, „Memorandum Directing Reductions in Energy Consumption by the Federal Government", 29 iunie 1973, *PPPUS*: *Nixon, 1973*, p. 630.

38 Yergin, *The Prize*, pp. 579, 607.

39 *Ibid*. p. 616.

40 K. Makiya, *The Monument*: *Art*, *Vulgarity*, *and Responsability în Iraq*, Berkeley, 1991, pp. 20 – 32; R. Baudoui, „To Build a Stadium: Le Corbusiers Project for Baghdad, 1955 – 1973", *DC Papers*, *revista de critica y teoria de la arquitectura*, 1, 2008, pp. 271 – 280.

41 P. Steams, Consumerism în World History: The Global Transformation of Desire, Londra, 2001, p. 119.

42 Sreedhar şi J. Cavanagh, „US Interests în Iran: Myths and Realities", *ISDA Journal*, 11/4, 1979, pp. 37 – 40; US Arms Control and Disarmament Agency, *World Military Expenditures and Arms Transfers*, *1972 – 1982*, Washington, DC, 1984, p. 30; T. Moran, „Iranian Defense Expenditures and the Social Crisis", *International Security*, 3/3, 1978, p. 180.

43 Apud Buchan, *Days of God*, p. 162.

44 A. Alnasrawi, The Economy of Iraq: Oil, Wars, Destruction of Development and Prospects, 1950 – 2010, Westport, CT, 1994, p. 94; C. Tripp, A History of Iraq, Cambridge, 2000, p. 206.

45 „Secretary Kerry's Interview on Iran with NBC's David Gregory", 10 noiembrie 2013, Departamentul de Stat al SUA, Ambasada Statelor Unite ale Americii din Londra, website.

46 „Past Arguments Don't Square with Current Iran Policy", *Washington Post*, *TJ* martie 2005.

47 Parry-Giles, The Rhetorical Presidency, Propaganda, and the Cold War, 1945 – 1955> Westport, CT, 2002, pp. 164 şi urm.

48 Apud Shawcross, *Shahs Last Râde*, p. 179.

49 Secretarul de Stat Henry A. Kissinger către preşedintele Gerald R. Ford, „Memorandum", 13 mai 1975, în M. Hunt (ed.), *Crises în US Foreign Policy*: *An International History Reader*, New York, 1996, p. 398.

50 J. Abdulghani, *Iran and Iraq*: *The Years of Crisis*, Londra, 1984, pp.152 – 155.

51 R. Cottam, Iran and the United States: A Cold War

Case Study, Pittsburgh, 1988, pp. 149 – 151.

52 H. Kissinger, The White House Years, Boston, 1979, p. 1265; idem, Years of Upheaval, L. Meho, The Kurdish Question in US Foreign Policy: A Documentary Sourcebook, Westport, CT, 2004, p. 14.

53 *Power Study of Iran, 1974 – 1975*, Raport către guvernul imperial al Iranului, 1975, pp. 3 – 24, apud B. Mossavar-Rahmani, „Iran", în J. Katz şi O. Marwah (editori), *Nuclear Power în Developing Countries*: *An Analysis of Decision Making*, Lexington, MA, 1982, p. 205.

54 D. Poneman, Nuclear Power in the Developing World, Londra, 1982, p. 86.

55 *Ibid.*, p. 87; J. Yaphe şi C. Lutes, *Reassessing the Implications of a Nuclear-Armed Iran*, Washington, DC, 2005, p. 49.

56 B. Mossavar-Rahmani, „Iran's Nuclear Power Programme Revisited", *Energy Policy*, 8/3, 1980, pp. 193 – 194, şi idem, *Energy Policy în Iran*: *Domestic Choices and International Implications*, New York, 1981.

57 S. Jones şi J. Holmes, „Regime Type, Nuclear Reversals, and Nuclear Strategy: The Ambiguous Case of Iran", în T. Yoshihara şi J. Holmes (editori), *Strategy in the Second Nuclear Age*: *Power*, *Ambi*tion *and the Ultimate Weapon*, Washington, DC, 2012, p. 219.

58 National Security Archive, Special Intelligence Estimate: Prospects for Further Proliferation of Nuclear Weapons, 1974, p. 38.

59 K. Hamza şi J. Stein, „Behind the Scenes with the Iraqi Nuclear Bomb", în M. Sifry şi C. Cerf (editori), *The Iraq War Reader: History Documents*, *Opinions*, New York, 2003, p. 191.

60 J. Snyder, „The Road to Osirak: Baghdad's Quest for the Bomb", *Middle East Journal*, 37, 1983, pp. 565 – 594; A. Cordesman, *Weapons of Mass Destruction in the Middle East*, Londra, 1992, pp. 95 – 102; D. Albright şi M. Hibbs, „Iraq's Bomb: Blueprints and Artifacts", *Bulletin of the Atomic Scientists*, 1992, pp. 14 – 23.

61 A. Cordesman, Iraq and the War of Sanctions: Conventional Threats and Weapons of Mass Destruction, Westport, CT, 1999, pp. 603 – 606.

62 Prospects for Further Proliferation, pp. 20 – 26.

63 K. Mahmoud, A Nuclear Weapons-Free Zone in the Middle East: Problems and Prospects, New York, 1988, p. 93.

64 Wright către Parsons şi Egerton, 21 noiembrie 1973, FO 55/1116.

65 F. Khan, Eating Grass: The Making of the Pakistani Bomb, Stanford, 2012, p. 279.

66 Dr. A. Khan, „Pakistan's Nuclear Programme: Capabilities and Potentials of the Kahuta Project", Discurs la Institutul Pakistanez al Afacerilor Naţionale, 10 septembrie 1990, apud Khan, *Making of the Pakistani Bomb*, p. 158.

67 Kux, The United States and Pakistan, pp. 221 – 224.

68 Memcon, 12 mai 1976, apud R. Alvandi, Nixon, Kissinger, and the Shah: The United States and Iran in the Cold War, Oxford, 2014, p. 163.

69 G. Sick, All Fall Down: Americas Tragic Encounter with Iran, New York, 1987, p. 22.

70 „Toasts of the President and the Shah at a State Dinner", 31 decembrie 1977, *PPPUS*: *Jimmy Carter*, *1977*, pp. 2220 – 2222.

71 Mossaver-Rahmani, „Iran's Nuclear Power", p. 192.

72 Pesaran, „Sistem of Dependent Capitalism în Preand Post-Revolutionary Iran", *International Joumalof Middle East Studies*, 14, 1982, p. 507; P. Clawson, „Iran's Economy between Crisis and Collapse", *Middle East Research and Information Project Reports*, 98, 1981, pp. 11 – 15; K. Pollack, *Persian Puzzle*: *The Conflict between Iran and America*, New York, 2004, p. 113; vezi şi N. Keddie, Modern *Iran*: *Roots and Results of Revolution*, New Haven, 2003, pp. 158 – 162.

73 M. Heikal, *Iran*: *The Untold Story*, New York, 1982, pp. 145 – 146.

74 Shawcross, *Shahs Last Râde*, p. 35.

75 J. Carter, *Keeping Faith*: *Memoirs of a President*, Fayetteville, AR, 1995, p. 118.

76 A. Moens, „President Carters Advisers and the Fall of the Shah”, *Political Science Quarterly*, 106/2, 1980, pp. 211 – 237.

77 D. Murray, US Foreign Policy and Iran: American-Iranian Relations since the Islamic Revolution, Londra, 2010, p. 20.

78 Departamentul de Comerţ al SUA, *Foreign Broadcast Service*, 6 noiembrie 1979.

79 „Afghanistan în 1977: An External Assessment”, Ambasada SUA din Kabul către Departamentul de Stat, 30 ianuarie 1978.

80 Braithwaite, Afghantsy, pp. 78 – 79; S. Coll, Ghost Wars: The Secret History of the CIA, Afghanistan, and Bin Laden, from the Soviet Intervention to September 10, 2001, New York, 2004, p. 48.

Capitolul 24: Drumul spre catastrofă

1 Andrew şi Mitrokhin, *Mitrokhin Archive* II, pp. 178 – 180.

2 Sreedhar şi Cavanagh, „US Interests în Iran”, p. 140.

3 C. Andrew şi O. Gordievsky, KGB: The Inside Story of its Foreign Operations from Lenin to Gorbachev, Londra, 1990, p. 459 [KGB: istoria secretă a operaţiunilor sale externe de la Lenin la Gorbaciov, Editura ALL, Bucureşti, 1994].

4 W. Sullivan, *Mission to Iran*: *The Last Ambassador*, New York, 1981, pp. 201 – 203, 233; vezi şi Sick, *All Fall Down*, pp. 81 – 87; A. Moens, „President Carter’s Advisors”, *Political Science Quarterly*, 106/2, 1991, p. 244.

5 Z. Brzezinski, Power and Principle: Memoirs of the National Security Adviser, 1977 – 1981, Londra, 1983, p. 38.

6 „Exiled Ayatollah Khomeini returns to Iran”, BBC News, 1 februarie 1979.

7 Sick, All Fall Down, pp. 154 – 156; D. Farber, Taken Hostage: The Iran Hostage Crisis and Americas First Encounter with Radical Islam, Princeton, 2005, pp. 99 – 100, 111 – 113.

8 C. Vance, Hard Choices: Critical Years în America’s Foreign Policy, New York, 1983, p. 343; B. Glad, An Outsider in the White House: Jimmy Carter, his Advisors, and the Making of American Foreign Policy, Ithaca, NY, 1979, p. 173.

9 Constitution of the Islamic Republic of Iran, Berkeley, 1980.

10 „Presidential Approval Ratings – Historical Statistics and Trends”, www.gallup. conn

11 A. Cordesman, *The Iran-Iraq War and Western Security*, *1984 – 1987*, Londra, 1987, p. 26. Vezi şi D. Kinsella, „Conflict în Context: Arms Transfers and Third World Rivalries during the Cold War”, *American Journal of Political Science*, 38/3, 1994, p. 573.

12 Sreedhar şi Cavanagh, „US Interests în Iran”, p. 143.

13 „Comment by Sir A.D. Parsons, Her Majesty’s Ambassador, Teheran, 1974 – 1979”, în N. Browne, *Report on British Policy on Iran*, *1974 – 1978*, Londra, 1980, Anexa B.

14 R. Cottam, „US and Soviet Responses to Islamic Political Militancy”, în

N. Keddie şi M. Găsiorowski (editori), *Neither East nor West: Iran, the Soviet Union and the United States*, New Haven, 1990, p. 279; A. Rubinstein, „The

Soviet Union and Iran under Khomeini”, *International Affairs*, 57/4, 1981, p. 599.

15 Mărturia lui Turner a ajuns în presă, „Turner Sees a Gap în Verifying Treaty: Says Iran Bases Can’t Be Replaced until ’84”, *New York Times*, 17 aprilie 1979.

16 R. Gates, *From the Shadows*: *The Ultimate*

Insideri *Story of Five Presidents and How They Won the Cold War*, New York, 1996. Gates nu prea spune altceva decât ca negocierile au fost delicate şi că amiralul Turner şi-a lăsat mustaţă cu ocazia vizitei, cel mai probabil pentru a se deghiza, pp. 122 – 123.

17 J. Richelson, „The Wizards of Langley: The CIA's Directorate of Science and Technology", în R. Jeffreys-Jones şi C. Andrew (editori), *Eternal Vigilance*? *50 Years of the CIA*, Londra, 1997, pp. 94 – 95.

18 Rubinstein, „The Soviet Union and Iran under Khomeini", pp. 599, 601.

19 Gates, *From the Shadows*, p. 132.

20 R. Braithwaite, *Afghantsy*: *The Russians în Afghanistan*, *1979 – 89*, Londra, 2011, pp. 37 – 44 [URSS în Afghanistan (1979 – 1989), Editura Corint, Bucureşti, 2015].

21 „Main Outlines of the Revolutionary Tasks"; Braithwaite, Afghantsy, pp. 42 – 43; P. Dimitrakis, The Secret War în Afghanistan: The Soviet Union, China and Anglo-American Intelligence in the Afghan War, Londra, 2013, pp. 1 – 20.

22 J. Amstutz, Afghanistan: The First Five Years of Soviet Occupation, Washington, DC, 1986, p. 130; H. Bradsher, Afghanistan and the Soviet Union, Durham, NC, 1985, p. 1010.

23 N. Newell şi R. Newell, *The Struggle for Afghanistan*, Ithaca, NY, 1981, p. 86.

24 N. Misdaq, Afghanistan: Political Frailty and External Interference, 2006, p. 108.

25 A. Assifi, „The Russian Rope: Soviet Economic Motives and the Subversion of Afghanistan", *World Affairs*, *1451*3, 1982 – 1983, p. 257.

26 V. Bukovsky, Reckoning with Moscow: A Dissident in the Kremlins Archives, Londra, 1998, pp. 380 – 382.

27 Gates, *From the Shadows*, pp. 131 – 132.

28 US Departament of State, Office of Security, *The Kidnapping and Death of Ambassador Adolph Dubs*,

February 141979, Washington, DC, 1979.

29 D. Cordovez şi S. Harrison, Out of Afghanistan: The Inside Story of the Soviet Withdrawal, Oxford, 1995, p. 35; D. Camp, Boots on the Ground: The Fight to Liberate Afghanistan from Al-Qaeda and the Taliban, Minneapolis, 2012, pp. 8 – 9.

30 Note informative ale CIA, 20 august; 24 august; 11 septembrie; 14 septembrie, 20 septembrie; Gates, *From the Shadows*, pp. 132 – 133.

31 „What Are the Soviets Doing în Afghanistan?", 17 septembrie 1979, National Security Archive.

32 D. MacEa chin, Predictingthe Soviet Invasion of Afghanistan: The Intelligence Communitys Record, Washington, DC, 2002; O. Sarin şi L. Dvoretsky, The Afghan Syndrome: The Soviet Unions Vietnam, Novato, CA, 1993, pp. 79 – 84.

33 M. Brecher şi J. Wilkenfeld, *A Study of Crisis*, Ann Arbor, MI, 1997, p. 357.

34 *Pravda*, 29, 30 decembrie 1979.

35 Amstutz, *Afghanistan*, pp. 43 – 44. Zvonurile erau atât de persistente – şi, probabil, atât de persuasive –, încât ambasadorul Dubs însuşi a făcut demersuri la CIA pentru a verifica dacă sunt adevărate. Vezi Braithwaite, *Afghantsy*, pp. 78 – 79. Despre bârfe locale, R. Garthoff, *Détente and Confrontation*: *Soviet-American Relations trom Nixon to Reagan*, Washington, DC, 1985, p. 904. Vezi, totodată, Andrew şi Mitrokhin, *Mitrokhin Archive* II, pp. 393 – 394.

36 A. Liakovski, *Tragediia i doblest Afghana*, Moscova, 1995, p. 102.

37 Braithwaite, *Afghantsy*, pp. 78 – 79, 81; Liakovski, *Tragediia i doblest Afghana*, p. 181.

38 Apud V. Zubok, A Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev, Chapel Hill, NC, 2007, p. 262; Coll, Ghost Wars, p. 48.

39 „Meeting of the Politburo Central Committee", 17 martie 1979, pp. 142 – 149, în Dimitrakis, *Secret War*, p.

133.

40 Liakovski, *Tragediia i doblest Afghana*, pp. 109 – 112.

41 *Pravda*, 13 ianuarie 1980.

42 Braithwaite, *Afghantsy*, p. 77.

43 „The Current Digest of the Soviet Press", American *Association for the Advancement of Slavic Studies*, 31, 1979, p. 4.

44 Zubok, *A Failed Empire*, p. 262.

45 Liakovski, Tragediia i doblest Afghana, p. 215.

46 *Pravda*, 13 ianuarie 1980.

47 Apud Liakovski, *Tragediia i doblest Afghana*, p. 252.

48 Brzezinski nu acordă mare atenţie acestor avertizări: *Power and Principle*, pp. 472 – 475; Vance, *Hard Choices*, pp. 372 – 373; Glad, *Outsider in the White House*, pp. 176 – 177.

49 D. Harris, The Crisis: The President, the Prophet, and the Shah: 1979 and the Coming of Militant Islam, New York, 2004, p. 193.

50 Ibid. pp. 199 – 200.

51 Farber, *Taken Hostage*, pp. 41 – 42.

52 Saunders, „Diplomacy and Pressure, November 1979 – May 1980", în W. Christopher (ed.), *American Hostages în Iran*: *Conduct of a Crisis*, New Haven, 1985, pp. 78 – 79.

53 H. Alikhani, Sanctioning Iran: Anatomy of a Failed Policy, New York.

2001, p. 67.

54 „Rivals doubt Carter will retain poll gains after Iran crisis", *Washington Post*, 17 decembrie 1979. Vezi şi C. Emery, „The Transatlantic and Cold War Dynamics of Iran Sanctions, 1979 – 80", *Cold War History*, 10/3, 2010, pp. 374 – 376.

55 Discursul lui Khomeini, 20 noiembrie 1979, Memorandumul NSC către preşedintele Carter, apud Emery, „Iran Sanctions", p. 374.

— Ibid.

57 *Ibid.*, 375.

58 „The Hostage Situation”, raportul directorului CIA, 9 ianuarie 1980, apud Emery, „Iran Sanctions”, p. 380.

59 Carter, *Keeping Faith*, p. 475.

60 *Ibid*. Vezi şi G. Sick, „Military Operations and Construints”, în Christopher, *American Hostages în Iran*, pp. 144 – 172.

61 Woodrow Wilson Center, The Origins, Conduct, and Impact of the Iran-Iraq War, 1980 – 1988: A Cold War International History Project Document Reader, Washington, DC, 2004.

62 „NSC on Afghanistan”, Fritz Ermath către Brzezinski, apud Emery, „Iran Sanctions”, p. 379.

63 „The State of the Union. Address Delivered Before a Joint Session of the Congress”, 23 ianuarie 1980, p. 197.

64 M. Bowden, Guests of the Ayatollah: The First Battle în America’s War with Militant Islam, 2006, pp. 359 – 361.

65 J. Kyle şi J. Eidson, The Guts to Try: The Untold Story of the Iran Hostage Rescue Mission by the On-Scene Desert Commander, New York, 1990; vezi şi P. Ryan, The Iranian Rescue Mission: Why It Failed, Annapolis, 1985.

66 S. Mackey, The Iranians: Persia, Islam and the Soul of a Nation, New York, 1996, p. 298.

67 Brzezinski către Carter, 3 ianuarie 1980, în H. Brands, „Saddam Hussein, the United States, and the Invasion of Iran: Was There a Green Light?”, *Cold War History*, 12/2, 2012, pp. 322 – 323; vezi şi O. Njolstad, „Shifting Priorities: The Persian Gulf în US Strategic Planning in the Carter Years”, *Cold War History*, 4/3, 2004, pp. 30 – 38.

68 R. Takeyh, „The Iran-Iraq War: A Reassessment”, *Middle East Journal*, 64, 2010, p. 367.

69 A. Bani-Sadr, My Turn to Speak: Iran, the Revolution and Secret Deals with the US, Washington, DC,

1991, pp. 13, 70 – 71; D. Hiro, Longest War: The Iran-Iraq Military Conflict, New York, 1991, pp. 71 – 72; S. Fayazmanesh, The United States and Iran: Sanctions, Wars and the Policy of Dual Containment, New York, 2008, pp. 16 – 17.

70 Brands, „Saddam Hussein, the United States, and the Invasion of Iran", pp. 321 – 337.

71 K. Woods şi M. Stout, „New Sources for the Study of Iraqi Intelligence during the Saddam Era", *Intelligence and National Security*, 25/4, 2010, p. 558.

72 „Transcript of a Meeting between Saddam Hussein and his Commanding Officers at the Armed Forces General Command", 22 noiembrie 1980, apud H. Brands şi D. Palkki, „Saddam Hussein, Israel, and the Bomb: Nuclear Alarmism Justified?", *International Security*, 36/1, 2011, pp. 145 – 146.

73 „Meeting between Saddam Hussein and High-Ranking Officials", 16 septembrie 1980, în K. Woods, D. Palkki şi M. Stout (editori), *The Saddam Tapes*: *The Inner Workings of a Tyrant's Regime*, Cambridge, 2011, p. 134.

74 Apud Brands şi Palkki, „Saddam, Israel, and the Bomb", p. 155.

75 „President Saddam Hussein Meets with Iraqi Officials to Discuss Political Issues", noiembrie 1979, în Woods, Palkki şi Stout, *Saddam Tapes*, p. 22.

76 Apud Brands, „Saddam Hussein, the United States, and the Invasion of Iran", p. 331. Pentru paranoia lui Saddam, vezi K. Woods, J. Lacey şi W. Murray, „Saddams Delusions: The View from the Inside", *Foreign Affairs*, 85/3, 2006, pp. 2 – 27.

77 J. Parker, Persian Dreams: Moscow and Teheran since the Fall of the Shah, Washington, DC, 2009, pp. 6 – 10.

78 Brands, „Saddam Hussein, the United States, and the Invasion of Iran", p. 331.

79 O. Smolansky şi B. Smolansky, *The USSR and Iraq*: *The Soviet Quest for Influence*, Durham, NC, 1991, pp. 230

– 234.

80 „Military Intelligence Report about Iran”, 1 iulie 1980, apud Brands, „Saddam Hussein, the United States, and the Invasion of Iran”, p. 334. Tot H. Brands, „Why Did Saddam Hussein Invade Iran? New Evidence on Motives, Complexity, and the Israel Factor”, *Journal of Military History*, 75, 2011, pp. 861 – 865; idem, „Saddam and Israel: What Do the New Iraqi Records Reveal?”, *Diplomacy & Statecraft*, 22/3, 2011, pp. 500 – 520.

81 Brands, „Saddam Hussein, the United States, and the Invasion of Iran”, p. 323.

82 Sick, *All Fall Down*, pp. 313 – 314; J. Dumbrell, *The Carter Presidency*: *A Re-Evaluation*, Manchester, 2005, p. 171.

83 Brzezinski, *Power and Principle*, p. 504.

84 J.-M. Xaviere (tr.), Sayings of the Ayatollah Khomeini: Political, Philosophical, Social and Religious: Extracts from Three Major Works by the Ayatollah, New York, 1980, pp. 8 – 9.

85 E. Abrahamian, Khomeinism: Essays on the Islamic Republic, Londra, 1989, P* 51.

86 T. Parsi, The Treacherous Alliance: The Secret Dealings of Iran, Israel and the United States, New Haven, 2007, p. 107.

87 R. Claire, Raid on the Sun: Inside Israel’s Secret Campaign that Denied Saddam Hussein the Bomb, New York, 2004.

88 Woods, Palkki şi Stout, *Saddam Tapes*, p. 79.

89 „Implications of Iran’s Victory over Iraq”, 8 iunie 1982, National Security Archive.

90 *The Times*, 14 iulie 1982.

91 G. Shultz, Turmoil and Triumph: Diplomacy, Power and the Victory of the American Deal, New York, 1993, p. 235.

92 B. Jentleson, Friends Like These: Reagan, Bush, and Saddam, 1982 – 1990, New York, 1994, p. 35; J. Hitlermann, A Poisonous Affair: America, Iraq and the

Gassing of Halabja, Cambridge, 2007, pp. 42 – 44.

93 „Talking Points for Amb. Rumsfeld's Meeting with Tariq Aziz and Saddam Hussein", 14 decembrie 1983, apud B. Gibson, *Covert Relationship*: *American*

Foreign Policy, Intelligence and the Iran-Iraq War, 1980 – 1988, Santa Barbara.

2010, pp. 111 – 112.

94 Apud Gibson, *Covert Relationship*, p. 113.

95 H. Brands şi D. Palkki, „Conspiring Bastards: Saddam Husseins Strategic View of the United States", *Diplomatic History*, 36/3, 2012, pp. 625 – 659.

96 „Talking Points for Ambassador Rumsfeld's Meeting with Tariq Aziz and Saddam Hussein", 4 decembrie 1983, apud Gibson, *Covert Relationship*, p. 111.

97 Gibson, *Covert Relationship*, pp. 113 – 118.

98 Admiralul Howe către secretarul de stat, „Iraqi Use of Chemical Weapons", 1 noiembrie 1983, apud Gibson, *Covert Relationship*, p. 107.

99 Apud Z. Fredman, „Shoring up Iraq, 1983 to 1990: Washington and the Chemical Weapons Controversy", *Diplomacy & Statecraft*, 23/3, 2012, p. 538.

100 Consiliul de Securitate al ONU a ratificat Rezoluţia 540, cerând să se pună capăt operaţiunilor militare, dar fără să menţioneze armele chimice. Potrivit unui funcţionar al Organizaţiei Naţiunilor Unite, când secretarul general Javier Pérez de Cuéllar a pus problema verificării acestei chestiuni, „a fost întâmpinat cu o atitudine de îngheţ antarctic; Consiliul de Securitate nu voia să aibă deloc de-a face cu asta". Vezi Hitlermann, *A Poisonous Affair*, p. 58. Vezi şi Gibson, *Covert Relationship*, pp. 108 – 109.

101 Fredman, „Shoring up Iraq", p. 539.

102 „Iraqi Use of Chemical Weapons", în Gibson, *Covert Relationship*, p. 108.

103 Fredman, „Shoring Up Iraq", p. 542.

104 A. Neier, „Human Rights in the Reagan Era: Acceptance by Principle", *Annals of the American*

Academy of Political and Social Science, 506/1, 1989, pp. 30 – 41.

105 Braithwaite, *Afghantsy*, pp. 201 – 202; M. Bearden şi J. Risen, *Afghanistan*: *The Main Enemy*, New York, 2003, pp. 227, 333 – 336.

106 Braithwaite, *Afghantsy*, p. 214; D. Gai şi V. Snegirev, *Vi orojenie*, Moscova, 1991, p. 139.

107 Braithwaite, *Afghantsy*, pp. 228 – 229.

108 *Ibid.*, p. 223.

109 J. Hershberg, „The War în Afghanistan and the Iran-Contra Affair: Missing Links?", *Cold War History*, 3/3, 2003, p. 27.

110 National Security Decision Directive 166, 27 martie 1985, National Security Archive.

111 Hershberg, „The War în Afghanistan and the Iran-Contra Affair", p. 28; vezi şi H. Teicher şi G. Teicher, *Twin Pillars to Desert Storm*: *America's Flawed Vision in the Middle East from Nixon to Bush*, New York, 1993, pp. 325 – 326.

112 Braithwaite, *Afghantsy*, p. 215.

113 Coll, *Ghost Wars*, pp. 161 – 162, 171 – 188.

114 *Beijing Review*, 7 ianuarie 1980.

115 M. Malik, Assessing China's Tactical Gains and Strategic Losses Post-September 11, Carlisle Barracks, 2002, apud S. Mahmud Ali, US-China Cold War Collaboration: 1971 – 1989, Abingdon, 2005, p. 177.

116 Braithwaite, *Ajgantsy*, pp. 202 – 203.

117 Apud Teicher şi Teicher, *Twin Pillars to Desert Storm*, p. 328.

118 „Toward a Policy în Iran", în The Tower Commission Report: The Full Text of the President's Special Review Board, New York, 1987, pp. 112 – 115.

119 H. Brands, „Inside the Iraqi State Records: Saddam Hussein, «Irangate» and the United States", *Journal of Strategic Studies*, 34/1, 2011, p. 103.

120 H. Emadi, Politics of the Dispossessed: Superpowers and Developments in the Middle East,

Westport, CT, 2001, p. 41.

121 Hershberg, „The War în Afghanistan and the Iran-Contra Affair", pp. 30 – 31.

122 *Ibid.*, pp. 35, 37 – 39.

123 M. Yousaf şi M. Adkin, *The Bear Trap*, Londra, 1992, p. 150.

124 „Memorandum of Conversation, 26 mai 1986", *Tower Commission Report*, pp. 311 – 312; Hershberg, „The War în Afghanistan and the Iran-Contra Affair", pp. 40, 42.

125 Apud Hershberg, „The War în Afghanistan and the Iran-Contra Affair", p. 39.

126 S. Yetiv, The Absence of Grand Strategy: The United States in the Persian Gulf 1972 – 2005, Baltimore, 2008, p. 57.

127 E. Hooglund, „The Policy of the Reagan Administration toward Iran", în Keddie şi Găsiorowski, *Neither East nor West*, p. 190. Pentru alt exemplu, vezi Brands, „Inside the Iraqi State Records", p. 100.

128 K. Woods, Mother of All Battles: Saddam Husseins Strategic Plan for the Persian Gulf War, Annapolis, 2008, p. 50.

129 B. Souresrafil, *Khomeini and Israel*, Londra, 1988, p. 114.

130 Report of the Congressional Committees Investigating the Iran-Contra Affair, with Supplemental, Minority, and Additional Views, Washington, DC, 1987, p. 176.

131 Despre vânzările de arme, Report of the Congressional Committees Investigating the Iran-Contra Affair, passim.

132 A. Hayes, „The Boland Amendments and Foreign Affairs Deference", *Columbia Law Review*, 88/7, 1988, pp. 1534 – 1574.

133» Address to the Nation on the Iran Arms and Contra Aici Controversy", 13 noiembrie 1986, *PPPUS*: *Ronald Reagan*, *1986*, p. 1546.

134» Address to the Nation on the Iran Arms and

Contra Aici Controversy", 4 martie 1987, *PPPUS*: *Ronald Reagan*, *1987*, p. 209.

135 L. Walsh, Final Report of the Independent Counselfor Iran/Contra Matters, 4 volume, Washington, DC, 1993.

136 G.H.W. Bush, „Grant of Executive Clemency, Proclamation 6518", 24 decembrie 1992, *Federal Register*, 57/251, pp. 62145 – 621456.

137 „Cabinet Meeting regarding the Iran-Iraq War, mid-November 1986" şi „Saddam Hussein Meeting with Ba'ath Officials", începutul anului 1987, ambele citate de Brands, „Inside the Iraqi State Records", p. 105.

138 „Saddam Hussein Meeting with Ba'ath Officials", începutul lui 1987, apud Brands, „Inside the Iraqi State Records", pp. 112 – 113.

139 *Ibid*., 113.

140 Comprehensive Report of the Special Advisor to the Director of Central Intelligence on Iraq's Weapons of Mass Destruction, 3 volume, 2004, 1, p. 31; Brands, „Inside the Iraqi State Records", p. 113.

141 Consemnările lui Colin Powell de la întrunirea din 21 ianuarie 1987, Woodrow Wilson Center, *The Origins*, *Conduct*, *and Impact of the Iran-Iraq War*.

142 Brands, „Inside the Iraqi State Records", p. 112.

143 D. Neff, „The US, Iraq, Israel and Iran: Backdrop to War", *Journal of Palestinian Studies*, 20/4, 1991, p. 35.

144 Brands şi Palkki, „Conspiring Bastards", p. 648.

145 Fredman, „Shoring Up Iraq", p. 548.

146 Wikileaks, 90 BAGHDAD 4237.

147 „Excerpts from Iraqi Document on Meeting with US Envoy", *New York Times*, 23 septembrie 1990.

Capitolul 25: Drumul spre tragedie

1 Paul către Foreign & Commonwealth Office, „Saddam Hussein al-Tikriti", 20 decembrie 1969, FCO 17/871; „Saddam Hussein", telegramă de la ambasada britanică din Bagdad către Foreign & Commonwealth Office, Londra, 20 decembrie 1969, FCO 17/871.

2 „Rumsfeld Mission: December 20 Meeting with Iraqi President Saddam Hussein”, National Security Archive. Pentru relaţia dintre Franţa şi Saddam, vezi C. Saint-Prot, *Saddam Hussein*: *un gaullisme arabe*? Paris, 1987; vezi şi D. Styan, *France and Iraq*: *Oil*, *Arms and French Policy Making in the Middle East*, Londra, 2006.

3 „Saddam and his Senior Advisors Discussing Iraq’s Historical Rights to Kuwait and the US Position”, 15 decembrie 1990, în Woods, Palkki şi Stout, *Saddam Tapes*, pp. 34 – 35.

4 Preşedintele George H.W. Bush, „National Security Directive 54. Responding to Iraqi Aggression in the Gulf*, 15 ianuarie 1991, National Security Archive.

5 G. Bush, Speaking of Freedom: The Collected Speeches of George H.W. Bush, New York, 2009, pp. 196 – 197.

6 J. Woodard, *The America that Reagan Built*, Westport, CT, 2006, p. 139, n. 39.

7 Preşedintele George H.W. Bush, „National Security Directive 54. Responding to Iraqi Aggression in the Gulf.

8 G. Bush şi B. Scowcroft, *A World Transformând*, New York, 1998, p. 489.

9 Citat de J. Connelly, „În Northwest: Bush-Cheney Flip Flops Cost America în Blood”, *Seattle Post-Intelligencer*, 29 iulie 2004. Vezi şi B. Montgomery.

Richard B. Cheney and the rise of the Imperial Vice Presidency, Westport, CT, 2009, p. 95.

10 W. Martel, Victory în War: Foundations of Modern Strategy, Cambridge, 2011, p. 248.

11 Preşedintele Bush, „Address before a Joint Session of the Congress on the State of the Union”, 28 ianuarie 1992, *PPPUS*: *George Bush*, *1992 – 1993*, p. 157.

12 Pentru colapsul Uniunii Sovietice, vezi S. Plokhy, *The Last Empire*: *The Final Days of the Soviet Union*, New York, 2014; pentru China în această perioadă, vezi L. Brandt şi T. Rawski (editori), *China*’s *Great Economic Transformation*, Cambridge, 2008.

13 Bush, „State of the Union”, 28 ianuarie 1992, p. 157.

14 Rezoluţia ONU nr. 687, 1991, Clauza 20.

15 S. Zahdi şi M. Smith Fawzi, „Health of Baghdad’s Children”, *Lancet*, 346.8988, 1995, p. 1485; C. Ronsmans et al., „Sanctions against Iraq”, *Lancet*, 347.8995, 1996, pp. 198 – 200. Cifrele referitoare la mortalitate au fost mai târziu revizuite şi, în consecinţă, au scăzut: S. Zaidi, „Child Mortality in Iraq”, *Lancet*, 350.9084, 1997, p. 1105.

16 *60 Minutes*, CBS, 12 mai 1996.

17 B. Lambeth, The Unseen War: Allied Air Power and the Takedown of Saddam Hussein, Annapolis, 2013, p. 61.

18 Pentru o privire de ansamblu, vezi C. Gray, „From Unity to Polarization: International Law and the Use of Force against Iraq”, *European Journal of International Law*, 13/1, 2002, pp. 1-19. Vezi şi A. Bernard, „Lessons from Iraq and Bosnia on the Theory and Practice of No-Fly Zon *ts*\ *Journal of Strategic Studies*, 27, 2004, pp. 454 – 478.

19 Iraq Liberation Act, 31 octombrie 1998.

20 Preşedintele Clinton, „Statement on Signing the Iraq Liberation Act of 1998”, 31 octombrie 1998, *PPPUS*: *William J Clinton*, *1998*, *pp*. 1938 – 1939.

21 S. Aubrey, *The New Dimension of International Terrorism*, Zürich, 2004, pp. 5*3 – 66*; M. Ensalaco, *Middle Eastern Terrorism*: *From Black September to September 11*, Philadelphia, 2008, pp. 183 – 186; pentru atacul de la Dharan, totuşi, a se vedea C. Shelton, „The Roots of Analytic Failure in the US Intelligence Community”, International *Journal of Intelligence and Counterintelligence*, 24/4, 2011, pp. 650 – 651.

22 Răspuns la scrisoarea lui Clinton, nedatat, 1999. Clinton Presidential Records, Ne-ar Eastern Affairs, Box 2962; Folder: Iran – US, National Security Archive. Pentru mesajul lui Clinton, transmis de ministrul de externe al Omanului, vezi „Message to President Khatami from

President Clinton", nedatat, 1999, National Security Archive.

23» Afghanistan: Taliban seeks low-level profile relations with [United States government] – at least for now", Ambasada SUA din Islamabad, 8 octombrie 1996, National Security Archive.

24 „Afghanistan: Jalaluddin Haqqanis emergence as a key Taliban Commander*, Ambasada SUA din Islamabad, 7 ianuarie 1997, National Security Archive.

25 „Usama bin Ladin: Islamic Extremist Financier", CIA biography 1996, National Security Archive.

26» Afghanistan: Taliban agrees to visits of militant training camps, admit Bin Ladin is their guest", telegramă a Consulatului SUA (Peshawar), 9 ianuarie 1996, National Security Archive.

27 Ibid.

28 National Commission on Terrorist Attacks upon the United States, Washington, DC, 2004, pp. 113 – 114.

29 Preşedintele Clinton,» Address to the Nation", 20 august 1998, *PPPUS*: *Clinton*, *1998*, p. 1461. Cu trei zile mai devreme, preşedintele oferise de-acum celebra sa mărturie că declaraţia făcută mai înainte, adică „nu am avut relaţii sexuale cu acea femeie, domnişoara [Monica] Lewinsky", era adevărată şi că afirmaţia sa, „nu este vorba de o relaţie sexuală, o relaţie sexuală nepotrivită sau orice alt fel de relaţie improprie", era corectă, depinzând „de sensul cuvântului «este»": *Appendices to the Referral to the US House of Representatives*, Washington, DC, 1998, 1, p. 510.

30» Afghanistan: Reaction to US Strikes Follows Predictable Lines: Taliban Angry, their Opponents Support US", telegrama Ambasadei SUA din Islamabad, 21 august 1998, National Security Archive.

31 „Bin Ladins Jihad: Political Context", US Departament of State, Bureau of Intelligence and Research, Intelligence Assessment, 28 august 1998, National Security Archive.

32 „Afghanistan: Talibans Mullah Omars 8/22 Contact with State Departament”, telegrama Departamentului de Stat al SUA, 23 august 1998, National Security Archive.

33 „Osama bin Laden: Taliban Spokesman Seeks New Proposal for Resolving bin Laden Problem”, telegrama Departamentului de Stat al SUA, 28 noiembrie 1998, National Security Archive.

34 Ibid.

35 „Afghanistan: Talibans Mullah Omars 8/22 Contact with State Departament”, telegrama Departamentului de Stat al SUA, 23 august 1998, National Security Archive.

36 Ibid.

37 De pildă, Afghanistan: Tensions Reportedly Mount within Taliban as Ties with Saudi Arabia Deteriorate over Bin Ladin”, telegrama Ambasadei SUA la Islamabad, 28 octombrie 1998; „Usama bin Ladin: Coordinating our Efforts and Sharpening our Message on Bin Ladin”, 19 octombrie 1998; „Usama bin Ladin: Saudi Government Reportedly Turning the Screws on the Taliban on Visas”, telegrama Ambasadei SUA la Islamabad, 22 decembrie 1998, National Security Archive.

38 *Osama bin Laden*: *A Case Study*, Sandia Research Laboratories, 1999, National Security Archive.

39 „Afghanistan: Taleban External Ambitions”, US Departament of State, Bureau of Intelligence and Research, 28 octombrie 1998, National Security Archive.

40 A. Rashid, Taliban: The Power of Militant Islam în Afghanistan and Beyond Londra, 2008.

41 Osama bin Laden: A Case Study, p. 13.

42 „Bin Ladin Determined to Strike în US”, 6 august 2001, National Security Archive.

43 „Searching for the Talibans Hidden Message”, telegrama Ambasadei SUA la Islamabad, 19 septembrie 2000, National Security Archive.

44 The 9H1 Commission Report: Final Report of the

National Commission on Terrorist Attacks upon the United States, New York, 2004, p. 19.

45 *Ibid.*, passim.

46 Preşedintele George W. Bush, „Address to the Nation on the Terrorist Attacks”, 11 septembrie 2001, *PPPUS*: *George W. Bush*, *2001*, pp. 1099 – 1100.

47 „Arafat Horrified by Attacks, But Thousands of Palestinians Celebrate; Rest of World Outraged”, Fox News, 12 septembrie 2001.

48 Declaraţia lui Abdul Salam Zaeef, ambasadorul talibanilor în Pakistan.

12 septembrie 2001, National Security Archive.

49 Al-Jazeera, 12 septembrie 2001.

50, Action Plan as of 9/13/2001, 7: 55 am”, Departamentul de Stat al SUA.

13 septembrie 2001, National Security Archive.

51 „Deputy Secretary Armitages Meeting with Pakistani Intel Chief Mahmud: You’re Either with Us or You’re Not, US Departament of State, 13 septembrie 2001, National Security Archive.

52 „Message to Taliban”, telegrama Departamentului de Stat al SUA, 7 octombrie 2001, National Security Archive.

53 „Memorandum for President Bush: Strategic Thoughts”, Office of the Secretary of Defense, 30 septembrie 2001, National Security Archive.

54 Preşedintele Bush, „State of the Union address”, 29 ianuarie 2002, *PPPUS*: *Bush*, *2002*, p. 131.

55 „US Strategy în Afghanistan: Draft for Discussion”, National Security Council Memorandum, 16 octombrie 2001, National Security Archive.

56 „Information Memorandum. Origins of the Iraq Regime Change Policy”, Departamentul de Stat al SUA, 23 ianuarie 2001, National Security Archive.

57 „Untitled”, notele lui Donald Rumsfeld, 27 noiembrie 2001, National Security Archive.

58 Ibid.

59 „Europe: Key Views on Iraqi Threat and Next Steps”, 18 decembrie 2001; „Problems and Prospects of «Justifying» War with Iraq”, 29 august 2002. Ambele documente au fost emise de US Departament of State, Bureau of Intelligence and Research Intelligence Assessment, National Security Archive. Lordul Goldsmith către primul-ministru, „Iraq”, 30 iulie 2002; „Iraq: Interpretation of Resolution 1441”, schiţă, 14 ianuarie 2003; „Iraq: Interpretation of Resolution 1441”, schiţă, 12 februarie 2003, The Iraq Enquiry Archive.

60 „To Ousted Boss, Arms Watchdog Was Seen as an Obstacle în Iraq”, *New York Times*, 13 octombrie 2013.

61 „Remarks to the United Nations Security Council”, 5 februarie 2003, National Security Archive.

62 „The Status of Nuclear Weapons în Iraq”, 27 ianuarie 2003, IAEA, National Security Archive.

63 „An Update on Inspection”, 27 ianuarie 2003, UNMOVIC, National Security Archive.

64 Woods şi Stout, „New Sources for the Study of Iraqi Intelligence”, mai ales pp. 548 – 552.

65 „Remarks to the United Nations Security Council”, 5 februarie 2003; cf. „Iraqi Mobile Biological Warfare Agent Production Plants”, raport CIA, 28 mai 2003, National Security Archive.

66 „The Future of the Iraq Project”, Departamentul de Stat, 20 aprilie 2003, National Security Archive.

67 Ari Fleischer, conferinţă de presă, 18 februarie 2003; Paul Wolfowitz, „Testimony before House Appropriations Subcommittee on Defense”, 27 martie 2003.

68 „US Strategy în Afghanistan: Draft: for Discussion”, National Security Council Memorandum, 16 octombrie 2001, National Security Archive.

69 Planning Group Polo Step, US Central Command Slide Compilation, c. 15 august 2002, National Security Archive.

70 H. Fischer, „US Military Casualty Statistics:

Operation New Dawn, Operation Iraqi Freedom and Operation Enduring Freedom", *Congressional Research Service*, RS22452, Washington, DC, 2014.

71 Se estimează că, între 2001 şi 2014, în Irak şi Afghanistan s-au înregistrat între 170.000 şi 220.000 de victime civile. Vezi, de exemplu, www.costsofwar.org.

72 L. Bilmes, „The Financial Legacy of Iraq and Afghanistan: How Wartime Spending Decisions Will Construin Future National Security Budgets", *Harvard Kennedy School Faculty Research Working Paper Series*, martie 2013.

73 R. Gates, *Memoirs of a Secretary at Wary* New York, 2014, p. 577.

74 „How is Hamid Karzai Still Standing?", *New York Times*, 20 noiembrie 2013.

75 „Memorandum for President Bush: Strategic Thoughts", National Security Archive.

76 „«Rapid Reaction Media Te-am» Concept", US Departament of Defense, Office of the Assistant Secretary for Special Operations and Low-Intensity Conflict, 16 ianuarie 2003, National Security Archive.

77 M. Phillips, „Cheney Says He was Proponent for Military Action against Iran", *Wall Street Journal*, 30 august 2009.

78 „Kerry presses Iran to prove its nuclear program peaceful", Reuters, 19 noiembrie 2013.

79 „Full Text: Al-Arabiya Interview with John Kerry", 23 ianuarie 2014, www.alarabiya.com.

80 Preşedintele Obama, „Remarks by the President at AI PAC Policy Conference", 4 martie 2012, Casa Albă.

81 D. Singer, „Obama Order Sped Up Wave of Cyber-Attacks against Iran", *New York Times*, 1 iunie 2012; idem, *Confront and Conceal*: *Obamas Secret Wars and Surprising Use of American Power*, New York, 2012.

Concluzii: Noul Drum al Mătăsii

1 B. Gelb, Caspian Oil and Gas: Production and Prospects, 2006; BP Statistical Review of World Energy

June 2006, Penn Well Publishing Company, Oil & Gas Journal, 19 decembrie 2005; Energy Information Administration, Caspian Sea Region: Survey of Key Oil and Gas Statistics and Forecasts, iulie 2006; „National Oil & Gas Assessment", US Geological Survey, 2005.

2 T. Klett, C. Schenk, R. Charpentier, M. Brownfield, J. Pitman, T. Cook şi M. Tennyson „Assessment of Undiscovered Oil and Gas Resources of the Volga-Ura1 Region Province, Russia and Kazakhstan", US Geological Service, 2010, pp. 3095 – 3096.

3 Zelenîi Front, „Vivoz cernozema v Pesochine: brakonervi zaderrjanî", declaraţie de presă, Harkov, 12 iunie 2011.

4 Banca Mondială, *World Price Watch*, Washington, DC, 2012.

5 Afghanistanul este răspunzător pentru 74% din producţia mondială de opiu (în scădere de la 92% în 2007). Vezi *United Nations Office on Drugs and Crime – World Drug Report 2011*, Viena, 2011, p. 20. În mod ironic, după cum arată preţurile locale la opiu, cu cât este mai eficientă campania contra producţiei de opiu, cu atât mai mari ajung preţurile – aşadar, cu atât mai profitabile devin cultivarea şi traficul cu opiu. Pentru date recente, vezi *Afghanistan Opium Price Monitoring*: *Monthly Report*, Ministry of Counter Narcotics, Islamic Republic of Afghanistan, Kabul, and United Nations Office on Drugs and Crime, Kabul, martie 2010.

6 „Lifestyles of the Kazakhstani leadership", telegramă diplomatică SUA, EO 12958, 17 aprilie 2008, Wikileaks.

7 *Guardian*, 20 aprilie 2015.

8 „President Ilham Aliyev – Michael (Corleone) on the Outside, Sonny on the Inside", telegramă diplomatică SUA, 18 septembrie 2009, Wikileaks EO 12958; pentru proprietăţile lui Aliev în Dubai, *Washington Post*, 5 martie 2010.

9 Citat în „HIV created by West to enfeeble third

world, claims Mahmoud Ahmadinejad", *Daily Telegraph*, 18 ianuarie 2012.

10 Hillary Clinton, „Remarks at the New Silk Road Ministerial Meeting", New York, 22 septembrie 2011, Departamentul de Stat al SUA.

11 J. O'Neill, Building with Better BRICS, Global Economics Paper, Nr. 66, Goldman Sachs, 2003; R. Sharma, Breakout Nations: În Pursuit of the Next Economic Miracles, Londra, 2012; J. O'Neill, The Growth Map: Economic Opportunity in the BRICS and Beyond, Londra, 2011.

12 Jones Lang Lasalle, Central Asia: Emerging Markets with High Growth Potenţial, februarie 2012.

13 www.rotana.com/erbilrotana.

14 The World în London: How Londons Residenţial Resale Market Attracts Capital from across the Globe, Savills Research, 2011.

15 „The Cameroon internaţional star, Samuel Eto o, signed from Barcelona în 2011", Associated Press, 23 august 2011. Cu ocazia Cupei Mondiale de Fotbal Feminin, categoria sub 17 ani, s-a organizat o ceremonie de deschidere care a durat zece minute, în care a cântat „grupul premiat de dans Shiv Shakit", vezi „Grand Opening: Trinbagonian treat în store for U-17 Women's World Cup", *Trinidad Express*, 27 august 2010.

16 T. Kutchins, T. Sanderson şi D. Gordon, *The Northern Distribution Network and the Modern Silk Road*: *Planning for Afghanistan's Future*, Center for Strategic and International Studies, Washington, DC, 2009.

17 I. Danchenko şi C. Gaddy, „The Mystery of Vladimir Puţins Dissertation", versiune editata a prezentării făcute de autori la o întrunire a Brookings Institution Foreign Policy Program, 30 martie 2006.

18 „Puţin pledges $43 billion for infrastructure", Associated Press, 21 iunie 2013. Pentru estimări, vezi International Association „Coordinating Council on Trans Siberian Transportation", „Transsib: Current Situation and

New Business Perspectives în Europe-Asian Traffic", grup de lucru UNECE, 9 septembrie 2013.

19 Vezi, de exemplu, *Beijing Times*, 8 mai 2014.

20 „Hauling New Treasure along Silk Road", *New York Times*, 20 iulie 2013.

21 Despre un raport privind impactul Chinei asupra preţului aurului, World Gold Council, *Chinas Gold Market*: *Progress and Prospects*, 2014. Doar în 2011, în China, încasările companiei Prada şi ale altor firme cu acelaşi profil au crescut cu 40%: *Annual Report*, *Prada Group*, 2011. La finalul lui 2013, veniturile grupului Prada în China (inclusiv Hong Kong, Macao şi Taiwan) erau aproape duble faţă de cele obţinute din America de Nord şi de Sud, adunate. Vezi *Annual Report*, 2014.

22 Vezi, de exemplu, anunţul recent despre investiţii în valoare de 46 de miliarde de dolari pentru construirea Coridorului Economic China-Pakistan, Xinhua, 21 aprilie 2015.

23 Investigative Report on the US National Security Issues Posed by Chinese Telecommunications Companies Huawei and ZTE, raport prezentat în Camera Reprezentanţilor, 8 octombrie 2012.

24 Departamentul de Apărare, Sustaining US Global Leadership: Priorities for 21st Century Defense, Washington, DC, 2012.

25 Preşedintele Obama, „Remarks by the President on the Defense Strategic Review", 5 ianuarie 2012, Casa Albă.

26 Ministerul Apărării, Strategic Trends Programme: Global Strategic Trends – Out to 2040, Londra, 2010, p. 10.

27 Federaţia Internaţională a Apărării Drepturilor Omului, *Shanghai Cooperation Organisation*: *A Vehicle for Human Rights Violations*, Paris, 2012.

28 „Erdogans Shanghai Organization remarks lead to confusion, concern", *Todays Zaman*, 28 ianuarie 2013.

29 Hillary Clinton, „Remarks at the New Silk Road

Ministerial Meeting", 22 septembrie 2011, New York City.

30 Preşedintele Xi Jinping, „Promote People-to-People Friendship and Create a Better Future", Xinhua, 7 septembrie 2013.

Indice

A

Abadan 356, 359, 382, 422, 441, 443, 501 abanos 17, 265
Abbasid, Califatul 139, 145, 188
Abbäs Mârză, prinţ 308
Abd al-Ilha, prinţ moştenitor 459
Abd al-Malik 106
Abdullah, regele Iordaniei 433
Aberdeen, lord 313
Abivard 36
Abraham 101
Abrams, Elliott 515
Abu Abbas 534
Abwehr 393
Academia de Medicină de la Sankt-Petersburg 306 Aceh 275
Acheson, Dean 442 Acordul Sykes-Picot 362, 368 Acra 172, 189, 193, 362 Adélard din Bath 165 Aden 470, 471, 551 Adenystrae 35 *adhăn* 131 Adrian I, papa 140
Afghanistan 9, 11, 30, 76, 137, 181, 310, 315, 319, 325, 326, 328, 332, 333, 371, 372, 378, 393, 416, 453, 463, 470, 471, 472, 487, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 499, 502, 505, 508, 509, 510, 511, 512, 514, 516, 517, 518, 524, 525, 526, 527, 528, 531, 535, 536, 541, 542, 546, 547 Africa de Sud 246, 522, 542, 545 Afrika-Korps 406
Agathias 71, 82
Agenţia Internaţională pentru Energie Atomică (International Atomic Energy Agency – AIEA) 479, 484, 533 Ager Sanguinis, Bătălia de la 162 Agra 255
agrafe pentru păr 72 Ahemenid, Imperiu 48 Ahmad Sanjar, sultan 176 Al-Khanoum, maxime de la Delphi 21 Am Jalut, bătălia de la 189 AK-74, armă de asalt 512 Akbar

I, împărat 256 al-Afghănî, Sayyid Jamăl al-Din 350 alani 63, 65 Alaric Gotul 63 Alaska 306, 316, 548 Al-Balădhuri 106 al-Bimnt, Abü Rayhân 12 Albright, Madeleine 522, 523 Albuquerque, Alfonso de 248 Al Doilea Război Mondial 414, 425, 428, 431, 434, 435, 440, 466, 469, 470, 486, 496, 520, 531
Aleksandru al II-lea 314, 318 Aleksandru al III-lea 322 Alep 11, 189, 312, 445 Alexandretta 362
Alexandria 28, 39, 42, 85, 103, 197, 205, 250
ascensiunea 145, 148
şi comerţul cu mirodenii 159, 167, 250.
251
şi dezvoltarea economică europeană 167, 172, 212, 214
Alexandria ad Caucasian, *vezi* Bagram Alexandria din Arachosia, *vezi* Kandahar Alexandria din Ariana, *vezi* Herat Alexandru cel Mare 18, 19, 20, 21, 22, 28, 34, 36, 42, 43, 48, 182, 199, 227, 243 Alexios I, împărat 157, 166 al-Fárábi, Abü Nase 115 Algeria 224 al-Uira 94 al-Assad 489
al-Husaynî, Muhammad 394, 423
al-Askarî, Ja’far 383
Aligrodo, James 268
Ali (vărul Profetului Mahomed) 117
Aliyev, Ilham 545
al-Kămil, sultan 175, 176
al-Khwărizmî, Muhammad ibn Músa 12, 116
al-Kindi 116
Allenby, Edmund, general 369 Alma-Ata 549 al-Masudi 116 Almeida, Francisco de 248 al-Muktafi, calif 138 al-Musta şim, calif 187 aloe, lemn de 167, 230 Alp Arslan (cârmuitor selgiucid) 152 al-Qaida 510, 525, 526, 528, 529, 531, 532, 534
al-Rashid, Hár un 111 Alsacia-Lorena 368 al-Said, Nuri 459
Altare della Patria, monument 313 Amalfi 146, 147, 148, 159, 161, 224 Amanullah, rege (al Afghanistanului) 372, 394

Amery, Leopold 412 amfore romane 30 Amin, Hafizullah 495 amputare, ca pedeapsă pentru hoţie 100 Amsterdam, ascensiune 272, 277, 278, 282, 283, 542
Ana Comnena 166 Analele sfântului Bertin 142 Andropov, Iuri 496
Anglia 8, 40, 139, 166, 167, 201, 210, 216, 225, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 282, 283, 284, 286, 287, 288, 290, 291, 292, 293, 304, 321, 335, 347, 348, 359, 362, 374, 394, 396, 408, 455, 467, 484 Anglo-Iranian Oil Company 442 Anglo Persian Oil Company 355
Anji Mahacikala 546 An Lushan (general sogdian) 110 Antanta Cordială 331
Antiohia 54, 84, 145, 156, 157, 158, 162, 163, 165, 166, 167, 188, 189 antisemitism 157, 210, 311, 386, 394, 405, 419, 420, 421, 422 Antwerpen, ascensiune 272, 273 Apollo, cultul lui 21 Aprahat, stareţ 59
Aqaba, atacul cruciaţilor asupra 170 Aqaba (căpetenie mongolă) 189 Aq Sarai, palat 217
Arabia Saudită 74, 439, 440, 441, 450, 451, 458, 466, 467, 478, 479, 498, 506, 509, 523, 525 Arak 422 aramaica 50, 221 Araya, peninsula 274 Ardaşir I, rege (al Persiei) 47, 49 argint 17, 18, 30, 31, 33, 34, 45, 46, 72, 81, 111, 112, 113, 120, 125, 134, 139, 142, 149, 168, 174, 187, 206, 224, 234, 235, 236, 237, 240, 241, 253, 254, 258, 259, 260, 261, 441 Arguim 226
Aristotel 18, 115, 116, 166 Armata de Eliberare Populară 492 armata romană 28 Armata Roşie 389, 408, 509 arme, îmbunătăţiri în procesul de fabricare 279, 280, 281
arme chimice, utilizare de către Irak 507, 520
Arsaces (cârmuitor persan) 27
Arsuf 160
arta budistă 46, 73
arta hindusă 73
Artaxerxe, regele (Persiei) 374
arta zoroastriană 73
ascetism 76, 101, 394

Asoka, împărat 21, 42
Assarsson, Vilhelm 408
Assuan, baraj 454
Astana 546, 549, 553
astronomie 12, 22, 116
Ashabad 545, 549
atacurile din 11 septembrie 2001 509, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 537 Atena 71, 108, 222, 239 Atât 127, 128, 136, 141, 142, 148 Adas Catalan 225 Atoms for Peace, program 480 Attila Hunul 63, 64
Auchinleck, Claude, general 412 Augustus, împărat 29, 30, 35, 39 aur 17, 28, 30, 31, 33, 34, 35, 40, 45, 46, 48, 57, 64, 68, 72, 79, 81, 90, 91, 111, 112, 113, 116, 120, 139, 142, 143, 145, 146, 168, 180, 185, 187, 196, 200, 201, 206, 214, 217, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 240, 241, 244, 253, 257, 260, 261, 262, 263, 266, 267, 269, 276, 278, 297, 299, 324, 346, 347, 349, 355, 394, 431, 441, 456, 478, 542, 543, 546 Aurangzeb, împărat 295 „aurul prostului” 269 Auschwitz 418 autovehicule hibride 476 avari 80, 85
Avaza, regiune turistica 545 Avicenna 12, 115
avion de linie iranian, doborâre 523
„Axa răului” 532
Axum 52, 129
Ayas 195, 202
Ayla 104
Aziz, Tariq 516, 517 Azore 225, 265 azteci 232, 233, 234, 270
B
Babilon 16, 17, 20, 35, 50 Băbur, împărat 11
Backe, Herbert 399, 400, 401, 402, 403, 417
Bactriana 25
Badr, bătălia de la 92, 507 Baeza, Pedro 260
Bagdad 8, 10, 11, 12, 111, 114, 115, 117, 132, 138, 145, 148, 149, 151, 152, 157, 164, 188, 204, 312, 335, 359, 368, 369, 378, 383, 446, 447, 453, 454, 459, 460, 470, 483, 501, 502, 506, 516, 517, 519, 521, 533, 534 Băgh-i Naqsh-i

Jahăn 253 Băgh-i Wafa 254 Bagram 19, 495 Baha-i, credinţa 464 Bahrain 54, 368, 440, 505 Baikonur, Cosmodromul de la 461, 462 Baker, James 517, 518 Baker, Matthew 264 Bakhtiar, Shapur 489
Baku 306, 354, 371, 395, 408, 412, 545, 546, 549
terenuri cu ţâţei 354, 408, 412
Balalyk-Tepe 110 Balăsâghun 8, 150
Balch 12, 49, 76, 109, 115, 126, 132, 136, 151, 182, 203, 544
Balduin al II-lea, rege al Ierusalimului 162
Balduin I, rege al Ierusalimului 160
Balfour, Arthur 360, 366, 369
Balfour, Declaraţia 369
Bamiyan Buddha 77
Banca de Dezvoltare a Chinei 550
Banca Ruso-Chineză 323
Ban Chao, general 34
Bandar Abbas 287, 465
bani de hârtie 206, 216
Bani-Sadr, Abolhassan 501
Barakatullân, Muhammad 372
Barbaricum 34
Barchuq (cârmuitor uigur) 179 Barmakizi, familie 115 Barygaza 34, 41
Basra 36, 70, 112, 114, 251, 330, 359, 367, 373, 412, 422 bastarni 63 başkiri, trib 122 Batavia 276 Batnae 34, 35 Batumi 329 Bayterek, turn 546 Băzargăn, Mahdi 489 BBC Persian Radio Service 413 Beckwith, Charlie, colonel 500 Becudo, Mathew 249 beduini („poporul deşertului”) 94 Begin, Menachem 502 Behistun, inscripţia de la 16 Beijing 187, 199, 216, 218, 291, 294, 491, 496, 510, 542, 553 Beirut 214, 420, 446 Beja, populaţie 137
Bela al IV-lea, rege (al Ungariei) 183, 184
Belgia 341, 359, 426
Bell, Gertrude 367, 373, 379, 383, 431
Belozersk 133
Bengal 256, 258, 299, 371

Ben-Gurion, David 419
Berbera 470
Berenike 31
Berke (liderul Hoardei de Aur) 192 Bernard de Clairvaux 163 Bertie, Sir Francis 334 Beth la pat, *vezi* Gundeshăpur Bethmann-Hollweg, Theobald von 341 Betleem 77
Bevin, Ernest 433 Bhutto, Zulfiqar Ali 472 Bicker, Andries 278 Bijns, Anna 213
Bâlbâis, epidemia de ciumă din 209 bin Laden, „Osama 394, 448, 310, 324, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532 Birka, expansiunea 136 Birmania, evacuare 355 Biserica Armeană şi ameninţarea mongolă 186 Biserica Catolică 153, 263, 266 Bismarck 423 Blair, Tony 533 Blake, Robert, amiral 289 Blake, William 194
blănuri, comerţ cu 125, 138, 142, 149, 224 blănuri de samur, comerţ 63, 112, 125 Blix, Hans 534
Boccaccio, Giovanni 207, 209 Bodrum 38
Bohemund 155, 156, 157, 158, 175 Boleyn, Anne 236 bolşevici 371, 372, 373, 387 bomba atomică 435, 443 bombardiere strategice 461 Bombay 290, 291, 293, 359, 551 Bonifaciu al VIII-lea, papa 196 Borodin, Aleksandr 307 Borodino 409 Bosnia, anexare 332 Boston 300, 529 Bougie 224 Bowrey, Thomas 297 Brackenbury, Henry 322 Brejnev, Leonid 494, 496 Brest 335, 409 Brest-Litovsk 409 British Museum 284 British Petroleum 356, 490 britoni (numele) 292 Brooke, Rupert 343 Bruges, ascensiune 272 Brydon, dr. William 310 Brzezinski, Zbigniew 500, 503 Buddha 21, 22, 44, 45, 46, 73, 75, 76, 77, 205
budism 10, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 50, 75, 76, 77, 248
reconciliere cu creştinism 75 budişti 115, 198
Buhara 12, 70, 114, 123, 148, 257, 311, 315 Buharin, Nikolai 389 Bukhtishu, familia 115
Bulgaria, postbelică 425 bulgarii de pe Volga 121, 123, 135 Bullard, Sir Reader 411, 414, 429 Bunsen, Sir Maurice de 361 Burke, Edmund 298 Burmah Oil Company 354, 355 Burne-Jones, Edward 347 Burnes, Alexander 310,

311, 312 Bush 518, 520, 521, 522, 532, 533, 537 Bushehr 326, 329, 422, 482, 538 complex nuclear 482 Bush, George H.W. 515, 519 Bush, George W. 530 Bustani, José 533 Buyl, Bernardo 231

Byzantium timperiul Bizantin) 80, 144, 147, 152, 166, 175

C

Cádiz 265

Cadman, Sir John 380, 381, 382 Caffa 208 Caffaro 164 cai *tianma* (cai cereşti) 10, 24 Cairo 8, 145, 148, 157, 164, 176, 188, 209, 224, 248, 423, 448, 475 sosirea lui Mansa Musa 224 şi ascensiunea mamelucilor 188 Calcutta 290, 298 Caldwell, John 375 Calea ferată Berlin-Bagdad 335 Calea Ferată Internaţională Yuxinou 548 Calea ferată transcaspică 326, 370 Calea ferată transsiberiană 323 Calicut 206, 215, 244

sosirea lui Vasco da Gama 244 Califatul Buyizilor 151 Califatul Fatimid 152 caimac, trib 303 Calvin, John 272 Cambodgia 216, 469 Cambon, Paul 374 camfor 72, 132

Campion Vaughan, Edwin, locotenent 342, 343

canabis 297

Canalul Suez 247, 349, 360, 364, 369, 433, 443, 454, 468, 470 Candida (amantă) 54 Canterbury 50, 70, 322 Cao, Diogo 229 Cap Breton 293 cardamom 249 Carol al II-lea, rege 294 Carol Quintul 235, 236, 238 Cartagina 40, 63

Carter, Jimmy 476, 484, 486, 490, 497, 498, 499, 500, 503 cartografie 221, 274 case de modă 549 castele, construcţia de 251, 280 Casdereagh, lord 306 castrare 140

catarg pentru steag, cel mai înalt din lume

543

Catedrala Sameba (Tbilisi) 549 Caterina de Aragón 236 Cavalerii Jartierei 201, 348 Cavalerii Ospitalieri 170 Cavalerii Templieri 170 Cavour, conte 313

cămile 25, 92, 93, 157, 201, 207, 217, 296 căsătorie, vârstă 213 Câmpiile Catalaunice, bătălia de pe 64 *Cântul lui Rigr* 136 Ceaadaev, Piotr 307 ceai 291, 298, 299, 300, 543 Cecenia 307, 312, 540 Cehoslovacia, ocupare 385

Cehov, Anton 327 „Cei Patru Maeştri” 260 Celiabinsk, centrala nucleară 462 Cernenko, Konstantin 496 Cerniaev, Mihail, general 323 Cernigov 144 Ceuta 224, 226 Ceyhan 547 Ceylon, *vezi* Sri Lanka Cezarea, asediu 160 Chagatai (căpetenie mongolă) 192 Chamberlain, Neville 385, 435, 436 Changan 26 Characene 37 Charax, *vezi* Basra 36 Chelmsford, lord 371 Cheney, Dick 480, 482, 484, 521, 538 Chengdu 549 chihlimbar 124, 134, 206 China 9, 10, 24, 26, 34, 35, 40, 41, 45, 46, 70, 72, 75, 77, 79, 108, 110, 111, 113, 114, 117, 121, 132, 134, 166, 167, 168, 179, 180, 181, 185, 192, 200, 201, 202, 204, 205, 206, 215, 216, 217, 218, 253, 259, 260, 261, 262, 269, 277, 291, 295, 298, 324, 325, 328, 329, 435, 467, 482.
493, 510, 518, 522, 530, 540, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554 Chirac, Jacques 519 Chirii, patriarh 68, 128 Chivotul Legii 58 Ch’ce Fu 240 Chongqing 549
Chosroes al II-lea, şah 83, 85, 86 Chosroes I, şah 71, 82 Churchill, Winston 342, 357, 358, 378, 386, 395, 411, 413, 425, 426, 429, 432, 435, 436, 439, 446 conferinţele din timpul războiului 439 şi folosirea petrolului în domeniul naval 357, 358
şi lumea 432, 435 – 436, 439 şi Primul Război Mondial 358 Ciano, conte 385 Cicero 30
Creza de León, Pedro 235, 280 Cipru 145, 196, 208 Cirus cel Mare 17, 19, 48 Cirus, patriarh 103
Ciuma Neagră 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213
ciumă 207, 209, 210, 211, 213, 326 Clemenceau, Georges 368, 369 Clement al V-lea, papa 199 Cleopatra, regină 28, 29 Clerk, George 340 Clinton, Bill 523, 526, 527 Clinton, Hillary 543 Clive, Robert 298, 299, 300 coajă de mesteacăn 144 Cochin 215, 216, 276 Coimbatore 30 Colombo 276, 551 coloniile olandeze 295 Columb, Cristofor 12, 132, 221, 222, 223, 225, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 237, 241, 244, 245, 254, 262, 272, 279, 356, 377
paralelă cu 377
şi eliberarea Ierusalimului 223

şi război religios 230
comerţ cu sclavi 136, 139, 140, 141, 159, 195, 228, 268
Compania Indiilor de Est 270, 275 Compania Levantului 270 Compania Negustorilor Aventurieri 270 Compania Răsăriteană 270 Compania Spaniolă 270 Compania Turciei 270
comunism 313, 387, 449, 439, 462, 466, 472, 512 origini 313
steagul cu ciocanul şi secera 387 şi panarabism 439 Concessions Syndicate 354 Conciliul de la Calcedon 69, 99 Conciliul de la Clermont 153 Conciliul de la Niceea 66, 67 conducte 352, 356, 370, 378, 382, 441, 477, 547, 548 confucianism 46, 261 Congresul Naţional Indian 379 Conolly, Arthur 311
Constantin, împărat 39, 40, 41, 56, 57, 58, 59, 65, 66, 85, 128, 147 Constantinopol 8, 12, 40, 50, 56, 57, 62, 64, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 103, 105, 106, 108, 112, 124, 126, 127, 128, 132, 133, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 152, 153, 157, 159, 160, 161, 163, 166, 167, 168, 169, 172, 173, 174, 175, 186, 196, 208, 219, 220, 239, 252, 266, 312, 327, 337, 340, 361, 362, 542 ameninţarea persană 71, 85 – 86 cădere 219, 239
centru al creştinismului 50, 147 ciumă în 79, 208 cunoscut ca Mikli-gar Ór 144 întemeiere 40
Interesele italienilor în 146, 147, 160, 161, 163, 168 jefuire 174 – 175 lovit de criza financiară 159 planul Rusiei de ocupare 337, 361 şi pelerinaje 147
şi scopul Aliaţilor în Primul Război Mondial 361, 362 sosirea evreilor 132 ziduri de apărare 64, 85, 174 construcţie de nave 264, 274, 278, 288, 289 *contra-corsarios* 238 Contras 514
Contras din Nicaragua 513, 514 Convenţia Anglo-Rusă 332 Copeland, Miles 445 coraişiţi, trib 88, 90, 92, 93, 96, 360 corali 54, 244
Coran 88, 89, 92, 99, 100, 101, 102, 106, 286, 504
Córdoba 130, 131, 138 Coreea de Nord 532

Corfu 162, 175 Coridorul Persan 422, 429 Corint 265 Cornwallis, lord 301 Corsica 162 Cotte, Édouard 351 Cox, Sir Percy 359, 365 Cracovia, jefuire 188
creştini 50, 51, 54, 55, 57, 58, 59, 65, 66, 70, 71, 73, 74, 75, 76, 87, 96, 97, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 115, 117, 127, 128, 130, 140, 141, 151, 153, 154, 156, 157, 159, 160, 161, 164, 165, 166, 168, 169, 170, 171, 173, 176, 183, 188, 193, 194, 198, 237, 238, 244, 250, 266, 267, 311, 312, 379 creştini asirieni 379
creştinism 10, 43, 47, 50, 51, 54, 55, 56, 57, 58, 65, 67, 70, 71, 73, 74, 75, 77, 82, 87, 88, 96, 99, 101, 116, 117, 128, 130, 148, 165, 175, 186, 193, 194, 198, 220, 311 Creta 145 Creusot-Loire 490
Criza rachetelor din Cuba 469, 475, 513 Criza Suezului 454, 455, 456 criză financiară, secolul al XV-lea 217 crocodili 201 Cronica Şahilor 149 Cruciade 155, 156, 157, 165, 279 eşec 199
Cresifon 35, 37, 62, 66, 67, 70, 86, 87, 91, 95
Cuba, masacru împotriva sătenilor 232 Cuerdale (Lancashire) 139 cuişoare 139, 244, 245, 250, 265 cultivare de mac 542 cumani 183
curse de care 39 curse de porumbei 257 Curzon, lord 322, 328, 359, 374, 378 cyber-terorism 539
D
Dahl, Roald 415 Daladier, Édouard 395 Dallam, Thomas 266 Dalrymple, William 536 Damasc 11, 12, 107, 112, 165, 189, 209, 217, 249, 312, 475 Damietta 176
Dandanakan, bătălia de la 151
Dandolo, Enrico, doge 174 Daniel din Morley 166 D'Aquino, Toma 166 Dara 36, 81
Dar Es Salaam, bombardarea ambasadei 326
Darius al III-lea, rege (al Persiei) 18, 19, 48
Darius cel Mare 16, 17
Darré, Richard 399
Dăwud, Muhammad 472, 492
Declaraţia de Independenţă 300
DeGolyer, Everette Lee 439

Dehua, producţie de porţelan 260
Delft, industria ceramică 277
Delhi 217, 254, 256, 257, 471, 542
Delphi, maxime 21
Delta Force 500, 526
Demetrius, episcop al Antiohiei 54
Deng Xiaoping 522
Detti, Guido 246
Deutsche Bank 364
tievakula (temple ale familiei divine) 44
Dhahran, atentat cu bombă 523
Diamantul Şahului 308
Díaz, Bartolomeo 229
Dinis, rege (al Portugaliei) 225
Diocleţian, împărat 38, 39, 57
Disraeli, Benjamin 318, 319, 321
Divashtich (cârmuitor în Panjikent) 109
dhuăn, instituţia 94
Diwan lughăt alturk 150
Djenné 223
Doctrina Eisenhower 446, 456, 457, 458, 462, 463, 480 Dost Muhammad, şah 310 Dostoievsky Fiodor 308 Dreyfus, Louis G. 428 Drummond-Wbiff, Sir Henry 348, 349, 351 Dubrovnik (Ragusa) 159, 215 Dubs, Adolph 494 Duisburg 548
Duleep Singh, Maharajah 322 Dulles, Allen 459
Dulles, John Foster 449, 452, 459, 463 Dunhuang 23, 26, 60, 72, 121 Dunsterville, Lionel, general 370, 371 Durand, Sir Mortimer 327 Dürer, Albrecht 234 Dzungaria 549
E
ebraică 92, 127, 146, 221 Ecaterina de Braganza 294 Eden, Anthony 287, 454, 455, 457
Edessa 54, 59, 69, 84, 87, 105 Eduard al VII-lea, rege 329, 348 Eduard I, rege 192, 193 Egipt 15, 17, 18, 28, 29, 30, 31, 35, 50, 61, 64, 79, 85, 86, 103, 104, 105, 108, 109, 112, 114, 115, 117, 137, 143, 145, 146, 152, 164, 169, 170,

171, 172, 173, 175, 176, 178, 188, 189, 193, 195, 196, 207, 208, 209, 214, 223, 224, 247, 248, 249, 250, 304, 335, 360, 378, 406, 445, 447, 454, 455, 456, 457, 459, 474, 475, 525 Eichmann, Adolf420, 421 Eisenhower, Dwight D. 446, 456, 457, 458, 462, 463, 480

El-Alamein, bătălia de la 423 elefanţi, oferiţi în dar 294 Elena (mama lui Constantin) 147 Elenizarea Asiei Centrale 21 Clephanta, temple în peşteri 76 El Escorial, palat 271

Elizabeta I, regină 264, 265, 266, 267, 268, 270

Ellenborough, lord 309 Ellora, temple în peşteri 76 Elmina 276

Elphinstone, general-maior 310 Elwell-Sutton, Laurence 431 Emesa 84 Enver Paşa 359 Erasmus 250, 251 Erbil 546

Ermolov, Aleksei, general 307, 308 Eschil 17

Eternad, dr. Akbar 481 Etiopia 30, 35, 88, 97 Eto o, Samuel 546 Ettel, Erwin 412 Euclid 116 Eudokia 86 Euler, Leonhard 282 eunuci 138, 139, 140, 215 Euripide 22 Eurovision 545 Evanghelia lui Ioan 74 Evelyn, John 278 evrei botezare forţată 87 deportări 422 emigranţi 369, 433 exilul babilonian 16 exterminare 421, 423 negustori 132, 139

F

fabricarea hârtiei 11, 115 Faisal I, rege (al Irakului) 373 Faisal al II-lea, rege (al Irakului) 459 Falkenhayn, Erich von general 369 Farman-Farma, prinţ 367, 375 Faruk, rege (al Egiptului) 445, 454 Fatehpur Sikri 257 Fatfi Ali, şah 308 *jktură* 165

Fecioara Maria, *vezi* Maria, mama lui Iisus femei 38, 116, 138, 140, 157, 180, 195, 228, 234, 236, 237, 258, 308, 414, 433, 509, 538

Ferdinand şi Isabella (ai Spaniei) 229, 230, 245 Fez 108

fildeş 17, 22, 31, 34, 68, 224

Filip al II-lea, rege (al Macedoniei) 18

Filip al II-lea, rege (al Franţei) 18, 171, 273

Filipine 246, 259
Firdousi 149
Fisher, Sir John, amiral 354, 356, 357 Fitzwilliam Museum 284 Fleischer, Ari 535
Florenţa 202, 209, 221, 241, 254, 284
Focas, împărat 83, 84, 85
„Focul grecesc” 349
„Focul persan” 349
focul sacru, stingere 81
Fondul Monetar Internaţional 457
Ford, Gerald 481
Ford Motor Company 338, 549
Fort Nassau 276
Fort Ross 306
Foster, Norman 449, 452, 459, 463, 546
Foxconn 549
Fra Angelico 214
Francesco D’Assisi 175
Franks, Tommy, general 533
Franţa forţe armate 293
prăbuşire 396
relaţiile cu Persia 378
relaţiile cu Rusia 314, 331
scopuri în Primul Război Mondial 362.
363
şi Acordul Liniei Roşii 377, 378 Franz Ferdinand, arhiduce 303, 338, 339, 358, 363
Fraser, Sir William 444 Fraser-Tyder, Sir Kerr 392 Frederic al II-lea, împărat 188
Frederic Barbarossa, împărat 171, 401, 405, 407, 417
Frobisher, Martin 269 Frontiera nord-vestică 394 Fulton, Missouri, discursul lui Churchill de la 425, 436 Fundaţia Ford 452 Furtado, Nelly 543 Fürth 339
Fust-l 104, 143, 145 G
Gaddafi, Muammar 473, 502 Galia 27, 63 Galileo Galilei 282

Gama, Vasco da 12, 221, 241, 244, 245, 247, 249, 250, 262, 279 Gamelin, Claude, general 395 Ganjavi, Mahsati 116 Gansu, coridor 23, 24, 26 Gao 223
Gardane, conte de 304 *Gărgi Saṃhitā 22* Gassanizi 82 Gates, Robert 491, 536 Gaugamela, bătălia de la 18 Gazprom 547
Geneva, Protocoale de la 507 Genghis-Han 178, 179, 180, 181, 182, 184, 186, 189, 197, 198, 200, 206, 415 Genova 147, 148, 159, 160, 161, 162, 164, 175, 195, 196, 202, 208, 213, 224, 241 ascensiune 148, 159 ciumă în 208
concurenţa cu Veneţia 161, 162, 196 declin 213
distrugerea flotei cetăţii Pisa 195 şi comerţul de la Marea Neagră 196 Gent 272
George al III-lea, rege 305, 324 George al V-lea, rege 357 George, Clair 515 Georges-Picot, François 362 Georgia 54, 185, 329, 540 gepizi 63
Germania 140, 147, 166, 167, 210, 266, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 342, 343, 344, 345, 359, 360, 361, 365, 366, 368, 376, 385, 386, 388, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 398, 399, 400, 401, 402, 406, 407, 408, 410, 411, 412, 414, 415, 417, 419, 420, 424, 426, 482, 490, 520, 548
Getty, J. Paul 440, 450 Ghaznavizi 149, 150, 151 Ghazni 114, 310 Githa 148 gheţari, înaintare 60 ghilde 215
ghimbir 139, 159, 196, 214, 245, 249, 250, 259
ghirlande 18
Ghous, mullah 524
Giovanni da Montecorvino 198
Giovanni da Pian del Carpine 185
gladiatori, lupte 27, 57
Gladstone, William Ewart 318
Glaspie, April 517, 518
Glinka, Mihail 307
globalizare 26, 287
gnosticism 75
Goa 215, 274, 276
Goebbels, Joseph 400, 403, 411, 415

Goltz, Colmar von der, general 336
Gorbaciov, Mihail 521
Gorceakov, prinţ 315, 317
Göring, Hermann 401, 418
Gotland 134
goţi 63, 65, 108, 427
Granville, lord 318
Grecia postbelica 425
Grey, Sir Edward 330, 331, 332, 333, 340, 343, 361
Griboedov, Aleksandr 308 Grigore al VIII-lea, papa 171 Grigore al IX-lea, papa 183 Grigorie de Naziânz, arhiepiscop de Constantinopol 68 Gromîko, Andrei 475, 496 Grotius, Hugo 274 Groznîi 42 4
Guangzhou 204, 205, 246 Guantánamo Bay 537 Guderian, Heinz, general 396 Gudleif 146
Guillaume de Rubruck 185, 186, 198 Guiuc 185 Gujarat 294
Gulbenkian, Calouste 364 Gundeshäpür 54 Guru Granth Saheb 256 Gutenberg, Johannes 267
H
Haarlem, industrie ceramică 277 Habbaniyah, bază aeriană 414, 434 *ḥadīth 102*
Hagia Sofia, catedrală 173, 174, 252 Haifa 160, 370, 382, 410, 433 Hakluyt, Richard 268, 269 Halder, Franz, general 391, 403, 415 Halifax, lord 439, 440 Hammurabi, rege (al Babilonului) 15 Hamza, dr. Khidir 482 Han, dinastía 23, 24, 26 Hangzhou 218 Hankey, Sir Maurice 364 Haqqani, Jalaluddin 508, 509, 524 Harald Hardrada (Haralor Sigurdarson) 147 Haralor, piatră comemorativă rúnica 146, 147
Hardinge, Lord (Sir Charles) 326, 331, 367 Hardinge, Sir Arthur 352 Harkov 389
Harold al II-lea, rege 148 Hasdai b. Shapriiţ 130
Hăshim (străbunicul Profetului Mahomed) 360
Hastings, bătălia de la 148 Hattin, bătălia de la 170, 171 Hawkins, Sir John 268 Hedeby 136, 140 Helbo, rabin 73

Helmand, metoda de irigare 328, 463 Henderson, Loy 457, 459 *hennin* (acoperământ pentru cap) 201 Henric al III-lea, rege 167 Henric al VIII-lea, rege 7, 235 Henric Navigatorul 226 Heracliu, împărat 84, 85, 86, 87, 98, 99 Herat 11, 19, 182, 204, 216, 309, 310, 321, 325, 326, 453, 493, 508, 547 Convenţia 321 hering 183

Herodot 15, 16, 17, 202 heroină 542 Herson 147 Hewlett Packard 549 Hezbollah 505, 511 Hickey, William 297 ţiijăz, criza comerţului 90 Himmler, Heinrich 406 Himyar, regat 74, 88, 97 hinduism 10, 43, 76, 248 Hiroshima 435, 522 Hispaniola 231, 268

Hider, Adolf 336, 384, 385, 386, 387, 388, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 398, 399, 400, 402, 403, 405, 406, 407, 408.

410, 411, 412, 413, 414, 416, 417, 418, 420, 421, 423, 424, 426, 435 Hiyya cel Mare, rabin 73 Hoarda de Aur 192, 206, 208 Hobbes, Thomas 282 Hoepner, Erich, general 405 Holocaust 421, 433 negare 543 Homer22, 116 *Homes & Gardens* 384, 385 Hong Kong 324, 551 cedare 324 Horaţiu 35 Horezm 17, 146 House, Edward 363 Houtman, Fredrik de 275 Hruşciov, Nikita 460 Huan, împărat 35, 215 Huawei 550, 551 *Hudüd al-'Alam* 141 Hulagu 189, 199 Humáyün, împărat 256, 257 huni 61, 63, 64, 65, 80, 108, 178 Hurley, Patrick, general 437 Husayn, prinţ-şerif 360, 362 Hussein, rege (al Iordaniei) 506 Hussein, Saddam 448, 460, 473, 479, 482, 503, 504, 505, 507, 511, 515, 517, 519, 520, 521, 523, 527, 532, 533, 534, 535, 536

Huyghen van Linschoten, Jan 274 Huyser, Robert, general 486

u

Ialta, Conferinţa de la 424, 435 Iaroslav cel înţelept, Mare Prinţ (al Kievului) 148

Ibn al-Haytham 115 Ibn Battütah 204, 205, 224 Ibn Fadlân 121, 122, 123, 124, 127, 134 Ibnjubayr 169, 170 Ibn Khaldun 159 Ibrâhim ibn Ya qüb 138 Ierusalim 8, 14, 63, 71, 84, 86, 87, 93, 98, 106, 112, 147, 153, 155, 156,

162, 163, 165, 167, 170, 171, 172, 173, 175, 420 Ignatiev, Nikolai 315
Iisus Hristos 29, 56, 59, 68, 71, 74, 82, 98, 99, 106, 147, 162, 198, 228, 241 crucificare 74, 157 natura divină a lui 68 referire în Talmud 74 şi moaşte 147, 174
Ilhani 192, 193, 199 Iluminism 7, 222, 279, 307 Imperiul Maya 258
Imperiul Mogul, realizări culturale 256 Imperiul Otoman 218, 259, 260, 266, 277, 304, 312, 335, 337, 338, 361, 379, 496 Imperiul Roman 28, 34, 35, 41, 55, 57, 58, 59, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 69, 71, 79, 80, 83, 84, 85, 87, 91, 101, 105, 106, 108, 118, 126, 131, 137, 157, 173, 175, 250, 276
Import de pigmenţi 214 incaşi 232, 270, 280 Independenţă 300
India 9, 11, 13, 17, 22, 30, 31, 33, 34, 36, 37, 39, 40, 41, 42, 45, 72, 77, 111, 113, 116, 117, 132, 139, 167, 200, 201, 202, 215, 218, 229, 241, 244, 245, 246, 247, 248, 250, 253, 254, 255, 256, 258, 260, 262, 272, 287, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 301, 304, 309, 310, 312, 315, 319, 321, 322, 323, 325, 328, 332, 349, 360, 366, 371, 372, 373, 379, 392, 393, 400, 406, 411, 412, 432, 441, 457, 467, 471, 472, 486, 545, 547, 548, 549 indigo 159
Industria textilă, dezvoltare 145, 166, 204, 212
Ingvar cel Călător 146
Inocenţiu al III-lea, papa 173
Inocenţiu al IV-lea, papa 185
Institutele Confucius 549
Insula Kharg 310
Insulele Canare 225
Insulele Capului Verde 227, 245
Insulele Komondo 325
Insulele Laccadive 30
Insulele Mirodeniilor 246, 250, 276
Ioan al II-lea, împărat 162, 163, 229
Ioan al II-lea, rege (al Portugaliei) 229
Ioan din Damasc 107

Ioan din Dasen 99
Iona 65
Iordanes 63
Iordania 104, 506
Ipi, fachirul din 394
Irak 9, 11, 38, 71, 373, 378, 379, 380, 381, 383, 393, 395, 410, 411, 412, 414, 415, 431, 433, 434, 440, 441, 446, 451, 453, 458, 459, 460, 461, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 474, 478, 479, 481, 483.
485, 502, 506, 508, 513, 514, 516, 517.
518, 521, 522, 523, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 541, 553 Iran 9, 11, 121, 192, 207, 393, 394, 411, 412, 414, 428, 429, 431, 436, 437, 438, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 449, 453, 454, 457, 460, 463, 464, 465, 466, 467, 471, 478, 479, 480, 481, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 494.
495.499.502, 504, 506, 507, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 530, 531, 532, 537, 539, 541, 543, 548
Iran Air, comandă aparate de zbor Concorde 478
Iraqi Oil Company 442 irigaţie 38, 45, 62, 71, 253, 261, 272, 328, 463
Irlanda, ciumă în 209 Ironside, Sir Edmund 375 Isaac al II-lea, împărat 169 Isfahan 472
Islam 10, 78, 79, 88, 92, 93, 94, 95, 96, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 110, 114, 117, 118, 121, 123, 128, 130, 132, 143, 148, 151, 165, 166, 175, 198, 199, 209, 219, 220, 226, 270, 282, 290, 323, 350, 415, 435, 446, 526, 550
Ismael 93 Ismay, lord 456
Israel 50, 130, 151, 157, 176, 311, 420, 474.
501.502, 504, 513
Italia 63, 80, 140, 141, 147, 160, 163, 164, 166, 167, 213, 215, 250, 266, 284, 313, 333, 345, 426, 447, 482, 483 Itamaraca, bătălia de la 288 iudaism 50, 73, 96, 97, 130, 131, 504 Iudeea 29, 36 Iugoslavia, postbelica 425 Iulius Cezar 28, 39 Iustin al II-lea, împărat 80, 81 Iustinian, împărat 69, 70, 80 Juvenal, *Satire* 32 Ivan al IV-lea, ţar 269

Ivan I, mare prinţ 199 Ivanishvili, Bidzina 549 încălţăminte, preţ 38

J

Jabr, Şâlih 433, 434 jad 35, 233, 384 Jaffa 160

Jahangir, împărat 294 jainism 43

Jalălăbăd 11, 310, 493, 510, 525, 527 Japonia 206, 218, 231, 258, 260, 294, 413, 431, 466 Java 31, 218, 302 Jerash 104, 111 Jibril (Gabriel), înger 88, 89 Jiddah 247, 525 Jin, dinastia 179

fin Ping Mei (*Lotusul de aur*) 261 Jocurile Olimpice de la Moscova 505 Jocurile Olimpice de la München 498 Jodl, Alfred, general 393, 398 John, Elton 543 Johnson, Lyndon B. 465 Johor 248

Jones, Sir Harford 309, 347 Jukov, Gheorghi, general 407, 408 Jurjan 132

K

Kabul 11, 12, 116, 254, 296, 310, 321, 392, 396, 453, 487, 493, 494, 495, 497, 510, 524, 528, 529, 532 Kalinin 409 Kamenev, Lev 389

Kandahar 19, 30, 310, 321, 325, 453, 508, 524, 527, 547 Karmenberg, Arthur 385 Kaqchikel, populaţia mayaşă 234 Karaceaganak, rezerve de gaz 541 Karachi 396, 453, 525 Karaj, baraj 452, 454 Karakorum 185, 186, 198, 263 Karakum, deşert 62 Karzai, Hamid 536 Kashani, ayatollah 443, 444, 446 Kashgar 12, 23, 46, 49, 70, 371 Kaşgari, Mahmud 150 Kavanagh, Charles, caporal 372 Kavtaradze, Serghei 430 Kawăd al II-lea, şah 86, 87 kazahi 311 Kennan, George 437 Kennedy, John E 460, 466 Kerry, John 479, 538, 539 KGB 460, 474, 488, 489 Khan, Ayub, general 462 Khan, Daoud 463 Khan, Muqarrab 294 Khatami, Mohammad 523 khazari 127, 128, 132 Khiva 311, 315 Khokand 311

Khomeini, ayatollah 464, 465, 467, 469, 485, 486, 489, 490, 491, 492, 494, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 507, 511, 516 Khorramshahr 437 Khost 508 Khukh Ordung 110 Kiev 144, 147, 148, 307, 542 Kirdir, inscripţia de la 49, 50, 55, 65 kîrgîzi 179

Kissinger, Henry 475, 480, 481, 484 Kitabgi, Antoine 347, 348, 349, 350, 351 Kitchener, lord 362 Kizil, complex de peşteri 46, 53 Kîrgîzstan, „Revoluţia Lalelelor” 540 Knox D’Arcy, William 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 356, 380, 381, 430, 450, 474, 490, 541 Kokhe 70 Kolhapur 30 Korla, staţie 492 Kovno 335
Kraftwerk Union AG 482, 490
Kristallnacht 419
Kublai, han 201
Kucha 46
Küfa 104
Kuropatkin, Aleksei, general 322 kurzi 481, 533
Kushan, Imperiu 34, 38, 44, 46, 49, 54 Kushk 326 Kutadgu Bilig 150
Kuwait 368, 440, 441, 450, 451, 466, 467, 518, 519, 520, 522 şi invazia Irakului 519 şi înfiinţarea OPEC 466 Kvaternik, Slavko 421
L
Lagos 227, 228
Lahore 256, 257, 294, 379, 525
lalele 542
Lambton, Ann 411
Lansdowne, lord 328, 349, 353
Laos 469
lápiz lazuli 45
La Rochelle 225
las Casas, Bartolomé de 232, 267 Lawrence, T.E. 369 lămpi, inscripţii pe 104 Le Corbusier 477 Leibniz, Gottfried 291 lemn roşu 159
Leningrad 426
Lenin, Vladimir Ilici 373, 409 Leon al X-lea, papa 250 Leonardo da Vinci 214 Lepanto, bătălia de la 265 Leoueux, William 336 Lermontov, Mihail 307 *lettres de marque* 238 Levi, Primo 313 Levşin, Aleksei 311 Lewinsky, Monica 526, 527 Libia 473, 530 Lichnowsky, prinţ 339 Liebmann, Kurt, general 390 Liga Sfântă 265 limba greacă 21, 22 limba persană, purificare 394 limba rusă 8, 133, 306 literatura

persană epică 110 Litvinov, Maksim 386 Liubeci 148 Liu Dong 260 Li Xian 73
Lloyd George, David 364, 368, 369 Lockerbie 523 Lodi, dinastia 254
Londra 71, 147, 206, 236, 249, 266, 269, 282, 283, 299, 300, 302, 303, 309, 313, 316, 317, 321, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 339, 340, 341, 346, 347, 348, 350, 351, 352, 354, 359, 360, 365, 367, 369, 371, 373, 374, 375, 378, 392, 393, 395, 396, 411, 422, 429, 430, 432, 434, 441, 442, 443, 445, 454, 455, 457, 472, 546, 551 Lopez, Jennifer 546 Loraine, Sir Percy 375 Lucca 202
Ludovic al DC-lea, rege (al Franţei) 185, 188
Lufthansa 393
Lund 136
Luoyang 26, 46
Luther, Martin 267, 272
Lu Zhi 261
Lytton, Lord 321
M
Macao 248, 260, 276 Macarius, episcop al Ierusalimului 57 Macassar 2 76 MacLean, colonel 319 Macmillan, Harold 455 Madagascar 419, 421
Madeira 225 Madras 290, 291, 293 *Madre de Deus* 265 Magellan, Fernando 246 Magno, Alessandro 250 Mahdia 148
Mahomed, Profetul 79, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 105, 106, 107, 111, 117, 118, 121, 123, 126, 131, 143, 151, 209, 360, 474, 550
hegira 91
Imaginea sa pe monede 106 şi ciuma 209 Mahpela, peştera de la 98 Ma Huan 215 Maikop 424 Mainz 138 Maiski, Ivan 386
Malacca 206, 218, 246, 248, 250, 276 malarie 60 Mălar, lacul 146 Mâlindi 244
mameluci 188, 189, 193, 195
Manciuria 207, 216
maniheism 43, 110

Manila 259, 261
Mani (profet) 49
Manners, Lady Diana 342
Manşa Musa 224, 225
Manuel I, rege (al Portugaliei) 241, 245
Manzikert, bătălia de la 152
Mao Zedong 522
Marc Antoniu 28
Marea Britanie timperiul Britanic) 77, 132, 262, 292, 293, 299, 300, 301, 302, 303, 309, 310, 312, 314, 315, 317, 318, 319, 321, 324, 325, 326, 327, 329, 330, 332, 333, 336, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 353, 355, 358, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 368, 369, 370, 372, 373, 374, 376, 377, 378, 379, 382, 383, 392, 395, 398, 406, 412, 417, 422, 424, 428, 431, 432, 433, 434, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 453, 454, 457, 467, 468, 470, 478, 537
Marele Canal (chinezesc) 218 Marele Zid Chinezesc 20, 261 Mărgărit, Pedro 231
Maria, mama lui Iisus 74, 100, 107, 147 Maria I, regină 263 Maria Tereza, împărătească 293 Maroc 108, 164, 225, 267, 335
Marriott, Alfred 351, 352 Martel, Carol 107 Marţial 32
Marx, Karl 303, 313, 435 Mashhad 11, 129, 190, 216, 371, 544 Masjed Soleymân, puţuri 355, 381 matematică 112, 114, 115, 116 Mauriciu, împărat 83 Mauritania 225, 226 Mauritius 471 Maxenţiu, împărat 56 Mazdak75, 76
mănăstiri budiste 26, 46, 47, 123 mătase 24, 26, 32, 33, 34, 72, 110, 113, 120, 134, 146, 166, 167, 187, 251, 260, 298 McFarlane, Robert 515 Meca 82, 88, 90, 91, 92, 93, 96, 106, 107, 116, 118, 132, 143, 168, 170, 205, 208, 224, 244, 247, 248, 360, 474, 505 *haram* (sanctuar păgân) 90 Kaaba 93, 143, 168 Medici, Ferdinando de cardinal 254 Medici, Francesco de mare duce 254 medicină 115, 297
Medina (Yathrib) 88, 91, 97, 106, 132, 170, 360
medrese 123, 252 Menander, rege (al Bactrianei) 43 Menéndez de Avilés, Pedro 238 mercenari normanzi 148

Merv 11, 47, 49, 62, 70, 114, 126, 145, 151, 182, 325, 326, 371 „mama întregii lumi” 11 Messina 208 Metodiu 128 Mexia, Pedro 236
Mexic, descoperirea zăcămintelor de ţâţei 380, 439, 477
Meynell, Alice 339 mezi 15
Michelangelo 214
Muchiel, Vitale, Doge 168
Middle East Anti-Locust Unit (MEALU) 434
Midway, bătălia de la 423
Milindapanhă 43
Mill, John Stuart 317
minereu de fier din Suedia 410
Ming, dinastia 216, 217, 218, 260
Minsk 148
mir 35
mirodenii 31, 34, 196, 202, 214, 217, 245, 246, 247, 250, 251, 252, 259, 276, 291, 295, 478
Mitteis, Ludwig 339
Moartea Neagra 207, 209, 210, 211, 213 moaşte 147, 174 Mogadishu 470
Mogharebi, Ahmad, general 488 Mohács, bătălia de la 231 Moise 99, 101, 131, 131 Molotov, Viaceslav 386, 388, 391, 392, 408, 413
Moltke, Helmuth von 336 Mombasa 538 Möngke, mare han 187 mongoli 8, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 192, 193, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 204, 205, 206, 208, 216, 233, 256 acoperământ pentru cap 201 cunoscuţi ca „tătari” 183 sistem administrativ 197 şi arta miniaturii 256 şi pictură miniaturală 256 monoteism, triumf 88 Montezuma 233 Morgan, J.R. 344, 346, 347 Morris, William 347
Mosaddeq, Mohammed 430, 431, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 450, 452, 455, 467, 485, 520
mosc 132, 196, 217
Moscova 305, 385, 386, 387, 389, 391, 398, 407, 408, 409, 410, 412, 413, 416, 418, 425, 429, 437, 456, 461, 463,

468, 470, 472, 486, 487, 488, 493, 495, 496, 499, 502, 505, 508, 522, 548, 553 Moşul 11, 59, 70, 112, 330, 374 Moţaflar od Din, şah 327, 348 Multă n 547 Mumbai 538 Mundy, Peter 278 Mun, Thomas 286 Murad, sultan 267 Murano, sticlă de 214 Murmansk 269, 422 Murphy, Richard 513 Muscat 247 Musil, Robert 336 Mussolini, Benito 385 Mutawakkil, Wakil Ahmed 527 Muzeul Ashmolean 139, 284 Muzeul Guggenheim (Abu Dhabi) 549 Muzeul Naţional al Qatarului 549 muzică, plăcerea chinezilor de a asculta 113 Muziris 33

Myos Hormos 30 Mysore 304

N

„Nababi" 296, 297, 298, 546 Nagasaki 435 Naim, prinţ 453

Nairobi, atentatul cu bombă de la ambasadă 526

Najaf 465 Nanjing 324 napalm 512

Napoleon Bonaparte 304, 305, 306, 307, 309, 409, 454 Napoli 164 Năşir-i Khusraw 146

Nasser, Gamal Abdel 454, 455, 457, 458, 459, 460, 467

Natanz, centrala nucleară 539 NATO 456, 461

naţionalism arab, ascensiune 457, 458, 460, 467

naufragii de vase 113 *N-au Taforeia* 255 Naqsh-e Rustam 48, 49, 53 navele lungi ale vikingilor 132, 133 Navigation Act 288 Nazarbaiev, Nursultan 543 nazarineni 50, 258 negustori armeni 258, 296, 349 Nestorie, patriarh 68 neuri 63

Newton, Isaac 282 Niceea 66, 67, 175 Nicks, Elihu 292 Nicolae al II-lea, ţar 334 Nicolae I, ţar 309

Nicolson, Sir Arthur 332, 333, 334, 338 Nil, inundaţii 143 Ninive 10, 86 Nisa 36

Nlshäpür 151, 180, 182, 204 Nisibis 35, 60, 99

Nixon, Richard M. 463, 475, 476, 477, 490 *nökür* (războinici mongoli) 179 „Northern Tier" 452, 453 North, lord 299

Norvegia, încălcarea neutralităţii 395 Noua Anglie, stabilirea în 286 Novgorod 133, 136, 144, 147, 182

nucşoară 245, 249, 259, 265
O
Obama, Barack 480, 536, 539, 551, 552
Odessa 329, 337, 410
Offa, rege (al Merciei) 139
Ofir, minele din 231
Ogarkov, Nikolai, general 496
Ogodai, mare han 182, 184
oi, mărime 205
oiraţi 179, 303
Omar, mullah 524, 526, 527, 528 OPEC
Înfiinţare 466
şi creşterea preţului petrolului 473, 477 opiu 324, 430
oraşe-stat italiene 27, 159, 160, 161, 162, 163, 167, 168, 175, 195, 283 Ordăs, Diego de 235
Ordinul Comisarilor (*Kommissarbefehl*) 404 Orenburg 329
Organisation for the Prohibition of Chemical Weapons 533
Organizaţia pentru Cooperare de la Shanghai 552
Organizaţia pentru Eliberarea Palestinei 498 Orme, Robert 296 Oseberg 146
Osirak, reactor nuclear 483, 504 Ouseley, Sir Gore 304, 305, 306, 307 Outremer, colonii întemeiate în 156 Oxford, Universitatea 12, 322, 339, 344
P
Pactul de la Bagdad 453, 454 Padova 164 Page, Walter 365
Pakistan 109, 441, 453, 462, 472, 493, 495, 508, 525, 530, 547, 548 şi căutarea lui bin Laden 525, 530 putere nucleară 483, 484* 508 Palestina 14, 47, 64, 94, 97, 98, 99, 102, 103, 104, 105, 109, 157, 159, 188, 189, 193, 209, 362, 369, 370, 412, 419, 420, 421, 433, 434
sub controlul britanicilor 369, 370 şi emigraţia evreiască 369 Palmerston, lord 309, 312 Palmyra 33, 111 Pals Battalions 342 Panjikent 110

Paris 22, 71, 107, 147, 166, 188, 230, 302, 313, 314, 315, 317, 331, 334, 335, 348, 371, 395, 422, 485, 504, 546, 548 asediu 330

Înregistrarea în secret a evreilor 422 Parsons, Sir Anthony 486, 491 *Partitio terrarum imperii Romaniae* 175 Pasajul de nord-vest 269 Pasargadae 17 Paşte, data 66, 73, 219 Paşuski, dr. 326 Pattanam 30 Paul al V-lea, papa 253 păsări de pradă 138 păsări dodo, oferite în dar 294 păsări, venerare 122 Pearl Harbor 423 pecenegi, nomazi 133, 143 pedepse cu moartea 100 Pedro al IV-lea, rege (al Aragónului) 225 Pegolotti, Francesco 202, 204 pelerinaje la Ierusalim 147 Penang 432 Peninsula Malaya 258 pepeni din Spania 205 Pepys, Samuel 289 Perak 248

perle 12, 35, 45, 81, 111, 112, 114, 196, 217, 231, 232, 241, 244, 265, 406 persecutarea adepţilor maniheismului 49 Persepolis 16, 17, 48

Persia timperiul Persan) 8, 16, 17, 18, 22.

25, 27, 30, 34, 36, 37, 38, 41, 43, 47.

54, 55, 59, 60, 61, 62, 65, 66, 67, 69.

70, 71, 73, 77, 80, 81, 82, 84, 86, 87.

90, 94, 95, 97, 105, 108, 109, 111, 118, 132, 146, 181, 202, 252, 257, 258, 260, 267, 270, 285, 294, 295, 296, 304, 305, 306, 308, 309, 315, 319, 321, 325, 326, 327, 328, 329, 331, 332, 333, 334, 338, 341, 343, 348, 349, 350, 352, 354, 355, 356, 362, 363, 364, 367, 373, 374, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 383, 394, 412, 414, 415, 440 Perugia 164 Pesah, sărbătoare 73 Peshâwar 49, 462 peşte, venerare 122 Petra 33

Petraeus, David, general 536 Petrarca211 Petronius, *Satiricon* 31 Phoenix, păsările 202 Piacenza 153 Picasso, Pablo 549 pictură miniaturală 11 Piero della Francesca 214

Pierre cel Venerabil, stareţ de Cluny 166 Pilat din Pont 41, 77 Pincheng 46

piper 31, 34, 72, 139, 159, 176, 196, 205, 206, 214, 216, 245, 250, 265 în smârcuri pline de crocodili 201 oferta şi cerere 159 piraterie 145, 238 piraţi arabi 145

Pisa 147, 148, 159, 160, 161, 162, 175, 195, 224
Pitt, William, cel Bătrân 297 Pius al V-lea, papa 264 Pliniu cel Bătrân 33 Pliniu cel Tânăr 51 Plutarh 18, 22 Poarta dejad 121 Poindexter, John, amiral 515 Poitiers 107 pojar 234 poliani 127 politeism, declin 99 declin 88 Polk, William 466 Polo, Marco 196, 201, 202, 205 Polonia 70, 183, 187, 387, 388, 408, 419, 421, 422 Polotsk 148
Pons Milvius, bătălia de la 56 portocalii împăratului Băbur 11, 254, 542 Portugalia 222, 225, 227, 228, 229, 245, 246, 248, 273, 345, 377, 440 porţelan chinezesc 113, 114, 249, 259, 260, 277, 287, 291, 298 post 209
Potosí, minele de la 253, 271
Potsdam, Conferinţa de la 334, 424
Powell, Colin 532, 534
Powers, Gary 462
praf de puşcă chinezesc 259
Praga 138, 425
preţul petrolului consecinţele instabilităţii asupra 542 creştere 473, 481 scădere 553
prima transfuzie de sânge 339 Primul Război Mondial 10, 302, 337, 338, 353, 372, 379, 382, 383, 391, 396, 407, 414, 417, 541 Princip, Gavrilo 339, 345 Prinli, Girolamo 246 prizonieri de război 62, 112, 135 Procopiu 80, 83
Proiectul Manhattan 476 Propertiu 35 Ptolemeu 28, 116 Pul-i Charkhi 492 Puşkin, Aleksandr 307, 315 Putin, Vladimir 547
Q
Cărbusnăma 138 Qâdisiyyah, bătălia de la 95 Qalhât 247 Qana’ 74
Qânun al-şuvar 253 Qardagh 75
Qasim, Abdul Karim 459, 460, 461, 467, 468
Qianlong, dinastia 324 *qibla* 93
Qing, dinastia 291 Qitai 492 Qom 422, 465 Querini, Vicenzo 247 Quetta 310, 328, 547 Quetzalcoatl 233 *quinto* (taxă) 228 Quţuz, sultan 189
R
Rabbani, mullah 525, 528

Rabban Sauma, episcop de Uighutia 192
Rabin, Yitzhak 513
rachete balistice 491
Radek, Karl 389
radimici 127
Rafael 214
Ragusa215
Rajmahal 295
Ramla 104
rata dobânzilor, prăbuşire secolele XIV-XV
211
Rawlinson, Henry 312 Raymond din Toulouse 158 Rayy 126, 132, 145 Razmără, Ali 443 Războaiele Balcanice 337, 361 Războaiele cu burii 329 „războaiele monedelor” 106 război biologic 207 Războiul american de Independenţă 7 Războiul Arabo-Israelian (1948) 433 Războiul de Şase Zile 467 Războiul de Treizeci de Ani 278, 279
Războiul de Yom Kippur 475, 477, 483 Războiul din Coreea 438 Războiul din Crimeea 312, 313, 314, 315 Războiul dintre Iran şi Irak 514, 517 Războiul din Vietnam 469 Războiul Franco-Prusac 330 Războiul Rece 428, 452, 461, 472, 521 Războiul Ruso-Japonez 329 războiul submarin 365 Reagan, Ronald 506, 509, 513, 514, 515, 516
Redwood, dr. Boverton 350
Reforma 47, 263, 268
Reichenau, Walther von, general 390, 416
Renania, antisemitism în 157
Renaştere 7, 201, 239, 550
„Renaşterea monarhiei” 240
Republica de la Weimar 419
Republica Olandeză, ascensiune 272, 273
Reuter, Paul Julius de baron 349, 350, 351
Rev-Ardashir 66
Revolta Yihetuan (Răscoala Boxerilor) 329
Revoluţia Franceza 304

revoluţia industrială, rădăcini 7
„Revoluţia Lalelelor” 540
Reynald de Châtillon 170
Reynolds, George 355, 381
Reza Khan, şah 414
Reza Pahlavi, şah Mohammed 463
Riazan 182
Ribbentrop, Joachim von 387, 388, 391, 392
Ricci, Matteo 259 Richard I, rege 171 Ridley, Clarence, general 437 Rijcksen, Jan 278 Rimbert, episcop de Bremen 140 Roberts, lord, feldmareşal 321, 326 Roger al Siciliei 158, 159 Roma 7, 27, 28, 29, 30, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 47, 50, 56, 57, 59, 60, 61, 63, 65, 67, 71, 91, 97, 98, 140, 185, 186, 193, 209, 219, 230, 264, 284, 311, 318, 407, 446, 448
Roman al IV-lea Diogenes, împărat 152 România, postbelică 425 Rommel, Erwin, general 406, 423 Roosevelt, Archie 445
Roosevelt, Franklin D. 413, 414, 437, 439, 440
Roosevelt, Kermit (Kim) 445, 446 Rosenberg, Alfred 406 Rostov-pe-Don 409
Rothschild, Alphonse de baron 354, 369 Rotterdam 276, 278 Royal Air Force 392 Royal Dutch/Shell 357, 364 Royal Navy, utilizarea benzinei 365 rubarbă 217, 230 Rumaila, câmp petrolifer 469 Rumsfeld, Donald 507, 519, 531, 533, 535, 537
Rurikovo Gorodişce 133 Rusia timperiul Rus) 8, 9, 127, 133, 134, 136, 142, 148, 164, 182, 184, 185, 192, 197, 199, 200, 219, 221, 237, 269, 270, 272, 295, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 336, 337, 338, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 353, 360, 361, 362, 366, 369, 371, 373, 375, 376, 377, 386, 387, 388, 391, 393, 395, 399, 401, 402, 403, 405, 406, 407, 409, 410, 411, 416, 417, 418, 421, 422, 424, 436, 458, 469, 488, 518, 522, 524, 541, 542, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 552, 553 Rustichello 195, 196 *Rus\ vezi* vikingii

Rus
S, Ş
Sachsenhausen 418 Sadat, Anwar 475
Saddharmapundarika (*Lotus Sutra*) 45 Sahara, deşert 224 Saint-Étienne 281 Saki (H.H. Monro) 336 Şalăji al-Din al-Ayyubî (Saladin) 169, 170, 172
Salang, tunel şi autostradă 453, 508 Salisbury, lord 327, 328 Sallăm, călătorie 120, 121 Salona 39 Salonic 168 Salustiu 30 Salvian 65 Şamandar 128 Şamanidă, dinastia 149 Samara (Kuibîşev) 409 Samarkand 11, 12, 35, 70, 76, 109, 110, 136, 139, 216, 217, 257, 371 Sana' 52, 363, 471 São Jorge da Mina 226 São Tomé 236
Sasanidă, dinastía 37, 47, 49, 50, 55, 71, 72, 74, 94
Sassetti, Filippo 254
Savak (poliţia secretă) 465, 484, 485, 488, 520
Sazonov, Serghei 332 schimbări climatice 60, 218 Schlieffen, Alfred von, conte 334, 336 sciţi 17, 23
scorţişoară 132, 159, 230, 244, 245
Scoţia 65, 183, 193, 292
Scowcroft, Brent 521
scurgeri de informaţii secrete 514, 537
Scythopolis 111
Sefer (căpitan de vas) 251
Selden 261
Seleucia 35, 66, 67
Seleucia-Ctesifon, episcopat 66
Seleucos 20, 21, 27
selgiucizi 150, 151, 152, 165, 176
Selimiye, moschee 252
Selim, sultan 252
Seneca 32
Serbia 341, 343
Sevastopol 337
severiani 127
Sevilla 225, 235, 241
Sfântul Augustin 116
Sfântul Grigorie Luminătorul 55

Sfântul Ieronim 63
Sfântul Pavel 66, 318
Sfântul Toma 244
Shah Jahăn, împărat 257, 258, 295
Shahrbarâz 86
Shah Shuja 310
Shakespeare, William 265
Shamil, imam 307, 312
Shamir, Yitzhak 420
Shaw Stewart, Patrick 342
Shen Zhou 260
Shi Ji 25
Shim on bar Yoljai, rabin 98 Shultz, George 505, 513 Siam 216
Sicilia 148, 155, 159, 208, 250, 423 Siemens 393 Siena 202
sigilii persane 37, 72 Sima Qian 25 sinagogi 73, 74, 98, 131 Sinagra 60 Sinan 252
Sindh, cucerirea arabă a 109
Singapore 432 sionism 504
Siria 9, 11, 32, 42, 50, 64, 77, 84, 90, 98, 103, 105, 111, 134, 157, 188, 189, 193, 362, 368, 370, 371, 373, 395, 407, 414, 415, 459, 470, 478, 479, 486, 489, 518, 530, 532, 540, 553 Sistan 49, 328
sistem monetar 125, 149, 206
sistem poştal rus 197
Sizabul (cârmuitor turc) 81
Slade, Sir Edmond, amiral 358, 368
Slagve, piatră comemorativă runică 146
slavi 128, 135, 138, 140, 419
Smith, Adam 262
Smolensk 148
Socotra 248
Sofocle 22
Soliman Magnificul, sultan 252 Sol Invictus, cult 56 Solomon 231, 237 Somalia 470, 471, 525 Somme, ofensiva de pe 7, 342, 343 Song Yingxing 261

Spania 107, 114, 117, 130, 136, 137, 139, 169, 205, 215, 220, 222, 230, 231, 235, 237, 238, 241, 246, 259, 260, 264, 267, 268, 270, 271, 272, 273, 376, 377, 440, 467
Speer, Albert 385, 424 Speţnaz, forţe speciale 495, 512 Split 159
Spring-Rice, Sir Cecil 329 Sri Lanka (Ceylon) 37, 70, 72, 215, 276, 294, 552 Stahl, Leslie 522
Stalingrad, bătălia de la 424, 426 Stalin, Iosif 385, 386, 387, 388, 389; 390, 391, 398, 407, 408, 409, 412, 413, 425, 426, 430, 435, 436, 437 Standard Oil 376, 377 Staraia Ladoga 133
Statele Unite ale Americii 7, 119, 301, 338, 344, 362, 365, 376, 377, 406, 412, 424, 435, 437, 438, 439, 440, 441, 444, 445, 447, 449, 450, 451, 452, 454, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 470, 471, 474, 476, 480, 481, 484, 486, 487, 489, 490, 491, 492, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 503, 505, 506, 507, 508, 509, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 524, 525, 526, 527, 528, 529.
531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 539, 540, 541, 546, 551, 552 *Stathmoi Parthikoi* 30, 31 Stein, Auriei 72 Stem, Avraham 420 Stinger, rachete 509, 510 St. John, Oliver 288 Stoddart, James, căpitan 311 stofa de Antiohia 166 Stolîpin, Piotr 30, 324 Strauss, Richard 339 Strâmtoarea Gibraltar 107, 551 stridii 231, 271 stupe 44, 46 submarine 365, 422 Sudan 137, 335, 470 suebi 63
Suedia, ciumă în 210 sufişti 123
Sullivan, William 489
Sultanabad 305
Sulu 109
Sumatra 206
Surat 287, 290
Susa 16, 17
Susiana 66
Sverdlovsk 462
Sykes, Sir Mark 362, 368
Şapur al II-lea, rege (al Persiei) 58, 59, 60

Şapur I, rege (al Persiei) 49, 50, 54
Şarja brigăzii de cavalerie uşoară 313
şerpi, venerare 122
şerpi zburători 202
T, Ţ
Tabriz 198, 202, 204 Tacit 199, 202 Taino, populaţie 233 Taiwan 294 Taj Mahal 257, 258 Taklamakan, deşert 23, 25 Talas, bătălia de la 109, 112 talibani 77, 448, 510, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 535 tamili, literatură 31 Tammuz, centrală nucleară 483 Tang, dinastia 110, 113, 263 Taq-i Bustăn 73 Taqâaq, câmp petrolifer 541 Taraki, Nur Muhammad 493, 495 Taşkent 49, 136, 323, 326, 329, 371, 549 „Tata-Tonga" 179 Taxila44 tătari, *vezi* mongoli
Teheran 305, 308, 309, 325, 327, 329, 348, 351, 352, 353, 355, 367, 374, 375, 376, 377, 378, 381, 394, 411, 412, 414, 422, 424, 428, 429, 430, 436, 437, 439, 444, 445, 446, 447, 452, 457, 471, 482, 484, 485, 486, 488, 489, 490, 491, 492, 497, 499, 500, 503, 511, 513, 524, 538, 549 tehnologie nucleară 478, 482 Telefunken 393
temple ale focului, zoroastriene 67 temple în peşteri, budiste 45 Tengri (zeitate a populaţiei nomade) 122, 128, 186 Tenochtidăn 234 Teodosiu al II-lea, împărat 64 Tertulian 51 Theodor 95 *terapeutai*, sectă 42 Tibet 117, 332 Tikrit 70
Timbuktu 223, 224 Timoşenko, Semion, mareşal 407 Timotei, patriarh 117, 151 Timuridă, dinastia 217, 219, 252 Timur Lenk 216, 217, 263 tipar, invenţie 267 Tipu', sultan 304 Tir 193
Tindates al III-lea, rege (al Armeniei) 55 *Tirpitz* 423
Titon, Maximilien 281 Tiţian 214 Tlaxcalan 233 Todt, compania 393 Tóla 146 Toledo 166 topaz 31, 33 Tora Bora 510, 525 Tours 107
Townley, William 339
TOW, rachete 513
Tracia 219
Traciei 61, 175

Traian, împărat 35, 36
Tratatul de la Alcăţovas 227
Tratatul de la al-Hudaybiya 92
Tratatul de la Gulistan 306, 308
Tratatul de la Nanjing 324
Tratatul de la Paris 317
Tratatul de la Tordesillas 245, 377
Tratatul de la Versailles 344, 387, 390
Tratatul de la Zaragoza 377
Trinidad-Tobago 546 Tripla înţelegere 333 Tripoli 156, 160 Troia 22
Troţki, Lev 183, 371 Truman, Harry S. 438, 520 Tudeh, partid 429, 488 Tughril Beg 151 Tula 409 Tunis 224, 244 Tunisia 65
turci 81, 137, 153, 165, 239, 250, 251, 258, 265, 336, 337, 360, 362, 363, 366, 370 turci karahanizi 149, 150 Turfan 46
Turner, Stansfield, amiral 491 Turnirul din Cheapside 201 Tver 182
Ţările de Jos 27, 213, 235, 268, 272, 273, 274, 276, 277, 278, 282, 283, 284, 286, 288
vezi şi Republica Olandeză 272 U
U-2, avioane de spionaj 462 Ucraina 127, 371, 391, 399, 401, 406, 408, 410, 416, 417, 421, 518, 540, 541, 542, 547
Udaipur 294 uiguri 179, 510 *umma* 92, 102 Umm Qase 470
Uniunea Europeană 427, 552, 553 Uniunea Sovietică 207, 385, 386, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 398, 399, 401, 402, 403, 405, 407, 408, 410, 411, 412, 413, 415, 417, 421, 422, 424, 425, 426, 428, 430, 435, 437, 438, 444, 445, 450, 451, 452, 453, 456, 457, 458, 460, 461, 463, 465, 469, 472, 475, 483, 487, 491, 493, 494, 496, 505, 506, 514, 521 Universitatea din Groningen 277 Universitatea din Leiden 277 Urban ai III-lea, papa 171 Urban al II-lea, papa 152, 153, 156 Usselinex, Willem 276 USS *Nimitz* 500 USS *Vincennes* 523 Ustinov, Dmitri 496 Uthmin 82 uzbeci 254,

546 Uzi, trib 122 y
Vahrâm (general persan) 83 Valens, împărat 61 Valerian, împărat 36 Valuev, Piotr 323 Vance, Cyrus 499 vandali 63, 65
van der Heist, Bartholomeus 278 varegi, garda de 147 Varennikov, Valentin, general 495 variolă 234
Vasile al II-lea, împărat 145 Velázquez, Diego 232
Veneţia 33, 141, 146, 147, 148, 159, 160, 161, 162, 163, 172, 173, 174, 175, 195, 196, 202, 208, 209, 214, 215, 241, 246, 247, 248, 265, 267, 269, 277, 283, 284 Venezuela 235, 381, 439, 466 Verenigde Oost-Indische Compagnie 275, 287, 288, 290, 296 Verona 164 Vespucci, Amerigo 231 Victor Emanuel, rege (al Italiei) 313 Victoria, regina 317, 319 Viena 302, 336, 425 Vietnam 31, 218, 469, 503, 538 vikingi *Rus** 134, 138, 139, 142 Virgiliu (şi *Eneida*) 22, 35 *vitarka mudra* 73 vizigoţi 63 Vîşinski, Andrei 389 Vladimir 182
Vladimir al II-lea Monomahul, Mare Prinţ al Kievului 148
Vladimir (cârmuitor al Rus) 144 Vladivostok 315, 413 Vocea Americii 438 Volkswagen 405 Vuillemin, Joseph, general 395
W
Waghenaer, Lucas Janszoon 275 Wallace, William 193 Wall Street, crahul financiar 381 Wangara, neguţători 223 Wang Yangming 261 Wannsee, Conferinţa de la 422 Washington, George 301 Watergate, afacerea 490 Wavell, Archibald, general 411 Wei din nord, dinastia 46, 47 Weinberger, Caspar 505, 515 Wellington, duce de 309
West-Indische Compagnie 275, 276 Westinghouse Electric Corporation 490 Wilhelm al II-lea, kaizer 339 Willoughby, Sir Hugh 269 Wilson, Arnold, locotenent 355, 356 Wilson, Charlie, congresmen 509 Wilson, Harold 468 Wilson, Woodrow 363, 376 Witsen, Nicolaes 289 Wolff, Joseph 311, 348, 349, 351 Wolfowitz, Paul 535 Wolin 136
World Trade Center, atentatul de la 529
X

Xicotencatl 233 Xi Jinping 548, 553, 554 Xinjiang (Xiyu) 23, 40, 46, 72, 540 „Proiectul frumuseţea” 541 Xiongnu *vezi şi* huni

Y

Yale, Elihu 12, 291, 292, 549 Yarmuk, râul, Yarmuk, bătălia de pe 95 Yathrib, *vezi* Medina

Yazdegerd al III-lea, şah 103 Yazdegerd I, şah 65 Yemen 30, 35, 470 *Yersinia pestis*, şi ciuma 207 *Yinshan zhengyao* 200 Yorktown, predare 301 Yuan, dinastia 187, 216 yuezhi, nomazi 23, 34 Yusuf Khăsş Heiib 150

Z

zahăr 225, 244, 277, 287, 291, 296 Zahir Shah, rege (al Afghanistanului) 492 Zara 159, 172, 173 zeităţi hinduse 76 Zheng He, amiral 215, 216 Zhongdu 179, 187 Zidul Berlinului 461, 521 zidul persan, întreţinere 62 Zinoviev, Grigori 389 Ziua Recunoştinţei 287 zoroastrism 43, 48, 49, 50, 55, 59, 67, 73, 74, 76, 77, 82, 88, 122 Zosimus 65 ZTE 550, 551